

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

IV Respublika elmi konfransının
MATERİALLARI

1-2 may 2026, Naxçıvan şəhəri

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi
Şurasının 26 dekabr 2025-ci il tarixli
qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur
(Protokol № 5)*

Naxçıvan – 2026

BAŞ REDAKTOR

Elbrus İSAYEV – Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru

ELMİ REDAKTOR

Elsevər ƏSƏDOV – Naxçıvan Dövlət Universiteti

REDAKTORLAR

Ənvər İBRAHİMOV – Elmi fəaliyyətin təşkili və təhlili şöbəsi

İman CƏFƏROV – Elmi fəaliyyətin təşkili və təhlili şöbəsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

Akademik İsa Həbibbəyli – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Akademik İsmayıl Hacıyev – AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi

Dos. Dr. Anar Nağıyev – Bakı Slavyan Universiteti

Prof. Dr. Nadir Məmmədli – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Prof. Dr. Əbülfəz Quliyev – AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi

Prof. Dr. Sədaqət Həsənova – Naxçıvan Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Sayal Sadıqova – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dos. Dr. Nicat Yaqubov – Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dos. Dr. Arif Ağalarov – Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dos. Dr. Elburus Vəliyev – Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dos. Dr. Zülfiyyə İsmayıl – Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dos. Dr. Qətibə Quliyeva – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dos. Dr. Şəbnəm Həsənli (Qəribova) – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dos. Dr. Qətibə Mahmudova – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dos. Dr. Qalibə Hacıyeva – Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dos. Dr. Qənirə Əsgərova – Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dos. Dr. Mehriban Əsədullasoy – Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dos. Dr. Arifə Zeynalova – Naxçıvan Dövlət Universiteti

MÜNDƏRİCAT

Əbülfəz Quliyev. “Azərbaycan mədəniyyəti - 2040” konsepsiyasında dil və milli kimlik problemi	6
Zahid Məmmədov. Dil iqtisadiyyatı: monetizasiya, strategiya və elmdə dil imperializmi	10
Sədaqət Həsənova. Tərkibində “Allah” sözü olan atalar sözlərinin semantik xüsusiyyətləri	20
Şəkər Məmmədova. Azərbaycan dilində zoonim tərkibli frazeoloji vahidlər.....	26
Arif Ağalarov. “Ertə” sözünün semantik çalarlıqları haqqında.....	35
Eyvaz Eminaliyev, Türkan Hüseynova. Məmməd Arazın bədii dili: müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında onun rolu	39
Zülfüyyə İsmayıl. Naxçıvanın dialekt və şivələrində söz törəməsi və leksik inkişaf.....	45
Mehriban Əsədullasoy. Çağdaş Azərbaycan dilində alınma sözlər və dil siyasəti problemləri	50
Qalibə Hacıyeva. Aqlütinativ dillərin dialekt leksikasında mövcud leksik vahidlərin struktur-semantik tipləri.....	58
Qənirə Əsgərova. Adlara məxsus qrammatik arxaizmlər.....	74
Nurlana Əliyeva. Azərbaycan poeziyasında dilin estetik imkanları	82
Arzu Abbasova. Rəqəmsal mühitdə Azərbaycan dilinin inkişaf problemləri	85
Arifə Zeynalova. Azərbaycan dilçiliyində aktual məsələlər və onların həlli yolları	91
Arzu Kərimova. Xarici dillərin Azərbaycan dilinə təsiri	98
Farida Jafarlı. Modern borrowed terms in the language of agricultural innovation: problems of adaptation, digitalization, and the culture of professional communication in the Azerbaijani language	103
Cəmalə Hüseynova. Direktiv nitq aktlarının koqnitiv-praqmatik interpretasiyası	111
Elburus Vəliyev. Çağdaş Azərbaycan dilində normativlik problemləri və onların həlli yolları	120
Elzanə Musayeva. Müxtəlif dillərdə reklamlarda metaforalardan istifadə	127
Gülnar Məhərrəmzadə. Sahələrarası terminologiyada koqnitiv nüvələr və semantik genişlənmələr	133
Gülnarə Nəsimova. Azərbaycan dilində yanmaq, istilik anlayışı bildirən sinonimlər	140
Günay Cəfərli. Gənclərin nitqində xarici sözlərin artması və dil identikliyi məsələsi	144
Günay Şirəliyeva. Azərbaycan dastanlarında bədii dil vasitələrinin istifadəsi	151
Kənan Novruzov. Mediada Azərbaycan dilinin saflığı necə qorunur?	155
Fəqanə Əhmədova. Dilçilik nəzəriyyələrində mübtəda budaq cümləsinə yanaşmalar	164
Ləman Hacıhəsənova. Azərbaycan dilində ingilis mənşəli geyim adları bildirən realilər ..	169
Mehriban Orucova . Müasir şeir dilində mürəkkəb cümlə (Söhrab Tahirin şeirləri əsasında).....	173
Nigar Valiyeva. Problems of bilingualism and multilingualism in Azerbaijan	178
Aysel Nuriyeva. Kommunikativ diskursda “cənnət” və “cəhənnəm” konseptlərinin ekspressiv və lingvistik-aksioloji xüsusiyyətləri	194

Pəri Paşayeva. Rəqəmsal texnologiyaların dil inkişafına təsiri	204
Püstə Əhmədova, Cəmilə Məhərrənova. Müasir oxucu və bədii dil problemləri	209
Kəmalə Quliyeva. Linqvokulturologiyada nəzakət strategiyalarına baxış	213
Türkan Cəlilova. Azərbaycan ictimai işgüzar kommunikasiya dilində işlənən spesifik ingilis sözləri	220
Aytən Həsənova. Qəbələ şivələrində anlayış bildirən leksik vahidlər	227
Aytən Əfəndiyeva. Azərbaycan dilində anlama feillərinin semantik xüsusiyyətləri	230
Könül Fərəcbəyli. Rəqəmsal mühitdə Azərbaycan dilinin inkişafı və dil normalarının qorunması problemləri	234
Sevil Adıgözəlova. Azərbaycan dilinə fransız mənşəli alınma ictimai-siyasi terminlərin semantik mənimsənilməsi prosesi	240
Samirə Qurbanova, Nigar Quliyeva. Dilçilikdə yeni terminlərin yaranması məsələsinə ümumi nəzər	245
Nuray Əliyeva. Azərbaycan əlifbasının tarixi inkişaf mərhələləri	248
Cavanşir Zeynalli, Pərviz Allahverdiyev, Vüqar Salmanov. Hərbi hazırlıq dərslərində şagirdlərin düzgün nitq və ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması məsələləri	257
Ramilə Süleymanova. Qeyri-verbal kommunikasiya və onun xüsusiyyətləri	261
Ramiz Qasimov. Xalq şairi Məmməd Arazın bədii dili üslubi nümunəvilik kimi	268
Əfqan Musayev, Ayşən Vəlibəyli. Qlobal iqtisadi mühitin milli dilə təsirinin qiymətləndirilməsi	280
Səadət Əliyeva. Xəbər dilinin obyektivliyi: ənənəvi və onlayn media müqayisəsi	284
Leyla Məmmədzadə. Azərbaycan və türk dillərinin atalar sözlərində fonetik təkrarlar	291
Məhsəti Əsgərova. Müasir Azərbaycan dilinin rəqəmsal diskursunda emoji-lərin linqvistik statusu: dilin iqtisadiyyatı və paralingvistik funksiyalar	299
Şəbnəm Əliyeva. Ali təhsil müəssisələrində müasir Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə yeni metodik yanaşmalar	306
Sevil Ağayeva. Metodologiyadan kənara: süni intellekt dövründə dil təhsili diskursunun yenidən çərçivələndirilməsi	310
Türkan Hüseynova. Dilçilikdə modallıq və şəkil kateqoriyasının əlaqəsi	316
Könül Şxəliyeva. Azərbaycan dilinin tədrisində ibtidai sinif şagirdlərinin nitq bacarıqlarının inkişafı	319
Lətifə Şirzadə. Dil sisteminin özünü-tənzimləmə prosesində sinonim paradigmlərin konnotativ imkanları	324
Nəzakət İsmayılova. Uşaq ədəbiyyatında dil və düşüncə inkişafı	332
Yasin Babazadə, Zülfüyyə Babazadə. Dil və milli yaddaş münasibətləri: Azərbaycan dilində semantik strukturların rolu	339
Aytən Əhmədova. Məhəmməd Füzulinin qəzəllərində köməkçi nitq hissələrinin təhlili	344
Əfsanə Oruc. Rəqəmsal ünsiyyət dövründə Azərbaycan dilinin transformasiyası	348
Aygül Hacıyeva. Divan ədəbiyyatında obyekt və onun ifadə vasitələri: Çiçək	355
Günay Hüseynova. Azərbaycan dilində arxaizm və neologizmlərin üslubi xüsusiyyətləri (İlyas Tapdıq poeziyası əsasında)	360
Lalə Talıbova, Nazim Həsənov, Şəbnəm Əhmədova. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin	366

problemləri	
Mətanət Aslanova. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin problemləri	369
Gülnar Xəlilova. Cümlənin sintaktik quruluşuna idrak mexanizmlərinin və zehni təmsillərin təsiri	375
Aysu Rəsulzadə. Naxçıvan ədəbi mühitində dil-üslub xüsusiyyətləri Adil Qasımlının yaradıcılıq örnəkləri əsasında	381
Əli Həşimov. Nicat Yaqubov. İlqar Fəhminin “Çənlibel tülkü” və “Qarğa yuvası” romanlarında bipolyar şəxsiyyət konsepsiyasının dil-diskurs təhlili	385
Könül Aydın. Azərbaycan dilinin tədrisində innovativ yanaşmalar: rəqəmsal mühitdə yeni imkanlar və çağırışlar	390
Leyla Əliyeva. Çağdaş dövrdə Azərbaycan dilinin inkişaf problemləri və perspektivləri ...	394
Şəmsinur Aslanova. Diskurs və temporallıq konsepti	397
Aynur Orucova. Azərbaycan dilində fonetik vahidlərin obrazlaşdırıcılıq xüsusiyyətləri	403
Aypara Behbudova. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında dil və milli kimlik: yeni yanaşmalar	408
Heyvagül Həsənova, Rəqsanə Həsənova, Həcər Səfərli. “Dastani-Əhməd hərami”də onomastik vahidlərin semantik və bədii-funksional təhlili	414
Vəsilə Razimi. Mirzə İbrahimovun ana dilinin saflığı və qorunması haqqında mülahizələri	421
Zəmin Babazadə, Murad Qənbərov. Rəqəmsal kommunikasiya mühitində dilin dəyişmə dinamikası və sosial media faktoru	425
Mehriban Mahmudova. Dil mədəniyyətinin qorunması və inkişafı	434
Sədaqət Nemətova. Naxçıvan folklor nümunələrində epik janrların dil və üslub xüsusiyyətləri.....	436
Şəhla Şirəliyeva. Rəqəmsal mediada Azərbaycan dilinin transformasiyası.....	439
Aybəniz Qadaşova. Qloballaşan dünyada ikidillilik problemi	445
Qətibə Quliyeva. Türk dilləri kontekstində Azərbaycan dilinin urbanistik terminlərinin leksik-semantik mənzərəsi	446
Mehriban Mönsümova. Media xəbər diskursunda koheziyanın struktur və funksional aspektləri	447
Dilbər Camali. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində mürəkkəb cümlənin təsnifatı problemi	448
Nigar Əliyeva. Azərbaycan ədəbi dilində yad təsirlər və dil mədəniyyəti problemləri	450
Oktay Səmədov. Terminlər lüğəti tədris vəsaiti kimi	451
Qətibə Mahmudova. Müasir Azərbaycan dilində məna genişlənməsinin və daralmasının söz yaradıcılığındakı rolu	452
Şəbnəm Həsənli - Qəribova. Azərbaycan dilində kalka üsulu və onun termin yaradıcılığında rolu	454
Həqiqət Hüseynova. Müxtəlif sistemli dillərdə emosiya konseptinin ifadə vasitələri və müasir dil transformasiyaları	455
Rəna Hüseynova. Müasir dövrdə xarici sözlərin təsiri və dil normalarının qorunması	457
Dürdanə Rəhimzadə. Dilimizin saflığını pozan amillər	459

“AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ - 2040” KONSEPSİYASINDA DİL VƏ MİLLİ KİMLİK PROBLEMİ

Language and National Identity Problem in the “Azerbaijani Culture-2040 Concept”

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

Abulfaz Guliyev

ebulfazamanoglu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8733-3833>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Qloballaşma müasir dövrün qaçılmaz reallığıdır və bu proses milli mədəniyyətlər üçün həm yeni imkanlar, həm də ciddi risklər yaradır. Xüsusilə milli dəyərlərin zəifləməsi təhlükəsi bir çox xalqlar üçün aktual problemə çevrilmişdir. Bu kontekstdə Azərbaycanda həyata keçirilən mədəniyyət siyasəti milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını dövlətin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirir. Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında mədəniyyət xalqın tarixi yaddaşını və milli şüurunu qoruyan əsas amil kimi qiymətləndirilir. “Azərbaycan mədəniyyəti-2040” konsepsiyası milli-mədəni inkişafın strateji istiqamətlərini müəyyən edən mühüm sənəddir. Bu sənəddə mədəniyyət yalnız keçmişin mirası deyil, həm də gələcəyə yönəlmiş dinamik proses kimi təqdim olunur. Konsepsiya milli irsin qorunması ilə yanaşı, onun müasir texnologiyalar və innovativ yanaşmalar vasitəsilə inkişafını nəzərdə tutur. Qloballaşmaya inteqrasiya milli kimlikdən imtina kimi deyil, əksinə, milli dəyərləri qoruyaraq global mədəni məkanda iştirak modeli kimi dəyərləndirilir. Bu çərçivədə dil siyasəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dili milli kimliyin əsas daşıyıcısı, mənəvi dəyərlərin və tarixi yaddaşın qoruyucusu kimi çıxış edir. Məruzədə mədəniyyət konsepsiyası, dil və milli kimlik məsələləri kompleks şəkildə təhlil olunur.

Açar sözlər: qloballaşma, dövlətçilik, mədəniyyət konsepsiyası, milli kimlik, dilin qorunması, dil siyasəti

ABSTRACT

Globalization is an inevitable reality of the modern era, creating both new opportunities and serious risks for national cultures. In particular, the weakening of national values has become a significant concern for many nations. In this context, Azerbaijan’s cultural policy defines the preservation of national and moral values as a key component of the country’s long-term development strategy. In the speeches of President Ilham Aliyev, culture is presented as a fundamental factor that safeguards historical memory and national consciousness. The “Azerbaijan Culture-2040” Concept is an important strategic document outlining the main directions of national cultural development. It presents culture not only as a legacy of the past but also as a dynamic process oriented toward the future. The concept emphasizes both the preservation of national heritage and its development through modern technologies and innovative approaches. Integration into globalization is interpreted not as a rejection of national identity, but as a model of participation in the global cultural space while preserving national values. Within this framework, language policy plays a crucial role. The Azerbaijani language is regarded as a key carrier of national identity, as well as a protector of spiritual values and historical memory. The report analyzes the issues of cultural policy, language, and national identity in a comprehensive manner.

Keywords: globalization, statehood, cultural policy, national identity, language preservation, language policy

Müasir dövrdə qloballaşma prosesləri milli dövlətlərin mədəni və mənəvi dayaqları qarşısında yeni çağırışlar formalaşdırır. İnformasiya axınlarının sürətlənməsi, transmilliləşmə və rəqəmsal kommunikasiya imkanlarının genişlənməsi milli dillərin və milli kimliklərin qorunması məsələsini strateji səviyyəyə yüksəldir. Bu baxımdan mədəniyyət və dil siyasəti artıq yalnız humanitar sahə deyil, eyni zamanda ideoloji təhlükəsizlik və milli davamlılıq məsələsi kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata

keçirilən mədəniyyət siyasəti bu reallıqları nəzərə alan, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını dövlətin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi müəyyənləşdirən konseptual yanaşmaya əsaslanır. “Azərbaycan mədəniyyəti–2040” konsepsiyası məhz bu baxışın ifadəsi olaraq milli kimliyin əsas sütunlarından biri olan dil məsələsini xüsusi ön plana çıxarır.

İlham Əliyevin dövlətçilik baxışında mədəniyyət və milli kimlik. Prezident 2025-ci il ərzindəki müsahibələrində və 2026-cı ilin yanvar ayında ötən ilin dəyərləndirməsinə əsasən verdiyi geniş müsahibədə, eləcə də təsdiq etdiyi Azərbaycan mədəniyyəti-2024” konsepsiyasında kimlik məsələsi ilə bağlı dövlətin mövqeyini ictimaiyyətin nəzərinə çatdırdı. Prezidentin çıxışı ərazi bütövlüyünü tamamlamış dövlət adından edildiyindən daxili və xarici auditoriyada böyük diqqət və maraqla izlənməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə arxasında dövlət təşkilatlanması olmayan bir millətin varlığından bəhs etmək çox da mümkün deyil. Prezidentin lazımi məqamda (Zəfərdən sonra) kimliklə bağlı (ana dili, tarix, Türk dünyası və s.) açıqlamalarına bu çərçivədə baxmaq lazımdır. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, Heydər Əliyevin də kimliklə bağlı açıqlamaları, xüsusilə ana dili ilə bağlı cəsur və qərarlı mövqeyi ölkədə ana dilinə dair təqdirəlayiq addımların atılmasına xidmət etmişdir. Daha doğrusu, Sovet dövründə rus dili tərəfindən sıxışdırılan Azərbaycan dilinin və ana dilində oxuyub yazanların sosial status qazanmalarını asanlaşdırmışdır. (O. Vəliyev 2026, s.19).

Tarixi qaliblər yazır. Belə olan halda Azərbaycan milli kimliyinin varlığı üçün Zəfər, ərazi bütövlüyünün təmini zəruri şərt olaraq siyasət institutunun gündəliyində birinci sırada durmaqda idi. İlham Əliyevin müsahibədə kimliklə bağlı fikirlərinin əsas məğzi aşağıdakı sitatda aydın şəkildə ifadə olunmuşdur: *“Bizim üçün, ilk növbədə, milli, etnik kimlik gəlir. İkincisi vətəndaşlıqdır. Yaxud ola bilər ki, vətəndaşlıq birinci, etnik kimliklə yanaşıdır. Azərbaycanlıların mütləq əksəriyyəti üçün məzhəb məsələsinin, ümumiyyətlə, yeri yoxdur, heç 100-cü yerdə də deyil. Azərbaycanlılar etnik qrup kimi İslamın müxtəlif qollarından olan nümayəndələrdən ibarətdir. Lakin biz hamımız etnikliyimizlə, dilimizlə və dövlətimizlə birləşmişik. Təkcə müsəlmanlar deyil, Azərbaycanda digər dinlərin nümayəndələri də özlərini eyni cür hiss edirlər. Müstəqillik dövründə bu sahədə gördüyümüz işlər həmin müsbət tendensiyaları gücləndirməkdən ibarət olub. Azərbaycan şiə və sünni müsəlmanların eyni vaxtda, eyni məsciddə ibadət etdikləri az sayda ölkələrdən biridir. Biz fərq qoymuruq. Biz düşünürük ki, müsəlman dünyası üçün ən böyük təhlükə məzhəblərə ayrılmaqdır”* (İlham Əliyev 2026, s.46).

Ümumiyyətlə, Prezident İlham Əliyevin siyasi fəaliyyətində mədəniyyət amili milli dövlətçilik ideologiyasının mühüm komponenti kimi təqdim olunur. Onun çıxış və nitqlərində Azərbaycan mədəniyyəti xalqın tarixi yaddaşını, milli şüurunu və

mənəvi bütövlüyünü qoruyan əsas vasitə kimi xarakterizə edilir. Bu kontekstdə milli kimliyin formalaşmasında dilin rolu xüsusi vurğulanır.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev dəfələrlə qeyd etmişdir ki, Azərbaycan dili milli varlığımızın əsas göstəricisidir və onun qorunması dövlətin prioritet vəzifələrindən biridir. Bu yanaşma azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyəti ilə səsləşir və milli kimliyin yalnız etnik deyil, mədəni-sivilizasiya məzmun daşdığını göstərir.

“Azərbaycan mədəniyyəti–2040” konsepsiyasının strateji mahiyyəti. “Azərbaycan mədəniyyəti–2040” konsepsiyası uzunmüddətli strateji sənəd kimi milli mədəni inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Konsepsiyanın əsas məqsədi Azərbaycan mədəniyyətinin global mədəni məkan daxilində rəqabətqabiliyyətli və davamlı inkişafını təmin etməklə yanaşı, milli özünəməxsusluğun qorunmasıdır.

Bu sənəddə mədəniyyət yalnız keçmişin mirası kimi deyil, gələcəyə yönəlmiş canlı və dinamik proses kimi təqdim olunur. Konsepsiya milli irsin mühafizəsi ilə yanaşı, onun müasir texnologiyalar və innovativ yanaşmalar vasitəsilə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu kontekstdə dil siyasəti mədəni strategiyanın əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir.

Dil milli kimliyin əsas göstəricisi kimi. Dil milli kimliyin formalaşmasında və qorunmasında həlledici rol oynayan fundamental amildir. “Azərbaycan mədəniyyəti–2040” konsepsiyasında Azərbaycan dili təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı və tarixi yaddaşın qoruyucusu kimi qiymətləndirilir.

Konsepsiyada dilin aşağıdakı funksiyaları ön plana çəkilir:

- milli kimliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi;
- mədəni irsin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi;
- gənc nəslin milli şüurunun formalaşdırılması;
- rəqəmsal və global mühitdə dilin mövqeyinin gücləndirilməsi.

Prezident İlham Əliyevin dil siyasəti ana dilinin saflığının qorunması, onun dövlət idarəçiliyində, təhsildə, mediada və elmi mühitdə aparıcı mövqeyinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Bu siyasət qloballaşma şəraitində dilin assimilyasiya təhlükəsindən qorunmasına xidmət edir.

Qloballaşma şəraitində milli dil və mədəni təhlükəsizlik. Qloballaşma milli mədəniyyətlər üçün həm imkanlar, həm də risklər yaradır. Bir tərəfdən, milli mədəniyyətlərin beynəlxalq miqyasda tanınması üçün geniş platformalar açılır, digər tərəfdən isə milli dillərin funksional sahələrinin daralması təhlükəsi meydana çıxır (Məmmədli 2020, s.65).

“Azərbaycan mədəniyyəti–2040” konsepsiyası bu ziddiyyətli prosesi balanslaşdırılmış şəkildə tənzimləməyi hədəfləyir. Konsepsiyada qloballaşmaya

inteqrasiya milli kimlikdən imtina kimi deyil, milli dəyərləri qoruyaraq dünya mədəni məkanında iştirak modeli kimi təqdim olunur. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarında geniş tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Təhsil və media mühitində dil siyasəti. Dil siyasətinin effektivliyi onun təhsil və media mühitində tətbiqi ilə bilavasitə bağlıdır. Konsepsiyada təhsil sistemində ana dilinin yüksək səviyyədə tədrisi, elmi və publisistik diskursun Azərbaycan dili əsasında inkişaf etdirilməsi əsas prioritetlər sırasında göstərilir.

Media sahəsində isə dil mədəniyyətinin qorunması, normativ dil qaydalarına əməl olunması və milli leksik fondun zənginləşdirilməsi xüsusi vurğulanır. Bu istiqamətdə dövlətin tənzimləyici və istiqamətləndirici rolu ön plana çıxır.

Nəticə. Nəticə etibarilə, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə formalaşdırılan “Azərbaycan mədəniyyəti–2040” konsepsiyası dil və milli kimlik məsələsini strateji dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran mühüm konseptual sənəddir. Bu konsepsiya Azərbaycan dilini milli varlığın əsas dayağı kimi qorumağı və onu müasir çağırışlara uyğun inkişaf etdirməyi hədəfləyir.

Dil siyasətinin mədəni təhlükəsizlik kontekstində təqdim olunması Azərbaycanın gələcək inkişaf modelində milli kimliyin qorunmasının prioritet olduğunu bir daha təsdiqləyir. “Azərbaycan mədəniyyəti–2040” konsepsiyası bu baxımdan milli mədəni inkişafın ideoloji xəritəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası(2023).Bakı
2. “Azərbaycan mədəniyyəti–2040” konseptual baxış sənədi(2026). Bakı
3. Əliyev, İ. (2026). Nitqlər və çıxışlar.Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi nəşrləri. Bakı
4. Məmmədli, N.(2020). Dil və milli şüur problemləri. Bakı: Təhsil.
5. O.Vəliyev.2026).Azərbaycan milli konsepsiyasında yenən və yenilənən milli kimlik.Füyuzat j.NO:1
6. <https://president.az/az/articles/view/69968>

DİL İQTİSADİYYATI: MONETİZASIYA, STRATEGİYA VƏ ELMDƏ DİL İMPERİALİZMİ

The Artistic Language Style of the People's Poet Mammad Araz as an Exemplary Style

ZAHİD MƏMMƏDOV

Zahid Mammadova

prof.zahid.mamed@mail.ru

z.mamedov@unec.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-6425-8690>

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azerbaijan State University of

Economics

XÜLASƏ

Məqalədə dil iqtisadiyyatının nəzəri əsasları, onun tarixi inkişaf mərhələləri və müasir bilik iqtisadiyyatı kontekstində rolu kompleks şəkildə təhlil olunur. Dilin kommunikasiya vasitəsindən iqtisadi resursa çevrilməsi, insan kapitalının formalaşmasında və əmək bazarında rəqabət üstünlüyü yaratmasında oynadığı rol əsaslandırılır. Eyni zamanda, dilin monetizasiyası, təhsil ixracı və universitetlərin dil strategiyası məsələləri iqtisadi və institusional baxımdan araşdırılır. Məqalədə xüsusi olaraq elmdə dil imperializmi fenomeni tənqidi yanaşma ilə qiymətləndirilir və ingilis dilinin qlobal akademik mühitdə dominantlığı nəticəsində yaranan struktur bərabərsizliklər, qeyri-ingilisdilli tədqiqatçıların üzləşdiyi problemlər və milli elmi sistemlərin görünməzliyi məsələləri ön plana çıxarılır. Nəticə olaraq, dil iqtisadiyyatının müasir mərhələdə yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi və institusional xarakter daşdığı göstərilir və qlobal integrasiya ilə milli dilin qorunması arasında balansın təmin edilməsinin vacibliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *dil iqtisadiyyatı, dil kapitalı, dil siyasəti, bilik iqtisadiyyatı, dil monetizasiyası, təhsil ixracı*

ABSTRACT

The article provides a comprehensive analysis of the theoretical foundations of the economics of language, its historical development stages, and its role in the context of the modern knowledge economy. It substantiates the transformation of language from a means of communication into an economic resource and examines its role in the formation of human capital and the creation of competitive advantages in the labor market. At the same time, the issues of language monetization, education export, and universities' language strategies are explored from both economic and institutional perspectives. The article particularly evaluates the phenomenon of linguistic imperialism in science through a critical lens, highlighting structural inequalities arising from the dominance of the English language in the global academic environment, the challenges faced by non-English-speaking researchers, and the invisibility of national scientific systems. In conclusion, it is argued that at the current stage, the economics of language is not only an economic but also a political and institutional phenomenon, and the importance of balancing global integration with the preservation of national languages is substantiated.

Keywords: *economics of language, language capital, language policy, knowledge economy, language monetization, education export*

Giriş

Müasir qlobal iqtisadiyyat şəraitində dil yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də iqtisadi fəaliyyətin təşkili, resursların bölgüsü və bazar münasibətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayan strateji resurs kimi çıxış edir. Dil iqtisadiyyatı bu baxımdan interdisiplinar sahə kimi formalaşaraq dilin iqtisadi sistemdəki funksiyalarını və təsirlərini kompleks şəkildə öyrənir.

Dil bacarıqları insan kapitalının mühüm komponenti kimi fərdlərin əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini artırır və onların gəlir səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir. Eyni zamanda, dilin şəbəkə effekti və transaksion xərclərin azaldılması

funksiyası iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində və qlobal bazarların integrasiyasında mühüm rol oynayır.

Qloballaşma və rəqəmsallaşma prosesləri dilin iqtisadi əhəmiyyətini daha da artıraraq onu bilik iqtisadiyyatının əsas resurslarından birinə çevirmişdir. Bu kontekstdə dilin monetizasiyası, təhsil ixracı və universitetlərin dil strategiyası kimi məsələlər aktuallaşmışdır.

Bununla yanaşı, qlobal elmi sistemdə müəyyən dillərin, xüsusilə ingilis dilinin dominantlığı “dil imperializmi” fenomenini formalaşdırmış və bu, elmi biliklərin istehsalı və yayılmasında struktur bərabərsizliklər yaratmışdır. Bu baxımdan məqalənin məqsədi dil iqtisadiyyatının nəzəri əsaslarını təhlil etmək, onun müasir tətbiq istiqamətlərini araşdırmaq və elmdə dil imperializminin yaratdığı problemləri qiymətləndirməkdir.

Metodologiya

Tədqiqat nəzəri və analitik yanaşma əsasında aparılmışdır. Məqələdə dil iqtisadiyyatının formalaşma mərhələləri tarixi-xronoloji metod vasitəsilə sistemləşdirilmiş, müxtəlif elmi yanaşmalar müqayisəli təhlil edilmişdir.

Metodoloji baza aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- klassik və müasir iqtisadi nəzəriyyələrin analizi;
- dil və iqtisadiyyat arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin konseptual təhlili;
- empirik tədqiqatların nəticələrinin ümumiləşdirilməsi;
- dil siyasəti və təhsil ixracı üzrə institusional yanaşmaların qiymətləndirilməsi;
- elmdə dil imperializmi fenomeninin tənqidi diskurs analizi.

Eyni zamanda, dilin monetizasiyası və bilik iqtisadiyyatındakı rolu sistemli yanaşma ilə araşdırılmış, əmək bazarında dil bacarıqlarının iqtisadi təsirləri ardıcıl zəncir modeli əsasında izah edilmişdir.

Dil iqtisadiyyatı: mahiyyəti və iqtisadi təsirləri

Dil iqtisadiyyatı müasir iqtisadi nəzəriyyədə formalaşmış interdisiplinar istiqamətlərdən biri olub, dilin iqtisadi sistemdə rolunu, funksiyalarını və təsirlərini kompleks şəkildə öyrənir. Bu yanaşmaya görə dil yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, eyni zamanda iqtisadi fəaliyyətin təşkili, resursların bölgüsü və bazar münasibətlərinin qurulmasında mühüm rol oynayan strateji resursdur.

Dil iqtisadiyyatının nəzəri əsasları göstərir ki, dil fərdlərin iqtisadi davranışına birbaşa təsir edir və onların əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan dil bacarıqları insan kapitalının mühüm komponenti hesab olunur və digər investisiyalar kimi gələcəkdə iqtisadi

fayda gətirən resurs kimi qiymətləndirilir.

Dil iqtisadiyyatı çərçivəsində fərdlərin dil seçimi rəasional iqtisadi qərar kimi izah edilir. Fərdlər hansı dili öyrənəcəklərinə qərar verərkən gözlənilən gəlirləri, əmək bazarında üstünlükləri və bu prosesin tələb etdiyi vaxt və maliyyə xərclərini müqayisə edirlər. Bu isə dilin öyrənilməsini klassik “xərc–fayda analizi” ilə izah etməyə imkan verir.

Eyni zamanda, dil iqtisadi münasibətlərdə transaksion xərclərin azaldılması baxımından mühüm rol oynayır. Ortaq dilin mövcudluğu iqtisadi subyektlər arasında ünsiyyəti asanlaşdırır, məlumat mübadiləsini sürətləndirir və müqavilə risklərini azaldır. Əksinə, dil baryerləri əlavə xərclər yaradır, bazarların effektivliyini azaldır və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə mane olur.

Dil iqtisadiyyatının mühüm istiqamətlərindən biri də dilin şəbəkə effekti ilə əlaqəsidir. Bu yanaşmaya görə dilin dəyəri onu istifadə edən insanların sayından asılıdır və istifadəçi sayı artdıqca həmin dilin iqtisadi əhəmiyyəti də yüksəlir. Bu səbəbdən qlobal iqtisadi sistemdə geniş yayılmış dillər daha böyük üstünlüklərə malik olur və fərdlər bu dilləri öyrənməyə daha çox meyilli olurlar.

Dil müxtəlifliyi məsələsi də bu sahədə xüsusi yer tutur. Bir tərəfdən, çoxdillilik innovasiya və yaradıcılıq üçün əlverişli mühit yaradır, fərqli bilik və təcrübələrin inteqrasiyasına imkan verir. Digər tərəfdən isə, dil müxtəlifliyi koordinasiya xərclərini artırır və iqtisadi fəaliyyətlərin təşkilini çətinləşdirə bilər. Bu səbəbdən dil siyasətində əsas məsələ effektivlik və inklüzivlik arasında balansın təmin olunmasıdır. Dil siyasəti dil iqtisadiyyatının institusional aspekti kimi dövlətin rəsmi dilin müəyyənləşdirilməsi, təhsil sistemində dilin təşkili və çoxdillilik strategiyalarının formalaşdırılması vasitəsilə iqtisadi fəaliyyətlərin effektivliyinə, əmək bazarının strukturuna və cəmiyyətin sosial inteqrasiyasına birbaşa təsir göstərən mühüm idarəetmə aləti kimi çıxış edir. Dövlətlər rəsmi dilin seçimi, təhsil sistemində dil siyasəti və çoxdillilik strategiyaları vasitəsilə iqtisadi proseslərə təsir göstərirlər. Bu qərarlar uzunmüddətli perspektivdə əmək bazarının strukturuna, iqtisadi inkişaf tempinə və beynəlxalq inteqrasiyaya birbaşa təsir edir.

Müasir dövrdə qloballaşma və rəqəmsallaşma prosesləri dil iqtisadiyyatının əhəmiyyətini daha da artırmışdır. İngilis dilinin qlobal iqtisadiyyatda dominant mövqeyi beynəlxalq kommunikasiya və ticarəti asanlaşdırsa da, eyni zamanda dil müxtəlifliyinin azalması və mədəni homogenləşmə kimi problemlər yaradır.

Nəticə etibarilə, dil iqtisadiyyatı göstərir ki, dil yalnız mədəni fenomen deyil, həm də iqtisadi inkişafın mühüm determinantlarından biridir. Effektiv dil siyasəti və dil bacarıqlarının inkişafı iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əmək bazarının gücləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi baxımından strateji

əhəmiyyət kəsb edir.

Dil iqtisadiyyatının tarixi inkişaf xəritəsi

I mərhələ: Metodoloji başlanğıc (1909–1960)

Dil iqtisadiyyatı (ing. economics of language (Carlile, 1909) dil proseslərinin təhlilinə yönəlmiş humanitar və iqtisadi yanaşmaların məcmusudur və bu yanaşmalar, o cümlədən, Azərbaycan sosial-mədəni kontekstinə də tətbiq oluna bilər[2]. Carlile bu əsərində iqtisadi analizdə metodoloji dəqiqliyin və terminoloji düzgünlüyün vacibliyini vurğulayır. Carlile iqtisadi analizdə terminoloji dəqiqliyin həlledici rolunu vurğulayaraq göstərir ki, iqtisadi anlayışların qeyri-dəqiq istifadəsi nəzəri və praktik səhvlərə səbəb ola bilər. O göstərir ki, iqtisadi anlayışların qeyri-dəqiq istifadəsi yanlış nəticələrə və “iqtisadi səhvlərə” (fallacies) səbəb olur. Carlile əsərdə qeyd edir ki:eyni termin müxtəlif mənalarda işlədilə bilər , bu isə elmi mübahisələri çətinləşdirir.

Bu mərhələnin əsas ideyası: iqtisadi analizdə terminoloji dəqiqlik əsasdır və dil iqtisadi düşüncənin formalaşmasına təsir edir” fikirlər təşkil edir. Elmi töhfəsi isə, Dil iqtisadi metodologiyasının bir hissəsidir və termin səhvləri öz növbəsində iqtisadi səhvlərə yol açə bilər.

II mərhələ: Sahənin formalaşması (1965–1990)

“Dil iqtisadiyyatı”nın inkişafı rus əsilli amerikalı iqtisadçı Ceykob Marşak-ın adı ilə bağlıdır. Marşak 1965-ci ildə “Dil iqtisadiyyatı” adlı məqalə nəşr etdirmişdir[6]. Bu məqalə həmin elmi istiqamətin başlanğıc nöqtəsi hesab olunur. Sonralar dil və iqtisadiyyatın əlaqəsi haqqında çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Ceykob Marşak isə dilin iqtisadi xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərmişdir — onun dəyəri, faydası, xərci və gəliri var.

Əsərin əsas ideyalarına görə, dil kommunikasiya sistemi olmaqla yanaşı iqtisadi resurs kimi çıxış edir və fərdlərin dil seçimləri xərclər və faydaların müqayisəsinə əsaslanan rəşional qərar kimi formalaşır.

Bu mərhələnin əsas elmi töhfəsi “dil iqtisadiyyatı” anlayışının elmi dövryyəyə daxil edilməsi və dilin ilk dəfə iqtisadi model çərçivəsində nəzərdən keçirilməsidir ki, bu da həmin dövrü sahənin formalaşma mərhələsi kimi xarakterizə etməyə əsas verir.

III mərhələ: Empirik və mikroiqtisadi inkişaf (1990–2000)

Barry R. Chiswick dil bacarıqlarını insan kapitalının mühüm elementi kimi qiymətləndirərək göstərir ki, dil bilikləri fərdlərin əmək bazarında gəlirlərinə və iqtisadi integrasiyasına birbaşa təsir göstərir[3]. Chiswick, B. R., dil bacarıqlarını insan kapitalının mühüm elementi kimi qiymətləndirərək göstərir ki, dil bilikləri fərdlərin əmək bazarında gəlirlərinə və iqtisadi imkanlarına birbaşa təsir edir.

Bu mərhələdə dil insan kapitalının mühüm elementi kimi qiymətləndirilir, dil

biliklərinin gəlir artımına müsbət təsiri və miqrantların əmək bazarına integrasiyasında əsas faktor olması empirik olaraq sübut edilir; nəticələr göstərir ki, dil bacarıqları fərdlərə 10–30% əlavə gəlir qazandıra bilər və bu səbəbdən həmin dövr empirik və tətbiqi mərhələ kimi xarakterizə olunur.

IV mərhələ: Qlobal sistem və şəbəkə yanaşması (2000+)

Niderlandlı sosioloq Abram de Svaan qeyd etmişdir ki, qloballaşma ingilis dilində baş verir[1]. Amma əslində bu proses çox vaxt “qırıq” ingilis dili ilə gedir. Dil yalnız bilmək deyil, onu necə bilmək də vacibdir. Bu, qanunların, institutların başa düşülməsinə və onlara münasibətə təsir edir.

Abram de Svaanın “*Words of the World*” (2001) əsərində dillərin qlobal şəbəkə sistemi təşkil etdiyi, ingilis dilinin hiper-mərkəzi dil kimi çıxış etdiyi və dilin iqtisadi dəyərinin onu istifadə edənlərin sayından asılı olduğu əsaslandırılır ki, bu yanaşma həmin dövrü qlobal modelləşdirmə mərhələsi kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

V mərhələ: Dil siyasəti və çoxdillilik (2000+)

François Grin-in yanaşmasına əsasən, dil siyasəti yalnız iqtisadi effektivlik prizmasında deyil, həm də sosial ədalət və inklüzivlik baxımından qiymətləndirilməli, müxtəlif dillərin istifadəsi ilə bağlı qərarlar xərclər və faydalarla yanaşı cəmiyyətin mədəni və institusional xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır; bu çərçivədə effektivlik və ədalət arasında optimal balansın təmin olunması, eləcə də çoxdilliliyin düzgün idarə edildiyi halda həm iqtisadi məhsuldarlığın artırılması, həm də sosial integrasiyanın gücləndirilməsi mümkün hesab olunur ki, bu yanaşma həmin dövrü dil iqtisadiyyatının institusional və siyasət mərhələsi kimi xarakterizə etməyə əsas verir [5].

VI mərhələ: Sistemləşmə və integrasiya (2010+)

Victor Ginsburgh və Shlomo Weber dil müxtəlifliyinin iqtisadi nəticələrini sistemli şəkildə təhlil edərək göstərirlər ki, dillərin sayı və strukturu iqtisadi effektivlik, kommunikasiya xərcləri və sosial inklüzivlik arasında balansın formalaşmasında həlledici rol oynayır [3].

Bu mərhələdə dil iqtisadiyyatı sistemli elmi sahə kimi formalaşaraq dil müxtəlifliyi, innovasiya və iqtisadi xərclər arasındakı qarşılıqlı əlaqələr nəzəri baxımdan ümumiləşdirilir, eyni zamanda optimal dil siyasəti modelləri işlənib hazırlanır ki, bu da həmin dövrü nəzəri sintez mərhələsi kimi xarakterizə etməyə əsas verir.

Dil iqtisadiyyatının inkişafı metodoloji yanaşmadan başlayaraq müasir kompleks nəzəri sistemə qədər təkamül etmişdir. Carlile-in terminoloji dəqiqliyə əsaslanan yanaşması Marschak tərəfindən iqtisadi modelləşdirmə ilə davam etdirilmiş, Chiswick tərəfindən empirik əsaslarla gücləndirilmişdir. Sonrakı mərhələdə de Svaan

dillərin qlobal şəbəkə modelini irəli sürmüş, Grin isə dil siyasətinin iqtisadi və sosial aspektlərini sistemləşdirmişdir. Müasir dövrdə isə bu yanaşmalar Ginsburgh və Weber tərəfindən integrasiya olunaraq vahid nəzəri çərçivəyə çevrilmişdir.

Ümumi inkişaf sxemi

Mərhələ	Dövr	Əsas ideya
Metodoloji	1909	Dil = iqtisadi düşüncə aləti
Formalaşma	1965	Dil = iqtisadi resurs
Empirik	1990+	Dil = insan kapitalı
Qlobal	2000+	Dil = şəbəkə sistemi
Siyasət	2000+	Dil = institusional faktor
Sintez	2010+	Dil = kompleks iqtisadi sistem

Dilin monetizasiyası və bilik iqtisadiyyatı – yeni dəyər yaratma mexanizmləri

XXI əsrdə iqtisadiyyatın struktur dəyişməsi dilin rolunu köklü şəkildə yenidən müəyyən etmişdir. Sənaye dövründə istehsal vasitələri əsas kapital hesab olunurdusa, bilik iqtisadiyyatı şəraitində informasiya, yaradıcılıq və bu yaradıcılığın ifadə vasitəsi olan dil əsas resursa çevrilmişdir. Dil artıq yalnız mədəni identikliyin elementi deyil, həm də dəyər yaradan, bazar münasibətlərinə daxil olan və institusional qərarlara təsir edən iqtisadi aktiv kimi çıxış edir.

Bu transformasiya “dil kapitalı” anlayışını aktuallaşdırır. Dil vasitəsilə yaradılan bilik, kontent, elmi kommunikasiya və texnoloji məhsullar iqtisadi dövriyyəyə daxil olaraq monetizasiya olunur. Beləliklə, dil mədəni kapitaldan iqtisadi kapitalla çevrilən körpü funksiyasını yerinə yetirir.

Müasir dövrdə dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də iqtisadi dəyər yaradan strateji resursa çevrilmişdir və bu transformasiya bilik iqtisadiyyatının genişlənməsi ilə birbaşa bağlıdır. Əgər sənaye iqtisadiyyatında əsas kapital fiziki istehsal vasitələri idisə, bilik iqtisadiyyatında əsas kapital informasiya, ideya, yaradıcılıq və bu ideyaların ifadə olunduğu dildir. Bu baxımdan dil artıq mədəni fenomen olmaqla yanaşı, bazar münasibətlərinin iştirakçısına çevrilir və monetizasiya potensialı qazanır.

Dilin monetizasiyası dedikdə, dil vasitəsilə yaradılan bilik, kontent, təhsil xidməti və texnoloji həllərin iqtisadi gəlirə çevrilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Rəqəmsal platformaların sürətli inkişafı bu prosesi sürətləndirərək dili auditoriya kapitalına, məlumat kapitalına və nəticə etibarilə maliyyə kapitalına çevirir. Sosial media, onlayn təhsil platformaları, elektron nəşrlər və süni intellekt texnologiyaları dilin iqtisadi funksiyasını daha görünən etmişdir. Dilin monetizasiyası prosesi əmək bazarı kontekstində bir neçə mərhələdən ibarət ardıcıl zəncir kimi izah edilə bilər. Bu zəncir dilin fərdi bacarıqdan iqtisadi gəlir yaradan peşəkar kapitalla çevrilməsi mexanizmini

göstərir: dil bacarığı → ixtisaslaşma → əmək bazarına çıxış → məhsuldarlıq → əmək haqqı fərqi → karyera artımı → institusional gəlir.

İlk mərhələdə dil bacarığı insan kapitalının komponenti kimi formalaşır və peşəkar biliklərin əldə edilməsini asanlaşdırır. Dil vasitəsilə fərd beynəlxalq təhsil resurslarına çıxış əldə edir, ixtisasını genişləndirir və daha rəqabətli kompetensiya portfeli formalaşdırır.

İkinci mərhələdə dil əmək bazarına giriş baryerlərini azaldır. Çoxdilli işçilər qlobal şirkətlərdə, beynəlxalq layihələrdə və rəqəmsal platformalarda işləmək imkanına malik olur. Bu isə dil bacarığını diferensial üstünlüyə çevirir.

Üçüncü mərhələdə dil məhsuldarlığa təsir göstərir. Xarici mənbələrə çıxış, kommunikasiya səmərəliliyi və bilik transferi işçinin performansını artırır. Nəticədə işəgötürənlər dil bacarığını əlavə dəyər kimi qiymətləndirir və bu, əmək haqqı fərqində əks olunur.

Dördüncü mərhələdə dil karyera artımını sürətləndirir. İdarəetmə və ekspert səviyyəsində beynəlxalq kommunikasiya tələb olduğundan, dil bacarığı rəhbər vəzifələrə çıxışı asanlaşdırır və peşəkar mobilliyi artırır. Beləliklə, dil fərdi gəlirin uzunmüddətli determinantına çevrilir.

Beşinci mərhələdə dil monetizasiyası institusional səviyyəyə keçir. Şirkətlər və universitetlər çoxdilli işçi qüvvəsi vasitəsilə yeni bazarlara çıxır, xidmət ixracını genişləndirir və innovasiya əməkdaşlığını gücləndirir. Bu isə dil bacarığının yalnız fərdi deyil, təşkilati gəlir yaradan resurs olduğunu göstərir.

Rəqəmsal əmək bazarı bu zənciri daha da gücləndirmişdir. Frilans platformaları, uzaqdan iş və qlobal layihələr dil bilən mütəxəssislərə coğrafi məhdudiyyətlər olmadan gəlir əldə etmək imkanı yaradır. Beləliklə, dil əmək bazarında çeviklik və gəlir müxtəlifliyinin əsas alətlərindən birinə çevrilir.

Nəticə etibarilə, əmək bazarında dil monetizasiyası insan kapitalının iqtisadi kapitallaşmasının klassik nümunəsidir. Dil bacarığı fərdin əmək bazarındakı mövqeyini gücləndirir, təşkilatların rəqabət qabiliyyətini artırır və bilik iqtisadiyyatında dəyər yaratma zəncirinin vacib həlqəsinə çevrilir (<https://azedu.az/az/news/103507/dil-artiq-iqtisadi-deyer-yaradan-strateji-resursa-cevrilib>).

Təhsil ixracı və universitetlərin dil strategiyası

Ali təhsil sistemi dilin monetizasiyasının ən institusional formasıdır. Universitetlər tədris dili vasitəsilə qlobal tələbə bazarına çıxır, elmi nəşr dili vasitəsilə görünürlük qazanır və akademik kommunikasiya vasitəsilə innovasiya dövriyyəsinə daxil olur.

Tədris dili seçimi artıq akademik deyil, iqtisadi qərardır. Beynəlxalq proqramlar,

hazırlıq fakültələri və dil mərkəzləri bir çox ölkələrdə universitetlərin gəlir strukturunun vacib hissəsinə çevrilmişdir. Dil hazırlığı çox vaxt təhsil ixracının ilk mərhələsi kimi çıxış edir və tələbələrin uzunmüddətli akademik və peşəkar integrasiyasını təmin edir [12].

- Təhsil ixracı müasir dövrdə universitetlərin qlobal rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amillərdən biridir və bu proses ali təhsilin beynəlxalq bazara integrasiyası ilə xarakterizə olunur.
- Təhsil ixracı universitetlərə əlavə maliyyə resursları qazandırmaqla yanaşı, onların beynəlxalq nüfuzunu artırır və elmi əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirir.
- Bu kontekstdə dil strategiyası universitetlərin beynəlxalq bazarda uğurunun əsas determinantlarından biri kimi çıxış edir və dil yalnız tədris vasitəsi deyil, həm də strateji iqtisadi alət funksiyasını yerinə yetirir.
- İngilis dili qlobal akademik mühitdə dominant mövqeyə malik olduğundan, ingilisdilli proqramların genişləndirilməsi xarici tələbələrin cəlb olunmasına və universitetlərin beynəlxalqlaşmasına mühüm töhfə verir.
- Bununla yanaşı, çoxdillilik strategiyası universitetlərə müxtəlif regional bazarlara çıxış imkanı yaradır və onların fəaliyyətini daha çevik və rəqabətqabiliyyətli edir.
- Dil strategiyasının effektivliyi milli dilin qorunması ilə qlobal dillərin istifadəsi arasında balansın təmin olunmasından asılıdır və bu balans universitetlərin həm milli, həm də beynəlxalq missiyasını reallaşdırmasına imkan verir.
- Universitetlər üçün ən optimal yanaşma ikidilli və ya çoxdilli modelin tətbiqi hesab olunur ki, bu model həm yerli tələbələrin ehtiyaclarını qarşılayır, həm də beynəlxalq tələbə axını artırır.
- Azərbaycan kontekstində isə ali təhsil müəssisələrinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri ingilisdilli proqramların genişləndirilməsi, akademik heyətin dil bacarıqlarının artırılması və beynəlxalq tələbələr üçün uyğun təhsil mühitinin yaradılmasıdır.
- Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin akademik və elmi dil kimi inkişaf etdirilməsi universitetlərin milli funksiyasının mühüm tərkib hissəsi olaraq qalmalıdır.
- Nəticə etibarilə, təhsil ixracının uğurlu inkişafı universitetlərin düzgün qurulmuş dil strategiyasından asılıdır və bu strategiya qlobal rəqabət, iqtisadi səmərəlilik və milli identiklik arasında optimal tarazlığı təmin etməlidir.

Bu kontekstdə universitetlər yalnız bilik istehsalçısı deyil, həm də dil əsaslı xidmət ixracatçısıdır.

Elmdə dil imperializmi: bilik kimindir?

Bu gün elmdə uğurun gizli şərtlərindən biri artıq yalnız ideya deyil — dildir.

Daha dəqiqi, ingilis dili [10]. Əgər sən elmi nəticəni ana dilində yazırsansa, deməli, sən görünürsən. Əgər ingiliscə yazmırsansa, deməli, sən “yoxsan”. Bu, sadəcə praktik seçim deyil. Bu, sistemdir və bu sistemin adı var: dil imperializmi. Beynəlxalq jurnallar, sitat bazaları, reyting agentlikləri — hamısı eyni dili tələb edir. Bu isə elmi ideyanın keyfiyyətindən əvvəl onun hansı dildə təqdim olunmasını ön plana çıxarır. Nəticə? Elmi bilik artıq universal deyil, dil baryerləri ilə filtdən keçirilən məhsula çevrilir. Gənc tədqiqatçı düşünür: “Mən nə yazım?” yox, “Mən bunu hansı dildə yazım ki, çap olunsun?” Professor düşünür: “Mən nə kəşf etdim?” yox, “Bu, Scopus bazasına daxil olan elmi nəşrlərinə uyğun gəlirmi?”. Bu, elmin ruhuna ziddir.

Dil imperializmi üç ciddi problem yaradır:

1. bərabərsizlik - Ana dili ingilis dili olmayan tədqiqatçı startda udur. O, həm elm etməli, həm də başqa dildə özünü sübut etməlidir.

2. məzmun itkisi- Elmi fikir ana dilində daha dərin olur. Tərcümə isə çox vaxt ideyanı sadələşdirir, bəzən isə təhrif edir.

3. milli elmin görünməzliyi- Yerli dillərdə yazılan yüzlərlə dəyərli tədqiqat beynəlxalq dövriyyədən kənarda qalır. Sanki onlar heç mövcud deyil.

Ön təhlükəlisi isə odur ki, biz buna artıq öyrəşmişik.

Universitetlər “ingilisdilli proqram” açmaqla fəxr edir, amma ana dilində elmi terminologiyanın inkişafını unudur. Akademiklər daha çox “harada çap olunduğunu” müzakirə edir, nəinki “nə yazıldığını”. Bu, artıq seçim deyil — təzyiqdir.

Çıxış yolu ingilis dilindən imtina deyil. Bu mümkün də deyil, düzgün də deyil. Çıxış yolu balansdır:

- Qlobal elm üçün ingilis dili
- Milli inkişaf üçün ana dili

Əgər biz yalnız birini seçsək, ya dünyadan qopacağıq, ya da özümüzü itirəcəyik.

Elm yalnız bir dildə danışmamalıdır. Əks halda, bu artıq elm deyil — hegemoniyadır.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, dil iqtisadiyyatı müasir dövrdə iqtisadi nəzəriyyənin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmiş və dil artıq yalnız mədəni fenomen deyil, həm də iqtisadi inkişafın əsas determinantlarından biri kimi çıxış edir.

Dil bacarıqları fərdlərin əmək bazarında mövqeyini gücləndirir, təşkilatların rəqabət qabiliyyətini artırır və bilik iqtisadiyyatında dəyər yaratma prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Dilin monetizasiyası və təhsil ixracı kimi proseslər onun iqtisadi resurs kimi rolunu daha da gücləndirir.

Eyni zamanda, qlobal elmi sistemdə ingilis dilinin dominantlığı elmdə dil imperializmini gücləndirərək akademik bərabərsizliklər yaradır, qeyri-ingilisdilli

tədqiqatçıların imkanlarını məhdudlaşdırır və milli elmi məktəblərin görünməzliyinə səbəb olur. Bu baxımdan optimal yanaşma qlobal integrasiyanı təmin edən ümumi dilin istifadəsi ilə yanaşı, milli dillərin qorunması və inkişaf etdirilməsi arasında balansın yaradılmasıdır.

Nəticə etibarilə, dil iqtisadiyyatı yalnız iqtisadi deyil, həm də institusional və sosial aspektləri əhatə edən kompleks sahə kimi çıxış edir və onun düzgün idarə olunması həm iqtisadi səmərəliliyin, həm də sosial ədalətin təmin olunması üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abram De Swaan. Words of the World: The Global Language System Wiley, 2002.
2. Carlile, W. W. (1909). The Economic Method and Economic Fallacies. *London: Macmillan*.
3. Chiswick, B. R., & Miller, P. W. (1995). *The endogeneity between language and earnings*. Journal of Labor Economics.
4. Ginsburgh, V., & Weber, S. (2011). *How many languages do we need? The economics of linguistic diversity*. Princeton University Press.
5. Grin, F. (2006). *Economic considerations in language policy*. Strasbourg: Council of Europe.
6. Marschak, J. (1965). Economics of Language. *Behavioral Science*, 10(2), 135–140.
7. Məmmədov Z. İnnovasiya və davamlı inkişaf: yeni ideyalar və həllər , Nakhchivan, Azerbaijan, 1 - 02 October 2025, vol.1, pp.127-132.
8. Мамедов З.Ф. Modern universities: new challenges, trends, paradigms and expectations // 70th International Scientific Conference on Economic and Social Development, Baku, Azerbaijan, 25 - 26 June 2021, pp.325-331,
9. Балацкий Е.В. За пределами «экономического империализма»: преодоление сложности // Общественные науки и современность. 2012. № 4. С. 138–149.
10. Евгений Попов. О «научном империализме»// Общество и экономика. № 6, 2017.
11. Коцемир М.Н. Динамика российской и мировой науки сквозь призму международных публикаций // Форсайт. 2012. № 1. С. 38–59
12. Mamedov Z. F. «Экономика России в условиях трансформации мироустройства и перспектив нооперехода». Ежегодный Санкт-Петербургский экономический конгресс , Sankt-Peterburg, Russia, 25 - 26 March 2026, vol.1,

TƏRKİBİNDƏ “ALLAH” SÖZÜ OLAN ATALAR SÖZLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Semantic Features of Proverbs Containing the Lexeme “Allah”

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA

Sadaqat Hasanova

sedagethesenova@xn--gmal-nza.com
<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Məqalədə “Allah” sözünə malik atalar sözlərinin dil, mədəniyyət və düşüncə sistemindəki yeri araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi belə ifadələrin semantik xüsusiyyətlərini və linqvokulturoloji məzmununu müəyyən etməkdən ibarətdir. Məqalədə göstərilir ki, tərkibində “Allah” leksemi olan atalar sözləri xalqın dini dünyagörüşünü, əxlaqi normalarını və həyat fəlsəfəsini əks etdirən mühüm dil vahidləridir. Onlar kommunikativ vasitə olmaqdan başqa, kollektiv şüurun, tarixi yaddaşın və mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi tanınır. Atalar sözləri vasitəsilə insanın kainat, tale, ədalət və ilahi qüvvə ilə münasibəti dil səviyyəsində formalaşır və nəsillərdən-nəsillərə çatdırılır. Araşdırma nəticəsində müəyyən olunur ki, bu atalar sözlərinin semantikasi əsasən teosentrik yanaşma, əxlaqi qiymətləndirmə, epistemik (danışanın informasiyaya münasibətini ifadə edən) məna və emosional-ekspressiv çalarlar üzərində qurulur. Teosentrik yanaşma çərçivəsində bütün hadisələrin Allahın iradəsi ilə əlaqələndirilməsi, Allahın ali qüvvə və mütləq qərarverici kimi təqdim olunması ön plana çıxır. Bu atalar sözləri əxlaqi davranışın tənzimlənməsində mühüm rol oynayaraq cəmiyyət daxilində norma və dəyərlərin formalaşmasına xidmət edir. Epistemik məna vasitəsilə insan biliyinin məhdudluğu və ilahi biliyin üstünlüyü vurğulanır, emosional-ekspressiv komponent isə ifadələrin təsir gücünü artırır. Tədqiqatda “Allah” komponentli atalar sözləri yalnız dil faktı deyil, həm də milli-mədəni xaslığın formalaşmasında və qorunmasında mühüm rol oynayan linqvokulturoloji fenomen kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *Atalar sözləri, semantika, əxlaqi dəyərlər, emosional-ekspressiv funksiya, linqvokulturoloji fenomen.*

ABSTRACT

This article investigates the role of proverbs containing the lexeme “Allah” within the linguistic, cultural, and cognitive systems. The main objective of the study is to identify the semantic characteristics and the linguocultural content of such expressions. The article demonstrates that proverbs incorporating the lexeme “Allah” are significant linguistic units reflecting the religious worldview, moral norms, and life philosophy of a community. Beyond serving as communicative tools, they function as carriers of collective consciousness, historical memory, and moral values. Through these proverbs, human relationships with the universe, destiny, justice, and divine power are articulated at the linguistic level and transmitted from generation to generation. The study reveals that the semantics of these proverbs primarily operate within the frameworks of a theocentric approach, moral evaluation, epistemic meaning (reflecting the speaker’s stance toward information), and emotional-expressive nuance. Within the theocentric framework, all events are interpreted as connected to Allah’s will, portraying Allah as a supreme power and ultimate decision-maker. These proverbs play a significant role in regulating moral behavior, contributing to the formation of societal norms and values. The epistemic aspect emphasizes the limitations of human knowledge and the superiority of divine wisdom, while the emotional-expressive component enhances the communicative impact of the expressions. Proverbs containing the “Allah” component are thus not only linguistic facts but also linguocultural phenomena that are essential for the formation, preservation, and transmission of national and cultural identity.

Keywords: Proverbs, semantics, moral values, emotional-expressive function, linguocultural phenomenon.

Giriş

Müasir dilçilikdə atalar sözləri qısa, lakin dərin mənalı ifadələr olaraq **universal həqiqətləri, əxlaqi və fəlsəfi prinsipləri** daşıyan, müəyyən xalqın mədəni və mənəvi dünyagörüşünü əks etdirən linqvokultural vahidlər kimi qiymətləndirilir. Onlar xalqın kollektiv təcrübəsinin, bilik və inanc sistemlərinin dil vasitəsilə təqdim edilmiş formasıdır. “Allahı ehtiva edən atalar sözləri etik dəyərləri və sosial normaları ötürür.” (Azimov, 2024, s.80). Bu baxımdan, atalar sözləri həm nitq vahidi kimi, həm də milli dəyərlərin və mədəni yaddaşın qorunmasında mühüm vasitə kimi dəyərlidir. “Allah” kimi dini elementlər atalar sözlərinin mədəni dərinliyini artırır” (Mirzaxalimova, 2024, s.52). Tədqiqatçılar atalar sözlərinin həm semantik, həm funksional, həm də pragmatik aspektlərini öyrənərək onların mədəniyyətin formalaşmasında rolunu müəyyən etməyə çalışırlar. Xüsusilə dini komponentli ifadələr, o cümlədən “Allah” anlayışını ehtiva edən atalar sözləri, **dil və mədəniyyət baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır**. Bu ifadələr insanın həyat, taleyin ədaləti, əxlaqi davranış və mövcudluğun mənası haqqında düşüncələrini əks etdirir. “Allah” komponenti vasitəsilə atalar sözləri həm epistemik məna daşıyır (insan biliyinin məhdudluğunu və ilahi biliyin üstünlüyünü vurğulayır), həm də emosional-ekspressiv və didaktik funksiyalar yerinə yetirir. Belə atalar sözləri həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə insanın dini və əxlaqi dəyərlərə münasibətini formalaşdırır. “Allah komponentli atalar sözləri kollektiv mənəvi təcrübəni üzə çıxarır” (Murodova, 2025).

Metodologiya

Tədqiqatda kompleks metodoloji yanaşmadan istifadə olunmuşdur. “Allah” komponentli atalar sözlərinin toplanması, sistemləşdirilməsi və təsviri üçün deskriptiv atalar sözlərinin məna strukturu, semantik komponentləri və funksional xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında semantik təhlil, mədəni və dini dəyərlərin təhlilində linqvokulturoloji yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur. Empirik material kimi Azərbaycan dilinə aid atalar sözləri toplusundan və folklor mənbələrindən istifadə olunmuşdur.

Nəticələr

Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı qənaətlər əldə edilmişdir:

1. “Allah” komponentli atalar sözləri semantik baxımdan çoxqatlı struktura malikdir və burada teoloji, əxlaqi və fəlsəfi mənalara sintez olunur.
2. Atalar sözlərində “Allah” anlayışı əsasən ali hakimiyyət, ədalət mənbəyi və taleyi müəyyən edən qüvvə kimi təqdim olunur.
3. Semantik strukturlarda səbəb-nəticə, qarşılaşdırma, çağırış və ya tövsiyə bildirən ifadələr üstünlük təşkil edir.

4. Atalar sözləri əxlaqi davranışın tənzimlənməsində mühüm rol oynayır və didaktik funksiya daşıyır.

5. “Allah” sözlü ifadələr epistemik mənə ifadə edərək insanın bilik məhdudiyyətlərini və ilahi biliyin sonsuzluğunu göstərir.

6. Emosional-ekspressiv komponent belə atalar sözlərinin yadda qalmasını və kommunikativ təsir gücünü artırır.

Allah komponentli atalar sözlərinin mahiyyəti və semantikasi

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, “Allah” komponentli atalar sözləri insanların ilahi qüvvəyə münasibətini, taleyə baxışını və mənəvi dəyərlərini göstərir. Tərkibində “Allah” leksemi olan atalar sözləri insanların ilahi ədalət və taleyə inamını əks etdirir” (Ismoilova, 2025). Məzmununda “Allah” işlənən və Allahı xatırladan atalar sözləri gündəlik nitqdə dini dünyagörüşün qorunmasında çox əhəmiyyətlidir. Araşdırmalarda atalar sözlərinin dil və mədəniyyət kontekstində tərbiyə, etik davranış və dəyər sistemlərini əks etdirməsi tez-tez vurğulanır. Belə məlum olur ki, dini məfhumlar, o cümlədən “Allah” sözü çoxsaylı deyimlərdə mədəniyyətin mənəvi ölçüsünü güclü şəkildə göstərir. Bu cür atalar sözləri insanları əxlaqi normalar, dünyagörüş və sosial münasibətlər barədə düşünməyə sövq edir. Allah kəlməli atalar sözləri xüsusilə İslam mədəniyyətində insanların ölkə qanunları ilə daxili vicdan qanunları arasında əlaqə qurmağın vacibliyini qeyd etmək üçün işlədilir. R. Honeck yazır ki, “Allah” anlayışı bir çox atalar sözüündə eqoist davranışa qarşı mənəvi yaddaş funksiyası kimi çıxış edir, bu, insanlara yalnız bu dünyanı deyil, həm də ondan sonrakını nəzərə almağı xatırladır (Honeck, 1997). Belə atalar sözləri ictimai nəzarət mexanizmi rolunu oynayaraq davranışa dair daxili və xarici standartlar yaradır. Bu baxımdan Allah haqqında atalar sözləri çox sayda semantik istiqamətləri əhatə edir. Bunlardan biri ilahi ədalət və qismətdir. “Allah taleyi və insan məhdudiyyətini ifadə edən atalar sözlərində tez-tez yer alır” (Norrick, 2024). Məzmununda “Allah” sözü olan Azərbaycan atalar sözləri iççərisində ədalət və taleyi diqqətə çatdıran ifadələr çoxdur:

Allah bir, söz bir.

Allah bir qapını bağlayanda bir qapını açar.

Allah buynuzsuz qoçun qisasın buynuzlu qoçda qoymaz (Atalar sözü, 2004, s.31)

Bəxt verən Allahdır (Məlikova, 2026, s.145)

Allah qismətinə qane olan qəni olar.

Allah var, rəhmi də var.

Allah verəndə bacadan da tökər.

Allah verəndə daş üstə də verir.

Allahdan gələn pay kəsilməz (Atalar sözləri, 2013, s.38).

Allahla bağlı atalar sözlərinin semantik mənasında insan əməli və Allah iradəsi mühüm yer tutur. Həmin mövzudakı atalar sözləri insan səyi ilə ilahi nəzarət arasındakı əlaqəni vurğulayır.

Qızı kasıbdan istə, dövləti Allahdan (Məlikova, 2016, s.150).

Allah adama ya ağıl verər, ya dövlət.

Allah bacadan tökməz, gərək özün çalışasan (Atalar sözləri, 2013, s.37).

Allah yetirər, bəndə itirər.

Allah-allah diməyincə işlər önməz.

Allah öldürmədiyin kimsə öldürəməz (Atalar sözləri, 2013, s.38).

Sözügədən atalar sözlərində diqqəti çəkən semantik xüsusiyyətlərdən biri də şükür və səbir ideyasıdır.

Allah bir tərəfdən bağlayanda, bir tərəfdən açar (Məlikova, 2016, s.153).

Tərkibində “Allah” sözü olan atalar sözlərində əxlaqi davranış və məsuliyyət semantikasi özünü göstərir. “Allahla bağlı paremiyalar müqəddəs mətnlərdən gələn əxlaqi normaları kodlaşdırır” (Mokienko, 2025, s.430). Ümumiyyətlə, atalar sözlərində əxlaq və tərbiyə ön plandadır. “Allaha istinad edən atalar sözləri nəsillər boyu əxlaqi tərbiyə verir” (Gadoeva, 2025, s.368). Tədqiqatlarda atalar sözlərindəki Allaha istinadlar əxlaqi şərhli formalaşdırma kimi qiymətləndirilir (Bellis, 2024).

Allahdan qorxmayan kafirdi.

Allahı arada gör, hər işə düz bax.

Allahı çağırən məhrum qalmaz.

Allahın yarası da var, çarəsi də (Atalar sözləri, 2013, s.39).

“Allah” sözü ilə bağlı atalar sözləri güclü emosional və ekspressiv semantikaya malikdir. Onlar ümid (Allahın köməyinə inanaraq), qorxu (ilahi qüvvədən ehtiyat edərək), minnətdarlıq miki müxtəlif hissləri ifadə edir. Bu ifadələrdə affektiv semantika mühüm rol oynayır və onların yadda qalmasını asanlaşdırır.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında “Allah” komponentli çoxsaylı atalar sözlərində Allah ali hakimiyyət sahibi, ədalətin təminatçısı, taleyin müəyyənədicisi kimi anlaşılır.

Müzakirə

Aparılan təhlil göstərir ki, “Allah” haqqında atalar sözləri yalnız dil vahidi deyil, həm də mədəni və ideoloji fenomen kimi çıxış edir. “Allahla bağlı deyimlər ənənəvi dünyagörüşü və inanc sistemlərini əks etdirir” (Sadullayeva, 2025, s.206). Belə atalar sözləri vasitəsilə xalqın dini inancları, əxlaqi prinsipləri və həyat təcrübəsi ifadə olunur. “Dini atalar sözləri çox vaxt Allahı son həqiqət mənbəyi kimi təqdim edir” (Shalunts, 2024, s.125). Linqvokulturoloji baxımdan “Allah” konsepti milli şüurda dərin köklərə malik olub, həm fərdi, həm də kollektiv davranış modellərini formalaşdırır.

Müzakirə nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, bu tip atalar sözlərinin semantikasi universal və milli xüsusiyyətlərin vəhdətini əks etdirir. Onlar müxtəlif mədəniyyətlərdə oxşar mənə strukturlarına malik olsa da, konkret ifadə formaları milli mentalitetlə sıx bağlıdır. Bundan əlavə, müasir dövrdə də “Allah” komponentli atalar sözləri aktual olaraq qalır və gündəlik nitqdə aktiv şəkildə işlənir. Bu isə onların kommunikativ, pragmatik və mədəni əhəmiyyətinin davamlı olduğunu göstərir.

“Allah” sözünü ehtiva edən atalar sözlərinin semantik xüsusiyyətləri çoxşaxəli olub teoloji, əxlaqi, epistemik və mədəni aspektləri əhatə edir. “Allah” burada yalnız leksik vahid deyil, həm də bütün ifadənin semantik mərkəzi kimi çıxış edir. Bu atalar sözləri ilahi qüdrət, insan məsuliyyəti və həyatın mahiyyəti haqqında kollektiv təsəvvürləri əks etdirir. Onların aktuallığı mürəkkəb ideyaları sadə və yadda qalan formada ifadə etmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. Bu baxımdan, onların semantik təhlili dil, mədəniyyət və inanc sistemləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni daha dərinləndirən anlamağa imkan verir.

Nəticə

Beləliklə, Allah haqqında atalar sözləri xalqın dini dünyagörüşünü, mənəvi dəyərlərini və həyat fəlsəfəsini qısa, lakin təsirli şəkildə ifadə edən mətnlərdir. Bu deyimlər insanların gündəlik həyatına rəhbərlik edən əxlaqi və etik qaydaları özündə ehtiva edir, onlara doğru və yanlış arasındakı sərhədləri göstərir. Hər bir atalar sözü ilahi ədalətə, qismətə və taleyə olan inamı əks etdirir, eyni zamanda, insanların sosial davranışlarını formalaşdıran norma və prinsipləri təcəssüm etdirir. Belə ifadələr həm də milli-mədəni və dini kimliyin qorunmasında mühüm rol oynayır, mənəvi miras kimi xalqın tarixi təcrübəsini və dəyərlər sistemini əks etdirir.

Müasir dilçilik və paremiologiya sahəsində Allah haqqında atalar sözlərinin öyrənilməsi həm semantik, həm də linqvokulturoloji baxımdan əhəmiyyətlidir. Semantik təhlil bu deyimlərin leksik və mənəvi yükünü araşdıraraq onların fərqli kontekstlərdə necə istifadə olunduğunu göstərir. Linqvokulturoloji yanaşma isə bu atalar sözlərinin xalqın mədəni və dini dünyagörüşünü necə əks etdirdiyini, hansı həyat fəlsəfəsini və mənəvi dəyərləri təbliğ etdiyini ortaya qoyur. Belə tədqiqatlar yalnız dilin özünü deyil, həm də mədəniyyətin, inancların və əxlaqi-praktik normativlərin tarixi və müasir səviyyədə izahını təmin edir. Nəticədə, Allah haqqında atalar sözləri xalqın düşüncə tərzini, əxlaqi prinsiplərini və milli-dini kimliyini daha dərinləndirən anlamaq üçün qiymətli elmi material kimi dəyərlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Atalar sözü (2004). Bakı: Öndər nəşriyyat. 264 s.
2. Atalar sözləri (2013). Bakı: Nurlan. 476 s.

3. Azimov, A. K. (2024). The function of proverbs and sayings. *Journal of the Oriental Institute*, 73(4), 77–83. <https://doi.org/10.8224/journaloi.v73i4.397>
4. Bellis, A. O. (2024). Gender roles and translation in the Book of Proverbs. *The Bible Translator*, 75, 82–93. <https://doi.org/10.1177/20516770241234270>
5. Gadoeva, M. I. (2025). The role of proverbs and sayings in the language learning process. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education*, 3(1), 366–371. <https://www.grnjournal.us/index.php/STEM/article/view/6765>
6. Honeck, R. P. (1997). *A proverb in mind: The cognitive science of proverbial wit and wisdom*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates / Psychology Press. 308 p.
7. Ismoilova, G. X. (2025). A comparative analysis of religious components in Uzbek and English proverbs: The lexeme “God”. *Journal of New Century Innovations*, 82(1), 133–138.
8. Məlikova, İ. (2026). *Azərbaycanda yaşayan xalqların atalar sözləri və deyimləri*. Bakı: Ecoprint nəşriyyatı. 168 s.
9. Mirzaxalimova, M. (2024). The etymology of proverbs in the life of society as a part of folklore. *Texas Journal of Philology, Culture and History*, 27, 50–54.
10. Mokienko, V. M. (2025). Proverbs of biblical origin: From a single source to linguistic diversity. *Russian Language Studies*.
11. Murodova, S. (2025). Proverbs as an object of linguistic research. *Multidisciplinary Journal of Science and Technology*, 4(4), 219–225. <https://mjstjournal.com/index.php/mjst/article/view/1182>
12. Norrick, D. R. (2015). Subject area, terminology, proverb definitions, proverb features. In H. H. G. & M. A. Varga (Eds.), *Introduction to Paremiology* (pp. 7–27). De Gruyter Open Poland.
13. Sadullayeva, S. (2025). Proverbs: Types and their importance in language progress. *International Journal of Artificial Intelligence*, 6(02), 204–208. <https://www.academicpublishers.org/journals/index.php/ijai/article/view/5062>
14. Shalunts, N. (2024). The problem of defining proverbs and sayings in the contemporary linguistic paradigm. *Foreign Languages in Higher Education*, 28(2), 118–137.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ZONİM TƏRKİBLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

Phraseological Units With Zoonym Composition in the Azerbaijani Language

ŞƏKƏR MƏMMƏDOVA

Shakar Mammedova

shakarmammadova1986@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-5385-4733>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azerbaijan State Pedagogical University

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində zoonimik komponentli vahidlərin linqvokulturoloji və semantik xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Mövzunun aktuallığı zoonimlərin dilin mühüm qatını təşkil etməsi və xalqın milli-mədəni kodlarını, etnik təfəkkür tərzini özündə daşması ilə şərtlənməkdədir. Tədqiqatın əsas obyekti heyvan adlarının (zoonimlərin) dilin sabit ifadələrində kəsb etdiyi konnotativ mənalar və bu mənaların formalaşmasında antroposentrik amilin roludur. Burada zoonimlərin sadəcə bioloji adlar deyil, eyni zamanda xalqın milli-psixoloji portretini, təsərrüfat həyatını və mifoloji təfəkkürünü əks etdirən mühüm linqvistik markerlər olduğunu əsaslandırılır. Məqalədə zoomorfizmlərin metaforlaşma prosesi vasitəsilə insanın fiziki və mənəvi keyfiyyətlərini, sosial davranışlarını ifadə etmə imkanları, habelə ev heyvanları və quş adlarının frazeologiyada üstünlük təşkil etməsinin ekstralingvistik səbəbləri təhlil edilir. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada zoonimik frazeologizmlərin genezisi həm bioloji müşahidə, həm də ekstralingvistik faktorlar (tarixi-etnoqrafik şərait, mifoloji inanclar) kontekstində araşdırılır. Xüsusilə, ev heyvanları və quş adlarının zoofrazeologizmlərdə üstünlük təşkil etməsinin səbəbləri linqvo-psixoloji baxımdan izah olunur. Müqayisəli-tipoloji yanaşma tərzini zoonimlərin semantik modellərindəki universallıq və milli-spesifik fərqləri üzə çıxarmağa, beləliklə də Azərbaycan dil daşıyıcılarının mental-linqval dərk xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Açar sözlər: *zoonim, frazeologiya, zoomorfizm, konnotasiya, linqvokulturologiya.*

ABSTRACT

The article explores the linguo-cultural and semantic characteristics of units with zoonymic components within the phraseological system of the Azerbaijani language. The relevance of the study is determined by the fact that zoonyms constitute an essential layer of the language, carrying national-cultural codes and ethnic thinking patterns. The primary object of the research is the connotative meanings acquired by animal names (zoonyms) in fixed expressions and the role of the anthropocentric factor in the formation of these meanings. It is substantiated that zoonyms are not merely biological names but crucial linguistic markers reflecting the nation's socio-psychological portrait, economic life, and mythological thinking.

The paper analyzes the capacity of zoomorphisms to express human physical and moral qualities, as well as social behaviors, through the process of metaphorization. Furthermore, it examines the extralinguistic reasons behind the predominance of domestic animal and bird names in phraseology. The scientific novelty of the article lies in the investigation of the genesis of zoonymic phraseology within the context of both biological observations and extralinguistic factors (historical-ethnographic conditions, mythological beliefs). In particular, the reasons for the prevalence of domestic animals and birds in zoophraseology are explained from a linguo-psychological perspective. A comparative-typological approach allows for the identification of both universal semantic models and national-specific differences in zoonyms, thereby enabling the determination of the mental-lingual perception characteristics of Azerbaijani language speakers.

Keywords: *zoonym, phraseology, zoomorphism, connotation, linguoculturology.*

Giriş

Zooleksika dedikdə, dilin lüğət tərkibindəki heyvan adları və onlarla bağlı ifadələrin cəmi nəzərdə tutulur. Lakin dildə heyvan adlarından istifadə olunması yalnız bioloji təsnifatla məhdudlaşmır; bu vahidlər həm də dərin sosial və mədəni semantikaya malikdir. Heyvanlar müxtəlif cəmiyyətlərdə müəyyən əxlaqi dəyərlərin

və simvolların daşıyıcısı kimi çıxış edirlər. Xalqın məişətində və gündəlik həyatında əvəzsiz rolu olan heyvanlar, xüsusən də ev heyvanları, atalar sözləri, məsəllər və frazeoloji vahidlərin əsas komponentlərindən biridir. Bu elementlər vasitəsilə cəmiyyətin minillik təcrübəsi, mənəvi dəyərləri və həyata baxışı nəsildən-nəslə ötürülür. Heyvan adları dildə sadəcə canlıları adlandırmaq üçün deyil, həm də mürəkkəb insani keyfiyyətləri və xalqın milli-mənəvi yaddaşını ifadə etmək üçün güclü bir vasitədir.

Dilin frazeoloji sistemində xüsusi çəkiyə malik olan zoonim komponentli frazeoloji vahidlər, semantik tutumu və struktur-semantik xüsusiyyətləri baxımından digər laylardan fərqlənir. Bu qrup vahidlər həm ifadə planının zənginliyi, həm də yüksək emosional-ekspressiv potensialı ilə dilin leksik-frazeoloji bazasının dolğunluğunu təmin edən mühüm lingvistik vahidlərdən hesab olunur. Hər bir dil sisteminin mühüm hissəsindən biri olan frazeologizmlərdə zoonimik komponentlərə rast gəlmək mümkündür. Bu leksik vahidlər vasitəsilə insanla heyvan arasında yalnız oxşarlıq, fərqlilik yox, eyni zamanda insanın zahirî görünüşü, xarakterindəki xüsusiyyətlər obrazlı şəkildə frazeoloji vahidlərdə özünü daha çox göstərir. Bu hal müxtəlif cəmiyyətlərdə milli mentalitetin xüsusiyyətlərindən irəli gələrək fərqli formalarda müşahidə olunur. "Zoonim komponentli paremioloji və frazeoloji vahidlər yüksək konnotativ potensiala malikdir və hər bir dilin milli-mədəni xüsusiyyətlərinin əsas mənbələrindən biridir. Demək olar ki, bütün dillərin paremioloji və frazeoloji fondunun əsas hissəsini tərkibində heyvan adları və ya zoonimlər olan sabit söz bir ləşmələri təşkil edir. Bu birləşmələrin tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edir, çünki zoonimlər məzmun (denotat) baxımından universaldır və bütün xalqların dilində möv cüddür, lakin ifadə formasına görə dildən dilə dəyişir. Bu leksik sahədəki fərqlər təsərrüfat həyatında heyvanların oynadığı roldan və dil daşıyıcılarının adət-ənənələrin dən asılı olaraq müəyyən edilir" (Bəylərova, 2022, s.63). Zoonimik komponenti ehtiva edən frazeoloji vahidlərdə təcəssüm olunan prototipik simvollar, anlayışlar və obrazlar müəyyən bir millətin şüurunda yer alır. Frazeologiya dilin fərdi, spesifik, hətta "milli" təbiətini nümayiş etdirir və onun tarixinə və mədəniyyətinə dərin kök salmışdır. Frazeoloji vahidlər dil dünyası mənzərəsində milli xüsusiyyətlərin bütün palitrasını ortaya qoymağa meyllidir. Frazeoloji vahidlər, eləcə də zoonimik komponentləri olanlar çox vaxt metaforik xarakter daşıyır. Zoonimlər (yəni heyvan adları) istənilən dilin ən qədim təbəqələrindən birini təmsil edir. Müqəddəs heyvanlara inanclar əcdadlarımız arasında geniş yayılmışdı. İnsan keyfiyyətləri və təbiət hadisələri müəyyən heyvanlara aid edilir və onlarla əlaqələndirilir: güc baxımından aslan və ya öküz, sədaqət baxımından it, müdrikliklə bayquş və s. Bundan əlavə, miflər insanlarla heyvanlar aləmi arasında yaxın

qohumluğu ifadə edir. Qədim tayfalar tez-tez adlarını heyvandan götürür və ibadət etmək üçün öz totemlərinə (heyvan simvollarına) sahib olurdular. Buna görə zoonimlər sadəcə obyektləri təyin etmir; əksinə, onlar xalqın dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini ifadə edən simvolik mənalara malik mədəni cəhətdən spesifik dil elementləridir, çünki real dünya hadisələri əvvəlcə əsas insan idrak mexanizmləri tərəfindən qavranılır və birləşdirilir, sonra isə dil formasında ifadə olunur.

Zooleksikanın iştirakı ilə formalaşan frazeoloji birləşmələr xalqın mədəni yaddaşı və coğrafi mühiti haqqında geniş indikator funksiyasını yerinə yetirir. Zoonimli frazeologizmlərin linqvokulturoloji müstəvidə dəyərləndirilməsi xalqın məişət sistemi, kulinariya zövqləri və ayin-mərasim ənənələri ilə bağlı gizli semantik qatları üzə çıxarmağa imkan verir. Bu xüsusiyyətlər həmin vahidlərin təkcə dilçilik baxımından deyil, həm də etnoqrafik və kulturoloji baxımdan dərinlən araşdırılmasını zəruri edir. "Zoonimik leksikanın öyrənilməsi həm dildəki metaforik keçidlərin istiqamətini müəyyən etmək baxımından, həm hansı heyvan adlarının daha çox məcazlaşması, onların frazeologizmlər, həmçinin digər səviyyələrdən olan dil struktur vahidlərində istifadə olunması baxımından, həm də bütövlükdə xalqın dünyagörüşü, bədii təfəkkürü, həyat tərz, adət ənənələri, faunaya və onun üzvlərinə olan münasibəti baxımından konkret fikirlərin formalaşmasında aktiv rol oynayır" (Zeynalova, 2025, s.4). Frazeoloji vahidlərdə rast gəlinən zooleksika elementləri sadəcə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən sözlər deyil, həm də dilin qatlarında gizlənmiş dərin mədəni və sosial mənaların açarıdır. Bu vahidlərin təhlili dil və mədəniyyət arasındakı qırılmaz bağlılığı, eləcə də xalqın dünyagörüşünün formalaşma prosesini aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Azərbaycan dili zəngin frazeoloji sistemə malik olan dillərdən biridir. Digər dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin frazeologiya fondunda da zoonimlər əsasında formalaşan çoxsaylı frazeologizmlər xüsusi yer tutur. Frazeoloji vahidlər dilin lüğət tərkibinin ayrılmaz komponenti kimi çıxış edərək, onun ifadə və leksik imkanlarının genişlənməsində mühüm rol oynayır. Zoonim əsaslı frazeoloji birləşmələr müqayisəli dilçilik kontekstində leksik-frazeoloji sistemin geniş və spesifik bir layını təşkil edir. Bu tip sabit birləşmələr fikrin yığcam, dəqiq, obrazlı və emosional ifadəsinə xidmət edərək dilin kommunikativ zərurətlərini təmin edir. "Heyvan adları ilə yaranan frazeoloji ifadələr özünü dilin müxtəlif səviyyələrində göstərir. Bu da onun dildə olan yerini və önəmini əks etdirir". (Ramazanova, 2022, s.60) Qeyd olunmalıdır ki, zoonim frazeologizmlər Azərbaycan dilçiliyində hələ də sistemli və fundamental tədqiqat obyekti kimi geniş şəkildə öyrənilməmişdir. Semantik bütövlüyü, leksik sabitliyi və sintaktik struktur düzümlülüyü ilə xarakterizə olunan bu vahidlərin daxili sabitliyi, komponentlərin məcazlaşma və obrazlılıq dərəcəsindən birbaşa asılıdır.

Zoofrazeologizmlərin formalaşma prosesində ev heyvanları və ev quşlarının adları dominantlıq təşkil edir. Bu fenomen, dil daşıyıcılarının gündəlik məişət fəaliyyəti çərçivəsində sözügedən canlılarla intensiv kontaktda olması və uzunmüddətli empirik müşahidələrin linqvistik müstəviyə transferi ilə izah olunur. Zoofrazeoloji vahidlərin genezisində bir neçə əsas faktor həlledici rol oynayır: heyvanların bioloji-təbii davranış modelləri, xalqın tarixi-etnoqrafik təfəkkürü, fərdi yaradıcılıq (təxəyyül) və milli-mədəni irsin mühüm qatları olan mifologiya, rəvayət, eləcə də folklor nümunələri. Bu amillər bir tərəfdən frazeoloji vahidlərin daxili formasını müəyyənləşdirir, digər tərəfdən isə onların məcazlaşma mexanizmini şərtləndirir.

Zoonim komponentli frazeologizmlərin leksik-semantik təsnifatı müəyyənləşdirilərkən, heyvanlar aləminə məxsus bioloji davranış və fiziki əlamətlərin insan xarakteri, hərəkəti və xüsusiyyətlərinə proyeksiya olunma dərəcəsi əsas kriteriya kimi götürülür. Burada əsas metodoloji prinsip, heyvanlara aid xüsusiyyətlərin insana transferi prosesində yaranan semantik analogiya və antropomorfik yanaşmanın təhlilindən ibarətdir. "Demək olar ki, paremiyaların əksəriyyəti antroposentrikdir, yəni insana aiddir, buna görə də zoonimik komponentli paremioloji və frazeoloji vahidlər insana aid müxtəlif xüsusiyyətləri əks etdirə bilər: insanın fiziki xüsusiyyətlərini, psixi xüsusiyyətlərini, xarici görünüşünü, vərdiş və bacarıqlarını və s." (Bəylərova, 2022, s.63). Frazeoloji vahidin formalaşma prosesində komponent kimi çıxış edən zoonim öz ilkin leksik denotativ (mənasını) itirərək semantik aşınmaya məruz qalır. Bu zaman zoonimin real-bioloji mənası tamamilə sönməkləşir və o, yeni yaranan frazeoloji mənanın yalnız struktur-semantik elementi qismində iştirak edir. Beləliklə, zoonim müstəqil leksik vahiddən asılı komponentə çevrilərək vahid bir konseptual mənanın ifadəsinə xidmət edir. "Frazeologizmin tərkibində zoonim öz leksik mənasını itirir və yaranmış frazeoloji mənada yalnız onun elementləri iştirak edir" (Hacıyeva, 2006, s.116).

Müasir dilçilikdə paremiyaların böyük əksəriyyəti antroposentrik xarakter daşıyır, yəni bilavasitə insan amilinə istiqamətlənmişdir. Bu baxımdan, zoonimik komponentli paremioloji və frazeoloji vahidlər fərdin poliaspektli xüsusiyyətlərini — fiziki göstəricilərini, psixoloji portretini, xarici görünüşünü, vərdiş və intellektual bacarıqlarını linqvistik müstəvidə proyeksiya edən mühüm vasitələrdir.

Dünya dillərinin bir çoxunda olduğu kimi, Azərbaycan dilində də konkret zoonimlər (məsələn: *aslan*, *tülkü*, *ayı* və s.) insanın fərdi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi prosesində zoomorfizm funksiyasını yerinə yetirir. Zoomorfizmlər dil sistemində müstəqil leksemlər kimi çıxış etsə də, əksər hallarda paremioloji və frazeoloji vahidlərin tərkib hissəsi (komponenti) kimi reallaşır. Zoonim əsaslı

frazelogizmlərin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların simvolik semantikasi struktur komponentlərinin məcazi mənası üzərində qurulur. Bu tip vahidlərin obrazlılıq strukturunun və derivat mənalarının formalaşmasında metaforlaşma prosesi əsas kütləvi mexanizm rolunda çıxış edir.

Zoonim komponentli frazeoloji vahidləri insan amilinə yönəlmiş qiymətləndirmə meyarları və semantik-funksional xüsusiyyətləri əsasında aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Psixoloji və mənəvi-etik xüsusiyyətləri ehtiva edənlər: Bura fərdin daxili aləmini, mənəvi keyfiyyətlərini və sosial davranış normaları çərçivəsindəki özəlliklərini səciyyələndirən vahidlər daxildir. Məsələn:

Eşşəyin dal ayağı, tıqsız balıq, öz atını çapmaq, ağzına çullu dovşan sığmamaq, zəli kimi yapışmaq, qurd ürəyi yemək, quşu qonmaq, xoruzunu qoltuğuna vermək, ilan dili çıxartmaq, itə dönmək, at oynatmaq, inək kimi sağmaq, dovşan bıığı, ağzı ilə quş tutmaq, və s.

..Bax indi düşmənlə dalaşmaq vaxtı gəlib çatmışdır. Oğlan oldu, ya qəz, gərək yeri gələndə qurd ürəyi yemiş olsun.S.Rəhimov (ADİL.,2006, s.215).

Dəmirçioglunun müştəriyə quşu qondu (ADİL.,2006, s.224).

Əjdaha ilan dili çıxardıb yalvardı:

– Allah, yandım, mənə rəhm elə! (Haqverdiyev, II c.,2005, s.52)

2) İntellektual potensialı və əqli göstəriciləri əks etdirənlər: İnsanın koqnitiv qabiliyyətlərini, dərrakə və zehni fəaliyyət səviyyəsini metoforik şəkildə qiymətləndirən frazeologizmlər bu qrupda cəmləşir. Məsələn:

İki eşşəyin arpasını bölə bilməmək, qoca (köhnə) qurd; itin-qurdun dilini bilmək, qarğa beyni yedirmək, özünü tülkülüyə vurmaq, quşu göydə tutmaq və s.

Gətirdiyi pula bax. Görək, ay qoca qurd! Gələrəm kəndə sənənin canın üçün (Haqverdiyev, I c., 2005, s.118).

T u b u . Kişi, deyəsən, sənə qarğa beyni yediriblər, ağlın oynayıb. Ağ

sənənin tayın, tuşundur, ona qız verirsən? (Haqverdiyev, I c., 2005, s.327)

3) Praqmatik fəaliyyət və əməyə münasibəti xarakterizə edənlər: İnsanın işgüzarlıq qabiliyyətini, peşəkar vərdislərini və əmək fəaliyyətinə olan yanaşmasını (çalışqanlıq, tənbəllik və s.) ifadə edən vahidlərdən ibarətdir. Məsələn:

Ac toyuq darı dənəyən kimi, it döymək, yatan öküzü minərlər, ac xoruz noxud dənəyən kimi, xoruzunu qoltuğuna vermək, keçini bostana buraxmaq, tısbağa kimi başını qınına çəkmək, qaz vurub, qazan doldurmaq, quşu gözündən vurmaq və s.

Usta, mən özüm tariximizin içində itib-batmışam. Gec də ol sa, mən kimliyimi bilmək istəyirəm. Məsələn, həm də bilmək istəyirəm niyə ingilistan minib Şərqi belinə. – Yatan öküzü minərlər. – Niyə yatıb Şərq? – Din yatızdırıb onu. (A. Məmmədov. Əlvida, gözəl dünya)

(Həmidov, Qocayev, 2020, s.453)

Süleymanı bu vaxtdək heç bir yıxan olmamışdı, [Dursun] elə verdi xoruzunu qoltuğuna.. C.Cabbarlı (ADİL.,2006, s.474)

4) Somatik-fiziki göstəriciləri və xarici görünüşü müəyyənləşdirənlər: İnsanın fizioloji quruluşunu, xarici görkəmini, fiziki gücünü və ya sağlamlıq vəziyyətini zoometoforik keçidlərlə təsvir edən frazeologizmlər bu kateqoriyaya aiddir. Məsələn: anquta dönmək//çıxmaq, it günündə və s.

Arıqlayıb anquta dönmüşdür (ADİL.,2006, s.119).

Dilimizdəki zoonim tərkibli frazeologizmlər insanın bir sıra xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı zaman məzmunu bildirən frazeoloji vahidlərin tərkibində də aktiv şəkildə işlənir. Günün müxtəlif hissələrinin adını bildirən zoofrazeologizmləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Səhər tezdən olan zaman dilimini ifadə etmək üçün: xoruz banı(na kimi), xoruzların ilk banında, toyuq tardan düşəndə, səhər toyuqlar ağacdən töküləndə, tülkü durmazdan və s.

Pambıq zavodunun həyatında, fəhlələrin qapısında toyuqlar tardan düşəndə kəl arabasına beş gözəmə buğda yüklədilər (ADİL.,2006, s.363).

2) Axşamı bildirmək üçün: toyuq tara çıxanda

Toyuq tara çıxanda evə qayıtdı.

3) zaman baxımından gec baş verən hadisə, hərəkət və ya prosesi bildirmək üçün: tısbığa yerşi ilə, it ilində

Tısbığa yerşi ilə gedən bir kolxozu iki-üç ilə o hüdürlüyə qalxızmaq qeyri-mümkündür (ADİL.,2006, s.338).

– Cənab pristav, kefinizi pozmayın, qoyun gedək evə! İt ilində bir pivə içirik, onu da burnumuzdan tökməyin! (Çəmənəminli, 2005, s.193)

4) heç vaxt baş verməyəcək hadisə və ya prosesi bildirmək üçün: dəvənin quyruğu yerə dəyəndə. Belə mənalı frazeoloji vahidlər hərəkət, proses və hadisənin baş verməsinin qeyri-mümkün olduğunu, heç bir vaxt başvermə ehtimalını ifadə edir (Tahirova, 2018, s.76).

Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə işim düzəldər (Məlikova , 2016, s.17).

5) hərəkət, proses və hadisənin tam vaxtında, məqamında yerinə yetirildiyini bildirmək üçün: əqrəb əqrəb üstündə

Nazir.. müşavirənin sabah saat onda əqrəb əqrəb üstündə, .. öz yanında davam edəcəyini bildirdi. S.Rəhimov (ADİL.,2006, s.82).

Xalqın şifahi nitq mədəniyyətini əks etdirən frazeologiya hər bir millətin tarixi inkişaf yolunu, milli xüsusiyyətlərini və zəngin adət-ənənələrini özündə ehtiva edən mühüm dil qatıdır. Bu qanunauyğunluq Azərbaycan dili üçün də xarakterikdir. Belə

ki, dilimizdəki bir çox frazeoloji vahidlər genezisinə görə birbaşa xalqın məişəti və həyat tərzilə bağlı olub, ilkin mərhələdə həqiqi mənada işlənmişdir.

Zaman keçdikcə bu ifadələr semantik transformasiyaya uğrayaraq məcazlaşmış və dildə sabitləşmiş frazeoloji birləşmələrə çevrilmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində aktiv istifadə olunan “xoruzunu qoltuğuna vermək”, “anqutu çıxmaq” və s. kimi ifadələr bu növ dil vahidlərinin ən bariz nümunələridir.

Mənsub olduğu xalqın mənəvi dünyasını, dəyərlər sistemini və mədəniyyətini əks etdirən vasitələrdən biri kimi frazeoloji vahidləri həmin xalqın etno-mədəni kontekstindən kənarda təhlil etmək metodoloji baxımdan qeyri-dəqiq olar.

“Hər bir dil onu təmsil edən insanların mədəniyyətinin, dünyagörüşünün və dəyərlərinin güzgüsüdür. Bu baxımdan dil məhsullarını xalqın mədəniyyətindən və dəyərlərindən asılı olmayaraq qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Frazeoloji vahidlər həm də formalaşdığı cəmiyyətin sosial quruluşunu, adət-ənənələrini, davranış nümunələrini, həyata baxışını, bir sözlə mədəniyyətini əks etdirməsi ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” (Məmmədova, 2025, s.45).

Müasir Azərbaycan dilinin formalaşması, zənginləşməsində dialekt və şivələr əsas mənbələrdən biridir. Bununla yanaşı dialekt frazeologiyası ədəbi dilin frazeologiyasının zənginləşdirilməsində də əvəzsiz rol oynayır. “Azərbaycan dili şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərin tərkibində dilimizin qədim qatını əks etdirən şivələrə rast gəlinir. Bu leksik vahidlər dillərimizin tarixini özündə yaşadır” (Bayramov, 2022, s.406). Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin frazeologiyasında olduğu kimi dialekt frazeologiyasında da zooleksik tərkibli frazeoloji vahidlərə rast gəlmək mümkündür:

keçi keçi ayağına, qoyun qoyun ayağına (Çəmbərək) – hərənin öz hesabı, öz günahı, öz əməli (Bayramov, 2022, s.407); *atdı yerpənəx* (Şəki) – şaxa dırmaşan uzun tağlı xiyar (ADDL., 2007, s.27); *milçəyçixan vaxdı* (Salyan) – yazın ortaları (ADDL., 2007, s.357); *murdar (canavar) üşüyən ay* (Zərdab) – mart ayı (ADDL., 2007, s.363); *ilan kimi qabıx qoymax* (Cəbrayıl, Füzuli) – günün altında işləməkdən qaralmaq, (s.410 İ.Bayramov); *başına at təpməx* (Cəbrayıl, Soğanlıq, Şəki) səfehləmək, axmaq-axmaq danışmaq; *İt qatığı çaldırmaq* (Çəmbərək) – incitmək, əziyyət vermək; (Bayramov, 2022, s.415)

Milçəyçixan vaxdı Şirvana gedirük. (ADDL., 2007, s.357)

Elə bil gədənin başına at təpif, danışığına fikir vermiy (Şəki) (.Behbudov, 2011, s.43).

Nəticə

Qədim dövrlərdən etibarən bəşər təfəkküründə insan və heyvan dünyası arasındakı bioloji-funksional oxşarlıqlar xüsusi yer tutmuşdur. Bu mifik-mədəni baxış bucağı dillərin leksik-semantik sistemində zoonimlərin (heyvan adlarının) yüksək

konnotativ potensiala malik olmasına zəmin yaratmışdır. Antropomorfizm meyillərinin nəticəsi olaraq, insana məxsus xarakterik xüsusiyyətlərin heyvanlar üzərinə proyeksiya edilməsi, hər bir canlı növü ətrafında sabit etnomədəni stereotiplərin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Bu stereotiplər dilin frazeoloji qatında daha qabarıq təzahür edir. Dillərin və milli mədəniyyətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi olan zoonimik komponentli frazeologizmlər vasitəsilə fərdin daxili aləmi, xarici görünüşü və sosial davranışı alleqorik-məcəzi formada ifadə olunur. Bu vahidlər yalnız dilin ekspressivliyini artırmır, həm də konkret xalqın milli mentalitetini, dünya mənzərəsini və spesifik linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Demək olar ki, bütün dünya dillərinin sabit söz birləşmələri arsenalında zoonimik leksika mühüm kəmiyyət və keyfiyyət payına malikdir. Bu vahidlərin tədqiqi müasir dilçilikdə xüsusi aktualıq kəsb edir; çünki zoonimlər denotativ məzmun (obyektiv gerçəklik) baxımından universal xarakter daşısa da, onların linqvistik ifadə forması və konnotativ çalarları dildən-dilə fərqlənir. Bu leksik-semantik sahədə müşahidə olunan fərqliliklər, xalqın təsərrüfat həyatında heyvanların oynadığı funksional roldan, habelə dil daşıyıcılarının adət-ənənələrindən və mental-linqvistik qavrayışından birbaşa asılıdır. Heyvan adlarının frazeoloji vahidlərdəki rolu, onların bioloji mahiyyətindən çox, insanların həyat fəlsəfəsini və sosial təcrübəsini əks etdirən simvolik funksiyası ilə bağlıdır. Bu vahidlər dilin həm estetik, həm də mənəvi gücünü ortaya qoyan mühüm amillərdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı, Şərq-Qərb.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). IV cildə. Bakı, Şərq-Qərb.
3. Bayramov İ. (2022). Azərbaycan dialektologiyası. Ankara. İksad.
4. Behbudov S. (2011). Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Elm və təhsil.
5. Bəylərova A. (2022). Zoonimlərin konnotasiyası. Dilçilik araşdırmaları, №1, s.59-66.
6. Çəmənəminli Y. V. (2005) Əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, Avrasiya Press.
7. Haqverdiyev Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, Lider nəşriyyat.
8. Haqverdiyev Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, Lider nəşriyyat.
9. Həmidov İ., Qocayev M., Məmmədova R., Həmidova L.(2020). Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı, Teas Press.
10. Hacıyeva A. (2006). Zoometaforizmlər (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında). Bakı, Nurlan.

11. Məlikova İ. (2016). Azərbaycanca yaşayan xalqların atalar sözləri və deyimləri. Bakı, Ecoprint nəşriyyatı.
12. Məmmədov Ş. (2025). Türk dillərində işlənən ortaq frazeoloji vahidlərin forma və məna xüsusiyyətləri. Mahmud Kaşğarlı Beynəlxalq Elmi Jurnal. Cild: 3 Sayı: 1 / 34-46.
13. Ramazanova G. (2022). Zoometaforizmlərin struktur xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri, No 12, s.56-62.
14. Tahirova V. (2018). Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr. Bakı: Elm və Təhsil.
15. Zeynalova T. (2025). Azərbaycan dilində zoonimik leksikanin üslubi-funksional xüsusiyyətləri. f.d.elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dis. avtoreferatı, Bakı.

“ERTƏ” SÖZÜNÜN SEMANTİK ÇALARLIQLARI HAQQINDA

On the Semantic Shades of the Word Tomorrow

ARİF AĞALAROV

Arif Agalarov

arifagalarov@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0005-3361-2497>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

ABSTRACT

Məqalədə türk dillərində geniş yayılmış və zaman-məkan kateqoriyaları ilə sıx bağlı olan “ertə” leksik vahidinin semantik çalarlıqları, etimoloji mənşəyi və funksional xüsusiyyətləri sistemli şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi bu sözün ilkin semantik nüvəsini müəyyənləşdirmək, müxtəlif türk dillərində və dialektlərində qazandığı əlavə mənaları izləmək, eləcə də onun semantik inkişaf dinamikasını elmi əsaslarla izah etməkdir. Araşdırma prosesində qədim türk yazılı abidələri, klassik mətnlər, müasir türk dillərinin materialları, eləcə də etimoloji və izahlı lüğətlər müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Müəyyən olunur ki, “ertə” sözü “er” feil kökü ilə bağlı olub, ilkin mərhələdə “tez”, “erkən”, “vaxtından əvvəl” kimi zaman bildirən semantik məzmun daşıyır. Sonrakı inkişaf mərhələlərində bu leksik vahid müxtəlif semantik genişlənmələrə məruz qalaraq “sabah”, “gələcək zaman”, “irəlidə olan vaxt” kimi mənalar qazanmışdır. Bununla yanaşı, bəzi hallarda sözün kontekstual istifadəsi onun mücərrəd zaman anlayışlarını ifadə etməsinə də şərait yaratmışdır. Tədqiqat nəticəsində göstərilir ki, “ertə” leksik vahidi türk dillərinin ən qədim ümumtürk leksik qatına aid olub, həm diaxron, həm də sinxron baxımdan sabit semantik baza üzərində inkişaf etmişdir. Eyni zamanda, müxtəlif türk dillərində bu sözün fonetik və semantik variasiyaları onun tarixi inkişaf yolunu izləməyə imkan verir. Məqalədə “ertə” sözünün semantik çalarlarının yalnız zaman anlayışı ilə məhdudlaşmadığı, həm də funksional və üslubi baxımdan geniş imkanlara malik olduğu əsaslandırılır. Nəticə etibarilə, aparılan təhlillər “ertə” sözünün türk dillərində semantik evolyusiyasını və onun ümumtürk dil sisteminə tutduğu mövqeyi aydınlaşdırmağa xidmət edir, bu isə ümumilikdə türk dillərində zaman kateqoriyasının formalaşmasının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

The article systematically analyzes the semantic nuances, etymological origin, and functional features of the lexical unit “*ertə*”, which is widespread in Turkic languages and closely connected with time-space categories. The main aim of the study is to determine the original semantic core of this word, trace the additional meanings it has acquired in various Turkic languages and dialects, and explain its semantic development dynamics on a scientific basis. In the research process, ancient Turkic written monuments, classical texts, materials from modern Turkic languages, as well as etymological and explanatory dictionaries are comparatively examined. It is established that the word “*ertə*” is related to the verb root “*er*” and initially carried the semantic content of “early,” “before time,” or “in advance.” In later stages of development, this lexical unit underwent semantic expansion, acquiring meanings such as “tomorrow,” “future time,” and “time ahead.” In some contexts, its usage also allowed it to express abstract concepts of time. The study demonstrates that “*ertə*” belongs to the oldest common Turkic lexical layer and has developed on a stable semantic basis both diachronically and synchronically. At the same time, its phonetic and semantic variations across different Turkic languages make it possible to trace its historical evolution. The article argues that the semantic scope of “*ertə*” is not limited to temporal notions alone, but also possesses wide functional and stylistic potential. As a result, the analysis clarifies the semantic evolution of “*ertə*” in Turkic languages and its position within the common Turkic language system, which is of great importance for studying the formation of the category of time in Turkic languages.

Keywords: *semantic nuance, etymology, concept of awakening, the next day.*

Açar sözlər: *semantik çalarlıq, etimologiya, oyanmaq anlayışı, ertəsi gün.*

Giriş

Dilimizdə işlənən xeyli sözlər var ki, həmin sözlər Türk dillərində də işlənməklə dilin qədim tarixini, sözün semantik çalarlığını göstərir. Belə sözlərin bəzisi dilimiz üçün arxaikləşsə də, ondan törəyən leksemlər həm dilimizdəki, həm də türk dillərindəki belə kəlmələrin mənalarının anlaşılması üçün çətinlik yaratmır. Bu qəbildən olan sözlər tarixən ifadə etdiyi mənanın saxlanılması Türk dillərində də həmin anlamın daşıyıcısı olduğunu yalnız qədim mənbələrdə deyil, müasir türk dillərinin müqayisəsində də özünü göstərir. Belə sözlərdən biri ertə sözüdür. Bu sözün bəzi türk dillərində səs dəyişməsinə uğraması onun semantik çalarlığına təsir etməyib. Bu kəlmə işləndiyi bütün türk dillərində *“tezdən”, “səhər”, “sübh çağı”, “dan yeri ağaranda”* və s. mənalarını ifadə edir. Etimoloji cəhətdən türk dilləri üçün ortaq kökə malik *“ertə”* sözünün kökü *“er”*-dir. Qədim türk dilində *“er”* sözü oyanmaq, durmaq, qalxmaq mənalarını ifadə etmişdir. Bu sözün semantikasi ilə bağlı XI əsr türköloqu M.Kaşğarlı bəhs etmişdir. O, *“Divani-lügət-it-türk”* əsərində sözün *“ertə”* formasını vermiş, *“tez”, “səhər vaxtı”* mənalarını ifadə etməsinə toxunmuşdur.

Türk dillərinin tarixi leksikasının tədqiqatçısı Əhməd Cəfəroğlunun da ertə kəlməsi ilə bağlı apardığı tədqiqatlar türk dilləri ilə müqayisəli aparılmış və bu kəlmənin qədim türk kəlməsi olduğundan bəhs olunmuşdur. (Əhməd Cəfəroğlu *“Türk dili tarixi”*)

Tələt Tekin isə ertə kəlməsini Orxan-Yenisey abidələrinin mətni əsasında tədqiqatə cəlb etmişdir. Onun fikrincə, aparılan araşdırmalardan çıxan nəticə bundan ibarətdir ki, *“ertə”* qədim türk dilində zərf kimi şəkilçi qəbul etmədən işlənə bilir və zaman bildirən leksik vahiddir. (Orhon yazıtları-1988)

“Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”(M.Mirzəzadə), *“Azərbaycan dilinin qrammatikası”* (1951) kitablarında da bu kəlmənin ifadə çalarlıqlarından bəhs olunmuşdur. Bütün aparılmış tədqiqatlar bu kəlmənin bütün türk dillərində eyni semantik mənə ifadə etdiyi qənaətindədir.

Bu söz zaman bildirən leksik vahid kimi tarixən ifadə etdiyi leksik çalarlığı bu gün də qoruyub saxlayır.

Dil	Forma	Sözün mənası
1. Azərbaycan	ertə	səhər tezdən
2. Türk	erte	ertəsi
3. Özbək	erta	erkən, tezdən
4. Qazax	erte	səhər, tezdən
5. Qırğız	erten	səhər, tezdən
6. Uyğur	erta	erkən, səhər

Dilimizdə daha çox dialektlərdə işlədilən “*ertə*” sözü ədəbi dildə çoxda işlək olmasa da həmin sözdən yaranmış “*ertəsi*”, “*ertəsi gün*” formaları işləkdir. Dialektlərdə bu sözün hazırda işlədilməsi Azərbaycan dilinin tarixi leksik qatına aidliyinin göstəricisidir. Qazax, Şəki, Zaqatala, Balakən şivələrində işlənən “*ertə*” bir mənalı olaraq “*səhər*” mənasındadır. Məsələn: Ertə durmayan işi çatdırı bilməz və s.

Naxçıvan və Ordubad dialektlərində bu söz həm “*sabah*”, həm də “*tezdən*” mənasında işlənir. Məsələn: Ertə gələcəyəm, ertədən yola çıxacam, ertəsi gün və s.

Bəzi bölgələrdə isə “*ertə*” sözünün yerinə əsasən “*ertəsi*” işlədilir. (Lənkəran, Astara və s) Məsələn: Ertəsi gün gələcəyəm.

“*Ertə*” sözü bədii əsərlərin dilində üslubi çalarlıq yaradır. Bu sözə Azərbaycan bədii dilinin zəngin qatlarında rast gəlinir. Həm də bu kəlmə işlənmə arealı ilə seçilən leksemlərdəndir.

Bu kəlmənin klassik ədəbiyyatdakı üslubi məqamlarının ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimi vermək mümkündür.

- a) zaman göstəricisi- hadisənin sabah baş verəcəyini bildirir;
- b) ümid, inam simvolu- qovuşma arzusu ifadə edir;
- c) fəlsəfi kateqoriya-ilahi ədalətin, haqqın təcəssüm tapması.

Bu gün qəmli keçər ömrümün anı,
Ertə bəxtim açar yeni bir fəslini

(N.Gəncəvi)

Burada “*ertə*” sözü ümid, inam mənasını ifadə edir.

Gecə yandım hicran oduna,
Ertə bəlkə yar yetər imdadıma.

(M.Füzuli)

Verilmiş misralarda gecə-ertə antitezası işlənmişdir. Burada gecə kədər, sıxıntı, ertə isə işıq və qurtuluşu ifadə edir.

Bu gün sirr pünhandır könüldə,
Ertə aşkar olar həqiqət.

(İ.Nəsimi)

Burada isə “*ertə*” zaman anlayışının semantik daşıyıcısıdır.

Azərbaycan folklorunda da “*ertə*” kəlməsinin işlənməsinə sıx-sıx rast gəlinir və bu söz klassik ədəbiyyatda ifadə etdiyi semantik çalarlıqları folklor nümunələrində eyni ilə qoruyub saxladığını görürük. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənmiş bu kəlmə konkret zaman bildirməklə süjetin növbəti mərhələyə keçdiyini göstərir.

Gecə qonaq oldular, ertə yola düşdülər.

(KDQ)

Nağıllarda “*ertə*” sözü tez-tez ritmik motiv olaraq diqqəti çəkir. “Ertə-ertə, bir zamanlar.....”

Bu cür ifadələrə zaman kontekstinə vermək üçün istifadə olunur.

Rəvayət və atalar sözlərində işlənmiş “*ertə*” sözü tez-tez məntiqi nəticə ilə bağlıdır.

Ertə duran yol alar, gecə yatan xəta alar, Ertə gələn bərəkət gətirər və s.

Bu cür atalar sözlərində işlənmiş “*ertə*” sözü yalnız saat ölçüsü deyil, eyni zamanda düzgün həyat tərzini ifadə edir.

“*Ertə*” kəlməsi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında yalnız zaman ölçüsünü deyil, eyni zamanda xalqın dəyərlər sistemini davranış normaları və estetik zövqünü əks etdirir. Nağıl, rəvayət və atalar sözlərində bu kəlmədən həm lüğəvi, həm də simvolik şəkildə istifadə olunur.

Bu kəlmənin semantik çalarının genişlənməsi onun zamanla işlək olması ilə izah oluna bilər.

Nəticə

Nəticə olaraq qədim türk mənşəli bu kəlmə bir çox türk dillərində işlənməklə eyni semantikanın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu kəlmə türk dilində olan əsas kök sözlərdən biri kimi yeni anlam kəsb etməkdə zamanla fikrin ifadəsinə xidmət etmiş, hazırda müxtəlif türk dillərində bu gündə işlənmə arealı geniş, aktiv və dəyişmiş formada yaşayır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfəroğlu, Ə. (1970). *Türk dili tarixi*. İstanbul: İstanbul Universiteti Nəşriyyatı.
2. Tekin, T. (1988). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
3. Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı: Maarif nəşriyyatı.
4. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. (1951). *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı

MƏMMƏD ARAZIN BƏDİİ DİLİ: MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN İNKİŞAFINDA ONUN ROLU

The Artistic Language of Məmməd Araz: His Role in the Development of Modern Azerbaijani Literary Language

EYVAZ EMİNALİYEV

Eyvaz Eminaliyev

edebiyatd.@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2950-3424>,

ADPU, Şamaxı filialı

ADPU, Shamakhi branch

TÜRKAN HÜSEYNOVA

Turkan Huseynova

turkan.huseynova.8989@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0008-0507-0880>,

ADPU, Şamaxı filialı

ADPU, Shamakhi branch

XÜLASƏ

Məqalə Məmməd Araz poeziyasının əsas xüsusiyyətlərini, onun bədii dilinin gücünü və milli ədəbiyyatdakı yerini təhlil edir. Şairin yaradıcılığı səmimilik, sadəlik və realizm prinsiplərinə əsaslanır. O, ritorika və süni ifadələrdən uzaq duraraq, xalq dilinə və zəngin klassik ədəbi ənənəyə söykənmişdir. Bu xüsusiyyətlər onun şeirlərinin inandırıcılığını artırır və oxucuda təsvir olunan hadisələrin real həyatda baş verə biləcəyi təəssüratı yaradır. Məmməd Arazın poeziyasında ana dilinə xüsusi həssas münasibət diqqəti cəlb edir. O, Azərbaycan dilinin zəngin ifadə imkanlarından ustalıqla istifadə edərək xalq danışığı dilini ədəbi dil səviyyəsinə yüksəltmişdir. Şair dialekt sözləri, atalar sözləri və xalq deyimlərini yerində və məqsədəuyğun işlədərək əsərlərinə milli koloriti gücləndirən canlılıq və təbiilik bəxş etmişdir. Bu baxımdan onun dili həm ümumiləşdirici, həm də fərdiləşdirici xüsusiyyətlərə malikdir. Məqalə həmçinin göstərir ki, Məmməd Araz klassik ənənələri davam etdirərək Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi kimi böyük sənətkarların dil və üslub xəttindən bəhrələnmiş, eyni zamanda özünəməxsus poetik üslub yaratmışdır. Onun yaradıcılığında həm heca, həm də sərbəst vəzn uğurla tətbiq olunur və bu, şairin novatorluğunu göstərir. Bununla yanaşı, bəzi hallarda şairin dilində sadə və zəif qafiyələrə rast gəlinə bilər, ümumilikdə onun poeziyası yüksək bədii dəyəərə malikdir. Məmməd Arazın dili obrazlı, musiqili və təsirlidir, sözə verdiyi qiymət isə onun yaradıcılığının əsas fəlsəfi dayaqlarından biridir. Nəticə etibarilə, o, Azərbaycan poeziyasında özünəməxsus üslub formalaşdırmış və ana dilinin inkişafına mühüm töhfələr vermiş sənətkardır.

Açar sözlər: Məmməd Araz poeziyası, bədii dil və üslub, xalq danışığı dili, realizm və səmimilik, milli kolorit və ənənə

ABSTRACT

The article analyzes the main features of Mammad Araz's poetry, the power of his artistic language, and its place in national literature. The poet's creativity is based on the principles of sincerity, simplicity, and realism. Avoiding rhetoric and artificial expressions, he relied on folk language and the rich classical literary tradition. These qualities enhance the persuasiveness of his poems and create the impression that the events described could occur in real life. A distinctive aspect of Mammad Araz's poetry is his sensitive attitude toward the mother tongue. He skillfully employed the expressive potential of the Azerbaijani language, elevating colloquial speech to the level of literary language. By using dialect words, proverbs, and folk sayings appropriately, he enriched his works with vitality and naturalness, strengthening their national color. In this respect, his language possesses both generalizing and individualizing features. The article also demonstrates that Mammad Araz, while continuing classical traditions and drawing inspiration from great masters such as Muhammad Fuzuli and Imadaddin Nasimi, created his own unique poetic style. His works successfully employ both syllabic and free verse, reflecting his innovative spirit. Although in some cases his language contains simple or weak rhymes, overall his poetry holds high artistic value. Mammad Araz's language is figurative, musical, and impactful, and his appreciation of words constitutes one of the philosophical foundations of his creativity. Consequently, he established a distinctive style in Azerbaijani poetry and made significant contributions to the development of the mother tongue.

Key words: Mammad Araz's poetry, artistic language and style, colloquial speech, realism and sincerity, national color and tradition

Giriş

Azərbaycan poeziyasında poetik səsi, xüsusi deyim tərz, şeirlərinin səmimiliyi və tərəvəti ilə seçilən şairlərdən biri də Məmməd Arazdır. Sənət aləminə gəldiyi gündən ritorikadan, sözcülükdən uzaq olan Məmməd Araz zəngin klassik ədəbiyyatımızdan öyrənmiş, xalq yaradıcılığı ilə bağlanmış, bu tükənməz xəzinədən bəhrələnərək özünün milli ruhlu poeziyasını yaratmışdır.

Material və metodlar

Bu məqalə M.Arazın poetik dilinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün **analitik və müqayisəli metod**dan istifadə edir. Müəllif şairin əsərlərindən nümunələr gətirərək onun dilindəki sadəlik, səmimilik, xalq ifadələrindən istifadə və novatorluq kimi xüsusiyyətləri təhlil edir. Məqalədə həmçinin **tarixi-ədəbi kontekst**dən yararlanılır, yəni M.Arazın dili klassik və xalq ədəbiyyatı ənənələri ilə müqayisə edilir. Tədqiqat həmçinin **müəllif-şair münasibəti**nə nəzərə alaraq şairin dünya görüşü və həyat təcrübəsinin poetik dilinə təsirini vurğulayır. Nəticədə, məqalə **məzmun-üsul yanaşması** ilə M.Arazın bədii dilinin zənginliyini və unikal xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə təqdim edir.

Müzakirə

M.Araz poeziyasının gücü, qüdrəti onun sadəliyində, səmimiliyindədir. Onun bir şair kimi üstünlüyü, hər şeydən əvvəl, sənətinin realizmindədir. İstər kiçik həcmli lirik şeirlərində, istərsə də süjetli epik lövhəli poemalarında M.Araz real hadisələri təsvir edir, oxucu inanır ki, şairin təsvir etdiyi bu hadisə həyatda ola bilər. "Yazıcının bütün yaradıcılığı onun şəxsiyyəti ilə, dünyagörüşünün özünəməxsusluğu, həyat təcrübəsi və nəhayət, onun bədii istedadının xarakteri ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır" (L.V. Şepilova, 1956, s. 292).

M.Arazın bir şair kimi şeir dili poetik və orijinaldır. "Məmməd Araz üçün Azərbaycan dili taleyin əli ilə ölçülüb-biçilib. Ana dili onun sözündə diridir, qanadlıdır, qalxıb-qabarır, ümman kimi ləngər vurur. Qüdrətli bir müğənni üçün pərdələrdə gəzişmək nə qədər asandır" (Sabir Rüstəmxanlı, 1986, s.4). Məlumdur ki, ədəbi əsərin qəhrəmanının dili göydəndüşmə, kənardan gətirilmə olmayıb, xalqın qəlbindən qopur, şəhdini-şəkərini bu tükənməz mənbədən götürür. Sənətkarın qüdrəti ondadır ki, o, xalq dilinə məxsus ifadələri, aforizm, atalar sözü, məsəlləri elə məqamda işlədir ki, ədəbi əsərin qəhrəmanının dili xalqın real surətdə mövcud olan dilindən fərqlənmir, süni təsir bağışlamır. Yazıçı eyni zamanda xalqın dilini zənginləşdirməli, cilalamalı, onu yad təsirlərdən qorumaqdadır. M.Araz poeziyası təsdiqləyir ki, o, doğma ana dilinin incəliklərinə yaxşı bələddir, "hər sözün arxasınca göyə bülənd olan" şair onu ana südü, ata əməyi kimi qəbul edir. "Kürnəş bağlayan, gəvəh, xış, boyunduruq, heyvə, macqal, kürsək, mırıtdama, urva, çəhlim, simsar" kimi xalq ifadələri M.Arazın lirikasında məqamındadır, işlənməsi ilə ona bir şirinlik, münislik bəxş edir.

M.Arazın bədii dilində ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə diqqətəlayiqdir. Bu, şairin poemalarında daha uğurla işlənmişdir. Ədəbiyyatşünaslıq bu sahədə bir çox

sənətkarın, xüsusən C.Cabbarlının adını ehtiramla çəkir, doğru olaraq qeyd olunur ki, C.Cabbarlının əsərlərində surətlərin sayı qədər danışiq tərzı var. Əlbəttə, bu, hər sənətkara nəşib olmayan əsl sənət xoşbəxtliyidir. M.Arazın süjetli şeirlərində, poemalarında dilimizin bütün danışiq xüsusiyyətlərini izləmək mümkündür.

1. Əkinin, biçinin bu vədəsində

Bir qara yel oldu, bu yurdu yanımış.

2. Ağız, nə yatmışan, a canı yanımış,

Dovşana dönmüşən elə payız-qış.

3. Bir başlıq toxusan, ortan nazilər,

Yoxsa ki, əyilsən çinin əzilər?

/“Üç oğul anası” poemasından/

4. Mənim çöl əlifbam macqal dilində:

“O” keçdim – deməli, orağı yağla,

“C” keçdim – deməli, cütü qulaqla...

5. Səhər yırtdı yaxasını,

Hayla görüm, hodax balam!

Nişan öküz, yana çəkmə,

Çubuq çəkər budaq balam.

/“Atamın kitabı” poemasından/

6. Yad dərənin sümüyünə sümsüməz,

Yad sürünün çəhlimini imsəməz.

/“Qoca arıçı ilə söhbət” poemasından/

Bu nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq da olardı, lakin doğma dilimizin lüğət fondundan məzmunə, obrazların xarakterinə, əsərin cərəyan etdiyi məkan və məqsədəuyğun şəkildə zəmana görə istifadəsi göz önündədir. Şərin məlum tələbləri, vəzn, qafiyə məhdudiyyəti M.Arazın poetik dilinə qətiyyənlə mane ola bilmir, əksinə, ustad sənətkar bu texniki vasitələrdən də yararlanır. Bununla belə, təkrar qeyd edirik ki, poema və şeirdə təsvir edilən surətlərin dilinin tipikləşdirilməsi xüsusi istedad və zəhmət tələb edir. M.Arazın poemalarında dialoqlardan o qədər də istifadə olunmur, lakin o, poemalarında uğurla işlətdiyi mükəlləmlərdə qəhrəmanlarının xarakterini açmaqla, fərdiləşdirmədə istəyinə nail ola bilir. Odur ki, M.Arazın poemalarında surətlərin dilinin bədii ümumiləşdirilməsi və fərdiləşdirilməsi sənətkarlıqla həll edilmişdir.

Sözə zərgər dəqiqliyi ilə yanaşan dahi M.Füzuli deyirdi ki, “söz könüllər açib, ətir saçan dilbərdir ki, öz simasını hər an qeybdən göstərir, yoxdan var olur; söz sirlər xəzinəsinin xəzinədarıdır ki, hər an minlərcə sirli gövhərləri aşkara çıxarır”; “Aləm sədəfində insandan qiymətli bir gövhər görmədim və insan gövhərində isə sözdən şərəfli gövhər tapmadım”.

Dilin inkişafı tarixində ədəbi şəxsiyyətlərin rolu danılmazdır. Əsl sənətkar, məsələn, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli M.P.Vaqif və b. öz sənət dühası, dil və üslubu ilə nəinki yaşadığı dövrü, hətta özündən sonrakı bir neçə əsrə və ədəbi mühitə də təsir dairəsində saxlayır. Onların fərdi üslubi bədii ədəbiyyatın üslubları silsiləsinin ümumi

və eyni zamanda spesifik (məsələn, musiqi, teatr və s. kimi sənətin başqa növləri) inkişaf qanunauyğunluqları ilə vəhdət təşkil etmişlər. M. Arazın bədii dilindən danışan əksər tədqiqatçılar belə bir fikirdə yekdildir ki, o, bir ədəbi şəxsiyyət kimi xalq mövqeyində duraraq, ədəbi dili ümumxalq dilində uğurla işlənən söz və ifadələrlə zənginləşdirmiş, doğma ana dilimizi daha da xəlpiləşdirmişdir ki, bu da çox az sənətkara nəşib olan xoşbəxtlikdir. Dəhnə, xodaq, xış, bərə, vərəkə, gəvəh, mərəz, sicim, yarmaça, macqal, dürmək, novdan, kərənti, güzəm, yapağı, təndir kimi xalq danışığı dilindən götürülmüş sözləri M. Arazın poeziyasında ərş-arğac kimi bir-birini tamamlayır. Təbii axarda məzmuna, təsvir olunan hadisəyə uyğun işlənən bu tipli xalq ifadələri onun yaradıcılığında milli koloriti gücləndirir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xüsusi tarixi xidmətləri olan İ. Nəsimi təsadüfən yazmamışdı ki;

Gərçi Nəsimi sözün dadını verdi, vəli

Dadə gətirdi ani ləfzi-şəkərbarımız.

İ. Nəsimi ümumxalq dilinə, canlı danışığa üstünlük verir, ana dilinin “şəkər saçan” şirinliyindən bəhs açır, bu məqamda xalqa məxsus şair kimi öz mövqeyini də qəti müəyyənləşdirmiş olurdu: şair sözə nə qədər sığal, bədii məna versə də, yenə onun şeirini “dada” gətirən xalq dilinin zənginliyi, canlı danışığın şəkər saçan şirinliyi, “şəkərbarı”dır. Poeziyasında milli folklor və klassik ədəbiyyatdan gələn ənənələri ləyaqətlə davam və inkişaf etdirən M. Araz sənətə gəldiyi gündən öz dövrünün, mühitin tələblərini ödəmək üçün mövcud və zəruri olan ədəbi inkarlardan, ənənələrdən yaradıcılıqla yararlanmağı vacib bilmişdir. Eyni zamanda öz qarşısına ciddi tələb və vəzifələr qoyaraq dərin fəlsəfi fikirlərini sadə, anlaşıqlı bir dillə oxucusuna çatdırmış, nəticədə ümumxalq məhəbbəti qazanmışdır. “Məmməd Araz şeiri bütün ruhu ilə Azərbaycan torpağına bağlıdır, onunla nəfəs alır. Adam elə gəlir ki, onun lirik qəhrəmanı üçün “Azərbaycan dünyasında” gizli nöqtə, açılmamış sirr yoxdur. Ona görə də onun səsi gur, inamlı, cəsərtli, sərrastdır” (Sabir Rüstəmxanlı, 1986, s. 6).

“Bu poetik həqiqətdir ki, böyük söz sərraflarının timsalında bir dildən yeni “dillər” puçurlayıb pöhrələyir. Dilimizin Füzuli dili var, Vaqif dili, Hüseyn Cavid dili, Səməd Vurğun dili...nəhayət, Məmməd Araz dili var. O dil ki, onda ancaq Məmməd Araz özü “danışır” (Məmməd Aslan, 1982, 24 mart). Şair Azərbaycan bədii dilinə yüksək qiymət verir: “Bu dil hamının başa düşəcəyi, hamının danışmağa qadir ola bilmədiyi yüksək bədii obrazlı dildir. Bu dili kamil bilirsənsə, demək, qanında Nizami, Füzuli, Sabir qanının zərrələri var...Bu dil küləklərin, suların səsi çox çətin eşidilən ulduzların belə dilini öyrənməyə qabildir”.

M. Arazın şeir dilində işlənən “samılıq”, “ovduq”, “mərz”, “hodaq”, “yarağı”, “vər”, “kərdi” və s. kimi sözləri müəllif ayrı-ayrı dialektlərdən götürərək ədəbi dilimizi dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşdirir. Lakin bəzən müəllifin dilində yad səslənən, müəyyən dərəcədə dolaşmış ifadələrə də rast gəlirik:

Şairin rejimi şeirdir,

Bəzəyi, düzəyi,

Çörəyi, geyimi/?/şeirdir (Məmməd Araz, 1963, s. 41).

Yaşar Qarayev haqlı olaraq şairin dalğasında-baltasında, deyir-istəyir, mənəm-

bilmərəm/Mən səni taparam. səh.20; səh.23, səh.29/ kimi bəsit qafiyələri tənqid edir, şairin imkanları səviyyəsindən aşağıda durduğunu qeyd edir (Yaşar Qarayev, 1963, 14 oktyabr).

Bütün bunlara baxmayaraq onun hər şeiri, hər mısrası nəğmə kimi səslənir. Azərbaycan dilinin gözəlliyi, oynaqılığı, incəliyi, səmimiliyi Məmməd Arazın bütün şeirlərində əks olunub bizi heyran edir. O, ümumxalq dilini əsl söz xəzinəsi hesab edir və bu mənbədən istifadəni şair üçün vacib sayır: “Şairin fikrincə, “Söz, insanı günəşə də ucalda bilər”, “Sözlə qılnc çəkmək, könüllər almaq olar, söz insan qəlbinə, insan duyğularına təsəlli ola bilər. Şair, sözün gücünü qeyd edir. “Söz gərək ox keçməz qayadan keçə”, Şair sözün yaşından danışır: “Sözün yaşı qədimdir. Qədimdən də qədim”, “Sözün yaşı, ilk dəfə ətraf mühitin Daş qayasına yazılan el sözünün yaşı çox qədimdir”(Yusif Seyidov, 1983, s. 195).

T.Hacıyev M.Araz novatorluğunu onun M.Arazın şeirlərinin, bütövlükdə bədii yaradıcılığının formasında, şeirlərin struktur quruluşunda, vəznində və s. axtarır, məhz onların-şeirlərin bədii dəyərində, mövzu aktuallığında, şairin məlum həyat həqiqətini sənətkar deyimi ilə oxucuya çatdırmaq bacarığında, dilinin canlı, oynaq, musiqili və obrazlı olmasında axtarır və bundan çıxış edərək yazır:

“M.Arazın bədii dil təsərrüfatı ədəbiyyatşünaslıqda çox vaxt mübahisəyə səbəb olan bir suala da cavab verir; bəziləri novatorluğu vəznə bağlayırlar. Halbuki M.Araz həm heca, həm də sərbəst vəznə yeni ifadələri eyni uğurla işlədir və ümumiyyətlə, hər iki vəznə gözəl yazır” (Teymur Hacıyev, 1985, №1, s. 46–50). Bilməliyik ki, “müəllifin orijinallığı təkcə üslubda deyil, həm də düşüncə tərzində, inandırmasındadır” (Anton Pavloviç Çexov, 1949, s. 285).

M.Arazın poetik nitqində novatorluq 60-cı illərin ortalarından başlanır. Bədii yaradıcılığının ilk illərində onun dilində canlı danışq elementləri, kənd frazeologiyası seyrək görünür və sanki şair bunları işlətməkdən çəkinir. Əslində bu, o vaxt gənc şair üçün təbii bir hal idi. 1964-cü ilə qədərki poemalarının dilində “dovşan qorxaqlığı, kəklik küsəyənliyi, nehrəbel, kürsək tulası” kimi təşbehlər, “çiçəyi çırtlamaq” kimi danışq idiomları, “Elə bil ki, bura Yekaterina tikdirən saaryın filialıdır” kimi konkret müqayisələr çox seyrəkdir. “Əsgər qəbri haqqında ballada” poemasında isə /1966-1968-ci illərdə/ yeni ifadələr özünü aşkarca hiss etdirir. Poemanın dilində “Daş dilində söhbət, sükut nəqliyyatdır, məzar fəsli, ağ hörüklü bulaqlar, dodaqda yanmış acı yaşıl-mavi uşaqlıq” və s. kimi onlarla yeni ifadə - təşbehlər işləndi. M.Araz sənətə öz dəsti-xətti ilə, heç kimə bənzəməyən – deyim tərzilə yeni səs, yeni nəfəs gətirdi.

Tapqır bildim, quşqun bildim yaltağı,

Alçağa da alçalan göz alçağı. (Məmməd Araz, 2004, II cild, s. 30).

Xalq deyim tərzindən, canlı danışq dilindən gələn bu ifadədə şairin qəzəbi, nifrəti çox əyanidir. Bunu şeirdəki “tapqır” və “quşqun” sözləri heyvətamiz bir şəkildə qüvvətləndirir. Məlumdur ki, tapqır atın belində yəhərin dal tərəfə sürüşməməsi və yanlara əyilməməsi üçün döşünün altından keçirilən qayısa deyilir. Quşqun isə atın belində yəhərin dal tərəfə sürüşməməsi üçün onun quyruğunun altından keçirilən qayıqdır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözlərin izahı belədir. M.Araz xalq dilinə məxsus ifadəni çox böyük uğurla işlədərək onun məna çalarlarından qeyri-adi

formada yararlanır. Yaltaqlığın mənəviyyatsızlıq, riyakarlıq, qeyri-insani keyfiyyət olması haqqında çox deyilib, lakin bu mənəviyyatsızlığın tapqır, quşqun ifadələri ilə ifşası məhz M.Araza məxsusdur. Onun dili ənənə ilə novatorluğun, bədiiliklə ədəbiliyin, ədəbiliklə dialektçiliyin və xalqiliklə qrammatikliyin harmonik rəbitəsinə ən parlaq nümunələrdən biridir. O, bənzərsiz bir şair kimi sözün müəyyən mənasında poeziya dilimizdə özünə xüsusi yol müəyyənləşdirib. Bu gün çox dəqiqliklə uzaqdan belə görünən bu sənət yolu ilə bir sıra qələm sahibləri də irəliləyir. M.Araz o sənətkarlardandır ki, onun bədii dili, obrazlar sistemi, bədii düşüncə tərzii yalnız və yalnız özünə məxsusdur. Əsl sənət xoşbəxtliyi də elə budur. Məhz yaradıcı insanın bu vacib keyfiyyətini nəzərdə tutan görkəmli alim Məmməd Arif Dadaşzadə yazırdı: "Həqiqi sənətkarlıq oxşamamaqdan, bənzəməməkdən başlanır. Kamillik özünəməxsusluq deməkdir" (Məmməd Arif, 1970, №9, s. 164).

Nəticə

Nəticə olaraq, Məmməd Arazın poeziyası həm dil zənginliyi, həm də milli ruhun ifadəsi baxımından Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. Onun şeirlərində xalq dilinin canlılığı, poetik səmimilik və obrazların realizmi diqqəti çəkir, eyni zamanda novatorluqla klassik ənənələri uğurla birləşdirir. M.Araz həm kiçik lirik, həm də süjetli poemalarında dilin bütün imkanlarını ustalıqla işlədərək oxucuda inandırıcılığı təmin edir. Şairin dili xalqın danışq üslubundan bəhrələnir, buna görə də onun əsərlərində milli koloriti və doğma ana dilinin gözəlliyi özünü açıq göstərir. Ümumiyyətlə, M.Arazın yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasında sözün qüdrətini, ifadə səlahiyyətini və poetik estetikanı zirvəyə çatdıran əhəmiyyətli bir sənət nümunəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Anton Pavloviç Çexov. *Polnoe sobranie soçineniy i pisem*, t.XIII, M., Qoslitzdat, 1949.
2. L.V. Şepilova. *Vvedeniye v literaturovedeniye*, Moskva, 1956.
3. Məmməd Arif. *Gülüş gözəllikdir*, "Azərbaycan" jurnalı, 1970, №9.
4. Məmməd Araz. *Mən sənə taparam*, Bakı, Azərnəşr, 1963.
5. Məmməd Araz. *Seçilmiş əsərləri*, 2 cildə, II cild, Bakı, Lider Nəşriyyat, 2004.
6. Məmməd Aslan. "Azərbaycan müəllimi", 1982, 24 mart.
7. Sabir Rüstəmxanlı. *Məmməd Araz sözünün sehri*, "Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri", Bakı, Azərnəşr, 1986.
8. Teymur Hacıyev. "Ulduz", 1985, №1.
9. Yaşar Qarayev. "Bakı" qəzeti, 1963, 14 oktyabr.
10. Yusif Seyidov. *Sözün qüdrəti*, Yazıçı, 1983.

NAXÇIVANIN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SÖZ TÖRƏMƏSİ VƏ LEKSİK İNKİŞAF

Word Formation and Lexical Development in the Dialects and Vernaculars of Nakhchivan

ZÜLFİYYƏ İSMAYİL

Zulfiyye İsmayil

ismayilzulfiyye@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-4967-0123>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Azərbaycan dili zəngin dialekt və şivə sisteminə malik olan türk dillərindən biridir. Bu dialektlər dilin tarixi inkişaf mərhələlərinin, leksik sisteminin və sözyaradıcılığı proseslərinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri milli dilin tarixi inkişaf mərhələlərini, etnik-mədəni xüsusiyyətlərini və regional dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən mühüm dil qatıdır. Naxçıvan bölgəsinin dialekt və şivələri isə qədim türk leksikasının qorunması, söz yaradıcılığı proseslərinin aktivliyi və zəngin semantik strukturu ilə seçilir. Məqalədə Naxçıvan dialekt və şivələrində söz törəmə üsulları, morfoloji və leksik-semantik inkişaf mexanizmləri, dialekt sözlərinin formalaşması və onların Azərbaycan ədəbi dili ilə qarşılıqlı münasibəti araşdırılır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, Naxçıvan dialektləri sözyaradıcılığı baxımından məhsuldar morfoloji modellərə malikdir və burada qədim türk köklərinin qorunması ilə yanaşı, yeni leksik vahidlərin yaranması prosesi də davam etməkdədir. Xüsusilə Naxçıvan bölgəsinin dialekt və şivələri özünün arxaik leksik qatları, fonetik xüsusiyyətləri və sözyaradıcılığı modelləri ilə seçilir. Məqalədə Naxçıvan dialekt və şivələrinin söz yaradıcılığı sistemi və leksik inkişaf mexanizmləri tədqiq edilir. Araşdırma göstərir ki, Naxçıvan dialektləri Azərbaycan dilinin qədim leksik qatını qorumaqla yanaşı, söz törəmə baxımından da məhsuldar morfoloji modellərə malikdir. Dialekt materialı əsasında müəyyən edilir ki, söz yaradıcılığı əsasən morfoloji derivasiya yolu ilə həyata keçirilir və burada -çı/-çi, -lıq/-lik, -ma/-mə, -caq/-cək, -sız/-siz kimi şəkilçilər aktiv rol oynayır. Bununla yanaşı, leksik-semantik inkişaf, semantik genişlənmə və arxaik sözlərin qorunması Naxçıvan dialektlərinin leksik sisteminin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Burada əsasən Naxçıvan dialekt və şivələrində söz törəmə üsulları, leksik inkişaf prosesləri, dialektal sözyaradıcılığı modelləri və onların Azərbaycan dilinin ümumi leksik sisteminə rolu araşdırılır.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, dialektologiya, Naxçıvan dialekti, söz törəməsi, leksik inkişaf.*

ABSTRACT

Azerbaijani is one of the Turkic languages with a rich system of dialects and subdialects. These dialects are of great importance in studying the historical stages of the language's development, its lexical system, and word-formation processes. Dialects and subdialects of the Azerbaijani language represent a significant layer that reflects the historical development of the national language, ethnic-cultural features, and regional linguistic characteristics. The dialects and subdialects of the Nakhchivan region are distinguished by the preservation of ancient Turkic vocabulary, the active processes of word formation, and their rich semantic structure. The article examines word-formation methods in Nakhchivan dialects and subdialects, mechanisms of morphological and lexical-semantic development, the formation of dialectal words, and their relationship with the Azerbaijani literary language. In particular, the dialects and subdialects of the Nakhchivan region stand out with their archaic lexical layers, phonetic features, and word-formation models. Research shows that Nakhchivan dialects not only preserve the ancient lexical layer of the Azerbaijani language but also have productive morphological models in terms of word derivation. Based on dialectal material, it is determined that word formation is mainly carried out through morphological derivation, with suffixes such as -çı/-çi, -lıq/-lik, -ma/-mə, -caq/-cək, -sız/-siz playing an active role. In addition, lexical-semantic development, semantic expansion, and the preservation of archaic words are among the key features of the lexical system of Nakhchivan dialects. The main focus here is on word-formation methods, lexical development processes, dialectal word-formation models in Nakhchivan dialects and subdialects, and their role in the overall lexical system of the Azerbaijani language.

Keywords: *Azerbaijani language, dialectology, Nakhchivan dialect, word formation, lexical development.*

Giriş

“Dilin leksik qatının araşdırılması türk dillərinin mənşəyinin, təşəkkül, inkişaf və formalaşma tarixinin öyrənilməsi onların qohumluq əlaqələrinin aşkarlanması və türk dillərinin qohum olmayan dillərə münasibətinin aydınlaşdırılması üçün də olduqca vacibdir” (Zeynalov, 2008, s. 12). Bu baxımdan Naxçıvanın dialekt və şivələrinin derivatoloji baxımdan tədqiqat obyektinə çevrilməsi olduqca aktualıq kəsb edir. Burada Naxçıvanın dialekt və şivələrin leksik layı araşdırılır, bu dil faktlarının lüğət tərkibi, dialekt və terminoloji leksikası öyrənilir.

“Dilin dialekt leksikası onun təşəkkülü, inkişafı və formalaşması tarixinin güzgüsüdür - desək, yaqın ki, yanılmırıq. Sözlərin əmələ gəlmə, dilə daxil olma, dili tərk etmə yolları, onların terminləşmə prinsipləri, asemantikləşmə və ya desamentikləşmə nəticəsində uğradıqları dəyişiklər dilin tarixi mənzərəsini özüündə əks etdirir” (Əhmədov, 1995, s. 93).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri milli dil sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu dialekt və şivələr xalqın tarixi inkişaf yolunu, etnik xüsusiyyətlərini və regional mədəniyyətini əks etdirir. Azərbaycan dilinin dialekt sistemində Naxçıvan dialekt və şivələri xüsusi yer tutur. Bu bölgə qədim türk tayfalarının məskunlaşdığı ərazilərdən biri olmuş və bu səbəbdən burada çoxsaylı qədim dil elementləri qorunub saxlanmışdır.

Naxçıvan dialekt və şivələri fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlər arasında söz yaradıcılığı prosesləri xüsusi diqqət cəlb edir. Söz törəmə prosesi dilin leksik fondunun zənginləşməsində əsas rol oynayan mexanizmlərdən biridir. Dialektlərdə söz törəmə prosesi bəzən ədəbi dildə artıq passivləşmiş modellərin aktiv şəkildə işlənməsi ilə xarakterizə olunur.

Bu məqalənin əsas məqsədi Naxçıvan dialekt və şivələrində söz törəmə üsullarını, leksik inkişaf proseslərini və bu proseslərin Azərbaycan dilinin ümumi leksik sistemində tutduğu yeri araşdırmaqdır.

Nəzəri əsaslar

Azərbaycan dilinin şivələri ədəbi dilinin lüğət tərkibinə zaman-zaman yeni sözlər vermişdir və bu proses indi də davam edir. Ona görə də xalq dili, onun şivələri ədəbi dilin daim zənginləşmə mənbəyidir.

Bəllidir ki, bütövlükdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi şivələr leksikasıdan çox-çox genişdir. Bununla belə, ayrı-ayrı şivələrdə elə sözlər var ki, onlar ya ədəbi dildə yoxdur (lazım gəldikdə onların mənası cümlələr vasitəsilə izah edilir), ya ədəbi dildəki sözlərlə leksik-sinonimlik yaradır, ya da ədəbi dil sözü yeni məhəlli mənada da işlənir. Bir çox hallarda isə məhəlli söz üslubu məhəlli söz üslubi mənə çalarlarına malik olur. *“Leksik, leksik-semantik cəhətdən şivələrin lüğət tərkibi belə rəngarəng*

olduğuna görədir ki, bəzi sahələr üzrə onun lüğət tərkibi ədəbi dildən daha zəngin və əhatəlidir” (Əhmədov, 1994, s.3).

Dilçilikdə söz törəmə prosesi derivatologiyanın əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Söz törəmə yeni leksik vahidlərin mövcud kök və əsaslar üzərində morfoloji və semantik üsullarla formalaşmasıdır.

Türk dillərində söz törəmə əsasən aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

1. Morfoloji üsul;
2. Leksik-semantik üsul;
3. Sintaktik üsul;
4. Fonetik üsul.

Dialektologiyada söz törəmə prosesi yalnız morfoloji struktur baxımından deyil, həm də sosial və tarixi faktorlar baxımından tədqiq olunur. Dialektlərdə yeni sözlərin yaranması çox vaxt məişət, kənd təsərrüfatı, etnoqrafiya və təbiət hadisələri ilə bağlı olur.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksik xüsusiyyətləri. Naxçıvan dialekt və şivələri Azərbaycan dilinin cənub dialekt qrupuna daxil edilir. Bu dialektlər bir sıra arxaik leksik vahidlərin qorunması və özünəməxsus söz yaradıcılığı modelləri ilə seçilir. Bu dialektlərdə aşağıdakı leksik xüsusiyyətlər müşahidə olunur:

- Qədim türk sözlərinin qorunması;
- Semantik genişlənmə;
- Regional terminlərin yaranması;
- Məişət və təsərrüfat leksikasının zənginliyi.

Naxçıvan dialektlərində söz törəmə üsulları. Morfoloji söz törəmə. Naxçıvan dialektlərində söz törəmə əsasən şəkilçilər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu proses türk dillərinin ümumi morfoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq aqlütinativ xarakter daşıyır. Ən məhsuldar şəkilçilər aşağıdakılardır:

-cı/-çi şəkilçisi. Bu şəkilçi peşə və məşğuliyyət bildirən sözlərin yaranmasında geniş istifadə olunur. Dialektlərdə bu şəkilçi bəzən fərqli fonetik variantlarda işlənir.

-lıq/-lik şəkilçisi. Bu şəkilçi məkan, keyfiyyət və abstrakt anlayış bildirən sözlərin yaranmasında istifadə olunur. Naxçıvan şivələrində bu şəkilçi bəzi hallarda -dux, -lux variantlarında da işləyə bilər.

-ma/-mə şəkilçisi feillərdən isim düzəltmək üçün istifadə olunur. Dialektlərdə bu şəkilçi bəzən semantik genişlənmə ilə yeni məna qazanır. *“Xalq dilinin söz yaradıcılığı zəngin və rəngarəngdir. Xalq hikməti əşyada əsas cəhəti duyur, onu sözlə adlandırır. Şivələrdə yaranan sözlərin mənası və forması, kökü, şəkilçisi xəlqi olur”* (Hacıyev, 2012, s. 72).

Leksik-semantik söz törəmə. Söz törəmə prosesi dilçilikdə **derivasiya** adlanır və yeni sözlərin yaranması mexanizmini ifadə edir. Söz törəmə dilin leksik sisteminin

inkişafında əsas rol oynayan proseslərdən biridir.

Naxçıvan dialektlərində sözlərin semantik inkişafı mühüm rol oynayır. Bu proses nəticəsində mövcud sözlər yeni mənalar qazanır. Məsələn: baş sözü yalnız bədən üzvünü deyil, həm də “rəhbər”, “başçı” mənasında işlənir. ağız sözü “çay ağzı” və ya “mağara girişi” kimi mənalarda istifadə olunur. Bu semantik genişlənmə dialektlərin leksik sisteminin inkişafında mühüm rol oynayır.

Naxçıvan dialektlərində arxaik sözlər. Naxçıvan dialektlərində bir çox qədim türk sözləri qorunub saxlanmışdır. Bu sözlər türk dillərinin tarixi inkişafını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məsələn: yava – yavaş, börk – papaq, yaraq – silah və s. kimi sözlər qədim türk leksikasının davamlılığını göstərir. *“Hər bir nitq hissəsindən danışılarkən yeri gəldikcə həmin nitq hissələrinə aid tarixi leksika və söz yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən təsəvvür yaradılır. Məsələn, arxaik ismə (tanıq-şahid, uçmaq-cənnət), sifətə (sayru-xəstə, əsrük-sərxoş), fələ (sunmaq- vermək, ulaşmaq-qovuşmaq) və s. Nitq hissələrinə misallar gətirərkən və ya ismə, sifətə, fələ və b. Nitq hissələrinə aid sözdüzəldici şəkilçilərdən danışmaqla, minimum səviyyədə olsa da tarixi-leksikoloji faktlar canlandırılmış olur”* (Hacıyev, 1990, s. 5).

Leksik inkişafın sosial-mədəni faktorları. Naxçıvan dialektlərində leksik inkişaf aşağıdakı faktorların təsiri ilə baş verir: kənd təsərrüfatı və maldarlıq; coğrafi mühit; qonşu xalqlarla əlaqələr; məişət və etnoqrafik xüsusiyyətlər. Bu faktorlar nəticəsində dialekt leksikası daim yenilənir və inkişaf edir.

Nəticə

Naxçıvan dialekt və şivələri Azərbaycan dilinin tarixi və leksik inkişafını öyrənmək üçün mühüm material verir. Bu dialektlərdə qorunub saxlanmış arxaik sözlər və söz yaradıcılığı modelləri türk dillərinin qədim leksik sisteminin tədqiqi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Dialektlərin tədqiqi yalnız dilçilik üçün deyil, həm də etnoqrafiya, folklorşünaslıq və tarix elmləri üçün mühüm məlumatlar təqdim edir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Naxçıvan dialekt və şivələri söz yaradıcılığı baxımından zəngin dil materialına malikdir. Bu dialektlərdə morfoloji, leksik-semantik və fonetik söz törəmə üsulları geniş şəkildə istifadə olunur. Naxçıvan dialektlərinin leksik sistemi qədim türk dil elementlərini qorumaqla yanaşı, yeni sözlərin yaranması üçün də məhsuldar imkanlar yaradır. Bu xüsusiyyətlər dialektlərin Azərbaycan dilinin ümumi inkişafında mühüm rol oynadığını göstərir. Naxçıvan dialekt və şivələri söz yaradıcılığı baxımından Azərbaycan dilinin ən zəngin dialekt qruplarından biridir. Bu dialektlərdə morfoloji derivasiya, semantik inkişaf və fonetik dəyişmələr leksik inkişafın əsas mexanizmləri kimi çıxış edir. Tədqiqat nəticəsində

müəyyən edilir ki, Naxçıvan dialektlərində sözyaradıcılığı əsasən morfoloji və semantik üsullar vasitəsilə həyata keçirilir və bu proseslər qədim türk dilinin elementlərinin qorunub saxlanması ilə sıx bağlıdır.

Naxçıvan dialektləri Azərbaycan dilinin qədim leksik qatının qorunmasında mühüm rol oynayır və bu dialektlərin sistemli şəkildə öyrənilməsi Azərbaycan dilinin tarixi inkişafını araşdırmaq baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev, F. (2019). Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Elm, 228 s.
2. Azərbaycan dialektologiyası. (2014). Bakı: Elm və təhsil, 122 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı, Şərq-Qərb, 568 s.
4. Əhmədov, B. (1995). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası Bakı, s. 90-91.
5. Əhmədov, B. (1994). Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 200 s.
6. Hacıyev, T. (1990). (Giriş H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası). Bakı: s. 5.
7. Hacıyev, T. (2012). Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. Bakı, Elm, 392 s.
8. Kazımov, Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil.
9. Zeynalov, F. (2008) Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, Elm, 300 s.

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR VƏ DİL SİYASƏTİ PROBLEMLƏRİ

Problems of Borrowed Words and Language Policy in the Modern Azerbaijan Language

MEHRİBAN ƏSƏDULLASOY

Mehriban Asadullasoy

guliyeva.mehriban@list.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2640-5220>

XÜLASƏ

Məqalədə çağdaş Azərbaycan dilində alınma sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri, onların leksik sistemə təsiri və bu prosesin dövlət dil siyasəti ilə əlaqəsi araşdırılır. Qloballaşma nəticəsində dillərarası təsir güclənmiş, bu isə Azərbaycan dilində yeni leksik vahidlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə xüsusilə informasiya texnologiyaları, iqtisadiyyat, biznes və kütləvi kommunikasiya sahələrində xarici mənşəli sözlərin geniş yayılması müşahidə edilir. Bu sözlərin bir hissəsi Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşaraq dilin ümumi leksik fonduna daxil olur və zamanla normativ xarakter qazanır. Bununla yanaşı, bəzi hallarda Azərbaycan dilində qarşılığı mövcud olan sözlərin yerinə əsassız şəkildə xarici sözlərin işlədilməsi dilin normativ sistemində müəyyən problemlər yaradır. Belə hallarda dilin saflığının qorunması və milli dil normalarının möhkəmləndirilməsi məsələsi aktuallaşır. Məqalədə alınma sözlərin dilin inkişafındakı rolu, onların işlənmə sahələri və Azərbaycan dilinin leksik sistemində tutduğu yer elmi baxımdan təhlil edilir. Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən dövlət dil siyasəti, dövlət dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində qəbul edilmiş normativ sənədlər və proqramlar nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda kütləvi informasiya vasitələri, sosial media və gündəlik ünsiyyət mühitində alınma sözlərin işlənmə tendensiyaları araşdırılır. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilir ki, alınma sözlər dilin zənginləşməsində müəyyən rol oynasa da, onların həddindən artıq və nəzarətsiz istifadəsi dil normalarının pozulmasına səbəb ola bilər. Alınma sözlərin işlənməsi elmi prinsiplərlə tənzimlənməli, Azərbaycan dilinin daxili imkanlarına əsaslanaraq yeni terminlərin yaradılması sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, alınma sözlər, dil siyasəti, qloballaşma, leksik sistem*

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

ABSTRACT

The article explores the features of loanword usage in modern Azerbaijani, their impact on the lexical system, and the connection of this process with state language policy. Globalization has intensified interlingual influence, leading to the emergence of new lexical units in Azerbaijani. In modern times, especially in the fields of information technology, economics, business, and mass communication, the widespread use of foreign-origin words is observed. Some of these words adapt to the phonetic and grammatical features of Azerbaijani, becoming part of the general lexical stock and gradually acquiring normative status. However, in certain cases, the unjustified use of foreign words instead of existing Azerbaijani equivalents creates problems within the normative system of the language. In such situations, the issue of preserving the purity of the language and strengthening national linguistic norms becomes relevant. The article scientifically analyzes the role of loanwords in language development, their areas of usage, and their place in the lexical system of Azerbaijani. During the research, the state language policy implemented in the Republic of Azerbaijan, as well as normative documents and programs adopted for the protection and development of the state language, are reviewed. At the same time, the tendencies of loanword usage in mass media, social media, and everyday communication are investigated. The study concludes that although loanwords play a certain role in enriching the language, their excessive and uncontrolled use may lead to violations of linguistic norms. The use of loanwords should be regulated based on scientific principles, and new terms should be systematically created by relying on the internal resources of the Azerbaijani language.

Keywords: *Azerbaijani language, loanwords, language policy, globalization, lexical system.*

Giriş

Dil hər bir xalqın milli kimliyini, mədəniyyətini və tarixi yaddaşını özündə əks etdirən ən mühüm mənəvi dəyərlərdən biridir. Hər bir millətin formalaşması və inkişafında dil mühüm rol oynayır, çünki dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də xalqın düşüncə tərzinin, dünyagörüşünün və mənəvi dəyərlərinin ifadə vasitəsidir. Bu baxımdan Azərbaycan dili də xalqımızın milli-mədəni irsinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dili tarix boyu müxtəlif ictimai-siyasi və mədəni proseslərin təsiri altında inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. Bu prosesdə digər dillərlə qarşılıqlı əlaqə mühüm rol oynamışdır. Müxtəlif tarixi dövrlərdə ərəb, fars və rus dilləri Azərbaycan dilinin leksik sisteminə müəyyən təsir göstərmiş, nəticədə dilə çoxlu sayda alınma sözlər daxil olmuşdur. Müasir dövrdə isə qloballaşma prosesləri, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı bu təsiri daha da gücləndirmişdir. Xüsusilə ingilis dilindən alınan sözlər müasir Azərbaycan dilində geniş yayılmağa başlamışdır. Alınma sözlər dilin inkişafında və zənginləşməsində müəyyən rol oynasa da, onların həddindən artıq və nəzarətsiz istifadəsi bəzi hallarda dilin normativ sisteminə mənfi təsir göstərə bilər. Bəzən Azərbaycan dilində mövcud olan sözlərin əvəzinə xarici sözlərin işlədilməsi dilin saflığı və milli dil normalarının qorunması baxımından müəyyən problemlər yaradır. Bu isə dil siyasətinin və dil mədəniyyətinin aktuallığını daha da artırır.

Müasir dil siyasəti dövlətçilik ideologiyasının mühüm tərkib hissələrindən biri hesab olunur. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişaf etdirilməsi, onun saflığının qorunması və cəmiyyətin bütün sahələrində düzgün istifadəsinin təmin edilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Dövlət dil siyasəti Azərbaycan xalqının milli kimliyinin qorunması və müstəqil dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Tarixi perspektivdə və müasir dövrdə Azərbaycan dili yalnız mədəni və tarixi irsin daşıyıcısı deyil, həm də dövlət idarəçiliyində, təhsil sistemində və ictimai həyatın müxtəlif sahələrində funksional və dinamik resurs kimi çıxış edir. Qloballaşma və rəqəmsallaşmanın təsiri ilə əcnəbi dillərin, xüsusilə ingilis və rus dillərinin təsiri artır və bu şəraitdə Azərbaycan dilinin qorunması daha da aktual olur. Bu baxımdan ümummilli lider Heydər Əliyevin dil siyasətinə verdiyi önəmi Vilayət Əliyev belə ifadə edir: "H.Əliyev Azərbaycan dilinə qayğını və onun qorunmasını Azərbaycan dövlətinin aparıcı siyasiideoloji vəzifəsi, milli-tarixi marağı kimi qiymətləndirir. Müstəqil Azərbaycanda dövlətçiliyin qorunmasında Azərbaycan dilinin hakim dil kimi qorunub möhkəmlənməsində, daha da inkişaf etdirilməsində, əcnəbi dillərin, xüsusilə ingilis və rus dillərinin ünsiyyətdə rəqabət apardığı bir zamanda dilimizə qayğını onun qədər düzgün qiymətləndirib

qoruyan və lazımi tədbirlər görən ikinci bir şəxs yoxdur" [3, s.17]. Bu sitat göstərir ki, Heydər Əliyevin dil siyasəti həm tarixi irsin qorunmasına, həm də müasir çağırışlara yönəlmiş strateji yanaşmanı əhatə etmişdir.

Dövlət dil siyasəti milli kimliyin qorunması və inkişaf etdirilməsi baxımından əsas strateji sahələrdən biridir. Azərbaycan dilinin rəsmi statusunun gücləndirilməsi və onun cəmiyyətin bütün sahələrində səlis istifadəsinin təmin edilməsi, xüsusilə müstəqil dövlətçilik dövründə prioritet məsələ kimi ortaya çıxmışdır. Bu kontekstdə dilin inkişafı yalnız ictimai və təhsil sahələrində deyil, həm də dövlət idarəçiliyində özünü göstərir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan dili daha sistemli şəkildə dövlət strukturlarında, təhsil sistemində və ictimai həyatda tətbiq olunmağa başlamışdır. Onun məqsədyönlü siyasəti nəticəsində milli dilin normativ istifadəsi, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinin qorunması ilə yanaşı, dilin funksional imkanları da genişləndirilmişdir.

Bədii, publisistik, elmi və rəsmi-ışgüzar üslublar dilin funksional imkanlarını fərqli şəkildə əks etdirir və hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin Azərbaycan dilində bu üslubların düzgün seçilməsi və istifadəsi tədris və praktik mətnlərdə müəyyən çətinliklər yaradır. Üslublar arasındakı qarşılıqlı təsir nəticəsində qarışıq üslub formaları meydana çıxır ki, bu da dil normalarının qorunmasını çətinləşdirir. Buna görə də funksional üslubların öyrədilməsi və tətbiqinin düzgün təşkili Azərbaycan dilinin aktual problemlərindən biridir. "Bədii üslub məlumatı obrazlar vasitəsilə verir, publisistik üslub məlumat vermək və publikaya təsir etmək məqsədi güdür. Elmi və rəsmi-ışgüzar üslub isə sırf məlumat xarakterlidir, lakin funksiyalarda müxtəliflik vardır, yəni birində elmi, digərində isə rəsmi və ya işgüzar məlumatlar verilir. Məsələyə ikinci konseptual yanaşma ondan ibarətdir ki, funksional üslublar arasında qarşılıqlı əlaqə çox güclüdür və bunun nəticəsidir ki, üslubaltı növlər meydana çıxır" [5, s.111].

Dil siyasətinin əsas məqsədlərindən biri Azərbaycan dilinin leksik sistemində normativliyi təmin etmək və əsassız alınma sözlərin geniş yayılmasının qarşısını almaqdır. Bu istiqamətdə müxtəlif elmi qurumların və terminologiya komissiyalarının fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. "Dil siyasəti - əslində, kifayət qədər mürəkkəb struktura malik hadisədir; hər şeydən əvvəl ona görə ki, burada dilin təbii imkanları, tarixi situasiya və subyektiv maraqlar, yaxud iddialar qarşılaşır" [2, s.8]. Dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş qanunlar, fərmanlar və proqramlar Azərbaycan dilinin normativ əsaslarının möhkəmləndirilməsinə və dil mədəniyyətinin inkişafına xidmət edir. Bu baxımdan çağdaş Azərbaycan dilində alınma sözlərin işlənmə xüsusiyyətlərinin araşdırılması, onların dilin leksik sistemində tutduğu yerin müəyyənləşdirilməsi və dil siyasəti ilə əlaqəsinin tədqiqi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb

edir. Dövlət dil siyasəti və Heydər Əliyevin fəaliyyəti arasında birbaşa əlaqə milli dilin müstəqil dövlətçilikdə rolunu daha da möhkəmləndirmişdir. Nizami Cəfərov Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin müstəqil dövlətçilikdə rolu və inkişafında göstərdiyi xidmətləri ətraflı şəkildə şərh edərək yazır: “Azərbaycan dilini Azərbaycan xalqının ən böyük sənəd hesab edən Heydər Əliyev çıxışlarında həmişə vurğulayırdı ki, milli dövlət quruculuğu prosesinin çox mühüü şərtlərindən bin milli ədəbi dil zəminində xüsusi rəsmi dil üslubunun formalaşmasıdır” [6, s.189].

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişaf etdirilməsi, onun saflığının qorunması və cəmiyyətin bütün sahələrində düzgün istifadəsinin təmin edilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Bu proses müasir dövrdə rəqəmsal mühitlə də sıx şəkildə bağlıdır. İnternet, sosial şəbəkələr və müxtəlif rəqəmsal platformalar dilin istifadə olunduğu yeni kommunikasiya məkanları formalaşdırmışdır. Bu səbəbdən dövlət dil siyasəti yalnız ənənəvi ictimai sahələrdə deyil, həm də rəqəmsal informasiya mühitində Azərbaycan dilinin düzgün və səlis işlədilməsini təşviq etməyi nəzərdə tutur. Rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılması dilin istifadə imkanlarını artırmaqla yanaşı, onun normativ qaydalarının qorunmasını da aktual məsələyə çevirir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin internet resurslarında, elektron mediada və sosial platformalarda düzgün istifadəsi dilin inkişafının müasir mərhələsinin mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı yalnız həyat tərzimizi deyil, eyni zamanda dil mühitimizi də nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişdirir. İnternet və sosial media platformaları ünsiyyət prosesini sürətləndirdikcə dil daha qısa, dinamik və funksional formalar qazanmağa başlayır. Bu mühitdə yeni terminlərin yaranması və xarici mənşəli sözlərin sürətlə yayılması dilin leksik tərkibinin davamlı şəkildə yenilənməsinə səbəb olur. “Rəqəmsal yenilik həyatımızı və yaşadığımız cəmiyyətləri əvvəllər görülməmiş dərəcədə yüksək sürətlə və böyük miqyasda dəyişikliyə məruz qoyaraq, bir tərəfdən çox geniş imkanlar açaraq bizi yeniliklərlə üz-üzə qoyur, digər tərəfdən isə bir çox ciddi çağırışlar və təhlükələr yaradır. Ona görə də rəqəmsal dünyada olan yeniliklər yalnız insan rifahı, yüksəlişinə xidmət etməli, təhsil, onun irəliləməsi və gələcəyini formalaşdıran işığa çevrilməlidir” [4, s.210].

Rəqəmsal kommunikasiya həm də yazılı və şifahi ünsiyyət arasında olan sərhədləri müəyyən qədər zəiflədir. İnsanlar gündəlik ünsiyyətdə texnologiya ilə bağlı terminləri daha tez mənimsəyir və onları müxtəlif sosial mühitlərdə istifadə etməyə başlayırlar. Bunun nəticəsində dil bir tərəfdən qloballaşmanın təsirinə məruz qalır, digər tərəfdən isə yeni ifadə vasitələri ilə zənginləşir. Rəqəmsal mühit eyni zamanda dilin yayılma sürətini artıraraq yeni söz və ifadələrin cəmiyyət daxilində daha tez qəbul olunmasına şərait yaradır. Müasir inkişaf mərhələsində rəqəmsal yeniliklər dilin

həm dəyişmə dinamikasını sürətləndirir, həm də onun inkişaf istiqamətlərinə yeni məzmun, məna və funksional xüsusiyyətlər qazandırır.

Azərbaycan dili tarix boyu müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuş və bu əlaqələr nəticəsində dilin leksik tərkibinə çoxlu sayda alınma sözlər daxil olmuşdur. Tarixi inkişaf prosesində müxtəlif siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlər dillər arasında qarşılıqlı təsirin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan dili də digər dillərlə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində öz leksik tərkibini zənginləşdirmişdir. Xüsusilə ərəb və fars dilləri orta əsrlərdə Azərbaycan dilinə güclü təsir göstərmiş, həmin dillərdən çoxlu sayda söz və terminlər dilimizə daxil olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə isə rus dili vasitəsilə müxtəlif sahələrə aid yeni sözlər Azərbaycan dilinin leksik sistemində yer almışdır. "Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, onun təkcə sözdə deyil, gündəlik təcrübədə ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, zənginləşərək nüfuz qazanması, dünyanın mötəbər kürsülərindən eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyəti və yürütdüyü dil siyasəti ilə bağlı olmuşdur" [7, s.18].

Müasir dövrdə isə qloballaşma və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində ingilis dilinin təsiri daha da artmışdır. İnformasiya texnologiyaları, iqtisadiyyat, biznes və kommunikasiya sahələrində ingilis mənşəli terminlərin geniş yayılması bu təsirin bariz nümunəsidir. Bu proses dilin inkişafının təbii mərhələlərindən biri hesab olunur. Alınma sözlərin bir hissəsi zaman keçdikcə Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşaraq ümumişlək leksikaya çevrilmişdir. Belə sözlər artıq dilin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul olunur və gündəlik ünsiyyətdə geniş şəkildə istifadə edilir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində müxtəlif dillərdən alınmış, lakin zaman keçdikcə tam mənimsənilərək dilin təbii elementinə çevrilmiş çoxsaylı sözlər mövcuddur. Məsələn, "kitab", "məktəb", "qələm", "şeyr", "elm", "müəllim", "dərs", "məktub", "dünya", "səbir" kimi sözlər ərəb və fars mənşəli olsa da, uzun müddət ərzində Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşaraq onun leksik sistemində sabit yer tutmuşdur. Bu sözlər artıq gündəlik ünsiyyətdə və yazılı nitqdə tam təbii şəkildə işlədilir və əksər hallarda onların başqa dildən alınması dil daşıyıcıları tərəfindən hiss olunmur. Belə nümunələr göstərir ki, dilin inkişaf prosesində müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqə təbii bir hadisədir və zaman keçdikcə alınma sözlər də milli dil sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilə bilər. Bu fakt göstərir ki, dil tarix boyu müxtəlif mədəni və ictimai təsirlərlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir və alınma sözlər zaman keçdikcə milli dilin təbii komponentinə çevrilə bilər. Lakin bəzi hallarda yeni daxil olan sözlərin Azərbaycan dilində mövcud qarşılıqları olduğu halda, onların yerinə xarici sözlərin işlədilməsi müşahidə olunur. Bu isə dilin normativ

sisteminə müəyyən dərəcədə təsir göstərir və dilin saflığının qorunması məsələsini aktuallaşdırır. Buna görə də alınma sözlərin işlənməsi məsələsi dilçilik elminin mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi xüsusi diqqət tələb edir.

Müasir dövrdə alınma sözlərin artmasının əsas səbəblərindən biri qloballaşma prosesidir. Qloballaşma nəticəsində müxtəlif ölkələr və xalqlar arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr daha da genişlənmişdir. Bu proses dillər arasında qarşılıqlı təsiri gücləndirmiş və nəticədə bir çox dillərin leksik sistemində yeni sözlərin yaranmasına və yayılmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə internet və informasiya texnologiyalarının inkişafı bu prosesə güclü təsir göstərmişdir. Sosial şəbəkələr, elektron media və beynəlxalq kommunikasiya vasitələri müxtəlif dillərdən olan sözlərin sürətlə yayılmasına şərait yaradır. Belə şəraitdə bir çox termin və anlayışlar bir dildən digərinə sürətlə keçərək gündəlik ünsiyyətə daxil olur.

Müasir Azərbaycan dilində xüsusilə informasiya texnologiyaları, biznes, marketing və menecment sahələrində ingilis mənşəli terminlərin geniş istifadə olunduğu müşahidə edilir. "Menecer", "marketing", "brend", "onlayn", "startap", "layihə meneceri", "platforma" kimi sözlər gündəlik ünsiyyətdə tez-tez işlədilir. Bu terminlərin bəzilərinin Azərbaycan dilində qarşılıqları olsa da, istifadəçilər bir çox hallarda xarici variantlara üstünlük verirlər. Bunun əsas səbəblərindən biri beynəlxalq terminologiyanın vahidliyinin qorunması, eləcə də yeni anlayışların daha çox xarici dillərdə formalaşmasıdır. Lakin bu proses bəzi hallarda Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından kifayət qədər istifadə olunmamasına səbəb olur. Bu baxımdan alınma sözlərin istifadəsi məsələsi həm dilçilik, həm də dil siyasəti baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Azərbaycan dili dövlət dili kimi cəmiyyətin bütün sahələrində istifadə olunur və onun normativ əsaslarının qorunması xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş qanunlar, fərmanlar və proqramlar Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasına və düzgün istifadəsinə xidmət edir. Bu sənədlər dövlət dilinin tətbiqi sahələrini müəyyənləşdirir və dil normalarının qorunmasını təmin edən hüquqi mexanizmləri formalaşdırır. Adil Babayev dövlət dili haqqında verilən fərman və sərəncamların ədəbi dilin fəaliyyət meydanını genişləndirməsindən bəhs edərək yazır: " ... bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır. Bununla yanaşı, son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi diqqəti çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mütəxəssislər heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər"

[1, s.12].

Terminoloji komissiyalar müxtəlif sahələr üzrə yeni terminlərin yaradılması, onların Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması və normativ şəkildə təsdiq edilməsi ilə məşğul olur. Bununla yanaşı, lüğətlərin hazırlanması və nəşri də dil siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Orfoqrafiya və izahlı lüğətlərin hazırlanması dil normalarının müəyyənləşdirilməsində və onların cəmiyyətə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Həmçinin kütləvi informasiya vasitələrində və təhsil müəssisələrində dil mədəniyyətinin təbliği də bu sahədə aparılan tədbirlərin mühüm tərkib hissəsidir.

Alınma sözlərin istifadəsi ilə bağlı əsas problemlərdən biri onların normativ qarşılıqlarının geniş yayılmamasıdır. Bəzi hallarda Azərbaycan dilində mövcud olan sözlərin əvəzinə xarici sözlərdən istifadə edilməsi dilin leksik sistemində müəyyən uyğunsuzluqlar yaradır. Bu xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrində, reklam sahəsində və sosial şəbəkələrdə daha çox müşahidə olunur. Müasir dövrdə reklam və media mətnlərində xarici sözlərin geniş istifadəsi bəzən dil normalarının pozulmasına səbəb olur. Belə hallarda Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından istifadə edilməməsi və hazır xarici terminlərin üstün tutulması müşahidə edilir. Bu isə dilin inkişafında müəyyən problemlər yarada bilər.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilir. İlk növbədə Azərbaycan dilinin imkanlarından istifadə etməklə yeni terminlərin yaradılması və onların cəmiyyət arasında geniş şəkildə təbliği vacibdir. Bununla yanaşı, kütləvi informasiya vasitələrində dil normalarına nəzarətin gücləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təhsil müəssisələrində dil mədəniyyətinə daha çox diqqət yetirilməsi, tələbə və şagirdlər arasında ana dilinə hörmət və düzgün istifadə vərdişlərinin formalaşdırılması da bu sahədə mühüm rol oynaya bilər. Bundan əlavə, yeni sözlərin və terminlərin normativ şəkildə lüğətlərdə təsdiq olunması və onların düzgün istifadəsinin təşviq edilməsi də dilin leksik sisteminin qorunmasına xidmət edir.

Nəticə

Aparılan araşdırma göstərir ki, alınma sözlər Azərbaycan dilinin inkişafında və zənginləşməsində müəyyən rol oynayır. Tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində Azərbaycan dilinin leksik tərkibi yeni söz və ifadələrlə zənginləşmişdir. Bu baxımdan alınma sözlər dilin inkişafının təbii nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin müasir dövrdə alınma sözlərin həddindən artıq və nəzarətsiz istifadəsi bəzi hallarda dilin normativ sisteminə mənfi təsir göstərə bilər. Azərbaycan dilində mövcud olan sözlərin əvəzinə xarici sözlərin işlədilməsi dilin daxili imkanlarının zəifləməsinə və dil mədəniyyətinin müəyyən dərəcədə pozulmasına səbəb ola bilər. Buna görə də alınma sözlərin istifadəsi elmi prinsiplər

əsasında tənzimlənməli və dil siyasəti çərçivəsində qiymətləndirilməlidir. Təhsil, media və rəqəmsal kommunikasiya sahələrində dilin düzgün istifadəsinin təşviqi milli dilin rolu və statusunu daha da gücləndirir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycan dilinin dövlət idarəçiliyində və cəmiyyət həyatında funksional imkanlarını artırmışdır.

Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və onun zəngin leksik imkanlarının inkişaf etdirilməsi milli mədəniyyətin və milli kimliyin qorunması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan dövlət səviyyəsində həyata keçirilən dil siyasəti, elmi tədqiqatlar və maarifləndirmə tədbirləri Azərbaycan dilinin gələcək inkişafında mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilinin inkişafı və dövlət dili kimi mövqeyinin möhkəmləndirilməsi milli kimliyin qorunması və müasir dövlətçilik baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Tarixi müstəvidə ərəb və fars mənşəli sözlər uzun müddət ərzində dilimizin leksik sisteminə daxil olmuş və artıq gündəlik və yazılı nitqin təbii hissəsinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə isə ingilis və digər xarici dillərdən alınmış terminlər, xüsusilə informasiya texnologiyaları, biznes, marketinq və ali təhsil sahələrində, həmçinin rəqəmsal platformalarda sürətlə yayılmaqdadır. Bu vəziyyət göstərir ki, dil həm tarixi, həm də müasir təsirlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində inkişaf edir, eyni zamanda yeni çağırışlara uyğunlaşır. Dövlət dil siyasətinin əsas məqsədi bu proseslər fonunda Azərbaycan dilinin fonetik, qrammatik və funksional xüsusiyyətlərini qorumaqdır. Beləliklə, Azərbaycan dili yalnız tarixi və mədəni irsin daşıyıcısı deyil, həm də global təsirlərə uyğunlaşır, funksional və dinamik bir milli resurs kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Gənclik, 2015, 572 s.
2. Əhmədova S. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, İncə NE, 2010, 212 s.
3. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: Nurlan, 2003, 100 s.
4. Əsədullasoy (Quliyeva) M. Rəqəmsal dünyada təhsil // "İdarəetmədə və təhsildə rəqəmsallaşdırma. II Respublika elmi konfransın materialları. Naxçıvan: NDU, 23-24 aprel 2025, s.210-211.
5. Qulamoğlu (Pələngov) N. Müasir Azərbaycan dilinin bəzi aktual problemləri Bakı: Elm və təhsil, 2020, 124 s.
6. Osmanlı D. (layihə rəhbəri, tərtibçi). Müstəqilliyin 25 ili: azərbaycançılıq ideyası və dil siyasəti (Araşdırma Bakı, Qaya MMC, 2016, 224 s.
7. Sadıqlı A. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Mütərcim, 2011, 180 s.

AQLÜTİNATİV DİLLƏRİN DİALEKT LEKSİKASINDA MÖVCUD LEKSİK VAHİDLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TIPLƏRİ

Structural-Semantic Types of Lexical Units Existing in the Dialect Vocabulary of Auxiliary Languages

QALİBƏ HACIYEVA

Galibe Hacıyeva

oguz.haciyev@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-2837-7289>

Naxçıvan Dövlət Universitet

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

ABSTRACT

Lügət tərkibi hər bir dilin ən sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Xalqın mədəni səviyyəsi yüksəldikcə, o dildə danışan xalqın dilinin lügət tərkibi də getdikcə zənginləşir və artır. Müasir dövrdə müstəqil ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmiş aqqultinativ dilləri zənginləşdirən əsas mənbələrdən biri də dialekt və şivələrdir. Tarixi dialekt faktları əsasında ən qədim dövrlərdən müasir dövrədək aqqultinativ dillərin daxili inkişaf prosesini izlədikcə aydın olur ki, söz yaradıcılığı prosesində mövcud bütün qayda-qanunlar tamamilə bu dillərin tarixi qrammatik quruluşu əsasında inkişaf etmişdir. Aqqultinativ dillərin tarixi tədqiqi göstərir ki, bu dillərin təşəkkülündə və inkişafında dialekt leksikası və müxtəlif yollarla yeni söz yaratma prosesi müasir dövrə qədər öz tarixi strukturunu (quruluşunu) mühafizə etmişdir. Tarix boyu aqqultinativ dillərdə sabit struktur əsasında inkişaf edən söz yaradıcılığı prosesi həm ədəbi dildə, həm də dialekt leksikasında müxtəlif formalarda təzahür edərək mövcud leksik vahidləri leksik-semantik cəhətdən bir-birindən fərqləndirmişdir. Aqqultinativ dillərdə müxtəlif formalarda təzahür edən yosözyaradıcılığı prosesində yaranmış leksik vahidlər bəzən onun törətdiyi ilk mənşəyindən təkcə məzmunu, bəzən də həm məzmunu və forması etibarilə uzaqlaşır, struktur-semantik cəhətdən yeni məzmunlu, yeni formalı müstəqil bir söz kimi təşəkkül tapır.

Açar sözlər: *aqqultinativ, struktur-semantik, söz yaradıcılığı, dialektlər, dialekt leksikası, lügət tərkibi*

Vocabulary is the fastest growing part of any language. As the cultural level of the people increases, the vocabulary of the people speaking that language becomes richer and richer. Dialects and accents are one of the main sources of enriching the agglutinative languages, which have reached the level of independent literary language in modern times. Looking at the internal development of agglutinative languages from ancient times to modern times on the basis of historical dialect facts, it becomes clear that all the existing rules in the process of word formation developed entirely on the basis of the historical grammatical structure of these languages. The historical study of agglutinative languages shows that in the formation and development of these languages, dialect lexicon and the process of creating new words in various ways have preserved their historical structure until modern times. Throughout history, the process of word formation in agglutinative languages on the basis of a constant structure has manifested itself in various forms both in the literary language and in the dialect lexicon, distinguishing existing lexical units from each other in terms of lexical-semantic viewpoint. Lexical units formed in the process of vocabulary, which are manifested in different forms in the agglutinative languages, sometimes deviate from its origin not only in terms of content, but also in terms of content and form, forming as an independent word with a new structure-semantic content, a new form.

Keywords: *agglutinative, structural-semantic, word-form, dialects, dialect lexicon, vocabulary.*

Giriş

Aqqultinativ dillərin ədəbi qatında olduğu kimi, dialekt qatı da struktur-semantik cəhətdən rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Aqqultinativ dillərin dialekt leksikasında söz yaradıcılığı qaydaları əsasında yaranan yeni leksik vahidlər onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən üç prosesdə ortaya çıxır.

1. Sözlərin leksik yolla əmələ gəlməsi.
2. Sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlməsi.
3. Sözlərin sintaktik yolla əmələ gəlməsi.

Aqqültinativ dillərin söz yaradıcılığı prosesinə məxsus hər üç yol öz inkişaf tarixi etibarı ilə bir-birinə bağlı olub, biri digərinin yaranmasında və inkişafında çox böyük rol oynamışdır.

Bu dillərə daxil olan müasir Azərbaycan, eləcə də çağdaş türk dillərində struktur-semantik baxımından eyni olan dialekt leksikası söz yaradıcılığı baxımından öz spesifik cəhətləri ilə ədəbi dildən fərqlənir. Azərbaycan və türk dili dialektlərinin lüğət tərkibində leksik, morfoloji və sintaktik üsulla yaranmış xeyli miqdarda leksik vahidə rast gəlinir. Azərbaycan və türk dili dialektlərinin lüğət tərkibində aktiv müşahidə olunan bu sözlərin yaranmasında fəal iştirak edən leksik şəkilçilərin və qrammatik formaların digər aqqültinativ dillərdə də aktiv olduğunu müşahidə etmək mümkündür.

Bütün aqqültinativ dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan və müasir türk dili dialektlərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində morfoloji üsulla yaranan sözlərdə leksik şəkilçilərin rolu böyükdür. Bu baxımdan, dialektlərin lüğət tərkibində söz yaradıcılığı prosesində morfoloji və sintaktik üsulla yaranan leksik vahidlərin tarixi-müqayisəli şəkildə tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmək olduqca mühüm bir məsələdir.

Əsas hissə

Morfoloji yolla yaranan sözlər. Aqqültinativ dillərdə morfoloji yolla yeni söz yaratma prosesi olduqca aktivdir. Müasir dillərdə olduğu kimi, aqqültinativ dillərin dialekt leksikasında da morfoloji üsuldan geniş istifadə olunmuşdur. E. Allahverdiyevin qeyd etdiyi kimi, morfoloji üsul söz yaradıcılığında mühüm yer tutur və ən əlverişli, ən məhsuldar üsul hesab olunur [Allahverdiyev E.: 1995, s.160].

Aqqültinativ dillərin dialekt leksikası üzərində müşahidələr göstərir ki, burada morfoloji yolla yaranan sözlər istər semantik, istərsə də forma baxımından müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Dialekt leksikasında yeni sözlərin yaranmasında iştirak edən şəkilçilərin forma baxımından müəyyən xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, bu şəkilçilərin leksik və qrammatikliyinə, məhsuldar və qeyri məhsuldarlığına, törəmə yollarına, fonetik xüsusiyyətlərinə, məna ardıcılığına görə spesifik funksiyalara malik olduğunu görmək mümkündür [MAD: 2007, c.2: s.138].

Ədəbi dildə olduğu kimi, aqqültinativ dillərin dialektlərində də yeni söz yaratma prosesi ad+ad, ad+feil, feil+ad, feil+feil ad+zərf, feil+zərf modeli əsasında formalaşır ki, burada Azərbaycan və türk dilinin ədəbi qatında işlənməyən [–duz; –xor; –dar; –gir; –ov; –baz//paz//pəz] kimi bir çoxşəkilçi morfemlərin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

[–*duz*].Azərbaycan və türk ədəbi dilində işlənməyən bu şəkilçi dialektlərimizdə söz yaradıcılığı prosesində ad+ad modelinə uyğun olaraq bəzən ədəbi dildəki [–*çi*] şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir:*çuval+duz*–çuvalın ağzını tikən iynə, *palan+duz*–palan tikən şəxs, *təkəl+duz*– parça üzərində tək əllə tikilən naxış (Nax., Təb.), *çəhmə+duz*–çəkməçi (Şər., Bst., Çb.).

[–*xor*].*Dil+xor*–qanıqara hövsələsiz, *çay+xor*–çay içməyi çox sevən, *müftə+xor*–başqasının hesabına yaşayan *rüşvət+xor*–rüşvət alan (Nax., Təb.). [–*xor*]şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərə Qərbi Azərbaycanın şivələrində də rast gəlinir: *adam+xor*–arif, adam tanıyan, insan qanına həris olan, *dava+xor*–dalaşmağı sevən adam, *daşa+xor* – daşlı, çınqıllı yer (Meğ.) [Bayramov İ.:2011, s. 32, 118-119].

[–*dar*].*Qullux+dar*–qulluqçu (Təb.), *iş+dar*–işə gedən heyvan, *hava+dar*–köməkçi, arxa, dayaq, *cin+dar*–cadu-pitiklə məşğul olan adam, *kir+dar*–güc, qüvvət (Nax.) *bəhrə+dar*–bəhrəni yığıb xanlara, bəylərə verən adam (Rem.). Əsasən peşə bildirən bu şəkilçi bəzən ahəngə tabe olaraq [–*dər*] şəklində də işlənir: *bilən+dər*–bilici (Qrç.). [–*dar*] şəkilçisi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda Naxçıvan qrupu şivələrinə nisbətən bir qədər zəif müşahidə olunur: *ləbə+dar*–baş geyimi, *ustan+dar*–vali, *irəhim+dar*–ürəyi yumşaq (Təb., Mər. Srd.), *irem+dar*–falçı, İsfəhanda *irem+dar* döydü. Dedi men *irəmdaram* (İğd.) [Ercilasun A.B., 2012, s.265].

[–*gir*].*kündə+gir*–xəmiri kündələyən, *pul+gir*–pula həris olan, *çib+gir*–oğru, *daş+gir*–döyülmüş taxılı təmizləyən kiçik gözlü qəlbir (Kül.), *kəf+gir*–əti bişirərkən üzərindəki kəfi yığmaq üçün vəsait, *xuy+gir*–dəli at (Dır.), *fənd+gir*–çoxbilmiş (Nax., Təb.), *beçə+gir* (Biç., Kol.)//*beç+yir* (Məz.)–beçəni tutmaq üçün şivdən hazırlanan xüsusi səbət, *qafil+gir*–azdırmaq, çaşdırmaq; –Biz *qafil+gir* etməliyik qəsbkarları (G.A.) [Abdullayeva X. 2019, s.130], Naxçıvan və Güneydə müəyyən sözlərdə nəzərə çarpan bu şəkilçi Şərqi Anadolu şivələri üçün xarakterik olmasa da, Anadolunun bəzi şivələrində nəzərə çarpır: *kəv+gir*– (Ay.).

[–*ov*].Dialektoloji tədqiqatlar müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadəcə ruslaşdırılmış soy adlarında qrammatik morfein funksiyası daşıyan və alınma hesab edilən [–*ov*]şəkilçisinin tarixən aqqültinativ dillərə məxsus leksik və qrammatik şəkilçilərdən biri olduğunu ortaya çıxarmış oldu. Çağdaş türk dillərində və dialektlərdə bəzən bu şəkilçinin [–*ov*//*oy*//*öy*//*av*//*əv*] kimi variantlarına da rast gəlinir.Azərbaycan dilinin dialektlərində olduğu kimi, çağdaş türk dillərində və dialektlərində tarixi mövqeyini və söz yaradıcılığı prosesində aktivliyini qoruyan bu şəkilçiyə Naxçıvan (*selov*–selin yuyub apardığı dərə (Şah.), *gicov*–ağılsız, *zirpov*–nəhəg, *kirov*–çirkli su, *pərtov*–etik normaları gözləmədən kobud danışan, *dəmir+ov*–dəri xəstəliyi, *ləng+ov*–üçüncü suvarma(Nax.) və Güney Azərbaycan (*dünov*–dünən (Sun.), *dədov*–qardaş (Qoç.), *sırtov*–pencək (Təb.) şivələrində rast gəlinir.

Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, [-ov]şəkilçisi aqqültinativ dillərdə tarixi leksik şəkilçi olaraq yeni söz yaradıcılığında aktiv iştirak etmişdir. Müasir Güney Azərbaycan dialektlərində *pərtöv* şəklində qeydə alınmış bu söz fars dilində “ziya, nur parlaqlıq” mənasında işlənir [Güney Azərbaycan folkloru: 2014, c.5, s.393] və Güney Azərbaycan (*dün+ov*-dünən (Sun.), *dəd+ov*-ata(Qoç.), *sırt+ov* – pencək (Təb.) şivələrində qeydə alınmış və yeni söz yaratma funksiyasına malik [-ov]şəkilçisi müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadəcə ruslaşdırılmış soy adlarında qrammatik morfein funksiyası daşıyır.

Elə bu səbəbdən də bu morfein müasir dilimizdə rus dilinin təsiri kimi dəyərləndirilir. Lakin müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, [-ov]şəkilçisi aqqültinativ dillərdə tarixi leksik şəkilçi olaraq söz yaradıcılığı prosesində çox fəal iştirak etmişdir. Bunu [-ov]şəkilçisinin Azərbaycan dilinin dialektləri ilə yanaşı, qədim abidələrin və müasir türk dillərinin müqayisəsi və bir çox leksik vahidlərin yaranmasında öz tarixi funksiyasını qoruyub saxlaması faktı təsdiq edir.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, müasir dilimizdə rus dilinin təsirini əks etdirən, əsasən soyadlarının tərkibində qrammatik şəkilçi funksiyasını daşıyan [-ov]şəkilçisi aqqültinativ dillərin tarixi abidələrində, eləcə də çağdaş türk dillərində leksik şəkilçi funksiyası daşmışdır.

Vaxtilə Azərbaycanda qazamat sözü “saxlamaq” kökü əsasında *saxlov* (*saxla+ov*) [Azərbaycan ədəbi dili tarixi, 2007, c.1, s.18] şəklində işlənirdi, dəmir və od, atəş sözünü yaradan “*al*” sözlərinə isə [-ov]komponenti əlavə olunaraq dəmir (*dəmir+ov*), alov (*al+ov*) şəklində işlənmişdir. [-ov]şəkilçisi sadəcə Azərbaycan dilində deyil, bir çox türk dillərində də olduqca aktivdir. Başqırd dilində *bir+av*-burğu, qədim qıpçaq abidəsi “Kodeks kumanikus” əsərində *sat+ov*-satış, *yab+ov*-qapalı, bağlı (Tülay Çulha. 2006, s.180) kimi sözlərdə rast gəlinən [-ov]şəkilçisi karaim türkcəsində söz yaradıcılığında daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir: *sat+uv*-satış, *sarn(a)+av*-mahmı, *tab+uv+çu*-tapan *küs+ov*-öskürək [Tülay Çulha. 2006, s.106, 130].

Müasir Azərbaycan dilində rus dilinin təsiri ilə soyad göstəricisi kimi qəbul olunan bu şəkilçi Naxçıvan qrupu şivələrində (*sel+ov*-selin yuyub apardığı yer; *kir+ov*-yuyulmuş paltarın kirli suyu, *ox+(l)ov*-xəmiri yaymaq üçün mətbəx əşyası, *pərt+ov*-sözünü, danışığını bilməyən, qarşısındakını pərt edən (pis vəziyyətdə qoyan), *dəmir+ov*-xəstəlik) olduğu kimi, Güney Azərbaycan dialektlərində tarixi qrammatik funksiyasını qoruyub saxlayır. Güney Azərbaycanın Qaradağ mahalında qaraxanlıların dilində dialekt söz kimi işlənən və pencək anlamı ifadə edən *sırt+ov*-pencək sözü çağdaş Türkiyə türkcəsindəki *sırt* sözünə [-ov]şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmişdir. Güney Azərbaycanda qeydə alınmış *sırtov* (pencək) sözü Azərbaycan dilinin Füzuli şivəsində *sertov*, Qazax dialektində *sertov* fonovariantında eyni semantik

yüklə işlənir: *Hava soyuxdu sertovunu gey* [Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. 2007, s.424].

Maraqlı cəhətlərdən birisi də budur ki, bu şəkilçi bəzən heç bir leksik mənə yaratmadan sözlərin tərkibində sadəcə qrammatik funksiya daşıyır: *zırpov*–nəhəng, *gicov*–səfeh, *axmaq*(Nax.), *xəkov*–susuz qalmış əkin yeri, *xırdıxov olmaq*–xırdalanmaq, *bicov*–çoxbilmiş, hiyləgər, *xəcov*–suvarma növü(Nax., Cam., Kır.),Güney Azərbaycan Sunğur türklərinin dilində *[-ov]*şəkilçili *dünöv* (*dün–dünən*), Dərgəz və Qoçan şivələrində *dədov* (*qardaş*) [Cavad Heyət. 2011, s.63] kimi sözlərə də rast gəlinir.Qədim qıpçaq abidələrinin də dilində *[-ov]*şəkilçisinininsözyaratma funksiyası aydın görünür: *çız+ov* (*cizgi, yazı*)[Toparlı Recep. 2003, s.51], *bır+av* (*bşq.*).

[-baz//paz//pəz].Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakterik olamayan bu şəkilçiyə bəzən müasir Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilinin lüğət tərkibində də rast gəlinir: *canbaz*–kəndirbaz (yəni canını heçə sayan, canı ilə oynayan). *sözbaz, arvadbaz, qızbaz, aşpaz, kəndirbaz, işbaz, quşbaz, oyunbaz, kələkbaz* (Nax.),*hoqqabaz,kəlləpəz*–kəlləpaça bişirən, *sərbaz*–əsgər, *qumarbaz,şirbaz*–yaltaq (Təb., Mər., Xoc.), *cığalbaz*–sözündən dönən (Kar.),*canbaz*–Şərqi Anadolu şivələrində omonim kimi qeydə alınmış bu sözün birinci mənası *kəndirbaz*, ikinci mənası isə *mal-davar alverçisidir* (Er.) [Caferoğlu A. 1995, s. 237].

-baz şəkilçisinin *-paz*fonovariantına “Dədə Qorqud” dastanlarının da dilində rast gəlinir: – *Adam ətini yaxni qılan aşpazı olur* [“Kitabi Dədə Qorqud”. 1988, s.7].

*Sintaktik üsulla yaranan sözlər.*Aqqültinativ dillərin dialektlərində sintaktik yolla yaranan sözlər müxtəlif formalarda özünü göstərir. Bu formalar müasir Azərbaycan və Türk dillərinin dialektlərində əsasən iki formada ortaya çıxır: 1. iki müxtəlif semantik yük daşıyan sözün birləşməsi; 2. ayrı – ayrı leksik vahidlərin yanaşı işlənməsi ilə mürəkkəb söz kimi formalaşan qoşa sözlərin iştirakı ilə. Ümumiyyətlə, aqqültinativ dillərin ədəbi qatında olduğu kimi,dialektlərdə də mürəkkəb sözlərin yaranma prosesi birinci və ya ikinci komponentinə dilin ədəbi və ya dialekt qatında olan sözlərin əlavəsi ilə yaranır ki, bu tip mürəkkəb sözlər Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri üçün xarakterikdir:

Aqqültinativ dillərin dialektlərində bəzən sintaktik üsulla yaranmış mürəkkəb sözlər öz strukturuna görə bir birindən tamamilə fərqlənir. Bəzən bitişik yazılan bu sözlər, bəzən də defislə yazılır:

Naxçıvan qrupu şivələrində.ərəşəti-mənşər-cəhənnəm, hərbə-qadağa-təhdid, dəvədişi-toxumluq buğda (Qrç.), qoduxayağı-güclü axan suyun qarşısını kəsmək üçün ağacdən düzəldilmiş alət (Cəh.), gözardı-diqqətdən kənar, tutqal-isti qabları tutmaq üçün istifadə olunan parça (Çb.), üzbəsurat-üz-üzə, bazaroğlu-avara, tənbel, candərdi-məcburi, istəmədən, gözəyarı-təxmini, sözgəlişi-elə-belə (Nax.).

Güney Azərbaycan şivələrində. üzyola, başpapaxlı, sarıqulax-qeyrətsiz, şırım-şəhrə-yara, üzgörrənnix' -üzdə yaltaqlanmaq (Miy.,Təb., Mər.), zədən-zədən-parça-parça, tikə-tikə, qarpuna-qarpuna-eşələnə-eşələnə, dıpır-dıpır-addım-addım.

Şərqi Anadolu şivələrində.qapbaca-qapı baca, ev sağabı-evin sahibi, qaraqış-dekabr ayının son günləri, daşqalax-daş yığını (Kar.).

Müasir Azərbaycan və türk dillərinin müqayisəsi göstərir ki, hər Naxçıvan, Güney Azərbaycan şivələrinin dialekt qatındakı leksik vahidlər semantik cəhətdən və mənşə baxımından eyni olsa da, bəzən formal cəhətdən fərqli fonetik struktura malikdir: ısırmak (Trk.)–dişləmək (Az.), tapmaca (Az.)– bilməcə (Trk.), quylamaq (Az.)–gömmək (Trk.), bir az öncə (Az.)–demin (Trk.). Naxçıvan(vərni-suyun qarşısına qoyulan maneə, avrux-əmanət, köbənc-avans (Nax.,Ord.), Güney Azərbaycan(zədən-zədən-parça-parça, tikə-tikə, qarpuna-qarpuna-eşələnə-eşələnə, dıpır-dıpır-addım-addım, şökə-kölgə, cığatı(G.A., Təb.) və Şərqi Anadolu (cığal–buynuz, avan–düşmən(Ter., Kar.) [Caferoğlu A.1994, s.231-237], (zimme–qüzey, soyuq yer, zoğnağ-

qapı kilidi). Aqqültinativ dillərin dialektlərində müşahidə olunan bu kimi orijinal leksik vahidlər regional baxımdan yalnız müəyyən bölgələrin şivələri üçün xarakterik olub digər qrup dialektlərdə təsadüf olunmur və ya çox məhdud şəkildə rast gəlinir. Maraqlı cəhət odur ki, dialektlərdəki bu orijinal dil faktları həmin bölgələrin folklor örnəklərinin dilində də mühafizə olunmaqdadır.

Xırdacasan, məzəsən,	Gedirem Gazaḥ sennen,
Sən hər güldən təzəsən,	Almadım <i>mazaḥ</i> sennen,
O günə qurban olum	Bileydim ayrı düşdüyüm

Dıpır-dıpır gəzəsən [TFÖ, 2013, s. 13]. Heş getmezdim uzaḥ sennen [Caferoğlu A.1994, s.53]

Bu taya qəlbi taya,	Su gələr axar gedər,
Şökəsi düşdü çaya,	Vərnini yıxar gedər
Can çəhdih, cəfa çəhdih	Neynirəm eylə yarı,
Əlacın tapammadıx.Yandırır, yaxargedər[TFÖ, 2013, s.122].	
Əməyimiz getdi zaya [TFÖ, 2013, s. 225].	

Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun müxtəlif bölgələrindən toplanmış bu folklor nümunələrinin dilində rast gəlinən, lakin Naxçıvan qrupu şivələrində işlənməyən dıpır – dıpır-addım-addım, şökə-kölgə, zədən-zədən-tikə-tikə, qarpuna – qarpuna-eşələnmək, vərnə-suyun qabağına qoyulan maneə, vəzindən-halından, durumundan kimi sözlər Güney Azərbaycanın Təbriz, Yekənat və Şərqi Anadolunun Dere şivələrində qeydə alınmışdır. Zədən-zədən olasan.Adam danışa-danışa, eşşəh qarpuna-qarpuna tanış olar. Bir gecənin məhbusu on illik qazıdan zindanın vəzini yaxçı bülər. [TFÖ, 2013, s.107, 109, 120].

Güney Azərbaycan şivələrində türk mənşəli sırtov–pencək, çəkələ-xərək, qolama-bilərzik (Təb., Mər.),Şərqi Anadolu şivələrində isə ayaqcaḥ-nərdivan (Elaz.) kimi orijinal dialekt sözlərinə rast gəlinir. Naxçıvan qrupu şivələrində bu tip spesifik leksik vahidlərdən heliyini axıtmaq – göz yaşı tökmək ifadəsinə rast gəlinir ki, bu ifadənin tərkibindəki hel//helik–yaş//nəm//sulusözü Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, eynilə Güney Azərbaycanın qərb və ya Bocnurd dialektində eyni semantik yük daşımaqla da hel//helik şəklində işlənir [Cavad Heyət. 2011, s. 58]. Başqırd dilində huw [Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. 2006, s.102], uyğur və özbək dillərində höl şəklində işlənən [Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri.2006, s.359]bu sözün əski türkdilli abidələrdə su ilə əlaqədar olduğunu təsdiq edən kifayət qədər fakt var. S.E.Malov əski türkdilli abidələrdə öl sözünü ruscaya su ilə əlaqədar mənalarda tərcümə olunduğunu göstərərək,V-VI əsr uyğur abidəsi “Manixeylərin tövbə duası” əsərinin 148-ci sətrini belə oxuyur: “Biz beş

tanrının işığını quru və sulu torpağa yönəldərək, ona əziyyət veririk və beş müxtəlif canlı cismi incidirik” [Магом C.E.1951, s.120].

M.Kaşğarının öl sözünün “yaş, nəm”, öl sözündən olan “öli”ni “islanmaq”, yenə həmin sözdən yaranmış “ölişi”-ni“nəmlənmək, yaşlıq” izah etdiyini göstərən M.Seyidov da bu faktlara dayanaraq, V-VI əsrlərdə öl sözünün “yaş, nəm” mənasında işləndiyini, əski uyğur dilindəki ölyır sözünün də semantikasını çox doğru olaraq “sulu, nəm torpaq” şəklində açıqlamış və bu sözün 1144-cü ildə yazılmış lüğətdə “öləng”“çəmənlilik” kimi tərcümə edildiyini də göstərmişdir [Seyidov M. 1983, s.41]. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan qrupu şivələrində işlənən hel “yaş, nəm” sözü Azərbaycan dilinin Yevlax şivəsində helli“sulu” şəklində qeydə alınmışdır [Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. 2007, s.197].

Dialekt leksikasının leksik-semantik xüsusiyyətləri.

Tarixi–müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, eyni kökdən olan aqqültinativ dillərin dialektlərinin bölgələr üzrə fonosemantik, baxımdan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənməsinin əsas səbəbi həm etnik, həm də tarixi-coğrafi amillərə əsaslanır. Bu mənada çağdaş Azərbaycan və türk dilinin dialektlərinin müqayisəsi bir-biri ilə bağlı olan tarixi etnik əlamətləri əks etdirən qədim dil faktlarının hər iki dildə ortaq şəkildə mövcud olduğunu göstərir. Dil faktları əsasında istər Azərbaycan, istərsə də digər türk xalqlarının yaşadığı digər bölgələr üzrə aparılan paralel dialektoloji araşdırmalar eyni dil xüsusiyyətlərini əks etdirən vahid kökə malik çoxvariantlı dialekt ünsürlərinin də ortaya çıxarılmasına imkan yaradır. Bu faktlar isə onu göstərir ki, dil vahidlərinin bir çoxu müəyyən tarixi proseslərin nəticəsi olaraq bir dildə arxaıqlaşaraq dialekt, digərlərində isə ədəbi dil səviyyəsində qorunmaqla dilimizin formalaşması prosesində iştirak etmiş etnosların qədim dil xüsusiyyətlərinin rolunu müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətliyə. Türkiyə Respublikasının Şərqi Anadolu bölgələrindən toplanmış dialektoloji materiallardan aydın olur ki, bu gün Anadoluda yaşayan türklərin dili istər fonetik, istər leksik-semantik, istərsə də qrammatik baxımdan türk ədəbi dilindən daha çox müasir Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatına daha yaxındır.

Türk ədəbi dili	Şərqi Anadolu şivələri	Azərbaycan ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri
anahtar	haçar (Kar.)	açar	haçar
zehir	ağı (Ter.)	zəhər	ağı//ağu
ot	alaf (Tar.)	ot	ot, ələf
baba	ata (Ur.), gağa (Ter.)	ata	ata, dədə,
bağdaş	bardaş (Kar.)	bardaş	bardaş
yabani, vahşi	berrana (Ter.)	özbaşına, yabanı	bərrayi
yırtık	çırıl (Kar., Ur.)	çırıq	çırıx//yırtıx

çizme	çekme (Ter.)	çəkmə	çəhmə
hastalanmak	çerlemek (Ter.)	xəstələnmək	çərrəməx/
kel	dazalax (Ter.)	keçəl	dazalax//daz
akrep	ceyen//çiyan (Kar.)	əqrəb	çiyan
arka, sırt	dal (Ur., Kar.)	dal, arxa	dal, arxa
karar	geral (Erz.)	gərar	gəral
düğün	toy (Ur., Kar.)	toy	toy-düyün
yüce, yüksek	uca, qelbi (Ay.)	uca, yüksək	uca, qəlbi
kıymet, değer	urvat (Ter.)	dəyər, qiymət	urvat
rızk	urza (Kak.)	ruzi	urza
şöhretli	ünnü (Ter.)	şöhrətli	ünnü
serseri, küstah	yanşah (Kak., Ter.)	xəbərçi,	yanşax
iyi	yağçı (Kas.)	yaxşı	yaxçı
süs	zerziba (Kas.)	zərziba	zərziba
kızılıcık	zoğal (Ter.)	zoğal	zoğal
kaza, dert	gada (Ter.)	dərd, qəza	qada
durdurmak	eyle (Ter.)	dayan (saxla)	əylə
arka yükü	şele (Kar.) //şelek (Elaz.)	yük	şələ
darbuka	dömbək (Elaz.)	nağara	dümbəx/
kepek	ğuvağ (Elaz.)	kəpək	quvax
azacık, az	kirtik (Elaz.)	az, azacıq	kirtik
bulgur	üyüdülmüş buğda (Elaz.)	yarma	yarma
yufka	yuğa (Elaz.)	yuxa	yuxa
sakat	şil (Ter.)	şikəst	şil (səqqət)
koyu pirinç çorbası	şile (Ter.)	düyü şorbası	şilə
bundan sonra	innenbele(Ter.,Bay., Kar.)	bundan sonra	innən belə
kakül	kekil (Ter.)	tel, saç	kəkil
ip	örken (Kak.)	ip	örkən
o kadar	ogeden (Kar.)	o qədər	oqqədən (m)
doğru, dürüst	törelı (Erzc.)	layıqlı, doğru	törəli
büyük	zırba (Erzc., Alt.)	nəhəng, böyük	zırpı
ara karıştıran	ibne (Erzc., Alt.)	ara qarışdıran	ibnə

Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində bəzən elə arxaizimlərə rast gəlinir ki, tarixi inkişaf prosesində dilin polisemiyaya doğru meyl etməsi nəticəsində bu sözlərin bir çoxu Naxçıvan qrupu şivələrində fərqli mənə çalarlarında özünü göstərir. Güney Azərbaycanda təndirdə közü sovuran ağacdan düzəldilmiş alət kössöv adlanırsa, Naxçıvan dialektində isə bu söz ocaqda qalmış sönməyə doğru gedən odunun qalıqları mənasında işlənir. Maraqlı cəhətlərdən biri də Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində mövcud paralel dialekt sözlərin bir çoxunun başqa dillərin lüğət tərkibində aktiv yer tutması faktıdır.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində tün-gecə, qaranlıq kimi qeydə alınmış bu söz, hətta bir sıra türk dillərində də eyni semantik mənə

daşımaqdadır. Tün sözü Qəzvində fars dilində cəhənnəm sözünün paraleli kimi tünbətün şəklində işlənir ki, bu sözə Azərbaycan dilinin dialektlərində də rast gəlinir. Birini lənətləmək, qarğmaq anlamında işlənən “tünbətün gedəsən” ifadəsindəki “tünbətün” sözü “qaranlıq yer, məzar” və “cəhənnəm” anlamlarını açıq şəkildə ifadə edir. Türk dillərinin, eləcə də, qədim abidələrin bir çoxunda rast gəlinən “tün-gecə” sözü kürdcəyə daxil olaraq “tünə-gecə”, “qaranlıq” şəklində öz semantikasını qoruyub saxlamışdır. Bu söz hətta fransız dilinə “tunel” şəklində keçmiş, “tunel-tün+yol”-“qaranlıq yol, keçid” mənasını verən “tunel” formasında beynəlxalq söz kimi işlənir. Naxçıvan və Şərqi Anadolu şivələrindəki “tün” sözü söz yaradıcılığı prosesində “-nük” şəkilçisini qəbul edərək “tünnük” (sıxlıq, qaranlıq) kimi daşılaşıb qalaraq hər iki bölgənin şivələrində öz ilkin semantik mənasını “tün” “gecə, qaranlıq” mənasını qoruyub saxlamışdır [Caferoğlu A. 1995, s. 282].

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənən bitik–yazılı kitabə sözü müasir Azərbaycan dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan və Güney Azərbaycanda pitik – yazılı nəsnə, yazılı kağız parçası anlamında işlənərkəndədir. Qədim türk abidələrinin dilində də eyni semantik yüklə bitik//bitik şəklində işlənən bu söz Sulduzda pətə, Lorestanda pətəşəklində işlənərkənlə yanaşı, həm də Naxçıvan qrupu şivələrində xalq arasında mürəkkəb sözün komponenti kimi cadu-pitik “kiçik kağız parçasına yazılmış dua” anlamında açıqlanır və mürəkkəb sözün komponenti kimi işlənir. Güney Azərbaycanda yaşayan əfşarların dilində [-çi] morfeminin əlavəsi ilə pitikçi (dua yazan, mirzə) [Hüseynəlizadə s.2014, s.23] peşə bildirən bu söz sonradan fars dilinə keçərək pətə şəklində işlənərkəndədir.

Tarixi müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, zaman keçdikcə aqqültinativ dillərdə bir çox sözlər öz işləkliyini itirərək müxtəlif semantik anlamlarla dialektlərə keçid alır və sonra da bir çox başqa xalqlar tərəfindən mənimsənilir. Tarixən Azərbaycan –türk dilindən başqa dillərə keçən bu tip leksemlər canlı dil faktı olaraq Güney Azərbaycan şivələrində daha çox qorunub saxlanılır. Başqa dillərin lüğət tərkibində yer alan və həmin dildə vətəndaşlıq hüququ qazanan bu tip qədim türk mənşəli leksemlərin bəzən çox məhdud bir şəkildə semantik mənasını dəyişərək Quzey Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində də mühafizə olunduğunu görmək mümkündür.

Belə leksik vahidlərdən biri də hazırda ərəb və fars dillərində işlənən, Naxçıvan və Güney Azərbaycan dialektlərində az da olsa təsadüf edilən təpitmək//təpənə //təpcəh sözüdür. Bu söz eynilə Şərqi Anadolunun Kars vilayətində tepgeç (Ercilasun A. 2002, s.80), Naxçıvanın Boyəhməd kəndində təpcəxCamaldında isə təbçəy–belin üst tərəfində ağacdən ayaqlıq şəklində işlənir: -Təpcəx lapatqanı yerə vurmaq çundur [Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. 1962, s. 79].

Güney Azərbaycan dialektlərində müşahidə olunan təpəcəh (təpimək–yazmaq)

sözü Güney Azərbaycanın Sulduz və Şərqi Anadolunun Kars bölgələrində (belin sapında ayaq basılan yer) işlənir:-Pul puplu qazanar, axmaq bel təpər (Təb.). Hazırda Güney Azərbaycanda təpənətaxta və ya müxtəlif əşyalar üzərində yazı yazmaq üçün istifadə olunan iynədən böyük məişət alətinin adı kimi qorunur. Əşkanilərdə təpi sözü yazı mənasında işlənmişdir. Naxçıvan dialektində təpi//təpimək//təpitmək - özünə yer edib bərkitmək anlamında açığlanan bu söz ərəb və fars dilinə dəbir şəklində keçmişdir. Təp//təpir//təpərsözü bir çox qədim qaynaqlarda, eləcə dəqədim şumer dilində,“palçıq” və ya “gil kitabə üzərində təpilmiş, yazılmış yazı”mənasında açığlanır,“təpi” (yazılmış kitabə)“təpir” isə (yazan) adlanır[Osman Nedim Tuna.1987, s.12].

Tədqiqatlar belə bir fikri əsaslandırır ki, müasir ərəb dilində qədim şumercənin izini yaşıdan bu sözün vasitəsi ilə ərəbcədə“dəbiristan- məktəb” sözü yaranıb. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan qrupu şivələrində “qurumaq, suyunu çəkmək” mənasında işlənən təpitmək//təpimək sözü həm də feil kimi sinonimik cərgə yaradır: Bi az təpəsin sōra yığarsız.

Güney Azərbaycanda fars dilinə keçən dialekt sözlərdən biri də havlı//hovludur ki, farsca holeşəklində işlənən bu söz çağdaş Türkiyə türkcəsində havlu şəklindədir. Urmiyədə Təpəməki (Təpeyimaku) kəndində işlənən ması//mısısözü işlənir ki, bu da küsmək, incimək mənasındadır. Bu söz Naxçıvan qrupu şivələrində mas-mus, kəs-küs və ya mısmırığını sallamaq şəklində işlənir.

Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud olan dummaq-fikrə getmək, fikirləşmək, cummax-hücum etmək, bambılı-yüngül xasiyyətli, donqili//donqulu-saxta və ya ucuz, qələt-yanlış, səhv, gay-səfeh, dıncılı//cinqilli//çıqqılı-kiçik, balaca, qidimə-yeni doğulmuş keçi balası, danqa-kobud, dütdülü-yalan və ya yalançı,vırnıxmaq-daim hərəkətdə olmaq, çərrətmək-bezdirmək, çərrəmək-xəstələnmək, hənək-yersiz zarafat, tilit-bütöv, başdan ayağa, əppək-çörək, birədilih-daimi, xıl-xeyli, dəngəsər-bezdirmək, doydax-yöntəmsiz, bərrayi-özbaşına, dazalax-keçəl, qada-qəza, qatma qarışıq-bir-birinə qarışmış, qalmaqal-bilərəkdən hay-küy salmaq, dava-dalaş problem yaratmaq, qəlbi-uca, qırışmal-gənc, qartımuş-qocalmış, kafdar-qoca, çarqat-yaylıq, ləçək-qadınbaş örtüsü, nanay-musiqi, örkən-5-7 sm eni, 1,5metr uzunluğunda toxunmuş ip, sinni-yaşlı, sustalmax-halsız olmaq, şərit-paltar asmaq üçün ip, tözərəhləmək-qaçmaq, zərziba-bəzəklikimi bir çox leksemlərin hazırda Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində eyni fonetik tərkibdə, eyni semantik anlamda paralel şəkildə işlək durumda olması dilimizin tarixi kök birliyinin bariz nümunəsidir. Güney Azərbaycan(barınnatmax-varlandırmaq, beyar//biyar-tənbəl,avara, cumalaşmaq-toplaşmaq, cürəmək-düzəltmək,harasan-səksəkəli, ehmal-yavaş, xıxlınmaq-dayanmaq, işgə-nazik, kür-dalaşqan,səs-küylü, qəlbi-uca, şişdanq-

mükəmməl, tağar-ləyən, tənək-nazik, yehin-cəld) və Şərqi Anadolu şivələrindəki mövcud(berrana-avara, çargat-yaylıq, dengəsər-sersem, doydah-yaraşıqsız, dazalah-keçəl, galmaqal-problem, gelbi-uca, gırışmal-gənc, halvət-gizli, leçək-qadın baş örtüsü,sıpar-qalxan, sustalmağ-yorulmaq, tezmeq-qaçmaq, tōşemek-təngənəfəs olmaq(Ter.), çerlemek-xəstələnmək (Ay.),gada-dərd-bəla, nanay-musiqi, sıtam-zülm, şirit-paltarı qurutmaq üçün ip(Kar.),hırdaca-kıçık (Ur.), kafdar-yaşlı (Ter., Dün., Kar.),örken-ip, zerziba-bəzək(Kak.),sinne-yaşlı (Er.)[Caferoğlu A.1994, s. 235-287] kimi leksik vahidlərin Naxçıvan qrupu şivələrindəki aktiv mövqeyi bu fikri təsdiq edən ən ciddi tarixi linqvistik faktlardır.

Çağdaş Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilinə aid olan sırt (kürək, arxa) sözü Naxçıvan qrupu şivələrində “sırtınnan vırıdı” ifadəsində daşlaşıb qalmışsa,bu söz Güney Azərbaycanın Qaradağ mahalında qaraxanlıların dilində sırtov şəklində işlənir ki, bu da müasir türk dilində işlənən sırt-kürək//çiyin kökünə [-ov] şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranmış leksik vahiddir. Çuvaş dilində syrt (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri.2006, s.652) kimi işlənən bu söz müasir qıpçaq qrupu türk dillərindən tatar və qazax dilində də işlənir: “sırt aynalu-sırtını dönmək” şəklində işlənərkəndir[Kenan Koç.2003, s. 507].

Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Kars
kalabalık	tünnük	tünnük
kakıncetmek	qaxınc etmək	qaxınc etmək
sakin	fağır	fağır
ben	xal (bənəx' -bənəx' -xal-xal)	xal
defa	ayax (bir ayax)	ayağ
dert, sıkıntı	azar	azar
demin, bir az önce	bayax	bayağ
çöl	biyaban	beyaban
mamure	abadan//avadan	abadan
yabancı	yad, əğyar	ağyar
sandalye	isdol	istol
bardak	isdəkan	istikan
bir çeşit et yemeği	qavırma	qavurma
ödü patlamak	bağrı çatdamax	bağrı çatdamax
uğursuz	andır	andır
anahtar	açar//haçar	haçar
undan yapılan yemek	xəşil	haşıl
Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Erzurum
kandır	yallat (allat)	yallat
güzel huy	təpər (dözüm)	təpər
ağlamak üzere olmak	dolux (doluxmaq)	dolux
bağırmaq	çəmkirmək (qışqırmaq)	çəmkirmək
Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Elazığ
yavaşca, sessizce	usulcana	usulcana

suratını asmaq	qaşqabağını sallamaq	üzünü tökmək
kandırmaq	yallatmaq	yallatmaq
öpmək	baç//maç eləmək	paç etmək
üvey	övəy//ögey	ögey
semiz otu	pərpərən	pirpirim
kısa boylu	pota//potaboy	poto
sessiz, aptal	səmə	seme
döşək	mitil	mıtel
hangı yana, ne tarafa	nəyana	niyani
pis, pasaklı	mütrüf	mıtrıf
yağsız peynir	lor	lor
az, azacık, bir parça sabun	kirtik	kirtik
oğlak	qidihy	gidik
elbet	həlbət	həlbət
kundak	bələk//qundax	bələk
geçən yıl	bildir//bıldır	bıldır
kepek	quvax	quvax
mezar	gor	gor
geçi kılından yapılmış ip	qəzil	kazıl
Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Malatya
kandırmaq	allat//yallat	allat//yallat
defa//kere	bir yol//biyol	bir yol
eteklik	tuman	tuman
üçayak	üçayax	üçayax
çuval	təlis	telis
çocuk	evlat, uşax	evlat, uşax
Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Van
saklanmaq	daldalanmaq//gizlənmək	daldalanmaq
hilaf	xilaf	xilaf
kalbur	xəlbir	xəlbür
halk	xalx	xarx
hakikatan//gerçekten	həqqətən	hakqatən
Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Erzincan
kerpiç kırıntısı	kəssək	kəsək
sabun parçası	kirtik	kirtik
tütek	düdüyh (tütək)	düdüyh
şübheçi	işgilli	işgilli
üvey	övəy//ögey	ögey
süfre	surfa	surfa
ortadan ayrılmış//parçalanmış	şakka	şakka
köpeğe yeyecek verilen kap	yalax	yalax//yal-ak
törelı	yollu-yolaxlı	yollu-yolaxlı
yabanı ot	qanqal	kengel
Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Arpaçay
işsiz gücsüz, başıboş	bərrayi	berrada

akılsız, şaşkın	beynəva//benəva	beyneva
hamile	boylu	boylu
leş, hayvan ölüsü	cəmdəyh	cendeg
süs, saç teli	cıqqa	cığka
haksızlık	cığazlıx	cıkazklılı
tırmala	cırmaxla	cıynaqla
yıkanmak	çimmək	çimmek
yalancı	çürüyhçü	çürüyhçü
arka, sırt	dal	dal
sezmek (kalbine doğdu)	dammaz (ürəyinə damdı)	dam (gelbina damdı)
feryad	dad eləmək	dad
büyük giriş kapısı	darvaza	darvaza
keyfçi	dəmkeş adam	demkeş
abdest	dəsdamaz	destamaz
el tutacak yer	dəstə//dəstəyh	deste
tırman	dırmaş	dırmaş
lokma	dürməyh	dürmeh
iplik yumağı	dühcə, yumru yumax,	düyçe
öylece	eləcənə	elecene
ekmek	əppəyh	eppeh
dış, dışarı	eşih	eşih
hizmetçi	qarabaş//qaravaş	garabaş
beddua	qarğımax	garğıla
çengel	qarmax	garmaqlı
emin, kendine güvenli	gərrahlanmaq	gerrah
ihsan	eysan//ehsan	eysan
yanlış, hata	qələt	gelet
ağırlık ölçüsü	gırvənkə	gervenke
boy	qamət	gemet
oğlak	qıdiyh//qıdix	gıdih
ikna etmeğe çalışmak	qılıxlamaq	gılıqla
tuzak	qurqu//qurğu	gurgu
erkek çocuğu	gədə	gede
saklan	gizlən	gizgen
dolan	hərrən	herren
iri, kaba	heyvərə	heyvere
ekilmemiş tarla	xozan	hozan
heybe	xurcun	hurcun
şimdi	indi	hindi
fakir, yoksul	kasıp	kasif
baş örtüsü	kəlayağı/kəlağayı	kelayaqlı
tandır bacası	küflə	küfle
alay etmek	lağ	lağ
tekme	təpiyh	teppih
hediye, armağan	teyfə	teyfe

köpek	tula	tula
yara	yağır	yağır
yorumla	yozalmax	yozalmağ
ümit	sitar	sitar
haberçi	çuğul//şuğul	şuğul
sol elle	solakqəy	solakğa
haber	sorax	sorağ

Nəticə

Aqqültinativ dillərin dialektlərinin strüktür-semantik xüsusiyyətlərinə görə ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəli tədqiqi müasir Azərbaycan ədəbi dilinin dialekt leksikasının formalaşmasında qədim türk tayfalarının dil elementlərinin mühüm rol oynadığını bir daha təsdiq edir. Bu baxımdan müasir Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin qohum türk dilləri və qədim türk yazılı abidələrinin dil materialları əsasında müqayisəsi müasir türk dillərində birləşən oğuz, bulqar, qıpçaq, peçenek, selcuk tayfa dil elementlərinindialektlərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə və inkişafında bilavasitə iştirak etdiyini göstərir. Bütövlükdə aqqültinativ dillərin dialektləri üzərində aparılan müqayisələrdən aydın olur ki, zaman-zaman tarixi proseslərin nəticəsində bu dillərin parçalanması və fərqli coğrafiyalarda müstəqil inkişafı türk dilinin bütün struktur-semantik sistemi ilə yanaşı, bu dilin fonetik quruluşuna müəyyən qədər öz təsirini göstərmişdir. Lakinmüxtəlif coğrafiyalardastrüktür baxımından fərqli dillərlə bərabər yaşamasına baxmayaraq, aqqültinativ dillər öz qədim tarixi strukturunu çox ciddi şəkildə mühafizə etmişdir.

Tarix boyu müxtəlif quruluşlu dillərin qarşılıqlı integrasiyası nəticəsində etnolinqvistik və ekstaralinqvistik amillərin təsiri ilə aqqültinativ dillərin dialektlərində müəyyən dərəcədə müşahidə olunan fonetik, leksik və qrammtik dəyişmələrin olmasına baxmayaraq müasir türk dillərində kök və məna baxımından heç bir fərq yarada bilməmişdir.Aqqültinativ dillərin dialektlərində bu fərq eyni semantik yük daşıyıcısı olan sözlərin sadəcə səs tərkibində və ya müəyyən qrammatik formaların dilə keçməsi ilə cüzi şəkildə özünü göstərməkdədir. Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, əksər hallarda aqqültinativ dillərin fonetik strukturunda baş verən səs dəyişmələri bu dillərin fonetik sisteminin uzunmüddətli tarixi təkamül dövrü ilə bağlı olub istər ədəbi, istərsə də dialektoloji baxımdan dilin leksik-semantik və qrammatik sistemində bu gün də öz tarixi sabitliyini qorumaqdadır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayeva X.A. Cənubi Azərbaycan şeirinin dili. (Nam. diss.) Mühacir şairlərinin dili əsasında. Bakı: 2010, 196 s.

2. Ahmet Bican Ercilasun. Kars İli Ağızları Ses Bilgisi. Ankara:TDKY:797, 2002, 386 s.
3. Allahverdiyev E.İ. Qarabağ dialektinin əfşar şivəsi. (Nam. diss.) Bakı: 1995, 220 s.
4. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 4 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007. c.1-408 s., c. 2-328 s., c. 3-336 s., c. 4-424 s.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z. AMEA İ. Nəsimi adına Dİ. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
6. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 327 s.
7. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
8. Caferoğlu A. Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. Ankara, TDKY: 62, 1995, 296 s.
9. Caferoğlu A. Anadolu Diyalektolojisi Üzerine Malzeme. Ankara: TDKY:586, c.1,1994, 218 s., c.2, TDKY: 587, 1994, 173 s.
10. Cavad Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2011. Kitab 1-352 s., kitab 2-176 s.
11. Güney Azərbaycan folkloru. 5 cildə. Bakı: Elm və təhsil, c.1- 2013, 456 s., c.2- 2014, 340 s., c.3-2014, 230 s., c.4- 2015, 388s., c.5-2015, 388 s.
12. Hüseynəlizadə S.M. Azərbaycan dili əfşar şivəsinin lüğət tərkibi. (Nam.diss.) Bakı: 2014, 167 s.
13. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. I Fiil, Basıt-Çekim. Ankara: TDKY: 879, 2006, 802 s.
14. Kenan Koç, Aybek Bayniyazov, Vehbi Başkaran. Kazak Türkcesi – Türkiye Türkcesi Sözlüğü. Ankara: Akçağ, 2003, 680 s.
15. “Kitabi Dədə Qorqud”. Bakı: “Yazış”, 1988, 265 s.
16. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.М.-Л.:Изд-во.АН СССР, 1951, 451 с.
17. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 192 s.
18. Osman Nedim Tuna. “ Ebi Verdi: İran’da Bir Türk Diyalekti”, TDAY-Belleten 1984, Ankara 1987, s. 215-245.
19. Seyidov M. M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326s.
20. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык - основа картина мира пратюркского этноса по данным языка. М.: Наука, 2006, 908 с.
21. Təbriz folklor örnəkləri. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı: Nurlan, 2013, 444 s.
22. Toparlı Recep, Hanfi Vural, Recep Karaatlı. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDKY: 835, 2003, 338 s.
23. Tülay Çulha. Karaycanın Kısa Söz Varlığı. Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. Dil ve Edebiyat Dizisi № 6, İstanbul: Kitap Matbaası , 2006, 235 s.

ADLARA MƏXSUS QRAMMATİK ARXAİZMLƏR

Grammatical Archaisms Specific to Nouns

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA

Ganira Asgarova

asgerovaganira@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-7756-8029>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dil qatları formalaşmış və zaman keçdikcə bəzi leksik və qrammatik elementlər köhnəlmişdir. Bu elementlər dilçilikdə arxaizmlər adlandırılır. Arxaizmlər yalnız leksik səviyyədə deyil, həm də qrammatik quruluşda özünü göstərir. Məqalədə Azərbaycan dilində adlara (isimlərə) məxsus qrammatik arxaizmlər, onların formalaşma xüsusiyyətləri və tarixi mətnlərdə işlənmə nümunələri araşdırılır. İsmnin hal, xəbərlilik kateqoriyasında fərqli cəhətlərə rast gəlinir. İsmnin təsirlik halı i4, yi4, ni4 şəkilçiləri ilə düzəlmişdir. Maraqlı cəhət odur ki, ni4 samitlə bitən sözlərə artırılırdı. İsmnin halları bir -birini əvəz etmişdir. Yönlük hal müasir dövrdən fərqli olaraq ға, гə şəkilçisi ilə də işlənmişdir. Xəbərlilik kateqoriyasının I şəxsin cəmində iz4 şəkilçisi aktiv olmuşdur, xəbərlilik kateqoriyasının III şəxsin təkində dır4 forması ilə bərabər durur/turur forması da işlənmişdir. Tədqiqat zamanı orta əsr Azərbaycan yazılı abidələri, klassik poeziya nümunələri və müasir dilçilik araşdırmaları müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, adlara məxsus qrammatik arxaizmlər dilin morfoloji inkişafının mühüm mərhələlərini əks etdirir və Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasının öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Açar sözlər: *arxaizm, qrammatik arxaizm, isim, Azərbaycan dili, dil tarixi*

ABSTRACT

In the process of the historical development of the Azerbaijani language, various linguistic layers have been formed, and over time, certain lexical and grammatical elements have become obsolete. In linguistics, these elements are referred to as archaisms. Archaisms manifest themselves not only at the lexical level but also within the grammatical structure. This article explores grammatical archaisms pertaining to nouns in the Azerbaijani language, their formation characteristics, and examples of their usage in historical texts. Distinctive features are observed in the case and predication categories of nouns. This was formed with the suffixes **-i⁴**, **-yi⁴**, **-ni⁴**. An interesting point is that **-ni⁴** was also appended to words ending in consonants. The cases of nouns often substituted for one another. Unlike the modern period, it was also used with the suffixes **-ға**, **-гə**. In the first-person plural, the suffix **-iz⁴** was active; in the third-person singular, alongside the form **-dır⁴**, the form **-durur/-turur** was also utilized. During the research, medieval Azerbaijani written monuments, examples of classical poetry, and modern linguistic studies were analyzed comparatively. The research demonstrates that grammatical archaisms belonging to nouns reflect crucial stages of the language's morphological development and play a significant role in studying the historical grammar of the Azerbaijani language.

Keywords: *archaism, grammatical archaism, noun, Azerbaijani language, language history.*

Giriş

Arxaizmlər dilin tarixi inkişafını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onlar həm dilin qədim qatlarını, həm də müxtəlif dövrlərdə baş verən morfoloji və semantik dəyişiklikləri əks etdirir. Azərbaycan dilində arxaizmlər əsasən üç istiqamətdə tədqiq olunur:

1. leksik arxaizmlər
2. semantik arxaizmlər
3. qrammatik arxaizmlər

Qrammatik arxaizmlər xüsusilə qədim və orta əsr yazılı abidələrində geniş

şəkildə müşahidə edilir. Bu formalar dilin morfoloji quruluşunda baş vermiş dəyişiklikləri əks etdirir və müasir dil normalarından fərqlənir. Dilçilik tədqiqatlarında qeyd olunur ki, belə arxaik qrammatik formaların öyrənilməsi Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini və inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır (Əsgərova, 2019s.72) Bu məqalədə Azərbaycan dilində adlara məxsus qrammatik arxaizmlərin xüsusiyyətləri və onların tarixi mətnlərdə işlənmə formaları araşdırılır.

Tədqiqat

Milli ədəbi dil keyfiyyətcə ədəbi dilin tamamilə yeni forması olduğuna görə XIV-XVI əsr dilində müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş bir sıra qrammatik formalara rast gəlirik. Həmin qrammatik arxaizmlərin öyrənilməsi bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu qrammatik vahidlərin tədqiqi bir tərəfdən müasir ədəbi-bədii dilin inkişaf tarixinin tam öyrənilməsinə kömək edir, ikinci tərəfdən milli ədəbi dilə qədərki dövrdə ədəbi dilimizin səciyyəvi xüsusiyyətlərini geniş şəkildə şərh etməyə imkan yaradır, digər tərəfdən XIV-XVI əsr ədəbi dilin üslubunu formalaşmasında müəyyən rol oynamış qaynaqları aşkar etmək üçün əhəmiyyətli rol oynayır.

Məlumdur ki, milli ədəbi dildən əvvəlki dövr üçün leksik və qrammatik vahidlərin çoxvariantlılığı daha çox xarakterik olmuşdur. Bu xüsusiyyət XIV-XVI əsr dilində də tez-tez gözə çarpır. Həmin variantlardan biri sonralar ədəbi dilimizdə sabitləşmiş digərləri isə dialekt və şivələrimizdə mühafizə olunub saxlanılmışdır. Bu baxımdan hal kateqoriyasının inkişaf tarixi diqqəti cəlb edir. Milli ədəbi dilimizdən əvvəlki dildə Azərbaycan dilində hal sistemində kəmiyyətcə sabitlik olmamışdır. Onlar semantik və qrammatik cəhətdən çoxvariantlı olmuşdur. Bu barədə akad. B.A.Serebrennikov da araşdırmalar aparmışdır. XIV-XVI əsr dilində kəmiyyətcə və funksiyaca müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Burada müasirlik ədəbi dildən bəzi fərqli xüsusiyyətlərə rast gəlirik. Bu dövrdə saitlə bitən isimlərə təsirlik halda müasir ədəbi dilimizdəki -n samiti yox, -y samiti artırılmışdır. Məsələn:

Bilməz çu vəfayi kəm cəfalar

Bilur çü cəfa görən vəfalar [Xətayi, 2005, s.313].

Qəbul et bu duayi, ya ilahi

Ki, sənsən cümlə aləm padşahi [Xətayi, 2005, s.234].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət milli ədəbi dildən qabaqkı dövr dilimizin abidələri üçün səciyyəvi cəhət olmuşdur. Həmin xüsusiyyətə XVIII əsrə qədərki yazılmış mənbələrin əksəriyyətində rast gəlmək olur:

Səndədir şol gənci-pünhan gəzmə hər viranəyi

Dənizə dal ondan istə ey könül, dürdanəyi [Nəsimi, 2004, s.56].

Qıraqdı xakə hüsnün aftarı-aləm arayı

Əsayi möcüzü gör kim iki bölmüş bu dəryayı [Füzuli, 2005, II c, s.171].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bunu müşahidə edirik: “Bu oğuznaməyi düzdi-qoşdı...” [KDQ, 2004, s.144]

Müşahidələr göstərir ki, XVIII əsrdən milli ədəbi dilin qrammatik normalarının sabitləşməyə başlaması ilə əlaqədar təsirlik halda da bir dəqiqləşmə getmişdir, bitişdirici samiti norma kimi müəyyənləşmişdir, bitişdirici y samiti isə əsasən müasir dilimizin Qərb qrupu dialekt və şivələrində mühafizə olunaraq qalmışdır.

XIV-XVI əsr dilində samitlə bitən isimlərə təsirlik hal şəkilçisi artırılarkən müasir ədəbi dilimizdən fərqli olaraq n bitişdirici samiti əlavə edilmişdir. Məsələn:

Kim şad ikən etdi bizni gəmgin

Gah örtər idi yaşım gözümnü [Xətayi, 2005, s.278].

Bu hal digər abidələrdə də müşahidə edilir. Məsələn:

Derdim sana, ya naseh, yar tərkin edə bilmən,

Bil doğru bu dözümnü, sinamavü ya sına [Nəsimi, 2004, s.18].

XVII-əsr dilində təsirlik halın bu xüsusiyyətinə rast gəlirik.

Ah kim, köksümni sənsiz çək-çək etdi fəraq

Doğradı bağrımı və könlümni qıldı dərdnan [Təbrizi, S. 2004, s.42].

Qanlı yaşımnı yüzün üstə rəvan edib müdam,

Razi –pünhanım hüveyda qılduğun, yəni ki nə? [Xətayi, 2005, s.215].

Çünki qoydun bu fani aləmnü

Tökər qanımnı axır qəməzə birlə

Dəli könlümni salub sevdəyə[Əmani. 2005, s.120]

Bu xüsusiyyət qədim türk yazılı abidələrində və orta əsrlərin cığatay ədəbi dili abidələrində də müşahidə olunur. Maraqlıdır ki, təsirlik halının n samiti ilə işlənməsinə böyük sənətkar Füzulinin dilində təsadüf olunmur. Bu vəziyyət Nəsimi və Vəqifdə də belədir. Həmin məsələ barədə H.Mirzəzadə haqlı olaraq yazır: “Bu halı Azərbaycan dili üçün səciyyəvi hesab etmək olmaz. Yazı dili ilə uzun müddət mühafizə olunub saxlanan bu xüsusiyyəti dialektlərimizlə təsdiq edəcək heç bir nümunəyə rast gəlmirik. Məhz buna görə də deyə bilərik ki, bu xüsusiyyət dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmamış geniş xalq kütlələrinin dilinə nüfuz edə bilməmişdir. Bizcə, bu başqa türk dillərindən gəlmə dil təsirinin nəticəsidir. Təxminən müəyyən dövrün (XIV-XVII əsrlər) yazıçılarının dilində rast gəldiyimiz bu cəhət həmin dövrlərdə Orta Asiya xalqlarının şairləri ilə yaradıcılıq mübadiləsinin dilimizə gətirildiyini düşünmək olar, çünki nəsr dilinə nisbətən şeir dilində bu təsirin qüvvətli olması da bu fikri təsdiqləyir” [Mirzəzadə H. 1990, s.45]. Qeyd edək ki, görkəmli alimimiz H.Mirzəzadə İ.Nəsimin in dilində olmadığını söyləsə də, biz buna rast

gəldik:

Derdim sana, ya naseh, yar tərkən edə bilmən,

Bil doğru bu dözümnü, sinamavü ya sına [Nəsimi, 2004, s.18]

Eyni zamanda göstərilən dövr dilində təsirlik hal məzmunu, onun şəkli əlaməti olmadan da ifadə olunur, bitişdirici samit qalır, təsirlik hal şəkilçisi düşür. Məsələn:

Səbr ilə qərarım aldı, getdi.

Nə səbr ki, varım aldı getdi [Xətayi, 2005, s.259]

Lövh üstə sürüb bu başın onun

Tökdüm vərəq üstə yaşın anın [Xətayi, 2005, s.266]

Xətayim der: -Rəhm etməzəm yalana,

Özün təslim edər kəndi gələnə [Xətayi, 2005, s.352]

Bu beytlərdə görüldüyü kimi təsirlik hal məzmunu şəkilçisiz ifadə olunmuşdur. Kitabı-Dədə Qorqud dastanında da bunu müşahidə edirik: "Oğlan anasının sözün sımadı" [KDQ, 2004, s.34]

Başqa sözlə desək obyektə olan münasibət öz qrammatik ifadəsinin formal əlamətsiz tapır. Belə bir xüsusiyyəti orta əsrlərin təkcə nəzmlə yazılan əsərlərində deyil, nəslə yazılan əsərlərinin dilində görmək olar. Ehtimal ki, təsirlik hal şəkilçisinin işlənməsi sadəcə olaraq vəzn xatirinə deyil, əksinə qrammatik əlaqənin formal cəhətdən tamamilə formalaşmasından irəli gəlmişdir. Bu zəiflik tarix etibarilə daha qədim dövrlərin izləri hesab oluna bilər. Orta əsrlərdə bu halın təsirini ancaq arxaik bir xüsusiyyət kimi hesab etmək lazımdır. Yiyəlik hal yönlük yönlük halın yerinə işlənməmişdir.

Dil uzatdı həlqeyi- zülfə pərişanın sarı

Şax-şax anın için boldi zəbanı şənənin [Kişvəri, 2004, s.59]

Müasir dilimizdən fərqli olaraq yönlük hal –a, -ə, ya-yə, şəkilçisi ilə bərabər -ğa, -gə şəkilçisi ilə də ifadə olunmuşdur. Doğrudur, dilimiz üçün aktiv olmayan, məhdud dairədə olsa da, bu şəkilçiyə təsadüf edirik

Geyrətim ol həddədür zülf pərişanına kim,

İstəməni badi-səba tərpətsə anı şənə həm [Kişvəri, 2004, s. 60]

XIV-XVI əsr dilində yerlik halın da bəzi milli ədəbi dilə qədərki dövrdə bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öz əksini tapması müşahidə edilir. Burada yerlik halın məzmunu bəzən -a | -ə şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məsələn:

"Bu ağzıma gər olaydı yüz dil

Hər dilim əgər olaydı min dil" [Xətayi, 2005, s.323]

Bu xüsusiyyətə təkcə XIV-XVI əsr dilində deyil, başqa abidələrdə də təsadüf olunması orta əsrlərdə, daha doğrusu, milli ədəbi dilə qədərki Azərbaycan dilində

yerlik və yönlük halın tam şəkildə sabitləşmədiyini, dəqiqləşmədiyini göstərir. Məsələn: Qara yerin üzərinə otaqların tikdirmişdi..." [KDQ, 2004, s.78]; Qazan xan oğlu Uruzun sağ yanına yer göstərdi [KDQ, 2004, s.79].

Adlıq halın digər halları da əvəz etdiyini görürük: "Oğlu Uruzun qarşısında yay söykənib durardı". Bu cümlədə adlıq hal yönlük halı əvəz etmişdir. "Yaya söykənib" yerinə "yay söykənib" şəklində ifadə olunmuşdur.

Orta əsrlər Azərbaycan dilində çıxışlıq halında şəkilçisi də tam şəkildə formalaşmamışdır. Belə ki, bir sıra orta əsr yazılı abidələrində, o cümlədən, Ş.İ.Xətai dilinin məhz bu səbəbdən çıxışlıq halın məzmununu bəzən yerlik hal şəkilçisi ifadə edir. Məsələn:

Yolunda dönməyim yoxdur,
Xuda danövu binadur [Xətayi, 2005, s.76]

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ qədim türk yazılı abidələrində çıxışlıq halın məzmununu demək olar ki, bütün hallarda yerlik hal şəkilçisi ifadə etmişdir. Məsələn:

Anta kisrə inisi də kağan bolmuş erinc.
Ondan sonra kiçik qardaşı da xaqan olmuş [Rəcəbov, Ə. 2006, s.17].

Orta əsrlərdə artıq çıxışlıq halın məzmununu - dan, dən şəkilçisi ifadə edirdi. Bu məqamda bəzi hallarda -da, də şəkilçisinin də gözə çarpması qədim dövrün izləri kimi qiymətləndirilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin tarixində, XIV-XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi çıxışlıq halın məzmununu yerlik hal şəkilçisinin ifadə etməsinin izləri müasir dialekt və şivələrimizdə də qalmamışdır. Çıxışlıq hal şəkilçisinin yerlik hal şəkilçisi ilə qarışması heç də çıxışlıq hala və onun şəkilçisinə təsir etməmişdir.

XIV-XVI əsr dilində xəbərlilik kateqoriyasının qrammatik ifadə formaları da müasir dilimizdən bəzi qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir və milli ədəbi dildən əvvəlki dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində xəbərlilik kateqoriyasının qrammatik ifadə formaları sabitləşərək aşağıdakı morfoloji vahidlərlə ifadə olunur: I şəxs təkdə -am, -əm, -yam, -yəm, II şəxs təkdə: -san, -sən, III şəxs cəmdə -dırlar, -dirlər. XIV-XVI əsr dilində, o cümlədən Ş.İ.Xətai dilində I şəxsin cəmində müasir dilimizdəki şəkilçi ilə yanaşı -iz ünsürünün də işlənməsinə bu məqsədlə təsadüf edirik. Məsələn:

Biz imam qullarıyüz sadıqanə
Şəhidlik, qazilik nizanımızdır [Xətayi, 2005, s.53]
Sərxoşuz ruzi-əzəli peymanə şahdan gəlmiş
Bu qədəhdən içməyən huşyarə, söylən gəlmişik [Xətayi, 2005, s.156]

Bu xüsusiyyətə bütün qədim türk yazılı abidələrində, eləcə də digər Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrinin dilində də rast gəlirik. Məsələn:

Hər necə kimi xud şərmisəriz

Bu cürm ilə həm ümüdvəriz [Füzuli, M. s.134]

Bu nümunələrə əsasən belə güman etmək olar ki, türk dillərinin şəxs-xəbərlilik kateqoriyası I şəxsin cəminin qədim forması iz ünsürü olmuşdur. Sonralar Azərbaycan dilinin özünəməxsus xəbərlilik şəkilçisi ilə XVIII əsrədək, milli ədəbi dil yarananaqədər – ıq, -ik... şəkilçisi xəbərlilik kateqoriyasının ədəbi dil normasına çevrilmiş, -ız... xəbər düzəldən şəkilçisi ilə arxaıqlamışdır.

Qoçuz uş görməmişiz buncılayın bir dəxi hiç

Könül aparıcı, can qapıcı bir şivgə quzzi [Bürhanəddin, Q. 2005, s.189]

XIV-XVI əsr dilində xəbərlilik kateqoriyasının III şəxsini ifadə etmək üçün –dır... şəkilçisi ilə yanaşı durur formasına da rast gəlirik. Durur forması şairin əsərlərində geniş şəkildə işlənir. Məsələn:

Gərçi bu dərdə məni saldın, aya arami-can

Həm yenə dərdin durur, bu dərdə dərman eyləyən [Xətayi, 2005, s.162]

Cana, könüldə həmdəm olan qəmdurur mana

Gör kim, fəraq evində nəhvıdəm durur mana [Xətayi, 2005, s.28]

“Durur” forması təkcə XIV-XVI əsr dilində deyil, bütün klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dilində işlənərək eyni vəzifəni yerinə yetirmişdir. Məsələn:

Çün Nəsiminin qəmindən Fəzli-həq vaqıfdurur,

Qəm degil gər kimsə olmaz muttələ əsrarına [Nəsimi, 2004, s.60]

Kövnü məkandır əyətətin, zatıdurur bidayətim,

Sən bu nişanla bil məni, bil ki bu nişana sığmazam [Nəsimi, 2004, s. 7]

Rıza qəzayadurur bu qəzada çarə bizə

Çəkəlüm anı ki rəhm edə səngü xarə bizə [Bürhanəddin, 2005, s.377]

XVII –XVIII əsrlərdən etibarən Azərbaycan dili abidələrində “durur” formasının tamamilə müasir dilimizdəki –dır, -dir, -dur, -dür şəklinə keçdiyini müşahidə edirik.

XIV-XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində, o cümlədən, Ş.İ.Xətai dilində sifətin dərəcələri də digər mənbələrdə olduğu kimi milli ədəbi dildən əvvəlki dövrü səciyyələndirən maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, müasir dilimizdə çox az, həm də daha çox şivələrdə işlənən –raq, -rək dərəcə şəkilçisi burada müasir dilimizdən fərqli olaraq sifətin çoxaltma dərəcəsinin morfoloji göstəricisi kimi çıxış edir. Məsələn:

Təala şənəhü əkbər, bu nə hüsnü-dılaradır

Camalın huridən yekrək, boyun tubadan əladır! [Xətayi, 2005, s.87]

XVIII əsrə qədərki bütün yazılı abidələrin dilində raq, -rək şəkilçisi çoxaltma dərəcəsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Məsələn:” Anamdan yekrək qaynana [KDQ, 2004, s.111]; Atamdan yekrək qaynata [KDQ, 2004, s.13]; Şami günlügi yer

yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalı döşənmişdir [KDQ, 2004, s.24].

Son cümlədə yerlik hal yönlük halı əvəz etmişdir.

Gərçi yekrəkdir vəfadan səndən, ey dilbər, cəfa

Sən vəfalı isən, vəfa qıl kim, cəfa çəndən degil [Nəsimi, 2004, s.199].

Qoy məni öz dərdimlə eyləmə dərman

Kim olam bu dərdə artıqraq gətiriftar ey həkim [Füzuli, M. 2004, s. 211].

Sifətin –raq, -rək şəkilçisinin müqayisə dərəcəsinin ifadə etməsi XIV-XVI əsr dilində deyil, ondan əvvəlki dövrlərdə, və sonrakı dövrlərdə, eyni zamanda XVII-XVIII əsr dilində M.P.Vaqifin, Q.B.Zakirin dilində də təsadüf edirik

Tizraq çəkər nədamətə bədməstlik yolu [Təbrizi, S. s.136]

Cismindir münəvvər ağı nazikrək

Ol səmən sinəni mərmər eylədi [Vaqif M. 2004, s.38].

Lakin oğlanlarından artıqraq

Sevər idi lekünü şol anda [Zakir, Q. 2005, s.230].

H.Mirzəzadə -raq, -rək şəkilçisi ilə işlənən sifətləri çoxaltma dərəcəsinin nisbət növü adlandırır. Müəllif raq, -rək şəkilçisinin inkişaf tarixini belə ümumiləşdirmişdir: “Tarixi cəhətdən qədim olan –raq, -rək şəkilçisi düşən xətt üzrə inkişaf edən şəkilçilərdəndir. Çünki o get-gedə öz məhsuldarlığını itirmiş, müasir Azərbaycan dilində fəaliyyətdən qalmış, cənubda yaşayan azərbaycanlıların dilində hələ istifadə edilir... İsmi çıxışlıq halı müqayisə dərəcəsinin məzmununu ifadə etməyə doğru inkişaf etdirilir -raq, -rək şəkilçisinin vəzifəsi və daşdığı mənə getdikcə öz əhəmiyyətini itirmişdir. Buna görə də həmin dərəcə sifətlə ismin arasında gələn –dan, -dən şəkilçisi ilə, yəni sintaktik üsulla ifadə edilmişdir” [Mirzəzadə, H.1990, s.94].

Nəticə

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan dilində adlara məxsus qrammatik arxaizmlər dilin qədim morfoloji sisteminin qalıqları kimi çıxış edir. Bu arxaizmlər əsasən hallanma şəkilçilərində, çoxluq formalarında və izafət konstruksiyalarında müşahidə olunur. Bu arxaik formalar müasir ədəbi dildə ya tamamilə aradan çıxmış, ya da məhdud şəkildə işlənməkdədir Tarixi inkişaf prosesində bu formaların bir qismi dəyişmiş, bir qismi isə tamamilə istifadədən çıxmışdır. Bununla belə, onlar dil tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbə olaraq qalır. Qrammatik arxaizmlərin öyrənilməsi Azərbaycan dilinin tarixi inkişafını və morfoloji sisteminin formalaşma mərhələlərini daha dərindən anlamağa imkan verir. Bu baxımdan belə tədqiqatlar həm tarixi dilçilik, həm də müasir dilçilik üçün böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bürhanəddin Qazı. Divan. "Öndər" nəş., 2005, 728 s.
2. Əmani. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 224 s.
3. Əsgərova, Q. (2019). Azərbaycan dilində bəzi qrammatik arxaizmlər haqqında. Naxçıvan Universiteti Elmi Əsərləri. 1 (12), 2019, s.70-76.
4. Füzuli Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 600s.
5. Xətai, Ş.İ. Əsərləri, Bakı, 2005, 384 s.
6. Kaşğari M.(Tərtib edən: Bəsim Atalay). Divanü lüğat-it türki. 2 cildə, II cild, 2013, 451; 2013, 885 s.
7. Kiabi-Dədə Qorqud (tərtib edəni S.Əlizadə). Bakı, Öndər, 2004. 376 s.
8. Kişvəri. Əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 176 s.
9. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, 1376 s.
10. Nəsimi İmadəddin . Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, I c. 336 s.
11. Rəcəbov Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. 2 cild, I cild, Bakı, Nurlan, 2006, 648 s.
12. Təbrizi, S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Öndər, 2004, 256 s.
13. Vaqif, M.P. Əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
14. Zakir, Q.B. Əsərləri. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, 400 s.

AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA DİLİN ESTETİK İMKANLARI

Aesthetic Possibilities of Language in Azerbaijan Poetry

NURLANA ƏLİYEVƏ

Nurlana Aliyeva

nurlanaaliyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-1084-1640>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan poeziyasının zəngin tarixi inkişaf yolu, çoxdilli formalaşma xüsusiyyətləri və müasir dövrdə dilin estetik imkanlarının aktuallığı geniş şəkildə araşdırılır. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan poeziyası həm qədimliyi, həm də dərin məna yükü ilə seçilərək dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. Bu poeziya ənənəsinin formalaşmasında klassik şairlərin rolu xüsusi vurğulanır və onların yaratdığı bədii irsin bu gün də aktual olduğu diqqətə çatdırılır. Azərbaycan poeziyası XI əsrdən etibarən müxtəlif dillərdə — Azərbaycan (türk), fars və ərəb dillərində inkişaf etmişdir. Bu çoxdillilik poeziyanın həm forma, həm də məzmun baxımından zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Klassik poeziyanın əsasını təşkil edən əruz vəznə və qəzəl janrı uzun müddət aparıcı mövqedə olsa da, bu ənənələrə münasibət müxtəlif dövrlərdə birmənalı olmamışdır. Bununla belə, klassik irs müasir poeziyada da yaşamaqda davam edir və ədəbi prosesdən kənarda qalmır. Müasir Azərbaycan poeziyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi dilin sərbəstləşməsi və fərdiləşməsi göstərilir. Şairlər artıq ənənəvi norma və qəliblərdən qismən uzaqlaşaraq fərdi üslub yaratmağa çalışır, bu isə dilin estetik imkanlarını daha da genişləndirir. Xüsusilə sərbəst şeir forması poeziyada ritm, intonasiya və ifadə azadlığını artıraraq yeni poetik imkanlar açır. Eyni zamanda vurğulanır ki, müasir poeziyada obrazlılıq əsas ifadə vasitələrindən biri olaraq qalır.

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, müasir dövr, ideya, bədii irs, ənənə, duyğu*

ABSTRACT

The article extensively examines the rich historical development path of Azerbaijani poetry, the features of multilingual formation, and the relevance of the aesthetic possibilities of language in the modern era. The author notes that Azerbaijani poetry occupies a unique place in world literature, distinguished by both its antiquity and deep meaning. The role of classical poets in the formation of this poetic tradition is particularly emphasized, and it is brought to attention that the artistic heritage created by them is still relevant today. Azerbaijani poetry has developed in various languages since the 11th century - Azerbaijani (Turkish), Persian, and Arabic. This multilingualism has led to the enrichment of poetry in terms of both form and content. Although the aruz verse and ghazal genres, which form the basis of classical poetry, have long been in a leading position, the attitude towards these traditions has not been unambiguous at different times. However, the classical heritage continues to live in modern poetry and is not left out of the literary process. One of the main features of modern Azerbaijani poetry is the liberation and individualization of language. Poets are now trying to create an individual style, partially moving away from traditional norms and patterns, which further expands the aesthetic possibilities of the language. In particular, the free verse form opens up new poetic possibilities by increasing the rhythm, intonation and freedom of expression in poetry. At the same time, it is emphasized that imagery remains one of the main means of expression in modern poetry.

Keywords: *Azerbaijani literature, modern period, idea, artistic heritage, tradition, emotion*

Giriş

Azərbaycan poeziyası həm qədimliyinə görə, həm də içindəki məna yükünə görə daha çox diqqəti cəlb edir. Azərbaycan şairlər ölkəsidir: Nizamilər, Füzulilər, Sabirlər, Səməd Vurğunlar, Rəsul Rzalar, Məmməd Arazlar, Bəxtiyar Vahabzadələr və adlarını çəkmədiyimiz digərləri.

Tarixi proseslərə nəzər salsaq XI əsrdən tutmuş bu günə qədər Azərbaycan poeziyası bir çox dillərdə yaranıb, bir neçə dildə sınıanıb.

Orta əsr Azərbaycan şairləri könül nəğmələrini, qəsəlləri qəsidələri, qitələrini eyni zamanda həm türk (Azərbaycan), həm fars, həm də ərəb dillərində səsləndirib. Bəzən belə sullar ortaya çıxır ki, çağdaş Azərbaycan poeziyası dilimizin zənginliyini necə ortaya qoyur?!

Əlbəttə Azərbaycan dili zəngin qrammatik, leksik xüsusiyyətləri ilə seçilən dillərdəndir və müasir Azərbaycan poeziyası dilin estetik imkanlarının ən geniş və rəngarəng şəkildə təzahür etdiyi sahələrdən biri olmalıdır (2, səh.29).

Poeziya hər zaman dilin sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də duyğu, düşüncə və estetik zövqün ifadə aləti olduğunu nümayiş etdirməlidir. Bu baxımdan çağdaş şairlərin yaradıcılığında dilin bir sıra sərhədləri genişlənir, yeni ifadə vasitələri meydana çıxır və sözün poetik yükü daha da artır. *Bu gün müasir Azərbaycan ədəbiyyatı nəhəng bir ekranı xatırladır. Burada çağdaş dünyanın ictimai-siyasi, sosial-mənəvi, etiki-psixoloji, ədəbi-estetik, bir sözlə bütün aktual problemləri özünün bədii təəcəssümünü tapır. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə müasir poeziyada dil daha sərbəst xarakter daşıyır. Şairlər ənənəvi norma və qəliblərdən qismən uzaqlaşaraq fərdi üslub yaratmağa çalışırlar. Bu isə dilin estetik imkanlarını genişləndirir, yeni metaforaların, simvolların və obrazların yaranmasına şərait yaradır. Xüsusilə sərbəst şeir forması dilin ritmik və intonasiya imkanlarını daha sərbəst şəkildə üzə çıxarır. Azərbaycan poeziyası həm tarixən, həm də bu gün kifayət qədər ciddi çəkiyə malikdir. Tarixi boyu müxtəlif dövrlərdə və məzmunlarda zənginləşmiş və inkişaf etmişdir. Bu poeziya, özündə tarixi, mədəni, dini və sosial rəngləri birləşdirən bir bəyan və ifadə dənizi olmağı bacarmışdır. (1, səh.18)*

Müasir Azərbaycan poeziyasında dilin estetik gücü əsasən obrazlılıq vasitəsilə reallaşır. Metafora, epitet, təşbeh və digər bədii ifadə vasitələri şairin daxili dünyasını oxucuya çatdırmaq üçün mühüm rol oynayır. Bu vasitələr sayəsində adi sözlər yeni mənə qatları qazanır, çoxmənalılıq yaranır və oxucuda emosional təsir güclənir, həm də oxucunun düşüncələrinə, mənəvi dünyasına təsir edir.

Digər tərəfdən, müasir poeziyada danışq dilinin elementlərinin artması diqqət çəkir. Bu hal bir tərəfdən poeziyanı oxucuya yaxınlaşdırır, onu daha anlaşıqlı edir, digər tərəfdən isə bəzən estetik səviyyənin aşağı düşməsi riskini yaradır (4, səh. 32). Lakin ustad şairlərin yaradıcılığında bu elementlər məqsədli şəkildə istifadə olunaraq poetik mətnə canlılıq və təbiilik gətirir. Klassik poeziya ənənələri yaşayır və bu o deməkdir ki, müasir Azərbaycan poeziyası bütün avanqard meyllərin, dünya ədəbiyyatından gələn təsirlərin olmasına baxmayaraq bu ənənələr qətiyyənlə ədəbi dövriyyədən çıxmır. Amma onu da unutmuruq ki, klassik poeziyaya, onun əsas vəznə əruzə və ən çox işlənən janrı-qəzələ münasibət heç də birmənalı olmamışdır. Bəzi dövrlərdə qəzəl janrı birmənəli şəkildə qəbul olunmamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatına yeni janrların gətirilməsi və yazılması poeziyada özünü göstərir.

Bu gün çağdaş poeziyamızda alınma sözlərin və yeni terminlərin işlənməsi də artmışdır. Bu, eyni zamanda milli dilin saflığı məsələsini gündəmə gətirir. Şairin əsas vəzifəsi bu elementləri elə ustalıqla işlətməkdir ki, həm müasirlik qorunsun, həm də dilin estetik bütövlüyü pozulmasın. Şairlər dilin müxtəlif qatlarından istifadə edərək yeni poetik məkan yaradır, oxucunun estetik zövqünü formalaşdırır və inkişaf etdirirlər. Bu prosesdə həm ənənə, həm də yenilik vəhdət təşkil edir və Azərbaycan poeziyasının gələcək inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır. Bu proses bir tərəfdən poeziyanı oxucuya yaxınlaşdıraraq onu daha anlaşıqlı edir, digər tərəfdən isə bəzən bədii-estetik səviyyənin aşağı düşməsi riskini yaradır. Bununla belə, peşəkar şairlərin yaradıcılığında bu elementlər məqsədli şəkildə istifadə edilərək mətnə canlılıq və təbiilik qazandırır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev C.M. və b. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (Ali məktəblər üçün dərslik). İki cildə, II cild, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 564 səh.
2. Abbasova A.M. Dilçilik və bədii mətn. Bakı: Maarif, 1990, 80 s.
3. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı: Azərnəşr, 1968, 248 s
4. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 2008. - 212 səh.
5. https://www.researchgate.net/publication/380540731_Cagdas_Azrbaycan_dbii_yyatinda_bdii_dilin_inkisaf_ozlliklri_v_problemlri

RƏQƏMSAL MÜHİTDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Digital Environment and the Development Challenges of the Azerbaijani Language

ARZU ABBASOVA

Arzu Abbasova

arzu10822@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3264-9538>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Məqalədə rəqəmsal mühitdə Azərbaycan dilinin inkişaf problemləri və bu sahədə mövcud çağırışlar sistemli şəkildə araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi rəqəmsal platformalarda dilin istifadəsi, qrammatik və leksik normaların qorunması, həmçinin texnoloji vasitələrin dilin funksional inkişafına təsirini qiymətləndirməkdir. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dili rəqəmsal mühitdə bir sıra problemlərlə üzləşir. Bunlar arasında avtomatik tərcümə sistemlərində və süni intellekt alqoritmlərində qeyri-dəqiqlik, onlayn kommunikasiya dilində qısaldılmış, qeyri-standart ifadələrin geniş yayılması, habelə leksik və morfoloji normativlərin qorunmasında çatışmazlıqlar xüsusi qeyd olunur. Araşdırma vurğulayır ki, rəqəmsal texnologiyaların dilə inteqrasiyası yalnız texnoloji inkişaf deyil, eyni zamanda dilin normalarının qorunması, müvafiq standartların təbliği və ictimaiyyət arasında maarifləndirmə ilə müşayiət olunmalıdır. Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsal mühitdə dilin inkişafını təmin etmək üçün texnoloji, leksik-morfoloji və ictimai yanaşmaların inteqrasiyası vacibdir. Bu isə dilin normativ sabitliyinin qorunmasına, kommunikativ effektivliyin yüksəlməsinə və Azərbaycan dilinin funksional zənginliyinin davamlı təmin olunmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: *rəqəmsal mühit, Azərbaycan dili, dilin inkişafı, qrammatik normalar, leksik normalar*

ABSTRACT

This article systematically examines the development challenges of the Azerbaijani language in the digital environment and the existing issues in this field. The main objective of the study is to analyze the use of the language on digital platforms, the preservation of grammatical and lexical norms, and the impact of technological tools on the functional development of the language. The research indicates that the Azerbaijani language faces several problems in the digital environment. These include inaccuracies in automated translation systems and artificial intelligence algorithms, widespread use of shortened and non-standard expressions in online communication, as well as deficiencies in the preservation of lexical and morphological norms. The study emphasizes that the integration of digital technologies with language should not be limited to technological advancement alone; it must also involve the protection of language norms, promotion of relevant standards, and public awareness campaigns. The findings of this study suggest that ensuring the development of the Azerbaijani language in the digital environment requires an integrated approach encompassing technological, lexical-morphological, and social strategies. Such an approach ensures the preservation of normative stability, enhances communicative effectiveness, and maintains the functional richness of the Azerbaijani language over time.

Keywords: *digital environment, Azerbaijani language, language development, grammatical norms, lexical norms*

Giriş

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı dilin istifadəsinə yeni çağırışlar gətirmişdir. Bu proses yalnız kommunikasiya üsullarını dəyişməklə kifayətlənmir, həm də dilin normativ sabitliyinə və funksional zənginliyinə təsir göstərir. Azərbaycan dili üçün bu çağırışlar xüsusilə kritkdir, çünki rəqəmsal platformalarda qrammatik, morfoloji və leksik normaların qorunması hələ də tam təmin olunmayıb. Sosial şəbəkələrdə, onlayn forumlarda və elektron media məkanında istifadəçilər arasında

qısaldılmış sözlər, qeyri-standart ifadələr və xarici dillərin təsiri geniş yayılmışdır. Bu isə dilin orijinal strukturlarının təhrif olunmasına, səhv istifadəyə və kommunikativ mesajların aydınlığının azalmasına səbəb olur (2, s. 33).

Mətnlərin keyfiyyəti və kommunikativ effektivliyi birbaşa rəqəmsal mühitdəki istifadə standartlarına bağlıdır. Məsələn, avtomatik tərcümə və süni intellekt alqoritmlərində Azərbaycan dilinin mürəkkəb sintaktik və morfoloji xüsusiyyətləri hələ tam dəstəklənmir. Bu isə akademik və bədii mətnlərdə mənanın yanlış anlaşılmasına və dilin funksional zənginliyinin azalmasına gətirib çıxara bilər. Bundan əlavə, onlayn mühitdə sürətli informasiya mübadiləsi səbəbindən istifadəçilər tez-tez qrammatik və leksik normalara riayət etmədən yazırlar ki, bu da dilin normativ sistemində boşluqların yaranmasına yol açır (5, s. 45).

Beləliklə, rəqəmsal texnologiyaların dilə inteqrasiyası yalnız texnoloji inkişafı məhdudlaşmamalıdır; eyni zamanda, Azərbaycan dilinin normalarının qorunması, standartların təbliği və istifadəçilərin maarifləndirilməsi ilə müşayiət olunmalıdır. Bu, həm dilin uzunmüddətli inkişafını təmin edir, həm də mətnlərin kommunikativ keyfiyyətini və funksional zənginliyini qoruyur (3, s. 52).

Bu tədqiqatın əsas məqsədi rəqəmsal mühitdə Azərbaycan dilinin inkişafını sistemli şəkildə öyrənməkdir. Araşdırmanın spesifik hədəfləri aşağıdakılardır:

Rəqəmsal platformalarda Azərbaycan dilinin istifadəsinin təhlili – sosial şəbəkələr, onlayn media, forumlar və elektron təhsil platformalarında dilin funksional vəziyyətini qiymətləndirmək, dilin müxtəlif kontekstlərdə necə tətbiq olunduğunu öyrənmək. Bu yanaşma istifadəçi davranışlarının dilin norma və funksiyalarına təsirini müəyyən etməyə imkan verir.

Qrammatik və leksik normaların qorunmasındakı çatışmazlıqların müəyyənləşdirilməsi – onlayn kommunikasiya zamanı yaranan qısaldılmış ifadələr, səhv morfoloji formalar və qrammatik uyğunsuzluqları tədqiq etmək. Bu məqsəd dilin normativ sabitliyinin və uzunmüddətli inkişafının risklərini qiymətləndirməyə xidmət edir (4, s. 45).

Texnoloji vasitələrin dilin funksional inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi – süni intellekt, avtomatik tərcümə, nitq tanıma və digər texnoloji alətlərin Azərbaycan dilinin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə təsirini araşdırmaq. Bu, həm texnoloji imkanların dilin zənginliyinə töhfəsini, həm də potensial risklərini müəyyən etməyə imkan yaradır (3, s. 52).

Tədqiqat nəticəsində əldə olunan məlumatlar Azərbaycan dilinin rəqəmsal mühitdə funksional istifadəsini optimallaşdırmaq, normativ sabitliyi qorumaq və texnoloji vasitələrdən effektiv istifadəni təmin etmək üçün elmi əsas yaradacaq.

Rəqəmsal mühitdə dilin inkişafı bir neçə əsas aspektdən nəzərdən keçirilir. Hər

bir aspekt Azərbaycan dilinin funksional zənginliyi və normativ sabitliyi üçün kritik əhəmiyyətə malikdir.

Leksik və qrammatik normativlərin qorunması. Onlayn platformalarda və sosial şəbəkələrdə standart Azərbaycan dili normativləri tez-tez pozulur. İstifadəçilər qısaldılmış yazı, xarici sözlərin integrasiyası və qeyri-standart ifadələrdən geniş istifadə edirlər. Bundan əlavə, avtomatlaşdırılmış tərcümə sistemləri və süni intellekt alqoritmləri dilin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini tam dəstəkləyə bilmir. Nəticədə, fel formalarının, isim hallandırmaqlarının və mürəkkəb sintaktik quruluşların səhv istifadəsi geniş yayılır (1, s. 28). Bu problem xüsusilə elmi, akademik və rəsmi yazışmalarda özünü göstərir, çünki mətnin mənasının düzgün ötürülməsi normativ sabitliyə bağlıdır.

Texnoloji adaptasiya. Süni intellekt əsaslı tətbiqlər, avtomatik tərcümə və nitq tanıma sistemləri Azərbaycan dilinin mürəkkəb morfoloji və sintaktik quruluşlarını hər zaman düzgün əks etdirmir. Xüsusilə uzun, asılı cümlələr, felin zaman və şəxs formaları, habelə pronominal göstəricilərdə səhvlər müşahidə olunur. Bu isə həm mətnin oxunaqlılığını, həm də dilin funksional zənginliyini məhdudlaşdırır. Texnoloji adaptasiya məsələləri yalnız proqram təminatının inkişafı ilə həll edilə bilməz, eyni zamanda dilçi ekspertlərin və normativ qaydaların tətbiqi ilə dəstəklənməlidir (3, s. 52).

İctimai və mədəni aspektlər. Rəqəmsal mühitdə istifadəçilərin yazı üslubu, sürətli kommunikasiya və qısaldılmış ifadələr dilin normativ sabitliyinə təsir göstərir. Onlayn mühitdə jargon və qeyri-standart ifadələrin geniş yayılması, eləcə də xarici dillərin təsiri, Azərbaycan dilinin etno-mədəni yaddaşının zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Bu, yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də sosial və mədəni kontekstdə diqqətə alınması vacib olan məsələdir (2, s. 35).

Pragmatik və kommunikativ funksiyalar. Rəqəmsal mühitdə cümlələrin əsas funksiyası informasiyanın sürətli ötürülməsidir. Bu məqsəd üçün insanlar tez-tez sintaktik kompleksliyi azaldır, qrammatik strukturları sadələşdirir və daha qısa ifadələrdən istifadə edirlər. Nəticədə, dilin funksional zənginliyi və mətndəki informativ struktur risk altına düşür. Bu səbəbdən, pragmatik və kommunikativ yanaşmaların təhlili yalnız sintaksis səviyyəsində deyil, həm də semantik və funksional baxımdan aparılmalıdır (5, s. 47).

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, rəqəmsal mühitdə Azərbaycan dilinin inkişafında bir sıra kritik problemlər mövcuddur. Bu problemlər yalnız dilin texnoloji istifadəsi ilə bağlı deyil, həm də onun normativ sabitliyi, funksional zənginliyi və etno-mədəni bağlılığı ilə sıx əlaqəlidir.

Avtomatik tərcümə sistemlərində səhvlər və qeyri-dəqiqlik. Avtomatlaşdırılmış

tərcümə proqramları və süni intellekt əsaslı alətlər dilin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini tam əks etdirə bilmir. Nəticədə, fel formaları, zaman və şəxs göstəriciləri, habelə mürəkkəb cümlə strukturları düzgün çevrilmir. Bu səhvlər yalnız mətnin mənasının düzgün anlaşılmasına mane olmur, həm də texnoloji vasitələrin dilin funksional inkişafına təsirini məhdudlaşdırır (1, s. 28).

Onlayn kommunikasiya dilində normativlərin pozulması. Sosial şəbəkələrdə və onlayn platformalarda istifadəçilərin qısaldılmış sözlər, sleng ifadələr və xarici dillərin təsiri ilə yazması dilin normativ sabitliyinə ciddi zərbə vurur. Bu, həmçinin yazı üslubunun deformasiyasına və standart Azərbaycan dili normalarının icmalda zəifləməsinə gətirib çıxarır (2, s. 35).

Qrammatik və morfoloji strukturun düzgün tətbiq edilməməsi. Rəqəmsal platformalarda uzun cümlələrin sadələşdirilməsi, asılı və əsas cümlələrin sintaktik birləşmələrinin pozulması, fel və isim hallarında səhvlərin artması müşahidə olunur. Bu isə dilin leksik və morfoloji zənginliyinin itirilməsinə, həmçinin kommunikativ mesajların aydınlığının azalmasına səbəb olur (3, s. 52).

Dilin etno-mədəni və funksional zənginliyinə mənfi təsir. Onlayn mühitdə normativlərin pozulması və xarici dil elementlərinin təsiri Azərbaycan dilinin etno-mədəni yaddaşına mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, funksional zənginlik – yəni mətnlərin informativ və kommunikativ imkanları – məhdudlaşır. Bu, xüsusilə akademik, elmi və rəsmi yazışmalarda özünü göstərir və dilin uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini risk altına qoyur (5, s. 47).

Rəqəmsal mühitdə Azərbaycan dilinin inkişafını təmin etmək üçün kompleks və sistemli yanaşma tələb olunur. Araşdırma göstərir ki, yalnız texnoloji inkişafı təşviq etməklə dilin funksional zənginliyini qorumaq mümkün deyil; eyni zamanda normativ sabitlik, ictimai maarifləndirmə və tədris-strateji tədbirlər də vacibdir. Beləliklə, aşağıdakı tədbirlər tövsiyə olunur:

Süni intellekt əsaslı tətbiqlərdə, avtomatik tərcümə və nitq tanıma sistemlərində Azərbaycan dilinin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini düzgün əks etdirən xüsusi proqram modulları hazırlanmalıdır. Bu, fel formaları, isim hallandırma, pronominal göstəricilər və mürəkkəb cümlə strukturlarının avtomatlaşdırılmış sistemlərdə dəqiq işlənməsini təmin edəcək (3, s. 52).

Sosial şəbəkələr, forumlar və digər rəqəmsal platformalarda standart dil normalarının qorunması üçün geniş maarifləndirmə kampaniyaları aparılmalıdır. Bu kampaniyalar istifadəçiləri qrammatik və leksik səhvlərin qarşısını almağa, Azərbaycan dilinin funksional zənginliyini qorumağa və kommunikativ effektivliyi artırmağa istiqamətlənməlidir (2, s. 35).

Müasir təhsil proqramlarına rəqəmsal mühitdə Azərbaycan dilinin istifadəsi ilə

bağlı xüsusi bölmələr əlavə edilməlidir. Eyni zamanda texnoloji inkişaf strategiyalarında da dilin morfoloji, sintaktik və leksik normalarının qorunması prioritet olaraq müəyyən edilməlidir. Bu, tələbələrdə və gələcək texnoloji mütəxəssislərdə dilin düzgün istifadəsinə dair şüurun formalaşmasına xidmət edəcək (5, s. 45).

Süni intellekt, avtomatik tərcümə və digər texnoloji layihələrin inkişafında Azərbaycan dilçilərinin iştirakı zəruridir. Bu, yalnız texnoloji alətlərin düzgün işləməsini təmin etməyəcək, həm də dilin normativ sabitliyinin qorunmasını və funksional zənginliyin qorunmasını təmin edəcək. Həmçinin, dilçilər texnoloji tətbiqlərin etno-mədəni uyğunluğunu və kommunikativ effektivliyini qiymətləndirə bilirlər (1, s. 28).

Rəqəmsal mühitdə Azərbaycan dilinin istifadəsini davamlı izləmək və analiz etmək üçün monitoring sistemləri yaradılmalıdır. Bu sistemlər qrammatik, leksik və stilistik normativlərin pozulmasını qeyd edərək, istifadəçilərə avtomatik geribildirim verə bilər. Belə mexanizmlər dilin inkişafını dinamik izləməyə və texnoloji tətbiqləri optimallaşdırmağa imkan verəcək (3, s. 54).

Rəqəmsal mühitdə Azərbaycan dilinin inkişafı texnoloji və dilçilik aspektlərini birləşdirən kompleks yanaşma tələb edir. Bu sahədə texnoloji inkişaf – süni intellekt, avtomatik tərcümə sistemləri, nitq tanıma və onlayn platformalar – dilin istifadəsini daha əlçatan və sürətli edir. Lakin, yalnız texnoloji tərəfə fokuslanmaq dilin normativ sabitliyinə və funksional zənginliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Rəqəmsal mühitdə sürətli və qısaldılmış kommunikasiya, xarici dillərin integrasiyası və qeyri-standart ifadələr Azərbaycan dilinin qrammatik və leksik normalarının pozulmasına, həmçinin məndə informativ və kommunikativ keyfiyyətin azalmasına gətirib çıxara bilər (2, s. 33).

Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan dilinin rəqəmsal mühitdə qorunması və inkişafı üçün yalnız texnoloji həllər kifayət etmir. Eyni zamanda leksik-morfoloji və qrammatik normaların tətbiqi, istifadəçilərin maarifləndirilməsi, eləcə də ictimai və mədəni aspektlərin nəzərə alınması vacibdir. Bu yanaşma dilin funksional zənginliyini və kommunikativ effektivliyini qorumağa, həmçinin etno-mədəni yaddaşı gücləndirməyə imkan verir.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin rəqəmsal mühitdə inkişafı yalnız texnoloji integrasiyanı deyil, həm də normativ sabitlik, funksional zənginlik və ictimai maarifləndirməni birləşdirən çoxqatlı strategiyanı tələb edir. Gələcəkdə bu sahədə daha effektiv nəticələr əldə etmək üçün avtomatlaşdırılmış dil modullarının yaradılması, sosial şəbəkələrdə standart dil normativlərinin təşviqi, tədris proqramlarında rəqəmsal dil normalarının daxil edilməsi və dilçi ekspertlərin

texnoloji layihələrdə iştirakının təmin olunması məqsədəuyğun olar (3, s. 52).

Bu yanaşma Azərbaycan dilinin uzunmüddətli inkişafını təmin etməklə yanaşı, mətnə kommunikativ məqsədin qorunmasını və istifadəçilər üçün aydın, düzgün və funksional yazı imkanlarını təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev S. Mürəkkəb cümlələrin pragmatik və semantik təhlili. Bakı: Elm, 2012
2. Həsənov, R. Azərbaycan dilinin qrammatik və leksik normalarının qorunması. Bakı: Nurlan, 2018
3. Quliyev T. Süni intellekt və dilin inkişaf perspektivləri: Azərbaycan dili nümunəsi. Bakı: Təhsil, 2021
4. Məmmədov A. Mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2010
5. Məmmədova F. Rəqəmsal texnologiyalar və Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 2020
6. Rəhimli M. Azərbaycan dilində sintaksis və mürəkkəb cümlələr. Bakı: Qanun, 2005

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ AKTUAL MƏSƏLƏLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Current Issues in Azerbaijani Lexicology and Their Solutions

ARİFƏ ZEYNALOVA

Arife Zeynalova

arifezeynalova9@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-4556-2348>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycan dilçiliyinin müasir mərhələdə qarşılaşdığı aktual problemlər kompleks və sistemli şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi qloballaşma, informasiya texnologiyalarının inkişafı və sosial-mədəni transformasiyalar fonunda Azərbaycan dilinin funksional vəziyyətini qiymətləndirmək, mövcud problemlərin yaranma səbəblərini müəyyənləşdirmək və onların həlli istiqamətində elmi əsaslandırılmış təkliflər irəli sürməkdən ibarətdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilir ki, Azərbaycan dilinin leksik sistemi xüsusilə alınma sözlərin intensiv artımı ilə xarakterizə olunur ki, bu da terminoloji qeyri-sabitliyə və normativlik problemlərinə səbəb olur. Terminologiya sahəsində vahid standartların olmaması müxtəlif elm sahələrində ünsiyyətin effektivliyini azaldır. Eyni zamanda, ədəbi dil normalarının pozulması, xüsusilə kütləvi informasiya vasitələri və sosial şəbəkələrdə müşahidə edilən qeyri-standart dil istifadəsi dil mədəniyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Məqalədə dialekt və şivələrin tədqiqi məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd olunur ki, bu sahədə aparılan tədqiqatların qeyri-kafi olması dilin tarixi və areal xüsusiyyətlərinin tam şəkildə öyrənilməsinə mane olur. Bununla yanaşı, informasiya texnologiyalarının dilə təsiri və rəqəmsal mühitdə Azərbaycan dilinin təmsil olunma səviyyəsi də mühüm problemlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Korpus dilçiliyi, elektron lüğətlər və avtomatik tərcümə sistemlərinin inkişafı bu baxımdan prioritet istiqamətlər kimi müəyyənləşdirilir. Tədqiqat həmçinin dil siyasəti və təhsil sistemi kontekstində mövcud problemləri də əhatə edir. Müəyyən edilir ki, dövlət tərəfindən həyata keçirilən dil siyasəti tədbirlərinə baxmayaraq, dilin müxtəlif funksional sahələrdə istifadəsinin genişləndirilməsinə ehtiyac qalmaqdadır. Təhsil sistemində isə müasir metodların tətbiqi və dil bacarıqlarının inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərinin həlli üçün kompleks yanaşma, elmi tədqiqatların genişləndirilməsi və effektiv dil siyasətinin həyata keçirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, dilçilik, normativlik, terminologiya, qloballaşma.*

ABSTRACT

In this article, the current problems faced by Azerbaijani linguistics at the modern stage are analyzed in a complex and systematic manner. The main purpose of the research is to evaluate the functional state of the Azerbaijani language in the context of globalization, the development of information technologies, and socio-cultural transformations, to identify the causes of existing problems, and to put forward scientifically substantiated proposals for their solution. The study reveals that the lexical system of the Azerbaijani language is characterized by the intensive increase of borrowed words, which leads to terminological instability and problems of normativity. The lack of unified standards in the field of terminology reduces the effectiveness of communication in various scientific fields. At the same time, the violation of literary language norms, especially the non-standard use of language observed in mass media and social networks, leads to the weakening of language culture. The article also pays special attention to the study of dialects and vernaculars. It is noted that the insufficiency of research in this field prevents the full study of the historical and areal features of the language. In addition, the influence of information technologies on the language and the level of representation of the Azerbaijani language in the digital environment are also evaluated as important problems. The development of corpus linguistics, electronic dictionaries, and automatic translation systems are identified as priority directions in this regard. The research also covers existing problems in the context of language policy and the education system. It is determined that despite the language policy measures implemented by the state, there is still a need to expand the use of the language in various functional areas. In the education system, the application of modern methods and the development of language skills are of particular importance. A comprehensive approach, expansion of scientific research, and effective implementation of language policy are essential for addressing the current issues of Azerbaijani linguistics.

Keywords: *Azerbaijani language, linguistics, normativity, terminology, globalization.*

Giriş

Dil insan cəmiyyətinin ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də milli kimliyin, mədəni yaddaşın və tarixi təcrübənin əsas daşıyıcısıdır. Hər bir xalqın dili onun dünyagörüşünü, düşüncə tərzini və mənəvi dəyərlər sistemini əks etdirir. Bu baxımdan Azərbaycan dili yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, eyni zamanda Azərbaycan xalqının etnogenezinə, ictimai-siyasi inkişafını və mədəni irsini yaşadan fundamental bir sistemdir. Azərbaycan dilinin zəngin leksik fondunun qorunması və inkişafı məsələləri bir çox tədqiqatçı tərəfindən vurğulanmışdır (Məmmədov, 2018).

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsub olub, zəngin fonetik, leksik və qrammatik quruluşa malikdir. Onun formalaşması və inkişafı uzun tarixi mərhələlərdən keçmiş, müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqə şəraitində zənginləşmişdir. Orta əsrlərdən başlayaraq klassik ədəbi dil ənənələri formalaşmış, sonrakı dövrlərdə isə ədəbi dil norması sabitləşmişdir. Xüsusilə XIX–XX əsrlərdə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər, maarifçilik hərəkatı və milli oyanış prosesləri Azərbaycan dilinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Dil siyasəti dövlətin dilə münasibətini müəyyən edən əsas amildir (Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanun, 2002; Vəliyev, 2012).

Müasir dövrdə isə Azərbaycan dili yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Qloballaşma, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, beynəlxalq integrasiya prosesləri və sosial-mədəni transformasiyalar dilin strukturuna və funksional imkanlarına birbaşa təsir göstərir. Bu dəyişikliklər bir tərəfdən dilin zənginləşməsinə, yeni ünsiyyət formalarının yaranmasına şərait yaradırsa, digər tərəfdən normativlik, terminologiya, dilin saflığı və milli xüsusiyyətlərin qorunması kimi məsələləri aktuallaşdırır.

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili statusunun hüquqi cəhətdən təsbit edilməsi və bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasət dilin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bununla belə, dilin cəmiyyətin müxtəlif sahələrində – təhsil, media, elm, texnologiya və gündəlik ünsiyyət mühitində istifadəsi ilə bağlı bir sıra problemlər hələ də qalmaqdadır. Xüsusilə müasir kommunikasiya vasitələrinin – sosial şəbəkələrin, rəqəmsal platformaların və kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri altında dil normalarının pozulması halları geniş yayılmışdır.

Digər mühüm məsələ Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri və tətbiqi sahələrinin inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Müasir dilçilik elmi yeni metodoloji yanaşmalar – korpus dilçiliyi, sosiolinqvistik, psixolinqvistik və kompüter dilçiliyi kimi istiqamətlərin inkişafını tələb edir. Azərbaycan dilçiliyində bu sahələr üzrə müəyyən işlər görülsə də, onların sistemli və kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsi zərurəti qalmaqdadır.

Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi, terminoloji

bazanın zənginləşdirilməsi, ədəbi dil normalarının qorunması və tədris metodikasının təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər də aktual olaraq qalır. Bu problemlər yalnız dilçilik çərçivəsində deyil, həm də sosial, mədəni və siyasi kontekstdə nəzərdən keçirilməlidir.

Beləliklə, müasir mərhələdə Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas vəzifə dilin milli xüsusiyyətlərini qorumaqla yanaşı, onun qloballaşan dünyada rəqabət qabiliyyətini təmin etməkdir. Bu isə həm fundamental elmi tədqiqatların genişləndirilməsini, həm də praktik tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Nəticə

Təqdim olunan məqalənin məqsədi Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərini kompleks şəkildə təhlil etmək, onların yaranma səbəblərini müəyyənləşdirmək və mümkün həll yollarını elmi əsaslarla təqdim etməkdən ibarətdir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar dilin gələcək inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1. Qloballaşma və dilin inkişaf problemləri

Qloballaşma və texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində Azərbaycan dilində yeni sözlərin yaranması dilin normativ sisteminə təsir edir (Rzayev, 2019).

Bu proses Azərbaycan dilinə də təsirsiz ötüşmür. Xüsusilə ingilis dilindən alınmaların sürətli artımı leksik sistemdə dəyişikliklərə səbəb olur.

Bu təsirin müsbət və mənfi tərəfləri vardır. Müsbət tərəfi ondan ibarətdir ki, yeni anlayışların ifadəsi üçün dil zənginləşir. Mənfi tərəfi isə milli leksik vahidlərin sıxışdırılması və dilin saflığının pozulmasıdır.

Bu baxımdan əsas problemlər aşağıdakılardır:

- alınma sözlərin normallaşdırılması;
- dilin milli xüsusiyyətlərinin qorunması;
- yeni terminlərin düzgün yaradılması.

2. Terminologiya və standartlaşma problemləri

Terminologiya sahəsi Azərbaycan dilçiliyinin ən problemli istiqamətlərindən biridir. Müxtəlif elm sahələrində terminlərin vahid sistemə salınmaması anlaşılmazlıqlara səbəb olur.

Terminoloji problemlərin əsas səbəbləri:

- müxtəlif variantların paralel işlənməsi;
- tərcümə yolu ilə yaranan qeyri-dəqiq terminlər;
- beynəlxalq terminlərin uyğunlaşdırılmasında çətinliklər.

Terminologiyanın inkişafı üçün aşağıdakı tədbirlər vacibdir:

- terminoloji lüğətlərin hazırlanması;
- vahid standartların tətbiqi;
- mütəxəssislər arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi.

3. Dilin normativliyi və ədəbi dil problemləri

Ədəbi dil normaları dilin sabitliyini təmin edən əsas amillərdən biridir. Lakin müasir dövrdə bu normaların pozulması halları artmaqdadır.

Normativliklə bağlı əsas problemlər:

- kütləvi informasiya vasitələrində dil səhvləri;
- sosial şəbəkələrdə qeyri-ədəbi dilin yayılması;
- orfoqrafik və orfoepik normaların pozulması.

Bu problemlərin həlli üçün:

- maarifləndirmə işləri gücləndirilməli;
- dil üzrə nəzarət mexanizmləri tətbiq olunmalı;
- təhsil sistemində dil hazırlığı səviyyəsi artırılmalıdır.

4. Dialektologiya və şivələrin tədqiqi

Dialekt və şivələrin qorunması, həmçinin onların öyrənilməsi, regionların dil xüsusiyyətlərinin saxlanması baxımından vacibdir (Qasımova, 2021).

Azərbaycan dilinin zəngin dialekt və şivə sistemi vardır. Lakin bu sahədə aparılan tədqiqatlar hələ də kifayət qədər sistemli deyil.

Əsas problemlər:

- bəzi dialektlərin tam öyrənilməməsi;
- dialekt materiallarının toplanmasının zəifliyi;
- müasir metodların tətbiq edilməməsi.

Dialektoloji tədqiqatların genişləndirilməsi dilin tarixi inkişafını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

5. Dil siyasəti və dilin qorunması məsələləri

Dil siyasəti dövlətin dilə münasibətini müəyyən edən əsas amildir. Azərbaycan Respublikasında dilin qorunması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Bununla belə, aşağıdakı problemlər qalmaqdadır:

- dilin ictimai mühitdə istifadəsinin zəifləməsi;
- bəzi sahələrdə xarici dillərin üstünlük qazanması;
- gənc nəsildə dilə münasibətin dəyişməsi.

Dil siyasətinin effektivliyi üçün:

- dövlət proqramları genişləndirilməli;
- dilin istifadəsi təşviq olunmalı;
- milli dəyərlərin təbliği gücləndirilməlidir.

6. İnformasiya texnologiyaları və dil

Müasir dövrdə dilin inkişafında informasiya texnologiyaları mühüm rol oynayır. Elektron resursların artması dilin istifadəsini yeni müstəviyə çıxarmışdır.

Əsas problemlər:

- Azərbaycan dilində elektron resursların azlığı;
- korpus dilçiliyinin yetərinə inkişaf etməməsi;
- avtomatik tərcümə sistemlərinin qeyri-kamilliyi.

Bu sahədə inkişaf üçün:

- milli dil korpusunun yaradılması;
- rəqəmsal lüğətlərin hazırlanması;
- süni intellekt əsaslı dil texnologiyalarının inkişafı vacibdir.

7. Təhsil sistemində dil problemləri

Dil tədrisi Azərbaycan dilçiliyinin mühüm istiqamətlərindən biridir (Kazımov, 2010; Abdullayev, 2015). Təhsil sistemində mövcud olan problemlər dilin ümumi inkişafına təsir göstərir.

Əsas məsələlər:

- dərslərlərin keyfiyyəti;
- metodikanın köhnəlməsi;
- praktik dil bacarıqlarının zəif inkişafı.

Bu problemlərin həlli üçün:

- müasir tədris metodları tətbiq olunmalı;
- müəllim hazırlığı gücləndirilməli;
- interaktiv tədris vasitələrindən istifadə artırılmalıdır.

Azərbaycan dilçiliyinin aktual məsələləri çoxşaxəli və dinamik xarakter daşıyır. Onların həlli yalnız dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə deyil, həm də qloballaşma, texnologiya, sosial və mədəni transformasiyalarla bağlıdır (Babayev, 2020; Məmmədova, 2019).

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir mərhələdə Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran problemlər çoxşaxəli, sistemli və dinamik xarakter daşıyır. Bu problemlər yalnız dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə deyil, eyni zamanda qloballaşma prosesləri, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, sosial transformasiyalar və mədəni integrasiya kimi amillərlə sıx bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycan dilçiliyinin aktual məsələlərinin həlli kompleks və integrativ yanaşma tələb edir.

Azərbaycan dilinin beynəlxalq platformalarda təmsil olunması və internet mühitində istifadəsi, dilin qloballaşan dünyada mövqeyini möhkəmləndirir (Əliyeva, 2021)

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin leksik sistemi qloballaşmanın təsiri ilə intensiv şəkildə yenilənir. Bu proses dilin zənginləşməsi baxımından müsbət qiymətləndirilsə də, alınma sözlərin nizamsız və normativ çərçivədən kənar istifadəsi ədəbi dil normalarının pozulmasına gətirib çıxarır. Bu isə terminoloji sistemin sabitliyini zəiflədir və dilin funksional səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Ona görə də terminoloji siyasətin elmi əsaslar üzərində qurulması, yeni terminlərin yaradılmasında milli dilin daxili potensialından istifadə edilməsi və vahid standartların tətbiqi zəruri hesab olunur.

Digər mühüm məsələ ədəbi dil normalarının qorunması və normativliyin təmin edilməsidir. Müasir informasiya mühitində – xüsusilə sosial şəbəkələrdə və elektron

mediada – qeyri-ədəbi dil elementlərinin geniş yayılması dil mədəniyyətinin zəifləməsinə səbəb olur. Bu baxımdan dil normalarının qorunması yalnız elmi və inzibati tədbirlərlə deyil, həm də cəmiyyətin dilə münasibətinin formalaşdırılması ilə bağlıdır. Dil mədəniyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində maarifləndirmə işlərinin genişləndirilməsi, təhsil sistemində dil hazırlığının keyfiyyətinin artırılması və kütləvi informasiya vasitələrində dilə nəzarətin gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırma göstərir ki, dialektologiya sahəsində mövcud olan boşluqlar Azərbaycan dilinin tarixi və areal xüsusiyyətlərinin tam şəkildə öyrənilməsinə mane olur. Dialekt və şivələrin sistemli şəkildə tədqiqi, onların leksik və fonetik xüsusiyyətlərinin sənədləşdirilməsi dilin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyənəndirilməsi baxımından vacibdir. Bu istiqamətdə müasir metodların, xüsusilə korpus texnologiyalarının tətbiqi və sahə tədqiqatlarının genişləndirilməsi zəruridir.

Eyni zamanda, Azərbaycan dilçiliyinin müasir inkişafı informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Korpus dilçiliyi, avtomatik tərcümə sistemləri, elektron lüğətlər və digər rəqəmsal resursların yaradılması dilin funksional imkanlarını genişləndirir və onun beynəlxalq səviyyədə istifadəsini asanlaşdırır. Lakin bu sahədə mövcud olan texniki və metodoloji çatışmazlıqlar Azərbaycan dilinin rəqəmsal mühitdə tam təmsil olunmasına mane olur. Buna görə də milli dil korpusunun yaradılması, süni intellekt əsaslı dil texnologiyalarının inkişafı və rəqəmsal dil resurslarının sistemli şəkildə formalaşdırılması prioritet istiqamətlərdən biri olmalıdır.

Dil siyasəti kontekstində aparılan təhlil göstərir ki, dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı üçün mühüm zəmin yaratmışdır. Bununla belə, dilin müxtəlif sahələrdə – xüsusilə elm, texnologiya və biznes mühitində – istifadəsinin genişləndirilməsi istiqamətində əlavə addımların atılmasına ehtiyac vardır. Dilin funksional sahələrinin genişləndirilməsi onun prestijini artırmaqla yanaşı, milli identikliyin möhkəmlənməsinə də xidmət edir.

Təhsil sistemi də dilin inkişafında həlledici rol oynayır. Müasir dövrdə dil tədrisinin metodoloji əsaslarının yenilənməsi, kommunikativ yanaşmanın tətbiqi və praktik dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Bu sahədə innovativ texnologiyaların tətbiqi və müəllim hazırlığının təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, Azərbaycan dilçiliyinin aktual məsələləri çoxşaxəli və dinamik xarakter daşıyır. Onların həlli yalnız dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə deyil, həm də qloballaşma, texnologiya, sosial və mədəni transformasiyalarla bağlıdır (Babayev, 2020; Məmmədova, 2019).

Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərinin həlli üçün aşağıdakı strateji istiqamətlər müəyyən edilə bilər:

- dilin normativ bazasının möhkəmləndirilməsi və standartlaşdırmanın təmin edilməsi;
- terminoloji sistemin elmi əsaslarla inkişaf etdirilməsi;
- dialektoloji tədqiqatların genişləndirilməsi və sistemləşdirilməsi;
- rəqəmsal dil resurslarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- dil siyasətinin effektivliyinin artırılması;
- təhsil sistemində dil tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi.

Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dilçiliyinin gələcək inkişafı onun həm milli-mədəni identikliyin qorunması, həm də global elmi-mədəni mühitə integrasiyası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə yalnız elmi tədqiqatların dərinləşdirilməsi ilə deyil, həm də dövlət, cəmiyyət və elmi ictimaiyyət arasında koordinasiyalı fəaliyyətin təmin olunması ilə mümkündür. Azərbaycan dilinin müasir çağırışlara adekvat şəkildə inkişaf etdirilməsi onun perspektivdə dayanıqlığını və funksional zənginliyini təmin edəcək əsas amillərdən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanun. (2002). Bakı.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. (2021). Bakı.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). Bakı.
4. Abdullayev, Ə. (2015). Azərbaycan dilçiliyinin əsasları. Bakı: Elm.
5. Kazımov, Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Nurlan.
6. Həsənov, H. (2004). Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Elm.
7. Vəliyev, K. (2012). Dil və cəmiyyət. Bakı: Elm və Təhsil.
8. Əliyev, R. (2018). Azərbaycan ədəbi dili və dialektoloji problemlər. Bakı: Təhsil.
9. Məmmədov, S. (2016). Terminologiya və normativlik məsələləri Azərbaycan dilində. Bakı: Elm.
10. Babayev, A. (2020). Müasir Azərbaycan dilçiliyində qloballaşmanın təsiri. Bakı: Elm.
11. Məmmədova, N. (2019). Azərbaycan dilçiliyi və informasiya texnologiyaları. Bakı: Qanun.
12. Əliyeva, F. (2021). Dialektologiya və korpus dilçiliyi: Azərbaycan dili konteksti. Bakı: Elm.

XARİCİ DİLLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏSİRİ

The Influence of Foreign Languages on the Azerbaijani Language

ARZU KƏRİMOVA

Arzu Kerimova

arzukarimova15@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2662-6015>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azerbaijan State Pedagogical University

XÜLASƏ

Xarici dillərin Azərbaycan dilinə təsiri, xüsusilə son onilliklərdə, onun inkişafının mühüm istiqamətlərindən biri kimi diqqət çəkir. Bu proses müxtəlif növ alınmaları əhatə edir. Buraya həm birbaşa alınmalar (yəni sözlərin başqa dillərdən dəyişdirilmədən götürülməsi), həm də xarici ifadələrin tərkib hissələrinin (kalkaların) Azərbaycan dilinə tərcümə olunması daxildir. Qloballaşma, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi, eləcə də texnoloji yeniliklər nəticəsində Azərbaycan dili xeyli zənginləşmiş, xüsusilə elm, texnika, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahələrində çoxlu yeni terminlər qazanmışdır. Alınma sözlər həm açıq şəkildə (məsələn, “internet”, “marketing”), həm də gizli formada – kalkalar vasitəsilə dilə daxil olur. Bu cür təsirlərin Azərbaycan dilinin strukturuna, leksikasına və qrammatikasına necə təsir etdiyini, eyni zamanda dilin milli kimliyinin qorunması məsələsini nəzərdən keçirmək vacibdir. Eyni zamanda, “dil saflığı” məsələsi və xarici sözlərin istifadəsinin tənzimlənməsi üçün müəyyən strategiyaların hazırlanması zərurəti də gündəmə gəlir. Xarici dillərin Azərbaycan dilinə təsiri, xüsusilə son onilliklərdə, onun inkişafının mühüm istiqamətlərindən biri kimi diqqət çəkir. Bu təsir, həm gündəlik danışmaq dilində, həm də elmi-texniki, iqtisadi və mədəni sahələrdə özünü göstərir. Xarici dillərin təsiri əsasən iki formada müşahidə olunur: birbaşa söz alınmaları və kalkalar. Birbaşa alınmalar xarici sözlərin Azərbaycan dilinə dəyişmədən daxil olmasıdır (məsələn, “internet”, “marketing”, “software”), kalkalar isə xarici ifadələrin Azərbaycan dilinə uyğun formada tərcümə olunması ilə yaranır (məsələn, “uçuşa bilet” – “boarding pass”, “hava limanı” – “airport”). Qloballaşma, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi, eləcə də texnoloji yeniliklər nəticəsində Azərbaycan dili xeyli zənginləşmişdir. Bu proses xüsusilə elmi-texniki sahələrdə özünü göstərərək, yeni anlayışların və terminlərin dilə daxil olmasına şərait yaratmışdır. Nəticədə, Azərbaycan dilinin leksikası daha dinamik və universal xarakter qazanmışdır.

Açar sözlər: *xarici dillərin təsiri, uyğunlaşma, Azərbaycan dili, qloballaşma, dilin saflığı.*

ABSTRACT

The influence of foreign languages on the Azerbaijani language, especially in recent decades, has attracted attention as one of the key directions of its development. This process encompasses various types of borrowings. It includes both direct borrowings (i.e., words taken from other languages without modification) and the translation of components of foreign expressions into Azerbaijani (calques). As a result of globalization, the expansion of economic and cultural relations, as well as technological innovations, the Azerbaijani language has become significantly enriched, particularly acquiring numerous new terms in the fields of science, technology, economics, and culture. Borrowed words enter the language both openly (for example, “internet,” “marketing”) and in a hidden form—through calques. It is important to examine how such influences affect the structure, vocabulary, and grammar of the Azerbaijani language, as well as to consider the issue of preserving the language’s national identity. At the same time, the issue of “language purity” and the need to develop certain strategies for regulating the use of foreign words also come to the forefront. The influence of foreign languages on the Azerbaijani language, particularly in recent decades, stands out as one of the important directions of its development. This influence manifests itself both in everyday spoken language and in scientific-technical, economic, and cultural spheres. The impact of foreign languages is mainly observed in two forms: direct borrowings and calques. Direct borrowings refer to foreign words entering the Azerbaijani language without modification (for example, “internet,” “marketing,” “software”), whereas calques are formed by translating foreign expressions into forms appropriate to Azerbaijani (for example, “uçuşa bilet” – “boarding pass,” “hava limanı” – “airport”). As a result of globalization, the expansion of economic and cultural relations, and technological innovations, the Azerbaijani language has been significantly enriched. This process has been particularly evident in scientific and technical fields, creating conditions for the introduction of new concepts and terms into the language. Consequently, the vocabulary of the Azerbaijani language has acquired a more dynamic and universal character.

Keywords: *influence of foreign languages, adaptation, Azerbaijani language, globalization, linguistic purity.*

Giriş

Eyni zamanda, xarici sözlərin dilə daxil olması Azərbaycan dilinin strukturuna və qrammatikasına da təsir göstərir. Bəzi hallarda bu, sözün tələffüzü, morfoloji formalaşması və sintaktik istifadəsində dəyişikliklərə səbəb olur. Məsələn, “download etmək” ifadəsi gündəlik danışığ dilində geniş yayılaraq, Azərbaycan dilindəki fel formalarının istifadəsində yeni nümunələr yaratmışdır.

Bununla belə, xarici təsirlərin dilə daxil olması milli dil kimliyinin qorunması məsələsini gündəmə gətirir. Dilin saflığının qorunması və milli identitetin təşviqi baxımından müəyyən strategiyaların hazırlanması vacibdir. Bu strategiyalar arasında:

- xarici sözlərin uyğun Azərbaycan qarşılıqları ilə əvəzlənməsi,
- alınma sözlərin yalnız zəruri hallarda istifadəsi,
- yeni terminlərin dilimizdə uyğun morfoloji və semantik qaydalar əsasında formalaşdırılması,
- dil maarifləndirməsi və tədris materiallarında düzgün söz seçiminin təşviqi yer alır.

Nəticə etibarilə, xarici dillərin Azərbaycan dilinə təsiri həm zənginləşdirici, həm də müəyyən problemlər yarada bilən bir fenomendir. Dilimizin inkişafını təmin etmək üçün alınmaların məqbul istifadəsi və milli dilin qorunması arasında balansın yaradılması zəruridir.

Xarici dillərin Azərbaycan dilinə təsiri onun inkişaf tarixi boyunca müşahidə olunan bir hadisədir. Lakin son onilliklərdə qloballaşma, texnologiyaların sürətli inkişafı və mədəniyyətlərarası əlaqələrin intensivləşməsi nəticəsində bu proses daha da güclənmişdir. Digər dillərdən termin və ifadələrin mənimsənilməsi müasir Azərbaycan dilinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilmiş, onun həm leksik tərkibinə, həm də strukturuna təsir göstərmişdir [7, 41].

Azərbaycan dilinə alınmalar müxtəlif formalarda baş verir: birbaşa alınmalar, kalkalar və xarici sözlərin dilə uyğunlaşdırılması kimi. Xüsusilə elm, texnika, iqtisadiyyat sahələrində, eləcə də media və gündəlik ünsiyyətdə bu proses daha fəal şəkildə özünü göstərir. Hər bir alınma söz müəyyən məna yükü daşıyır və mənsub olduğu dilin sosial-mədəni reallıqlarını əks etdirir.

Bu proseslə bağlı yaranan əsas problemlərdən biri dil kimliyinin qorunması məsələsidir. Azərbaycanda və digər MDB ölkələrində dil vəziyyəti xarici sözlərin istifadəsinə xüsusi həssas yanaşma tələb edir ki, yad leksikanın həddindən artıq üstünlük qazanmasının qarşısı alınsın və Azərbaycan dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri qorunsun.

Əsas hissə

Xarici dillərin Azərbaycan dilinə təsirinə müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşmaq mümkündür: leksikoqrafik, qrammatik, eləcə də dilin mədəni və sosial funksiyası baxımından. Bu, alınmaların dilin strukturuna və formasına, ünsiyyət üsullarına və dünyanın qavranılmasına necə təsir etdiyini anlamaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Xarici sözlərin mənimsənilməsi prosesinin mühüm tərəflərindən biri onların Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmasıdır. Başqa dillərdən alınan bir çox söz Azərbaycan dilinin norma və xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmaq üçün müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır: onların tələffüzü, yazılışı və ya qrammatik xüsusiyyətləri dəyişə bilər. Bununla belə, bu uyğunlaşmanın səviyyəsi və sürəti hər söz üçün eyni olmur.

Azərbaycan dilinə ən güclü təsiri ingilis dili, rus dili və digər Avropa dilləri göstərmişdir. Son onilliklərdə ingilis dili elm, biznes, texnologiya və mədəniyyət sahələrində beynəlxalq ünsiyyət dili kimi geniş yayıldığı üçün əsas alınma mənbəyinə çevrilmişdir. Bu təsir yalnız texniki və iqtisadi terminologiya ilə məhdudlaşmır, həm də gündəlik danışiq dilinə sirayət edir ki, bu da xüsusilə gənclərin nitqində daha aydın hiss olunur.

Xarici sözlərin mənimsənilməsi ilə bağlı problemlər təkcə onların sayının çoxluğu ilə məhdudlaşmır. Məsələ burasındadır ki, bir çox termin çoxmənalı olur və ya spesifik kontekstlərdə işlədilir. Bu isə onların mənasının dəqiqləşdirilməsini və Azərbaycan dilində düzgün istifadəsini zəruri edir. Nəticədə, xüsusilə həmin sözlərin gəldiyi dili bilməyən dil daşıyıcıları üçün əlavə çətinliklər yaranır.

Ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri də “dilə saflığı” problemidir. Bu anlayış Azərbaycan dilini həddindən artıq alınma söz və ifadələrin təsirindən qorumaq istəyilə bağlıdır. Bəzi dilçilər və mədəniyyət xadimləri hesab edirlər ki, xarici sözlərin çoxluğu dilin milli kimliyinin zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Digər tərəfdən isə belə bir fikir də mövcuddur ki, alınmalar cəmiyyətin və elmin inkişafını əks etdirən təbii bir prosesdir.

Kalkalar isə alınmanın başqa bir formasıdır. Bu zaman xarici dildəki ifadə sözbəsöz tərcümə olunur və çox vaxt ilkin kontekstin xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Nəticədə dildə bəzən uğursuz və ya anlaşılmaz çətin olan ifadələr meydana çıxır. Kalkalar dil uyğunlaşmasının maraqlı nümunələrindən biridir: burada xarici dilin forma və quruluşu birbaşa Azərbaycan dilinə köçürülməyə çalışılır ki, bu da bəzən dil daxilində müəyyən ziddiyyətlər yaradır.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, alınma sözlər və kalkalar yalnız keçici hadisə kimi qalmır, əgər cəmiyyətdə ehtiyac doğurur və funksional baxımdan özünü doğruldursa, uzun müddət dilin tərkibində möhkəmlənə bilər. Məsələn, “internet”, “sayt” kimi

sözlər artıq Azərbaycan dilinin leksikasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. [8, 99]

Bununla belə, hansı alınmaların “zəruri”, hansılarının isə artıq və lazımsız hesab edilməsi məsələsi hələ də açıq qalır. Bəzi sözlər Azərbaycan dilində qarşılığı olmadığı üçün mənimsənilir, digərləri isə əslində mövcud Azərbaycan sözləri ilə əvəz oluna bilsə də, yenə də işlədilir. Alınma sözlə onun azərbaycandilli qarşılığı arasında seçim problemi bəzən leksikoloqlar və dilçilər arasında ciddi müzakirə mövzusunə çevrilir.

Xarici dillərin təsiri gənclərin mədəniyyəti kontekstində də aydın şəkildə müşahidə olunur. Hazırda internetin və sosial şəbəkələrin inkişafı ilə alınma sözlər əksər gənclərimizin jarqonunun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Virtual mühit yeni söz və ifadələrin yayılması üçün bir növ platforma rolunu oynayır və bu da onların gündəlik danışığı dilinə sürətlə daxil olmasına şərait yaradır.

Qeyd etmək vacibdir ki, alınma sözlər təkcə leksikaya deyil, həm də dilin qrammatikasına təsir göstərir. Bəzi hallarda xarici sözlər cümlə quruluşunda dəyişikliklərə səbəb olur, sintaktik normalara təsir edir ki, bu da Azərbaycan dilini xarici dil kimi öyrənənlər üçün əlavə çətinliklər yarada bilər.

Alınma sözlərin uyğunlaşma prosesi hər zaman asan və sürətli getmir. Bəzi hallarda başqa dillərdən gələn sözlər uzun müddət dəyişmədən, orijinal formada işlədilir. Digər hallarda isə hibridləşmə baş verir, yəni müxtəlif dillərin elementləri bir ifadə daxilində birləşir.

Nəticə

Xarici dillərin Azərbaycan dilinə təsiri həm müsbət, həm də mənfi nəticələr doğurur. Bir tərəfdən, alınmalar dilin ifadə imkanlarını genişləndirərək onu zənginləşdirir, yeni anlayış və terminlərin formalaşmasına şərait yaradır. Xüsusilə elm, texnologiya, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahələrində yaranan yeni reallıqların ifadəsi üçün alınma sözlər mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən isə bu prosesin nəzarətsiz və həddindən artıq olması dilin daxili ahənginə, leksik sistemə və qrammatik quruluşuna müəyyən təsirlər göstərə, bəzi hallarda isə dilin milli xüsusiyyətlərinin zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Bununla yanaşı, alınma sözlərin və kalkaların düzgün istifadəsi, onların dilin norma və qaydalarına uyğunlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əks halda, dildə anlaşılmazlıq, normativ pozuntular və üslubi uyğunsuzluqlar yarana bilər. Bu baxımdan dil siyasəti, elmi tədqiqatlar və maarifləndirmə işləri xüsusi rol oynayır.

Nəticə etibarilə, xarici dillərin təsiri qaçılmaz və təbii bir prosesdir. Əsas məsələ bu təsiri düzgün istiqamətləndirmək, dilin inkişafına xidmət edən alınmaları qəbul etmək və eyni zamanda, onun özünəməxsusluğunu, zənginliyini və ifadə gücünü qoruyub saxlamaqdır. Bu tarazlığın təmin olunması həm dilçilərin, həm də cəmiyyətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev, A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. — Bakı: Maarif, 2012.
2. Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. — Bakı: Elm və təhsil, 2015.
3. Kazımov, Q. Nitq mədəniyyətinin əsasları. — Bakı: Təhsil, 2010.
4. Cəfərov, S. Azərbaycan dilinin tədrisi problemləri. — Bakı: Elm, 2014.
5. Axundov, A. A. Azərbaycan dilinin leksikası. — Bakı: Elm, 2005.
6. Seyidov, Y. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. — Bakı: Maarif, 2006.
7. Məmmədov, N. Dil və cəmiyyət. — Bakı: Elm və təhsil, 2013.
8. Əhmədov, B. Dil siyasəti və qloballaşma. — Bakı: Elm və təhsil, 2018.

MODERN BORROWED TERMS IN THE LANGUAGE OF AGRICULTURAL INNOVATION: PROBLEMS OF ADAPTATION, DIGITALIZATION, AND THE CULTURE OF PROFESSIONAL COMMUNICATION IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Kənd Təsərrüfatı İnnovasiyaları Dilində Müasir Alınma Terminlər: Azərbaycan Dilində Adaptasiya, Rəqəmsallaşma və Peşəkar Ünsiyyət Mədəniyyəti Problemləri

FƏRİDƏ CƏFƏRLİ

Farida Jafarli

fridc@internet.ru

<https://orcid.org/0009-0007-6175-8762>

Bakı Dövlət Universiteti

Baku State University

ABSTRACT

The rapid development of digital technologies in agriculture has led not only to the modernization of agricultural production but also to the renewal of its professional language. Borrowed terms related to digitalization, automation, and data analysis are actively entering agricultural discourse. This article examines the specifics of their functioning in the Azerbaijani language, as well as issues of phonetic, lexical-semantic, orthographic, and stylistic adaptation. It is shown that such terminology facilitates the precise description of new realities and integration into the international scientific space, but at the same time requires standardization, normalization of usage, and the preservation of a professional language culture. The study is based on an analysis of modern scientific literature, terminological practices, and current technological solutions applied in the agricultural sector. It has been established that borrowed terminology serves to more precisely describe new technological realities and promotes the integration of the national agricultural sector into the international scientific and professional community.

Keywords: *agricultural innovations, borrowed terminology, digitalization of agriculture, agricultural discourse, adaptation of terms.*

XÜLASƏ

Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı yalnız kənd təsərrüfatı istehsalının modernləşdirilməsinə deyil, həm də onun peşəkar dilinin yenilənməsinə səbəb olmuşdur. Rəqəmsallaşma, avtomatlaşdırma və məlumatların təhlili ilə bağlı alınma terminlər kənd təsərrüfatı diskursuna fəal şəkildə daxil olur. Bu məqalədə həmin terminlərin Azərbaycan dilində işlənmə xüsusiyyətləri, eləcə də onların fonetik, leksik-semantik, orfoqrafik və üslubi adaptasiya məsələləri araşdırılır. Göstərilir ki, bu cür terminologiya yeni reallıqların dəqiq təsvirini və beynəlxalq elmi məkanla inteqrasiyanı asanlaşdırır, lakin eyni zamanda standartlaşdırma, işlənmə normalarının tənzimlənməsi və peşəkar dil mədəniyyətinin qorunmasını tələb edir. Tədqiqat müasir elmi ədəbiyyatın, terminoloji təcrübələrin və kənd təsərrüfatı sektorunda tətbiq olunan cari texnoloji həllərin təhlilinə əsaslanır. Müəyyən edilmişdir ki, alınma terminologiya yeni texnoloji reallıqların daha dəqiq təsvirinə xidmət edir və milli kənd təsərrüfatı sektorunun beynəlxalq elmi və peşəkar məkana inteqrasiyasını təşviq edir.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı innovasiyaları, alınma terminologiya, kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşması, kənd təsərrüfatı diskursu, terminlərin adaptasiyası.*

Introduction

The rapid digital transformation of agriculture is affecting not only production technologies but also the professional language of the agricultural sector. Driven by growing food demand, climate challenges, and the need for more efficient resource use, traditional farming methods are gradually being replaced by intelligent and automated solutions. This process is accompanied by the active introduction of borrowed terms into agricultural discourse, such as smart farming, precision agriculture, IoT, drone monitoring, and data analytics. These terms are becoming part of scientific, educational, and professional communication, reflecting the formation of a new terminological system. At the same time, their proliferation raises questions of phonetic, graphic, semantic, and stylistic adaptation in the Azerbaijani language and

requires the standardization and regulation of their usage in order to preserve the culture of professional speech [1]. The introduction of digital technologies in agriculture not only enhances the efficiency of agricultural production but also actively expands its terminology. Modern digital solutions enable more precise monitoring of crops, soil conditions, and climate factors, thereby increasing the use of borrowed terms related to monitoring, automation, and intelligent management. Smart farming occupies a special place among these terms as a key area of agricultural innovation, combining automated equipment, sensor systems, and digital platforms. The spread of such concepts in scientific and professional communication requires their phonetic, graphic, semantic, and stylistic adaptation in the Azerbaijani language, as well as the standardization of usage norms [2]. Modern digital solutions in agriculture are changing not only agricultural practices but also the language of professional communication. Precision fertilizer application technologies, irrigation systems, monitoring platforms, analytical tools, and forecasting models enable more efficient resource use, reduce losses, and enhance the sustainability of production. They also introduce new terms related to management, forecasting, risk, and innovation into professional usage. As a result, the digital transformation of agriculture is accompanied by an active renewal of agricultural terminology, which requires phonetic, graphic, semantic, and stylistic adaptation, as well as standardization in the Azerbaijani language.

Materials and methods

Within the framework of the topic “Modern Borrowed Terms in the Language of Agricultural Innovation: Problems of Adaptation, Digitalization, and the Culture of Professional Communication in the Azerbaijani Language,” the methodological framework of the study is constructed with due consideration of both the technological and linguistic dimensions of the issue under examination. The focus is placed not only on the impact of digital transformation on agricultural production, but also on the way innovation processes shape a new layer of professional vocabulary that is actively expanding through borrowed terms.

The study is based on qualitative and quantitative analyses of scientific publications, international reports on agricultural technologies, statistical data on the implementation of digital solutions in agriculture, as well as materials reflecting the use of innovative terminology in scientific, educational, and professional communication. This range of sources makes it possible to trace how the development of precision farming systems, digital monitoring, automated control, satellite observation, and intelligent data analysis influences not only production efficiency, but also the renewal of the conceptual apparatus of the agricultural sector.

Particular attention is paid to examining how borrowed terms denoting new technologies, methods, and forms of agricultural labor organization become established in the Azerbaijani language, what challenges arise in their phonetic, graphic, semantic, and stylistic adaptation, and how consistently they are used in professional discourse. The methodological approach includes a comparative analysis of terms and their functional use, a statistical assessment of the frequency of individual lexical units,

and a review of existing scholarly works on digital agriculture and intelligent agricultural systems.

This comparative approach makes it possible to identify how various technological trends—from precision agriculture and smart farming to digital farm management platforms—are accompanied by the influx of new foreign-language terms into the language, and how these units correlate with existing means of expression in the Azerbaijani language. It is also noted that research in the field of digital agriculture confirms the significant impact of advanced technologies on improving the efficiency of agricultural production management and ensuring the sustainable development of the sector [3], while studies of intelligent farming systems demonstrate that the digital environment creates more flexible and adaptive models of agricultural activity that are responsive to changes in natural and market conditions [4].

An important area of analysis is the study of statistical patterns in the distribution of both digital technologies themselves and the associated terminology, which makes it possible to determine which concepts have already entered active professional use and which are still in the process of terminological formation. The study also employs a systems-analytical approach, within which digital agriculture is viewed as a complex structure integrating the processes of data collection, processing, and interpretation, while the linguistic support of this system is regarded as a distinct level of professional communication that ensures the accuracy, unambiguity, and effectiveness of knowledge exchange.

This approach is particularly important because the productivity of smart farming is determined not by individual technologies alone, but by their integrated interaction. Scientific research emphasizes that the synthesis of sensors, automated mechanisms, software platforms, and analytical models produces significantly greater results than their isolated use [5]. Accordingly, the terminological system of agricultural innovations should be analyzed not in isolation, but as an interconnected part of the broader process of digitalization of agricultural discourse.

Overall, the study is descriptive and analytical in nature, as it aims both to identify the leading trends in the development of modern agricultural terminology and to interpret its role in shaping the culture of professional communication in the Azerbaijani language. This methodological perspective allows for a deeper understanding of how borrowed terms become a linguistic reflection of technological transformations in agriculture, what problems arise during their adaptation, and why their normative and functional organization is of particular importance in the context of the digitalization of the agricultural sector.

Technologies related to GPS-guided agricultural machinery, as well as digital farm management platforms, are spreading relatively rapidly, as their practical value directly contributes to the improvement of organizational, production, and management processes. However, within the context of this study, not only the technological effectiveness of these solutions is of particular importance, but also the fact that they actively introduce a large number of new borrowed terms into professional discourse. Concepts related to navigation, digital mapping, monitoring,

automated control, software, and analytical systems are increasingly used in agricultural communication and are gradually forming a new layer of terminology in the Azerbaijani language.

At the same time, innovative technologies such as satellite monitoring, remote sensing, agricultural drones, and intelligent crop analysis systems, although still at an early stage of development, are already occupying a prominent place in both agricultural practice and professional and scientific discourse. Their development is accompanied by the rapid incorporation of new terms and concepts, primarily borrowed ones, into the language, which makes the issue of their normative adaptation particularly pressing. As the digital infrastructure of agriculture expands, the need for the uniform, precise, and communicatively justified use of such terms in the Azerbaijani language also increases.

These processes demonstrate that the digitalization of agriculture affects not only farming methods and productivity levels but also the structure of professional language. Modern farmers, agronomists, engineers, and digital monitoring specialists increasingly interact with a conceptual apparatus that includes terms of foreign origin, reflecting new forms of labor organization, resource management, and data analysis. Consequently, borrowed terminology is no longer a peripheral phenomenon, but is becoming an important element of professional communication that requires linguistic understanding and systematization.

Digital decision-support systems, which integrate the processing of multiple agricultural parameters and enable the selection of the most effective management strategies, play a special role in this process. However, their significance in the context of the topic under consideration lies not only in their functional capabilities, but also in the fact that they create a unique terminological environment in which concepts such as digital platform, algorithmic analysis, intelligent management, monitoring system, automated forecasting, and other terms that have entered the language through scientific, technical, and international professional exchange become established. It is precisely in this area that the problems of the phonetic, graphic, semantic, and stylistic adaptation of borrowings in the Azerbaijani language are especially evident.

The integration of intelligent technologies into agricultural activities contributes to more accurate irrigation planning, more rational fertilizer application, improved yield monitoring, and an overall increase in the efficiency of agricultural management. At the same time, it leads to a greater complexity of professional communication, since it requires the constant acquisition of new terms, their correlation with national linguistic resources, and the development of a culture of correct usage in scientific, educational, and industrial environments. Thus, the digital transformation of agriculture should be considered not only as an economic and technological process, but also as a factor in the intensive renewal of agricultural terminology.

Overall, the methodological framework of this study makes it possible to examine the development of digital technologies and the formation of modern borrowed terminology as interrelated phenomena. The combination of statistical data analysis, descriptions of innovative agricultural solutions, and the study of the functioning of

new terminology in professional speech makes it possible to identify how the digitalization of agriculture contributes to the expansion of Azerbaijani-language terminology. This approach allows for a deeper understanding that the introduction of innovations is accompanied not only by the modernization of production activities, but also by the transformation of the linguistic landscape of the agricultural sector, where issues of the adaptation of borrowed terms, their standardization, and communicative culture acquire particular scientific and practical significance.

Results

The current stage of agricultural development is characterized not only by the active implementation of innovative technologies but also by the intensive renewal of the professional language that serves the agricultural sector. The digital transformation of the agro-industrial complex is leading to qualitative changes in production, management, and control systems, while at the same time significantly influencing the composition of specialized vocabulary. Under these conditions, the language of agricultural innovation is increasingly supplemented by new borrowed terms that enter Azerbaijani-language professional communication through international scientific and technical exchange, digital platforms, software products, and global agribusiness practices.

An analysis of the development of smart farming shows that the implementation of digital solutions in agriculture is accompanied not only by increased production efficiency but also by the expansion of the conceptual framework of agricultural science and practice. Today, terms related to GPS navigation, automated control, remote sensing, digital mapping, big data analysis, and intelligent information processing are increasingly used in the professional discourse of agronomists, engineers, farmers, digital system operators, and monitoring specialists. Although these terms are largely borrowed, they are gradually becoming established in the language and forming a distinct layer of modern agricultural terminology.

Precision farming technologies occupy a special place in this process, as they are one of the main sources of new terms in agricultural discourse. The use of GPS-enabled equipment significantly improves the accuracy of field operations, reduces resource losses, and enhances the organization of the production process. However, the importance of these technologies goes beyond their practical effectiveness. They also contribute to the widespread use of terms such as GPS navigation, autopilot, digital field map, equipment routing, tracking, and parallel driving. All of these units reflect new ways of organizing labor and require consideration in terms of their phonetic, graphic, and semantic adaptation in the Azerbaijani language.

An equally important area is the use of digital farm management platforms. Such systems integrate data on crop areas, water consumption, fertilizer application rates, crop protection product use, fieldwork schedules, and yield forecasts. As a result, professional language is being enriched with terms such as farm management software, digital platform, agricultural analytics, electronic monitoring, database, algorithmic analysis, digital interface, and automated planning. These terms no longer

refer to individual technological operations but to an entire system of digital agricultural production management, which makes them an important part of modern scientific and professional communication.

The development of monitoring technologies is significantly influencing the modernization of agricultural terminology. Soil sensors, weather stations, moisture monitoring systems, drones, and satellite platforms provide agricultural producers with the opportunity to receive up-to-date information on soil conditions, plant development, and external environmental factors. Along with these technologies, borrowed terms such as sensor, monitoring, drone, satellite observation, remote sensing, vegetation index, scanning, digital imaging, and geoanalytics are entering the language. Their proliferation demonstrates that modern agricultural communication is becoming increasingly intertwined with the language of engineering, information technology, and digital analytics.

The term remote sensing is particularly revealing in this regard. It refers to the technology of obtaining information about the Earth's surface without direct contact with the observed object, most often by using satellites, drones, and specialized sensors. In agriculture, this technology is used to assess crop conditions, identify moisture-deficient zones, forecast yields, and detect problem areas in fields. Such terms, derived from international scientific practice, require not only translation but also regulatory approval, as they may be used in various forms in professional speech, which reduces terminological precision.

Terms related to data processing and decision-making also play an important role in the language of agricultural innovation. Modern agriculture increasingly relies on digital systems that analyze multiple parameters simultaneously and offer the most effective production management strategies. In this regard, terms such as decision support system, data analysis, forecasting, smart irrigation, variable rate technology, automated control, and precision agriculture are widely used. Their use in the Azerbaijani language demonstrates that borrowing is not occurring haphazardly but rather as part of the formation of a new conceptual model of agricultural knowledge.

It should be emphasized that the proliferation of such terms is linked not only to the objective need to name new phenomena but also to a change in the culture of professional communication itself. While traditional agricultural vocabulary was primarily focused on describing land, crops, agricultural implements, and seasonal cycles, the modern language of the industry increasingly incorporates concepts related to digital algorithms, platform solutions, automation, and intelligent control systems. Thus, professional communication in agriculture is becoming more technologically advanced, internationalized, and interdisciplinary.

At the same time, the active penetration of borrowed terms gives rise to a number of linguistic and communicative problems. First and foremost, this concerns difficulties of phonetic adaptation, when a foreign word retains a sound pattern unfamiliar to the Azerbaijani language. Graphic adaptation is no less significant, as many terms can be rendered either in their original form or in a transliterated version. Issues of semantic accuracy also arise when the same term is understood differently in

different contexts or is rendered through multiple translations. Finally, there is the issue of stylistic appropriateness: not every borrowing is equally suitable for scientific texts, textbooks, production instructions, and professional speech.

For example, terms such as drone, monitoring, scanner, platform, algorithm, and sensor have already become firmly established in professional usage, while more complex terms related to analytics and digital modeling are still being actively adopted. This means that modern agricultural terminology in Azerbaijani is developing in the context of constant interaction between national linguistic resources and international scientific and technical vocabulary. Therefore, the task of systematizing, standardizing, and communicatively justifying their use is particularly urgent.

Discussion

The results of the study suggest that the digital transformation of the agricultural sector is influencing not only the technological modernization of agricultural production but also a significant shift in the language system that serves this professional field. The spread of smart farming technologies, automated control systems, digital monitoring, and platform solutions is accompanied by the active penetration of new borrowed terms into agricultural discourse, which are gradually becoming an integral part of modern professional communication. In this context, the language of agricultural innovation in Azerbaijani is developing as an open and dynamic system that responds to international scientific and technological influence.

One of the most significant findings of the study is that the introduction of digital technologies in agriculture is accompanied by the formation of a new conceptual framework reflecting modern approaches to organizing agricultural production. Whereas the professional vocabulary of this field previously described primarily traditional processes such as tillage, crop cultivation, seasonal work, and the use of agricultural machinery, it is now actively incorporating terms related to software control, automation, digital data processing, remote monitoring, and intelligent analytics. Thus, terminological renewal reflects deeper structural changes in the agricultural model itself.

Borrowed terms related to precision farming technologies occupy a special place in this process. This area is one of the main sources of lexical innovations entering Azerbaijani-language professional discourse. The use of GPS navigation, self-driving vehicles, parallel driving systems, digital field maps, and machine routing requires not only the technical implementation of the corresponding solutions but also the linguistic assimilation of the terms that denote them. As a result, new words and phrases, primarily derived from English and international technical practice, are becoming established in professional discourse. Their active use demonstrates that the digitalization of agriculture is simultaneously a technological and a linguistic process.

An equally important area of terminological renewal is the proliferation of digital agricultural production management platforms. These systems integrate information on crop acreage, irrigation regimes, fertilizer application rates, plant protection products, the timing of agricultural operations, and yield forecasts. Consequently,

terms such as digital platform, farm management software, database, algorithmic analysis, digital interface, electronic monitoring, and automated planning are entering professional usage and becoming part of the professional lexicon. These terms no longer refer only to individual operations but to a holistic system of coordination and regulation of agricultural processes, which makes them particularly significant for the language of modern agricultural science and practice.

The study also shows that monitoring and remote surveillance technologies are significantly influencing the renewal of agricultural terminology. The use of soil sensors, weather stations, moisture monitoring systems, drones, and satellite platforms is creating a new terminological environment in which borrowed terms such as sensor, monitoring, scanning, digital visualization, satellite observation, remote sensing, geoanalytics, and vegetation index are actively used. This vocabulary reflects the interdisciplinary nature of modern agricultural communication, in which the language of agriculture increasingly interacts with the language of engineering, information technology, geoinformatics, and digital analytics.

However, the results of the study also highlight that the active adoption of new terminology is not always seamless. One of the key challenges remains the adaptation of such terms to the norms of the Azerbaijani language. This problem manifests itself primarily at the phonetic level, when foreign words retain a sound form that is unfamiliar to the Azerbaijani language system. Significant difficulties also arise in the graphic representation of terms, as the same units may appear both in their original spelling and in transliterated form. This reduces the uniformity of professional discourse and complicates the development of stable terminological standards.

References

1. Wolfert S., Ge L., Verdouw C., Bogaardt M. (2017). Big Data in Smart Farming: A Review. *Agricultural Systems*, 153, pp. 69–80.
2. Gebbers R., Adamchuk V.I. (2010). Precision Agriculture and Food Security. *Science*, 327(5967), pp. 828–831.
3. OECD. (2019). *Digital Opportunities for Better Agricultural Policies*. Paris: OECD Publishing.
4. Klerkx L., Jakku E., Labarthe P. (2019). A Review of Social Science on Digital Agriculture, Smart Farming and Agriculture 4.0. *NJAS: Wageningen Journal of Life Sciences*, 90–91, 100315.
5. Eastwood C., Klerkx L., Ayre M., Dela Rue B. (2019). Managing Socio-Ethical Challenges in the Development of Smart Farming: From a Fragmented to a Comprehensive Approach for Responsible Research and Innovation. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 32, pp. 741–768.
6. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2022). *The State of Food and Agriculture 2022: Leveraging Automation in Agriculture for Transforming Agrifood Systems*. Rome: FAO.

DİREKTİV NİTQ AKTLARININ KOQNİTİV-PRAQMATİK İNTERPRETASIYASI

Directive Speech Acts: Cognitive-Pragmatic Interpretation

CƏMALƏ HÜSEYNOVA

Jemale Huseynova

huseynovacmal361@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-6809-5432>

Bakı Dövlət Universiteti

Baku State University

XÜLASƏ

Müasir dilçilik nitq qarşılıqlı təsirinin koqnitiv aspektləri və rəsmi ünsiyyətdə nitqlərin şərhində iştirak edən mexanizmlərin öyrənilməsi baxımından bu tədqiqat aktualdır. Direktivlər davranışın tənzimlənməsində, fəaliyyətlərin təşkilində və institusional nizamın qorunmasında əsas rol oynayır, lakin onların təfsiri tez-tez koqnitiv çətinliklər yaradır. Bu tədqiqatın məqsədi rəsmi diskursda direktiv nitq aktlarının şərhini asanlaşdıran koqnitiv mexanizmləri müəyyən etmək və sistemləşdirməkdir. Buna nail olmaq üçün nəticə çıxarmaq, fon biliklərini aktivləşdirmək, vəziyyətlərin zehni modellərini qurmaq, nitq aktlarını təsnif etmək və direktiv tətbiqinin nəticələrini proqnozlaşdırmaq kimi prosesləri təhlil etmək təklif olunur. Bu işin elmi yeniliyi rəsmi ünsiyyətin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, direktiv nitq aktlarının koqnitiv linqvistik baxımdan hərtərəfli araşdırılmasındadır. Bu tədqiqatda direktivlər zehni modellər, çərçivə strukturları və nəticə çıxarma prosesləri arasındakı qarşılıqlı təsirin nəticəsi kimi təhlil edilir. Bu, onların təfsir mexanizmlərini aydınlaşdırmağa və peşəkar mühitlərdə nitq təsirinin koqnitiv təşkili haqqında anlayışımızı genişləndirməyə imkan verir.

Açar sözlər: nitq aktı, koqnitiv, rəsmi ünsiyyət, təhlil, zehni modellər

ABSTRACT

The study is relevant in terms of examining the cognitive aspects of speech interaction and the mechanisms involved in interpreting utterances in formal communication. Directives play a crucial role in regulating behavior, organizing activities, and maintaining institutional order; however, their interpretation often poses cognitive challenges. The aim of this research is to identify and systematize the cognitive mechanisms that facilitate the interpretation of directive speech acts in formal discourse. To achieve this, processes such as inference-making, activation of background knowledge, construction of mental models of situations, classification of speech acts, and prediction of the outcomes of directive application are proposed for analysis. The scientific novelty of this work lies in the comprehensive investigation of directive speech acts from a cognitive linguistic perspective, taking into account the specific features of formal communication. In this study, directives are analyzed as the result of the interaction between mental models, frame structures, and inference processes. This approach clarifies their interpretive mechanisms and expands our understanding of the cognitive organization of speech influence in professional settings.

Keywords: speech act, cognitive, formal communication, analysis, mental models

Giriş

Nitq aktı şifahi ünsiyyətin ən kiçik əsas vahididir və aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: formal-qrammatik, semantik və kommunikativ təşkil, qəsdən və situasiya-kontekstual şərtləndirmə, danışanın adresata yönəlmiş hərəkəti və onun müəyyən perlokutiv məqsədə çatmaq üçün reaksiyası və ya nitq qarşılıqlı təsiri. Bu tərif nitq aktını “bu cəmiyyətdə qəbul edilmiş nitq davranışının prinsip və qaydalarına uyğun olaraq həyata keçirilən məqsədyönlü nitq aktı” və “praqmatik vəziyyət çərçivəsində nəzərdən keçirilən normativ sosial-nitq

davranışının minimal vahidi” kimi şərh edən F.Batseviçin təsnifatı ilə genişləndirilməlidir [1, s. 170]. Nitq aktı nəzəriyyəsi müasir dilçilik və pragmatikada mərkəzi yer tutur, çünki o, dili yalnız məlumat ötürmə vasitəsi kimi deyil, həm də bir hərəkət forması kimi görür. Bu yanaşma çərçivəsində nitq danışanın müəyyən bir niyyəti həyata keçirdiyi və ünvanlanana təsir etdiyi bir hərəkət kimi başa düşülür. Nitq fəaliyyəti illokutiv və perlokutiv aspektlərini özündə birləşdirən məqsədyönlü bir proses kimi qəbul edilir.

H.Levinson demişdir ki, direktiv kimdənsə bir şey etməsini istəmək üçün nəzərdə tutulmuş lingvistik bir ifadədir [4, s.239]. C.Sörl göstərişin tədris və təlim proqramında tez-tez istifadə olunan bir nitq hərəkəti olduğunu bildirmişdir [5]. Kreidlerə görə, direktiv ifadələr danışanın dinləyicini bir şey etməyə və ya bir şeydən çəkinməyə inandırmağa çalışdığı ifadələrdir [2, s.189].

Müxtəlif növ nitq aktları çoxsaylı elmi tədqiqatların obyektinə çevrilmişdi, bunların arasında A.P.Zaxnitkonun fikrincə, “...resipientin hərəkətə birbaşa motivasiyası”nı təmsil edən sözdə direktivlərə - kommunikativ-niyyətli məzmunu mühüm rol verilir [8, s. 460]. Elmi ədəbiyyatın icmalına görə, direktiv ifadələrin öyrənilməsi aşağıdakılarla əlaqələndirilir: nitqin publisistik diskursa direktiv təsiri [3]; kommunikativ niyyət kateqoriyasının sintaktik nümayəndələri sistemində dolayı ifadələr [6] və motivasiyaedici modallığın ifadəsi kimi sual cümlələri [7]. Lakin müxtəlif aspektləri nəzərə almadan direktiv nitq aktlarının sistemli təhlili mümkün deyil.

Əsas məqsədi ünvanlanana hərəkətə keçməyə təşviq etmək olan direktivlər nitq aktlarının təsnifatında xüsusi yer tutur. Direktiv nitq aktları həmsöhbətin davranışını dəyişdirməyi və danışanın iradə ifadəsini əks etdirməyi hədəfləyir. Bunlara əmrələr, xahişlər, məsləhətlər, tövsiyələr, qadağalar və göstərişlər daxildir. Onların spesifikasiyi gələcək hərəkətə yönəlməsində və ünsiyyət təzyiqinin mövcudluğundadır, bu təzyiqin dərəcəsi ünsiyyət iştirakçılarının kontekstindən və sosial vəziyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Direktiv nitq aktlarının öyrənilməsi bizə müxtəlif diskurs növlərində şifahi təsir mexanizmlərini və niyyətliyin xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Direktivlərin təhlili xüsusilə tənzimləyici funksiya yerinə yetirdiyi və sosial institutların fəaliyyətini təmin etdiyi rəsmi ünsiyyətdə aktualdır. Direktivlərin nitq aktı nəzəriyyəsi çərçivəsində nəzərdən keçirilməsi onların pragmatik və idrak xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün nəzəri əsas yaradır.

Direktiv nitq aktlarının təhlilinə koqnitiv yanaşma onları yalnız pragmatik təsir alətləri kimi deyil, həm də hərəkətin konsepsiyalaşdırılması, təsnifatlaşdırılması və təfsiri proseslərini əks etdirən mürəkkəb zehni konstruksiya kimi nəzərdən

keçirməyə imkan verir. Direktiv nitq aktı bir ünsiyyət iştirakçısının digərinin davranışında dəyişiklik başlatdığı bir vəziyyətin koqnitiv modelləşdirilməsinin nəticəsidir. Onun strukturu məqsədyönlü, konseptual və kontekstual komponentlərin qarşılıqlı təsiri əsasında formalaşır.

Direktivin idrak strukturunun mərkəzində danışanın niyyəti dayanır. Adresatı hərəkətə təşviq etmək niyyəti ifadənin məzmununu təşkil edən ilkin zehni impulsdur. Danışan vəziyyətin daxili modelini formalaşdırır; onlar mövcud şəraiti tanıyır, dəyişiklik ehtiyacını gözləyir və adresatın ehtimal olunan reaksiyasını proqnozlaşdırır. Beləliklə, bir direktiv hələ reallıqda reallaşmamış, lakin subyektin zehni məkanında artıq mövcud olan gələcək hərəkətin idrak planlaşdırılması ilə başlayır.

Koqnitiv strukturun vacib bir komponentlərindən biri “fəaliyyət” anlayışdır. Direktiv həmişə yerinə yetiriləcək konkret və ya mücərrəd bir hərəkət ideyası ilə əlaqələndirilir. Bu hərəkət məqsədyönlü, idarəolunan və potensial olaraq əldə edilə bilən kimi konsepsiyalaşdırılır. Rəsmi ünsiyyətdə “öhdəlik”, “zərurət”, “qayda” və “norma” kimi əlaqəli anlayışlar tez-tez aktivləşir. Bu anlayışlar bir direktivin qanuni və əsaslı kimi qəbul edildiyi zehni fonu təşkil edir.

Növbəti struktur element adresatın zehni modelidir. Direktivi formalaşdırarkən, danışan həmsöhbətin idrak imkanlarını, statusunu və biliklərini anlamağa əsaslanır. Onlar adresatın niyyəti tanımaq, ifadəni şərh etmək və hərəkəti yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olduğunu fərz edirlər. Koqnitiv baxımdan, direktiv birtərəfli proses deyil, iki zehni sistem arasında qarşılıqlı təsirdir. Direktivin effektivliyi danışanla adresatın situasiya modelləri arasındakı uyğunluqdan asılıdır. Direktivlər müəyyən idrak çərçivələri — tipik rolları, hərəkətləri və gözləntiləri əhatə edən strukturlaşdırılmış ssenarilər daxilində həyata keçirilir.

Direktivin idrak strukturuna modallıq komponenti də əhəmiyyətli rol oynayır. Modallıq danışanın hərəkətin zəruriliyinə və ya arzuolunamlığına münasibətini əks etdirir. Modal mənalar (“olmalıdır”, “edə bilər”) öhdəlik dərəcəsini göstərir və vəziyyətin idrak qiymətləndirməsini formalaşdırır. Modallıq ehtimal və öhdəlik şkalasını aktivləşdirir, bu da ünvanlanan şəxsə hərəkəti prioritetləşdirməyə kömək edir. İfadə mexanizmləri direktivlərin təfsirində mühüm rol oynayır. Bu, xüsusilə imperativin dolayı yolla ifadə olunduğu dolayı direktivlər üçün həqiqidir. Adresat deyimi kontekst və fon bilikləri ilə müqayisə edərək idraki nəticə çıxarmalıdır. Məsələn, müəyyən bir vəziyyətdə “Burada hava yoxdur” ifadəsi pəncərəni açmaq istəyi kimi şərh olunur. Bu proses səbəb-nəticə münasibətlərinin və qarşılıqlı təsir ssenarilərinin idrak sxemlərinin aktivləşdirilməsini tələb edir.

Direktivin idrak strukturu zaman perspektivini də əhatə edir. Direktiv gələcəyə

yönəlmiş olduğundan, nəticə proqnozu zehni modeldə aktivləşir. Danışan və adresat bir hərəkətin yerinə yetirilməsinin və ya edilməməsinin nəticələrini zehni olaraq modelləşdirir. Bu modelləşdirmə risklərin, faydaların və sosial sanksiyaların qiymətləndirilməsi ilə əlaqələndirilir. Rəsmi ünsiyyətdə proqnozlaşdırma çox vaxt qaydalar haqqında biliklərə əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, direktivin idrak strukturu mədəni modellərlə sıx bağlıdır. Müxtəlif mədəni kontekstlərdə məqbul birbaşalığ, öhdəlik və iyerarxiya dərəcəsi haqqında fərqli anlayışlar mövcuddur. Bu mədəni bilik adresatın idrak gözləntilərini formalaşdırır və ifadənin təfsirinə təsir göstərir. Beləliklə, direktiv daha geniş sosiomədəni anlayışlar sisteminə daxil edilmişdir. Ümumilikdə, direktiv nitq aktının idrak strukturu, məqsədyönlü komponent, hərəkətin konseptuallaşdırılması, iştirakçıların zehni modelləri, cərçivə ssenariləri, modallıq, presuppozisiyalar və nəticə çıxarma mexanizmləri daxil olmaqla çoxsəviyyəli bir sistemdir. Bu elementlər stimulun uğurlu həyata keçirilməsini təmin etmək üçün qarşılıqlı təsir göstərir. Direktivlərin idrak baxımından təhlil edilməsi, rəsmi ünsiyyətdə planlaşdırma, şərh və davranış tənzimlənməsi proseslərini daha dərinlən anlamağa imkan verir. Beləliklə, direktiv nitq aktı təkcə pragmatik təsir vasitəsi deyil, həm də ünsiyyət iştirakçılarının mürəkkəb zehni fəaliyyətinin əksidir. Onun idrak strukturu dilin sosial qarşılıqlı əlaqəni necə vasitəçilik etdiyini və rəsmi məkanda fəaliyyət nümunələrini necə formalaşdırdığını nümayiş etdirir.

Direktiv nitq aktlarının təfsiri adresatın danışanın niyyətini tanıdığı və onu öz bilikləri və sosial rolları ilə əlaqələndirdiyi mürəkkəb bir idrak prosesidir. Direktivlər hərəkəti motivasiya etməyə yönəlmişdir, lakin onların uğuru yalnız lingvistik formadan deyil, həm də adresatın gizli və ya açıq niyyəti düzgün şəkildə deşifrə etmək qabiliyyətindən asılıdır. Təfsirin idrak mexanizmlərinə nəticə çıxarma, fon biliklərinin aktivləşdirilməsi, zehni modellərin qurulması və nəticələrin proqnozlaşdırılması prosesləri daxildir.

Növbəti vacib mexanizm fon biliklərinin aktivləşdirilməsidir. Toplanmış təcrübəyə və mədəni normalara istinad etmədən direktivi şərh etmək mümkün deyil. Rəsmi ünsiyyətdə adresatın təşkilati qaydaları, vəzifə təsvirlərini və status münasibətlərini nəzərə alır. Bu bilik direktivin qanuni və ya əksinə, uyğunsuz kimi qəbul edildiyi idrak kontekstini formalaşdırır. Arxa plan bilikləri bir ifadənin məcburi qüvvə dərəcəsini və onu görməməzliyin mümkün nəticələrini tez bir zamanda müəyyən etməyə imkan verir.

Situasiyanın zehni modelinin qurulması mühüm rol oynayır. Direktiv aldıqdan sonra adresat mövcud şəraitin, hərəkətin məqsədinin və gözlənilən nəticənin daxili təsvirini formalaşdırır. Bu model ünsiyyətdə iştirak edənləri, onların rollarını və vaxt

parametrlərini əhatə edir. Məsələn, “Hesabatı bazar ertəsinə qədər hazırlayın” direktivi idrak planlaşdırma çərçivəsini aktivləşdirir: adresat vaxt, resurslar və hərəkətlər ardıcılığı ayırır. Zehni model şifahi siqnalıdan praktik tətbiqə keçməyə kömək edir.

Direktiv nitq aktlarının təfsiri nəticə çıxarmağı, fon biliklərinin aktivləşdirilməsini, zehni modellərin qurulmasını, kateqoriyalaşdırmanı, modallıq təhlilini və nəticələrin proqnozlaşdırılmasını əhatə edən çoxmərhələli idrak prosesidir. Bu mexanizmlər lingvistik siqnalıdan mənalı hərəkətə keçidi təmin edir. Direktiv təfsirin idrak mexanizmlərinin araşdırılması, dəqiq anlaşıma və müvafiq reaksiyanın xüsusilə vacib olduğu şifahi təsir proseslərini və institusional qarşılıqlı təsirin xüsusiyyətlərini daha dərinlən anlamağa imkan verir.

Direktiv nitq aktlarının təfsirinin əsasını təşkil edən idrak mexanizmlərinin təhlili göstərmişdir ki, imperativ ifadələrin anlaşılması prosesi nəticə çıxarmağı, fon biliklərinin aktivləşdirilməsini, zehni modellərin qurulmasını və nəticələrin proqnozlaşdırılmasını əhatə edən mürəkkəb zehni fəaliyyətdir. Direktivi şərh etmək yalnız qrammatik formanı tanımaqla məhdudlaşmır, həm də danışanın niyyətini müəyyən etməyi və onu institusional normalarla, ünsiyyətdə iştirakçıların statusu və rol münasibətləri ilə əlaqələndirməyi əhatə edir. Məsuliyyət dərəcəsini və alıcının cavabının təbiətini müəyyən edən kontekst və mədəni idrak sxemlərinin rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Material və metodlar

Bu tədqiqat direktiv nitq aktlarının əsasını təşkil edən koqnitiv və praqmatik mexanizmlərin müəyyənəndirilməsi və şərh edilməsinə yönəlmiş keyfiyyət yönümlü tədqiqat yanaşmasına əsaslanır. Metodoloji çərçivə nitq aktları nəzəriyyəsi və koqnitiv dilçilik prinsiplərinə əsaslanır ki, bu da dil forması, kommunikativ niyyət və koqnitiv proseslər arasındakı əlaqənin sistemli şəkildə araşdırılmasına imkan verir. Tədqiqatın nəzəri əsası nitq aktları nəzəriyyəsini irəli sürmüş J. L. Austin və onu daha da inkişaf etdirmiş John Searle alimlərin yanaşmalarına əsaslanır. Bu nəzəriyyə çərçivəsində direktiv nitq aktları danışanın dinləyicinin davranışına təsir göstərmək məqsədi ilə həyata keçirdiyi kommunikativ aktlar kimi başa düşülür. Tədqiqatın koqnitiv aspekti isə koqnitiv dilçiliyin əsas prinsiplərinə əsaslanır. Bu yanaşmaya görə, dil ifadələri insanın konseptual strukturlarını və zehni modellərini əks etdirir; bu fikir xüsusilə George Lakoff tərəfindən vurğulanmışdır.

Tədqiqatda koqnitiv-praqmatik təhlil metodu tətbiq olunur. Bu metod praqmatik interpretasiyanı koqnitiv modelləşdirmə ilə birləşdirərək dil strukturlarında ifadə olunan direktiv niyyətlərin müəyyən edilməsinə və bu niyyətlərin kommunikasiya iştirakçıları tərəfindən konkret kontekst daxilində necə şərh olunduğunu araşdırmağa

imkan verir.

Təhlil üçün istifadə olunan empirik material müxtəlif kommunikativ situasiyalardan seçilmiş direktiv ifadələrdən ibarətdir. Bu materiallara gündəlik danışq diskursu, yazılı mətnlər və institusional kommunikasiya nümunələri daxildir. Seçilmiş ifadələr xahiş, əmr, tövsiyə və məsləhət kimi direktiv nitq aktlarının tipik nümunələrini əks etdirir.

Təhlil bir neçə mərhələdə aparılmışdır. Birinci mərhələdə direktiv nitq aktları müəyyənləşdirilmiş və onların illokutiv gücünə görə təsnifatı aparılmışdır. Bu mərhələdə hər bir ifadənin praqmatik funksiyası danışanın kommunikativ niyyətinin və istifadə olunduğu kontekstin təhlili əsasında müəyyən edilmişdir. İkinci mərhələdə direktiv ifadələrin interpretasiyasında iştirak edən koqnitiv faktorlar araşdırılmışdır. Bu zaman danışan və dinləyici arasında mövcud olan konseptual sxemlər və zehni modellər müəyyən edilmişdir. Xüsusi diqqət kontekstual biliklərin, sosial münasibətlərin və ortaq koqnitiv çərçivələrin direktiv ifadələrin interpretasiyasına təsirinə yönəldilmişdir.

Bundan əlavə, direktiv nitq aktlarının reallaşmasına təsir edən situativ amillərin – sosial rolların, hakimiyyət münasibətlərinin və kommunikativ məqsədlərin – müəyyən edilməsi üçün kontekstual təhlil metodundan istifadə olunmuşdur. Bu yanaşma direktiv ifadələrin real kommunikativ mühitdə necə fəaliyyət göstərdiyini daha əhatəli şəkildə izah etməyə imkan verir.

Ümumilikdə, tədqiqatda tətbiq olunan koqnitiv-praqmatik metodoloji çərçivə direktiv nitq aktlarının çoxölçülü şəkildə öyrənilməsinə şərait yaradır. Praqmatik təhlil ilə koqnitiv interpretasiyanın birləşdirilməsi danışanın direktiv ifadələri necə formalaşdırdığını və dinləyicinin onları konkret kommunikativ situasiyada necə şərh etdiyini daha dərinləndirən anlamağa imkan verir.

Nəticələr

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, direktiv nitq aktlarının interpretasiyası yalnız qrammatik forma ilə müəyyən edilmir; bu proses həm praqmatik kontekst, həm də kommunikasiya iştirakçılarının koqnitiv bilik strukturları ilə sıx bağlıdır. Aparılmış təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, direktiv ifadələr müxtəlif kommunikativ situasiyalarda fərqli semantik və praqmatik funksiyalar yerinə yetirə bilər. Bu isə direktiv nitq aktlarının interpretasiyasında kontekstual və koqnitiv faktorların mühüm rol oynadığını göstərir.

Cədvəl 1

Direktiv nitq aktlarının növləri və kommunikativ funksiyaları

Direktiv nitq aktının növü	Kommunikativ məqsəd	Nümunə
Əmr (Command)	Dinləyicinin davranışına birbaşa təsir etmək	"Qapını bağla."
Xahiş (Request)	Dinləyicidən könüllü fəaliyyət gözləmək	"Zəhmət olmasa sənədi göndərin."
Məsləhət (Advice)	Dinləyicinin davranışını istiqamətləndirmək	"Bu problemi əvvəlcə analiz etmək daha yaxşı olar."
Tövsiyə (Recommendation)	Alternativ davranış forması təklif etmək	"Bu kitabı oxumağınızı tövsiyə edirəm."
Təklif (Suggestion)	Birgə fəaliyyət ideyası irəli sürmək	"Gəlin bu məsələni birlikdə müzakirə edək."

Aparılmış koqnitiv-praqmatik təhlil göstərir ki, direktiv nitq aktlarının interpretasiyası zamanı dinləyici yalnız ifadənin lingvistik formasına deyil, həm də kommunikativ kontekstə və sosial münasibətlərə əsaslanır. Xüsusilə sosial status fərqləri, kommunikasiya iştirakçıları arasındakı münasibət və situativ kontekst direktiv ifadələrin interpretasiyasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Təhlil nəticəsində direktiv nitq aktlarının interpretasiyasında iştirak edən əsas koqnitiv faktorlar da müəyyən edilmişdir. Bu faktorlar dinləyicinin danışanın niyyətini düzgün şəkildə anlamağa kömək edən mental mexanizmlərlə əlaqədardır.

Cədvəl 2

Direktiv nitq aktlarının interpretasiyasında koqnitiv və praqmatik faktorlar

Faktor	Təsviri	Kommunikasiyada rolu
Kontekstual bilik	Kommunikasiya situasiyası haqqında məlumat	Direktiv ifadənin mənasının müəyyənləşdirilməsi
Sosial münasibətlər	Danışan və dinləyici arasındakı status və rol fərqləri	Direktiv ifadənin gücünün müəyyən edilməsi
Kommunikativ niyyət	Danışanın məqsədi və strategiyası	Direktiv aktın interpretasiyasının əsasını təşkil edir
Ortak bilik bazası	Kommunikasiya iştirakçılarının paylaştığı biliklər	İfadənin düzgün qavranılmasını təmin edir
Koqnitiv modellər	Dinləyicinin mental sxemləri və konseptual strukturları	Direktiv ifadələrin interpretasiyasını formalaşdırır

Nəticələr göstərir ki, direktiv nitq aktlarının interpretasiyası çoxsəviyyəli prosesdir və bu prosesdə dil strukturları ilə yanaşı koqnitiv və praqmatik mexanizmlər də mühüm rol oynayır. Kommunikasiya zamanı danışanın niyyəti və dinləyicinin bu

niyyəti qavrama qabiliyyəti direktiv ifadələrin effektivliyini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Beləliklə, aparılmış təhlil göstərir ki, direktiv nitq aktlarının koqnitiv-praqmatik yanaşma çərçivəsində öyrənilməsi kommunikasiya prosesində dil, düşüncə və sosial kontekst arasındakı qarşılıqlı əlaqəni daha dərinləndirən anlamağa imkan verir.

Müzakirə

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, direktiv nitq aktlarının interpretasiyası yalnız dilin qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunmur. Əksinə, bu proses danışanın kommunikativ niyyəti, sosial kontekst və kommunikasiya iştirakçılarının koqnitiv bilik strukturları ilə sıx bağlıdır. Bu fakt direktiv nitq aktlarının təhlilində koqnitiv-praqmatik yanaşmanın vacibliyini təsdiq edir. Tədqiqat nəticələri nitq aktları nəzəriyyəsi çərçivəsində irəli sürülmüş fikirlərlə müəyyən dərəcədə uyğunluq təşkil edir. Nitq aktları nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş J. L. Austin nitqin yalnız informativ funksiya daşmadığını, eyni zamanda müəyyən hərəkətlərin həyata keçirilməsinə xidmət etdiyini göstərmişdir. Bu yanaşma sonradan John Searle tərəfindən inkişaf etdirilmiş və direktiv nitq aktları danışanın dinləyicinin davranışına təsir göstərmək məqsədi daşıyan kommunikativ aktlar kimi təsnif edilmişdir. Aparılmış təhlil də göstərir ki, direktiv ifadələr danışanın müəyyən davranış modelini təşviq etməsi üçün istifadə olunan dil strategiyalarını əks etdirir. Eyni zamanda tədqiqatın nəticələri koqnitiv dilçilik yanaşmaları ilə də uyğunluq təşkil edir. Koqnitiv dilçilik nümayəndələrindən biri olan George Lakoff dil strukturlarının insanın konseptual düşüncə sistemini əks etdirdiyini vurğulamışdır. Bu baxımdan direktiv nitq aktlarının interpretasiyası zamanı dinləyici yalnız ifadənin linqvistik formasını deyil, həm də mövcud koqnitiv sxemləri və konseptual modelləri aktivləşdirir. Nəticələr göstərir ki, direktiv ifadələrin mənası kontekstual biliklər və sosial münasibətlər çərçivəsində formalaşır.

Tədqiqat həmçinin göstərir ki, direktiv nitq aktlarının effektivliyi kommunikasiya iştirakçıları arasındakı sosial münasibətlərdən və status fərqlərindən də asılıdır. Məsələn, əmr formasında ifadə olunan direktivlər adətən rəsmi və ya iyerarxik münasibətlərdə istifadə olunur, xahiş və tövsiyə kimi ifadələr isə daha çox bərabər sosial münasibətlər çərçivəsində realizə olunur. Bu isə direktiv nitq aktlarının yalnız dil hadisəsi deyil, həm də sosial və kommunikativ strategiya olduğunu göstərir.

Bundan əlavə, tədqiqat nəticələri göstərir ki, eyni linqvistik forma müxtəlif kontekstlərdə fərqli direktiv məna daşıya bilər. Bu fakt praqmatik faktorların direktiv nitq aktlarının interpretasiyasında həlledici rol oynadığını göstərir. Kontekst, kommunikativ məqsəd və sosial münasibətlər direktiv ifadələrin interpretasiyasını müəyyən edən əsas amillər kimi çıxış edir.

Ümumilikdə aparılmış təhlil göstərir ki, direktiv nitq aktlarının koqnitiv-praqmatik yanaşma əsasında öyrənilməsi kommunikasiya prosesində dil, düşüncə və sosial kontekst arasındakı qarşılıqlı əlaqəni daha dərinlən anlamağa imkan verir. Bu yanaşma direktiv nitq aktlarının yalnız dil strukturu kimi deyil, həm də insanın koqnitiv fəaliyyəti və sosial münasibətləri ilə bağlı kompleks kommunikativ fenomen kimi izah edilməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, direktiv nitq aktlarının interpretasiyası çoxsəviyyəli prosesdir və bu prosesdə həm dil strukturları, həm koqnitiv mexanizmlər, həm də praqmatik kontekst mühüm rol oynayır. Bu isə direktiv nitq aktlarının tədqiqində integrativ – koqnitiv və praqmatik yanaşmanın tətbiqinin zəruriliyini bir daha təsdiq edir. Müəlliflər nəticələri və onların əvvəlki tədqiqatlar və işləyən fərziyyələr baxımından necə şərh edilə biləcəyini müzakirə etməlidirlər. Nəticələr və onların nəticələri mümkün olan ən geniş kontekstdə müzakirə edilməlidir. Gələcək tədqiqat istiqamətləri də vurğulana bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Batsevych, F. S. Osnovy komunikativnoï linhvistyky. 2002, Akademiia.
2. Kreidler, Charles W. Introducing English Semantics. London: Taylor and FrancisE-Library. 2002
<http://library.lol/main/F6B2747BEF53DC1E608B8A130C92FCE9>
3. Formanova, S. V., Veïda, T. M. Dyrektyvni movlennievi akty iak sposib suhestyvnoho vplyvu u zhurnalistskomu dyskursi. Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsional noho universytetu imeni Ivana Ohienka: Seriia. Filolohichni nauky, 2011(25), 320–322.
4. Levinson. Pragmatics. 1983, Cambridge: Cambridge University Press
5. Searle, Jhon R. Expressing and meaning: studies in the theory of speech acts. 1979, Cambridge: Cambridge University Press.
6. Shabat-Savka, S. T. Nepriami vyslovlennia u systemi syntaksysnykh reprezentativ katehorii komunikativnoï intentsii. Linhvistychni studii, 2013(27), 122–127.
7. Shatilova, O. Pytalni rechennia iak vyraznyky sponukalnoï modalnosti. Linhvistychni studii, 2013(27), 127–131.
8. Zahnitko, A. P. Teoretychna hramatyka ukraïnskoï movy: Syntaksys. DonNU.

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NORMATİVLİK PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Problems of Normativity in Contemporary Azerbaijani Language and Their Solutions

ELBURUS VƏLİYEV

Elburus Veliyev

elbrusveliyev79@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-1462-305X>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Məqalədə çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində normativlik problemləri və onların yaranma səbəbləri elmi-nəzəri baxımdan kompleks şəkildə araşdırılır və müasir dil situasiyası kontekstində təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir dövrdə dil normasının pozulmasına təsir edən sosial, mədəni, kommunikativ və texnoloji amilləri müəyyənləşdirmək, həmçinin onların qarşısının alınması üçün mümkün həll mexanizmlərini sistemləşdirməkdir. Araşdırma göstərir ki, normativlik dilin sabitliyini, funksional bütövlüyünü və kommunikativ effektivliyini təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir və onun pozulması dilin ifadə imkanlarına mənfi təsir göstərir. Müasir Azərbaycan dilində normativlik problemləri əsasən leksik, orfoqrafik, orfoepik, sintaktik və üslubi səviyyələrdə özünü göstərir. Xüsusilə qloballaşma prosesləri, xarici dillərin güclü təsiri, kütləvi informasiya vasitələrinin nəzarətsiz və qeyri-sistemli dil istifadəsi və sosial şəbəkələrin geniş yayılması normativ pozuntuların artmasına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, dil mədəniyyətinin zəifləməsi və təhsil sistemində ədəbi dil normalarına kifayət qədər diqqət yetirilməməsi də mühüm amillər kimi çıxış edir. Tədqiqatın nəticələrinə görə, normativlik problemlərinin həlli üçün kompleks və sistemli yanaşma zəruridir. Bu yanaşma təhsil sisteminin gücləndirilməsi, media üzərində dil nəzarətinin artırılması, normativ lüğətlərin mütəmadi yenilənməsi, maarifləndirmə fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi və rəqəmsal mühitdə düzgün dil istifadəsinin təşviqini əhatə etməlidir. Belə tədbirlər ədəbi dilin sabitliyini qorumaqla yanaşı, onun davamlı inkişafını və funksional imkanlarının genişlənməsini təmin edir. Ümumilikdə, normativlik məsələlərinin elmi əsaslarla öyrənilməsi Azərbaycan dilinin müasir inkişaf mərhələsində onun ədəbi keyfiyyətlərinin qorunması və gələcək nəsillərə düzgün şəkildə ötürülməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Sahənin aktual tədqiqatları göstərir ki, dil siyasətinin təkmilləşdirilməsi və normativ nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi bu istiqamətdə effektiv nəticələr verə bilər. Sosial və akademik mühitdə dilə həssas yanaşma normativliyin qorunması üçün vacib şərtlərdən biridir və hesab olunur.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, normativlik, ədəbi dil, dil mədəniyyəti, qloballaşma.*

ABSTRACT

The article examines the problems of normativity in the contemporary Azerbaijani literary language and the reasons for their emergence from a scientific-theoretical perspective in a comprehensive manner, analyzing them within the context of the modern linguistic situation. The main purpose of the research is to identify the social, cultural, communicative, and technological factors influencing the violation of language norms in the modern era, as well as to systematize possible mechanisms for preventing them. The study shows that normativity is one of the key mechanisms ensuring the stability, functional integrity, and communicative effectiveness of a language, and its violation negatively affects the expressive potential of the language. In modern Azerbaijani, problems of normativity are mainly manifested at lexical, orthographic, orthoepic, syntactic, and stylistic levels. In particular, globalization processes, the strong influence of foreign languages, uncontrolled and unsystematic language use in mass media, and the widespread use of social networks have contributed to the increase of normative violations. In addition, the weakening of language culture and insufficient attention to literary language norms in the education system also play an important role. According to the results of the research, solving normativity problems requires a complex and systematic approach. This approach should include strengthening the education system, increasing language control over media, regularly updating normative dictionaries, expanding awareness activities, and promoting proper language use in the digital environment. Such measures not only preserve the stability of the literary language but also ensure its sustainable development and expansion of functional capabilities. Overall, the scientific study of normativity issues is of particular importance in preserving the literary qualities of the Azerbaijani language at its current stage of development and transmitting it correctly to future generations. Current research in the field shows that improving language policy and strengthening normative control mechanisms can yield effective results in this direction. A sensitive approach to language in social and academic environments is considered one of the essential conditions for preserving normativity.

Keywords: *Azerbaijani language, normativity, literary language, language culture, globalization.*

Müasir dövrdə dil yalnız ünsiyyət vasitəsi olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda

milli kimliyin, mədəni yaddaşın və ictimai düşüncənin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan çağdaş Azərbaycan dilinin normativliyi məsələsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Qloballaşma prosesləri, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və kütləvi kommunikasiya vasitələrinin geniş yayılması dilə təsiri artıraraq onun strukturunda və funksional istifadəsində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur.

Azərbaycan dilinin normativ sistemi uzun tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi kimi formalaşmış və müəyyən elmi-praktik prinsiplərə əsaslanaraq sabitləşmişdir. Bu sistem ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik və üslubi səviyyələrdə vahidliyini təmin edən qaydalar toplusu kimi çıxış edir. Lakin müasir mərhələdə ictimai, texnoloji və mədəni dəyişikliklərin sürətlənməsi dilin normativ strukturuna da təsirsiz ötüşmür. Xüsusilə kütləvi informasiya vasitələri, sosial şəbəkələr və gündəlik ünsiyyət mühiti dil normalarının tətbiqində müəyyən qeyri-sabitlik yaradır. Bu isə ədəbi dilin sabitliyinin zəifləməsinə və onun funksional imkanlarının müəyyən dərəcədə məhdudlaşmasına səbəb olur.

Dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi, ədəbi dil norması ictimai razılaşma əsasında formalaşır və onun qorunması dilin inkişafı üçün mühüm şərt hesab olunur. T. Hacıyev yazır ki, “ədəbi dilin normativliyi onun sabitliyini təmin edən əsas amillərdən biridir və bu normanın pozulması dilin sistemliliyinə mənfi təsir göstərir” (3, s. 64). Bu baxımdan müasir dövrdə normativliyin pozulması yalnız dil hadisəsi deyil, həm də sosial-mədəni problem kimi qiymətləndirilməlidir.

Çağdaş Azərbaycan dilində normativlik problemlərinin yaranmasının əsas səbəblərindən biri xarici dillərin, xüsusilə global kommunikasiya vasitəsilə yayılan termin və ifadələrin təsirinin artmasıdır. Alınma sözlərin nəzarətsiz şəkildə və uyğunlaşdırılmadan işlədilməsi dilin daxili sistemində müəyyən uyğunsuzluqlar yaradır. N. Xudiyev bu barədə qeyd edir ki, “alınma sözlərin normativ çərçivədən kənar istifadəsi ədəbi dilin leksik sistemində qeyri-sabitliyə səbəb olur” (4, s. 52). Bununla yanaşı, orfoqrafik və orfoepik normalara əməl olunmaması da ciddi problemlər sırasındadır. Yazı dilində qeyri-standart formaların yayılması, tələffüz qaydalarının pozulması və sintaktik quruluşların sadələşdirilməsi bəzən dilin ifadə imkanlarını zəiflədir. A. Quliyev qeyd edir ki, “müasir dövrdə sintaktik sadələşmə tendensiyası bəzi hallarda dilin üslubi zənginliyinin azalmasına gətirib çıxarır” (5, s. 91).

Beləliklə, qeyd olunan problemlər çağdaş Azərbaycan dilində normativliyin qorunmasının aktuallığını bir daha təsdiq edir və bu sahədə sistemli elmi yanaşmanın vacibliyini ortaya qoyur.

Digər mühüm amil isə dil mədəniyyətinin zəifləməsi və normativ qaydaların ictimai şüurda kifayət qədər möhkəmlənməməsidir. Xüsusilə gənc nəsil arasında

sosial media dilinin təsiri nəticəsində ədəbi dil normalarından uzaqlaşma müşahidə olunur. Bu isə dilin inkişafında müəyyən disharmoniya yaradır.

Bütün bunlar göstərir ki, çağdaş Azərbaycan dilində normativlik problemlərinin araşdırılması və onların həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də sosial və mədəni baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məqalənin əsas məqsədi mövcud normativ problemləri sistemli şəkildə təhlil etmək və onların aradan qaldırılması üçün elmi əsaslandırılmış təkliflər irəli sürməkdir.

Dilçilikdə normativlik ədəbi dilin qəbul olunmuş qayda və standartlar sistemini ifadə edən əsas anlayışlardan biridir. Bu sistem dilin fonetik, leksik, qrammatik və üslubi səviyyələrində vahidlik yaradır və kommunikativ prosesin düzgün, sabit və anlaşıqlı şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Normativlik dilin struktur bütövlüyünü qorumaqla yanaşı, onun sosial funksiyasının səmərəli həyata keçirilməsinə də şərait yaradır.

Dil nəzəriyyəsində normativlik yalnız məhdudlaşdırıcı mexanizm kimi deyil, eyni zamanda tənzimləyici və inkişaf etdirici faktor kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan ədəbi dil norması ictimai razılaşma nəticəsində formalaşan, lakin zamanla dəyişən dinamik sistemdir. T. Hacıyevin fikrincə, “ədəbi dil norması tarixi inkişaf prosesində formalaşır və cəmiyyətin mədəni ehtiyaclarına uyğun olaraq yenilənir” (3, s. 71). Bu yanaşma normanın statik deyil, dəyişkən xarakter daşdığını göstərir.

Normativlik dilin inkişafına mane olan bir amil deyil, əksinə onun sistemliliyini, funksionallığını və sabitliyini qoruyan əsas mexanizm kimi çıxış edir. N.Xudiyev qeyd edir ki, “norma dil sisteminin daxili nizamını təmin edən və onun pozulmasının qarşısını alan əsas struktur elementidir” (4, s. 38). Bu mənada normativlik dilin inkişafı ilə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə onun təkamülünü tənzimləyir.

Müasir dilçilik yanaşmalarına görə, dil norması iki əsas xüsusiyyəti özündə birləşdirir: sabitlik və dəyişkənlik. Sabitlik dilin əsas struktur qaydalarının qorunmasını təmin etdiyi halda, dəyişkənlik dilin yeni ictimai və mədəni şəraitə uyğunlaşmasına imkan yaradır. A.Quliyev bu barədə qeyd edir ki, “dil norması həm qoruyucu, həm də adaptiv funksiyaya malikdir və bu xüsusiyyət onun inkişafını təmin edən əsas amildir” (5, s. 77).

Beləliklə, normativlik dilin həm tarixi sabitliyini, həm də müasir inkişaf dinamikasını təmin edən fundamental kateqoriya kimi çıxış edir. Bu baxımdan ədəbi dil normalarının qorunması və elmi əsaslarla tənzimlənməsi dilin gələcək inkişafı üçün mühüm şərt hesab olunur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində normativliklə bağlı müxtəlif səviyyələrdə bir sıra problemlər müşahidə olunur. Bu problemlər dil sisteminin ayrı-ayrı qatlarında – leksik, fonetik, orfoqrafik, sintaktik və üslubi səviyyələrdə özünü göstərir.

Qloballaşma, rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin genişlənməsi və media dilinin sürətli inkişafı bu problemlərin daha da aktuallaşmasına səbəb olmuşdur.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin leksik sistemində ən çox müşahidə olunan problemlərdən biri xarici dillərin təsiri nəticəsində alınma sözlərin həddindən artıq istifadəsidir. Xüsusilə ingilis dili vasitəsilə daxil olan termin və ifadələr çox vaxt fonetik və morfoloji uyğunlaşdırma aparılmadan işlədilir.

Bu vəziyyət dilin daxili leksik balansını pozur və milli leksik vahidlərin funksional sahəsini daraldır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, alınma sözlərin normativ çərçivəsiz istifadəsi dilin özünəməxsusluğunu zəiflədir və leksik sistemdə qarışıqlıq yaradır (4, s. 83).

A.Quliyevin fikrincə, “leksik sistemin sabitliyi yalnız milli söz ehtiyatının aktiv istifadəsi və alınmaların normativləşdirilməsi ilə təmin oluna bilər” (5, s. 102). Bu baxımdan leksik normativlik dilin milli kimliyinin qorunmasında mühüm rol oynayır.

Müasir Azərbaycan dilində geniş yayılmış problemlərdən biri də orfoqrafik və orfoepik normaların pozulmasıdır. Yazı mühitində sözlərin qısaldılması, qeyri-standart yazılış formalarının istifadəsi və sosial şəbəkə dilinin təsiri bu problemin əsas səbəblərindən hesab olunur.

Xüsusilə rəqəmsal platformalarda “qısaldılmış dil” formalarının yayılması ədəbi yazı normasına mənfi təsir göstərir. Bu tendensiya orfoqrafik sistemin sabitliyini zəiflədir və yazı mədəniyyətinin keyfiyyətinə təsir edir.

T.Hacıyev qeyd edir ki, “orfoqrafik norma pozuntuları yazı dilinin sistemliliyini zəiflədir və ədəbi dilin standartlaşdırılmasına mane olur” (3, s. 96). Orfoepik səviyyədə isə dialekt təsiri və qeyri-ədəbi tələffüz formalarının yayılması müşahidə olunur.

Müasir ünsiyyət mühitində sintaktik strukturun sadələşdirilməsi tendensiyası getdikcə daha çox müşahidə olunur. Xüsusilə sosial media və qeyri-rəsmi kommunikasiya formalarında cümlələrin qısa, bəzən isə qrammatik baxımdan natamam qurulması halları geniş yayılmışdır.

Bu proses dilin ifadə imkanlarının daralmasına və üslubi zənginliyin azalmasına səbəb olur. N. Xudiyev bu barədə qeyd edir ki, “sintaktik strukturun həddindən artıq sadələşdirilməsi dilin ifadə gücünü zəiflədir və üslubi müxtəlifliyi məhdudlaşdırır” (4, s. 110).

Beləliklə, sintaktik normanın pozulması yalnız qrammatik səhv deyil, həm də üslubi keyfiyyətin aşağı düşməsi kimi qiymətləndirilir.

Müasir Azərbaycan dilində digər mühüm problem üslubi qarışıqlıqdır. Rəsmi, elmi və danışq üslublarının bir-birinə qarışdırılması xüsusilə media və sosial platformalarda geniş yayılmışdır.

Bu vəziyyət ədəbi dilin funksional bölgüsünü zəiflədir və üslubi norma

sisteminin pozulmasına gətirib çıxarır. Məsələn, elmi mətnlərdə danışiq dilinə məxsus ifadələrin istifadəsi və ya rəsmi sənədlərdə qeyri-formal leksikanın işlədilməsi normativlik baxımından düzgün hesab edilmir.

A.Quliyev vurğulayır ki, “üslubi norma dilin funksional bölgüsünü təmin edən əsas amillərdən biridir və onun pozulması kommunikativ effektivliyi azaldır” (5, s. 118).

Çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində normativlik problemlərinin meydana çıxması çoxamilli xarakter daşıyır və bu amillər həm dilin daxili inkişaf dinamikası, həm də xarici sosial-mədəni təsirlərlə bağlıdır. Dil normasının zəifləməsi tək bir səbəblə izah edilə bilməz; bu proses kompleks sosial, texnoloji və mədəni faktorların qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır.

Qloballaşma müasir dövrdə dillərarası əlaqələrin intensivləşməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə ingilis dilinin beynəlxalq kommunikasiya vasitəsi kimi dominant mövqeyi Azərbaycan dilinə də ciddi təsir göstərir. Bu təsir əsasən leksik səviyyədə özünü göstərir və çoxsaylı alınma sözlərin sürətlə dilə daxil olmasına gətirib çıxarır.

Bəzi hallarda bu vahidlər dilin fonetik və morfoloji sistemə uyğunlaşdırılmadan işlədilir ki, bu da normativlik baxımından uyğunsuzluq yaradır. N.Xudiyev qeyd edir ki, “qlobal leksik axınların tənzimlənməməsi milli dil sistemində struktur balansın pozulmasına səbəb ola bilər” (4, s. 121).

Media dilin formalaşmasında və normativ modelin yayılmasında mühüm rol oynayır. Lakin bəzi hallarda kütləvi informasiya vasitələrində ədəbi dil normalarına kifayət qədər diqqət yetirilməməsi müşahidə olunur.

Televiziya, radio və internet portallarında normadan kənar ifadələrin istifadəsi geniş auditoriya üçün yanlış dil modeli formalaşdırır. T. Hacıyev bu barədə qeyd edir ki, “media dili ədəbi dilin əsas daşıyıcılarından biri olduğu üçün orada baş verən normativ pozuntular cəmiyyətə birbaşa təsir göstərir” (3, s. 103).

Sosial şəbəkələrin geniş yayılması dilin qeyri-rəsmi və sərbəst formalarının dominantlaşmasına səbəb olmuşdur. Qısa mesajlar, emotikonlar və qeyri-standart yazı formaları ədəbi dil normalarından uzaqlaşmaya gətirib çıxarır.

Bu mühitdə dil daha çox ekspressiv və qısaldılmış formada istifadə olunur ki, bu da normativ yazı və danışiq qaydalarının zəifləməsinə səbəb olur. A.Quliyev qeyd edir ki, “rəqəmsal kommunikasiya mühiti dilin struktur sabitliyinə təsir edən yeni sosial faktora çevrilmişdir” (5, s. 134).

Dil mədəniyyəti normativliyin qorunmasında əsas rol oynayan faktorlardan biridir. Müasir dövrdə bəzi sosial qruplar arasında ədəbi dilə marağın azalması və dil normalarına laqeyd münasibət müşahidə olunur.

Bu vəziyyət dilin düzgün istifadəsinə mənfi təsir göstərir və normativ qaydaların

pozulmasını artırır. Dil mədəniyyətinin zəifləməsi həm fərdi, həm də ictimai səviyyədə dil davranışına təsir edir.

Təhsil sistemi dil normativliyinin formalaşmasında əsas institusional mexanizmlərdən biridir. Lakin bəzi hallarda tədris prosesində dil normalarının praktik tətbiqinə kifayət qədər diqqət yetirilməməsi müşahidə olunur. Nəticədə şagird və tələbələr ədəbi dil qaydalarını nəzəri olaraq öyrənsələr də, praktik istifadədə səhvlərə yol verirlər. Bu isə normativ biliklərin davranış səviyyəsinə tam keçməsinə zəiflədir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə olunan normativlik problemlərinin aradan qaldırılması sistemli və kompleks yanaşma tələb edir. Bu yanaşma yalnız dilçilik sahəsini deyil, həm də təhsil, media siyasəti və sosial maarifləndirmə istiqamətlərini əhatə etməlidir. Dil norması ictimai razılaşma əsasında formalaşdığı üçün onun qorunması da cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iştirakı ilə mümkün olur.

Dil normativliyinin qorunmasında təhsil sistemi əsas institusional baza rolunu oynayır. Məktəb və ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilinin ədəbi norma və qaydalarının yalnız nəzəri deyil, həm də praktik şəkildə öyrədilməsi vacibdir.

T.Hacıyev qeyd edir ki, “dil tədrisinin effektivliyi onun praktik yönümündən birbaşa asılıdır” (3, s. 142). Bu baxımdan şagird və tələbələrin yazı və nitq bacarıqlarının inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda müasir tədris metodlarının tətbiqi dil normalarının daha yaxşı mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Kütləvi informasiya vasitələri ədəbi dilin formalaşmasında mühüm rol oynadığı üçün burada normativ qaydalara ciddi riayət olunması zəruridir. Televiziya, radio və internet platformalarında çalışan jurnalist və aparıcıların dil biliklərinin yüksək səviyyədə olması vacib şərtidir.

N.Xudiyev bu barədə bildirir ki, “media dili ədəbi dilin nümunəvi modelini formalaşdırdığı üçün oradakı hər bir normativ pozuntu geniş auditoriyaya təsir göstərir” (4, s. 144). Buna görə də media orqanlarında redaktə və dil nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dilin inkişaf dinamikası yeni söz və anlayışların yaranmasını zəruri edir. Bu səbəbdən normativ lüğətlərin və qaydaların mütəmadi olaraq yenilənməsi vacibdir. Müasir texnoloji və elmi terminlərin Azərbaycan dilinə uyğun şəkildə integrasiyası xüsusi diqqət tələb edir. A.Quliyev qeyd edir ki, “dilin normativ bazası daim yenilənməzsə, o, real kommunikativ ehtiyaclardan geri qala bilər” (5, s. 156). Bu baxımdan terminoloji sistemin standartlaşdırılması və yeni lüğətlərin hazırlanması normativliyin qorunmasında mühüm rol oynayır.

Cəmiyyətin dil mədəniyyətinin yüksəldilməsi normativliyin qorunması üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu məqsədlə müxtəlif maarifləndirici layihələrin, seminarların, sosial kampaniyaların həyata keçirilməsi vacibdir.

Dilə hörmət və düzgün istifadə mədəniyyəti ailə, məktəb və ictimai mühitdə formalaşmalıdır. Bu, yalnız rəsmi strukturların deyil, həm də ictimai təşkilatların iştirakı ilə mümkün ola bilər.

Sosial media və rəqəmsal platformalarda dilin qeyri-rəsmi və normadan kənar istifadəsi geniş yayıldığı üçün bu sahədə xüsusi yanaşma tələb olunur. Rəqəmsal mühitdə düzgün dil istifadəsini təşviq edən kampaniyaların həyata keçirilməsi, eləcə də maarifləndirici kontentin artırılması vacibdir. A.Quliyev vurğulayır ki, “rəqəmsal kommunikasiya mühiti müasir dil davranışına ciddi təsir göstərdiyi üçün burada normativ tənzimləmə xüsusi əhəmiyyət daşıyır” (5, s. 162).

Aparılan təhlil göstərir ki, çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində normativlik problemləri çoxşaxəli xarakter daşıyır və onların formalaşması həm daxili dil inkişaf qanunauyğunluqları, həm də xarici sosial-mədəni təsirlərlə bağlıdır. Qloballaşma prosesləri, kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri, sosial şəbəkələrin geniş yayılması və dil mədəniyyətinin zəifləməsi kimi amillər normativ sistemin sabitliyinə müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu təsirlər nəticəsində dilin müxtəlif səviyyələrində – leksik, orfoqrafik, sintaktik və üslubi sahələrdə uyğunsuzluqlar müşahidə olunur.

Araşdırma onu da göstərir ki, ədəbi dil norması statik deyil, əksinə, dinamik xarakterə malikdir və ictimai-tarixi inkişaf prosesində daim yenilənir. Lakin bu yenilənmə kortəbii şəkildə deyil, elmi əsaslara söykənən və sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir. Əks halda normativlikdə yaranan boşluqlar dilin funksional imkanlarını məhdudlaşdırır və kommunikativ effektivliyini azalda bilər.

Normativliyin qorunması və inkişafı yalnız dilçilik elminin deyil, eyni zamanda təhsil sisteminin, media qurumlarının və bütövlükdə cəmiyyətin ortaq məsuliyyəti kimi qiymətləndirilməlidir. Bu baxımdan dil siyasətinin daha məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsi, normativ bazanın mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi və dil mədəniyyətinin yüksəldilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə etibarilə, müasir dövrdə Azərbaycan dilinin normativ sisteminin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün elmi əsaslandırılmış yanaşmaların tətbiqi, maarifləndirici fəaliyyətlərin genişləndirilməsi və təhsil prosesində praktik dil bacarıqlarına üstünlük verilməsi zəruridir. Bu tədbirlər ədəbi dilin sabitliyini təmin etməklə yanaşı, onun gələcək inkişaf perspektivlərini də gücləndirəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev B. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2015.
2. Cavadov M. Dilçilik əsasları. Bakı, 2000.
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 2012.
4. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili norması. Bakı, 2013.
5. Quliyev A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2018.

MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏ REKLAMLARDA METAFORALARDAN İSTİFADƏ

The Use of Metaphors in Advertisements in Different Languages

ELZANƏ MUSAYEVA

Elzane Musayeva

elzane.musayeva21@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-8179-1145>

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

XÜLASƏ

Bu məqalə müxtəlif dillərin reklamlarında bədii təsvir və ifadə vasitələrindən xüsusilə də metaforalardan geniş şəkildə istifadənin təhlilinə həsr olunmuş nəzəri tədqiqatdır. Tədqiqat həm də göstərir ki, metaforalardan düzgün istifadə edilməsi məhsulun istehlakçı bazarındakı rəqabətdə fərqlənməsinə və istehlakçıların diqqətini cəlb etməyə kömək edən canlı və yaddaqalan şəkillər yaratmağa imkan verir. Tədqiqat həmçinin reklamda metaforanın güclü dil texnikası olduğuna diqqət yetirir. Reklam diskursu təkcə dilçilər üçün deyil, həm də sosiologiya, psixologiya, marketing və s. kimi digər elmi fənlər üçün də tədqiqat obyektidir. Bununla belə, dilçilər leksik vahidlər, qrammatik konstruksiyalar, cümlə quruluşu, metaforalardan istifadə və digər dil vasitələri kimi reklam diskursunun linqvistik aspektlərinə diqqət yetirirlər. Reklam nitqində leksik vahidlərin təhlili bizə reklam kontekstində ən təsirli olan söz və ifadələri müəyyən etməyə imkan verir. Məsələn, bəzi sözlər potensial istehlakçılarda emosional reaksiya doğura bilər və bununla da alış-veriş etmək ehtimalını artırır. Hər bir dilin reklam işində bədii təsvir və ifadə vasitələrindən geniş şəkildə istifadə edilir. Ən geniş şəkildə istifadə edilən bədii təsvir vasitələrindən biri də metaforadır. Metafora (istiarə) bədii dildə geniş yayılmış məcaz növlərindən biridir. Metafora bu və ya digər predmetin, hadisənin əlamətinin həmin predmetin, hadisənin adı çəkilmədən başqasına (başqa predmetə, hadisəyə) köçürülməsinə metafora (istiarə) deyilir.

Açar sözlər: *metafora, reklam, dilçilik, tədqiqat, istehlakçı bazarı*

ABSTRACT

This article is a theoretical study devoted to the analysis of the extensive use of artistic imagery and expressive means, especially metaphors, in advertisements across different languages. The research also shows that the proper use of metaphors allows the creation of vivid and memorable images that help products stand out in consumer market competition and attract consumer attention. The study further emphasizes that metaphor is a powerful linguistic technique in advertising. Advertising discourse is not only an object of study for linguists but also for other scientific disciplines such as sociology, psychology, marketing, etc. Nevertheless, linguists focus on the linguistic aspects of advertising discourse, such as lexical units, grammatical constructions, sentence structure, the use of metaphors, and other linguistic devices. The analysis of lexical units in advertising speech enables us to identify the most effective words and expressions in the advertising context. For example, some words may evoke emotional reactions in potential consumers, thereby increasing the likelihood of purchase. In every language, artistic imagery and expressive means are widely used in advertising. One of the most widely used artistic devices is metaphor. Metaphor is one of the most common types of figurative language in literary style. It refers to the transfer of the feature of a particular object or phenomenon to another without directly naming the original object or phenomenon.

Keywords: *metaphor, advertising, linguistics, research, consumer market*

Metaforalardan tez-tez reklam diskursunda canlı təsvirlər və assosiasiyalar yaratmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, “günəşli təbəssüm” ifadəsi təmizlik və tərəvət ilə assosiasiya yaratmaq üçün diş pastasını təsvir etmək üçün istifadə edilə bilər. Belə metaforaların linqvistik təhlili bizə reklam kontekstində hansı metaforaların daha təsirli olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Məsələn, buna nümunə olaraq fərqli dillərdəki reklam mətnlərindəki metaforalara diqqət yetirək.

İngilis dilli reklamlarda metaforalardan geniş istifadə edilir. Aşağıda bununla bağlı bir neçə faktiki misallar verilmişdir: “*The ultimate driving machine*” (BMW) –

BMW avtomobilini ideal sürücülük aləti ilə əlaqələndirən metafora; *“Just do it”* (Nike) — nəyi isə mükəmməl “etmək” keyfiyyətinə sahibsinizsə, yalnız Nike məhsullarına ehtiyacınız olduğunu ifadə edən bir metafora; *“Taste the rainbow”* (Skittles) – rəngli Skittles konfeti ilə göy qurşağı kimi ağız dadının bir çox fərqlilikləri arasında əlaqə yaradan metafora; *“The king of beers”* (Budweiser) – Budweiser pivəsini pivə kralına bənzədən metafora; *“Finger lickin’s good”* (KFC) – KFC yeməklərinin çox dadlı olduğunu ifadə edən metafora ilə yemək bitdikdən sonra barmaqları belə yalamaq istəyinin ifadə edilməsi və s. [1].

Bunlar ingilis dilli reklamlarda istifadə olunan metaforaların sadəcə bir neçə nümunəsidir. Metaforalar məhsulun istehlakçı bazarındakı rəqabətdə fərqlənməsinə və istehlakçıların diqqətini cəlb etməyə kömək edən canlı və yaddaqalan şəkillər yaratmağa imkan verən güclü dil texnikasıdır.

Bu baxımdan rus dilində olan reklamlardakı metaforalara da diqqət yetirək: *“Крылья для мечты”* (Aeroflot) — Aeroflot aviaşirkətinin xəyalları gerçəkləşdirməklə dünyanın istənilən yerinə uçmaq imkanı ilə əlaqələndirən metafora; *“Любиме жизнь без границ”* (Мегафон) — “Megafon”-dan mobil rabitənin köməyi ilə hər kəslə, hər yerdə ünsiyyət qura bilmənin mümkünlüyünü təsvir edən bir metafora; *“Дарите радость с умом”* (Связной) — Rusiya Federasiyası məkanında kifayət qədər geniş istehlakçı kütləsinə malik olan Svyaznoy mağazasında hədiyyə alarkən bəxş edilən sevincin düşünülmüş doğru seçim olduğunu ifadə edən metafora; *“Сладкоежки, довольствуйтесь только лучишем”* (Nestle) — Nestle məhsullarını şirniyyatı sevənlər üçün ən yaxşı seçim kimi təsvir edən metafora; *“Лучшее для лучших”* (Mercedes-Benz) — Mercedes-Benz markasını üstünlük və eksklüzivliklə əlaqələndirən metafora; *“Сияйте ярче, чем звезды”* (L’Oreal) — L’Oreal məhsullarının qadınları göydəki ulduzlardan daha gözəl göstərəcəyini ifadə edən metafora və s. [2, səh. 27].

Azərbaycan dilindəki reklamlarda istifadə edilən metaforalara gəlincə isə, öncəliklə qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan dilindəki reklamların böyük əksəriyyəti tərcümə edilmiş mətnlərlə bərabər səslənir və bu baxımdan bir çox qeyri-səlis tərcümə nümunələrinə və uğursuz reklamlara rast gəlinir. Lakin bununla belə bu reklamlardakı metaforalara da diqqət yetirdikdə bir çox maraqlı məqamlarla rast gəlinir. Məsələn, *“Bizim tarla — Meyvəni iç”* — bu reklam sloqanında işlədilmiş ifadə meyvə şirəsinin təbiiliyinə və qatqısız olmasına işarə edir; *“Gilette — ən yaxşısını əldə et”* — üzü tərəş etmək üçün ən yaxşı seçimin “Gilette” şirkətinin məhsulu olduğunu ifadə edən metafora; *“Çempionluğunun dadını hiss et”* — burada metafora Çempion çaylarının digər markadan olan çaylar arasında daha yüksək keyfiyyətə malik olmasını ifadə edir və s.

Material və metodlar

Nəzərdən keçirilən nümunələrdən də göründüyü kimi, reklam diskursunun tədqiqi müxtəlif ölkələrdə və mədəniyyətlərdə reklamda istifadə olunan dil vasitələrində də fərqlilikləri ortaya qoyur. Məsələn, bir mədəniyyətdə başqa bir mədəniyyətdə işləməyən müəyyən metafora və ya sözlərdən istifadə oluna bilər. Dil xüsusiyyətlərinin bu təhlili konkret auditoriya üçün daha effektiv reklam kampaniyaları yaratmağa kömək edir.

Reklam diskursu reklam mətnlərinin dil və ifadə formasıdır. Bu diskurs reklam verən şirkətin məhsul və xidmətlərini potensial müştərilərə çatdırmaq və onları marketinqinin reallaşdırılması məqsədi ilə istifadə etdiyi dil və ifadələrdən ibarətdir. [5, səh. 78]

Reklam diskursu, ümumiyyətlə, mənbələrə, mətnin strukturuna və hədəf auditoriyasına və reklamın istənilən effektivə uyğun olmaqla hazırlanır. Bu diskurs, reklamın məzmununu təsvir edərkən müştərilərin fikirlərinə, maraqlarına və istəklərinə uyğun olmalıdır. Reklam diskursu, müxtəlif dil texnologiyalarından istifadə edir, məsələn, ironiya, humor, yaradıcılıq və qəzəb və s. Həmçinin, reklam diskursu, müştərilərin diqqətini cəlb etmək və onları hədəf auditoriyasına çevirmək üçün vizual və səsli texnologiyalardan da istifadə edir [3].

Reklam diskursu, reklamın əsas məqsədi olan məhsul və xidmətin satışını təmin etmək üçün istifadə edilir və reklam verənin brend və ya şirkətinin istehlakçı kütləsi arasında tanınmış olmasına xidmət edir. Reklam mətnlərinin əsas məqsədi, bir məhsul, xidmət, brend və ya iş haqqında məlumat vermək və bu məlumatın təsiri altında insanların bu məhsul, xidmət, brend və ya işlərin alınması, istifadəsi və ya tərəfdaşlıq qurmaq üçün təşviq etməkdir.

Reklam mətnləri, reklam verənlərin məhsullarını və xidmətlərini müştərilərə təqdim edir, yeni müştərilərin qazanılmasına kömək edir və mövcud müştərilər üçün qiymət və xidmətlər haqqında məlumatlandırma imkanı yaradır. Bu məqsədlərə çatmaq üçün reklam mətnləri müxtəlif platformalarda, məsələn, sosial şəbəkələrdə, telekanallarda, xəbərlər saytlarında, jurnallarda və ya internet səhifələrində yayımlanır. [4, səh. 105]

Kanadalı yazıçı S.Likok qeyd edirdi ki, *“reklam insanlardan daha çox pul qoparmaq üçün insan təfəkkürünü müəyyən bir müddətə söndürmək incəsənətidir”*. Bu tezis XX əsrin əvvəllərində Qərbi mediasında daha çox yayılmışdır. Amerikalı publisist V.Pakard isə qeyd edir ki, *“reklam başı hədəf alaraq cibə girə bilmək incəsənətidir”*. İngilis yazıçısı C.H.Uells isə yazır ki, *“reklam qanunla icazə verilmiş yalandır”* [Advertising Quotes // BrainyQuote: [Electronic resource]: URL: https://www.brainyquote.com/topics/advertising-quotes?utm_source]. Amerikalı reklamçı E.Şoaff isə deyir ki, *“Reklam*

yarımçıq həqiqətdən bütöv bir yalan yaratmaq bacarığıdır”.

Müasir dilçilik ədəbiyyatında reklamlarda söz oyunları problemi çoxşaxəli tədqiqat obyektinə kimi nəzərdən keçirilir. Söz oyunları reklam mətnlərinin diqqətçəkici, yadda qalan və inandırıcı olmasını təmin edən mühüm dil vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Reklamlarda söz oyunları əsasən leksik-semantik və fonetik hadisələrə söykənir. Koqnitiv dilçilik baxımından söz oyunları adresatın dünyagörüşü, ensiklopedik bilikləri və dil kompetensiyası ilə sıx əlaqədardır. Nəticə etibarilə, müasir dilçilik ədəbiyyatında reklamlarda söz oyunları him dilin yaradıcı potensialını əks etdirən vasitə, həm də reklam diskursunun təsir gücünü artıran funksional mexanizm kimi qiymətləndirilir.

Müasir dilçilik ədəbiyyatında reklamlarda söz oyunları ilə bağlı bir çox elmi araşdırmalara rast gəlinir. Belə ki koqnitivlik baxımından bu, reklam mətnlərinin ən çox müzakirə edilən linqvistik xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir və bu istiqamətdə bir çox variasiyalara, rəngarəng dil oyunlarına rast gəlmək mümkündür. Bu istiqamətdə araşdırma aparan, İ.A.Pisareva avtomobil reklamında istifadə oluna bilən dil oyunlarının bir neçə növünü, məsələn, söz oyunu, alliterasiya, paradoks, metafora və s. dil texnikalarından istifadə edən reklam nümunələri təqdim edir. Müəllif qeyd edir ki, avtomobil reklamında dil oyunlarından istifadə potensial alıcıların diqqətini cəlb etməyə və onların yaddaşında qalmağa kömək edə bilər. Bundan əlavə, dil oyunları məhsulu bazardakı digər oxşar məhsullardan fərqləndirməyə kömək edə bilər.

Reklam mətnlərinin fərqli üslubunu adi mətnlərin üslubundan fərqlənən yazı tərzinə kimi təsvir etmək olar. Reklam mətnləri adətən diqqəti cəlb etmək və potensial müştəriləri məhsul və ya xidmət almağa inandırmaq məqsədi ilə yaradılır. Onlar cəlbedici, başa düşülən və yaddaqalan olmalıdır.

Reklam mətnlərinin üslubunun əsas xüsusiyyətlərindən bəziləri bunlardır:

Oxucunu maraqlandıracaq parlaq və cəlbedici başlıqlardan istifadə.

Təkrar, alliterasiya, qafiyə və digər dil vasitələri kimi diqqəti cəlb edən dil vasitələrindən və elementlərdən istifadə.

Lakoniklik və yığcamlıq: reklam mətnləri, adətən, əsas mesajı çatdırmaq üçün minimum sözlərdən ibarətdir: Susuzluğuna güvən (Sprite); Hər zaman Coca-cola! Ac olanda sən o sən deyilsən (Snickers) və s.

Potensial müştəriləri inandırmaq üçün güclü emosiyalardan istifadə etmək: məsələn, qorxu, xoşbəxtlik, sevgi, həzz və s. hisslərin ifadəsinə geniş yer verilir.

Məhsul və ya xidmətin xüsusiyyətlərinə deyil, üstünlüklərinə diqqət yetirilir.

Potensial müştərilərə məhsulu daha yaxşı təqdim etmək üçün şəkillər və metaforalardan istifadə edilir.

Ümumiyyətlə, reklam mətnlərinin üslubu potensial müştərilərin diqqətini cəlb

etməyə və onları məhsul və ya xidmətin alınması zərurətinə inandırmağa imkan verən linqvistik və emosional texnikanın unikal birləşməsidir.

Bəllidir ki, reklam mītnləri çağırış xarakterli olduğundan çox vaxt şüar kimi səslənir. Məsələn, bu qisminə diqqət yetirən A.D.Karamatdinova reklam sloqanların yaradılmasının xüsusiyyətlərini müzakirə edir, məsələn, onların qısa məzmununa malik olmasını, yaddaqalanlığını, fərdiliyini və s. xüsusilə ön plana çəkir. O, araşdırmalarının birində effektiv reklam sloqanlarının yaradılması üçün bəzi tövsiyələr də verir və qeyd edir ki, evvektli reklam sloqanı yaratmaq üçün uyğunluq, aliterasiya, təkrar və s. kimi üslubi priyomlardan istifadə etmək mütləq şərtlərdən biridir.

Reklam sloqanlarının funksiyaları və onların tərcümə problemlərini işıqlandıran N.V.Samoteykina reklam şüarlarının başqa dillərə tərcüməsi problemini, daha doğrusu, şüarın məna və üslubunu qoruyub saxlamaqla onun effektivliyini və fərdiliyini necə qoruyub saxlamağı müzakirə edir. Müəllif bu araşdırmasında reklam şüarlarının tərcüməsinə müxtəlif yanaşmaların, o cümlədən transliterasiya, transkripsiya, hərfi tərcümə və sərbəst mövzuda tərcümənin təhlilini aparır, reklam şüarlarının başqa dillərə tərcüməsi zamanı kulturoloji fərqlərin və perspektivlərin rolunu müzakirə edir.

Reklam mətnlərinin tərcüməsi məsələsi azərbaycandilli auditoriya üçün də müəyyən problemlərlə, xüsusilə də tərcümə xətalrı ilə müşayiət edilir. Məsələn, saç şampunu reklamlarının birində (Head & Shoulders) “gənəgərçək yağı” fadəsi əvəzinə dilimizin lüğət tərkibində olmayan “kastor yağı” ifadəsi işlədilir ki, bu da kobud səhvdir. Reklam mətnlərində bu kimi hallara, təəssüf ki, olduqca çoxdur.

Arqo arqotizmlərin, yəni müəyyən bir qrup insan daxilində istifadə olunan xüsusi ifadələrin və sözlərin qısaldılmış formasıdır. Reklamda xüsusi atmosfer yaratmaq və həmin qrupa daxil olan hədəf auditoriyanın diqqətini cəlb etmək üçün bu jarqonlardan da istifadə edilir. Reklamda arqondan istifadə hədəf auditoriya ilə daha sıx əlaqə qurmağa kömək edə bilər, şirkətin öz auditoriyasının dəyərlərini və maraqlarını başa düşdüyünü və paylaştığını göstərə bilər. Bundan əlavə, arqo daha parlaq və yaddaqalan reklam kampaniyası yaratmağa kömək edə bilər.

“Bu mətnlərdə dil normasının, məsələn, leksik normanın jarqonlar, vulqar sözlər və s. hesabına pozulması məqamlarını nəzərdə tutur və onları doğuran mühiti, subyektin psixoloji xüsusiyyətləri, hansı sosial qrupa aid olması məsələlərini üzə çıxarır və belə halların yolverilməzliyini sübut edir. Yerindən asılı olaraq reklam mətnlərindəki fikirliliyə yol verilməsi məqbul sayılmır. Belə hallarda daha çox etik normalar pozulur və əksər hallarda hüquqi normaların da pozulması hüquqi məsuliyyət daşıyır”.

Yekun olaraq, reklamlarda metaforalardan istifadəyə dair bu araşdırma bir neçə əsas nəticəni vurğulaya bilər:

Müasir təcrübədə reklam mətnlərində bədii təsvir və ifadə vasitələrindən xüsusilə də metaforalardan düzgün şəkildə istifadə istənilən dildə reklamın auditoriyaya daha effektiv çatdırılmasına köməklik göstərir. Bu hədəf auditoriyanın diqqətini cəlb etmək üçün şüurlu və əsaslı yanaşmanı ifadə edir.

Reklam diskursu hədəf auditoriyaya düzgün şəkildə çatdırılmalıdır.

Bununla belə, reklamda arqodan istifadə edərkən nəzərə alınmalıdır ki, o, bütün növ məhsul və xidmətlər üçün uyğun olmaya bilər. Bəzi şirkətlər reklamlarının geniş auditoriya tərəfindən başa düşülməməsi problemi meydana çıxar bilər. Buna görə də arqodan istifadə yalnız o zaman məhdudlaşdırılmalıdır ki, o, həqiqətən də şirkətin arzu olunan imicini yaratmağa və reklam kampaniyasının məqsədlərinə çatmağa kömək etmiş olsun.

Bütün bunları ümumiləşdirdikdə aşağıdakı qənatə gəlmək olar:

Reklam məhsul və xidmətlərin bazarda təşviqi üçün mühüm vasitədir.

Reklamda diqqəti cəlb etmək və potensial müştərilər tərəfindən yadda qalmaq üçün metafora, təsvir, söz oyunu kimi müxtəlif dil üsullarından geniş istifadə olunur.

Reklam mətnləri adətən potensial müştəriləri maraqlandırmaq və onları məhsul və ya xidmət almağa inandırmaq məqsədi daşıyan adi mətnlərin üslubundan fərqli olan özünəməxsus üsluba malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundova S.H. Reklam vasitələrindən istifadə strategiyaları. Bakı, 2018.
2. Aslan K. Reklam nəşrlərinin xüsusiyyətləri, təsnifləşdirilməsi və redaktəsi // Bakı: — Kitabxanaşünaslıq və informasiya. — 2015, №1 (16), — s. 27-47
3. Abramov A. (2011). Reklam mətnlərinin janrları və onların xüsusiyyətləri.
4. Ağayeva, T. Reklam sloqanlarının linqvistik xüsusiyyətləri (ingilis dilinin materialları əsasında) // — Bakı: Dilçilik araşdırmaları, — 2023. № 1, s.105-110.
5. Həbibova K.Ə. Reklam mətnlərində sayların manipulyativ xüsusiyyətləri // Bakı: — Filologiya məsələləri, — 2020, № 5, — s. 72-78.
6. Əlisova, T. B. (2007)Romantika Filologiyasına Giriş [Mətn]: dərslik /T. B. Əlisova.- 999.- M .: VİŞŞ. təhsil, - 453 s.
7. Тибилова М.И.(2015) Прагматический аспект употребления аббревиатурных инноваций в языке рекламы // Вестник Владикавказского научного центра. Т. 15, № 4, с. 11-13.

SAHƏLƏRARASI TERMINOLOGİYADA KOQNİTİV NÜVƏLƏR VƏ SEMANTİK GENİŞLƏNMƏLƏR

Cognitive Cores and Semantic Expansions in Interdisciplinary Terminology

GÜLNAR MƏHƏRRƏMZADƏ

Gulnar Maharramzade

<https://orcid.org/0000-0002-6041-2061>

gulnar.meherremzade84@gmail.com

gulnar.maharramzada@asoiu.edu.az

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azerbaijan State Oil and Industry University

XÜLASƏ

Sahələrasi polisemiya müasir terminologiya tədqiqatlarında elmi sahələrin integrasiyası və kəsişməsi və müvafiq terminlərin miqrasiyası meylinin artması səbəbindən mühüm bir məsələ hesab edilə bilər. Lakin, ənənəvi polisemiya nəzəriyyələrinin əsas diqqəti ümumi dil istifadəsində məna dəyişkənliyi məsələsinə yönəldilib. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, sahələrasi polisemiya çərçivəsində məna dəyişkənliyi məsələsi dərinlən araşdırılmamışdır. Hazırkı tədqiqatın əsas məqsədi sahələrasi polisemiyanın semantik strukturunu aşkar etmək və bu prosesin əsas komponentlərini və mexanizmlərini müəyyən etməkdir. Tədqiqat metodu koqnitiv semantika və terminologiya tədqiqatları metodlarından istifadə etməklə konseptual təhlilin keyfiyyət metoduna əsaslanır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, sahələrasi polisemantın semantik strukturu koqnitiv olaraq sabit qalan dəyişməz əsas mənanı və epistemoloji adaptasiyaya məruz qalan periferik mənanı əhatə edir. Əsas nəticə budur ki, sahələrasi polisemiya prosesi sadəcə məna çoxluğu deyil, kontekstin təsiri altında yenidən konfigurasiya prosesidir.

Açar sözlər: polisemiya, terminologiya, sahələrasi polisemiya, invariant məna.

ABSTRACT

Interdisciplinary polysemy can be considered an important issue in modern terminology studies due to the increasing tendency of integration and intersection of scientific fields and the migration of relevant terms. However, the main focus of traditional theories of polysemy has been directed towards the problem of meaning variability in general language use. At the same time, it should be noted that the issue of meaning variability within the framework of interdisciplinary polysemy has not been thoroughly investigated. The main purpose of the present study is to reveal the semantic structure of interdisciplinary polysemy and to identify the main components and mechanisms of this process. The research method is based on the qualitative method of conceptual analysis, using approaches from cognitive semantics and terminology studies. The results of the study show that the semantic structure of interdisciplinary polysemy encompasses an invariant core meaning that remains cognitively stable, as well as peripheral meanings subject to epistemological adaptation. The key conclusion is that the process of interdisciplinary polysemy is not merely a multiplicity of meanings but a reconfiguration process influenced by context.

Keywords: polysemy, terminology, interdisciplinary polysemy, invariant meaning

Giriş

Eyni dil vahidi ilə əlaqəli çoxsaylı əlaqəli mənaların birgə meydana gəlməsi kimi başa düşülən polisemiya hadisəsi [3, s. 2044] ənənəvi olaraq semantik və koqnitiv dilçilik kontekstində ətraflı tədqiq edilmişdir. Buna baxmayaraq, sözügedən dil vahidləri fərqli elmi sahələrə aiddirsə, məsələ yeni ölçülər qazanır. Beləliklə, sahələrasi polisemiya eyni dil vahidinin fərqli mənalarla müxtəlif sahələrdə istifadəsi kimi başa düşülə bilər. Terminoloji tədqiqat kontekstində bu məsələ xüsusilə vacibdir ki, bu da hətta elmi diskurs kontekstində də polisemiyanın geniş yayıldığını göstərir. Sahələrasi polisemiya məsələsi elmi tədqiqat və diskursa fərqli akademik

ənənələri və yanaşmaları bir araya gətirdiyindən, semantik dəyişkənlik məsələsi sahələrarası diskurs və tədqiqat kontekstində xüsusilə vacib görünür. Buna görə də, hazırkı tədqiqat sahələrarası semantik dəyişiklik məsələsini araşdırmağı və invariant mənaları aşkar etməyi hədəfləyir.

Materiallar və metodlar

Bu tədqiqat, sahələrarası polisemiyada semantik məzmunun təhlili üçün çoxsahəli bir tədqiqat korpusundan istifadə edir. Tədqiqat korpusu fizika, kompüter elmləri, sosiologiya, iqtisadiyyat, dilçilik və memarlıq daxil olmaqla müxtəlif sahələrdən götürülüb. Bu tədqiqat üçün mənbə materiallarına müxtəlif jurnallardan rəyə təqdim olunmuş məqalələr, konfrans materiallarından əldə edilmiş bir neçə sahənin leksik vahidləri daxildir. Bu tədqiqat üçün korpus seçimi ənənəvi korpus dilçiliyi prinsipləri [7, s.3] ilə idarə olunur. Polisemantik terminlərin seçimi isə semantik şəbəkə tədqiqatlarına uyğun olaraq kvantitativ və keyfiyyət kriteriyalarına əsaslanır. Bu kriteriyalara aşağıdakılar daxildir:

1. Terminin istifadə olunduğu müxtəlif sahələr.
2. Hər seçilmiş sahədə termin üçün fərqli təriflər.
3. Hər seçilmiş sahədə terminin ən azı beş dəfə istifadə olunması.

Bu kriteriyalar korpus dilçiliyi əsasında aparılan semantik tədqiqatların ən yaxşı təcrübələrini izləyir [4, s.14]. Bu meyarlara cavab verməyən terminlər semantik analizə daxil edilməmişdir. Semantik annotasiya üçün konseptual xəritələmə yanaşması tətbiq olunur. Bu yanaşma koqnitiv dilçilik nəzəriyyəsinə əsaslanır. Semantik annotasiya aşağıdakı koqnitiv dilçilik nəzəriyyələrini [1] əhatə edir:

- Konseptual metafora nəzəriyyəsi [5]
- Çərçivə semantikasi [2]

Semantik annotasiya üçün bir termin hər istifadəsində aşağıdakı meyarlar üzrə analiz edilir:

1. İnvariant məna – bütün istifadələr üçün ortaq məna nüvəsi.
2. Fəaliyyət sahəsinə xas mənası – termin fərqli sahədə istifadə edildikdə mənasında yaranan dəyişiklik.
3. Semantik genişlənmə mexanizmi – metaforik genişlənmə, analogi köçürmə.

Bu məqsədlə kodlaşdırma sxemi yaradılmışdır. İki annotator seçilmiş terminlərin bütün hallarını müstəqil olaraq annotasiya etmişdir. Annotasiya prosesinin etibarlılığını yoxlamaq üçün kodlayıcılar arasındakı etibarlılıq Cohen Kappa (κ) istifadə edilərək ölçülmüşdür. Əldə olunan etibarlılıq balı $\kappa = 0.89$ olmuşdur, bu, əhəmiyyətli və keyfiyyət araşdırmaları üçün uyğundur.

Nəticə

Bu tədqiqat fizika, kompüter elmləri, iqtisadiyyat, sosiologiya, dilçilik və memarlıq sahələrində müxtəlif elmi materiallardan əldə edilmiş 10 sahələrəsi çoxmənalı terminə yönəlmişdir. Bu sözlər onların fərqli sahələrdə mövcudluğu və istifadənin kontekstindən asılı olaraq mənalarında semantik variasiyanın olması səbəbindən seçilmişdir. Sözlərin araşdırılması onların sabit semantik məzmununun, sahəyə xas mənalarının və metaforik genişlənmə, funksional uyğunlaşma və analogi köçürmə kimi semantik genişlənmə mexanizmlərinin müəyyən edilməsi ilə həyata keçirilmişdir. Sözlərin seçimi, koqnitiv semantik annotasiyadan istifadə edən semantik tədqiqat sahəsində istifadə olunan yanaşmaya uyğun olmuşdur. Elm sahələri arasında variasiyalar olsa da, 10 sözün hər birinin müxtəlif kontekstlərdə sabit qalan mərkəzi mənası olan koqnitiv nüvəsi var. Bu nüvələr bütün geniş mənaların mənbəyidir və bu, polisemiyanın radial şəbəkə modelinə tamamilə uyğundur.

Cədvəl 1 sahələrərsi terminlərin invariant semantik nüvəsini əks etdirir.

Termin	İnvariant əsas məna
İnversiya	Tərs çevrilmə, sıranın tərsi
Rentgen	Daxili strukturu göstərən müşahidə
Kapital	Dəyər resursu
Variasiya	Dəyişmə, fərqlilik
Omeqa	Son nöqtə, yekun mərhələ
Deskriptor	Təsnifatçı, tanımlayıcı atribut
Baryer	Müdafiə və qoruyucu quruluş
Defis	Birləşdirici xətt, vahidləri birləşdirən işarə
Pavilyon	Qapalı və ya yarıqapalı bina/struktur
Korpus	Strukturlaşdırılmış materiallar və ya mətnlər toplusu

Hər bir terminin mənasının dəyişməz nüvəsi ümumi leksikoqrafiya tərəfindən verilən təriflərə, eləcə də semantik şəbəkə prototipləri ilə koqnitiv semantikada aşkar edilmiş konseptual sabitliyə bənzəyir.

Cədvəl 2. Terminlərin sahələrərsi semantik interpretasiyası və invariant əsas anlayışını əks etdirir.

Termin	Fizika / Riyaziyyat / Mühəndislik	Kompüter Elmləri / Süni İntellekt	İqtisadiyyat / Sosial elmlər	Dilçilik / Memarlıq	İnvariant məna / əsas anlayış
İnversiya	Maqnit sahəsinin və ya matrisin tərs çevrilməsi	Funksiyanın/ alqoritmin tərs əməliyyatı	Siyasət və ya bazarda dönüş, əks dəyişiklik	Sintaksis və ya struktur baxımından tərs çevrilmə	Mövcud vəziyyətin tərs çevrilməsi
Rentgen	Cisimlərin daxili	Materiallarda rentgen	Maliyyənin analiz olunması	Struktur və ya mətnin	Gizli və daxili

	strukturunun diaqnostik görüntüsü	diffraziyası və struktur analizi		təhlili	strukturunu göstərmək
Kapital	Fiziki kapital (infrastruktur, texnika)	Hesablama resursları, server və ya məlumat bazası	Maliyyə, insan və sosial kapital	Simvolik və ya yazılı göstəricilər	Resurs və ya dəyər daşıyan element
Variasiya	Təcrübələrdə dəyişkənlik, variasiya	Proqram və versiya fərqləri, parametrlərin dəyişməsi	Bazar və ya əhali strukturunda dəyişkənlik	Dialekt və morfoloji variasiya	Dəyişiklik və fərqlilik
Omega	Bucaq tezliyi və ya prosesin son nöqtəsi	Alqoritmlərdə terminal dəyər / limit	Sosial / iqtisadi proseslərin yekun mərhələsi	Simvolik son nöqtə və ya nəticə	Son mərhələ / yekun vəziyyət
Deskriptor	Sistemin müşahidə olunan və ölçülə bilən atributu	Maşın öyrənmədə xüsusiyyət / metadata	İqtisadi subyekti və ya obyektini təsvir edən atribut	Dilçi deskriptor	Xüsusiyyəti və ya atributu göstərən göstərici
Baryer	Struktur dəstək və dayaq	Təhlükəsizlik baryeri	İqtisadi və sosial qoruyucu çərçivə	Memarlıqda müdafiəedici element	Qoruma və dayaq funksiyası
Defis	Vahidləri birləşdirən işarə	Birləşdirilmiş adlandırma sintaksisi	Mətn və ya anlayışların əlaqələndirilməsi	Orfoqrafik işarə	Birləşdirmə və əlaqələndirmə
Pavilyon	Müvəqqəti və ya sərgi strukturu	Vizual konteyner	İctimai məkan və ya nümayiş sahəsi	Memarlıq pavilyon dizaynı	Fərdi və ya nümayiş məqsədli sahə / struktur
Korpus	Fiziki və ya məlumat toplusu	Mətn və ya kod deposu	Hüquqi, arxiv və ya statistik kolleksiya	Mətn korpusu	Sistemli və strukturlaşdırılmış orqan / kolleksiya

İqtisadiyyatda istifadə edilən "kapital" sözü maliyyə resursları mənasını daşıyır, kompüter elmində istifadə edildikdə isə funksional uyğunlaşmanı göstərən emal vahidlərinin ayrılması kimi hesablama resurs kapitalı mənasını daşıyır.

"Defis" sözü əsas əlaqələndirmə mənasını saxlasa da, kompüter elmləri leksikonunda orfoqrafik simvolların istifadəsi ilə bağlı olduğu kimi, funksional uyğunlaşmanı göstərən orfoqrafik simvol mənasını da daşıyır.

Təhlil nəticəsində mənalar arasında semantik genişlənmənin üç əsas mexanizmi müəyyən edilmişdir:

a) Metaforik genişlənmə

Terminlər fiziki və ya konkret sahələrdən metaforik və ya mücərrəd sahələrə köçürülür. Məsələn,

- "Rentgen" → metaforik olaraq iqtisadi sistemlərin və ya mətn strukturlarının

təhlilini əhatə edir və Konseptual Metaforadan istifadəni göstərir.

b) Funksional uyğunlaşma

Terminlər əsas mənalərini qoruyarkən yeni funksiyalar inkişaf etdirir:

- Hesablama sahəsində "kapital" iqtisadiyyatdakı "kapital"a bənzər qıt hesablama resurslarına aiddir - funksional analogiya.

c) Analoji transfer

Terminlər struktur və ya sistemin analogiyalarına əsasən bir sahədən digərinə ötürülür:

- Kompüter elmində və dilçilikdə sintaktik inversiya kimi maqnit sahələrinin fiziki inversiyası.

Cədvəl 3. 10 termin üzrə mexanizmlərin kəmiyyət bölgüsünü göstərir.

<i>Genişlənmə mexanizmi</i>	<i>Faiz göstəricisi</i>
Metaforik genişlənmə	38%
Funksional uyğunlaşma	40%
Analoji transfer	18%

Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar ixtisaslaşmış diskursda semantik proliferasiyanın dinamikası ilə bağlı koqnitiv semantika perspektivi ilə uyğun gəlir[6].

Əsas məna ilə uyğunlaşmalar arasındakı əlaqəni aşağıdakı nümunələr ilə göstərmək olar:

- Korpus: Dilçilikdə *korpus* strukturlaşdırılmış mətn toplusuna aiddir; kompüter elmində kod/mətn deposuna aiddir; arxivləşdirmədə hüquqi/tarixi toplusuna aiddir - bunların hamısı "mütəşəkkil orqan"ın əsas mənasından irəli gəlir.

- Omeqa: Fizikada bucaq tezliyində/son nöqtəsinə aiddir; sosial elmlərdə metaforik olaraq prosesin son mərhələlərinə aiddir.

- Baryer: Mühəndislikdə/memarlıqda struktur qorunmaya aiddir; metaforik olaraq sosial/iqtisadi qorunmaya aiddir.

Bu nümunələr sahələrarası polisemiya fenomenini sistematik semantik uyğunlaşma kimi göstərir.

Nəticələrin xülasəsi olaraq aşağıdakı fikirlərə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur:

1. Bütün 10 termin hər bir sahə üzrə ortaq olan dəyişməz əsas mənaya malikdir.
2. Hər bir terminin mənası sahələrarası kontekstlərə cavab olaraq sistematik olaraq dəyişir.
3. Metaforik genişləndirmə, funksional uyğunlaşma və analoq köçürmə semantik dəyişiklikləri kollektiv şəkildə izah edir.
4. Kəmiyyət baxımından nəticələr sahələrarası kontekstlərdə mənanın idrak strukturlaşması üçün dəlil təqdim edir.

Müzakirə

10 sahələrarası terminin təhlilinə əsasən, hər bir terminin dəyişməz əsas mənə daşdığı, eyni zamanda fizika, kompüter elmləri, iqtisadiyyat, sosiologiya, dilçilik və memarlıq sahələrində uyğunlaşmalar inkişaf etdirdiyi aydındır. Bu, polisemiya üzrə mövcud dilçilik tədqiqatları [7] ilə uyğundur və bu tədqiqatlar onun periferik genişləndirmələri olan idrak nüvələrinə çevrildiyini iddia edir. Terminlərin təhlilində metaforik genişləndirmə, funksional uyğunlaşma və analoq köçürmə prosesləri də özünü göstərir. Bu proseslər müxtəlif sahələrin tələblərinə cavab olaraq xüsusi terminlərin sistematik təkamülünün dəlillərini tapan R. Temmermanın tədqiqatları ilə uyğundur [8]. Məsələn, "kapital" termini iqtisadi resurslardan hesablama-simvolik resurslara, "rentgen" termini isə fiziki diaqnostikadan metaforik diaqnostikaya qədər genişlənir.

Bu cür nümunələr həmçinin kompüter proqramlarında çoxmənəlilik üçün bu nümunələrin istifadəsinə istiqamət verə bilər və tədqiqatçılar bu nümunələrdən müəyyən sahələrdə polisemiya məsələsini həll etmək üçün istifadə edə bilərlər. Təbii Dil Emalı sistemləri müxtəlif sahələrdə söz mənalarını başa düşdükdə daha yaxşı işləyir ki, bu da maşın tərcüməsinə və məlumat axtarışına kömək edir [9, s.1]. Gələcək tədqiqatlara termin sayının genişləndirilməsi, dillər arasında müqayisəli tədqiqatların istifadəsi və sahələrarası polisemiyaya əsaslanan idrak proseslərini daha da araşdırmaq üçün korpus və eksperimental metodların istifadəsi daxil ola bilər. Beləliklə, tədqiqat polisemiyaya proqnozlaşdırıla bilən və sistemli bir proses olduğunu təsdiqləyən dəlillər təqdim etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. *Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use* / D. Biber, S. Conrad, R. Reppen. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1998. – pp. 263–278.
2. Fillmore, C. J. *Frame Semantics* / C. J. Fillmore // *In Linguistics in the Morning Calm*. – Seoul: Hanshin Publishing, – 1982. – pp. 111–133.
3. Haydarov, A. A., & Yunusova, M. *The Phenomenon of Polysemy* / A. A. Haydarov, M. Yunusova // *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, – 2022, Vol. 10 (12), – pp. 2044–2048.
4. Kilgarriff, A. *Language Is Never, Ever, Ever, Random* / A. Kilgarriff // *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, – 2007, 3(1), – pp. 1–14.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. *Metaphors We Live By* / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago: University of Chicago Press, – 1980. – pp. 25–50.
6. Lakoff, G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind* / G. Lakoff. – Chicago: University of Chicago Press, – 1987. – pp. 21–22.
7. McEnery, T., & Hardie, A. *Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice* / T. McEnery, A. Hardie. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2012. – pp. 3–10.
8. Temmerman, R. *Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive*

Approach. – Published book by John Benjamins, 2000.

9. Navigli, R. Word Sense Disambiguation: A Survey / R. Navigli // ACM Computing Surveys, – 2009, 41(2), – pp. 1–47.
10. <https://dictionary.cambridge.org/>

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ YANMAQ, İSTİLİK ANLAYIŞI BİLDİRƏN SİNONİMLƏR

Synonyms expressing the concepts of burning and heat in the Azerbaijani language

GÜLNARƏ NƏSİBOVA

Gulnara Nasibova

gulnarnasibova@gmail.com

<https://orcid.org/0000000182552660>

XÜLASƏ

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

ABSTRACT

Sinonimlər dilin ifadə imkanlarının zənginləşməsi mərhələsinin məhsulu kimi formalaşmışdır. Sinonimlikdə bir-biri ilə semantik əlaqəsi olan oxşar mənalar ayrı-ayrı söz modelləri ilə ifadə olunmuşdur. Bununla da, dildə söz modelləri leksik potensialın güclənməsinə, canlanmasına və inkişafına münbit bir zəmin yaratmış olur. Sinonimlərin formalaşması insanlarda mücərrəd təfəkkürün inkişafının nəticəsi ilə bağlı olan daxili bir prosesdir.

Sinonim sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur, mənaca eyniadlı anlayışını bildirir. Dildə yaxınmənalı ifadə vasitəsi kimi sinonimlərin baş verməsi təbiətdəki əşya və hadisələrə məxsus nisbilik xarakteri ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində informasiyaların genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq zəngin əslə sinonimlər formalaşmışdır. Sinonimlərin formalaşmasının aşağıdakı yollarla baş verməsi göstərilir:

"1) bir sözün leksik mənasının bir neçə çalarlığa parçalanması üzrə;

2) bir sözün mənasının ayrılaraq bir-biri ilə əlaqəsinin itirilməsi və omonimlərin baş verməsi, sonra isə onların sinonim cərgələrinin yaranması ilə;

3) başqa dillərdən alınmalar hesabına;

4) sözyaratma prosesinin təsiri ilə;

5) sözlərə əlavə olunan prefikslərin iştirakı ilə (низкий-невысокий-аşağı-yuxarı olmaqla)".

Məqalədə dilin sinonimlər sisteminin inkişafında dil vahidlərinin çox böyük rola malik olduğu göstərilmişdir. Sinonimlərin aid olduğu dilin potensial imkanlarına uyğun özünəməxsus ifadə vasitələri formalaşmışdır. Burada Azərbaycan dilinin leksik-semantik imkanları zəngin olduğu üçün bu dildə çox böyük sinonim sözlər potensialı yarandığı qeyd olunmuşdur. Bu da dildə istər məntiqi, istərsə də emosional ifadə üslubunda zənginlik yaradılmasına, eyni zamanda, onlardan obrazlaşdırıcılıq vasitəsi kimi istifadə olunmasına zəmin yaratmışdır.

Məqalədə *yan*, *köz*, *qız*, *al*-, *yax* -, *tüt*-, *lov* -, *lop*-, *göy*-, *köv*-, *qal*- və s. kimi sözlərinin ilkin semantikasi araşdırılmış və sinonimliyi izah edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, yaxınmənalı sözlər, semantik məna, təhlil

Synonyms have been formed as a product of the stage of enrichment of a language's expressive possibilities. In synonymy, similar meanings that are semantically related to one another are expressed through different word models. In this way, word models create a favorable basis for the strengthening, revitalization, and development of the lexical potential of a language. The formation of synonyms is an internal process connected with the result of the development of abstract thinking in human cognition.

The word *synonym* is of Greek origin and denotes the concept of sameness in meaning. The emergence of synonyms in a language as means of expressing near meanings is related to the relative nature inherent in objects and phenomena in the natural world.

In connection with the expansion of information in the Azerbaijani language, rich synonyms have been formed. It is shown that the formation of synonyms occurs in the following ways: "1) on the decomposition of the lexical meaning of a word into several shades; 2) with the separation of the meaning of a word and the loss of its connection with each other, and the occurrence of homonyms, and then the emergence of their synonymous rows;

3) due to borrowings from other languages;

4) by the influence of word formation process;

5) with the presence of prefixes added to words (низкий-невысокий-low-short)". The article shows that linguistic units have a very large role in the development of the system of synonyms of the language. Peculiar means of expression have been formed that correspond to the potential capabilities of the language to which synonyms belong. It was noted here that due to the rich lexical-semantic capabilities of the Azerbaijani language, this language has a great potential for synonymous words. This created the basis for the creation of richness in the language, both in the style of logical and emotional expression, as well as the use of them as a means of imagery. This article examines the primary semantics of words such as *yan*, *köz*, *qız*, *al*, *yax*-, *tüt*-, *lov*-, *lop*-, *göy*-, *köv*-, *qal*-, and others, and explains their synonymic relationships.

Keywords: Azerbaijani language, synonyms, semantic meaning, analysis.

Leksik-semantik söz qruplarının bir tərkib hissəsi olan sinonimlərin formalaşması mücərrəd təfəkkürün elə bir mərhələsinə təkil edir ki, bu dövrdə təbiətdə

və insanı əhatə edən mühitdəki çoxluqlar arasında mövcud olan nisbiliklərin dərk edilməsi prosesi başlanmışdır. Əşya və hadisələr arasındakı nisbiliklərin insan təfəkküründə imitasiya olunaraq dərk edilməsi sayəsində quruluşca fərqli olan, lakin mənaca nisbi yaxınlıq bildirən sinonim sözlərin törəməsi baş vermişdir.

Sinonimlər dilin ifadə imkanlarının zənginləşməsi mərhələsinin məhsulu kimi formalaşmışdır. Sinonimlik mərhələsində sözyaratma prosesi omonimləşmənin əksinə olmuşdur. Yəni omonimləşmədə ayrı-ayrı mənalar bir kök morfemin tərkibinə sıғыşıdırıldığı halda, sinonimlikdə bir-biri ilə semantik əlaqəsi olan oxşar mənalar ayrı-ayrı söz modelləri ilə ifadə olunmuşdur. Bununla da, dildə söz modelləri leksik potensialın güclənməsinə, canlanmasına və inkişafına münbit bir zəmin yaratmış olur. Sinonimlərin formalaşması insanlarda mücərrəd təfəkkürün inkişafının nəticəsi ilə bağlı olan daxili bir prosesdir. İnsanların mücərrəd təfəkkürünün inkişafı yeni anlayışlar baş verməsinə səbəb olur ki, bu da son nəticə kimi yeni oxşar anlayışların ifadəsinə imkan verən ifadə vasitələrinin meydana çıxmasına tələbat yaradır. Sinonim sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur, mənaca eyniadlı anlayışını bildirir. Dildə yaxınmənəli ifadə vasitəsi kimi sinonimlərin baş verməsi təbiətdəki əşya və hadisələrə məxsus nisbilik xarakteri ilə bağlıdır.

Sinonimlərin araşdırılması

Yanmaq anlayışı ilə bağlı olan monosillabik sinonimlərin də bir qismi mənə müstəqilliyini saxladığı halda bəziləri mənə müstəqilliyini mühafizə edə bilmir. Mənə müstəqilliyini saxlayanlara dair aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

yan, köz, qız. Bü köklərin təməlində aşağıdakı kimi müstəqil sözlər formalaşır: *yan-yanıq, yandır, yanacaq; köz-közərmək, közləmə; qız-qızar, qızartı, qızıdır, qızğın, qızıışmaq (yanıb qızıışmaq).* Mənə müstəqilliyini saxlamayan monosillablara dair isə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *al-, yax -, tüt-, lov -, lop-, göy-, köv-, qal-.*

Mənə müstəqilliyini saxlayan bu monosillabların ilkin daxili mənası onların şəkilçi qoşulmuş aşağıdakı variantlarında aydınlaşır:

Al- kökünün yanmaq anlayışını alovlanmaq derivatında ifadə olunan alışıb yanmaq çalarlığında bildirir. *Yax-* kökü yanmağın məcazlaşmış anlayışını ifadə edir və *yanıb-yaxılmaq* ifadəsində yanıb qurumaq çalarlığını bildirir. *Tüt-* kökü yanmağın tüstülənmək mənasını bildirir. Bu mənə *tütün* sözündə, həmçinin, *tütünü tütmək* ifadəsində əks olunur. *Tüt-* kökü qədim türk lüğətində tüstülənib yanmaq mənasında qeydə alınmışdır: *tüt* (tüstülənmək, tüstü buraxmaq) [4, s.637]. Lüğətdə *tütün* sözünün *tüstü* mənası bildirməsi də qeydə alınmışdır [4, s.637]. *Tüt-* kökünün *tut* variantı klassik ədəbiyyatda *tutuşmaq* sözü tərkibində işlənərək tüstülənib yanmaq mənasını bildirir:

“Tutuşdu qəm oduna ol şad gördüyün könlüm

Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm" [1, c.I, s.231]

Lov – tərkibi yanmaq mənasındakı *al-* kökü ilə birlikdə işlənərək əslində *yanmaq* mənasında *alov* (allov) şəklində işlənir. *Lop-* kökünün yanmaq mənası *lopa* derivatında *alova* bürünüb yanmaq çalarlığını bildirir. *Göy-* tərkibi özünün müstəqil mənasını məhdudlaşdırmış olsa da, qədim türk lüğətində kövrəlib yanmaq mənasında qeydə alınmışdır: "*Yaş ot köyməs*" (Yaş ot yanmaz). Lüğətdə, həmçinin, *köy-* kökündən düzəlib yanmaq mənası bildirən *köytür* (Er otu köytürdi- Adam otu yandırdı), *köyür* (köytürdi arut ot- o quru otu yandırdı) sözləri də qeydə alınmışdır [5, s.332]. *Göymək* sözü qovrulub yanmaq mənasında klassik dildə də işlənmişdir:

"Çırağ göydiricək atəşi-nihanımdan

Fitləsin qılıram ləğzi-üstüxanımdan" [1, c.I, s.244]

"Bərqi-ahindən Füzulinin göyərdi bixəbər

Dünlər əfqanıma bidar olmasa həmayəsi" [1, c.I, s.325]

Kov- kökündən *kövrəlmək* sözü düzəlmişdir ki, bu da quruyub yanmaq mənasını bildirir. *Qal-* kökü omonim variant kimi ocaq qalamaq, tonqal qalamaq ifadələrində, o cümlədən yanmaq anlayışı ilə bağlı olan *manqal*, *tonqal* sözlərinin tərkibində işlənir. *Kəsmək* anlayışlı sözlər kimi yanmaq anlayışlı monosillabik köklərdə universal xarakterə malikdir. Məsələn, *qalamaq* sözünün *qal-* tərkibinə məxsus *yanmaq*, *qızdırmaq* mənaları rus dilindəki *kal-* adekvatında müşahidə olunur. Rus dilində *kal-* kökünün istiliklə, yanmaqla, qızartı ilə bağlı mənası *каленіе* (közərtmə, qızartma, közərdilmə, qızardılma), *каленный* (közərdilmiş, qızardılmış), *калить* (qızartmaq, közərtmək, qızdırmaq), *калиться* (qızardılmaq, qızdırmaq, közərmək) [2, s.506-507], *выкалить* (qızartmaq, közərmək), *выполиться* (qızarmaq, közərmək) [2, s.204], *накал* (közərtmə, közərmə), *накалить* (közərtmək, qızartmaq), *накалиться* (qızardılmaq, közərdilmək) [3, c.2, s.137], *обкалить* (közərtmək), *обколка* (közərtmə) [3, c.2, s.248], *перекал* (həddindən artıq közərtmə) [3, c.2, s.417], *прокаленный* (közərdilmiş, qızardılmış), *прокалить* (közərtmək, qızartmaq) [3, c.2, s.664].

Kal- kökü latınmənsəli *kalori* (isti, istilik, yanmaq), *kaloriya* (istilik, qızmar), *kalori metr* (istilikölçən, qızmarlığı ölçən), fransız dilindəki *kalorifer* (istilik mənbəyi) [7, s.213], ingilis dilindəki *cal* (kalori, istilik), *colcar* (yanma peçi), *calefact'or* (qızdırıcı), *caloric* (istilik), *caloricity* (istilikverici qurğu), *calorie* (istilik) [6, s.60-61]. Ərəbmənsəli *qal* (metallı qızdırıb əritmə) [21, s.103] kimi sözlərdə *yanmaq*, *qızdırmaq*, *yanmaqla* bağlı istilik anlayışı bildirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Füzuli. Əsərləri: [6 cildə]/ Tərt. ed. H.Araslı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005.– 409 s.
2. Rusca-azərbaycanca lüğət: [3 hissəli] / – Bakı: Azərb.Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, – h. 1. – 1990. – 605 s.
3. Rusca-azərbaycanca lüğət: [3 hissəli] / – Bakı: Azərb. Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, – h. 2. – 1990. – 712 s.
4. Древнетюркский словарь / – Астана: Гылым баспасы, – 2016, – 760 с.
5. Корнев, В.А. Основные виды семантических отношений внутри лексико-семантических группировок // – Москва: Электронной журнал «Язык и текст», – 2019. Том 6, № 3, – с. 51-55.
6. Мюллер, В.К. Большой англо-русский, русско-английский словарь / В.К.Мюллер. – Москва: ООО Дом Славянской книги, – 2009. – 960 с.
7. Словарь иностранных слов / – Москва: Русский язык, – 1989. – 624 с.

GƏNCLƏRİN NİTQİNDƏ XARİCİ SÖZLƏRİN ARTMASI VƏ DİL İDENTİKLİYİ MƏSƏLƏSİ

The Increase of Foreign Words in Youth Speech and the Issue of Language Identity

GÜNAY CƏFƏRLİ

Gunay Jafarli

gunayjafarli04@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-5579-5747>

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Azerbaijan University of Technology

XÜLASƏ

Qloballaşma prosesinin sürətlənməsi, internet və sosial media platformalarının geniş yayılması müxtəlif dillər arasında qarşılıqlı təsirin artmasına səbəb olmuşdur. Bu proses xüsusilə gənclərin nitqində daha aydın şəkildə müşahidə olunur. Müasir dövrdə Azərbaycan gəncləri gündəlik ünsiyyətdə ingilis, rus və digər dillərdən alınmış sözlərdən geniş istifadə edirlər. Xarici sözlərin istifadəsi bir tərəfdən dilin inkişafına və zənginləşməsinə təsir göstərsə də, digər tərəfdən milli dil identikliyinə qorunması baxımından müəyyən problemlər yaradır. Məqalədə gənclərin nitqində xarici sözlərin artmasının səbəbləri, sosial və psixoloji amilləri, həmçinin bu prosesin dil identikliyinə təsiri araşdırılır. Tədqiqat zamanı sosiolingvistik yanaşma tətbiq edilmiş, qloballaşma, dil əlaqələri və kod dəyişməsi kimi anlayışlar təhlil olunmuşdur. Araşdırma göstərir ki, gənclərin nitqində xarici sözlərin artmasının əsas səbəbləri informasiya texnologiyalarının inkişafı, beynəlxalq kommunikasiya mühiti, populyar mədəniyyət və təhsil sistemində xarici dillərin rolunun artması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, milli dilin qorunması və inkişafı üçün terminoloji siyasətin gücləndirilməsi, dil maarifləndirilməsi və media mühitində ana dilinin düzgün istifadəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *gənclər nitqi, xarici sözlər, dil identikliyi, qloballaşma, sosiolingvistika, Azərbaycan dili*

ABSTRACT

The acceleration of globalization processes and the widespread use of the internet and social media platforms have led to increased interaction among different languages. This phenomenon is particularly evident in the speech of young people. In modern times, Azerbaijani youth widely use words borrowed from English, Russian, and other languages in everyday communication. While the use of foreign words contributes to the development and enrichment of the language on one hand, it also creates certain challenges in terms of preserving national linguistic identity. The article explores the reasons, social and psychological factors behind the increase of foreign words in youth speech, as well as the impact of this process on language identity. A sociolinguistic approach was applied during the research, analyzing concepts such as globalization, language contact, and code-switching. The study shows that the main reasons for the increase of foreign words in youth speech are related to the development of information technologies, the international communication environment, popular culture, and the growing role of foreign languages in the education system. At the same time, strengthening terminological policy, promoting language awareness, and ensuring the proper use of the native language in the media environment are of great importance for the preservation and development of the national language.

Keywords: *youth speech, foreign words, language identity, globalization, sociolinguistics, Azerbaijani language*

Dil hər bir xalqın mədəni və milli identikliyinə əsas göstəricilərindən biridir. Dil vasitəsilə cəmiyyətin mədəni dəyərləri, tarixi yaddaşı və sosial təcrübəsi nəsildən-nəslə ötürülür. Eyni zamanda, dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də xalqın düşüncə tərzini, həyat tərzini və dünyagörüşünü əks etdirən güclü mədəni fenomen kimi çıxış edir. Müasir qloballaşma şəraitində dillər arasında qarşılıqlı təsir daha da güclənmişdir və bu proses xüsusilə gənclərin nitqində açıq şəkildə özünü göstərir.

Son illərdə Azərbaycan gənclərinin gündəlik ünsiyyətində müxtəlif xarici sözlərin istifadəsinin artması müşahidə olunur. Sosial şəbəkələr, internet

platformaları, qlobal media və beynəlxalq kommunikasiya mühiti bu prosesin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə ingilis dilindən alınmış sözlər gündəlik danışqda geniş yayılmışdır. Bu sözlər texnologiya, moda, təhsil, biznes və əyləncə sahələrinə aid olan terminlərdə daha çox görünür və gənclərin ünsiyyət tərzinə təsir edir. Məsələn, “post”, “like”, “trending”, “selfie”, “event” kimi sözlər artıq danışq dilində sıradan ifadələrə çevrilmişdir.

Bu tendensiya bir tərəfdən dilin zənginləşməsi, yeni anlayışların ifadə imkanlarının artması kimi qiymətləndirilə bilər. Xarici sözlərin qəbulu dilin leksik tərkibinin genişlənməsinə, yeni texnologiya və sosial fenomenlərin ifadəsinin dəqiq və qısa yollarla reallaşmasına imkan yaradır. Lakin digər tərəfdən, milli dil identikliyinə qorunması baxımından müəyyən narahatlıqlar da mövcuddur. Xarici sözlərin həddindən artıq istifadəsi, xüsusilə fonetik, morfoloji və sintaktik normalardan kənarlaşmalar, gənclərin dil bacarıqlarına təsir edə və dil mədəniyyətinin zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Sosiolinqvistik araşdırmalar göstərir ki, dillər arasında qarşılıqlı təsir təbii və qaçılmaz bir prosesdir. Lakin bu prosesin tarazlıq şəraitində idarə olunması vacibdir. Məsələn, Crystal (2011) qeyd edir ki, xarici sözlərin artması dilin dinamikliyini əks etdirə bilər, lakin dil normalarının qorunması və dil identikliyinə saxlanması üçün diqqətli yanaşma tələb olunur. Digər tərəfdən, gənclər arasında xarici sözlərin istifadəsi sosial status, qlobal trendlərə uyğunlaşma və modernlik simvolu kimi də qəbul edilir ki, bu da dilin funksional və sosial aspektlərini əhatə edən mürəkkəb bir fenomen yaradır.

Bu məqalənin məqsədi gənclərin nitqində xarici sözlərin artmasının səbəblərini dərinlən araşdırmaq, bu prosesin dil identikliyinə təsirini sosiolinqvistik baxımdan təhlil etmək və müasir dövrdə milli dilin qorunması üçün mümkün strategiyaları müəyyən etməkdir. Məqalədə həmçinin xarici sözlərin gənclərin danışq vərdislərinə və sosial davranışlarına necə təsir etdiyi, eləcə də bu tendensiyanın gələcək nəsillər üçün potensial risk və imkanları müzakirə olunacaqdır.

Dil identikliyi və onun sosial mahiyyəti

Dil identikliyi fərdin və ya sosial qrupun müəyyən dil vasitəsilə özünü ifadə etməsi və həmin dili mədəni kimliyinin əsas elementi kimi qəbul etməsi ilə bağlıdır. Bu anlayış yalnız fərdi səviyyədə deyil, eyni zamanda cəmiyyət səviyyəsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki dil həm milli, həm də regional kimliyin formalaşmasında əsas rol oynayır. Sosiolinqvistika sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dil yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də sosial və mədəni identikliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır (Holmes, 2013, s. 52). Dil identikliyi fərdlərin özlərini müəyyən sosial qrupun üzvü kimi tanımasına, həmçinin həmin qrupun mədəni dəyərlərinə aid olduğunu hiss etməsinə imkan yaradır.

Dil identikliyi anlayışı milli mədəniyyət, tarixi yaddaş və sosial münasibətlərlə sıx əlaqəlidir. Bir çox alimlər qeyd edirlər ki, dilin qorunması milli kimliyin qorunması deməkdir (Fishman, 2010, s. 78). Dil vasitəsilə yalnız danışq və yazı vasitəsi ilə ünsiyyət qurulmur, eyni zamanda tarixi təcrübələr, ənənələr, folklor, ədəbiyyat və

sosial davranış nümunələri nəsildən-nəslə ötürülür. Bu baxımdan, dil identikliyi həm fərdi, həm də kollektiv yaddaşın əsas struktur komponenti kimi çıxış edir. Qloballaşma dövründə müxtəlif dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində dil identikliyinə müəyyən dəyişikliklər baş verə bilər. Bu dəyişikliklər xüsusilə gənclər arasında daha sürətlə müşahidə olunur. Sosial media, qlobal informasiya texnologiyaları və beynəlxalq kommunikasiya mühiti gənclərin nitqinə yeni leksik elementlərin daxil olmasını sürətləndirir. Xarici sözlərin gündəlik ünsiyyətdə istifadəsi yalnız söz ehtiyatını zənginləşdirmir, həm də fərdlərin sosial statusunu və qlobal mədəniyyətə uyğunlaşma səviyyəsini göstərə bilən bir fenomenə çevrilir.

Eyni zamanda, dil identikliyinə baş verən dəyişikliklər müəyyən risklər də yarada bilər. Xarici sözlərin həddindən artıq istifadəsi, yerli leksikonun və dil normalarının zəifləməsinə, nəticədə milli dil mədəniyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Bu, xüsusilə gənclərin danışığı və yazı vərdislərində nəzərə çarpır. Sosiolinqvistik tədqiqatlar göstərir ki, dil identikliyi həm fərdi identitetin ifadəsi, həm də cəmiyyətin mədəni və sosial sabitliyinin qorunması üçün əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən qloballaşma şəraitində milli dilin qorunması və gənclərin dil savadının inkişaf etdirilməsi mühüm strategiya kimi qəbul edilir.

Qloballaşma və dil dəyişiklikləri

Qloballaşma müxtəlif ölkələr arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. Bu proses yalnız ticarət və texnologiya sahələrinə təsir göstərmir, eyni zamanda dillər arasında qarşılıqlı təsirin artmasına da səbəb olur. Müasir dövrdə ingilis dili beynəlxalq kommunikasiya dili kimi geniş yayılmışdır. Elm, texnologiya, biznes, təhsil və internet mühitində ingilis dilinin dominant mövqeyi digər dillərə də təsir göstərir (Spolsky, 2019, s. 64). Bu vəziyyət qlobal informasiya və kommunikasiya axınlarının daha sürətli və geniş miqyasda yayılmasına imkan yaradır.

Dil əlaqələri nəticəsində müxtəlif leksik və struktur dəyişikliklər baş verir. Bunlara leksik alınmalar, kod dəyişməsi (code-switching), terminoloji uyğunlaşma, dil qarışıqlığı və yeni söz formalarının yaranması daxildir. Leksik alınmalar, əsasən texnologiya, elmi-texniki terminologiya, populyar mədəniyyət və sosial media sahələrində daha çox müşahidə olunur. Kod dəyişməsi isə danışığı zamanı bir dilin digər dil ilə qarışdırılması və ya iki dilin eyni ünsiyyət kontekstində istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Terminoloji uyğunlaşma isə milli dillərin qlobal konsept və anlayışlara uyğunlaşmasını təmin edir.

Bu proseslər dil inkişafının təbii mərhələsi hesab olunur və tarix boyu dillərin qarşılıqlı təsirindən irəli gəlmişdir. Dil, ətraf mühitə, texnologiyaya və sosial dəyişikliklərə adaptasiya olma qabiliyyəti sayəsində inkişaf edir. Lakin qloballaşmanın sürətlənməsi ilə bu proseslərin intensivliyi artmış, bəzi hallarda milli dillərin strukturuna və funksiyalarına təsir göstərmişdir. Məsələn, həddindən artıq xarici söz istifadəsi fonetik və morfoloji normalara təsir edərək, sintaktik strukturda dəyişikliklərə yol açır. Eyni zamanda, müəyyən sahələrdə milli dilin leksik zənginliyi azalaraq yerini beynəlxalq terminlərə buraxa bilər.

Bu baxımdan, qloballaşma həm imkanlar, həm də çağırışlar gətirir. Bir tərəfdən dillər zənginləşir, yeni anlayışlar daha sürətlə yayılır, digər tərəfdən isə milli dillərin qorunması və dil identikliyinə saxlanması məsələləri aktuallaşır. Dil siyasəti, təhsil sistemi və mədəniyyət sahəsində aparılan tədbirlər bu balansın qorunmasında mühüm rol oynayır. Sosiolingvistik baxımdan, qloballaşma dövründə dillərin qarşılıqlı təsirini izləmək və bu prosesin dil identikliyinə təsirini təhlil etmək vacibdir, çünki bu, həm fərdi, həm də kollektiv kimliyin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir.

Gənclərin nitqində xarici sözlərin artmasının əsas səbəbləri

Sosial şəbəkələr müasir gənclərin gündəlik həyatında mühüm yer tutur və onların kommunikasiya vərdişlərini ciddi şəkildə formalaşdırır. Bu platformalarda istifadə olunan terminlərin əksəriyyəti ingilis dilindən gəlir. "Post", "like", "story", "blog", "chat" kimi sözlər artıq gündəlik ünsiyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, internet mühiti yeni leksik vahidlərin yayılmasını sürətləndirən əsas faktorlardan biridir (Crystal, 2011, s. 89). Sosial media yalnız söz ehtiyatının zənginləşməsinə səbəb olmur, eyni zamanda gənclərin nitqində xarici dil üslubunun və ifadə tərzinin formalaşmasına təsir göstərir.

Qlobal mədəniyyətin – xüsusilə film, musiqi, moda və populyar media sahələrinin – gənclərin dilinə təsiri böyükdür. Xarici filmlər və musiqilər yeni sözlərin gündəlik danışqda yayılmasına səbəb olur və gənclər arasında "mədəni imitasiya" prosesi baş verir. Bu, yalnız leksik dəyişikliklərlə məhdudlaşmır; həm də nitqin üslubu, ifadə təzi və hətta sintaksis elementlərində dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər. Məsələn, sosial şəbəkələrdə və mesajlaşma tətbiqlərində qısaldılmış ifadələrin ("OMG", "LOL", "BRB") istifadəsi artıq normal danışq dilinə inteqrasiya olunur.

Müasir təhsil sistemində xarici dillərin öyrənilməsi də gənclərin gündəlik nitqinə təsir göstərən mühüm amildir. Universitetlərdə bir çox elmi və texniki terminlər ingilis dilində istifadə olunur ki, bu da tələbələrin akademik və peşəkar sahələrdə ünsiyyət zamanı həmin sözləri gündəlik danışqda tətbiq etməsinə gətirib çıxarır (Wardhaugh, 2015, s. 102). Akademik və sosial mühitin bir-birinə inteqrasiyası gənclərin dil davranışında kod qarışmasına və leksik çevrilmələrə səbəb olur.

Bəzi gənclər xarici sözlərdən istifadə etməyi daha prestijli hesab edirlər. Bu, sosial statusun və modern imicin nümayişi ilə bağlıdır. Psixoloji aspektdən baxıldığında, xarici sözlərin istifadəsi gənclərdə qlobal mədəniyyətə aid hiss etmə, beynəlxalq mühitə uyğunlaşma və sosial tanınma istəyi ilə bağlıdır. Nəticədə, bu psixoloji faktor dil davranışına təsir göstərərək xarici sözlərin istifadəsini daha da artırır. Eyni zamanda, bu proses milli dilin struktur və normalarına müəyyən təsirlər göstərir. Xarici sözlərin intensiv istifadəsi leksik zənginliyi artırsa da, yerli sözlərin yerini ala bilər və gənclərin nitqində bəzi sintaktik və fonetik dəyişikliklərə yol açır. Sosiolingvistik baxımdan, bu fenomen həm dilin dinamikliyini, həm də dil identikliyinə qorunması məsələlərini gündəmə gətirir. Qloballaşma və texnologiyanın sürətli inkişafı şəraitində gənclərin nitqində xarici sözlərin artması həm imkan, həm də çağırış olaraq qiymətləndirilə bilər.

Xarici sözlərin istifadəsinin dilə təsiri

Xarici sözlərin istifadəsi dil inkişafının təbii nəticəsi olsa da, bu proses həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri ilə diqqət çəkir. Müsbət tərəflərə dilin zənginləşməsi, yeni anlayışların və terminlərin yaranması, texnologiya, elmi-texniki sahələrdə kommunikasiya imkanlarının genişlənməsi, həmçinin beynəlxalq ünsiyyətin səmərəliliyinin artırılması daxildir. Xarici sözlərin qəbulu dilin adaptasiya qabiliyyətini göstərir və fərdlərə yeni ideyaları, yenilikləri daha dəqiq və qısa formada ifadə etməyə imkan yaradır. Məsələn, informasiya texnologiyaları sahəsində “software”, “update”, “download” kimi sözlərin yerli ekvivalenti olmadığından ingilis dilindən alınması həm ünsiyyətin sürətini artırır, həm də texnoloji inkişafı ayaqlaşmağa şərait yaradır.

Lakin xarici sözlərin həddindən artıq istifadəsi bir sıra mənfi nəticələrə də səbəb olur. Ana dilində mövcud sözlərin unudulması, yerli leksikonun zəifləməsi, dil normalarının pozulması, sintaktik və fonetik dəyişikliklər, dil qarışıqlığının artması və nəticədə dil identikliyinə zəifləməsi bu prosesin ən ciddi mənfi təsirləridir. Xarici sözlərin gündəlik nitqdə prioritetləşdirilməsi bəzən gənclərin dil bacarıqlarının tam inkişafına mane olur, elmi və ədəbi dilin dəqiqliyi və estetikası təhdid altında qala bilər. Məsələn, “like” və “share” kimi sosial media terminlərinin həddindən artıq istifadəsi, eyni zamanda “post” və “story” kimi sözlərin yerli ekvivalentlərinin demək olar ki, unudulması bu tendensiyanı göstərir.

Sosiolinqvistik tədqiqatlar göstərir ki, bu cür dil dəyişikliklərinin idarə olunması üçün balanslı və düşünülmüş dil siyasəti vacibdir (Coulmas, 2018, s. 134). Balanslı dil siyasəti, xarici sözlərin istifadəsini tamamilə qadağan etmədən, onların düzgün integrasiyasını təmin etməli və milli dilin əsas strukturlarını qorumağa yönəlməlidir. Belə siyasət çərçivəsində, yeni leksik vahidlər yalnız ehtiyac olduqda qəbul edilir, yerli sözlərin istifadəsi təşviq olunur və təhsil sistemində milli dil bacarıqları gücləndirilir.

Eyni zamanda, media və sosial şəbəkələrdə milli dilin istifadəsinin təşviqi, populyar mədəniyyət məhsullarında yerli terminlərin tətbiqi, həmçinin gənclərin dil təhsili və mədəni təşəbbüslərdə aktiv iştirakı dil identikliyinə qorunmasında mühüm rol oynayır. Nəticədə, xarici sözlərin istifadəsi həm dilin dinamik inkişafına imkan verir, həm də milli dilin qorunması üçün lazımi mexanizmlər mövcud olduqda mənfi təsirlərin qarşısı alınmış olur.

Dil siyasəti və terminologiya

Dil siyasəti milli dilin qorunması, inkişaf etdirilməsi və cəmiyyətin bütün təbəqələrinə düzgün integrasiyası üçün həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Bu siyasət yalnız dilin normalarını qorumaqla kifayətlənmir, həm də onun mədəni, tarixi və sosial rolunu gücləndirməyi hədəfləyir. Dünyanın bir çox ölkələrində milli dillərin qorunması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə xüsusi qanunlar qəbul edilmiş, terminoloji komissiyalar və dil institutları yaradılmışdır. Bu qurumlar dili normativləşdirmək, yeni terminlər yaratmaq, xarici sözlərin istifadəsini tənzimləmək və dilin səmərəli istifadəsini təmin etmək funksiyalarını yerinə yetirirlər.

Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində də müxtəlif dövlət proqramları həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası və

Terminoloji Komissiya milli dilin zənginləşdirilməsi və qorunması sahəsində mühüm fəaliyyət göstərir. Terminoloji Komissiya yeni terminlərin yaradılması, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və milli dilə integrasiyasını təmin etmək üzərində işləyir. Bu fəaliyyət yalnız akademik və elmi sahələrlə məhdudlaşmır; həm də gündəlik ünsiyyət, media və təhsil sahələrində milli dilin inkişafına töhfə verir.

Yeni milli terminlərin yaradılması və mövcud söz ehtiyatına integrasiyası xarici sözlərin nəzarətsiz istifadəsinin qarşısını almağa kömək edir. Məsələn, texnologiya, tibb, iqtisadiyyat və digər sahələrdə beynəlxalq sözlər əvəzinə yerli ekvivalentlərin yaradılması və geniş istifadəsi, gənclərin nitqində və yazılı mətbuatda milli dilin mövqeyini gücləndirir. Eyni zamanda, bu proses milli identikliyi qorumağa xidmət edir, çünki dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də mədəni və tarixi kimliyin əsas elementidir.

Dil siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün bir sıra əlavə tədbirlər də vacib hesab olunur:

1. *Təhsil və tədris proqramları* – məktəb və universitetlərdə milli dilin tədrisi, yeni terminlərin öyrədilməsi və xarici sözlərin düzgün istifadəsi haqqında təlimlər.
2. *Media və kütləvi informasiya vasitələri* – televiziya, radio, sosial media və nəşrlərdə milli dilin təşviqi, yerli terminlərin istifadəsi.
3. *Qanunvericilik və normativ sənədlər* – dil haqqında qanunlar, standartlar və dil siyasəti sənədləri vasitəsilə dil normalarının qorunması.
4. *Elmi və texnoloji terminologiya* – beynəlxalq standartlara uyğun yeni terminlərin yaradılması və onların milli dilə adaptasiyası.

Beləliklə, dil siyasəti həm milli dilin strukturunu, həm də onun sosial və mədəni funksiyalarını qoruyaraq, xarici sözlərin həddindən artıq istifadəsinin qarşısını almaqda mühüm vasitə rolunu oynayır. Eyni zamanda, bu siyasət dilin inkişafını stimullaşdırır, gənclərin nitqində milli və beynəlxalq terminlərin balanslı istifadəsini təmin edir və milli identikliyin qorunmasına xidmət edir.

Gənclərin dil mədəniyyətinin formalaşdırılması

Gənclərin dil mədəniyyətinin formalaşması üçün bir sıra kompleks və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilməlidir. Təhsil sistemi bu baxımdan ən əsas vasitə hesab olunur. Məktəb və universitetlərdə ana dilinin tədrisinin gücləndirilməsi, onun yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də mədəni və intellektual inkişafın əsas elementi kimi öyrədilməsi gənclərin dil mədəniyyətinin formalaşmasında vacib rol oynayır. Ana dilinin dərinə və sistemli şəkildə öyrədilməsi leksik zənginliyin artırılması, sintaktik və qrammatik normalara riayət, eləcə də nitqin estetik və funksional bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır.

Media və sosial şəbəkələrdə düzgün dil istifadəsinin təşviqi də gənclərin dil mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Televiziya proqramları, radio, qəzet və onlayn platformalarda milli dilin nümunəvi istifadəsi gənclərin nitq davranışına birbaşa təsir göstərir. Sosial media və internet mühitində yerli terminlərin təşviqi, qısaldılmış və xarici sözlərin ehtiyatlı istifadəsi, həmçinin ana dilinin estetik və funksional xüsusiyyətlərinin qorunması gənclərdə dilə hörmət və məsuliyyət hissi yaradır.

Milli terminologiyanın inkişafı və təkmilləşdirilməsi də dil mədəniyyətinin formalaşması üçün vacib amildir. Elmi, texnoloji, iqtisadi və sosial sahələrdə yeni milli terminlərin yaradılması və onların gündəlik ünsiyyət və təhsil prosesinə integrasiyası gənclərin ana dilinə münasibətini gücləndirir. Bu proses yalnız xarici sözlərin həddindən artıq istifadəsinin qarşısını almaqla kifayətlənmir, həm də milli dilin strukturunu və zənginliyini qoruyur, dil identikliyinə qorunmasına xidmət edir. Dil maarifləndirilməsi layihələrinin həyata keçirilməsi də əhəmiyyətli rol oynayır. Seminarlarda, treninqlərdə, elmi və mədəni tədbirlərdə gənclərə dil normaları, milli və dünya dilləri arasındakı qarşılıqlı təsirlər və ana dilinin qorunması mövzusunda məlumat verilməsi onların dil davranışını formalaşdırır. Həmçinin, gənclərin fərdi və qrup səviyyəsində dil layihələrində iştirakı, dil yarışları və yaradıcılıq müsabiqələri vasitəsilə ana dilinə marağın artırılması, onu qorumaya və inkişaf etdirməyə təşviq edir.

Beləliklə, təhsil sistemi, media və sosial platformalar, milli terminologiya və dil maarifləndirilməsi layihələri bir-birini tamamlayan və gənclərin dil mədəniyyətinin inkişafını təmin edən əsas istiqamətlərdir. Bu tədbirlər gənclərin ana dilinə münasibətinin formalaşmasına, milli dilin qorunmasına və dil identikliyinə möhkəmlənməsinə mühüm töhfə verir. Nəticədə, gənclər yalnız global informasiya və mədəniyyət mühitinə uyğunlaşmış, eyni zamanda milli dil və mədəniyyət dəyərlərinə bağlı və yüksək dil mədəniyyətinə malik fərdlər kimi formalaşırlar.

Nəticə

Aparılan araşdırma göstərir ki, qloballaşma və rəqəmsal kommunikasiya mühiti gənclərin nitqində xarici sözlərin artmasına səbəb olan əsas amillərdən biridir. Sosial şəbəkələr, kütləvi informasiya vasitələri və beynəlxalq mədəniyyət bu prosesə güclü təsir göstərir. Xarici sözlərin istifadəsi dilin inkişafına və yeni anlayışların ifadəsinə kömək etsə də, onların həddindən artıq istifadəsi milli dil normalarının zəifləməsinə və dil identikliyinə dəyişməsinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan dil siyasətinin gücləndirilməsi, terminoloji sistemin inkişaf etdirilməsi və gənclər arasında ana dilinin düzgün istifadəsinin təşviqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilin inkişafı ilə milli identikliyin qorunması arasında balansın saxlanılması müasir dil siyasətinin əsas məqsədlərindən biri olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Coulmas, F. (2018). *Sociolinguistics: The Study of Speakers' Choices*. Cambridge University Press.
2. Crystal, D. (2011). *Language and the Internet*. Cambridge University Press.
3. Fishman, J. (2010). *Sociolinguistics*. Rowley: Newbury House.
4. Holmes, J. (2013). *An Introduction to Sociolinguistics*. London: Routledge.
5. Spolsky, B. (2019). *Language Policy*. Cambridge University Press.
6. Wardhaugh, R. (2015). *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell.

AZƏRBAYCAN DASTANLARINDA BƏDİİ DİL VASİTƏLƏRİNİN İSTİFADƏSİ

Use of Artistic Language Means in Azerbaijan Epistles

GÜNAY ŞİRƏLİYEVƏ

Gunay Shiraliyeva

shiraligunay@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-7723-4082>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Məqalədə folklor və aşiq poeziyasının dilindəki bədii və estetik xüsusiyyətlər, eləcə də poetik ifadə vasitələri araşdırılır. Dastanlar xalqın poetik düşüncəsinin müxtəlif qatlarını nümayiş etdirir. Dastançının nitq etiketi epik dildə emosional və ekspressiv dilin, obrazların canlı təsvirinin, xalq rəngarəng üslub və danışq ritminin inkişafına xidmət edir. Aşiq poeziyasında bədii ifadə vasitələri – metaforalar, epitetlər, təkrirlər, atalar sözləri, aforizmlər, sinonimlər, antonimlər və çoxmənalı sözlər – fikri obrazlı və canlı çatdırmaqda əsas rol oynayır. Məqalədə həmçinin alqış, dua və qəzəb kimi danışq etiketlərinin aşiq poeziyasında poetik məqam və etnoqrafik xüsusiyyətlərlə bağlı istifadəsi vurğulanır. Dastanlarda qafiyə və cinas sistemlərinin sözlərin mənalı uyğunluğu əsasında yaradılması, poetik obrazlılıq və ekspressiv-emosional təsirin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə həmçinin leksik, morfoloji və leksik-qrammatik omonimlər, omoqraflar və omofonlar kimi dil hadisələri də poetik strukturun formalaşmasında əhəmiyyətli olduğu qeyd edilir.

Açar sözlər: *folklor, poetik düşüncə, qafiyə, bədii dil, dastan*

ABSTRACT

The article examines the artistic and aesthetic features of the language of folklore and ashug poetry, as well as the means of poetic expression. Epics demonstrate various layers of the people's poetic thought. The speech etiquette of the epic poet serves the development of emotional and expressive language, vivid depiction of images, folk colorful style and rhythm of speech in the epic language. In ashug poetry, means of artistic expression - metaphors, epithets, repetitions, proverbs, aphorisms, synonyms, antonyms and polysemous words - play a key role in conveying the idea figuratively and vividly. The article also emphasizes the use of speech etiquettes such as applause, prayer and anger in relation to poetic moments and ethnographic features in ashug poetry. The creation of rhyme and pun systems in epics based on the meaningful correspondence of words plays an important role in the formation of poetic imagery and expressive-emotional impact. The article also notes that linguistic phenomena such as lexical, morphological and lexical-grammatical homonyms, homographs and homophones are also important in the formation of poetic structure.

Keywords: *folklore, poetic thought, rhyme, artistic language, epic*

Folklor xalqımızın dilindəki estetik və bədii duyğu nüanslarını araşdırmaq üçün zəngin bir mənbə rolunu oynayır. Dastanların epik və lirik mətnlərində xalq poetik düşüncəsinin müxtəlif qatları və ifadə imkanları açıq şəkildə əks olunmuşdur. Epik təsvirlər isə hadisələrin təqdim olunma prinsiplərinə əsaslanaraq formalaşır. Məsələn, “Sizə kimdən xəbər verim?”, “Bu burda qalsın, xəbəri kimdən eşidək?”, “Ön tərəfdə cavabında belə söyləyir” kimi ifadələr dastançının nitq etiketi funksiyasını yerinə yetirir. *Bu yanaşma epik dildə emosional və ekspressiv təqdimatın, obrazların canlı təsvirinin, xalq koloritli üslub və danışq dinamikasının formalaşmasına xidmət edir (2, səh.15).*

Aşiq poeziyasında dilin bədii təsvir və ifadə vasitələri bir fikri daha obrazlı və canlı çatdırmaqda mühüm rol oynayır. Bunun əsas səbəbi aşiq poeziyasının canlı danışq dili ilə ayrılmaz bağlılığı, həmçinin saz pərdə və köklərinin bu ifadələrlə

uzlaşmasıdır. Məlumdur ki, canlı danışiq dilində bədii və emosional ifadə vasitələri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu vasitələr müxtəlifliyi ilə saz melodiylarının açılmasına, dinləyicilərin qulaq və ritmik qafiyələrlə təsir olunmasına xidmət edir ki, bu da aşiq poeziyasının tələblərindəndir.

Bu yanaşma onu göstərir ki, əsas fikrin konkret və təsvirli şəkildə təqdim olunması, dinləyiciyə ötürülməsi, həmçinin lirik fikir və təsvir obyektinə sözsüz vizual diqqət yetirilməsi aşiq poeziyasında əsərin poetik dəyərinin qorunmasında mühüm rol oynayır (4, səh.32).

Orta əsr aşıqları fikri obrazlı ifadə etmək üçün təsvir və ifadə vasitələrindən geniş istifadə edirdilər. Bunlara metaforalar, metonimiyalar, təmsillər, bədii təyinlər (epitetlər), təkrirlər, atalar sözləri və məsəllər, aforizmlər, ibarələr, sinonimlər, antonimlər, omoformalar və çoxmənalı sözlər daxildir. Bu vasitələr aşiq yaradıcılığında obrazlılığı və poetik təsiri gücləndirirdi.

Dastan şeirində poetik üslubun formalaşması və ekspressiv-emosional istiqamətin güclənməsi frazeoloji-ideomatik qatlarla yanaşı, alqış və qəzəyiş (dua, nigaranlıq kimi danışiq etiketləri) vasitəsilə də yüksək səviyyədə bağlıdır. Məsələn, alqış və qəzəyişlər bizə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında müəllifin yaradıcı bacarığını, dastan və digər ədəbi nümunələrdə isə müxtəlif obrazların dil vasitəsilə necə ifadə olunduğunu göstərir. Yazılı ədəbiyyatda da bu elementlər ayrı-ayrı obrazların dilində öz əksini tapmışdır.

Aşiq poeziyasının dilində alqış, dua və qəzəyişlər xüsusi poetik məqama və yanaşmaya əsaslanaraq seçilir. Bu bədii-üslub vasitələrində xalqın inamı, etiqadı, etik-estetik dünyagörüşü, həmçinin sosial və etnoqrafik yaşayış tərzilə bağlı alqış və qəzəyişlər öz əksini tapır.

Payız olar, bağlar tökər xəzəli,
Boynun sınısın, sevməyəydin əzəli.
Yaxşı olar, Şəki, Şirvan gözəli
Ya Şəkiyə, ya Şirvana gedəsən (1, səh.27).

Bu ekspressiv vasitələr obraz və qüvvələrin təsvirində böyük rol oynayır, həmçinin onlara münasibətdə müsbət emosiyaların ifadə olunmasına imkan yaradır. Bəzi hallarda isə aşiq şəxsi duyğularını qarşı tərəfə çatdırmaq üçün alqış və dua formasında ifadə edir:

Başına döndüyüm gül üzlü cavan,
Get qəribim sağlıq ilə gələsən.
Vardır, mən bilirəm səndə məhəbbət,
Get qəribim sağlıq ilə gələsən (1, səh.34).

Dastanların ümumi mənzərəsi göstərir ki, sözsüz formada və müxtəlif ifadə üsulları ilə dastan poeziyası çox müraciət olunmuş və geniş yayılmışdır. *Bu vasitələr*

vasitəsilə dastan poeziyası öz poetik ifadəliliyi və mənəvi dərinliyi ilə dinləyicilərin diqqətini cəlb etmişdir (5, səh.15)..

Dastanlarda poetik obrazlılığa, fikrin poetik ifadəsinə xüsusi diqqət yetirilərək, həmçinin formal-texniki tərəflərə – qafiyə, rədif, büləc, cinas sisteminin dəqiqliyinə və dolğunluğuna diqqət verilmişdir. Bu baxımdan qafiyə sistemi ilə bağlı iş incə və zərif üslub-bizim üsullarla həyata keçirilir.

Qafiyə istiqamətindəki axtarışların zirvə mərhələsi cinaslarla bağlıdır. Cinas yaratmaq dastançıdan yüksək bacarıq tələb edir. O, dilin incəliklərini, söz və ifadə vasitələrinin üslubi imkanlarını dərinlən bilməli və bütün bunları cinas yaratma prosesinə tətbiq etməlidir.

Qurbani der: bura gəldim yar için,
Kəs ciyərim, doğra bağrım, yar için.
Yar oldu ki, yardan sonar yar için,
Yaxa yırtı, zülf dağıda yara üz (1, səh. 52).

Verilən nümunələr cinas və qafiyələrin sözlərin daxilində, uyğunluğu və mənaya təsir mexanizmi əsasında yaradıldığını göstərir. Morfoloji və sintaktik quruluşlara əsaslanan yerləşdirmələr isə qafiyə sistemində cinas sözlərin mənalı şəkildə bir-biri ilə əlaqələndirilməsinə xidmət etmişdir.

İlk nümunədə “yar içində” ifadəsi cinas qafiyə olmaqla obyektə yönəlmişdir (bura yar üçün nəzərdə tutulub). İkinci misrada isə “yar içində” (bədənimin içini yar) icra – şərqdiyyət məzmunu daşıyır, üçüncü misrada isə “yar içində” ifadəsi “yar-dan yuxarı” mənasında işlədilmişdir. Diqqət yetirilir ki, cinas sözlərin seçilməsində ümumi bir qanunauyğunluq mövcuddur: konkret söz vasitələrinin və sabit birləşmələrin mənalı şəkildə bir-birinə uyğunluğu təmin edilir.

Bu quruluşda xalq ifadələri və el deyimləri əsasında yaradılan qafiyələrin yüksək məqsədə xidmət etməsi, cinasların ümumi mənzərəsindən açıq şəkildə görünür. Professor M. Cəfərli isə qosmaların tədqiqində cinasların omonimlik nümunələrinə diqqət yetirmişdir (6, səh.19).

1. Leksik omonimlər
2. Morfoloji omonimlər.
3. Omoqraflar
4. Omofonlar.
5. Leksik-qrammatik omonimlər.

Leksik omonimlərdə fonetik tərkibi eyni mənaya bir-birindən asılı olmayan müstəqil mənalı leksik vahidlər işlənir.

Dastan poeziyasının poetik strukturunun müxtəlif fiqurları, bədii ifadə vasitələri, poetik üslub-bədii formalar və digər ədəbi-estetik xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq

aparılan analiz nəticəsində demək olar ki, dastan poeziyası ümumi mətnin lirik planının quruluşunda, romantik-psixoloji təsvirlərin çatdırılmasında və xüsusən də poetik təsirin yaradılmasında yüksək səviyyədə bədii funksiyanı yerinə yetirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Araslı H. Aşıq yaradıcılığı. Bakı, 1960
2. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Bakı, 1987
3. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, 1979
4. Abdulla B. Haqqın səsi. Bakı 1991
5. A.Ramizqızı. Aşıq şeirində ustadnamə və təəssüfnamələrin poetikası. Bakı 1987
6. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı 1987

MEDİADA AZƏRBAYCAN DİLİNİN SAFLIĞI NECƏ QORUNUR?

How is the Purity of the Azerbaijani Language Preserved in the Media?

KƏNAN NOVRUZOV

Kenan Novruzov

n.kenan99a@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-3220-7276>

Bakı Dövlət Universiteti

Baku State University

XÜLASƏ

Dil hər bir xalqın, dövlətin əsas atributlarından biridir. Dilin saflığının, təmizliyinin qorunması milli kimlik məsələsi olmaqla yanaşı, həm də tarixi yaddaşın qorunmasıdır. Bu məsələdə media mühüm rol oynayır. Dilin saflığının qorunması həm qəzet və jurnalların, həm də radio və televiziyanın prioritet istiqamətlərindədir. Bu, yalnız Azərbaycan üçün xarakterik məsələ deyil. Əksinə, digər dünya ölkələrində də Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin (KİV) dilin saflığının qorunması istiqamətindəki roluna həmişə xüsusi diqqət edilib. Media dilin saflığının qorunması istiqamətində mühüm imkanlara malikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, KİV ayrı – ayrı fərdlərlə deyil, bütövlükdə cəmiyyətlə işləyir. Yəni ayrı-ayrə media subyektlərinin kifayət qədər geniş təsir imkanları var. KİV-in bilgiləndirmək, maarifləndirmək, nümunə olmaq və ictimai rəy yaratmaq kimi funksiyaları birbaşa olaraq dilin saflığının qorunması məsələsində də özünü göstərir. Jurnalistlər bir tərəfdən milli sözlərin işləklik səviyyəsini artırmağa, yad sözlərin, “parazit” ifadələrin sıxışdırılıb çıxarılmasına və ya alternativləri ilə əvəzlənməsinə çalışır, digər tərəfdənsə auditoriya üçün örnəyə çevrilirlər. Bu baxımdan demək olar ki, medianın dilin saflığının qorunması məsələsində müstəsna rolu var.

Açar sözlər: *KİV, dilin saflığı, jurnalistika, media*

ABSTRACT

Language is one of the fundamental attributes of every nation and state. Preserving the purity and clarity of language is not only a matter of national identity but also of safeguarding historical memory. In this regard, the media plays a crucial role. Protecting the purity of language is among the priority directions of newspapers, journals, radio, and television. This issue is not unique to Azerbaijan; on the contrary, in other countries around the world, the role of mass media in maintaining linguistic purity has always been given special attention. The media possesses significant opportunities in ensuring the preservation of language purity. It should be noted that mass media does not work with individual persons but with society as a whole. In other words, separate media entities have sufficiently broad influence. The functions of mass media—informing, educating, setting examples, and shaping public opinion—directly manifest themselves in the matter of preserving language purity. Journalists, on the one hand, strive to increase the usage level of native words, to eliminate foreign words and “parasitic” expressions or replace them with alternatives, and on the other hand, they become role models for the audience. From this perspective, it can be stated that the media has an exceptional role in safeguarding the purity of language.

Keywords: Mass Media, Language Purity, Journalism, Media

Giriş

Milli kimliyin, tarixi yaddaşın qorunmasında dil amili mühüm rol oynayır. Bu, minillərdir ki, dəyişmir. Ona görə deyirlər ki, bir xalqın kimliyini unutdurmaq istəyirsənsə, əvvəlcə dilindən başla. “Dil xalqın varlığını, düşüncə tərzini və mənəvi dünyasını ifadə edən əsas amildir. Xalqın tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri və milli ruhu məhz dil vasitəsilə nəsildən-nəslə ötürülür. Bu baxımdan Azərbaycan dili yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də bizim milli kimliyimizin əsas sütunudur”[5].

Media və dil daim bir – biri ilə bağlı olub. Bu və ya digər formada biri digərinə təsir edib. Təsadüfi deyil ki, dilçiliyin üslubiyyət bölməsində ayrıca öyrənilən

publisistik üslub xeyli dərəcədə məhz media ilə bağlıdır. “Publisistik üsluba bəzən «mətbuat dili» də deyilir. «Qəzet dili», «radio dili», «televiziya dili» anlayışları da bu mənada işlənir. Radio və televiziya dili publisistik üslubun şifahi forması, qəzet və jurnalların dili isə onun yazılı formasıdır. Bu iki forma arasında elə bir kəskin fərq yoxdur. Publisistik üslubun hər iki formasının əsas xüsusiyyəti fikrin hamı tərəfindən anlaşılıq, aydın və təsirli şəkildə ifadə olunmasıdır”[23].

Publisistik üslubun əsas xüsusiyyətlərindən biri auditoriyasının daha geniş olmasıdır. Məsələn, fərdi üslubda və ya epistolaryar üslubda yazılan məktubu adətən sadəcə bir və ya bir neçə adam oxuyursa, mətbuat üslubunda yazılan materialın yüzlərlə oxuyucu olur. Və ya televiziyaada, radioda efirə verilən verilişi eyni anda yüzlərlə adam izləyir, dinləyir. Bu da KİV-in ictimai rəyə təsirinə imkan yaradır.

Klassik nəzəriyyəyə görə jurnalistikanın üç funksiyası var: bilgiləndirmək, maarifləndirmək və əyləndirmək. Buna baxmayaraq, jurnalistika həm də nümunə olmalıdır. Əgər jurnalistlər bunu bacarmırlarsa, deməli, vəzifələrini tam olaraq yerinə yetirə bilmirlər. “Nəticə etibarilə, jurnalist olmaq sadəcə titul daşımaqdan daha çox şey deməkdir; bu, məsuliyyətləri yerinə yetirmək və peşənin təbiətinə hörmət etmək deməkdir. Əsl jurnalistlər özlərini peşəyə həsr edir, etik standartlara riayət edir və cəmiyyətə dəyər qatırlar”[10]. Jurnalistlərin nümunə olmalı olduqları məsələlərdən biri də, heç şübhəsiz, dil normalarının, dilin saflığının qorunması ilə bağlıdır.

Mediada dil normaları necə qorunur?

Dil hər bir xalqın milli kimliyinin əsas komponentlərindəndir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin dediyi kimi, dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Bu baxımdan dilin təmizliyinin qorunması şərtidir və bu, hər kəsi düşündürməlidir. Jurnalistlər isə bu məsələdə iqlat diqqətli və məsuliyyətli olmalıdırlar. Çünki onların fəaliyyəti milyonlarla çatır və müsbət və ya mənfi presedentə çevrilir.

“Ekran və efirdə ədəbi dil normaları əsasən 3 yöndə pozulur: leksik, qrammatik(morfoloji və sintaktik) və orfoepik. Leksik normal pozuntularına aparıcıların nitqində varvarizmlərə yol verilməsi, yaxınmənalı sözlər arasındakı incə fərqlərə məhəl qoyulmaması, sözlərin yerində işlənməməsi, artıq, lüzumsuz sözlərdən və şəkilçilərdən (elmi dildə bunlara “pleonazmlər” deyilir) istifadə, morfoloji pozuntulara miqdar saylarından sonra isimlərin cəm halda işlədilməsi, feli sifətlərin zamanına fikir verilməməsi, sintaktik pozuntulara cümlələrin həddindən artıq uzun olması, söz sırasının qarışdırılması, mübtəda ilə xəbərin düzgün uzlaşdırılmaması, orpoepik pozuntulara sözlərin hamısının yazıldığı kimi tələffüz edilməsi və s. daxildir”[1]. Əslində isə qeyd olunan məqamların bir çoxu tək radio və televiziya yox, həm də yazılı mediaya aiddir. Sadəcə olaraq ekran- efir jurnalistikasıdan fərqli

olaraq mətbuatda orfoepik yox, orfoqrafik norma pozuntularına rast gəlinir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə internet jurnalistikasının inkişafı, qəzetlərin tədricən sıradan çıxması ilə belə səhvlər artıb. Çünki jurnalistlər, o cümlədən redaktorlar sonrada kontentə müdaxilə etmək, mümkün səhvləri redaktə imkanına malikdirlər. Bunun jurnalistləri müəyyən mənada arxayınlaşdırdığını və məsuliyyətlərini azaltdıqlarını desək yanılmarıq.

Mediada əsas problemlərdən biri Azərbaycan dilində qarşılığı olduğu halda müəyyən sözlərin xarici dillərdən götürülməsi və süni şəkildə dilin arsenalına daxil edilməsidir. Məsələn, "Report" İnformasiya Agentliyinin xəbərlərinin birində oxuyuruq: "Qətdə baş verən helikopter qəzasında Türk Silahlı Qüvvələrimizin və ASELSAN personalımızın, eləcə də Qətdə Silahlı Qüvvələri mənsublarının şəhid olduğu xəbərini böyük kədərlə öyrəndim"[7]. Aydındır ki, müxbir xəbəri Türkiyə mətbuatından götürüb və yəqin ki, hərfi tərcümə etməyə çalışıb. Beləliklə, ciddi leksik norma pozuntusuna yol verilib. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilinin lüğətində "personal" sözü yoxdur. Bu söz dilimizə kontekstdən asılı olaraq "komanda", "qrup", "şəxsi heyət" kimi tərcümə oluna bilər. İndiki halda üçüncü variant daha uğurludur. Doğrudur, belə hallar bir tərəfdən dilin zənginliyinin artırılmasına xidmət edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, mətbuat dilinin əsas özəlliyi hamı üçün anlaşılqı olmaqdır. "Personal" sözünün mənasının bir çoxları üçün qaranlıq qalması isə normal hesab edilməlidir.

"D.Gülün sözlərinə görə, daha bir nəfərin xilas etmə əməliyyatının başa çatmaq üzrədir"[14] cümləsində də norma pozuntularına yol verilib. Öncə onu deyək ki, nümunədə işlədilən "xilas etmə" sözündə orfoqrafik norma pozulub. Söz "xilas etmə" olaraq yazılmalı idi. İkincisi isə cümlə anlaşılqı deyil. Cümlənin daha korrekt forması budur: "D.Gülün sözlərinə görə, daha bir nəfərin xilas etmə əməliyyatı başa çatmaq üzrədir". Və yaxud daha sadə: "D.Gülün sözlərinə görə, daha bir nəfər xilas edilmək üzrədir". "ABŞ və İsrailin İrana hücumları və İslam Respublikasının bölgədəki ölkələrə hava zərbələri regional sabitliyə, qlobal təhlükəsizliyə təsir edir. "Report" "Khabar Fouri"yə istinadən xəbər verir ki, bunu İranın xarici işlər naziri Abbas Əraqçi və Avropa diplomatiyasının rəhbəri Kaya Kallas telefon danışığında müzakirə ediblər"[15] Bu nümunə isə üslubiyyət baxımından qüsurludur. Belə ki, birinci cümlə isə əslində sitat xarakterlidir və subyektiv fikirdir. Və əgər belədirsə, bunu telefon danışığı zamanı tərəflərdən biri deməlidir. Deməli, ikinci cümlədə birinci cümlədə qeyd olunan fikrin telefon danışığı zamanı tərəflərdən birinin digərinə dediyi qeyd olunmalıdır. Və yaxud yazılmalı idi ki, diplomatlar ABŞ və İsrailin İrana hücumları və İslam Respublikasının bölgədəki ölkələrə hava zərbələri regional sabitliyə, qlobal təhlükəsizliyə təsirini müzakirə ediblər".

“Filmdə təhlükəli məqamlar da olub deyəsən. Onlar hansı hissədə idi? [3] cümləsində də qrammatik norma pozulub. Belə ki, “deyəsən” modal sözdür. Mövcud qrammatik qaydalara əsasən cümlənin sonunda gələcəyi təqdirdə, özündən əvvəl vergül işarəsi qoyulmalı idi. “Mən həqiqətən inanıram ki, kosmosda yerləşdirilən süni intellekt gücünün dəyəri Yer kürəsindəki süni intellektdən daha ucuz olacaq”[20] Bu cümlədə də qrammatik normal pozulub. Belə ki, “həqiqətən” modal sözdür və mövcud qrammatik qaydalara əsasən əgər modal söz cümlənin ortasında işlənirsə, hər iki tərəfdən vergül işarəsi qoyulmalıdır.

Elə həmin xəbərdə işlədilən başqa bir cümləyə nəzər salaq: “İnanıram ki, cəmi iki-üç il ərzində süni intellekt çiplərinin kosmosa göndərilməsi onları Yer kürəsində quraşdırmaqdan daha ucuz olacaq, çünki kosmosda çoxlu batareyaya ehtiyacınız yoxdur, çünki hava həmişə günəşlidir”[20]. Cümlənin quruluşundan hiss olunur ki, o, orijinal dildə olduğu kimi tərcümə edilib və redaktə olunmayıb. Əvvəla demək lazımdır ki, cümlə çox uzundur. Publisistik üslubun əsas tələbi cümlələrin anlaşıqlı və deməli, həm də qısa olmasıdır. İkincisi, “çünki”lərlə cümləni uzatmağa və xüsusilə bir cümlə daxilində iki eyni bağlayıcıyı işlətmək doğru hesab olunmur. Həmin cümləni publisistik üsluba uyğunlaşdıraraq bu formada yazmaq olardı: “İnanıram ki, cəmi iki-üç il ərzində süni intellekt çiplərinin kosmosa göndərilməsi onları Yer kürəsində quraşdırmaqdan daha ucuz olacaq. Çünki kosmosda çoxlu batareyaya ehtiyacınız yoxdur, hava həmişə günəşlidir”.

Və yaxud: “Bildirilib ki, martın 23-də Abşeron yarımadasında meteoroloji amillərin zəif tərəddüdü gözlənilir ki, bu da meteohəssas insanlar üçün əsasən əlverişlidir”[19] cümləsində də bir bağlayıcı eyni cümlə daxilində iki dəfə istifadə olunub. Beləliklə, cümlə uzanıb. Hərçənd onu belə etmək olardı: “Bildirilib ki, martın 23-də Abşeron yarımadasında meteoroloji amillərin zəif tərəddüdü gözlənilir. Bu, meteohəssas insanlar üçün əsasən əlverişlidir”.

Başqa bir nümunəyə nəzər salaq: “Cinayətkar düşmənlər müəyyən dərəcədə bunu artıq dərk ediblər və biz bu tendensiyanı davam etdirərək döyüş meydanında yeni sürprizlər təqdim edəcəyik”[12]. Göründüyü kimi, verilən nümunə iki sadə cümlənin birləşməsindən ibarətdir. Mürəkkəb cümləni “Və” bağlayıcısını ixtisar etməklə iki sadə cümlə şəklində daha uğurlu alına bilərdi.

Publisistik üslubda əsas problemlərdən biri də tez- tez “tərəfindən” sözündən istifadə olunmasıdır. Bu, adətən yalnız rəsmi üslub üçün məqbul hesab edilir, digər üslublar, o cümlədən publisistik üslub üçün isə arzuolunan deyil. Məsələn, “Daxili İşlər Nazirliyinin əməkdaşları tərəfindən qanunsuz saxlanılan odlu silah-sursatın aşkar olunaraq götürülməsi istiqamətində əməliyyat və profilaktik tədbirlər davam etdirilir” [18] cümləsində - və bu tipli digər cümlələrdə- “tərəfindən” sözünü çıxaraq

cümlənin quruluşunun dəyişməsi onu daha anlaşıqlı edir: “Daxili İşlər Nazirliyi əməkdaşlarının qanunsuz saxlanılan odlu silah-sursatın aşkar olunaraq götürülməsi istiqamətində əməliyyat və profilaktik tədbirlər davam etdirilir”.

Həmin qüsurə bu cümlədə də rast gəlmək olar: “İran tərəfindən törədilən ciddi qanun pozuntuları və hücumlarla bağlı İKAO-ya rəsmi etirazımızı bildirdik”[16] Hərçənd cümləni belə yazmaq olardı: “İranın törətdiyi ciddi qanun pozuntuları və hücumlarla bağlı İKAO-ya rəsmi etirazımızı bildirdik”.

Bəzən mediada elə cümlələr də olur ki, onlar tam məna ifadə etmir və yarımçıq qalır. Məsələn, “Magistral avtomobil yollarında vəziyyət açıqlanıb” [21] cümləsi buna misaldır. Söhbətin hansı vəziyyətdən getdiyini- təhlükəsizlik, tıxac, hidrometeoroloji və s müəyyənləşdirmək üçümn oxucu gərək növbəti cümlələrlə də tanış olsun.

Başqa bir xəbəre nəzər salaq: “İranın şəhər saatlarında Təl-Əviv və ətraf ərazilərə endirdiyi raket zərbələri nəticəsində azı 15 nəfər yaralanıb. **Oxu.Az** xəbər verir ki, bu barədə TASS agentliyi milli təcili tibbi yardım xidmətinə istinadən məlumat yayıb”. Bu cümlələrdə də natamamlıq var. Nəzərə almaq lazımdır ki, publisistik üslubun əsas xüsusiyyəti hər kəs üçün anlaşıqlı olmasıdır. Bu baxımdan oxucuda suallar yarana bilər: Təl- Əviv haranın şəhəridir, TASS hansı ölkənin, nə agentliyidir?

Və ya “**Musavat.com** xəbər verir ki, bu barədə məlumatı “Al Jazeera” telekanalı yayıb” [16],” **Globalinfo.az** xəbər verir ki, bu barədə “Associated Press” məlumat yayıb[13] cümlələrində adı çəkilən media subyektinin hansı ölkənin olduğu qeyd edilməli idi.

Bəzən publisistik üslubda şəxs əvəzliyinin ixtisar edilməsi daha arzuolunandır Çünki xəbəre baxaraq mübtədənə hansı halda olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirmək olar. Odur ki, “Mən hesab edirəm ki, hazırda ABŞ-nin xarici siyasətində fərqlər var. Fərq ondadır ki, keçmişdə ABŞ xeyirxah hegemon kimi ilk növbədə Liviyada, İraqda və Əfqanıstanda müttəfiqləri ilə məsləhətləşirdi, həmçinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının təsdiqini almağa çalışırdı” [9] tipli cümlələrdə şəxs əvəzliyinin işlədilməsi ciddi qüsur olmasa da, lokoniklik baxımından işlədilməsə daha yaxşıdır. Və yaxud “Mən ilk olaraq “Qaraqaya” assosiasiyasının prezidenti Sədrəddin Daşdəmirova təşəkkür edirəm. O, çox gözəl insan idi. Mən ona pyes əsasında film çəkilməsini deyəndə çox böyük məmnuniyyətlə razılıq verdi və filmə çox böyük pul ayırdı. Mən həmişə müsahibə verəndə demişəm ki, filmə çəkilməyi çox sevmirəm. Kino çəkilişində bir az məhdudiyyət var, mən isə səhnədə sərbəstliyə öyrəşmişəm. Amma “Bəxt üzüyü” mənə filmi də sevdirdi və ondan sonra iki filmə çəkildim” abzasında dörd müxtəlif yerdə “mən” şəxs əvəzliyi işlənib. Halbuki onları ixtisar etmək və bununla həm də söz təkrarının qarşısını almaq olardı.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək yerinə düşər ki, əgər cümlədə bir və ya bir neçə sözü

və ya ifadəni ixtisar edəndə ümumi məna və məzmun dəyişmirsə, deməli, tərəddüd etmədən onu çıxarmaq olar. Bu, cümlənin daha anlaşıqlı olmasına kömək edə bilər.

Publisistik üslubda durğu işarələrindən düzgün, yerli -yerində istifadə olunmaması son zamanlar ciddi problemlərdən birinə çevrilib. "Film, xalq şairi Vaqif Səmədoğlunun eyni adlı pyesi əsasında çəkilib və 1991-ci ildə komediya janrda tamaşaçılara təqdim olunub" cümləsində vergülə ehtiyac yoxdur[3].

Durğu işarələri ilə bağlı yol verilən səhvlər özünü dırnaq işarəsindən istifadə də göstərir. Bəzən mətnlərdə lazım olmadığı təqdirdə bu işarədən istifadə olunur. Məsələn, "Merfinin sözlərinə görə, ABŞ prezidenti "panikaya düşüb"" [22] cümləsi buna misal ola bilər. Burada "panikaya düşüb" ifadəsinin dırnaqda işlədilməsinə ehtiyac yoxdur. "Sözlərinə görə" ifadəsi onsuz da ikinci hissənin sitat olduğunu göstərir. "Qarabağdan olan hörmətli xanıma, bacıma dedim ki, uşağınız Ermənistan Respublikasında yaşamalıdır. O da yox deyir"[2] Burada "yox" sözünün dırnaqda işlədilməsinə ehtiyac var.

"Mən "Söylü"nü oynayarkən özümdən irgənirdim. Çünki mən çox kaprizliyəm" [3] cümlələrində də qrammtik normalar pozulub. Belə ki, söz "irgənirdim" yox, "iyrənirdim" kimi yazılmalıdır. İkinci bir tərəfdən isə Azərbaycan dilində "kapriz" sözü yoxdur. Bu baxımdan yaxşı ki, həmin söz ən azından dırnaqda işlənsin.

Yıxılandan sonra başımı qaldırıb, saza heç nə olmadığı üçün "Allah sənə şükür" dedim [3] bu cümlədə də qramamtik norma pozulub. Belə ki, verilən nümunə "Allah" sözü xitabdır. Qrammatik qaydalara əsasən ondan xitabdan sonra vergül qoyulmalıdır.

Qeyd olunduğu kimi, bəzən mətbuat üslubunda cümlələr çox uzadılır. Bu, oxucunu məcbur edir ki, həmin cümləni bir neçə dəfə oxusun. Bu isə heç də arzuolunan deyil. Bu cümləyə baxaq: "Düşərgənin 1-ci hissəsinin açılış mərasimində Elm və Təhsil İşçiləri Həmkarlar İttifaqı Respublika Komitəsi sədrinin müavini Mirzə Cəfərzadə çıxış edərək komitə sədri Araz Paşayevin Müqəddəs Ramazan və Novruz bayramları münasibətilə təhsil işçilərinə təbriklərini çatdırıb, düşərgədə iştirak edən respublikanın müxtəlif bölgələrindən olan ali, orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələrində çalışan ittifaq üzvlərinə xoş istirahət və gələcək fəaliyyətlərində uğurlar arzu edib"[8] Təbii ki, jurnalist bu cümləni ən azı iki hissəyə bölərək sadələşdirə bilərdi. O halda müəllif daha professional hesab olunardı.

Ümumiyyətlə, jurnalistikada peşəkarlığın meyarlarından biri də hazırladığın müəllifi auditoriya üçün mümkün qədər "həzm olunan" etməkdir. Oxucuda, dinləyicidə, tamaşaçıda nəinki sual yaranmamalı, o, həm konteksti ilk dəfədən anlamalıdır. Əgər auditoriyaya bunu verə bilmirsənsə, artıq potensial oxucunu,

dinləyicini, tamaşaçını itirmiş olursan.

“Musavat.com xəbər verir ki, bunu "Unikal"a açıqlamasında iqtisadçı deputat Vüqar Bayramov deyib” [17] cümləsi ilk baxışdan nöqsansız görünə bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, şəxsin vəzifəsi ilə peşəsini bu formada, yanaşı işlətmək doğru deyil. Necə ki, “idmançı deputat”, “politoloq deputat”, “musiqiçi deputat” ifadələri doğru deyil. Deməli, təqdimat ya “deputat, iqtisadçı” kimi olmalı idi, ya da – daha uyğunu budur- Vüqar Bayramovun parlamentin hansı komitəsinin deputatı olduğu bildirilərdi.

Həmin xəbərdə “O bildirib ki, bu, həm pensiya kapitalının toplanması, daha səmərəli istifadə edilməsi, həm də vətəndaşlarımızın pensiya kapitalını toplamağa marağının artmasına gətirib çıxara bilər”[17] cümləsində də qrammatik səhvə yol verilib. Məlum olduğu kimi “O” həm şəxs, həm də işarə əvəzliyidir. Şəxs əvəzliyi kimi olarsa “O”, “Bu” sözlərindən sonra vergül qoyulmalıdır. Konkret nümunədə özündən sonra feel işlədiliyini nəzərə alsaq, deməli, “O” şəxs əvəzliyidir və vergülə ehtiyac var.

“O, həmçinin İsrail və ABŞ-ın müharibə məqsədlərinə nail olmağa yaxın olduğunu iddia edib və beynəlxalq ictimaiyyəti daha çox dəstək verməyə çağırıb” [13] cümləsini də ikinci “və” bağlayıcısını ixtisar etməklə sadələşdirmək olardı.

Maraqlısı budur ki, qeyd olunan tip nöqsanlara hətta daha ciddi media subyektlərində də rast gəlinir. Məsələn, “Beynəlxalq Tennis Federasiyası tərəfindən üzv ölkələr tennis sahəsində gördükləri işlərə görə mükafatlandırılıb”[6] Bu cümlədə də “tərəfindən” sözünün işlənməsinə ehtiyac yoxdur. Cümlənin daha korrekt forması belə ola bilərdi: “Beynəlxalq Tennis Federasiyası üzv ölkələri tennis sahəsində gördükləri işlərə görə mükafatlandırılıb”.

AzərTAC-dakı başqa bir xəbərdə nəzər salaq: “Dünya bazarına mayeləşdirilmiş təbii qazın (LNG) ixracı 10 gündən sonra tamamilə dayana bilər və bunun səbəbi ABŞ ilə İran arasında mümkün müharibə fonunda Hörmüz boğazının bağlanması deyil”. Bu nümunədə də cümlə əbəs yerə uzadılıb. “Və” bağlayıcısını ixtisar etməklə verilmiş mürəkkəb cümləni sadələşdirmək olardı.

Agentliyin saytında təqdim olunan “Hanoyda beynəlxalq Novruz şənliyi: Azərbaycan mədəniyyəti Vyetnamda tanınılıb” sərlovhəli materialda yer alan “Azərbaycan-Vyetnam dostluq münasibətlərinin əsasının xalqımızın Ulu Öndəri Heydər Əliyev və Vyetnamın Lideri Ho Şi Min tərəfindən qoyulduğunu diqqətə çatdıran diplomat, son illərdə ölkələrimiz arasında əlaqələrin bütün sahələr üzrə inkişafının məmnunluq doğurduğunu qeyd edib” [11] “diplomat” sözündən sonra vergülə ehtiyac yoxdur.

Göründüyü kimi, mətbuatda dil normalarının pozulması halları heç də az deyil. Bu isə oxşar qüsurların təkrarlanmasına, adi hala çevrilməsinə və kütləviləşməsinə

şərait yaradır.

Nəticə

Mediada, o cümlədən mətbuatda dil normalarının pozulması göründüyündən daha ciddi məsələdir. Jurnalistlər bir çox məsələdə olduğu kimi, bu məsələdə də auditoriyaya nümunə olmalıdırlar. Lakin daha çox bunun əksi müşahidə olunur: bəzən jurnalistlər sanki mənfi prezident yaradırlar.

Yuxarıdakı nümunələrdən də göründüyü kimi, KİV-də dil normalarının pozulması özünü daha çox mürəkkəb cümlələlərdən istifadədə, durğu işarələrindən yerli – yerində istifadə olunmamasında, orfoqrafik səhvlərdə və s. göstərir. Bu problemlərin həlli üçün, yəqin ki, ciddi monitorinqlərə və bəlkə də, ictimai qınağa ehtiyac var. Jurnalistlər dilin saflığının qorunması istiqamətində öz məsuliyyətlərini dərk etməli və fəaliyyətlərini buna uyğunlaşdırmalıdırlar.

“Müasir informasiya cəmiyyətində dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda milli kimliyin, mədəniyyətin və ictimai düşüncənin əsas daşıyıcısıdır”[4] Jurnalistlər öz fəaliyyətlərində bu məqamı nəzərə almalıdırlar. Unutmaq olmaz ki, KİV-in fəaliyyəti sadəcə informasiya verməkdən ibarət deyil.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədli N. “Ekran, efir və ədəbi dil normaları”. “Jurnalistika(ictimai- siyasi və humanitar elmlər seriyası), 2017, N-7
2. "Qarabağdan olan xanıma dedim ki..." - Paşinyan - Unikal.az
3. “O sazda bir cızıq olsaydı, mən gərək, özümü öldürərdim” - Afaq Bəşirqızı ilə MÜSAHİBƏ
4. 525-ci qəzet - "Televiziya nümunədir və nümunə məsuliyyət tələb edir"- Xatirə Hüseynova
5. Azərbaycan dili və milli kimlik: elmi-fəlsəfi aspektdə baxış - AZƏRTAC
6. Azərbaycan tennis sahəsindəki inkişafına görə beynəlxalq mükafat qazanıb - AZƏRTAC
7. Ərdoğan helikopter qəzası ilə bağlı Türkiyə və Qətər xalqına başsağlığı verib
8. ETİHİ ittifaq üzvləri üçün Bayram düşərgəsi təşkil etdi
9. Finlandiya prezidenti: "ABŞ daha xeyirxah hegemon deyil" - Oxu.az
10. Gazeteci Olmaq, Sadəcə Bir İsimdən İbarət Dəğil – Malatya Flaş Haber
11. Hanoyda beynəlxalq Novruz şənliyi: Azərbaycan mədəniyyəti Vyetnamda tanınılıb - AZƏRTAC
12. İran müdafiədən hücumə keçdiyini açıqladı - Unikal.az
13. İran və “Hizbullah” İsrailə hücumları genişləndirdi - Globalinfo.az
14. İstanbulda iki binanın çökməsi nəticəsində 7 nəfər xəsarət alıb - YENİLƏNİB-2

15. Kaya Kallasla Abbas Əraqçi regional və qlobal təhlükəsizliyi müzakirə ediblər
16. Küveyt İrana qarşı HƏRƏKƏTƏ KEÇDİ
17. Ölən şəxsin pensiyası ilə bağlı təklif
18. Qanunsuz saxlanılan silahlar aşkarlanıb
19. Sabaha olan tibbi-meteoroloji proqnoz açıqlanıb - Oxu.az
20. Süni intellekt texnologiyalarının üç il müddətində kosmosda yerləşdirilməsi daha sərfəli olacaq - Mask
21. Sürücülərin NƏZƏRİNƏ: Görünüş məsafəsi 500-1000 metrədək azalacaq - Oxu.az
22. Trampa ŞOK
23. Üslublar | Azərbaycan dili | Kayzen

DİLÇİLİK NƏZƏRİYYƏLƏRİNDƏ MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏSİNƏ YANAŞMALAR

O Approaches to the Subject-Clause in Theories of Linguistics

FƏQANƏ ƏHMƏDOVA

Faqana Ahmadova

faqana220580@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-5299-4885>

AMEA Nəsimi adına Dilçilik institutu

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

Institute of Linguistics named after Nasimi

of ANAS Heydar Aliyev Military Institute

XÜLASƏ

ABSTRACT

Tezisdə mübtəda budaq cümlələrinin təhlilinə əsas lingvistik yanaşmalar araşdırılır, müxtəlif nəzəri çərçivələrin onların strukturunu, funksiyasını və semantik statusunu necə şərh etdiyi araşdırılır. Tədqiqat onların analitik işlənməsinin hərtərəfli icmalını təqdim etmək üçün ənənəvi, struktur, törədici, funksional, koqnitiv və diskurs əsaslı perspektivləri sistemləşdirir. Tədqiqatın məqsədi mübtəda budaq cümlələrinə əsas nəzəri yanaşmaları müəyyən etmək və müqayisə etmək, həmçinin hər bir çərçivənin onların sintaktik təmsilçiliyini, argument strukturunu və kommunikativ rolunu necə konsepsiyalaşdırdığını müəyyən etməkdir. Tədqiqatın aktuallığı sintaktik nəzəriyyənin davamlı inkişafı və sintaksisi semantika, pragmatika və diskurs təhlili ilə birləşdirən fənlərarası modellərə artan diqqətlə müəyyən edilir. Məqalənin yeniliyi çoxsaylı dil ənənələri arasında mövzu cümlələrinin müqayisəli və integrativ təhlilindədir. Tədqiqat müzakirəni tək bir nəzəri modellə məhdudlaşdırmaq əvəzinə, struktur-təsviri, generativ, funksional və koqnitiv perspektivləri arasındakı oxşarlıqları və fərqlilikləri vurğulayır. Nəticələr müxtəlif qrammatik modellərdə mübtəda budaq cümlələrinin statusunu aydınlaşdırmaqla və müasir dil tədqiqatlarında onların təfsiri üçün daha vahid bir çərçivə təklif etməklə nəzəri sintaksisə töhfə verir.

The thesis examines the main linguistic approaches to the analysis of subject clauses, examining how different theoretical frameworks interpret their structure, function, and semantic status. The study systematically synthesises traditional, structural, generative, functional, cognitive, and discourse-based perspectives, thereby providing a comprehensive overview of their analytical treatment. The objective of the present study is twofold: firstly, to identify and compare the main theoretical approaches to subject clauses; and secondly, to determine how each framework conceptualises their syntactic representation, argument structure, and communicative role. The relevance of the study is determined by the continued development of syntactic theory and the increasing attention to interdisciplinary models that combine syntax with semantics, pragmatics, and discourse analysis. The study eschews the limitation of the discussion to a single theoretical model; rather, it emphasises the similarities and differences between structural-descriptive, generative, functional and cognitive perspectives. The results contribute to theoretical syntax by clarifying the status of branch clauses in various grammatical models.

Keywords: *branch clause, cognitive linguistics, theory, syntax.*

Açar sözlər: *budaq cümlə, mübtəda, koqnitiv dilçilik, nəzəriyyə, sintaksis.*

Mübtəda budaq cümlələri mübtəda mövqeyində fəaliyyət göstərən tabe konstruksiyalar kimi, mürəkkəb cümlə quruluşunun və sintaksis-semantika çərçivəsində öyrənilməsində mərkəzi yer tutur. Baş və budaq cümlələrin funksiyalarını izah etməklə, bu tədqiqat effektiv cümlə strukturlarının formalaşması ilə bağlı dəyərli məlumatlar təqdim edir. İngilis cümlə quruluşunun təməl daşları olan cümlələr (clauses) sadəcə qrammatik anlayışlar deyil, həm də mürəkkəb fikirləri dəqiqlik və zərifliklə ifadə etməyimizə imkan verən güclü vasitələrdir [6, 987]. İngilis dili iki əsas cümlə növündən toxunmuş bir qobelendir: əsas (müstəqil) cümlələr və

tabe (asılı) cümlələr [4, 43]. Mübtəda budaq cümlələri alimlərin cümlə quruluşunu, sintaktik iyerarxiyanı və forma ilə məna arasındakı əlaqəni necə başa düşmələrindən asılı olaraq, dil ənənələrində fərqli şəkildə şərh edilmişdir. Cümlə quruluşunun möhkəm sütunları olan əsas cümlələr təkbəşinə dayanmaq, tam düşüncələri inamla ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir [2, 86]. Budaq cümlələr təqdimatı artıran, lakin şounu təkbəşinə yerinə yetirə bilməyən ehtiyat müğənniləri xatırladan köməkçi rol oynayır [3, 124]. Sehr bu cümlə növləri bir-biri ilə qarışdıqda, çox vaxt tabe bağlayıcılarının ağıllı istifadəsi sayəsində baş verir. Bu linqvistik bağlayıcılar qrammatik orkestrimizin dirijorları kimi çıxış edir, fikir axınını istiqamətləndirir və cümlələr arasında əlaqələr qurur [1, 78]. Geniş şəkildə desək, mübtəda budaq cümlələrinə yanaşmalar ənənəvi (struktur-təsviri) qrammatika, törədici qrammatika, funksional, eləcə də koqnitiv və diskurs yönümlü çərçivələrə qruplaşdırıla bilər. Hər bir perspektiv mübtəda budaq cümlələrinin fərqli struktur, semantik və pragmatik xüsusiyyətlərini vurğulayır.

Ənənəvi qrammatikada mübtəda budaq cümlələri mürəkkəb cümlənin qrammatik mübtədası kimi fəaliyyət göstərən tabe cümlələrin alt növü kimi qəbul edilir. Onlar adətən "nə?" və ya "kim?" sualına cavab verir və isim cümləsi ilə doldurulan sintaktik mövqeyi tuturlar. Məsələn: *That she refused surprised everyone. What he said is true.*

Bu baxımdan, mübtəda budaq cümlələri isim birləşmələrini əvəz etdikləri üçün funksiya baxımından nominal hesab olunur. Təsnifat əsasən formaldır; bu cümlələr *that, whether, if* və ya *wh-* ilə başlayan sözlərin (*what, who, why, how*) mübtəda kimi fəaliyyət göstərən cümlələrdir. Struktur meyarlar əsasdır, vurğu cümlənin sintaktik mövqeyinə və xəbərlə uyğunluğuna yönəldilir. Ənənəvi qrammatika həmçinin *it* sözü ilə başlayan konstruksiyalarını da tanıyır; məsələn: *It is important that you understand the rule.* Burada *that you understand the rule* budaq cümləsi məntiqi subyekt kimi şərh olunur, halbuki o, formal və ya gözlənilən subyekt kimi xidmət edir. Bu modeldə "formal subyekt" və "real subyekt" arasındakı fərq əsas yer tutur. Yanaşma, əsasən, təsviri və cümlə mərkəzli olmaqla daha dərin nəzəri izahatdan daha çox təsnifata yönəlmişdir.

Distributiv metodlarından təsirlənən struktur dilçilik mübtəda budaq cümlələrini cümlə nümunələri daxilində paylanması baxımından nəzərdən keçirir. Mübtəda budaq cümləsi əvəzetmə testləri vasitəsilə müəyyən edilir; bir cümlə qrammatikanı pozmadan ona bənzər bir əvəzlik və ya isim ifadəsi ilə əvəz edilə bilirsə, o, nominal funksiya yerinə yetirir. Məsələn: *What she discovered changed everything* → *It changed everything.* Burada vurğu struktur ekvivalentliyinə və səthi nümunələrə yönəlmişdir. Cümlələr daxili quruluşuna və xətti söz sırasındakı mövqeyinə görə təhlil

edilir. Lakin strukturalizm, ümumiyyətlə, daha dərin semantik şərhədən qaçır və mücərrəd sintaktik əlaqələri geniş şəkildə nəzərə almır.

Noam Çomski tərəfindən yaradılmış törədici qrammatika daxilində mübtəda budaq cümlələri iyerarxik ifadə quruluşu və sintaktik transformasiyalar baxımından təhlil edilir. Mübtəda cümləsi adətən TP (Tense Phrase)-nin spesifikator mövqeyini tutan və ya xəbərin arqumenti kimi fəaliyyət göstərən CP (Complementizer Phrase) kimi qəbul edilir. Belə bir cümləyə nəzər salaq: *That he left early annoyed her. That he left early* cümləsi *that* tamamlayıcısının başçılıq etdiyi CP kimi təhlil edilir. Sintaktik ağacda mübtəda mövqeyini saxlayır. Törədici qrammatika dərin struktur və səth strukturu və ya funksional proyeksiyaların müxtəlif təbəqələri arasında fərq qoyaraq, cümlə quruluşunun mücərrəd təsvirini vurğulayır. Ekstrapozisiya hərəkət əməliyyatı kimi qəbul edilir. Məsələn, *It seems that she is right. That she is right* CP-nin mübtəda mövqeyində yarandığı və daha sonra fərqli bir mövqedə hərəkət etdiyi fərz edilir, halbuki cümlələrdə mübtəda mövqeyinin doldurulmasını tələb edən Genişləndirilmiş Proyeksiya Prinsipini (EPP) təmin etmək üçün daxil edilir. Törədici yanaşmalar eləcə də mübtəda budaq cümlələrinə qoyulan məhdudiyyətləri, tamamlığın silinməsinə qoyulan məhdudiyyətləri araşdırır. Beləliklə, mübtəda cümlələri sadəcə nominal əvəzediciləri deyil, həm də qrammatikanın universal prinsipləri ilə tənzimlənən sintaktik arqumentlərdir.

Funksional qrammatika diqqəti struktur konfiqurasiyasından kommunikativ məqsədə yönəldir. Bu perspektivdə, mübtəda budaq cümlələri məlumatın çatdırılmasında və diskursun strukturlaşdırılmasındakı roluna görə təhlil edilir. Adı M.Hallidey ilə əlaqəli sistemli funksional dilçilik cümlələri metafunksiyalar baxımından şərh edir. Mübtəda budaq cümləsi təklifi bir prosesin iştirakçısı kimi təmsil etməklə ideya funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: *What he proposed was innovative*. Burada cümlə "*was innovative*" relyasiya prosesində iştirakçı kimi fəaliyyət göstərən bir "fakt" və ya "ideya"nı kodlaşdırır.

Mətn baxımından, mübtəda budaq cümlələri, xüsusən də cümlənin əvvəlində yerləşdirildikdə, tema (mesajın başlanğıc nöqtəsi) kimi fəaliyyət göstərə bilər. Lakin ekstrapozisiya danışanlara ağır informasiya məzmununu gecikdirməyə imkan verir. Məsələn, *It is surprising that he agreed*. Bu struktur cümlənin işlənməsini asanlaşdırır və pragmatik cəhətdən daha effektiv edir. Buna görə də funksional qrammatika mübtəda budaq cümlələrini yalnız struktur vahidləri kimi deyil, həm də mənanı təşkil etmək və informasiya axınıni idarə etmək üçün vasitələr kimi şərh edir.

Koqnitiv dilçilik mübtəda budaq cümlələrini konseptual strukturlar kimi görür. Cümlələrin öyrənilməsi insan ünsiyyətinin əsasını təşkil edən idrak proseslərinə maraqlı bir baxış təqdim edir. V.Levelt [5, 24] kimi psixolinqvistika tədqiqatçıları

cümlə quruluşunun məlumatı zehni olaraq təşkil etməyimiz və emal etməyimizin yolunu əks etdirdiyini göstərmişlər. Bu yanaşma sintaktik iyerarxiyaya diqqət yetirmək əvəzinə, danışanların hadisələri necə konseptuallaşdırdıqlarını və prosesləri nominallaşdırılmış konseptual vahidlərə necə çevirdiklərini araşdırır. Məsələn, *That she succeeded impressed us. She succeeded* bütöv cümlə konseptual obyekt kimi şərh olunur. Koqnitiv dilçilik bunu hadisələrin zehni olaraq əşyalar kimi qəbul edildiyi “konseptual nominallaşdırma” prosesi ilə izah edir. Bu perspektiv eləcə qiymətləndirmə, mövqe və epistemik mənanı ifadə etməkdə mübtəda budaq cümlələrinin rolunu vurğulayır. Məsələn, *Whether he will come remains uncertain*. Burada cümlə koqnitiv imkan məkanını kodlaşdırır. Mübtəda budaq cümləsi yalnız qrammatik funksionu deyil, həm də nəzərdən keçirilən idrak sahəsini təmsil edir. Beləliklə, koqnitiv yanaşmaları sintaksisi zehni təmsilçilik və konseptual strukturla əlaqələndirir. Diskurs yönümlü dilçilik mübtəda budaq cümlələri informasiya strukturu, diqqət və danışan niyyəti ilə əlaqəli şəkildə araşdırır. Əsas müşahidələrdən biri odur ki, mübtəda budaq cümlələri kommunikativ tarazlığı qorumaq üçün ekstrapozisiyaya məruz qalır. İki cümləni müqayisə edək:

- *That he failed the exam disappointed his parents.*
- *It disappointed his parents that he failed the exam.*

İkinci konstruksiya yeni və ya mürəkkəb məlumatı cümlənin son mövqeyi ilə uyğunlaşdırır, bu da adətən diqqətlə əlaqələndirilir. Bu, verilən - yeni məlumat sıralaması və kommunikativ dinamizm kimi daha geniş diskurs prinsiplərini əks etdirir. Praqmatik olaraq, mübtəda budaq cümlələri tez-tez qiymətləndirici və ya epistemik məzmun təqdim edir, məsələn, *That you even tried is admirable*. Burada cümlə əvvəlcədən ehtimal olunan və ya arxa plana əsaslanan məlumat daşıyır, predikat isə qiymətləndirməni ifadə edir. Beləliklə, mübtəda budaq cümlələri tez-tez şərh, mühakimə və ya qiymətləndirmə obyektinə çevrilən təklif məzmununun daşıyıcıları kimi fəaliyyət göstərir.

Tipoloji tədqiqatlarda mübtəda budaq cümlələri müxtəlif qrammatik sistemlərin propozisional mübtədanı necə kodlaşdırdığını müəyyən etmək üçün dillər arasında təhlil edilir. Bəzi dillər sonlu (finite clauses) cümlələri mübtəda mövqeyində sərbəst şəkildə istifadə etməyə imkan verir; digərləri isə nominallaşdırma strategiyalarına daha çox güvənir.

İngilis dili nisbətən çevikdir, lakin danışq və qeyri-rəsmi registrlərdə ekstrapozisiyaya güclü üstünlük verir. Bu, həm sintaktik məhdudiyyətləri, həm də emal üstünlüklərini əks etdirir. Tipoloji müqayisə göstərir ki, mübtəda cümlələri universal bir fenomendir, lakin tezlik, forma və sintaktik integrasiya baxımından dəyişir.

Dilçilik nəzəriyyələri arasında mübtəda budaq cümlələri müxtəlif analitik təhlillər vasitəsilə başa düşülür. Ənənəvi qrammatika təsnifatı və sintaktik funksiyayı vurğulayır; struktur yanaşmalar paylanmaya diqqət yetirir; törədici qrammatika iyerarxik təmsilçiliyi və hərəkəti vurğulayır; funksional dilçilik kommunikativ rolları araşdırır; koqnitiv dilçilik konseptual birləşməni araşdırır; diskurs təhlili isə informasiya strukturunu və praqmatikanı araşdırır.

Bu yanaşmalar birlikdə mübtəda budaq cümlələrinin çoxölçülü vahidlər olduğunu göstərir. Onlar sadəcə mübtəda mövqeyini tutan tabe cümlələr deyil, sintaksis, semantika, idrak və diskursu birləşdirən mürəkkəb konstruksiyalardır. Buna görə də mübtəda budaq cümlələrinin hərtərəfli anlaşılması struktur dəqiqliyi ilə funksional və praqmatik anlayışı birləşdirən fənlərarası perspektiv tələb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aarts, B. Oxford modern English grammar. Oxford University Press, 2011
2. Crystal, D. The Cambridge encyclopedia of the English language (2nd ed.). Cambridge University Press, 2003
3. Greenbaum, S., Nelson, G. An introduction to English grammar (2nd ed.). Pearson Education, 2002
4. Huddleston, R., Pullum, G. K. The Cambridge grammar of the English language. Cambridge University Press, 2002
5. Levelt, W. J. M. Speaking: From intention to articulation. MIT Press, 1989
6. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. A comprehensive grammar of the English language. Longman, 1985.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNGİLİS MƏNŞƏLİ GEYİM ADLARI BİLDİRƏN REALİLƏR

Realities Referring to English-Origin Clothing Names in the Azerbaijani Language

LƏMAN HACIHƏSƏNOVA

Leman Hacıhəsənova

lemanhacihasanova@mail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3156-7741>

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

XÜLASƏ

Bu məqalədə geyimlə bağlı terminologiyanın Azərbaycan dilində inteqrasiyası və istifadəsi araşdırılır, xüsusən də üst geyim, baş geyimi və ayaqqabı terminlərinə diqqət yetirilir. Bu terminlər ya ingilis dilindən tərcümə edilmiş ədəbiyyat vasitəsilə qəbul edilib, ya da Azərbaycan lüğətlərində qeyd edilib. Bu terminlərin əhəmiyyətli bir hissəsi xarici geyimə, daha az hissəsi isə ayaqqabılara aiddir. Xarici geyim terminlərinin baş geyimləri və ayaqqabılarla müqayisədə üstünlük təşkil etməsi onların istehlak mədəniyyətinə olan tələbatının yüksək olması və moda meyllərinə cavab olaraq sürətli təkamül ilə əlaqələndirilir. Bunun əksinə olaraq, baş geyimləri və ayaqqabılar moda baxımından daha az diqqət çəkir və onların terminləri istifadədə daha az üstünlük təşkil edir. Məqalədə bu terminlərin lingvistik dinamikası, o cümlədən onların Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması da araşdırılır. Bəzi terminlər dildə dərin kök salmış, digərləri isə öz yad kimliyini saxlamış və ya konkret kontekstlə məhdudlaşmışdır. Tədqiqat ingilis dilinin Azərbaycan moda terminologiyasına necə təsir etdiyini, leksikona yeni sözlər qatmaqla yanaşı, daha geniş mədəni və sosial dəyişiklikləri əks etdirdiyini vurğulayır. Bundan əlavə, məqalədə bu terminlərin Azərbaycan dilində inkişaf edən dil və mədəniyyət hadisələrini əks etdirdiyi üçün lüğətlərdə sənədləşdirilməsinin vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: *geyim, reali, məişət, ictimai, tərcümə, lüğət.*

ABSTRACT

This article investigates the integration and usage of clothing-related terminology in the Azerbaijani language, particularly focusing on terms for outerwear, headwear, and footwear. These terms have either been adopted through literature translated from English or recorded in Azerbaijani dictionaries. A significant portion of these terms refers to outerwear, while a smaller number relates to shoes. The prevalence of outerwear terms, compared to headwear and footwear, is attributed to their higher demand in consumer culture and their rapid evolution in response to fashion trends. In contrast, headwear and footwear tend to draw less attention from fashion perspectives, and their terms are less dominant in usage. The article also explores the linguistic dynamics behind these terms, including their adaptation in Azerbaijani. Some terms have become deeply ingrained in the language, while others retain their foreign identity or remain confined to specific contexts. The study highlights how English influenced Azerbaijani fashion terminology, contributing new words to the lexicon while reflecting broader cultural and societal changes. Additionally, the article emphasizes the importance of documenting these terms in dictionaries, as they represent evolving linguistic and cultural phenomena within the Azerbaijani language.

Keywords: *clothes, realia, life, social, translation, dictionary.*

Geyim adları bildirən realilər xalqların ictimai-məişət həyatında mühüm yerlərdən birini tutur. Geyim adları bildirən realilərin bir qismi ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilən ədəbiyyatda işlənmiş, digər bir qismi isə Azərbaycan dili lüğətlərində qeydə alınmışdır. Bunların bəziləri üst geyimləri, digərləri isə ayaqqabı adları bildirən realilərdən ibarətdir. Tərcümə ədəbiyyatında və lüğətlərdə baş geyimləri və ayaqqabı geyim növləri ilə müqayisədə üst geyim adları bildirən realilər daha çox üstünlük təşkil edir. Bu ondan irəli gəlir ki, üst geyim növləri istehlak sahəsində daha üstün yer tutur. Modaya uyğun olaraq tez-tez dəyişir. Baş və

ayaq geyimləri isə zahiri görkəm üçün üst geyimlərindən modaya görə nisbi bir qədər az diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş ingilisdilli ədəbiyyatda işlənən və lüğətlərə daxil olan üst geyimlərinə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

Şort. (Short). İngilis məişətində *şort* adlanan üst geyimindən istifadə xüsusən yay mövsümü üçün məqbul sayılır və geniş istifadə olunur. *Şort* üst geyimindən mentalitetə görə həm kişilər, həm də qadınlar istifadə edir. Kişilərə aid *şort* geyimi qısa şalvar, qadınlar üçün həm qısa şalvar, həm də yubka tipli olur. *Şort* geyim adı ingilis dilinə məxsus qısa anlayışı əsasında işlənir. *Şort geyim forması Birinci dünya müharibəsi dövründə Bermud adlarındakı ingilis əsgərlərinin geyimindən götürülmüşdür. Adalarda hava isti olduğundan əsgərlər qısa şalvardan istifadə etmişlər ki, bu da gödək, qısa geyim adı kimi yayılmışdır* (Encyclopaedia Britannica n.d.).

Artıq, XX əsrin 30-cu illərindən *şort* geyim forması İngiltərədə, Amerikada və ümumən Qərbi ölkələrində geniş istifadə məkanına malik olmuşdur. Azərbaycanda *şort* geyim forması milli mentalitet baxımından məqbul sayılmır. Buna baxmayaraq xüsusən, şəhər həyatında gənclərin həmin tipli geyimlərə meyilləndiyi müşahidə olunur. *Şort* sözünə ingilis dilindən tərcümə ədəbiyyatında təsadüf edilir: “*Döşəməyə idman avadanlığı, xokkey ağacları, tər iyi verən bir cüt şort səpələnmişdi*” (Oruell, 2010, s.52). *Şort* geyim adı Azərbaycan dili lüğətlərində qeydə alınmamışdır.

Pijama (Pajamas). Bu geyim adı əslən İran mənşəli *pajcame* (“The history and origin of pajamas”) sözündəndir. Mənası ayaqdan geyinilən deməkdir. Bəzən mənbələrdə pijama adının Hindistandakı urdu dilindən götürüldüyü də qeyd olunur. *Pijama* üst geyimi, gecə geyimi, yataq geyimi kimi işlənir. *Pijama* sözü ingilis dilində *pajamas* şəklində formalaşmış və Avropa dillərinə də yayılmışdır (“The history and origin of pajamas”). *Pijama* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, 2021, s.508). *Pijama* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s.601).

Pencək. (Pea-jacket). İngilis dilində *pea-jacket* sözü gödəkçə, qısa palto mənası bildirir. M.Fasmerin lüğətində ingilis mənşəli *pea-jacket* sözünə *pea-* tərkibi holland mənşəli kimi qeyd edilmişdir (Kiparskiy, 1956, s.136). *Pencək* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, 2021, s.501). *Pencək* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s.586).

Cemper (Jumper). İngilis dilində *cemper* (jumper) yaxalıqsız toxunan kofta mənasını bildirir (Cambridge Dictionary, n.d.). *Cemper* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, 2021,

s.112). “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s.396).

Frenç. (French) sözü üstdən dörd cibi və arxadan kəmər ciyi olan hərbi gödəkçə mənasındadır. *Frenç* sözü Azərbaycan dilində işlək deyildir. Lakin ingilis hərbi geyimləri barədəki təsvirlərdə bu sözün işlənməsi mümkündür. İngilis mənbələrində də *frenç* sözü hərbi geyim kimi təqdim olunur (English Words of French Origin). *Frenç* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, 2021, s.230) və “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s.209).

Sviter. (Sweater). *Sviter* sözünün ingilis dilindəki mənası tərləmək deməkdir. Bu geyim forması hündür boyunluqlu yundan toxunan üst paltarıdır. Hazırda *sviter* geyim forması yundan toxunma da olmaya bilər. *Sviter* geyim formasına aid izahatda deyilir ki, “*toxunma vasitəsi ilə düzəldilən geyimdir. Bədəninin yuxarı hissəsini və qollarını əhatə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bütün yaşlarda olan kişi, qadın və uşaqlar arasında populyardır*” (Obastan online lüğət n.d.).

Sviter sözü ingilis dili lüğətlərində də oxşar mənada izah edilir (Cambridge Dictionary n.d.). *Sviter* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, s. 179). *Sviter* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, 2021, s. 591). *Sviter* sözü ingilis dilindən tərcümə ədəbiyyatında da işlənmişdir: “*Boynuna kip yapışan qırmızı sviter geymiş kök bir kişi onların qabağına çıxdı*” (London, 2005, s.17-18). *Sviter* geyim forması demək olar ki, dünyanın bir çox ölkələrində yayılmışdır. Türk dilində bu geyim forması *kazak* adlanır. Azərbaycan məişətində *sviter* bir zaman əldə toxunan yun geyim forması kimi tanınmış və “*canlıq*” adlandırılmışdır. Lakin istehlaka hazır şəkildə daxil olduqdan sonra *sviter* adı işlədilmiş, əvvəlki ad və ya onun başqa variantları unudulmuşdur. Bununla belə, *sviter* sözü hətta ümumişlək leksikaya daxil olmasına baxmayaraq real səviyyəsində qalır.

Azərbaycan dilinə ingilis dilindən tərcümə edilən ədəbiyyatda işlənən və lüğətlərə daxil olan geyim adlarının bir qismi ayaq geyimlərindən ibarətdir. Bunlara aid *mokasin* (moccasin), *buts* (boots), *slipon* (slip-on), *sliper* (sleeper), *iddi* (udus) kimi nümunələri misal göstərmək olar. *Mokasin maral dərisindən və ya başqa təbii dəridən tikilmiş altlıq və yarlardan ibarət olan, yuxarıdan bir-birinə tikilmiş ayaqqabıdır. Ayaqqabının dabanı yumşaq və elastiki olur* (Merriam-Webster Dictionary n.d.). *Mokasin* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, 2021, s.450). *Mokasin* ayaqqabı növü Azərbaycan məişətində də ayaq geyimi kimi geniş istifadə edilir. Bununla birlikdə *mokasin* adı Azərbaycan məişətində formalaşdığı üçün real kimi qəbul olunur. Ayaq geyimi növlərindən biri kimi *buts* da

Azərbaycan məişətində geniş işlənir. *Buts* ayaqqabı növü kimi adətən futbol oyunları zamanı geyinilir. *Bu ayaqqabı növü çəməni meydançalarda geyinilmək üçün nəzərdə tutulduğundan alt hissəsində dirsəklər yerləşdirilir* (Collins Dictionary n.d.). *Buts* geyim adı "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, 2021, s.106). İngilis dilinin informasiya aktivliyi nəticəsində yayılan ayaqqabı adlarından biri də *slipondur*. *Slipon* adı Azərbaycan dilində geniş yayılmamışdır. Ancaq bu ad "Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti"nə daxil edilmişdir. Ad lüğətdə belə təqdim olunur: "*Slipon [ing.slip-on] əsasən parusini materialdan hazırlanan, geyilməsini asanlaşdırmaq üçün dilinin kənarlarında elastik haşiyələri olan, adi ketalarda olduğu kimi düz rezin altlığı, idman üslubunda ipsiz ayaqqabı növüdür*" (Məmmədli, 2016, s.240).

Sliper adlanan ayaqqabı növü də "Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti"ndə qeydə alınmışdır. Lüğətdə həmin ayaqqabı növü barədə deyilir: "*Sliper [ing.sleeper]. Əsasən məxmərdən (dəri və pambıqdan da olur) hazırlanan, nazik altlıqlı və alçaq dabanlı ayaqqabı növüdür*" (Məmmədli, 2016, s.263).

Haqqında bəhs olunan geyim adları xalqlararası ictimai kommunikasiya və inteqrasiya nəticəsində Azərbaycan dilində işləklik qazana bildiyinə baxmayaraq Azərbaycan milli mentalitetindən kənardır. Odur ki, geyim adları bildirən realilər aid olduğu xalqın məişət həyatına aid hər hansı təsəvvür və təəssüratı canlandırır. Ona görə də belə sözlər alınma sayılmır. Alınmalarda hamı üçün ümumi ola bilən anlayış verildiyi halda realilərdə hər hansı xalqa aid xüsusi, fərdi anlayışlar ifadə olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, IV c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
4. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Elm, 2021, 756 s.
5. Cambridge Dictionary.Jumper [Elektron resurs] – URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/learner-english/jumper>
6. Cambridge Dicitonary.Sweater [Elektron resurs]. – URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/sweater>
7. Collins English Dictionary. Boots [Elektron resurs] – URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/boots>
8. French.Words in English. English Words of French Origin [Elektron resurs] // 7esl.com. – URL: <https://7esl.com/category/foreign-language/french/>
9. Gili's. The history and origin of pajamas [Elektron resurs]. – URL: <https://www.gilis.com/en/logbook/102-the-history-and-origin-of-pajamas>

MÜASİR ŞEİR DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ (SÖHRAB TAHİRİN ŞEİRLƏRİ ƏSASINDA)

Complex Sentences in Contemporary Poetic Language (Based on Sohrab Tahir's Poems)

MEHRİBAN ORUCOVA

Mehriban Orujova

mehribanorucova80@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4900-1261>

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

XÜLASƏ

Şeir dilində sadə və mürəkkəb quruluşlu cümlələr eyni dərəcədə işlənsə də, eyni üslubi məzmun daşıyırlar. Mürəkkəb cümlə (xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlə) quruluşu ifadə etdiyi informasiyanın həcmliyi ilə fərqlənir. *Bilirdim ağlayıb yalvaracaqdım*. Tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşu ritm, intonasiya (bəzən emosional çalarlıq) da yarada bilər. *Yüz gəldik, sayımız azalıb yüzdən*. Tabesiz mürəkkəb cümlələr komponentlərinin məna əlaqələri ilə üslubi məzmun daşıyıcısı olur. Tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif budaq cümlə növləri müşahidə edilir. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin hər iki tipi işlənir. *Ayrılan nə varsa, birləşdir onu*. İkinci tip formal bağlayıcı vasitənin iştirakı olmadan formalaşır. *De görüm, bu dərddə nə çarə qılım*. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə quruluş cəhətdən ikinci tipə aid olsa da, inversiya nəticəsində baş və budaq cümlə komponentləri yerlərini dəyişir. *Sən də gedərdiydin, bilirdim bunu*. Təyin budaq cümləsinin bir tipi özünü göstərir. Baş cümlədən sonra gələn budaq cümlə tabe edən komponentlə bağlayıcı əlaqələndir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluş tipləri, adətən, sintaktik vahidin məzmun komponentinə də təsirsiz qalır və üslubi – məzmun rəngarəngliyi yaradır. Və buna görə də, ikinci hissə, yəni rematik hissə eyni zamanda həm bütün mürəkkəb cümlənin bütövlüyünü tamamlayır, həm də struktur-semantik baxımdan baş cümlənin buraxılmış hər hansı bir üzvünün genişlənməş təqdimatını üzə çıxarır. Mürəkkəb cümlə (xüsusilə, tabeli mürəkkəb cümlə) quruluşu informasiyanın həcmliyi ilə fərqlənir. Tabesiz mürəkkəb cümlələr şeir dilində daha çox ahəngdarlıq yaradır və müxtəlif məna əlaqələrini bildirir. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələr baş cümlə komponentini həmişə məzmunca tamamlayır və bir çox hallarda bu xüsusiyyət bədiilik məqamı kimi diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: *mürəkkəb cümlə, Tabesiz mürəkkəb cümlə, sadalama, qarşılaşdırma*

ABSTRACT

Although simple and complex sentence structures are equally used in poetic language, they do not carry the same stylistic content. Complex sentences (especially subordinate complex sentences) differ by the volume of information they convey. *I knew you would cry and beg*. Non-subordinate complex sentences, on the other hand, can create rhythm, intonation, and sometimes emotional coloring. *Hundreds came, our number decreased from a hundred*. In such structures, the semantic relations between components serve as carriers of stylistic meaning. Various types of subordinate clauses are observed in complex sentences. Both types of object clauses are used: *Whatever is separated, unite it*. The second type is formed without formal connective means: *Tell me, what remedy can I find for this pain?* Although belonging to the second type structurally, inversion may cause the main and subordinate clauses to switch places: *You would leave too, I knew it*. One type of attributive clause is also observed, where the subordinate clause follows the main clause and connects without a conjunction. The structural types of subordinate complex sentences usually influence the semantic component of the syntactic unit, creating stylistic diversity. Thus, the second part, i.e., the rheme, simultaneously completes the integrity of the whole complex sentence and, from a structural-semantic perspective, presents an expanded version of an omitted element of the main clause. Complex sentences (especially subordinate ones) differ by the extensiveness of information, while non-subordinate complex sentences in poetic language more often create harmony and express diverse semantic relations. In subordinate complex sentences, subordinate clauses always semantically complete the main clause, and in many cases, this feature attracts attention as an element of artistic expression.

Keywords: *Complex Sentence, Non-subordinate Complex Sentence, Enumeration, Contrast*

Şeir dilində sadə və mürəkkəb quruluşlu cümlələr eyni dərəcədə işlənsə də, eyni üslubi məzmun daşıyırlar. Mürəkkəb cümlə (xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlə)

quruluşu ifadə etdiyi informasiyanın həcmliyi ilə fərqlənir. *Bilirdim ağlayıb yalvaracaqdın* [6, s.97].

Akademik K.Abdullayev qeyd edir ki, *mürəkkəb cümlə sintaktik bir quruluş kimi öz funksiyasını bir cümlədən ibarət olan sadə cümləyə nisbətən sintaktik planda daha geniş şəkildə, kommunikativ planda isə daha məqsədyönlü şəkildə həyata keçirir* [1, s.126]. Tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşu ritm, intonasiya (bəzən emosional çalarlıq) da yarada bilir. *Yüz gəldik, sayımız azalıb yüzdən* [6, s.97]. Tabesiz mürəkkəb cümlələr komponentlərinin məna əlaqələri ilə üslubi məzmun daşıyıcısı olur. S.Tahir şeirlərinin dilində aşağıdakı məna əlaqələrinə təsadüf edilir:

eyni zamanlı sadalama əlaqəsi: *Dəniz utanırdı, dağ büzüşürdü; Sən də qocalardın, Sən də düşərdin* [6, s.128; s.57];

qarşılaşdırma məna əlaqəsi: *Sən o saraylarda qanlı hökmə bax, Şeirin alqışlandı, özün qovuldun; Ona öyüd verdim, sözümü kəsdi* [6, s.128; s.48]. Belə əlaqə növündəki *“ifadə tərzində mətnə xüsusi emosionallıq verdiyindən qarşılaşdırma, ziddiyyət mənalı cümlələrdən aşiq şeirində bol-bol-istifadə edilir”* [3, s.115].

səbəb – nəticə əlaqəsi: *Yel vurur, eşqinin odu alışar; Mən vətən demişəm, dilim yanıbdır, Mən bahar demişəm, gülüm yanıbdır* [6, s.92; s.61];

bölüşdürmə əlaqəsi: *O bir nağıl oldu, mən bir nağılcı; Nə sən alçalt məni, nə mən alçalım; Çək quyu suyundan, bir qurtum içim* [6, s.48; s.131; s.50].

Tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluş tipləri, adətən, sintaktik vahidin məzmun komponentinə də təsirsiz qalmır və üslubi – məzmun rəngarəngliyi yaradır. Akad. K.Abdullayev qeyd edir ki, *mürəkkəb cümlənin üslublaşması, yəni xüsusi şəkildə təqdim edilməsi özünü həm də onda göstərir ki, birinci hissədə, yəni tematik hissədə cümlə özünün kommunikativ vəzifəsini yerinə yetirməmişdir*. Və buna görə də, ikinci hissə, yəni rematik hissə eyni zamanda həm bütün mürəkkəb cümlənin bütövlüyünü tamamlayır, həm də struktur–semantik baxımdan baş cümlənin buraxılmış hər hansı bir üzvünün genişlənmiş təqdimatını üzə çıxarır [1, s.134]. Məsələn, *Dedim ki, dünyadan yapışaq, bəsdir* [6, s.48] misra – cümləsində budaq cümlə komponenti baş cümlədə iştirak etməyən ikinci dərəcəli üzvlərdən birinin –tamamlığın genişlənmiş təqdimatıdır.

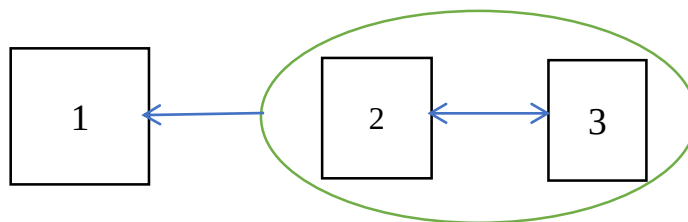
Tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif budaq cümlə növləri müşahidə edilir. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin hər iki tipi işlənir. *Ayrılan nə varsa, birləşdir onu* [5, s.73]. İkinci tip formal bağlayıcı vasitənin iştirakı olmadan formalaşır. *De görüm, bu dərdə nə çarə qılım* [5, s.26]. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə quruluş cəhətdən ikinci tipə aid olsa da, inversiya nəticəsində baş və budaq cümlə komponentləri yerlərini dəyişir. *Sən də gedəriydin, bilirdim bunu* [4, s.34]. Təyin budaq cümləsinin bir tipi özünü göstərir. Baş cümlədən sonra gələn budaq cümlə tabe edən komponentlə bağlayıcı əlaqələndir. *Yuxuda bir küçə salmışam dünən, Bir ucu*

Bakıda, biri – Təbrizdə [5, s.35]. Ki bağlayıcısı baş və budaq cümlə komponentlərini əlaqələndirir. *Adamlar gördüm ki, ağıllı, müdrik; Qardaş var ki, qardaşından rüşvət alır, şəllənir, Övlad var ki, öz evindən oğurlayır, veyllənir, Millət var ki, lal-dinməzdir, dib tarixi bellənir* [5, s.48; s.56]. Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin bir tipi müşahidə olunur. Budaq cümlə ondan əvvəl gələn baş cümlə komponentinə yalnız intonasiya ilə bağlanır. *Köklə gitaranı kirpiklərinlə, Elə çal sevgində görüm özünü; Sənsiz elə itkin düşdüm özüm də, Səni də, səni də gözüm görmədi* [5, s.57; s.67]. Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə komponenti baş cümlədən əvvəl işlənir və bağlayıcı söz və -sa (-sə) ədatı ilə bağlanır. *Nə vaxt mən yorulsam, mavi dənizdən, Bir sınıq güzgünü tutun üzümə* [5, s.74]. Bağlayıcı söz işlənsə də, -sa (-sə) ədatı iştirak etmir. *Nə vaxt ərə getdin, çıxar onu sən* [5, s.72]. Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədən sonra gəlir, bağlayıcı vasitə rolunu tabelilik intonasiyası yerinə yetirir. *İynə ol, mən tikim biri – birinə, Hicran illərimin yamaqlarını; Qorxsan bir iynə ol, yaxama sancıl, Arzumun gözündən keçirim səni* [5, s.73]. Şərt budaq cümləsinin də bir tipi müşahidə olunur. Baş cümlədən əvvəl işlənən budaq cümlə komponenti sonrakı tərkib hissəyə bağlayıcı söz və -sa ədatı ilə bağlanır. *Əgər yənə qorxsan, mənə xəbər ver* [5, s.73]. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə vahidində də budaq cümlə baş cümlədən qabaq işlənir və formal bağlayıcı vasitənin iştirakı ilə əlaqələnir. *Mən heç güclü olmasam da, Güclüləri az görmüşəm* [5, s.21] (G.Abdullayeva müqayisə, qarşılaşdırma mənasını ifadə edən -sa, -sə şəkilçisinin da, də ədatı ilə birlikdə işləndiyi formanın bədii əsərlərin dilində geniş yayıldığını qeyd edir) [2, s.71].

Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr bəzən misra-cümlənin hüdudlarına ustalıqla yerləşdirilir. *Baxıram gülürsən, danışmırıq biz* [6, s.27]. Misraya məxsus quruluş, məna sərhədləri onu tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tipi (baş cümlə komponenti - Baxıram...) hesab etməyə imkan verir. Tabeli mürəkkəb cümlə quruluşunun budaq cümlə komponentində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (*gülürsən, danışmırıq biz*) yerləşir. Bu cür quruluş həm şeirə məxsus ritmik intonasiya (eləcə də ritmik sintaktik ayrılma) yaradır, həm də qarşılaşdırma məna əlaqəsini qabarıq nəzərə çarpdırır.

Belə cümlələr informativ tutumuna görə digər mürəkkəb cümlə vahidlərindən fərqlənir. Çünki bu cür quruluş çərçivəsində bir yox, bir neçə informasiya yerləşdirilə bilər. *Dostluq var ki, bir gün olar, Ömür boyu yada düşər* [6, s.29]. Burada təyin budaq cümləli (baş cümlə komponenti-Dostluq var ki...) tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə komponentində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə (*bir gün olar, ömür boyu yada düşər*) yerləşir. Cümlə üçün xarakterik olan normativ qrammatik quruluşdan fərqli olaraq, şeir mətnində istər baş cümlə, istərsə də, tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan budaq cümlə komponentlərinin hər biri bir informasiya

daşıyıcısı olur. Hər iki cümlə quruluşunun sxemlə ifadəsi bu cürdür:

Dialogi nitq üçün xarakter olan yarımçıq cümlələrdə cümlə üzvlərindən biri və ya bir neçəsi buraxılır. Prof. Ş.Yusifli yarımçıq cümlələrin bəzi üslubi xüsusiyyətlərə malik olduğunu qeyd edir: lakonik və konkret xarakter daşıyır. Qeyri – müəyyən predmet, hadisə və əhvalatları bildirir. Söz – cümlə ilə birlikdə işlənərək onu dəqiqləşdirir [7, s.27]. *Mən kim idim? Hucum, cidal, Mən kim idim? Qaya, tufan, İndi kiməm? Uca uçan məğrur qartal* [5, s.21-22]. Bəzən buraxılmış söz sintaktik mətnin digər hissəsində işlədilir, yəni kontekst dolayı yolla yarımçıq cümlənin çatışmayan üzvünü bərpa edir. *Bitərəf şeirimizin cıqqası, tacı, Şeirdə şirinsən, həyatda acı, Gəl, o bəxtindəki düyünü açım, Şəhriyar!* [6, s.147]

Beləliklə, Söhrab Tahir şeirlərində bütün əsas və köməkçi nitq hissələri müxtəlif bədii üslubi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. İsmə və feilə aid qrammatik kateqoriyaların morfoloji əlamətləri intensivliyi ilə fərqlənir. Şeir dilində mənsubiyyət şəkilçisinin iştirakı mənsubiyyət məzmununu konkretləşdirir, şəkilçinin ixtisarı isə ümumilik çaları əmələ gətirir. Həmcins xəbərlərdə xəbərlilik şəkilçiləri ixtisar olunaraq şeir dilini lüzumsuz təkrarlardan azad edir, yığcamlıq yaradır.

Sifətlər bədii təyin kimi çox işlənir və şeir dilinin ekspressivliyini artırır. Numerativ sözlər miqdar saylarının məzmununu yeni çalarlarla zənginləşdirir. Şeir dilində feilin həm leksik-semantik mənaları, həm də qrammatik kateqoriyaları müxtəlif üslubi keyfiyyətlər nümayiş etdirir. Əmr formalı feli xəbərin ikinci dərəcəli üzvdən əvvəl keçməsi təkidlilik çaları, birinci və ikinci şəxslərə aid əmr şəklində olan feillərin növbəli işlənməsi ahəngdarlıq yaradır. Təsdiq və inkar feillərinin iştirakı ilə qarşılaşdırma məzmunu ifadə olunur.

S.Tahir poeziyasında sintaktik quruluşun təkrarı, söz sırasının dəyişməsi, məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növləri, sadə cümlələr, mürəkkəb cümlə quruluşu üslubi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir.

S.Tahir şeirlərində nəqli cümlələrdən təsvirlərdə istifadə olunur. Üslubi məqsədlərlə işlədilən sual və nida cümlələri şeir dilində emosionallıq yaradır. S.Tahir şeirlərində xitablı nida cümlələrindən çox istifadə edilir. Əmr cümlələri müraciətlə işləndikdə və əmr cümləsinin xəbəri birinci şəxsə ifadə olunduqda istək, arzu

mənasını ifadə edir.

Dilin üslubi imkanlarından asılı olaraq, baş və ikinci dərəcəli üzvlər yerlərini dəyişir. Düzünə və əksinə (yaxud inversiyalı) sıralanmalar cümlə konstruksiyalarında intonasiya, tələffüz baxımından fərqlənmələr yaradır. Ellipsis şeir dilini təkrarlanmalardan, ağırlıqdan azad edir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr şeir dilində daha çox ahəngdarlıq yaradır və müxtəlif mənə əlaqələrini bildirirsə, tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələr baş cümlə komponentini həmişə məzmunca tamamlayır və bir çox hallarda bu xüsusiyyət bədiilik məqamı kimi diqqəti cəlb edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M. Abdullayev. – Bakı: Maarif. – 1998. – 281 s.
2. Abdullayeva, G. Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2000. – 142 səh.
3. Hacıyeva, T.İ. Klassik aşiq poeziyasının üslubi-poetik sintaksisi: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / –Bakı, 2000. – 146 s.
4. Tahir, S. Döyüş lövhələri / S.Tahir. – Bakı: Yazıçı, – 1980.– 141 s.
5. Tahir S. Mənim yolum / S.Tahir. – Bakı: Gənclik, – 1975.– 126 s.
6. Tahir S. Seçilmiş əsərləri / S.Tahir. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005.– 272 s.
7. Юсифли, Ш.В. Стилистический синтаксис современного азербайджанского художественного языка:/ автореферат диссертации на доктора филологических наук) / – Баку, 1973. – 65 с.

PROBLEMS OF BILINGUALISM AND MULTILINGUALISM IN AZERBAIJAN

Azərbaycanda ikidillilik və çoxdillilik problemləri

NIGAR VALIYEVA

Nigar Valiyeva

nigar_valiyeva@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0000-9809-7688>

Nakhchivan State University

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ABSTRACT

The research examines the main issues, problems, and characteristics related to bilingualism and multilingualism in Azerbaijan within the context of the country's linguistic diversity and educational environment. Azerbaijan is presented as a multilingual society: the Azerbaijani language functions as the state language and an important marker of national identity, while Russian, English, and other foreign languages play a significant role not only in education, professional communication, and development but also in international integration. The coexistence of several languages creates both opportunities and challenges for language development and stable language policy. The aim of the study is to analyze the historical, cultural, and educational factors influencing the formation of bilingual and multilingual competence among speakers in Azerbaijan and to identify the main problems arising in this process. Special attention is given to the role of the education system, particularly schools and higher education institutions, in shaping effective bilingual and multilingual communication skills among students. The research reviews the historical, cultural, and social factors shaping the country's multilingual landscape and identifies several problems: unequal levels of language proficiency, the dominance of certain languages in specific fields, and methodological difficulties in language teaching. The findings show that effective language policy, modern teaching approaches, and balanced integration of multiple languages in education are crucial for the successful development of bilingual and multilingual competence. However, differences in language proficiency levels, methodological challenges in multilingual education, and the need to maintain a balance between preserving the state language and developing foreign languages remain pressing issues. The study emphasizes that effective language policy, modern pedagogical approaches, and the application of innovative teaching methods are essential conditions for the successful formation of bilingual and multilingual competence in Azerbaijan.

Keywords: *literary Azerbaijani language, globalisation, bilingualism, multilingualism*

XÜLASƏ

Tədqiqat Azərbaycanı ikidillilik və çoxdilliliklə bağlı əsas məsələləri, problemləri və xüsusiyyətləri ölkənin dil müxtəlifliyi və təhsil mühiti kontekstində araşdırır. Azərbaycan çoxdillilik bir cəmiyyət kimi təqdim olunur: Azərbaycan dili dövlət dili və milli kimliyin mühüm göstəricisi funksiyasını daşıyır, rus, ingilis və digər xarici dillər isə yalnız təhsil, peşəkar ünsiyyət və inkişafda deyil, həm də beynəlxalq integrasiyada mühüm rol oynayır. Bir neçə dilin yanaşı mövcudluğu həm dil inkişafı, həm də sabit dil siyasəti üçün imkanlar və çətinliklər yaradır. Araşdırmanın məqsədi Azərbaycanda danışanlar arasında ikidilli və çoxdilli kompetensiyanın formalaşmasına təsir edən tarixi, mədəni və təhsil amillərini təhlil etmək və bu prosesdə ortaya çıxan əsas problemləri müəyyən etməkdir. Xüsusi diqqət təhsil sisteminin, xüsusilə məktəblərin və ali təhsil müəssisələrinin, şagirdlər və tələbələr arasında səmərəli ikidilli və çoxdilli ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasındakı roluna yönəldilir. Tədqiqat ölkənin çoxdillilik mənzərəsini formalaşdıran tarixi, mədəni və sosial amilləri nəzərdən keçirir və bir sıra problemləri müəyyən edir: dil bilik səviyyələrinin qeyri-bərabərliyi, müəyyən dillərin spesifik sahələrdə üstün mövqeyi, dil tədrisində metodoloji çətinliklər. Nəticələr göstərir ki, səmərəli dil siyasəti, müasir tədris yanaşmaları və təhsildə bir neçə dilin balanslı integrasiyası uğurlu ikidilli və çoxdilli kompetensiyanın inkişafı üçün vacibdir. Bununla yanaşı, dil bilik səviyyələrinin fərqliliyi, çoxdillilik tədrisində metodoloji çətinliklər və dövlət dilinin qorunması ilə xarici dillərin inkişafı arasında balansın saxlanılması zərurəti qalmaqdadır. Araşdırma nəticəsində vurğulanır ki, səmərəli dil siyasəti, müasir pedaqoji yanaşmalar və innovativ tədris metodlarının tətbiqi Azərbaycanda uğurlu ikidilli və çoxdilli kompetensiyanın formalaşması üçün əsas şərtlərdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbi dili, qloballaşma, ikidillilik, çoxdillilik*

Introduction

Analysing language situation in Azerbaijan we have note that language policy, sometimes called language planning, is currently being studied in many countries. When searching the Internet, it turns out that the areas where the language situation is most often studied are: Africa, China, Sweden, Finland, Mexico, Indonesia, Botswana, Estonia, Morocco, USA, Canada, Australia, Russia, Jamaica, Sudan, Ukraine and others. Nowadays along with the problems of natural ecology, a real threat to the ecology of language has arisen. The Azerbaijani language has been historically influenced by many languages, through which a large number of loanwords have entered the vocabulary of the language. These languages include traditionally Arabic, Persian, Russian, Turkish, as well as some European languages through Russian, and more recently, English, in the context of globalization. "English is a language where the sun never sets" [1]. This quote clearly explains the global nature of the English language, its encompassing of the entire world. The influences mentioned here are not only intended from a lexical perspective. It is possible to encounter certain influences at different levels of the language. The fact that the language is exposed to influences should not be perceived as a tragedy. Because the state represented in the global arena is already aware that this process will also have its effects in the field of language. The topic of globalization and the negative and positive effects it has created and can create. The attention and care of the national leader Heydar Aliyev in every field, including the field of spiritual and cultural development, has been the focus of the consistent policy of Mr. President Ilham Aliyev. "Every nation is known and respected for its many characteristics and stands out among the nations of the world. The highest and greatest of these characteristics is culture", said the great leader, who still cared about his native language during his leadership of Azerbaijan in the USSR from 1969 to 1982. At a time when the language of the empire was Russian, maintaining the Azerbaijani language at the level of the internal state language required a very courageous policy. His return to power in 1993 was liberation in the truest sense of the word. This liberation was the liberation of all of Azerbaijan, as well as its history, literature, culture, and, for that matter, its language. The successive decrees issued on the establishment of the state language in the direction of attention and care for the mother tongue: "Decree of the President of the Republic of Azerbaijan "On improving the application of the state language", June 18, 2001, "Decree of the President of the Republic of Azerbaijan "On establishing the Azerbaijani alphabet and Azerbaijani language day", August 9, 2001, Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the application of the Law of the Republic of Azerbaijan "On the State Language in the Republic of Azerbaijan", January 2, 2003, adopted laws: Law of the Republic of Azerbaijan on the State Language in the Republic of Azerbaijan, September 30, 2002,

orders not only during his term, as well as during the leadership of Mr. President Ilham Aliyev: Decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan on approval of the "Orthography Rules of the Azerbaijani Language", August 5, 2004, "State Program on the Use of the Azerbaijani Language in Accordance with the Requirements of the Times in the Conditions of Globalization and the Development of Linguistics in the Country", April 9, 2013. Despite the high level of care shown to the Azerbaijani language at the state level, it is also a reality that in many cases its speakers cannot escape the impact of globalization. These problems once again show that along with state care for the language, citizens' own sensitivity is equally necessary. A specific study on the impact of English on the Azerbaijani language in the context of globalization has not been studied in a comprehensive manner so far. Although there have been certain scientific and journalistic discussions on some of the points rose, there have been no concrete steps taken to address them in a comprehensive manner. Although various studies have been conducted on globalization and its impact on language in recent years, the specific impact of English on the Azerbaijani language at linguistic levels has not become a subject of research by Azerbaijani linguists. Our research has become a hot topic in the literature of recent years. Most language journals feature related articles in one form or another in every issue.

Material & Methods of Research

It is important to highlight the work of foreign authors on the spread of English in the context of globalization, including J. Blommart, D. Kristal, G. Ferguson, M. Flammia, K. Saunders, D. Graddol, H. Hill, V. L. Inozemtsev, B. Kachru, F. Kilichkaya, D. Krajnakova, V. Labov, H. Meyer, S. Mafvene, B. Parker, R. Philipson, R. Quirk, C. Richards, K. Schmid, Y. Yano and others. We must mention that Azerbaijani linguists have conducted research and expressed opinions on the topic. Among them are R.B.Huseynov, I.A.Habibbeyli, N.B.Mammadli, N.C.Valiyeva and others. The empirical basis of the study is the vocabulary of the Azerbaijani language, which has been affected at the phonetic, lexical, and syntactic levels as a result of the dominance of the English language against the backdrop of globalization. It is very necessary to analyze the current state of modern English and its impact on the Azerbaijani language. Generalizing and systematizing the results of the research can play the role of necessary material in teaching foreign languages.

The research is based on both theoretical and empirical methods aimed at analyzing the problems of bilingualism and multilingualism in Azerbaijan. The theoretical framework of the study includes the analysis and synthesis of scientific literature on sociolinguistics, bilingualism, and multilingual education. Comparative

and descriptive methods were used to examine different approaches to bilingual and multilingual language development within the Azerbaijani sociocultural context. The empirical part of the research involved the collection and analysis of data obtained through surveys and interviews conducted among students and teachers in educational universities. The questionnaire method was applied to identify attitudes toward bilingualism and multilingualism, as well as the perceived difficulties in language learning and usage. In addition, elements of classroom observation were used to study the practical implementation of multilingual education. The collected data were analyzed using both qualitative and quantitative approaches. Statistical methods were used to interpret the survey results, while qualitative analysis helped to evaluate the opinions and experiences of participants regarding language use in educational and social environments. These methods made it possible to identify the main factors influencing bilingual and multilingual competence in Azerbaijan and to determine the key challenges related to language learning and language policy in a multilingual society.

Discussion

When searching in English, such a topic is not found in Azerbaijani. Of course, this does not mean that this topic is not interesting or not studied in Azerbaijan. The reason is more convincing that the issue is not studied in English. Although Wikipedia, one of the world's leading websites, gives the topic name, there is no research by any author on this specific issue among the sources. It would be noted that adding an article written in English about the language situation in Azerbaijan to the list of sources can be considered a success in achieving the goal of further actualizing the attitude towards the topic, because the language situation and language policy in Azerbaijan have recently been studied as a joint research topic of Sociology and Linguistics - Sociolinguistics.

Azerbaijan is known for its cultural diversity and stable coexistence of different peoples. Azerbaijan is a multinational country, home to representatives of more than 100 ethnic groups and nationalities. The majority of the population (about 91.6-92%) is Azerbaijanis, while about 8% are ethnic minorities, including Lezgins, Russians, Talysh, Avars, Turks, Tatars, Ukrainians, Ingiloy Georgians, Kurds, Tats, Udis, Jews and other peoples. The country is home to representatives of dozens of nationalities, including mountain peoples such as the Udis and Shahdag peoples. The dominant nation is the Azerbaijanis, who make up more than 91% of the population. Ethnic minorities: Lezgins (~2%), Russians (~1.3%), Talysh (~1.3%), as well as Avars, Turks, Tatars, Ukrainians, Tsakhurs, Ingiloy Georgians, Kurds, Tats and others [2].

It should be noted that there is a huge number of mixed marriages in Azerbaijan,

so it is very difficult to find purebreds. Therefore, Indo-European, Turkic and Finno-Ugric language groups are represented here. The ethnolinguistic peculiarity of the Republic of Azerbaijan is that the Slavic population is represented predominantly by ethnic Russians, whose number is approximately 119-120 thousand people, which is equal to approximately 1.3-1.5% of the total population of the country. Ukrainians (over 7,000) and Belarusians also reside in the country. The majority of Slavs, primarily Russians, live in Baku and major industrial cities. Russians and Bashkirs live in all 54 rural districts, uniting in production collectives, state farms and collective farms, and in 36 districts representatives of five or more nationalities are settled. According to the 2009 census, 119,300 Russians lived in Azerbaijan. The Russian Embassy in Azerbaijan puts the figure at approximately 119,000. More than 150,000 Azerbaijani citizens consider Russian their native language, including representatives of other ethnicities. Most Russians live in Baku, as well as in Sumgait, Ganja, and the Ismayilli region, particularly in the village of Ivanovka. According to Wikipedia, Ukrainians (7,882) and Belarusians (2,104) lived in Baku, but this data requires updating. Naturally, in such conditions, the promotion of Russian as a language of interethnic communication is caused by the very reality of life, and such a situation contributes to a more intensive acquisition of the Russian language by non-Russian peoples. The urban population share in Azerbaijan as of 2025 is approximately 54.4-54.6%. More than 10.2 million people live in the country, with a trend towards urban population growth. The share of the rural population, accordingly, is approximately 45.4-45.6%. Almost 55% of the population lives in cities. The population has exceeded 10 million. Urban population dynamics are gradually increasing. Women account for 50.2% of the urban population, while men account for 49.8% [3].

The linguistic situation in Azerbaijan is characterized by functional bilingualism: Azerbaijani-Russian, Azerbaijani-Turkish and Azerbaijani-English, with Azerbaijani dominating as the official language, native to 96% of the population. The Azerbaijani language closely related to Turkish, Turkmen, and Gagauz. Spoken by over 50 million people primarily in Azerbaijan and Iran, it is an agglutinative language with vowel harmony. It historically served as a regional lingua franca in the Caucasus and Asia Minor. Nowadays the Azerbaijani language currently uses a Latin-based script in Azerbaijan, though it historically used Arabic and Cyrillic scripts. The Azerbaijani language, which belongs to the Turkic language family (Oghuz group, Oghuz-Seljuk subgroup) within the Altaic language family, is used in all spheres, while Russian retains its role as the language of interethnic communication, education, and business, with a tendency to gradually narrow the scope of its application.

English is a rapidly developing second foreign language in Azerbaijan,

particularly popular among young people and in business, but overall, the level of proficiency in the language is considered low across the country. Azerbaijan often ranks near the bottom of world rankings (86th out of 116 in 2024 according to Yeniavaz.com), behind Azerbaijani and Russian in terms of prevalence. It is primarily popular in Baku, in tourism, international business, and among the younger generation. Outside the capital, language proficiency is very low. Apparently, Azerbaijanis who consider Azerbaijani as their native language have a dual tendency to develop national self-awareness and ethnic self-determination: the older generation continues to communicate in Russian, younger people, gravitating towards the European ethnic group, prefer to communicate in English, French, German, Italian, Spanish, but mostly Global English. Contemporary English is the language of business and is being actively introduced into the education system (schools, universities), where its importance is growing, often competing with Russian. According to various estimates, significantly fewer people speak English than Russian, although this figure is growing, especially among people who speak it as a second working language. In general, English is perceived as the language of opportunity, careers and international communication, but its widespread use is limited. Russian does not have official status, but is widely spoken, especially in Baku, functioning as a language of interethnic communication and business communication. The importance of English is growing, especially in business, education, and among young people.

The language situation is pragmatic, adapting to the needs of modern society, where the demands on knowledge of the state language are increasing while Russian retains its position. The linguistic situation in the cities and regions of Azerbaijan is now more favorable for the development of the state language: all regional newspapers are published in Azerbaijani, and the Azerbaijani language and literature are taught as a native language and literature. In this field there are the various reports, discussions and articles written by foreign researchers C.Clifton, K.Thiessen, G. Dekinga, L.Luxt, K.Debora, P.Kirk, R.Lyokyell, V.Fierman, L.Gerber, L.Hatcher and others about ethnic peoples, minorities and their languages living in the territory of Azerbaijan attract attention [4, p.51-91; 5, p.93-61; 6; 7; 8; 9, p.33-45; 10, p.58; 11, p.75-104]. The language situation is a form of life, of existence. Territorial-social relations and functional relations; geographical-regional or political-administrative features are among the leading features of the language situation. The changing nature of the language situation can be explained by these aspects. When we say language situation, we mean a set of forms of existence consisting of the functional and social effects of one or more languages within a certain political-administrative structure or geographical territory [12, p.321].

Discussing the language situation in Azerbaijan, accurately covered the currently functioning languages and their classification: Russian – as one of the remnants of the empire, American-English – the language of globalization, Turkish – a related language, Arabic – the language of religion, Persian – the language of slavery and finally Azerbaijani – as the national language. Russian is not accepted as a foreign language even now, but is considered as an unofficial state language or a second language. Interestingly, although the study of Russian as a foreign language in secondary schools in Azerbaijan was suspended for a while, there is a separate admission form for secondary schools and universities called the Russian department. English is a language of globalization, but it has not yet reached as high a reputation as a separate department as Russian. However, this process continues, and some universities have English-language faculties where all subjects are taught in English. Turkish has historically been related to the Azerbaijani language as a related language, and although these relations weakened during a certain period of history, relations have been revived since the years of independence.

Considering the deceptive blow that related languages have inflicted on the national language, the revival of the Turkish language has also had negative effects on our language. The constant watching of satellite channels in the family by all age groups creates confusion in the speech of the family, especially children who are just starting to acquire speech habits. Arabic, as the language of expression of the Islamic religion, has been used in religious style and also in the vocabulary through fiction since the time of the Arab invasions. However, after the Arab invaders who did not stay here permanently left these territories, the influence of Persian language, along with Arabic language, also showed itself in Islam. The word “namaz”, which is one of the basic conditions of Islam, was not used in Arabic (as-salat), but in Persian in our language. Although the words used in namaz are not in Arabic, the phrase “niyyat”, i.e. the introduction to the prayer, is in Azerbaijani, and the name of the prayer performed at five times of the day is mostly in Persian.

Dividing languages according to their purpose of use we may mention that there is state language, language of behavior, fundamental language, language of communication, research or search language. When we say state language, of course, we mean the Azerbaijani language. Ethnic groups, those living in the border zone, use the Azerbaijani language as a language of behavior. Although the state language of the Republic of Georgia is Georgian, they use the Azerbaijani language among themselves as a language of behavior. For ethnic groups living in the territory of the Republic of Azerbaijan, the Azerbaijani language is used entirely as a state language and partially as a language of behavior. As a fundamental language, after the transition to the era of

globalization, English is mainly taught from the foundation in secondary schools. In previous years, the fundamental language, which was taught from the fifth grade of secondary schools, has already started to be taught from the primary school. As a language of communication, the use of English is more widespread globally. As a research or search language, the language of the source being studied is intended. For example, when studying the language of ancient monuments, the use of the ancient language used there can be cited.

It can be added to the author's words that the state language, yes, remains unchanged as the language determined by the Constitution, but the language of behavior is somewhat different. So, Azerbaijanis living on the Russian border use not only Azerbaijani, but also Russian as their language of behavior. In this sense, the language of behavior and the language of communication can be confused. Thus, those living in the border zone use the language of behavior among themselves, and the language of communication with those across the border. Borders also define the boundaries of the state language. Being part of the Russian Empire and its successor, the USSR, made the use of Russian more intensive than that of other languages. In this regard, the neighborhood with the Islamic Republic of Iran has not forced the citizens of the Republic of Azerbaijan living on the border to speak Persian, which is their official language, with the population on the other side of the border. The main reason for this is that the population on the other side of the border is also Azerbaijani by nationality. However, this condition is not met when neighboring the Republic of Dagestan, which is part of the Russian Federation and is located on the border with the Republic of Azerbaijan. However, as an autonomous republic, one of the state languages of Dagestan is Azerbaijani.

In our opinion, this is due to the difference in state policy regarding language. Since our compatriots living in Iran are numerous, their use of the Azerbaijani language can pose a serious threat to the Iranian state. The Iranian authorities believe that a strong state policy should be implemented to prevent the repetition of freedom movements known from history, and this should also be reflected in language policy. It is known that while Armenians living in Iran, as a minority, have their own schools and educational institutions, Azerbaijanis living there, who are not considered a national minority but are also their native land, do not have national schools, press agencies, or other activities in which the Azerbaijani language would be used, which is not surprising in view of the issues we have mentioned. Therefore, the Russian Federation, unlike Iran, has succeeded in demonstrating its humanism by declaring Azerbaijani as one of the official languages of the Republic of Dagestan.

When we talk about the language of communication, we see that the issue is

somewhat unpleasant. Previously, Russian was widely used as the state and communication language within the USSR in Azerbaijan. Those who led the people gave instructions to their subordinate officials at an official level through Russian. High-level meetings and gatherings were held in Russian. Of course, this was also organized on purpose. Thus, two out of three of the heads appointed by the center Moscow to the republics had to be Russian by nationality. This meant that the events taking place in the internal republics had to be under the control of the center and the importance of the Russian language in this matter are known. Also the films that were shot were often in Russian in order to be understood at the center, and after approval, they went through the dubbing stage. After this entire strict regime, it is somewhat difficult for the Russian language to lose its influence so quickly and disappear from the life of the people and gain the status of a foreign language along with other languages. However, the concept of the state language that Heydar Aliyev showed in this direction in the 1978 Constitution, and the re-affirmation of the state language as Azerbaijani in the first independent Constitution adopted after gaining independence (1995) with his return are invaluable services in preventing other languages from taking precedence over the Azerbaijani language. All this created the conditions for the Azerbaijani language to become not only the state language, but also the language of behavior. However, there are some problems in reaching the stage of communication language. The point is that although Azerbaijanis use Russian when they go to Russia, Turkish when they go to Turkey and other languages when they go to Iran, Georgia, and other countries, we do not see this rule regarding the communication maintained by foreigners who come to Azerbaijan.

In other words, even when foreigners come to Azerbaijan, they must use the Azerbaijani language, but we still communicate with them in their own language or in international languages. In this regard, it is necessary to show special sensitivity in the issue of using the native language. It can be thought that the language in which communication is conducted is stronger. If this were not the case, we would use names such as "Big Ben" and "Tower" in England, "New York" in the USA, and countries such as "Montenegro" and "Algeria" after translating them into Azerbaijani. The incompleteness in this work is obvious. Because if we translate the name "New Zealand", why don't we translate "New York"? We cannot say "We should translate the name of the country, but not the name of the city", because we have not translated "Algeria" or "Montenegro". This is even more unacceptable than the issue of whether proper nouns should be translated between the target and source languages. In our opinion, it would be more correct if proper nouns were used in other languages only by transliteration, of course, reciprocally. This would also be a fair way to make it

easily recognizable as foreign.

It is time to put an end to the mediation of Russian, Persian and other languages. Because Azerbaijan, which was closed, colonized, enslaved, and today is integrating into the globalized world, should prioritize two languages: state and international. In the modern world, where the Internet makes the world borderless and the globalization process that aims at a single world concept is rapidly spreading, the mediator language can only be a global language. No one can object to the fact that this language is English. Nowadays every Azerbaijani citizen should learn at least three languages: state, behavioral, fundamental. He notes that we should know a maximum of five languages, adding here also the languages of communication and research.

In the context of globalization, every Azerbaijani citizen should know at least two foreign languages, in addition to their native language. This is a requirement of the modern era. Based on what we have said, we can make the following division for Azerbaijanis living in the Republic of Azerbaijan: State (Azerbaijani language), behavior (Azerbaijani/global language), and fundamental (global language). Our scheme for maximum language knowledge will be as follows: State (Azerbaijani language), behavior (Azerbaijani/global language), fundamental (global language), communication (Azerbaijani/global language), and research (researched languages). In this division, Azerbaijani and global languages can be used in parallel in all other parts, except for the state language. Here, the importance of special care for the state language should be taken into account, because globalization can even surpass the state language and lead to its disappearance. The division does not completely lose the influence of other languages, because all languages can be chosen as the language of research. The process of globalization, covering various spheres of life, is universal, as for thousands of years separated, remote to some extent, differential events – national or regional peculiarities, habits, complexes strongly influenced by modern technologies, approaching each other with incredible speed and combine as a result of multifaceted economic, socio-political, moral and ideological ties, limiting the kind of peculiarities, lead to the events and processes happening in the world [13, p.3]. Also, such ideas are not against the tolerance and multiculturalism that have historically existed in Azerbaijan. Of course, tolerance and multiculturalism are more common concepts in Azerbaijan today, but as Mr. President noted, this is not new for the Azerbaijani people, “Multiculturalism is the state policy and way of life of Azerbaijan” [14]. We have historically respected the language, culture, and religion of the peoples living in our territory. Today, we have created all the conditions for them to keep their culture alive. There are theaters in the country in the languages of Georgian, Lezgi, Russian, and even the neighboring Armenian people who have occupied 20% of our

lands, and all of them are under special state protection. Along with mosques, which are temples of the Islamic religion, churches and synagogues are examples of tolerance. All these actions are directly consistent with the Constitution, according to Article 18, religion is separate from the state, the Republic of Azerbaijan is secular, everyone has freedom of conscience, and Article 21, paragraph 2, guarantees the free use of other languages by the population. We also give the initial formula of the idea of “global citizenship”. A person whose highest priority is the solution of universal civilization problems, issues that concern all or most of humanity, can be considered a “world citizen”. For example, including economic, universal humanitarian, multicultural issues, the protection of human rights, changing the globalization model, and many other issues. The involvement of the language situation in research has become increasingly intensive. On December 13-14, 2012, a scientific conference entitled “Language Situation in the Country” was held in Baku, and on November 4, 2016, a round table on the topic “Language Situation of Regions: Ismayilli” was held in Ismayilli district, discussing the language situation of the regions. Language is a hierarchy of levels. Each level is studied correspondingly by Phonetics, Morphology, Lexicology, Syntax and Text Linguistics. Each of these disciplines investigates language from a particular aspect. Phonetics deals with speech sounds and intonation; Lexicology treats separate words with their meanings and the structure of vocabulary as a whole; Grammar analyses forms of words (Morphology) and forms of their combinations (Syntax) [15, p.17]. The roundtable discussed the tasks arising from the “State Program on the Use of the Azerbaijani Language in the Context of Globalization and the Development of Linguistics in the Country” approved by the Decree of President Ilham Aliyev dated April 9, 2013, and the results of the monitoring conducted [16]. Such measures are one of the leading tools to help define and improve the state’s language policy.

The language situation is changing. That is, significant events that have occurred throughout history have been remembered as having a significant impact on the change in the language situation. In the context of globalization, the change in the language situation is understandable. Major global events, discoveries, and international events do not allow human society to remain in a narrow environment - a village, a district, a city, a country, and cut off from the world. The goal of people is to have a global language, which is becoming one of the most important factors, perhaps increasingly the first, necessary for them to live freely on our planet. Young people want to listen to foreign music in that language, watch their music videos without subtitles, and watch foreign films without dubbing, at least with subtitles written in that language. Taking this into account, music and film producers serve

globalization by presenting their creations in a global language, regardless of the country or nation they belong to. Tourism companies that require English-speaking guides in the tourism sector are right in this regard. During domestic tours, it is impossible to serve foreign guests from different countries either entirely in their own languages, or in Azerbaijani, the state language of Azerbaijan, which they have no knowledge of, or at least a little knowledge of, but whose population does not speak the language. In this case, one of the international languages, mainly English, will definitely play the role of communication. In our opinion, the fairest way to use English in international communication is to use it. Of course, translation services and interpreters can be used here. But are interpreters able to translate into all languages? Will a tourist from the Oceania state of Samoa be able to find an interpreter in Azerbaijan for the Samoan language? In this sense, the services of interpreters will again be used more widely in international languages. Today, translators for international and many other foreign languages are being trained in Azerbaijan, and the leading tasks in this area fall on the Azerbaijan University of Languages. But there have never been and never will be translators for all languages. First, this is not a very important task. It cannot be done because doing so would not benefit the large public at a high level. However, there are dead languages that are more important to study than living languages that are of no importance. Secondly, because the process of globalization is so strong that it is impossible to preserve insignificant, little-used languages. If globalization brings unity not only to people who are translators in any language, but to the whole world, then ordinary people should also join this process, and unity will be directed to them to know not different languages, but one international - global language. Today, most people use the Internet, learn at least the names of the most important components of computers, some use the operating system, others use printing devices, as well as smart phones such as smartphones. The use of a foreign language is essential in these processes. It is true that operating systems of this type have already been translated to a certain extent and made available to the public. However, the shortest-term solution to overcome the difficulties that arise when using devices is an explanation in a foreign language, both in text and in visual form. Mastering global language skills is invaluable for quickly and easily reaching people in all aspects of life.

The systematic study of foreign languages in Azerbaijan began in 1941. Until then, there were people who knew foreign languages. This was considered an advantage, especially among the upper class. In the 19th century, there were people who knew English in Azerbaijan. English, German, Spanish, French and, of course, Russian, which was not considered a foreign language, began to be studied in

Azerbaijani higher schools from that time. At first, German was considered one of the most important languages taught. Until the 1960s, German was given more importance than English.

Globalization has made the influence of English on Turkic languages inevitable. The language policy implemented by the state is not limited to documents alone; every Azerbaijani citizen must realize his responsibility in this matter. State policy on language has always been relevant in Azerbaijan. The use of Azerbaijani on national television has gradually resulted in, first, a ban on the use of Russian, then the cessation of the use of all languages, and films and other programs being in Azerbaijani. However, the provision of news once a day in Russian and once in English is not a cause for concern. The establishment of a dialogue between television channels with Turkic-speaking countries - the telebridge - is also a commendable step. In other words, language policy is not against learning any language in itself, but is a call to prevent the national language from being exposed to foreign influences and our mother tongue from being forgotten. Control is also important in this matter. Thus, certain institutions should strengthen their activities to identify cases where advertisements, names that do not match the local language, and names that do not comply with the rules of our language and take appropriate measures. Such problems are not surprising for a people who emerged from a closed environment to freedom during the years of independence. However, certain language institutions should keep this area under control. The globalization process entered history as the beginning of a new era, naturalizing the expression of general regularities and laws that have acquired a universal character and content. The globalization phenomenon directly affects language. The protection and preservation of language rights in Azerbaijan can be considered as part of the necessary cultural heritage. The constructive and consistent work of the government and non-governmental organizations has ensured the formation of a conscious attitude towards our modern language. Thus, in the conditions of independence, interest in the national culture of one's own people, the development of social processes have led to the need to form a new language policy aimed at optimal and harmonious development in Azerbaijan. The reality of this is becoming apparent.

Results

Bilingualism is a dynamic, living phenomenon; its depth and breadth depend on the level of education, upbringing, demographic and other factors. Bilingualism is also a problem of the living life of languages, their functioning, structural development and improvement, because a language that narrows its functions ceases to develop and ultimately becomes dead. In recent years, there has been an increase in interest in the

literary Azerbaijani language of the indigenous population of the republic from Russians and other national minorities. Looking ahead in assessing the socio-economic level of society and the processes of development of nations and peoples has also affected the determination of the fate of national languages. Certain groups of society, belonging to one or another nationality, began to feel that the social status of their native language was inferior. Harmonious bilingualism also implies political equality of languages, which necessarily requires equal conditions for mastering them. It cannot be absolute equality of the social functions of different languages; there are limits to what is reasonable, but in no case should the spheres of application of a particular language be artificially narrowed or its role in the life of a given people be limited.

“Trilingualism” represents a higher level of proficiency of the population in Azerbaijani, Turkish, and Russian or in English. Since the Azerbaijani and Turkish languages are close to each other in terms of grammatical structure and vocabulary, there is not only direct mutual communication between speakers of these languages, but also an intensive mutual exchange of cultural achievements and spiritual values. This is achieved through contacts in production, everyday life, and in the cultural sphere. A comprehensive study of the interaction of cultures and languages, and an analysis of the real picture of the relationship between languages of different systems, is necessary. Consequently, in order to restore harmony, there is a need to raise the level of national literature and other spheres of culture, and to improve the quality of the periodical press. The pedagogical and psychological aspects of multilingualism also require close attention from specialists. As observations of the development of children’s speech in a multinational city with a predominantly English, Turkish or Russian environment show, the acquisition of the native language at school is more difficult than learning this language as a second language based on the native language. Therefore, ensuring conditions for kindergartens to operate in the native language and creating a favorable atmosphere for the acquisition of the mother tongue in the family are a primary pedagogical and not only pedagogical task.

The research revealed several significant findings regarding bilingualism and multilingualism in Azerbaijan:

1. The study showed that most students and educators recognize the importance of learning multiple languages, particularly Azerbaijani, English, Russian, Turkish, Arabic, German, French, and others for academic, professional and social purposes. Survey results indicated that students with access to multilingual education reported higher motivation and engagement in language learning compared to those in monolingual programs.

2. Differences in language proficiency levels were observed, especially between urban and rural regions. Students in urban areas demonstrated stronger command of foreign languages, particularly English, while rural students often relied more on Azerbaijani and Russian. These differences highlight the impact of educational resources and exposure on multilingual competence.

3. The research identified several methodological challenges in teaching multiple languages, including insufficient instructional materials, limited teacher training in multilingual education, and difficulty balancing the use of the state language with foreign languages in classrooms.

4. The study emphasized the positive role of AI and digital tools in supporting bilingual and multilingual learning. Interactive language applications, online platforms, and adaptive learning technologies were shown to facilitate vocabulary acquisition, pronunciation practice, and autonomous learning, complementing traditional classroom methods.

5. The results indicate that while Azerbaijan has strong potential for fostering bilingualism and multilingualism, educational policies, teaching methods, and equitable access to resources must be improved to address proficiency gaps and optimize language learning outcomes.

REFERENCES

1. Krajňáková D. English as a world language. Jazyk a kultúra, 2012. №10 (3), http://www.ff.unipo.sk/jak/10_2012/krajnakova.pdf
2. https://multiculturalism.preslib.az/ru_a3.html
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
4. Clifton, J. Sociolinguistic Situation of the Talysh in Azerbaijan / J.Clifton, C.Tiessen, G.Deckinga [et al.]. // Studies in languages of Azerbaijan, 2003. v. 2, pp. 51-91.
5. Clifton, J. The sociolinguistic situation of the Tat and Mountain Jews in Azerbaijan / J.Clifton, C.Tiessen, G.Deckinga [et al.]. // Studies in languages of Azerbaijan, 2003. v. 2, pp. 93-161.
6. Clifton, J. The Sociolinguistic Situation of the Udi in Azerbaijan: [Electronic resource] / J.Clifton, C.Deborah, P.Kirk [et al.]. – SIL Electronic Survey Reports, – 2005. URL: <http://www.sil.org/silesr/2005/silesr2005-014.pdf>, 15p.
7. Clifton, J. The Sociolinguistic Situation of the L[a]zgi in Azerbaijan: [Electronic resource] / J.Clifton, L.Lucht, G.Deckinga [et al.]. – SIL Electronic Survey Reports, – 2005. URL: <http://www.sil.org/silesr/2005/silesr2005-012.pdf>, 20p.
8. Clifton J. The Sociolinguistic Situation of the Avar in Azerbaijan: [Electronic

- resource] / J.Clifton, J.Mak, G.Deckinga [et al.]. – SIL Electronic Survey Reports, – 2005. URL: <http://www.sil.org/silesr/2005/silesr2005-015.pdf>, 17p.
9. Clifton, J. The Future of the Shahdag Languages: [Electronic resource] / International Journal of the Sociology of Language – 2009. №198, July, – p. 33-45. URL: <https://doi.org/10.1515/IJSL.2009.025>
 10. Gerber, L. Minorities in Azerbaijan // Cimera, 2007. Spring, p.58.
 11. Fierman, W. Language Vitality and Paths to Revival: Contrasting Cases of Azerbaijan and Kazakhstan // International Journal of the Sociology of Language № 198, 2009. pp.75-104.
 12. Kazımov C.İ. Dil siyasəti və dil situasiyası sosiolinqvistikanın predmeti kimi // I Beynəlxalq Simpoziumunun materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2014, pp. 321-322.
 13. Valiyeva, N. Some Aspects and Peculiarities of Intercultural Communication in the Process of Globalization. Belgrade: Jovsic Printing Centar d.o.o., 2013.242 p.
 14. <https://president.az/ru/articles/view/70689>
 15. Valiyeva, N.C. English Through Functional Styles. Baku: Science and Education, 2025.432 p.
 16. <http://www.science.gov.az/news/open/4484>

KOMMUNİKATİV DİSKURSDA “CƏNNƏT” VƏ “CƏHƏNNƏM” KONSEPTLƏRİNİN EKSPRESSİV VƏ LİNGVİSTİK-AKSİOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Expressive and Linguistic-Axiological Features of the Concepts ‘Paradise’ and ‘Hell’
in Communicative Discourse*

AYSEL NURİYEVA

Aysel Nuriyeva

aysel.n@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8762-6652>

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

XÜLASƏ

Bu məqalədə “cənnət” və “cəhənnəm” konseptlərinin qeyri-dini diskursdakı ekspressiv və lingvistik-aksioloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müasir kommunikatív mühitdə bu anlayışlar artıq yalnız dini mənə daşımır, həm də mədəni, sosial və emosional qiymətləndirmə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir. Tədqiqatın əsas məqsədi bu konseptlərin metaforik funksiyalarını, sosial və mədəni kontekstdə istifadəsini sistemli şəkildə təhlil etməkdir. Əvvəlki araşdırmalar göstərir ki, insanlar duyğu və davranışlarını mədəni və cismani təcrübələrinə əsaslanan metaforlar vasitəsilə ifadə edir, beləliklə cənnət və cəhənnəm konseptləri emosional vəziyyətlərin dil vasitəsilə kodlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Tədqiqatda həmçinin müxtəlif reklam, populyar mədəniyyət və sosial media nümunələri təhlil edilmişdir. Nike, Philadelphia və Axe və s. kimi şirkətlərin reklam kampaniyalarında cənnət və cəhənnəm metaforlarından yaxşı və pis qüvvələrin, mükəmməl və xaotik vəziyyətlərin simvolik təqdimatı üçün istifadə olunur. Təhlil göstərir ki, bu konseptlər yalnız vizual kontrast yaratmaqla kifayətlənmir, həm də sosial və emosional mesajların effektiv ötürülməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Nəticədə, qeyri-dini diskursda cənnət və cəhənnəm anlayışları dini məzmunundan kənara çıxaraq, həm fərdi, həm də kollektiv emosional təcrübələri, sosial normativləri və etik dəyərləri ifadə edir. Beləliklə, bu konseptlər müasir kommunikatív və mədəni diskursda metaforik, ekspressiv və lingvistik-aksioloji funksiyaları ilə diqqət cəlb edir və onların gələcək tədqiqatlarda digər mədəni kontekstlərdə istifadəsi və transformasiyası araşdırıla bilər.

Açar sözlər: *kommunikativ, diskurs, cənnət, cəhənnəm, metafor.*

ABSTRACT

This article explores the expressive and linguistic-axiological features of the concepts “paradise” and “hell” in non-religious discourse. In the modern communicative environment, these notions no longer carry solely religious meaning but also function as tools of cultural, social, and emotional evaluation. The main aim of the study is to systematically analyze the metaphorical functions of these concepts and their usage within social and cultural contexts. Previous research demonstrates that people express emotions and behaviors through metaphors grounded in cultural and bodily experiences. In this regard, the concepts of “paradise” and “hell” play a significant role in encoding emotional states through language. The study also examines examples from advertising, popular culture, and social media. Companies such as Nike, Philadelphia, and Axe employ metaphors of paradise and hell in their campaigns to symbolically represent good and evil forces, as well as perfect and chaotic situations. The analysis shows that these concepts not only create visual contrasts but also serve as effective means of transmitting social and emotional messages. Consequently, in non-religious discourse, “paradise” and “hell” transcend their religious content and express both individual and collective emotional experiences, social norms, and ethical values. Thus, these concepts attract attention in modern communicative and cultural discourse through their metaphorical, expressive, and linguistic-axiological functions. Their application and transformation in other cultural contexts may be a promising direction for future research.

Keywords: *communicative, discourse, heaven, hell, metaphor*

Giriş

Müasir cəmiyyətdə ünsiyyət proseslərinin əsasını təşkil edən kommunikativ diskurs yalnız dilçilik çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, həm də sosial, mədəni və psixoloji aspektləri özündə birləşdirən fənlərarası tədqiqat sahəsi kimi çıxış edir. Diskurs vasitəsilə insanlar yalnız informasiya ötürmür, eyni zamanda sosial dəyərləri, emosional münasibətləri və mədəni təsəvvürləri də ifadə edirlər. Bu baxımdan, müəyyən konseptlərin diskurs daxilində necə təqdim olunması və hansı semantik funksiyalar daşması müasir dilçilik üçün mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Dil və mədəniyyət münasibətlərinə həsr olunmuş bir sıra tədqiqatlarda qeyd olunur ki, dini mənşəli bəzi anlayışlar zamanla yalnız teoloji çərçivədə deyil, həm də gündəlik kommunikativ praktikada metaforik və qiymətləndirici məna qazanır. Bu xüsusilə “cənnət” və “cəhənnəm” konseptlərinə aiddir. Ənənəvi dini diskursda bu anlayışlar esxatoloji və metafizik məna daşısa da, müasir kommunikativ mühitdə onlardan müxtəlif sosial və emosional vəziyyətlərin təsviri üçün metaforik vasitə kimi istifadə olunur. Müasir reklam diskursu, sosial media və populyar mədəniyyət nümunələri bu semantik transformasiyanın ən aydın müşahidə olunduğu sahələrdən biridir.

Bununla yanaşı, bəzi tədqiqatçılar bu konseptlərin diskursda istifadəsini əsasən metaforik model kimi izah etsələr də, digər yanaşmalarda onların mədəni və aksioloji funksiyalarına daha çox diqqət yetirilir. Bu isə mövzunun müxtəlif nəzəri yanaşmalar çərçivəsində araşdırılmasının zəruriliyini göstərir.

Bu tədqiqatın məqsədi qeyri-dini kommunikativ diskursda “cənnət” və “cəhənnəm” konseptlərinin ekspressiv və linqvistik-aksioloji xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə təhlil etmək və onların müasir kommunikativ mühitdə semantik və funksional rolunu müəyyənləşdirməkdir. Bu baxımdan aparılan araşdırma həm dilçilik, həm də mədəni-diskursiv tədqiqatlar üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyri-dini diskurs din və mənəviyyatla birbaşa bağlı olmayan, dini mənbələrə və teoloji məzmunlara əsaslanmayan müzakirə, fikir mübadiləsi və dialoq prosesini ifadə edir. Bu diskurs yalnız müəyyən dini prinsiplərə və ya inanclara müraciət etməklə məhdudlaşmır; əksinə, o, daha çox cəmiyyətin ictimai, siyasi, mədəni, iqtisadi və digər sahələrinə aid məsələlərin araşdırılması və müzakirəsi üçün açıq platforma təqdim edir. Qeyri-dini diskursun mahiyyəti ondadır ki, iştirakçılar müxtəlif mövzularda sərbəst şəkildə fikir mübadiləsi apara, fərqli baxış və yanaşmaları ortaya qoya və müzakirə olunan məsələlər barədə öz mövqelərini sərgiləyə bilirlər. Bu zaman dini inanc və təcrübələrə müraciət etmək zəruri hesab olunmur, çünki diskursun məqsədi daha çox mədəni, sosial və intellektual dialoqun təşkili və fikir mübadiləsi vasitəsilə insan təcrübəsini genişləndirməkdən ibarətdir. Qeyri-dini diskurs həmçinin

fərdlərin və qrupların bir-birini daha yaxşı anlama, sosial norma və qaydaları müzakirə etmək, kollektiv qərarların formalaşmasına töhfə vermək və mədəni-məntiqi baxış fərqliliklərini nümayiş etdirmək üçün mühüm kommunikativ platforma rolunu oynayır.

Bununla yanaşı, qeyri-dini diskursda istifadə olunan konseptual sistemə dini mənşəli anlayışlar da daxil ola bilər və bu, onların məhdud dini məna daşımadığını göstərir. Belə konseptlərin ən tipik nümunələrindən biri “cənnət” və “cəhənnəm” anlayışlarıdır. Bu anlayışlar artıq yalnız dini və metafizik kontekstdə deyil, həm də mədəni, psixoloji, sosial və estetik təcrübələri ifadə etmək üçün metaforik vasitə kimi işlədilir. Məsələn, ədəbiyyatda və incəsənətdə “cənnət” simvolik olaraq ideal, mükəmməl və arzulanan vəziyyətləri təsvir etmək üçün istifadə olunur, “cəhənnəm” isə qarşıdurma, əzab, xaos və mənfi emosional halları ifadə edir. Beləliklə, qeyri-dini diskursda bu konseptlər sadəcə dini məzmun daşıyan anlayışlar olmamaqla, həm də insanın emosional və sosial təcrübələrini simvolik və metaforik şəkildə ifadə etmək, müxtəlif kommunikativ məqsədlərə xidmət etmək imkanını verir. Bu baxımdan, “cənnət” və “cəhənnəm” anlayışları həm sosial diskursun, həm də mədəni və psixoloji qiymətləndirmələrin ayrılmaz elementi kimi çıxış edir və qeyri-dini diskursun çoxşaxəli funksiyasını gücləndirir. XX–XXI əsrlərdə cənnət və cəhənnəm anlayışlarının qeyri-dini diskursda istifadəsi bir sıra alimlərin tədqiqat mövzusu olmuşdur. C. Lakoff və M. Consonun fikrincə, insan dili və düşüncə sistemi metaforik strukturlar üzərində qurulmuşdur. Onların nəzəriyyəsinə görə, metafor yalnız bədii ifadə vasitəsi deyil, həm də insanın reallığı qavrama və anlama üsullarından biridir. Bu yanaşma göstərir ki, cənnət və cəhənnəm anlayışları insan həyatında yaxşı və pis təcrübələrin simvolik və bədii ifadəsi kimi formalaşmışdır [9].

Z. Kövecses emosional təcrübələrin metaforik əsaslarını araşdıraraq göstərir ki, insanlar öz duyğu və emosiyalarını yalnız birbaşa ifadə etməklə kifayətlənmirlər, eyni zamanda cismani təcrübələri və mədəni kontekstlərlə bağlı metaforlar vasitəsilə də ifadə edirlər [8]. Onun fikrincə, metaforlar təkcə bədii və retorik vasitə kimi çıxış etmir, həm də insanın dünyanı qavrama və emosional vəziyyətləri anlama üsuludur. Beləliklə, insanlar sevinc, kədər, qorxu, həyəcan və digər emosiyaları həm fiziki təcrübələrlə, həm də mədəni simvollarla əlaqələndirərək dil vasitəsilə kodlaşdırırlar.

Bu baxımdan, “cənnət” və “cəhənnəm” konseptləri yalnız dini və metafizik məna daşımır, eyni zamanda emosional və psixoloji vəziyyətləri simvolik şəkildə ifadə etmək üçün mühüm vasitə kimi çıxış edir. Cənnət metaforik olaraq insanın xoşbəxtlik, harmoniya, mükəmməllik və arzu olunan vəziyyətlərini ifadə edərkən, cəhənnəm metaforik olaraq əzab, qorxu, narahatlıq və mənfi emosiyaları simvolizə edir. Beləliklə, bu anlayışlar dilin ekspressiv potensialını gücləndirir, emosional təcrübələrin sosial və

mədəni kontekst daxilində anlaşılmasını və paylaşılmasını mümkün edir. Həmçinin, cənnət və cəhənnəm konseptləri insanlar arasında empatiya və emosional rezonans yaratmaq, sosial və etik qiymətləndirmələri ifadə etmək üçün də metaforik vasitə rolunu oynayır. Bu isə göstərir ki, həmin konseptlər qeyri-dini diskursda emosional kommunikasiya və mədəni ifadə vasitəsi kimi geniş funksionallığa malikdir.

A.F. Gerşanova rus dilinin konseptual sistemində cənnət və cəhənnəm anlayışlarını lingvokultural aspektdən təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, bu anlayışlar yalnız dini və ölümdən sonrakı məkanları ifadə etmir, onlar eyni zamanda ideal və qeyri-ideal reallıqların mədəni və simvolik göstəriciləri kimi də fəaliyyət göstərir. Onun fikrincə, cənnət mədəni şüurda arzu olunan və mükəmməl məkan olaraq qəbul edilir və pozitivlik, və harmonik xoşbəxtliklə əlaqələndirilir. Əksinə, cəhənnəm nizamsızlıq, xaos, əzab və mənfi emosional vəziyyətlər ilə bağlıdır. Belə yanaşma göstərir ki, “cənnət” və “cəhənnəm” konseptləri qeyri-dini diskursda da dualizm prinsipi üzərində formalaşır, yəni pozitiv və ideal dəyərlər cənnət vasitəsilə, mənfi və disfunksional hallar isə cəhənnəm vasitəsilə simvolizə olunur [2]. Bu baxımdan, hər iki konsept yalnız dini mənə daşımır, həm də mədəni, sosial və emosional qiymətləndirmə vasitəsi kimi çıxış edir və insanların gündəlik həyat təcrübələrində metaforik funksiyalar yerinə yetirir.

Türk və Orta Asiya mədəni ənənələrində “cənnət” və “cəhənnəm” anlayışlarının semantik inkişafını araşdıran D. Dosmaxanbet qeyd edir ki, *bu anlayışlar gündəlik ünsiyyətdə dini kontekstdən uzaqlaşaraq sosial və əxlaqi davranışların qiymətləndirilməsi üçün metaforik vasitə kimi işlədilir* [4]. Onun fikrincə, insanlar davranışların müsbət və mənfi tərəflərini ifadə etmək üçün artıq dini mənə daşımayan, lakin mədəni və əxlaqi qiymətləndirmə funksiyası olan bu konseptlərə müraciət edirlər. Beləliklə, cənnət və cəhənnəm yalnız metafizik məkanlar kimi qalmır, eyni zamanda ictimai, etik və sosial normativləri ifadə edən vasitə kimi də fəaliyyət göstərir.

Bənzər şəkildə, rus və ingilis internet lətifələrində “cənnət” və “cəhənnəm” konseptlərini təhlil edən L. V. Putilina və O. G. Axvlediani bildirirlər ki, *müasir internet diskursunda bu anlayışlar ciddi transformasiyaya uğramış, dini semantik çərçivədən müəyyən dərəcədə uzaqlaşaraq ironik, satirik və sosial-tənqidi mənalar qazanmışdır* [5]. Onların araşdırmasına görə, cənnət bəzən absurd və hiperbolik xoşbəxtlik modeli, cəhənnəm isə gündəlik həyatdakı ədalətsizliklərin, çətinliklərin və mənfi halların simvolu kimi təqdim olunur. Bu yanaşma göstərir ki, “cənnət” və “cəhənnəm” konseptləri müasir mədəni və populyar diskursda yeni interpretasiyalarla istifadə edilir, artıq onlar yalnız dini və metafizik mənə daşıyan anlayışlar olmaqdan çıxaraq, sosial, mədəni, emosional və humoristik kontekstlərdə metaforik vasitə kimi fəaliyyət göstərir. Bu isə həmin konseptlərin qeyri-dini diskursda funksional elastikliyinə və müasir

kommunikativ mühitdə transformasiya olunmuş semantik rolunu əyani şəkildə göstərir. Beləliklə, qeyd olunan tədqiqatlar göstərir ki, “cənnət” və “cəhənnəm” konseptləri qeyri-dini diskursda metaforik, sosial və emosional semantikaya malikdir. Başqa sözlə, bu anlayışlar müasir insan şüurunda yalnız dini məna daşımır, eyni zamanda mədəni və psixoloji qiymətləndirmə vasitəsi kimi də fəaliyyət göstərir.

Müasir cəmiyyətdə ünsiyyət prosesinin əsasını kommunikativ diskurs təşkil edir və bu, yalnız məlumat mübadiləsi ilə məhdudlaşmır. “Kommunikativ diskurs” anlayışı ilə bağlı müxtəlif nəzəri yanaşmalar mövcuddur. V. S. Qriqoryeva, S. V. Baltuyeva və Y. V. Temnovanın klassik yanaşmalarını [1,3,6] ümumiləşdirərək demək olar ki, kommunikativ diskurs yalnız dilçilik çərçivəsində başa düşülməməli, həm də fənlərarası, çoxşaxəli bir kateqoriya kimi qəbul edilməlidir. O, cəmiyyətin obyektiv qavranılması, sosial qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi, ictimai normaların və mədəni dəyərlərin formalaşması prosesində əsas rol oynayır. Bu baxımdan, kommunikativ diskurs həm fərdlərin, həm də qrupların ünsiyyət və qarşılıqlı təsir mexanizmlərini anlamaq üçün zəruri vasitə kimi çıxış edir. O, iştirakçıların dünyagörüşləri, sosial mövqeləri, mədəni fərqlilikləri və dildə istifadə etdikləri struktur və ifadə vasitələri ilə sıx bağlıdır.

Y. V. Tolstixipanın fikrincə, *“kommunikativ diskurs nitqin konkretləşmiş forması olmaqla, dilin istifadəsinin, kommunikativ davranışın və ünsiyyətin sabit modellərini əks etdirir”* [7, p. 8]. Onun nəzəri yanaşmasına görə, kommunikativ diskurs müəyyən mövzu və ya sahə ətrafında inkişaf edən, nitq və ya yazı vasitəsilə ifadə olunan, kompleks və interaktiv bir müzakirə prosesidir. O, yalnız mətn və nitq aktlarının toplusu deyil, həm də sosial-normativ qaydaların, mədəni kontekstlərin, dil strukturunun və iştirakçıların qarşılıqlı təsirinin formalaşdırdığı mürəkkəb kommunikativ hadisədir. Kommunikativ diskurs iştirakçılar arasında dialoq, fikir mübadiləsi, emosional ifadə və mənalardan yaradılması kimi müxtəlif funksiyaları birləşdirir. Bu prosesdə kontekstual faktorlar, sosial mövqelər, normativ qaydalar və mədəni fərqliliklər xüsusi rol oynayır. Beləliklə, bu diskurs yalnız informasiya ötürülməsi deyil, həm də mənalardan, dəyərlərdən, sosial norma və davranış modellərinin formalaşması, paylaşılması və yenidən yaradılması prosesidir. Kommunikativ diskursun əsas məqsədi sosial kontekst daxilində müəyyən mövzular ətrafında fikir mübadiləsi aparmaq və dərin müzakirələr təşkil etməkdir. Bu diskurs fərdlər və sosial qruplar arasında mədəni və dil fərqlərini nəzərə alaraq qarşılıqlı anlaşmanı və ictimai əlaqəni təmin edir. Beləliklə, kommunikativ diskurs yalnız informasiyanın ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda onun mənasının formalaşdırılması və interpretasiyası prosesini də əhatə edir. Bu prosesdə kontekst, iştirakçıların sosial rolu, norma və qaydalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kommunikativ diskurs mürəkkəb və çoxmərhləli interaktiv prosesdir və burada iştirakçılar arasında dialoq qurulur, məna və dəyərlər müzakirə olunaraq yenidən formalaşdırılır.

Kommunikativ diskursda “cəhənnəm” və “cənnət” anlayışları dərin simvolik məna daşıyan konseptlər kimi çıxış edir. Bu anlayışlar yalnız dini və metafizik məzmunla məhdudlaşmır, həm də sosial, mədəni və ideoloji müstəvilərdə geniş semantik funksiyaya malikdir. Kommunikativ diskurs bu konseptləri kontekstə uyğun şəkildə yenidən interpretasiya edir. Bu prosesdə iştirakçıların sosial mövqeləri, dünya görüşləri, etik dəyərləri və mədəni fərqləri mühüm rol oynayır. Nəticədə “cənnət” və “cəhənnəm” anlayışları təkcə dini məfhumlar kimi deyil, sosial və mədəni diskursların tərkib hissəsi kimi də fəaliyyət göstərir.

Kommunikativ diskursun müxtəlif sahələrində – media, reklam və marketing, eləcə də məişət ünsiyyətində bu konseptlər geniş şəkildə istifadə olunur. Sosial mediada şəxsi təcrübələrin paylaşılması, reklam və marketingdə məhsul və xidmətlərin təqdimatı, gündəlik ünsiyyətdə həyat hadisələrinin təsviri bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Hər bir sahədə bu anlayışların istifadəsi kommunikativ diskursun müxtəlif aspektlərini və sosial qarşılıqlı münasibətləri əks etdirir.

Reklam və marketing diskursunda cənnət və cəhənnəm metaforalarının istifadəsinə nümunə kimi Nike, Philadelphia, Axe və s. kimi şirkətlərin reklam kampaniyalarını misal göstərmək olar. Nike şirkətinin 2004-cü ildə təqdim etdiyi “Good vs Evil” futbol reklamında futbol meydanı yalnız idman sahəsi kimi deyil, həm də xeyir və şər qüvvələrinin simvolik qarşıdurmasının məkanı olaraq təqdim olunur. Reklamda istifadə olunan vizual və dramatik elementlər, o cümlədən qaranlıq fon, şeytani obrazlarla təqdim edilən rəqiblər və intensiv musiqi motivləri cəhənnəmi xatırladan xaotik və təhlükəli mühiti simvolizə edir. Əksinə, Nike futbolçuları pozitiv, qəhrəman və nizamlı obrazlarla göstərilir və cənnətə bənzər mükəmməl, harmonik və ideal vəziyyəti əks etdirir.

Bu reklamda cənnət və cəhənnəm metaforaları yalnız vizual kontrast yaratmaq üçün deyil, həm də mesajın emosional təsirini artırmaq və izləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədilə işlədilir. Beləliklə, metaforik yanaşma reklam diskursunda yaxşı və pis qüvvələrin qarşıdurmasını vizual və simvolik dildə ifadə edən əsas kommunikativ vasitəyə çevrilir. Reklamçılar cənnət və cəhənnəm anlayışlarını metaforik olaraq təqdim etməklə, məhsulun – Nike futbol ayaqqabılarının – uğur, güc və qələbə simvolu olduğunu vurğulayır, izləyicidə ideal nəticəyə çatmaq və uğuru əldə etmək arzusu yaradır. Bundan əlavə, reklamın strateji konstruksiyası göstərir ki, cənnət və cəhənnəm metaforaları yalnız fərdi və emosional təcrübələri deyil, həm də ictimai və mədəni dəyərləri, normativ və etik anlayışları simvolizə etmək üçün effektiv vasitədir.

Bu baxımdan, Nike reklamı qeyri-dini diskursda cənnət və cəhənnəm konseptlərinin funksional elastikliyini və onların populyar mədəniyyət və kommersiya kontekstində transformasiyasını nümayiş etdirir. Metaforik dil və vizual üslub birlikdə istifadə edilərək, izləyici üçün həm əyləncəli, həm də mesajlı bir kommunikativ təcrübə yaradılır.

Kommunikativ diskursda cəhənnəm anlayışı çoxqatlı və geniş semantik yükə malik simvol kimi çıxış edir. Dini mətnlərdə və inanclarda cəhənnəm əsasən günahkarların ölümündən sonra cəza çəkdiyi məkan kimi təsvir olunur. Məhz bu dini məzmunundan qaynaqlanaraq “cəhənnəm” konsepti müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə mənfi vəziyyətləri və halları təsvir edən metafora çevrilmişdir.

Kommunikasiyada cəhənnəm tez-tez əzab, narahatlıq, təhlükə və qorxu ilə müşayiət olunan vəziyyətlərin təsviri üçün istifadə edilir. Məsələn, bir insan ağır çətinliklərlə qarşılaşdıqda bunu “cəhənnəm kimi” ifadəsi ilə xarakterizə edə bilər. Bu halda cəhənnəm insanların yaşadıkları mənəvi və emosional əzabların metaforik təsviri kimi çıxış edir. Bəzən siyasi və sosial problemlərin təsvirində də bu anlayışdan istifadə edilir. Müharibə, yoxsulluq və ya zorakılıq kimi hadisələr təsvir edilərkən cəhənnəm sosial ədalətsizliklərin və əxlaqi ziddiyyətlərin simvolu kimi təqdim olunur.

Ümumiyyətlə, diskurs müstəvisində cəhənnəm anlayışı təkcə məkan mənasını ifadə etmir, həm də mənəvi və əxlaqi naqisliklərin simvolu kimi çıxış edir. O, insanların fərdi və kollektiv şəkildə yaşadıkları əzab və izzətlərin simvolik ifadəsini icra edir. Bu baxımdan cəhənnəm sosial, siyasi və mədəni diskurslarda mənfi halların və problemlərin təsvirində istifadə olunan mühüm konseptdir.

Kommunikativ diskursda cənnət anlayışı isə cəhənnəmin semantik əksini təşkil edir və ideal, mükəmməl və xoşbəxt vəziyyətlərin təsvirində istifadə olunur. Dini mətnlərdə cənnət günahsız və yaxşı əməl sahibi olan insanların ölümündən sonra əldə etdiyi mükafat – məkan kimi təsvir edilir. Bu dini məzmun nəticəsində cənnət konsepti pozitiv, ideal və utopik vəziyyətlərin ifadəsi üçün geniş şəkildə istifadə olunmağa başlamışdır.

Kommunikasiyada cənnət tez-tez arzulanan və mükəmməl vəziyyətləri təsvir etmək üçün işlədilir. Məsələn, insan böyük uğur qazandıqda və ya ideal şəraitlə qarşılaşdıqda bunu “cənnət kimi” ifadə edə bilər. Bu halda cənnət insan arzularını və ideallarını simvollaşdıran konsept kimi çıxış edir. Eyni zamanda sosial və siyasi diskursda da bu anlayışdan istifadə edilir. Məsələn, sülh və harmoniya içində yaşayan və ya sosial ədalətin təmin olunduğu cəmiyyətlər bəzən “cənnət kimi” təsvir olunur. Beləliklə, cənnət insanların xoşbəxtlik və mükəmməllik ideallarını ifadə edən simvolik anlayışa və müsbət semantik yük daşıyan sosial və mədəni diskursların mühüm elementinə çevrilir.

Kommunikativ diskurs çərçivəsində cənnət və cəhənnəm anlayışlarının yenidən interpretasiyası onların dini məzmunundan müəyyən dərəcədə uzaqlaşaraq sosial və mədəni kontekstlərdə yeni mənalar qazanmasına səbəb olur. Diskurs prosesində bu anlayışlar müxtəlif formalarda adaptasiya edilir və iştirakçıların dünyagörüşü, sosial mövqeyi və mədəni fərqləri ilə əlaqədar olaraq yenidən formalaşdırılır. Diskurs iştirakçıları tərəfindən bu konseptlərdən yalnız dini və metafizik simvollar kimi deyil, həm də mövcud sosial problemləri, mədəni ziddiyyətləri və etik dəyərləri təsvir etmək üçün istifadə edilir. Nəticədə “cənnət” və “cəhənnəm” konseptləri müxtəlif kontekstlərdə yeni semantik çalarlar qazanır və kommunikativ diskursun dinamik inkişafı ilə birlikdə müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunan çoxfunksiyalı anlayışlara çevrilir.

Material və metodlar

Tədqiqatın empirik bazasını qeyri-dini kommunikativ diskurs nümunələri təşkil edir. Analiz üçün reklam mətnləri, sosial media paylaşımaları və populyar mədəniyyətə aid vizual və mətn əsaslı materiallar seçilmişdir. Nümunələrin seçilməsi onların müasir kommunikativ mühitdə “cənnət” və “cəhənnəm” konseptlərinin metaforik və aksioloji təqdimatını əks etdirməsi prinsipi əsasında aparılmışdır. Tədqiqat materialına daxil edilən nümunələr müxtəlif kommunikativ kontekstlərdə bu konseptlərin semantik transformasiyasını və dəyərləndirici mənə qatlarını müəyyən etməyə imkan verir. Vizual və mətn əsaslı metaforik təqdimatın analizi üçün reklam diskursundan seçilmiş nümunə – Nike şirkətinin “Good vs Evil” reklamı da tədqiqat materialı kimi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aparılması zamanı bir neçə elmi metoddan istifadə edilmişdir. Diskurs daxilində metaforik modellərin müəyyənləşdirilməsi və onların semantik funksiyasının izahı məqsədilə metaforik təhlil metodundan istifadə olunmuşdur. “Cənnət” və “cəhənnəm” konseptlərinin qiymətləndirici və emosional-semantik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün linqvistik-aksioloji təhlil tətbiq edilmişdir. Bundan əlavə, müxtəlif kommunikativ mühitlərdə bu anlayışların ifadə formalarının müqayisəsi üçün müqayisəli diskurs təhlili metodundan istifadə edilmişdir.

İstifadə olunan metodoloji yanaşmalar müasir diskurs və konseptual dilçilik tədqiqatlarında geniş tətbiq olunan elmi prinsiplərə əsaslanır və seçilmiş materialların semantik, üslubi və konseptual xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə təhlilinə imkan verir. Bu metodların tətbiqi tədqiqat nəticələrinin əsaslandırılmasını və onların digər tədqiqatçılar tərəfindən təkrar yoxlanılmasını mümkün edir.

Müzakirə

Aparılmış təhlilin nəticələri göstərir ki, “cənnət” və “cəhənnəm” konseptləri müasir qeyri-dini diskursda ənənəvi dini və metafizik çərçivədən kənara çıxaraq daha geniş semantik və funksional məna qazanır. Tədqiqat nəticələri bu anlayışların sosial və kommunikativ mühitdə metaforik qiymətləndirmə vasitəsi kimi istifadə olunduğunu göstərir. Reklam, sosial media və populyar mədəniyyət materiallarında “cənnət” pozitiv, ideal və arzu olunan vəziyyətlərin, “cəhənnəm” isə mənfi, xaotik və çətin vəziyyətlərin simvolik ifadəsi kimi çıxış edir. Bu isə həmin konseptlərin müasir diskursda emosional və aksioloji məna yükü daşdığını təsdiqləyir.

Alınmış nəticələr konseptual metafor və diskurs təhlili sahəsində aparılmış əvvəlki tədqiqatların nəticələri ilə də müəyyən dərəcədə uyğunluq təşkil edir. Bir çox dilçilik araşdırmalarında dini mənşəli anlayışların gündəlik kommunikativ praktikada metaforik şəkildə yenidən interpretasiya olunması qeyd edilir. Bu baxımdan, tədqiqatın nəticələri “cənnət” və “cəhənnəm” konseptlərinin müasir kommunikativ mühitdə semantik transformasiyasını və onların sosial-mədəni dəyərlərin ifadəsində oynadığı rolu göstərən işlək model təqdim edir.

Eyni zamanda, bu konseptlərin istifadəsi yalnız semantik deyil, həm də mədəni və sosial kontekstlərlə sıx bağlıdır. Müxtəlif kommunikativ platformalarda bu anlayışların ironik, satirik və ya tənqidi məna qazanması müasir diskursun dinamik və çoxqatlı xarakterini əks etdirir.

Gələcək tədqiqatlarda “cənnət” və “cəhənnəm” konseptlərinin müxtəlif mədəni və dil mühitlərində istifadəsinin müqayisəli şəkildə araşdırılması, həmçinin onların populyar media, reklam və rəqəmsal kommunikasiya platformalarında semantik transformasiyasının daha geniş material əsasında təhlili məqsədəuyğun hesab olunur. Bu istiqamətdə aparılacaq araşdırmalar konseptual metaforların müasir kommunikativ diskursda funksional rolunun daha dərinlən anlaşılmasına imkan verə bilər.

Nəticə

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, “cənnət” və “cəhənnəm” konseptləri müasir kommunikativ diskursda yalnız dini semantika ilə məhdudlaşmır və geniş metaforik məna qazanaraq müxtəlif sosial və mədəni kontekstlərdə onlardan istifadə olunur. Aparılmış təhlil bu anlayışların qeyri-dini diskursda qiymətləndirici və emosional-semantik funksiyalar daşdığını ortaya qoyur.

1. Reklam diskursunda metaforik qarşıdurma. Reklam materiallarının təhlili göstərir ki, “cənnət” və “cəhənnəm” konseptlərindən metaforik kontrast yaratmaq üçün effektiv semantik vasitə kimi istifadə olunur. Xüsusilə reklam diskursunda bu anlayışlar “yaxşı–pis”, “müsbət–mənfi”, “ideal–xaotik” kimi oppozisiyalar vasitəsilə təqdim edilir. Təhlil edilmiş reklam nümunəsində vizual və mətn əsaslı metaforik

qarşıdurma izləyicidə emosional və estetik təsir yaratmaqla yanaşı, müəyyən dəyərləndirmə modelinin formalaşmasına xidmət edir.

2. Sosial media diskursunda semantik transformasiya. Sosial media və internet lətifələri əsasında aparılmış təhlil göstərir ki, bu platformalarda “cənnət” və “cəhənnəm” konseptləri ironik, satirik və tənqidi məna çalarları qazanır. Bu kontekstlərdə həmin anlayışlardan gündəlik həyat hadisələrinin şişirdilmiş və ya yumoristik təsviri üçün istifadə olunur. Nəticə etibarilə, bu konseptlər müasir kommunikativ mühitdə yalnız dini məna daşımır, onlar həm də sosial qiymətləndirmə və emosional ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Балтуева, С. В. Коммуникативные дискурсы социальной работы // Вестник Иркутского государственного технического университета № 3. – Иркутск, Изд-во Иркутского Государственного Технического Университета, – 2005. – 169 с.
2. Гершанова, А. Ф. Концепты “рай” и “ад” в языковой картине мира В. В. Набокова (по роману «Дар»). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, – 2003. – 19 с.
3. Григорьева, В. С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты. – Тамбов, Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, – 2007. – 288 с.
4. Досмаханбет, Д. Концепты “рай” и “ад” через призму языка и религии // // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 2 (132). – 2011. – с. 85–88.
5. Путилина, Л. В., Ахвледиани, О. Г. Концепты «ад» и «рай» в русском и английском интернет-анекдоте // Балтийский гуманитарный журнал. Т. 7, № 3(24). – 2018. – с. 13–16.
6. Темнова, Е. В. Современные подходы к изучению дискурса // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 26. Сборник статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М.: МАКС Пресс, – 2004. – с.24–32.
7. Толстихина, Е. В. Коммуникативный дискурс в межкультурной коммуникации. Автореф. дис. ... канд. филос. н. – Ростов-на-Дону, –2010. – 36 с.
8. Kövecses Z. Metaphor and Emotion. Language, Culture, and Body in Human Feeling. – Cambridge, Cambridge University Press, – 2000. – 224 p.
9. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live by. – Chicago, University of Chicago Press, – 1980. – 242 p.

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN DİL İNKİŞAFINA TƏSİRİ

The Impact of Digital Technologies on Language Development

PƏRİ PAŞAYEVA

Peri Pashayeva

p.semsizade@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8332-3387>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azerbaijan State Pedagogical University

XÜLASƏ

Rəqəmsallaşma dil inkişafına mühüm təsir göstərərək həm təlim proseslərini, həm də dilin gündəlik istifadəsini yeni istiqamətdə dəyişdirir. Məqalədə rəqəmsal texnologiyaların nitqin inkişafına, yazı bacarıqlarına, eləcə də dilin müxtəlif sosial və təhsil mühitlərində işlənmə xüsusiyyətlərinə təsiri əsas aspektlər üzrə təhlil olunur. Xüsusilə müasir texnologiyaların tədris və ünsiyyət sahəsində yaratdığı üstünlüklər və eyni zamanda doğurduğu risklər diqqət mərkəzində saxlanılır. Bundan başqa, rəqəmsal vasitələrin fonetik, leksik və qrammatik inkişafı üzərindəki təsiri, eləcə də rəqəmsal mühitdə formalaşan yeni ünsiyyət formaları ilə bağlı faktlar təqdim edilir. Rəqəmsal texnologiyalar–mobil tətbiqlərdən və tədris platformalarından tutmuş süni intellekt və neyron şəbəkələrə qədər geniş vasitələr spektrini əhatə edərək–müasir təhsil və mədəni mühitin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Onların dil inkişafına təsiri xüsusilə nəzərə çarpır. Halbuki əvvəllər dilin inkişafı əsasən məktəb tədrisi metodları, sosial mühitdə ünsiyyət və yazılı mənbələrdən asılı idi. Lakin internet, süni intellekt və rəqəmsal savadlılıq kimi texnologiyaların inkişafı ilə həm öyrənmə üsullarında, həm də gündəlik ünsiyyət təcrübəsində mühüm dəyişikliklər baş verir. Son onilliklərdə təhsilin rəqəmsallaşması ümumilikdə tədris prosesini, xüsusilə də xarici və ana dillərinin öyrənilməsini ciddi şəkildə yeniləşdirmişdir. Yeni texnologiyaların inteqrasiyası öyrənmələr üçün geniş imkanlar açır, dil bacarıqlarını daha rahat, çevik və fərdiləşdirilmiş şəkildə mənimsəməyə və təkmilləşdirməyə şərait yaradır. Bu prosesdə müxtəlif onlayn platformalar, interaktiv tətbiqlər və alətlər mühüm rol oynayır; onlar təhsili daha əlçatan, fərdiləşdirilmiş və səmərəli edir. Bu xidmətlər istifadəçilərə yeni dilləri mənimsəmək üçün rahat və anlaşıqlı format təqdim edir. Onlar qrammatika, leksika və tələffüz üzrə müxtəlif tapşırıqlar təklif edir, eyni zamanda öyrənmə tempini fərdi şəkildə tənzimləməyə imkan yaradır. Bu platformaların ən vacib xüsusiyyətlərindən biri qamifikasiya elementləridir ki, bu da dil öyrənmə prosesini maraqlı və motivasiyaedici edir, istifadəçini müntəzəm məşğul olmağa sövq edir.

Açar sözlər: *rəqəmsal texnologiyalar, dil inkişafı, təlim, ünsiyyət, nitq, yazı.*

ABSTRACT

Digitalization has a significant impact on language development, transforming both learning processes and the everyday use of language in new directions. The article analyzes the influence of digital technologies on speech development, writing skills, and the functional characteristics of language across various social and educational contexts. Particular attention is paid to the advantages created by modern technologies in teaching and communication, as well as to the risks they entail. In addition, the study presents evidence on the impact of digital tools on phonetic, lexical, and grammatical development, along with emerging forms of communication shaped within digital environments. Digital technologies—from mobile applications and educational platforms to artificial intelligence and neural networks—have become an integral part of the modern educational and cultural landscape. Their impact on language development is especially noticeable. Whereas in the past language development largely depended on school-based teaching methods, social interaction, and written sources, today the advancement of technologies such as the internet, artificial intelligence, and digital literacy is bringing about significant changes in both learning methods and everyday communication practices. In recent decades, the digitalization of education has substantially transformed the overall teaching process, particularly in the learning of both foreign and native languages. The integration of new technologies creates broad opportunities for learners, enabling them to acquire and improve language skills more easily, flexibly, and in a personalized manner. In this process, various online platforms, interactive applications, and digital tools play a crucial role; they make education more accessible, individualized, and efficient. These services provide users with a convenient and user-friendly format for language learning. They offer a wide range of exercises in grammar, vocabulary, and pronunciation, while also allowing learners to regulate their own pace of study. One of the most important features of these platforms is the use of gamification elements, which make the language learning process more engaging and motivating, encouraging users to practice regularly.

Keywords: digital technologies, language development, education, communication, speech.

Giriş

Müasir təhsil texnologiyalarına həmçinin dil daşıyıcıları ilə onlayn kurslar, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çat-botlar və interaktiv tapşırıqlar daxildir. Bu vasitələr yalnız nəzəri biliklərin deyil, həm də praktik bacarıqların inkişafına şərait yaradır. Məsələn, xüsusi tətbiqlər vasitəsilə öyrənənlər yeni sözləri yalnız yadda saxlamır, eyni zamanda onları kontekstdə tətbiq edərək danışq və dinləmə bacarıqlarını da məşq edirlər. Bundan əlavə, videodərslər və vebinarlar təhsili daha çevik formada təşkil etməyə imkan verir, öyrənənlərə materialları istənilən vaxt mənimsəmək imkanı yaradır. Bu isə xüsusilə tələbələrin məşğulluğu və təhsil prosesinin onların fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Avtomatik tərcümə proqramları (məsələn, Google Translate) kimi rəqəmsal alətlər dil öyrənmə prosesinin asanlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu vasitələr söz və ifadələri sürətlə tərcümə etməyə imkan verir ki, bu da xüsusilə tanış olmayan leksikanın mənimsənilməsi zamanı olduqca faydalıdır. Qloballaşma şəraitində, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin və xarici dilləri bilməyin əhəmiyyəti artdıqca, bu cür alətlər gündəlik həyatda əvəzolunmaz köməkçilərə çevrilir.

Əsas hissə

Dil təlimində rəqəmsal texnologiyalardan istifadə müəyyən narahatlıqlar da doğurur. Əsas problemlərdən biri, xüsusilə avtomatik sistemlərdən istifadə zamanı tərcümə məzmununun təhrif olunmasıdır. Bəzi hallarda tərcümə proqramları konteksti düzgün qavramır və bu da ünsiyyətdə səhvlərə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, tələbələrin bu texnologiyalara həddindən artıq güvənməsi nəticəsində müstəqil tərcümə bacarıqlarının zəifləməsi riski mövcuddur. Bu isə onların tənqidi düşünmə qabiliyyətinin və dil duyumunun kifayət qədər inkişaf etməməsinə gətirib çıxara bilər.

Beləliklə, rəqəmsal texnologiyaların dil öyrənməsində rolu çoxşaxəlidir. Onlar təlim prosesini daha əlçatan və səmərəli edir, dil üzərində məşq və qarşılıqlı əlaqə üçün geniş imkanlar yaradır. Bununla yanaşı, tələbələrin bu texnologiyalardan şüurlu şəkildə istifadə etməsi vacibdir; onlar öz dil bacarıqlarını və müstəqil tərcümə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyi də unutmamalıdırlar.

Rəqəmsal mühit gündəlik nitqə də ciddi təsir göstərərək ünsiyyətin yeni formalarını formalaşdırır və onları həyatımıza sürətlə daxil edir. Bu xüsusilə sosial şəbəkələrdə, messengerlərdə və digər onlayn platformalarda daha aydın müşahidə olunur. İstifadəçilər informasiyanı daha tez və effektiv ötürməyə çalışdıqları üçün dilin yeni leksik və qrammatik modelləri yaranır və rəqəmsal ünsiyyət şəraitinə uyğunlaşır [1, p. 88].

Bu dəyişikliklərin ən bariz nümunələrindən biri qısaltmaların, akronimlərin və xüsusi simvolların geniş istifadəsidir. Sosial şəbəkələrdə, messenger yazışmalarında və onlayn oyunlarda aktiv şəkildə işlədilir. Bu, informasiyanın daha sürətli ötürülməsinə və istifadəçinin yükünün azalmasına kömək edir, xüsusilə real vaxt rejimində ünsiyyət zamanı. Bu ifadələr artıq o qədər yayılıb ki, tədricən gündəlik danışığa, bəzən isə hətta rəsmi yazışmalara və tədris tapşırıqlarına belə nüfuz etməyə başlayıb.

Bundan əlavə, emoji-lər, memlər və digər qrafik elementlər rəqəmsal ünsiyyətin vacib hissəsinə çevrilmişdir. Bu vizual vasitələr mətn ünsiyyətində çatışmayan qeyri-verbal işarələri müəyyən qədər əvəz edərək emosiyaları, əhval-ruhiyyəni və konteksti ifadə etməyə kömək edir. Nəticədə, rəqəmsal ünsiyyət daha zəngin və çoxqatlı xarakter alır ki, bu da ümumilikdə dilin qavranılmasına və strukturuna öz təsirini göstərir.

Qısaltmaların və vizual elementlərin bu cür istifadəsi yazılı və şifahi nitq arasındakı ənənəvi sərhədləri də müəyyən dərəcədə zəiflədir, yeni dil normalarının formalaşmasına gətirib çıxarır. Nəticədə ayrı-ayrı rəqəmsal icmalar daxilində özünəməxsus "dil" variantları yaranır ki, burada ünsiyyət qaydaları ümumi qəbul olunmuş normalardan xeyli fərqlənə bilər. Məsələn, onlayn oyunlarda işlədilən spesifik leksika real həyatda istifadə olunan dildən ciddi şəkildə fərqlənir və çox vaxt yalnız həmin icmanın üzvləri üçün anlaşıqlı olur [2, 49]

Digər tərəfdən, rəqəmsal texnologiyalar dilin qloballaşmasına da güclü təsir göstərir. Bu təsir xüsusilə ingilis dilinin yayılmasında özünü daha qabarıq göstərir. İngilis dili müxtəlif millət və mədəniyyətlərdən olan insanların ünsiyyəti üçün bir növ "beynəlxalq kod" funksiyasını yerinə yetirir. Onlayn ünsiyyət şəraitində bu dil ümumi vasitə kimi istifadə olunur ki, bu da leksikanın və üslubi xüsusiyyətlərin müəyyən dərəcədə unifikasiyasına səbəb olur. Bununla yanaşı, belə proses milli dillərin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin zəifləməsi riskini də yaradır; çünki bir çox ənənəvi ifadə və söz birləşmələri ya ingilis mənşəli sözlərlə əvəz olunur, ya da rəqəmsal mühitin tələblərinə uyğun şəkildə dəyişdirilir [3, 112].

Beləliklə, rəqəmsal texnologiyaların gündəlik nitqə təsiri çoxşaxəlidir. Onlar yalnız leksika və qrammatikanın dəyişməsinə deyil, həm də yazılı və şifahi nitq arasındakı sərhədləri müəyyən qədər aradan qaldıran yeni ünsiyyət formalarının yaranmasına səbəb olur. Bu proses eyni zamanda dil ənənələrinin qorunmasına və milli dillərin özünəməxsusluğuna da təsir göstərir.

Dil inkişafı üçün rəqəmsal texnologiyaların problemləri və riskləri. Müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, dilin rəqəmsallaşması bir sıra problemlər və risklər də yaradır. Bunlardan biri, xüsusilə gənclər arasında yazılı nitqin keyfiyyətinin aşağı

düşməsidir. Çat formatlarının və sosial şəbəkələrin davamlı istifadəsi söz ehtiyatının azalmasına, qrammatik konstruksiyaların yanlış işlədilməsinə və orfoqrafik səhvlərin artmasına gətirib çıxara bilər.

Həmçinin belə bir narahatlıq da mövcuddur ki, avtomatik tərcümə proqramları və digər rəqəmsal alətlərin geniş istifadəsi nəticəsində insanlar müstəqil düşünmə, cümlə qurma və dil analiz etmək bacarıqlarını zəiflədə bilər. Ən sadə tapşırıqlarda belə texnologiyalara həddindən artıq güvənmək bu bacarıqların inkişafını məhdudlaşdırır bilər. Bundan əlavə, Siri və Alexa kimi səsli köməkçilərin istifadəsinin artması ənənəvi yazı vərdişlərinə marağın azalmasına səbəb ola bilər ki, bu da yazı bacarıqlarının inkişafına mənfi təsir göstərir [4, 22].

Rəqəmsal savadlılıq dil təhsilinin tərkib hissəsi kimi. Müasir dövrdə rəqəmsal savadlılıq təhsilin vacib komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Bu anlayış yalnız rəqəmsal alətlərdən effektiv istifadə bacarığını deyil, həm də rəqəmsal mühitdə əldə olunan informasiyanın tənqidi şəkildə dərk edilməsini əhatə edir. İnformasiya mənbələrinin böyük hissəsinin onlayn mühitdə yerləşdiyi bir şəraitdə, öyrənənlərə rəqəmsal mətnlərlə düzgün işləməyi, onların kontekstini anlamağı və etibarlı məlumatı qeyri-etibarlıdan ayırmağı öyrətmək olduqca vacibdir.

Eyni zamanda rəqəmsal savadlılıq bloqlar, forumlar və sosial şəbəkələr kimi müxtəlif ünsiyyət formaları ilə işləmə bacarığını da əhatə edir. Bu isə gənclərin leksik və qrammatik bazasının formalaşmasına təsir göstərməklə yanaşı, yeni media şəraitində yazılı ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına da töhfə verir.

Nəticə

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə onların dil inkişafına təsiri gələcəkdə də davam edəcəkdir. Yaxın perspektivdə dil bacarıqlarını daha da təkmilləşdirən yeni texnologiyaların və platformaların meydana çıxacağı, həmçinin rəqəmsal mühitdə ünsiyyət formalarının daha da zənginləşəcəyi gözlənilir. Bu baxımdan, təhsil və mədəniyyət sistemlərinin qarşısında duran əsas vəzifə bu texnologiyaları düzgün şəkildə inteqrasiya etməklə yanaşı, dillərin zənginliyini, müxtəlifliyini və inkişaf potensialını qoruyub saxlamaqdır.

Rəqəmsallaşma dil inkişafına həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərir. Rəqəmsal dövrün tələbləri şəraitində tədris proseslərinin uyğunlaşdırılması və rəqəmsal savadlılığın inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bu, dillərin mədəni irs kimi qorunmasına və onların yeni texnoloji mühitdə davamlı inkişafının təmin olunmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərov, S. (2016). Azərbaycan dilinin tədrisi problemləri və innovativ

metodlar. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.

2. Məmmədova, R. (2019). "Rəqəmsal texnologiyaların dil öyrənməsində tətbiqi." Azərbaycan Təhsil Jurnalı, 3(1), 45–58.

3. Əliyev, T. (2020). "Onlayn təhsil platformalarının Azərbaycan dili tədrisinə təsiri." Elm və Təhsil Məcmuəsi, 5(2), 101–115.

4. Həsənova, L. (2021). Rəqəmsal savadlılıq və müasir dil təhsili. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.

5. Rəhimov, V. (2018). "İnteraktiv tətbiqlər və dil bacarıqlarının inkişafı." Müasir Tədris Texnologiyaları, 7(4), 23–34.

6. Əliyeva, N. (2022). "Sosial şəbəkələrdə dil və kommunikasiya mədəniyyəti." Dil və Mədəniyyət Araşdırmaları, 2(1), 12–27.

7. Quliyev, E. (2017). Azərbaycan dilində onlayn resursların təhsildə rolu. Bakı: Elm və Maarif.

MÜASİR OXUCU VƏ BƏDİİ DİL PROBLEMLƏRİ

Problems of the Modern Reader and Artistic Language

PÜSTƏ ƏHMƏDOVA

Pusta Ahmadova

pusteehmedova@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0005-7857-4359>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA

Cəmilə Məhərrəmovə

cemilenihatmeherremova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-4494-1143>

AMEA Naxçıvan Bölməsi

ANAS Nakhchivan Branch

XÜLASƏ

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd bədii dilin xüsusiyyətlərinə və müasir dövrdə onun qarşılaşdığı problemlərə nəzər salmaqdır. Eyni zamanda məqalədə qeyd olunur ki, bədii dil ümumxalq dili əsasında formalaşsa da, ondan seçilmiş, cilalanmış və estetik baxımdan zəngin ifadə vasitələri ilə fərqlənir. Bu dil həm də obraz yaratmaq, emosional təsir göstərmək funksiyasını daşıyır, həm də oxucuların mənəvi dünyasını zənginləşdirir. Sözü həm həqiqi, həm də məcazi mənalarından məqsədyönlü istifadəni tələb edir. Yerində işlənməyən söz və ifadələr isə dilin gözəlliyini pozur. Yazıçı canlı danışq dilini olduğu kimi deyil, bədii təhlildən keçirərək əsərə daxil etməli, qəhrəmanların nitqində fərdiliyi və xarakterik cəhətləri qoruyub saxlamalıdır. Dialog və monoloq formaları bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Müasir ədəbiyyatda dilin sadələşdirilməsi meyli daha çox müşahidə olunur. Bu, mətnin anlaşılıqlığını artırsa da, bədii təsvir vasitələrinin zəifləməsinə, obrazlılığın və estetik dəyərin azalmasına səbəb olur. Bundan əlavə, alınma sözlərin və gündəlik danışq elementlərinin həddindən artıq istifadəsi ədəbi dil normalarına mənfi təsir göstərir. bədii dil ədəbiyyatın əsas dayağıdır və onun qorunması, zənginləşdirilməsi vacibdir. Müasir oxucunun tələblərinə uyğunlaşmaqla yanaşı, dilin estetik və bədii keyfiyyətləri də saxlanılmalıdır.

Açar sözlər: *bədii dil, təsvir vasitələri, müasir oxucu, bədii əsərlər, bədii qəhrəman*

ABSTRACT

The main purpose of writing the article is to look at the characteristics of the artistic language and the problems it faces in the modern era. At the same time, the article notes that although the artistic language is formed on the basis of the universal language, it differs from it in selected, polished and aesthetically rich means of expression. This language also has the function of creating an image, exerting an emotional impact, and enriching the spiritual world of readers. It requires the purposeful use of both the literal and figurative meanings of the word. Words and expressions that are not used in their place spoil the beauty of the language. The writer should include the living spoken language in the work, not as it is, but through artistic analysis, and preserve the individuality and characteristic features of the heroes' speech. The forms of dialogue and monologue are of particular importance in this regard. In modern literature, the tendency to simplify the language is more often observed. Although this increases the intelligibility of the text, it leads to a weakening of the means of artistic description, a decrease in imagery and aesthetic value. In addition, the excessive use of borrowed words and everyday speech elements negatively affects the norms of the literary language. The literary language is the mainstay of literature and it is important to preserve and enrich it. In addition to adapting to the requirements of the modern reader, the aesthetic and artistic qualities of the language should also be preserved.

Keywords: *literary language, means of description, modern reader, works of art, literary hero*

Giriş

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı, xüsusilə informasiya texnologiyalarının sürətli tərəqqisi insanların düşüncə tərzinə, həyat tərzinə və dünyagörüşünə ciddi təsir göstərmişdir. Bu dəyişikliklər özünü oxucu auditoriyasında da aydın şəkildə göstərir.

Əgər əvvəlki dövrlərdə oxucu daha çox kitab müəllifinə vaxt ayırır, bədii ədəbiyyatı dərinliklə mənimsəməyə çalışırdısa, bu gün müasir oxucu daha çox qısa, konkret və tez əldə olunan informasiyaya üstünlük verir. Bu isə bədii ədəbiyyatın qavranılması və bədii dilin qəbul olunması baxımından bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Əsas hissə

Bədii dil ümumxalq dili əsasında formalaşsa da, onun sərt qayda-qanunlarına riayət etsə də, ümumxalq dilindən fərqlənir. Ədəbi dil o qədər rəngarəngdir ki, həm fikrin ifadə vasitəsi, həm də sənətkarın üslubunu formalaşdıran bir vasitədir. Ona görə ümumxalq dilindəki bütün sözlərdən yox, ən gözəl, fikrin ifadəsinə kömək edən leksik, ideomatik, frazeoloji vahidlərdən istifadə etmək lazımdır. Bu dildə söz həqiqi mənasından başqa, həm də məcazi məna daşıyır. Yerinə düşməyən söz, ifadə nəinki bədii dilə kömək etmir, əksinə, onu eybəcərləşdirir.

Canlı danışiq dili hələ işlənməmiş, ədəbi təhlil süzgəcindən keçirilməmiş, cilalanmamış, ədəbi dil müəyyən elmi-ədəbi qayda-qanunlar əsasında möhkəm işlənmiş, təmizlənmiş, dürütləşdirilmiş bir dildir. Bədii dil isə ədəbiyyatın əsas dayacağıdır və onun estetik dəyərini müəyyən edən ən mühüm amillərdən biridir. Bədii dil vasitəsilə yazıçı öz fikirlərini daha təsirli, daha obrazlı və daha emosional şəkildə ifadə edir. Lakin müasir dövrdə bu dilin qorunması və inkişaf etdirilməsi müəyyən problemlərlə qarşılaşır.

Müəllif öz qəhrəmanlarının, prototiplərinin bütün danışıklarını eyni ilə əsərə gətirmir. O, "çiy" şəkildə olan bu nitqin özünü də "bişirir", bədii təhlil süzgəcindən keçirir. Yazıçı qəhrəmanın nitqinin ən xarakterik, mənalı hissələrindən istifadə edir. Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, qəhrəmanların hamısı alim və şair kimi danışmalıdırlar. Hətta qəhrəmanın dediyi səviyyəsiiz söz belə, bədii əsərdə müəyyən missiyanı yerinə yetirməli, onun xarakterini açmaq vasitəsinə çevrilməlidir. Qəhrəmanın nitqinə qulaq asan oxucu onun hansı zamanda, hansı mühitdə yaşaması haqqında da az-çox təsəvvür əldə etməlidir.

Bəzi yazıçılar isə oxucu kütləsini itirməmək üçün dili sadələşdirməyə üstünlük verirlər. Bu isə əsərin daha asan başa düşülməsinə şərait yaratsa da, bədii təsvir vasitələrinin zəifləməsinə və əsərin estetik dəyərinin azalmasına səbəb ola bilər. Rənglər, onun spesifik çalarları olmadan rəssamlığı təsəvvür etməyin qeyri-

mümkünlüyü kimi, bədii təsvir vasitələrsiz ədəbiyyatı təsəvvür etmək olmaz. Burada məzmun və formanın bütün elementləri, poetik fiqurlar bir-birinə qaynaq olunmalıdır. *Bədii dil obrazlı dildir. Obrazlı təfəkkür sahibi olan sənətkar bizi əhatə edən aləmi, varlığı obrazlı şəkildə canlandırır. Ona görə də bədii dildə təcəssüm münasib üslubi fiqurlardandır (4.səh.42).* Hətta hər hansı poetik fiqurun özü belə bədii dilsiz yarana bilməz. Burada obraz önə çıxır. Obrazın niqi, söhbəti onun xarakterini, düşüncə tərzini, psixologiyasını, mədəni səviyyəsini, dünyagörüşünü açır və burada qəhrəmanın nitqi özünü əsasən iki şəkildə büruzə verir: dialoq və monoloq şəklində.

Doğrudan da, qəhrəmanın nitqini başa düşmək üçün bu danışığı müşaiyət edən jestlər, mimika müəyyən rol oynadığı kimi, onu əhatə edən aləmi göstərməyin özü də az rol oynamır. Əsərdəki bədii fon qəhrəmanın hərəkət və davranışının, nitqinin, xarakterinin, psixologiyasının daha dərinədən anlanılmasına çox kömək edir.

Aristotel qeyd edirdi ki, şair və yazıçı təqlidçi olduğundan üç yoldan biri ilə getməlidir: ya olduğu kimi, ya onun haqqında düşünülmən və danışılan kimi, ya da olması lazım gələn şəkildə. Aristotel hər üç halda şairə, sənətkara tam sərbəstlik verilməsinin tərəfdarıdır.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bəzi yazıçıların əsərlərində də bədii dil problemləri açıq şəkildə müşahidə olunur. Mətnlər daha çox danışiq dilinə yaxın şəkildə qurulur, bu isə oxucu üçün maraqlı olsa da, bədii dilin zənginliyini və obrazlılığını müəyyən qədər azaldır. obrazların dili öz xarakterinə görə müxtəlifdir. Obrazların nitqinin fərdiliyi bədii əsərin dilini zənginləşdirir, ona rəngarənglik gətirir.

Oxucu ifadə sözündən sıxılmamalıdır. Hər bir ifadə az və ya çox, həm də ciddi mənə kəsb edən bir ideyanın düsturu, yaxud meyarı kimi ortaya atılır; yalnız sonralar ifadə fərdi keyfiyyətlərdən uzaq olan şəxslərin əli altında bayağılaşır və çirkli, zərərli əsgə parçasına çevrilir. İstedadlı yazıçılar həmin dəqiqə hiss edirlər ki, düstur itmişdir və onun əvəzinə yeni parol ortaya atmağın vaxtı gəlib çatmışdır (5).

Müasir oxucunun əsas xüsusiyyətlərindən biri onun sürətə üstünlük verməsidir. İnternet, sosial şəbəkələr və müxtəlif rəqəmsal platformalar insanlarda tez oxuma, tez anlama və tez nəticə çıxarma vərdişi formalaşdırmışdır. Onlar daha çox qısa hekayələrə, sadə süjetə malik əsərlərə və aydın ifadə olunan fikirlərə üstünlük verirlər. Bu isə klassik ədəbiyyatın, xüsusilə də mürəkkəb bədii dilə malik əsərlərin oxunmasını müəyyən qədər çətinləşdirir. Klassik əsərlərdə istifadə olunan obrazlı ifadələr, metaforalar, simvollar və geniş təsvirlər hər zaman müasir oxucu tərəfindən tam başa düşülmür. *Uzun illər boyu bədii dil dedikdə hər kəs tərəfindən anlaşılmayan, yalnız yüksək zümrənin və savadlı insanların dilinə yaxın olan daha ciddi bir dil nəzərdə tutulmuşdur. Sonralar realist ədəbi məktəbinin yaranması ilə bədii dil terminin izahı da dəyişməyə başladı. Məlum oldu ki, bədii dil mütləq təmtəraqlı olmayıb, daha anlaşılqı, hətta, yeri gəldikdə dialekt,*

şivə, loru sözlərdən də istifadə edilə bilən ədəbi anlayışdır. Bədii dilin belə sadələşməsini biz daha çox epik nümunələrdə görürük. Şeir dili nə qədər sadə olsa da, üslubuna uyğun olaraq, ən azından ritmik quruluşu və intonasiya tərzilə müəyyən qədər ağırlığını qoruyur(5)

Həmçinin, müasir yazıçıların əsərlərində alınma ifadələrdən artıq istifadə halları da müşahidə olunur. Bu isə bəzən dilin saflığına mənfi təsir edir və milli ədəbi dil normalarından uzaqlaşmaya səbəb olur. Qloballaşma və internet ədəbiyyatının yayımı Azərbaycan ədəbiyyatının mövzu və janr sistemlərinə təsir göstərməklə yanaşı, əcnəbi dillərə xarakterik olan elementlərin Azərbaycan bədii dilinə nüfuz etməsində də özünü göstərməkdədir (6). Bədii dil sözlə davranmağı, onun gözəlliyindən zövq almağı tələb edir. Bu baxımdan müasir oxucu ilə bədii əsər arasında müəyyən uyğunsuzluq yaranır. Bədii dil və müasir oxucu hər zaman eyni məqsədə xidmət edir.

Digər məsələ bəzi hallarda əsərlərdə publisistik üslub üstünlük təşkil edir. Bu zaman mətn daha çox məlumat verməyə və hadisəni birbaşa çatdırmağa yönəlir, bədii təsvir və emosional dərinlik isə arxa plana keçir. Bu da ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətlərindən biri olan obrazlı ifadə imkanlarını məhdudlaşdırır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bu sadəlik müəyyən mənada müasir oxucunun tələbatından irəli gəlir. Yəni yazıçılar daha geniş oxucu auditoriyasına çatmaq üçün dili bilərəkdən sadələşdirir və hadisələri daha aydın şəkildə təqdim etməyə çalışırlar. Bu isə müasir oxucu ilə bədii dil arasında yaranan ziddiyyətin bariz nümunəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Afad Qurbanov. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 2019. 552 səh.
2. Abbasova A.M. Dilçilik və bədii mətn. Bakı: Maarif, 1990, 80 s.
3. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı: Azərneşr, 1968, 248 s
4. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, «Nurlan», 2008. - 212 səh.
5. [https://anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyyat/2021/01/56\(meqale\).pdf](https://anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyyat/2021/01/56(meqale).pdf)
6. https://www.researchgate.net/publication/380540731_Cagdas_Azrbaycan_d_beyyatinda_bdii_dilin_inkisaf_ozllikli_v_problemlri

LİNGVOKULTUROLOGİYADA NƏZAKƏT STRATEGİYALARINA BAXIŞ

A View of Politeness Strategies in Linguoculturology

KƏMALƏ QULİYEVƏ

Kemale Guliyeva

kamalaguli@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-1732-2475>

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Institute of Linguistics named after Nəsimi
of ANAS*

XÜLASƏ

Bu tezisdə lingvokulturoloji yanaşmalardan istifadə edərək, Azərbaycan və yapon dillərində nəzakət strategiyalarının müqayisəli təhlili təqdim olunur. Bu tədqiqatın aktuallığı qloballaşma və rəqəmsal ünsiyyət kontekstində nəzakətli nitq davranışının milli və mədəni normalarındakı fərqlərlə əlaqəli kommunikativ pozuntular riskini ortaya qoymaqdır. Nəzakət kateqoriyasının universal təbiətinə baxmayaraq, onun tətbiqi üsulları dillər və mədəniyyətlər arasında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Tədqiqatın məqsədi müqayisə edilən dillərdə ümumi və spesifik nəzakət strategiyalarını müəyyən etmək, eləcə də onların pragmatik və mədəni müəyyənliyini göstərməkdir. İşin elmi yeniliyi verbal və qeyri-verbal vasitələr, dolaylıq səviyyəsi, sosial iyerarxiyanın rolu və kommunikativ məsafə nəzərə alınmaqla, yapon və Azərbaycan nəzakət modellərinin hərtərəfli müqayisəsindədir. Öldə edilən nəticələr mədəniyyətlərarası ünsiyyət mexanizmlərinin daha dərinədən başa düşülməsinə kömək edir və dilçilikdə, tərcüməşünaslıqda və xarici dil tədrisində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: *dilçilik, mədəni fərq, nəzakət kateqoriyası, mədəniyyət, sosial iyerarxiya*

ABSTRACT

The paper proposes a comparative analysis of politeness strategies in Azerbaijani and Japanese languages, utilising a range of linguoculturological approaches. The objective of this study is to elucidate the risk of communicative violations associated with discrepancies in national and cultural norms of polite speech behaviour in the context of globalisation and digital communication. Despite the universal nature of the politeness category, significant variations in the methods of its application are observed between languages and cultures. The objective of the present study is twofold: firstly, to identify general and specific politeness strategies in the compared languages; and secondly, to demonstrate their pragmatic and cultural specificity. The scientific novelty of the work lies in a comprehensive comparison of Japanese and Azerbaijani politeness models, taking into account verbal and non-verbal means, the level of indirectness, the role of social hierarchy and communicative distance. The findings of this study contribute to a more profound understanding of the mechanisms of intercultural communication and can be utilised in the fields of linguistics, translation studies and foreign language education.

Keywords: *linguistics, cultural difference, politeness category, culture, social hierarchy*

Lingvokulturologiyada nəzakət müəyyən bir cəmiyyətin dilində və mədəniyyətində kök salmış dəyər istiqamətlərini, davranış normalarını və sosial qarşılıqlı əlaqə üsullarını əks etdirən mürəkkəb bir sosio-mədəni və kommunikativ kateqoriya kimi qəbul edilir. Nəzakət müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif şərh olunur. Məsələn, H.Arndt və R. Janinə görə, nəzakət kommunikantın hərəkət azadlığına və onun "simasına" müəyyən bir "təhdid" deməkdir və bununla da qəbul edilmiş ünsiyyət normalarını pozur [2]. Bununla belə, nəzakət fenomeninin nə olduğu və bu kateqoriya altında nəyin başa düşülməli olduğu, onun təbiəti və müxtəlif dil mədəniyyətlərində təsir mexanizmlərinin nə olduğu barədə vahid bir baxış yoxdur [4]. Nəzakəti, əsasən, nitq aktlarını yumşaltmaq və adresatın "simasını" qorumaq

strategiyası kimi şərh edən pragmalinqvistik yanaşmadan fərqli olaraq, linqvokulturoloji yanaşma nəzakətli davranış formalarının və modellərinin mədəni müəyyənliyini vurğulayır. Bu fenomen linqvistik kod baxımından da nəzərdən keçirilir. R.Bell müəyyən davranış normaları haqqında yazır ki, “fərd başqalarının nəzərində az və ya çox dərəcədə onlara əməl etməlidir və bu normaların bəziləri linqvistik davranış normaları - müvafiq dilin kodları olacaq” [1, 137].

Linqvokulturologiya baxımından nəzakət milli dünyagörüşünün bir elementidir və müəyyən edilmiş dil düsturları, rituallaşdırılmış nitq aktları, müraciət formaları, əvəzliliklər sistemi və qeyri-verbal davranış normaları vasitəsilə təzahür edir. Hörmət, iyerarxiya, məsafə, kollektivism və fərdiyyətçilik kimi mədəni kateqoriyalarla sıx bağlıdır. Məsələn, aydın iyerarxik quruluşa malik mədəniyyətlərdə (Yapon, Koreya, Azərbaycan) nəzakət sosial harmoniyanın qorunmasına yönəldilir və adresatın statusunu əks etdirən qrammatik və leksik vasitələrin ciddi seçimi ilə ifadə olunur. Daha fərdi mədəniyyətlərdə (məsələn, ingilisdilli mədəniyyətlərdə) nəzakət şəxsi məkanın və fərdi muxtariyyətin qorunmasına yönəldilmişdir.

Linqvokulturoloji yanaşma nəzakəti ana dili olan dil daşıyıcılarının sosiallaşma zamanı qazandığı mədəni kod kimi görür. Bu, özünü yalnız deyilənlərdə deyil, həm də necə və nə vaxt deyilməsində də göstərir. Nəzakət normalarının pozulması mədəni gözləntilərin pozulması kimi şərh olunur və hətta qrammatik cəhətdən düzgün nitqdə belə ünsiyyətin pozulmasına səbəb ola bilər. Beləliklə, nəzakət sosial davranışın tənzimləyicisi kimi fəaliyyət göstərir və qrup kimliyini qorumaq üçün bir vasitə kimi xidmət edir.

Vacib bir aspekt nəzakətin dəyişkənliyidir: o, ünsiyyət vəziyyətindən, iştirakçıların statusundan, yaxınlıq dərəcəsindən və mədəni kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Linqvokulturoloji tədqiqatlar nəzakətin universal düsturlar toplusu deyil, əksinə müəyyən bir linqvokulturoloji icmanın unikal təcrübələrini və dəyərlərini əks etdirən dinamik mənalar sistemi olduğunu vurğulayır.

Nəzakət pragmalinqvistikada və linqvokulturologiyada əsas kateqoriyadır, çünki o, sosial münasibətləri və söhbət iştirakçıları arasında ünsiyyət məsafəsini tənzimləyir. Azərbaycan dilində nəzakət böyüklərə hörmət, sosial iyerarxiya, kollektivism, qonaqpərvərlik və ahəngdar şəxslərarası münasibətlərin qorunması kimi Azərbaycan cəmiyyətinin ənənəvi dəyərlərini əks etdirən vacib bir linqvokulturoloji kateqoriyadır. Fərdi muxtariyyəti vurğulayan ingilis modelindən və nəzakətin sərt qrammatik formallaşdırılması ilə yapon modelindən fərqli olaraq, Azərbaycan nəzakət sistemi müsbət nəzakət elementlərini açıq status şərtləndiricisi və yüksək emosional ifadəli nitqlə birləşdirir.

Nəzəri baxımdan, Azərbaycan dilində nəzakət strategiyaları pragmalinqvistik

nəzakət anlayışları çərçivəsində təsvir edilə bilər; lakin onların təfsiri milli və mədəni kontekstin nəzərə alınmasını tələb edir. Azərbaycan ünsiyyətində adresatın “siması” yalnız fərdi muhtariyyətlə deyil, həm də onun sosial statusu, yaşı və ailədə və ya cəmiyyətdəki rolu ilə əlaqələndirilir. Nəzakət normalarının pozulması sadəcə şəxsi nəzakətsizlik kimi deyil, ümumiyyətlə sosial dəyərlərə hörmətsizliyin təzahürü kimi qəbul edilir.

Nəzakətin əsas strategiyalarından biri müraciət formalarını, əsasən *sən* və *siz* əvəzlilikləri arasındakı fərqi ayırd etməkdir. *Siz* sözü hörmət və sosial məsafənin göstəricisidir və böyüklərə, yad adamlara və rəsmi münasibətlərdə istifadə olunur. *Sən* sözünə keçmək yalnız yaxın münasibətlərdə və ya statusca böyüyün icazəsi ilə mümkündür. Beləliklə, əvəzlik seçimi mühüm pragmatik funksiyaya xidmət edir və ünsiyyətdə olanlar arasındakı sosial münasibətin təbiətini göstərir.

Müəllim, xanım, bəy, dayı və xala kimi müraciət və titul formaları nəzakətin tətbiqində mühüm rol oynayır və tez-tez ailə münasibətlərindən kənarda da istifadə olunur. Bu formalar hörməti vurğulayır və müsbət münasibəti inkişaf etdirir. Müvafiq titul olmadan kiməsə adla müraciət etmək, xüsusən də rəsmi və ya nəsilərarası vəziyyətlərdə tanışlıq və ya hətta kobudluq kimi qəbul edilə bilər.

Dolayı və yumşaldıcı strategiyalar Azərbaycan nitqində, xüsusən də xahiş, imtina və ya tənqid ifadə edərkən geniş istifadə olunur. Birbaşa göstərişlər modal sözlər, sorğu konstruksiyaları və hal-hazırda istifadə olunan istinadlarla yumşaldılır. Məsələn, birbaşa əmr əvəzinə nəzakətli bir xahiş istifadə olunur: Zəhmət olmasa, qapını bağlayın. Zəhmət olmasa ifadəsinin istifadəsi nəzakət və hörmətin göstəricisidir.

Azərbaycan nəzakətinin xarakterik xüsusiyyəti həmrəylik, emosional yaxınlıq və qonaqpərvərlik atmosferi yaratmağa yönəlmiş müsbət strategiyaların yayılmasıdır. Təriflər, narahatlıq ifadələri və rəğbət fəal şəkildə istifadə olunur və sosial baxımdan arzuolunan hesab olunur. Məsələn, sağlamlıq, ailə və ya rifahla bağlı suallar (Necəsiniz?, Ailəniz yaxşıdır?) məlumatverici funksiyadan daha çox məlumatverici funksiya yerinə yetirir və dostcasına münasibət qurmağa xidmət edir.

Yaşa hörmət strategiyası Azərbaycan ünsiyyət mədəniyyətində mərkəzi yer tutur. Gənclərdən böyüklərə qarşı daha nəzakətli nitq formalarından istifadə etmələri, birbaşa etirazlardan və tənqidlərdən çəkinmələri tələb olunur. Narazılıq çox vaxt yumşaldıcı konstruksiyalar və ya xarici amillərə istinadlar vasitəsilə dolayı yolla ifadə olunur. Bu davranış modeli sosial harmoniyanın qorunmasına və iyerarxiyanın qorunmasına yönəlmişdir.

Salamlama, minnətdarlıq və vidalaşma üçün ritual formullar yüksək dərəcədə sabitliyə malik olmaqla mühüm rol oynayır. Salamlaşmalar tez-tez sağlamlıq və rifahla

bağlı sorğularla müşayiət olunur və bu da şəxslərarası əlaqələrin dəyərini əks etdirir. Minnətdarlıq və üzr istəmək ətraflı və ifadəli ola bilər, danışanın hisslərinin səmimiyyətini vurğulayır. İngilis dilinin ritual qısalığından fərqli olaraq, Azərbaycan nəzakəti daha çox emosional ifadəyə imkan verir və təşviq edir.

Qeyri-verbal vasitələr də şifahi nəzakət strategiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə tamamlayır. Jestlər, üz ifadələri, intonasiya, ünsiyyət məsafəsi və salamlama davranışları (məsələn, əl sıxmaq, baş əymək) ünsiyyət aktının vacib elementləridir. Qeyri-verbal komponentlərə artan diqqət Azərbaycan mədəniyyətinin yüksək kontekstual təbiəti ilə əlaqədardır.

Rəqəmsal ünsiyyətdə Azərbaycan nəzakət strategiyaları müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Qeyri-rəsmi onlayn ünsiyyətdə nəzakət formullarının azaldılması meyləli var, lakin statusa və yaşa hörmətin əsas prinsipləri qalmaqdadır. Rəsmi yazışmalar mədəni normaların sabitliyini nümayiş etdirən müraciət, nəzakətli xahişlər və minnətdarlıq ifadələri formalarından istifadə etməyə davam edir.

“Ünsiyyətin uğuru, hər bir konkret RA-da (redressive action) nəzakətin nə dərəcədə düzgün və müvafiq şəkildə “istifadə edilməsindən” asılıdır, bu da müəyyən bir konkret ünsiyyət vəziyyətində onun istifadəsini “nəzərdə tutan və şərtləndirən” sosial qəbul edilmiş normalarla müəyyən edilir” [5, 128]. Real ünsiyyətdə ifadələr kontekstlə bağlıdır və bir-biri ilə əlaqəli olur, buna görə də “müəyyən hallarda ən nəzakətli ifadə belə ən istehzal və ya kinayəli, ən vulqar söyüş isə kompliment kimi istifadə edilə bilər” [3, 260]. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə Azərbaycan nəzakət modeli digər mədəniyyətlərin nümayəndələri tərəfindən səhv şərh edilə bilər. Yüksək ifadəlilik və müsbət strategiyaların aktiv istifadəsi həddindən artıq emosionallıq kimi qəbul edilə bilər, anadillilər üçün isə bu, dostcasına ünsiyyət normasıdır. Beləliklə, Azərbaycan dilində nəzakət strategiyaları yaşa və statusa hörmət, müsbət nəzakət, dolaylılıq və ifadəliliyə əsaslanan çoxkomponentli bir sistemi təmsil edir. Onlar Azərbaycan cəmiyyətinin milli və mədəni dəyərlərini əks etdirir və ünsiyyət davranışının formalaşmasında əsas rol oynayır. Azərbaycan modelinin yapon modeli ilə müqayisəsi dildə nəzakətin tətbiqi üçün həm universal, həm də mədəni cəhətdən spesifik mexanizmləri daha dərindən anlamağa imkan verir.

Yapon dilində nəzakət qlobal dilçilikdə ən mürəkkəb və formallaşdırılmış sistemlərdən biridir. Bu, sadəcə pragmatik strategiya deyil, Yapon mədəniyyətinin əsas dəyərlərini əks etdirən ünsiyyət təşkilatının fundamental prinsipidir: kollektivism, sosial iyerarxiya, harmoniya (和 wa) və birbaşa münaqişədən qaçınmaq. Yapon cəmiyyətində nəzakət sosial tarazlığın qorunması və şəxslərarası və qruplararası münasibətlərin tənzimlənməsi mexanizmi kimi xidmət edir. Fərdi muxtariyyətin qorunmasına yönəlmiş ingilis dilindən fərqli olaraq, Yapon nəzakət

modeli sosial harmoniyanı qorumağı və status fərqlərini aydın şəkildə ifadə etməyi hədəfləyir.

Nəzəri olaraq, Yapon dilində nəzakət strategiyaları Braun və Levinsonun “sima” nəzəriyyəsi çərçivəsində təsvir edilə bilər, lakin bir çox tədqiqatçı onun universal tətbiqinin məhdudiyyətlərini vurğulayır. Yaponların “sima” anlayışı yalnız fərdi ehtiyaclarla deyil, kollektiv kimliklə və qrup gözləntiləri ilə sıx bağlıdır. Buna görə də, Yapon dilində nəzakət strategiyaları çox vaxt şəxsi eqonu qorumağa deyil, sosial normaların pozulmasının qarşısını almağa və başqalarının gözündə nüfuzunu qorumağa yönəldilir.

Yapon nəzakətinin mərkəzi mexanizmi keigo (敬語) sistemidir, bu, üç əsas növü əhatə edən qrammatik cəhətdən sabit nəzakətli nitq sistemidir: sonkeigo (尊敬語 — hörmətli nitq), kenjogo (謙譲語 — təvazökar nitq) və teineigo (丁寧語 — neytral-nəzakətli nitq). Keiqonun seçimi həmsöhbətlərin sosial statusundan, yaşından, peşəkar iyerarxiyasından və ünsiyyət vəziyyətindən asılıdır. Beləliklə, yapon dilində nəzakət yalnız leksik deyil, həm də morfoloji və sintaktik cəhətdən ifadə olunur.

Dolayı və implisitlik strategiyası yapon ünsiyyətində əsas yer tutur. Birbaşa istəklər, rədd cavabları və ya tənqidlər ünsiyyətin harmoniyasını poza biləcəyi üçün sosial cəhətdən arzuolunmaz hesab olunur. Bunun əvəzinə, işarələr, şərti konstruksiyalar və qeyri-müəyyən formullardan istifadə olunur. Məsələn, ちょっと難しいです “Bir az mürəkkəbdir” ifadəsi tez-tez nəzakətli imtina kimi fəaliyyət göstərir. İmplicitlik adresata mesajı onu pis vəziyyətə salmadan müstəqil şəkildə şərh etməyə imkan verir.

Birbaşa inkardan yayınmaq strategiyası xüsusilə vacibdir. いいえ “Xeyr” sözü rəsmi ünsiyyətdə nisbətən nadir hallarda istifadə olunur. Bunun əvəzinə, yumşaldıcı ifadələr, fasilələr, yayındırıcı cavablar və ya xarici şəraitə istinadlar istifadə olunur. Bu imtina forması həmsöhbətin hisslərinə hörməti nümayiş etdirir və müsbət sosial qarşılıqlı əlaqənin qorunmasına kömək edir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə bu xüsusiyyət tez-tez anlaşılmazlıq mənbəyinə çevrilir, çünki digər mədəniyyətlərin nümayəndələri dolayı imtinaları razılıq kimi qəbul edə bilərlər.

Yapon dilində özünüqiymətləndirmə (təvazökarlıq) strategiyası geniş istifadə olunur, bu da özünü danışanın öz rolunu və ya nailiyyətlərini kiçiltməkdə göstərir. Bu strategiya kenjoqo ilə sıx bağlıdır və danışanın statusunu kiçiltməklə adresatın yüksəltməyi hədəfləyir. Məsələn, yaponlar işlərini və ya nailiyyətlərini təqdim edərkən onların əhəmiyyətini minimuma endirən düsturlardan istifadə etməyə meyllidirlər. Bu davranış modeli özünü təqdim etməyin mühüm rol oynadığı ingilisdilli mədəniyyətlə ziddiyyət təşkil edir.

Nəzakətin ritual formulları yapon nitqində mühüm yer tutur. Salamlaşma, üzr

istəmə və təşəkkür ciddi şəkildə tənzimlənir və tez-tez digər mədəniyyətlərdə şifahi ifadə tələb etməyən vəziyyətlərdə istifadə olunur. Üzr istəmə (すみません, 申し訳ありません) yalnız günahkarlığın etirafını deyil, həm də minnətdarlığı, xahişi və ya diqqət çəkməyi ifadə edə bilər. Bu çoxyönlülük nəzakətin harmoniyanı qorumaq üçün bir vasitə kimi sosial əhəmiyyətini vurğulayır.

Qeyri-verbal vasitələr nəzakət strategiyalarının tətbiqində mühüm rol oynayır. Müxtəlif dərin və müddətli təzimlər, uzun müddətli göz temasından qaçınmaq, nəzarətli üz ifadələri və jestlər hörmətin şifahi ifadələrini tamamlayır. Qeyri-verbal davranış çox vaxt ifadənin şifahi məzmunundan daha əhəmiyyətlidir və onun səhv şərh edilməsi ünsiyyətin pozulmasına səbəb ola bilər.

İntonasiya və fasilələr də mühüm pragmatik funksiyanı yerinə yetirir. Yumşaq, bərabər intonasiya və yavaş nitq tempi nəzakətli və hörmətli ünsiyyət tərzinə töhfə verir. Fasilələr düşünmə, tərəddüd və ya dolaylı imtina signalı verə bilər və bu da alıcıya öz nəticəsini çıxarmaq imkanı verir. Rəqəmsal ünsiyyət kontekstində Yapon nəzakət strategiyaları müəyyən dəyişikliklərə məruz qalıb, lakin onların əsas prinsipləri qalmaqdadır. E-poçtlar və rəsmi mesajlar keiqo formalarından və ritual düsturlarından istifadə etməyə davam edir. Qeyri-rəsmi onlayn ünsiyyətdə qrammatik formalar daha sadələşib, lakin statusa hörmət və birbaşa olmaqdan yayınmaq ünsiyyətin vacib komponentləri olaraq qalır.

Mədəniyyətlərarası kontekstdə Yapon nəzakət strategiyaları ünsiyyət tərəfdaşlarından yüksək dərəcədə mədəni səriştə tələb edir. İmplicitliyin, keiqo və qeyri-verbal işarələrin rolunu başa düşməmək danışanın niyyətlərinin səhv şərh olunmasına səbəb ola bilər. Eyni zamanda, Yapon nəzakət strategiyalarının şüurlu istifadəsi uğurlu qarşılıqlı əlaqələri və etibarlı münasibətlərin inkişafını asanlaşdırır. Beləliklə, Yapon dilində nəzakət strategiyaları mədəni və sosial normalara dərin kök salmış mürəkkəb bir sistemi təmsil edir. Onlar dolaylı, implicitlik, hörmət və iyerarxiyaya əsaslanır və sosial harmoniyanın qorunmasında əsas funksiyanı yerinə yetirir.

Yapon və Azərbaycan dillərində nəzakət strategiyalarının təhlili göstərir ki, nəzakət kateqoriyası universal pragmatik əsasla malikdir, lakin tarixi, sosial və dəyər amillərindən asılı olaraq, hər bir dil mədəniyyətində fərqli şəkildə həyata keçirilir. Təhlil edilən bütün dillərdə nəzakət ahəngdar ünsiyyəti qorumağa və ünsiyyət iştirakçılarının "simasını" qorumağa yönəlmişdir, lakin onu ifadə etmək mexanizmləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Yapon nəzakət sistemi yüksək dərəcədə rəsmiləşdirmə və qrammatik sərtlilik ilə xarakterizə olunur, burada sosial iyerarxiya, implicitlik və kollektiv harmoniyanı qorumaq istəyi əsas rol oynayır. Azərbaycan modeli müsbət nəzakət strategiyalarını

yaşa və statusa açıq hörmət, emosional ifadəlilik və rituallaşdırılmış ünsiyyət formaları ilə birləşdirir.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, nəzakət strategiyalarındakı fərqlər mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqədə ünsiyyət pozuntularının əsas səbəblərindən biridir. Nəzakətli nitq davranışının mədəni müəyyənliyini anlamaq mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafına kömək edir və qloballaşan dünyada ünsiyyətin effektivliyini artırır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Белл Р.Т. Социолингвистика. М., 1980.
2. Гольдин, В.Е. Этикет и речь. М.: Просвещение, 1983.
3. Жельвис В.И. Грубость как регулятор коммуникативного поведения // Бытие в языке: сб. науч. трудов к 80-летию В.И. Жельвиса. Ярославль: Изд. ЯГПУ, 2011.
4. Ларина, Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: сопоставление английских и русских лингвокультурных Традиций. М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009.
5. Eelen G. A Critique of Politeness Theories, 2nd edition. London, New York: Routledge, 2014.

AZƏRBAYCAN İCTİMAİ İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYA DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SPESİFİK İNGİLİS SÖZLƏRİ

Specific English Words Used in Azerbaijani Public Business Communication Language

TÜRKAN CƏLİLOVA

Turkan Jalilova

calilovat@mail.ru.

<https://orcid.org/0000-0002-4186-5022>

XÜLASƏ

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

ABSTRACT

Alınma sözlər dünya dillərinin inkişaf tarixində xüsusi yer tutur. Alınma prosesi mürəkkəb və çoxşaxəli bir hadisədir. İstifadə zamanı alınma sözlər dəyişməz qalmır və əksəriyyəti alınma dilinin fonetik, qrammatik və semantik tərkibinin təsiri altında qalır. Alınma dili, xarici sözləri qəbul edərək, onları özünəməxsus şəkildə mənimsəyir, sanki onları yenidən yaradır. Xarici sözü mənimsəmə prosesi olduqca uzun çəkir. Xarici sözlərin mənimsənilmə dərəcəsi müxtəlif amillərdən asılıdır: alınma və alınma dillərin genetik əlaqəsi, tipoloji quruluşu; leksik vahidin istifadə tezliyi; və alınma sözün fəaliyyət müddəti. "Leksik vahidin ifadəlilik, məna və məna qazanması yeni sözlərin mənimsənilməsinə səbəb olur." Alınma sözlər, formal mənimsəmədən əlavə, müstəqil leksik semantika əldə etdikdə, alınan sözlərin aid olduğu dilin leksik tərkibinin bir hissəsinə çevrilir. Leksik mənimsəmə alınma sözlərin leksik inkişafının bütün aspektlərini əhatə edir; alınan sözlərin aid olduğu dilin leksik-semantik sistemi onların fəaliyyət dairəsini müəyyən edir. Borclanma dilinin normalarına uyğunlaşma mürəkkəb bir dil prosesi olduğundan, sözlərin mənimsənilmə dərəcəsi müxtəlif yollarla müəyyən edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, ingilissizmlər, xarici sözlər, mənimsəmə prosesi, işgüzar kommunikasiya vasitələri*

Loanwords occupy a special place in the historical development of world languages. The borrowing process is complex and multifaceted. Loanwords do not remain unchanged in usage; most of them are influenced by the phonetic, grammatical, and semantic structure of the borrowing language. By adopting foreign words, the borrowing language assimilates them in its own way, almost recreating them. The process of assimilation of foreign words is quite lengthy. The degree of assimilation depends on several factors: the genetic relationship and typological structure of the donor and recipient languages; the frequency of use of the lexical unit; and the duration of its functioning. "The expressiveness, meaning, and semantic enrichment of a lexical unit lead to the assimilation of new words." When loanwords, beyond formal assimilation, acquire independent lexical semantics, they become part of the lexical system of the borrowing language. Lexical assimilation encompasses all aspects of the lexical development of borrowed words; the lexical-semantic system of the borrowing language determines their scope of usage. Since adaptation to the norms of the borrowing language is a complex linguistic process, the degree of assimilation of words is determined in various ways.

Key words: *Azerbaijani language, Anglicisms, foreign words, assimilation process, means of business communication*

Giriş

Dilin rolu hər hansı bir cəmiyyətin həyatında çox böyükdür, çünki bəşəriyyətin mənşəyi və yaşaması bir-biri ilə əlaqəlidir. Dilin funksiyalarından biri ünsiyyətin əsas vasitəsi olmaqdır. Digəri isə insanı əhatə edən mühitin əks olunma forması və reallıq haqqında yeni biliklər əldə etmək vasitəsi olmaqdır. Ədəbiyyatda dil səs formasında olan işarə vahidlərinin inkişaf edən sistemi kimi müəyyən edilir; bu, bütün anlayış və düşüncələr toplusunu ifadə edə bilən və əsasən ünsiyyət məqsədləri üçün nəzərdə

tutulmuş sistemdir. Dil inkişaf amili və insan mədəniyyətinin məhsuludur. Bu tərifi əsasən, dilin cəmiyyətin inkişafına təsir göstərərək hər zaman inkişaf etdiyini görə bilərik, lakin təəssüf ki, bir çox elm adamının etiraf etdiyi kimi, hazırda dillə baş verənləri dilin inkişafı adlandırmaq çətinidir.

Hər bir dil bir çox formada və modifikasiyada mövcud ola bilər. Ən təbii istifadə forması xalq nitqidir, yəni sözdəki düzgün vurğu və ya söz formasının və ya kollokasiyanın düzgün istifadəsini düşünməyən insanların nitqidir. Görünür, ağzını açıb danışmaqdan daha asan nə ola bilər. Amma danışmağa başlamazdan əvvəl nə demək və kimə danışmaq lazım olduğunu anlamaq lazımdır. Bir insanın digər insanların onu başa düşməsi çox vacibdir, başqa sözlə, onların nitqi az-çox bərabər və aydın olmalıdır. Bunu istənilən cəmiyyətdə müşahidə etmək olar, məsələn, feodalizm dövründə mülkədarın nitqi kəndlinin nitqindən fərqli idi və kahinlərin öz dilləri adi insanların dilindən fərqli idi. Eyni şeyi hazırda da müşahidə etmək olar, məsələn, fərqli şəhərlərdə yaşayan insanların nitqi dialektlərə, tələffüzə və s. görə fərqlənə bilər.

Yeni dilə nisbətən yaxınlarda və ya digər dildaxili səbəblərə görə, məsələn, məhdud istifadəsinə görə daxil olan bəzi sözlər yarı mənimsənilmiş alınma sözlər hesab olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində absentizm (absenteeism), kitabça (booklet), kovboy (cowboy), matç (match), sendviç (sandwich), smoking (smoking), tandem (tandem), totem (totem), track (track) və bu seriyadan olan digər alınma sözlər kimi ingilisizmlər istifadə olunur. Bu leksik vahidlər semantik strukturunda çox vaxt birmənalı olur, "yad" reallığı əks etdirir və dilimizdə yeni anlayışları, obyektləri və hadisələri ifadə etməyə xidmət edir. Linqvistik təhlil göstərir ki, əsasən terminoloji lüğətə aid olan bu alınma sözlər semantik cəhətdən sabitdir və müxtəlif funksional sahələrdə istifadə olunur. Nadir hallarda, onlar semantik dəyişikliklərə məruz qalırlar.

Azərbaycan dilində geniş istifadə olunan və hətta adi hala gələn, artıq xarici kimi qəbul edilməyən xeyli sayda ingilisizm mövcuddur. Bu alınmalar Azərbaycan dilinin leksik sistemində möhkəm yer tutmuşdur. budget, vaux hall, wagon, vaseline, box, club, football, humour, export, finish, tramway, tunnel, tourist, telephone, rails, park, magazine, coffee – və yüzlərlə bu kimi ingilisizmlər Azərbaycan dilində geniş istifadə olunur. Bu sözlərin bir çoxu fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə assimilyasiyaya məruz qalmışdır. Bu alınmalar tam assimilyasiya olunmuş leksik vahidlər hesab olunur.

Bu sözlərin əksəriyyəti (budget, stansiya, mağaza, jaket və s.) Azərbaycan dilinə çoxdan daxil olmuş və ümumi sözlərə çevrilmiş və buna görə də Azərbaycan dilinə uyğunlaşmışdır.

Material və metodlar

1. Dilçilik fenomeni kimi borclanma dilin inkişafını təsdiqləyir. Bu problemi

təhlil edən L.P. Krysin qeyd edir ki, "Borclanma adətən aşağıdakı kimi qəbul edilir:

1) bir dilin elementlərinin bu dillər arasında az və ya çox uzunmüddətli təmaslar nəticəsində başqa bir dilin sisteminə keçməsi;

2) belə bir keçid nəticəsində dilə daxil olan bir söz və ya ifadə" [5. s. 78].

2. Başqa dillərdən sözlərin götürülmə üsulları məsələsinə baxdıqda, dillərin sözləri bir-birindən xaotik şəkildə deyil, müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanan üsullarla borclandığını görürük. Dilçilikdə sözlərin götürülməsinin müxtəlif üsullarına rast gəlinməsinə baxmayaraq, tarixi təcrübə əsrlər boyu sözlərin bir dildən digərinə köçürülməsinin aşağıdakı üsullarla həyata keçirildiyini təsdiqləyib:

a) Birbaşa borclanma (direct borrowing) ,iki dil iştirak etdikdə baş verir. Alıcı dil digər dilin leksikonundan bir söz mənimsəyir və bununla da öz lüğət ehtiyatını zənginləşdirir;

b) Dolaylı borclanma (indirect borrowing)– bu halda, borclanma prosesində üç dil iştirak edir. Əvvəlcə borclanma bir dildən digərinə birbaşa borclanma yolu ilə baş verir, sonra üçüncü dil bu borclanmış sözü öz leksikonuna iki dilin heç birindən deyil, alıcı dilindən qəbul edir;

c) İkiqat borclanma (double borrowing)– eyni köklü, forma və məzmun baxımından fərqli, lakin eyni mənbəyə aid olan sözlərin mənimsənilməsi;

d) Qarşılıqlı borclanmalar (reborrowing) – bu borclanma prosesinin kökündə bir dilin sonradan digər dillərə yayılan doğma sözləri dayanır. Bu sözlər ana dildə fonetik və semantik modifikasiyaya məruz qalır və sonra dəyişdirilmiş formada orijinal dilə qayıdır və beləliklə, qarşılıqlı borclanma yaradır.

3. İki mərhələli dil fenomeni kimi borclanma birinci mərhələdə sözlərin mənimsənilməsi və nüfuz etməsinin dildənkənar sosiolinqvistik fenomeni, ikinci mərhələdə isə dilə mənimsənilən borclanmaların dildaxili mənimsənilməsi prosesi kimi özünü göstərir. Beləliklə, tam borclanmalar, eləcə də götürülmüş sözlər mənimsənildikləri dil daxilində məcburi assimilyasiyaya məruz qalırlar. Assimilyasiya dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərə bilər: fonetik, leksik-semantik, qrammatik və qrafik-orfoqrafik.

Dillərarası münasibətlərin növünə görə borclanmalar mədəni cəhətdən məlumatverici borclanmalar, yaxın borclanmalar və nüfuzlu borclanmalar kimi bölünür. Mədəni cəhətdən məlumatverici və ya mədəni borclanmalar (informative-cultural / cultural borrowings) yeni bir anlayış haqqında məlumatla birlikdə dilə daxil olan yeni adların mənimsənilməsidir. Bu halda, dil başqa bir xalqın, bu dilin ana dili olanların mədəni xüsusiyyətlərini və düşüncə tərzini mənimsəyir. Bir xalqın mədəniyyətinə daxil olan yeni bir anlayış, ana dili danışan şəxs, mədəni cəhətdən məlumatverici borclanma sayəsində dildə öz linqvistik əksini tapır. "Mədəni cəhətdən

məlumatverici borclanmalar, borclanan dilin lüğətindəki boşluqları doldura bilən sözlərdir, çünki bu sözlər borclanan dilin mədəniyyətində yeni hesab edilən obyektləri və anlayışları əvəz edə bilər" [6. s. 212]. Həqiqətən də, qloballaşan dünyanın sosial-siyasi sahəsində belə dəyişikliklər baş verir və o qədər çox yeni kəşflər edilir ki, heç bir dilin hamısını təsvir etmək üçün daxili resursları yoxdur. Ana dili danışanlar yeniliyi təqdim edən xalqın dilinə müraciət edir və bununla da yeni anlayışı ifadə etmək üçün bir söz mənimsəyirlər. Mədəni cəhətdən məlumatverici borclanmaya misal olaraq ingilis lüğətinə müxtəlif dillərdən daxil olan bir sıra sözləri göstərmək olar: abbot, castle, church, devote, granate, mansion, markiz, musk, opera, prison, saffron, saint, silk, tragediya, tax, wals və s.

Dil əlaqələrinin linqvistik problemləri dəfələrlə araşdırılsa da, alınma sözlərin semantik assimilyasiyası hələ də əsasən araşdırılmamış qalır. Tədqiqatçılar adətən alınma sözlərin semantik inkişafında iki mərhələni ayırırlar: sözün ilkin mənimsənilməsi və onun tam mənimsənilməsi. Lakin, bizim fikrimizcə, leksik mənimsənmə mürəkkəb və çoxmərhələli bir prosesdir. Bəzi hallarda, leksik vahid, mənbə dilindəki əsas mənasına əlavə olaraq, alınma dilində digər mənalarda da istifadə edilə bilər. Belə semantik dəyişiklik Azərbaycan dilinin ingilis dillərində də müşahidə edilə bilər. Məsələn, "lider" sözünün ilkin mənası "siyasi partiyanın rəhbəri" idi. Azərbaycan dilinə qəbul edildikdən sonra bu söz başqa mənalar qazandı: "yarışda qalib gələn idmançı", "qəzet və ya jurnalın əsas məqaləsi", "ardıcıl olaraq birinci" və s. 1960-cı illərdə "lider" sözündə semantik dəyişiklik baş verdi. Yuxarıda qeyd olunan mənalar arxa plana keçib, "lider" sözü eyni zamanda daha ümumi anlayışları ifadə etməyə başlayıb: "yarışda birinci", "hansısa sahədə irəliləmiş" ("Komanda birinci liqada lider oldu", "idmançılarımız yarışda öz liderliklərini qoruyur" və s.). Son 20-30 ildə bu söz sosial-siyasi termin kimi "siyasi lider" ifadəsinin leksik vahidi kimi geniş yayılıb. Son illərdə Azərbaycan dilində bu alınma sözlə bir ifadə yaranıb: "Ümummilli lider Heydər Əliyev öz xalqını daima düşünürdü".

Anglikizm "bufer" Azərbaycan dilinə dəmir yolu termini kimi daxil olmuşdur. 1960-cı illərdə bu söz daha geniş semantik məna kəsb etmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində bu mənaya da rast gəlmək olar: qarşı tərəflər arasında aralıq mövqe. Son zamanlar Azərbaycan dilində "siyasi bufer", "bufer zonası" və "bufer dövləti" terminlərindən də istifadə olunur. Bu mənalar sözün metaforik mənası ilə bağlıdır.

Anglikizmdə "boykot" semantik dəyişikliyi hiss etmək olar. Məlumdur ki, bu söz Azərbaycan dilinə siyasi və iqtisadi mübarizə formasını bildirən termin kimi daxil olub. Hazırda bu leksik vahid ilkin mənasını saxlayaraq semantik əhatə dairəsini genişləndirib. Sosial-siyasi terminologiyadan kənara çıxan bu alınma söz gündəlik həyatda istifadə olunmağa başlayıb və geniş yayılmış sözə çevrilib. Bu leksem müxtəlif

sahələrin terminologiyasına daxil olub. Diplomantik termin kimi bu söz bir və ya bir neçə dövlətin digəri ilə ticarət əlaqələri qurmaqdan imtina etməsini bildirir. Diplomantik terminlər lüğətində boykot sözünü əhatə edən aşağıdakı termin birləşmələrinə rast gəlmək olar: "beynəlxalq münasibətlərdə boykot", "boykotdan istifadə etmək", "boykot elan etmək", "boykotu ləğv etmək", "boykot məruz qalmaq", "siyasəti boykot etmək", "siyasi boykot", "boykot çağırışı" və s.

Alınma sözlər konkret anlayışları, obyektləri və hadisələri ifadə edir. Alınma söz əvvəlcə konkret semantik mənaya malikdir. Adətən, bir sözün qohum dildə birdən çox mənası varsa, başqa bir dilə mənimsənildikdə bu mənaları itirir və yalnız birini saxlayır. Zamanla alınma söz yeni semantika qazana və ya əvvəlki mənasını itirə bilər. Bu proses sözün alındığı dil tərəfindən mənimsənilmə kimi qəbul edilir. Bu kimi proseslər dildə semantik transformasiyaya məruz qalır. Dildə semantik transformasiya əvvəllər öyrənilmişdir [2, səh. 9]. Semantik transformasiya alınma sözün mənasının genişlənməsini və ya daralmasını, dildə məcazi (metaforik) mənada istifadəsini nəzərdə tutur.

Bəzi tədqiqatçılar yalnız alınma sözün mənasının daralmasını və məcazi mənada istifadəsini nəzərdən keçirmişlər. Bu meyl sonradan tənqid edilmişdir [3, səh. 23]. Alınmış sözün yeni keyfiyyətlər qazanması cəmiyyətdəki dəyişikliklər, beynəlxalq münasibətlər, o cümlədən dillərarası münasibətlərin genişlənməsi ilə sıx bağlıdır. V.Q. Kostomarov sözün semantik strukturunun dərinləşməsini, müasir dövrdə yeni semantik mənaların yaranmasını qeyd etmişdir [4, səh. 113]. Azərbaycan dilində anqlikizmlərin semantik strukturunun genişlənməsi bu sözlərin həyatın müxtəlif sahələrinə daxil edilməsi prosesi vasitəsilə baş verir.

Müxtəlif sahələrə götürülmüş sözlərin daxil olması onların mənasına təsir göstərir. Bəzi hallarda söz ilkin mənasını itirərkən yeni bir mənə qazanır. Digər hallarda isə ilkin mənasını qoruyub saxlayaraq götürülmüş sözün semantikasi dəyişir. Gəlin bu məsələni konkret nümunələrlə nəzərdən keçirək:

"Biznes" sözü (ingiliscə "business") 1966-cı ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə daxil edilməmişdir. Avropa Sözlərinin Qısa Lüğətində bu xarici dilli söz şəxsi kolleksiya ilə əlaqəli kommersiya məsələsi kimi müəyyən edilir. Bu işlə məşğul olan şəxsə "biznesmen" deyilir. Lüğətdə "biznesmen" sözü belə təsvir olunur: "tacir, iş adamı, fırıldaqçı, ABŞ-da sahibkar; böyük mənfəət əldə etməyə çalışan kapitalist". İngilis dilində bu sözün bir çox mənası var. Onun əsas mənaları "iş", "daimi peşə" və "ixtisas"dır. Digər mənası "ticarət və kommersiya fəaliyyəti"dir. Hazırda Azərbaycan dilində "biznes" sözü "gəlirli iş" deməkdir. İstifadə baxımından bu xarici dilli söz çox məhsuldardır.

Tennis və voleybolda topun oyuna daxil edilməsi "servis" adlanır. Bu ingilisizm

Azərbaycan dilinə ilkin mənası ilə daxil olub:

Sonralar "servis" sözü "məişət xidmətləri" mənasında istifadə olunmağa başladı.

"Server" həm də idman terminidir. Tennisdə topu oyuna qoyan oyunçu server adlanır. 1990-cı illərdə "server" və "servis" sözlərinin semantikasi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalıb. Bu terminlər hazırda sosial-iqtisadi və digər kontekstlərdə istifadə olunur. "Server" "kiçik və orta ölçülü müəssisələrdə əsas məlumatları saxlayan və ötürən kompüter" deməkdir. "Servis" sözü iki əlavə mənə qazanıb:

1) istehsal və satış sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edən aşağı səviyyəli marketing sistemi;

2) sosial sorğu.

Anglikizmlər də daxil olmaqla, xarici sözlər dilin leksik sistemində fəal iştirak edir. Alınmış söz bir sıra terminlərin bir hissəsinə çevrilə bilər və ya orijinal terminoloji leksik xüsusiyyətini itirə bilər.

Jurnalistik mətnlərdə və mətbuatda ingilis sözlərinin istifadəsi onların semantik sistemində dərin təsir göstərir. Mətbuatda istifadə olunan xarici sözlərin semantik strukturunda dəyişikliklər baş verir. Sözü mənəsi də genişlənir, yeni semalarla zənginləşir. Belə hallarda təyinetmə semantik genişlənmənin təzahürüdür. Bir çox yeniliklər məcazi mənada istifadə olunur və müxtəlif semantik qruplardan olan sözlərlə ifadələrdə yeni bir söz istifadə olunur. Mənanın genişlənməsi semantik törəmə prosesində xüsusi yer tutur [5, səh. 28]. Anglikizmlərin mənasının genişlənməsində leksik-semantik paradigmaya əsaslanan ilkin leksik-semantik variantın arxisemasının ümumiləşdirilməsi əsas rol oynayır. Məsələn, "hit" sözü müəyyən bir dövrdə məşhur olan musiqi əsərini ifadə edir. "Məşhur musiqi əsəri" arxiseması müxtəlif hadisələr və faktlarla əlaqəli semantik törəmə prosesində istifadə edilə bilər.

Nəticə

Beləliklə, alınma sözlər istifadə zamanı dəyişməz qalmır; əksəriyyəti alınma dilinin fonetik, grammatik və semantik tərkibinin təsiri altındadır. Alınma dili, xarici sözləri qəbul edərək, onları özünəməxsus şəkildə mənimsəyir, sanki onları yenidən yaradır. Xarici sözün mənimsənilməsi prosesi olduqca uzun çəkir. Assimilyasiya dərəcəsi müxtəlif amillərdən - alınma və alınma dillərin genetik əlaqəsi, tipoloji quruluşu, leksik vahidin istifadə tezliyi və alınma sözün fəaliyyət müddətindən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dil öz lüğət ehtiyatını daim zənginləşdirir və təkmilləşdirir. Bir dilə mənimsənilən yeni bir sözün onun lüğətində uzun müddət qalıb-qalmayacağını əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq heç vaxt mümkün deyil. Müəyyən bir alınma sözün müəyyən bir dövr üçün əhəmiyyəti və funksiyası yalnız həmin

dövrün kontekstində təxmin edilə bilər. Əminliklə deyə bilərik ki, alınma onun doğma vahidlərinə zərər vermir; əksinə, zərurətdən və ya dili zənginləşdirmək məqsədilə aparılan uğurlu alınmalar dilin lüğət ehtiyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Eyni zamanda, bir dildə alınma sözlərin həddindən artıq və əsassız istifadəsi, doğma sözlərin yerini dəyişməsi və onların xarici alınmalarla əvəzlənməsi dil sistemində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olan mənfi bir hadisədir. Bir dildə alınma sözlərin doğma sözlərə nisbətən çox olması dil prosesinə mənfi təsir göstərir və həmin dildə danışan insanlar öz etnik köklərindən uzaqlaşır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. B.Xəlilov. Azərbaycan dili: milli varlığımız, mənəvi sərvətimiz. Bakı, Bakı Çap Evi, 2013, 268 səh.
2. H.Həsənov. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 380 səh.
3. Breiser, M.A. Rus dilində ingilissizmlər: tarix və perspektivlər (rusşünaslıq üzrə xarici tələbələr üçün dərslik) [Mətn] / M.A. Breiser. - Vladivostok: Dialog, 1998. - 64 səh.
4. Kostomarov, V.G. Dövrün dil zövqü (Kütləvi informasiya vasitələrinin nitq təcrübəsinin müşahidələrindən) [Mətn] / V.G.Kostomarov. - M.: Pedagogika-Press, 1997. - 321 s.
5. Krysin L.P. Xarici sözün mənimsənilməsi mərhələləri (rus dili dərslərində) // Məktəbdə rus dili. 1991. № 2. S. 74-78.
6. Myers-Scotton C. Multiple Voices- an introduction to bilingualism. Oxford, Blackwell, 2006, 457 p.
7. Senko, E.V. 20-ci əsrin sonlarında müasir rus dilində neologizasiya: səviyyələrarası aspekt [Mətn] / E.V.Senko. - Volqoqrad: AKD, 2000

QƏBƏLƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ ANLAYIŞ BİLDİRƏN LEKSİK VAHİDLƏR

Lexical Items Denoting Comprehension in the Qabala Dialects

AYTƏN HƏSƏNOVA

Ayten Hasanova

ayten.hesenova@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0002-4073-8854>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azerbaijan State Pedagogical University

XÜLASƏ

Dil hər bir xalqın tarixi inkişaf yolu, dünyagörüşü və mədəni yaddaşı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Bu baxımdan dialekt və şivələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki onlar dilin daha qədim qatlarını, arxaik söz və ifadələri ədəbi dildən daha uzun müddət yaşadaraq bu günə çatdırır. Dialekt materialları xalqın tarixi-mədəni irsini öyrənmək üçün zəngin mənbə rolunu oynayır. Eyni zamanda dialekt və şivələr xarici dillərin təsirinə nisbətən az məruz qaldığından, dilin ilkin xüsusiyyətlərini və leksik "təmizliyini" daha yaxşı qoruyub saxlayır. Qəbələ bölgəsinin şivələri də leksik baxımdan olduqca zəngin və çoxşaxəlidir. Bu şivələrdə işlənən sözlərin bir qismi geniş əraziyə yayılaraq digər bölgələrdə də istifadə olunur. Digər bir qrup leksik vahid isə yalnız müəyyən kənd və ya məhdud coğrafi sahə daxilində işlədilir. Hətta elə sözlər mövcuddur ki, onlar yalnız ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində rast gəlinir. Qəbələ şivələrində mövcud olan bütün leksik vahidlər Azərbaycan dilinin zənginliyini və tarixi inkişafını əks etdirən dəyərli dil faktları kimi mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: *dialekt leksikası, termin, dialektologiya, lüğət tərkibi, söz.*

ABSTRACT

Language is inseparably connected with the historical development, worldview, and cultural memory of every nation. In this regard, dialects and vernaculars hold special importance, as they preserve the more ancient layers of the language, maintaining archaic words and expressions longer than the literary language and transmitting them to the present day. Dialect materials serve as a rich source for studying the historical and cultural heritage of the people. At the same time, dialects and vernaculars are less exposed to the influence of foreign languages, thus better preserving the original features and lexical "purity" of the language. The dialects of the Qabala region are also lexically rich and diverse. Some of the words used in these dialects have spread over a wide area and are employed in other regions as well. Another group of lexical units, however, is used only within certain villages or limited geographical areas. There are even words that can be found only in individual settlements. All lexical units existing in the Qabala dialects are valuable linguistic facts that reflect the richness and historical development of the Azerbaijani language, possessing significant scientific importance. The role of these dialects in the general lexical system of the language is studied.

Keywords: *dialect vocabulary, term, dialectology, lexical composition, word*

Qəbələ şivələri Azərbaycan dilinin dialekt sistemində leksik zənginliyi və qədim mədəniyyət izlərini qoruyub saxlaması və bu günlərə çatdırılması ilə seçilir. Bu şivələr yalnız kommunikativ vasitə olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda bölgə əhalisinin dünyanı qavrama tərzini, ətraf mühitlə münasibətini və sosial-mədəni təcrübəsini əks etdirən mühüm dil qatını təşkil edir. Burada işlənən söz və ifadələr xalqın gündəlik həyat fəaliyyətini, təsərrüfat ənənələrini, ailə-məişət münasibətlərini və estetik baxışlarını özündə cəmləşdirir. Şirəliyev qeyd edir ki, "dialekt leksikasının öyrənilməsi xalqın tarixi inkişaf yolunu və etnoqrafik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır" (5, 241). Bu baxımdan Qəbələ şivələrinin leksik sisteminin tədqiqi yalnız dilçilik deyil, həm də etnoqrafiya və mədəniyyətşünaslıq üçün əhəmiyyətlidir.

Qəbələ şivələrində ev əşyalarının adları xüsusi olaraq diqqət çəkir. Ləmpə // lam-pa, sandıx, tabax (düyü, buğda hösəmək üçün taxtadan hazırlanmış siniyə oxşar qab), təhnə (xəmir yoğurmaq üçün ağacdən düzəldilən qab), samavar // simavar // sımvar, samavaraltı // simavaraltı // sımvaraltı, süzgəş // süzəx', sərnici, qulplu küp, çöycə, badiyə // badya, bardax, səhəng, bərnici, dopu, to:sar, çömçə, abgərdən // abgərdən, ərsin, xəkəndaz, maşa, mejmayi, məcməyi, qazan, satıl, tas, ləyən və s. kimi leksik vahidlər ənənəvi məişət mədəniyyətinin izlərini qoruyub saxlayır. Bu adların bir çoxu müasir ədəbi dildə ya arxaikləşmiş, ya da istifadəsi məhdudlaşmışdır. Bununla yanaşı, həmin sözlər yalnız əşyanın adını deyil, həm də onun istifadə kontekstini ifadə edir ki, bu da dilin semantik zənginliyini artırır. Bu tip leksik vahidlər vasitəsilə məişət mühitinin strukturunu və gündəlik həyatın təşkil prinsiplərini də izləmək mümkündür. Məsələn, “təhnə”, “tabax”, “sərnici” kimi sözlər kənd təsərrüfatı və evdaxili istehsal prosesləri ilə birbaşa bağlı olub, ailə təsərrüfatının özünütəminat xarakterini əks etdirir. “Samavar”, “məcməyi”, “bardax” kimi adlar isə qonaqpərvərlik ənənələri və kollektiv yemək mədəniyyəti ilə əlaqədar semantik sahə yaradır. Bu baxımdan hər bir leksik vahid yalnız predmetin adı kimi deyil, həm də sosial münasibətlərin və davranış modellərinin dil vasitəsilə ifadəsi kimi çıxış edir (2, 123).

Yemək adları Qəbələ şivəsinin ən rəngarəng və funksional leksik qatlarından biri hesab olunur. Aş növləri içərisində toyux döşəməli aş, səbzili // qo:rmalı aş, çü:t // çüyüt pilov, sütdü aş, qabaxlı aş, çıxırtmalı aş və s. diqqəti cəlb edir. Dolma növləri (kələm dolması, tənəx¹ dolması, yarpax dolması, ləpə dolması // yalançı dolma), eləcə də bozbaş, piti, kifdə, xəşil // xəşil, umac, do:ğa, xingəl // xingəl, firni, kükü, hədix' kimi xörəklər bölgənin zəngin kulinariya ənənəsini əks etdirir. Bu leksik vahidlər yalnız qida adlarını bildirmir, eyni zamanda sosial mərasimlər, mövsümi həyat tərzini və ailə ənənələri ilə bağlı semantik çalarları da özündə ehtiva edir. Şirin yeməklərdən halva, düyü halvası, tər halva, paxlava, peşvəng halva və s. geniş yayılmışdır (3, 64).

Qəbələ şivələrində xəstəlik adları xalq təfəkkürünün və ənənəvi təbabət biliklərinin dilə əks olunması baxımından maraqlıdır. İnnax, sətəlcəm // sitəlcəm, uzun azar, qızılca // qızılça, çiçəx', pis azar, qulunc, qotur, çiban, sarılıx kimi adlar həm xəstəliyin xarakterini, həm də onunla bağlı xalq inanclarını əks etdirir (4, 214). Bu terminlərin bir qismi simptomatik xüsusiyyətlərə əsaslanaraq yaranmış, digər qismi isə metaforik və ya assosiativ düşüncə nəticəsində formalaşmışdır. Beləliklə, dialekt leksikası xalqın tibbi təcrübəsinin dil səviyyəsində kodlaşdırılmış forması kimi çıxış edir. Bu baxımdan qeyd olunan adlar yalnız nominativ funksiya daşıyır, eyni zamanda xalqın xəstəliklərə münasibətini, onların səbəb və nəticələri barədə formalaşdırdığı təsəvvürləri də əks etdirir. Məsələn, “uzun azar” kimi ifadələr xəstəliyin davamlı və ağır keçməsinə bildirərək zaman faktorunu ön plana çəkir, “pis azar” isə

xəstəliyin təhlükəlilik dərəcəsini qiymətləndirən semantik çalar yaradır. Eyni zamanda bəzi adlarda qorxutma, uzaqlaşdırma və ya “ad qoymaqla nəzarət etmə” kimi arxaik inancların izləri müşahidə olunur ki, bu da dilin magik-funksional qatını nümayiş etdirir. Bu tip leksik vahidlər xalq təbabətində diaqnostik yanaşmanın sadə, lakin müşahidəyə əsaslanan modelini əks etdirir və göstərir ki, dil vasitəsilə xəstəliklərin həm təsviri, həm də “idarə olunması” cəhdləri həyata keçirilmişdir.

Uşaq və yeniyetmə oyunlarının adları – topqalax, çiling-ağac, siçan-pişix', yeşinbaş // gizlənpaç, iynə-iynə, beşdaş, klas-klas və s. Qəbələ şivəsində geniş yayılmışdır. Bu oyun adları yalnız əyləncə vasitəsi deyil, həm də sosiallaşma və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edən mühüm mədəni elementlərdir. Həmin leksik vahidlər kollektiv davranış modellərini, əməkdaşlıq və rəqabət münasibətlərini əks etdirməklə yanaşı, dilin canlı və dinamik təbiətini də nümayiş etdirir (5, 187).

Toponimik leksika Qəbələ şivələrinin mühüm komponentlərindən biridir. Aran silsiləsi, Kilsədağ, Qoturdağ, Şonqar bulağı, Qarasu, Tufangöl və digər adlar bölgənin coğrafi xüsusiyyətlərini və tarixi yaddaşını əks etdirir (1, 321). Bu toponimlərin yaranması əksər hallarda relyef, iqlim, flora-fauna və su ehtiyatları ilə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda, bəzi adlar qədim etnik qatların, tayfa adlarının və mifoloji təsəvvürlərin izlərini qoruyub saxlayır. Bu baxımdan toponimlər dilin yalnız nominativ funksiyasını deyil, həm də mədəni-informativ funksiyasını həyata keçirir.

Nəticə. Qəbələ şivələri Azərbaycan dilinin dialekt sistemində leksik zənginliyi və semantik müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu şivələrdə qorunub saxlanılan ev əşyalarının, yeməklərin, xəstəliklərin, uşaq oyunlarının və toponimlərin adları xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini, tarixi inkişaf yolunu və dünyagörüşünü əks etdirən mühüm dil faktlarıdır. Eyni zamanda bu leksik vahidlərin sistemli şəkildə öyrənilməsi Azərbaycan dilinin tarixi qatlarının rekonstruksiyası və dialektoloji atlasların hazırlanması baxımından da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dialekt materiallarının toplanması və təhlili gələcək nəsillər üçün dil-mədəni irsin qorunmasına xidmət edən vacib elmi istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Məğri şivələri, Bakı: Elm, 2003, 580 səh.
2. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 275 s.
3. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çəmbərək və Karvansaray şivələri. Bakı, Nurlan, 2004, 362 səh.
4. Rüstəmov R. Quba dialekti, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 283 səh.
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı: Maarif, 1968, 421 səh.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ANLAMA FEİLLƏRİNİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

The Semantic Characteristics of Comprehension Verbs in Azerbaijani.

AYTƏN ƏFƏNDİYEVƏ

Ayten Efendiyeva

ahmadovaayten880@gmail.com

<https://orcid.org/0000000300342759>

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin feil sistemi digər nitq hissələrindən orijinallığı və milliliyi ilə seçilir. Belə ki, insan təfəkkürünün nitqdə inikasında xüsusi önəm kəsb edən bu leksik vahidlər fikrin ifadəsi zamanı nitqi davranışın həyata keçirildiyi şəraitdən asılı olaraq tam fərqli çalarlarda işlənmə potensialına malikdir. Anlama prosesi bir neçə ardıcıl alqoritmdən ibarət olduğundan bu proses biristiqamətli olduğu kimi, ikistiqamətli də baş verə bilər. Yəni dinləyən, məlumatı qəbul edən onun təfəkküründə təhlil edib anladığı kimi, yeni bir bəçimdə qarşı tərəfin anlamasına da şərait yarada bilər ki, bu zaman əldə edilən nəticə anlama prosesinin bir dövrəsinin başa çatmasının göstəricisinə çevrilir. Mahmud Kaşğarının "Divanü-lüghat-it Türk" əsərində feilləri geniş təhlil edərək araşdıran E.Məmmədova qeyd edir ki, "düşüncə aktının nəticəsi məzmunlu feillər də dildə xüsusi çəkiyə malikdir. Məlumdur ki, təfəkkür prosesi sonda bu aktın nəticəsi ilə başa çatır. Bu feillərin özü də müxtəlif semantik çalarlara malikdir".

Açar sözlər: Azərbaycan dili, təfəkkür feilləri, leksik-semantik xüsusiyyətlər

ABSTRACT

The verb system of the Azerbaijani language stands out for its originality and national characteristics compared to other parts of speech. These lexical units, which play a crucial role in the reflection of human thought in speech, have the potential to be used in completely different nuances depending on the context in which speech behavior is carried out during the expression of thought. Since the understanding process consists of several sequential algorithms, this process can occur in a unidirectional as well as a bidirectional manner. In other words, just as the listener, the receiver of the information, analyzes and understands it in his or her own thinking, it can also create conditions for the other party to understand it in a new way, and the result obtained at this time becomes an indicator of the completion of a cycle of the understanding process. E.Mammadova, who extensively analyzed the verbs in Mahmud Kashgari's "Divanu-lughat-it Turk", notes that "the result of the act of thinking, content verbs also hold a special weight in the language. It is known that the thinking process ultimately ends with the result of this act... Bu feillərin özü də müxtəlif semantik çalarlara malikdir".

Keywords: Azerbaijani language, cognitive verbs, semantics, analysis

Giriş

Azərbaycan dilinin feil sistemi digər nitq hissələrindən orijinallığı və milliliyi ilə seçilir. Belə ki, insan təfəkkürünün nitqdə inikasında xüsusi önəm kəsb edən bu leksik vahidlər fikrin ifadəsi zamanı nitqi davranışın həyata keçirildiyi şəraitdən asılı olaraq tam fərqli çalarlarda işlənmə potensialına malikdir. Anlama prosesi bir neçə ardıcıl alqoritmdən ibarət olduğundan bu proses biristiqamətli olduğu kimi, ikistiqamətli də baş verə bilər. Yəni dinləyən, məlumatı qəbul edən onun təfəkküründə təhlil edib anladığı kimi, yeni bir bəçimdə qarşı tərəfin anlamasına da şərait yarada bilər ki, bu zaman əldə edilən nəticə anlama prosesinin bir dövrəsinin başa çatmasının göstəricisinə çevrilir.

Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügat-it Türk” əsərində feilləri geniş təhlil edərək araşdıran E.Məmmədova qeyd edir ki, “*düşünmə aktının nəticəsi məzmunlu feillər də dildə xüsusi çəkiyə malikdir. Məlumdur ki, təfəkkür prosesi sonda bu aktın nəticəsi ilə başa çatır... Bu feillərin özü də müxtəlif semantik çalarlara malikdir*” [4].

Müəllif buradakı feilləri təhlil edərkən yazır ki, burada “*qeyd olunan feillərin bir qismi təfəkkür prosesi nəticəsində “anlamaq, başa düşmək” məzmununu bildirir. Buraya usla – “anlamaq”, uk – “anlamaq”, odhğar – “anlamaq” feilləri daxildir. Qeyd edək ki, sonuncu feil ifadə etdiyi mənaya görə əvvəlkilərdən çalar səviyyəsində fərqlənir. Belə ki, bu söz tam mənasında “xeyli sonra anlamaq” məzmununa malikdir. Bu fikir süçün – feili haqqında da söyləmək olar. Bu söz “sözün feyzini anlamaq” mənasına malikdir*” [4].

Anlama feillərinin semantikasi

Anlama feilləri sırasına “*idrak etmək*” feilinin də əlavə edilməsi daha yaxşı olardı. Müasir Azərbaycan dilində geniş işləkliyə malik olmayan “*idrak etmək*” feilinə “*anlamaq, dərk etmək*” mənasında daha çox ədəbi klassiklərin əsərlərində təsadüf etmək mümkündür: “*Hər xəyalın idrak edən; Könül güzgüsün pak edən* (Əmani); *Mən idrak etmədim dünyaya gəlməkdən nədir hikmət...* (M.Hadi); *Qul olduğunu edincə idrak; Hürriyyətin istəmişdi bibak* (A.Səhhət)” [8].

Anlama feillərin leksik əhatəsi məsələsinə toxunduqda, qeyd etmək istərdik ki, bu feillər ikivalentlidir, yəni onların semantik strukturu “*anlamaq*” feilini əhatə edən anlamanın subyekt və obyektinin olmasını tələb edir. Anlama feillərinin semantikasının əsas əlamətləri kimi bunları qeyd edə bilərik: 1. Subyektin növü: burada anlama prosesini həyata keçirən subyekt insan (*Mən də daha Cırtdanla zərəfat etməyin necə təhlükəli bir iş olduğunu anladım* [5, s. 262]), digər canlı növü (*At da sahibinin fikrini başa düşmüş kimi tələsir, az qala qanadlanıb uçurdu* [7, s. 23]), mücərrəd anlayış (*Hisslər sözləri dərk eləmir* [2, s. 67]), bədən üzvləri (*Qəlbim məni başa düşmədiyi halda* [4, s. 129]), təbiət hadisələri (*Planetimiz də bizi anlamağa başlayar* [19, s. 89]), texniki vasitələr (“*Axtarış sistemləri onlara verilən bütün sualları anlayaraq kontentə uyğun nəticəni təqdim edir*” [3] və s. ola bilər; 2. Anlamanın yönəldiyi obyektin növü: obyekt qismində hiss və duyğular (*İndi Fındıqburunun məqsədini başa düşüb dedi* [4, s. 92]), hadisə və varlıqlar (*Deməli, sözün təhlili və anlamını başa düşmək daha əhəmiyyətlidir* [6, s. 42]).

“*Mən də daha Cırtdanla zərəfat etməyin necə təhlükəli bir iş olduğunu anladım*” [5, s. 262] nümunəsində belə görünür ki, “*anlamaq*” feilinin subyekt qismində konkret bir şəxs çıxış edir və bu feil onun digər insanların davranışı, dəyərləri haqqında bilgililəşməsinə işarə edir ki, bu da bu feilinin epistemik-praqmatik məzmununun göstəricisi kimi çıxış edir.

Bu nümunələrə nəzər saldıqda, “*anlamaq*” feilinin məzmununda epistemik-praqmatik göstəricilərin başqa bir yöndə özünü biruzə verdiyinin şahidi oluruq. Belə

ki, burada insan davranışının dəyərləndirilməsi də nəzərdə tutulur: özünü harada və necə aparmaq lazımdır, müəyyən davranış qaydalarına riayət edilməlidir və ya hiss və emosiyaları fərqli situasiyalara görə cilovlamaq və ya idarə etmək bacarığının olmasına işarə edilir. ... *və Zaur yenə də axıracan anlaya bilmirdi — doğrudanmı Təhminə səmimi deyir bu sözləri, onu sevdiyindən deyir, ya dolayır, ələ salır...* [2, s. 231].

Burada hadisələrin və hadisələrin qiymətləndirilməsinə eyni münasibəti və oxşar davranış sərgiləyən, yaxın və ya oxşar dəyərlərə malik insanların motivlərini və məqsədlərini başa düşmək nəzərdə tutulur. Bu, feilin epistemik-praqmatik məzmunudur.

Anlama feillərinin semantik əlamətləri: anlama feillərinin semantik əlamətlərinə görə təsnifatı zamanı aşağıdakı meyarlar nəzərə alınmalıdır: subyekt tərəfindən informasiyanın hansı üsulla alınması: İnsan məlumatı görmə, eşitmə, iybilmə və toxunuş hissi ilə əldə edə bilər.

Azərbaycan və ingilis dillərinin feillərinin subyekt-obyekt parametrləri ardıcıl və eyni tipdə təqdim olunursa (hərəkətin subyektə və obyektə ya aktiv, konkret və canlı, ya da passiv, mücərrəd və cansızdır), onda dərkətmənin kəmiyyət-keyfiyyət xüsusiyyətləri (fəaliyyətin metodu və xarakteri, intensivliyi və zamanın uzunluğu kimi) istəyə bağlıdır və bəzi hallarda tədqiq olunan feillərin kontekstdə istifadəsi ilə əlaqələndirilir.

Bəzən anlama qeyri-ixtiyari də ola bilər. Bu zaman anlama prosesi subyektin iradəsindən asılı olmur və qəflətən, gözlənilmədən baş verir. Məsələn, *“Heç bilmirəm nə yazıram. Elə hey yazıram vacibdir, vacibdir, nədir vacib? Heç özüm də bilmirəm. Bircə onu bilirəm ki, bu gün mənim gözüm açıldı, elə bil çox şeyi təzədən gördüm, anladım”* [2, s. 92]. Bu nümunədə anlamanın qəfil baş verməsini yazıçı *“gözüm açıldı”* ifadəsi ilə oxucuya çatdırır. Azərbaycan dilində anlama ifadə edən bu kimi feili frazeoloji birləşmələrə nitq şəraitində tez-tez rast gəlinir.

Anlama feillərinin sinonim cərgəsinin dominantı hesab edilən *“anlamaq”* feilinin izahı bu şəkildə verilir: *“1. Başa düşmək, qanmaq, düşünmək, dərk etmək; 2) Duymaq, sezmək, hiss etmək; 3) Bir şey haqqında müəyyən fikri baxışı olmaq”* [1, s.67]. Bu feili nümunələr əsasında nəzərdən keçirək: *“Təhminənin baxışında əvvəlcə təəccüb oxundu, sonra nəyisə anlamış kimi: – A, belə de, – dedi, ciddiləşdi...”* [2, s. 70].

“Anlamaq” feilinin nitq kontekstində işlədilməsinə nəzər saldıqda onun daha çox *“başə düşmək”* feili ilə paralel işləndiyini görürük: *“Əvvəl Kirpi bir şey anlamadı. Elə bildi ki qız onunla gizlən-qaç oynayır. Sonra Dömağın hönkürtü səindən başə düşdü ki, artıq Parlaq yoxdur”* [5, s. 292]; *“Qardaşının söylədiklərini o qədər anlamasa da, başə düşdü ki, deyəsən, dinc oturmur”* [7, s. 398].

Sonuncu nümunədə *“başə düşmək”* feili dəyərləndirmə funksiyası yerinə

yetirərək ilk dəfə ortaya çıxan situasiyanın dəyərləndirilməsi mənasında işlədilir.

Nəticə

Digər dillərə nisbətən Azərbaycan dilində *anlama* feilləri daha çoxdur və bu dilimizin zəngin leksikaya malik olmasını faktını bir daha sübut edir. Azərbaycan dilində *anlama* feilləri vahid idrak yönümlü vahidləri birləşdirən müstəqil leksik-semantik sahə təşkil edir. Bu feillər kommunikativ fəaliyyətdə mühüm rol oynayan məlumatın dərk edilməsi və qavranılması proseslərini ifadə edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. – I c. –2006. –742 s.
2. Anar. Seçilmiş əsərləri / Anar. – Bakı: Lider nəşriyyat, – 2004. – 416 s.
3. “Elm” qəzeti. – 09.16.2019. – s. 3
4. Xəlil, Z. Seçilmiş əsərləri: Uşaqlar üçün nağıl-povestlər / Z.Xəlil. – III c. – 405 s.
5. Kərim, Ə. Seçilmiş əsərləri: [II cild]. (Nəsr əsərləri) / Ə.Kərim. – Bakı: Elm və təhsil, –2012. –500 s.
6. Seyidbəyli, N. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti / N.Seyidbəyli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 424 s.
7. Şıxlı, İ. Seçilmiş əsərləri: [iki cildə] / Şıxlı İ. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – 400 s.
8. <https://obastan.com/idrak/18081/>

RƏQƏMSAL MÜHİTDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAFI VƏ DİL NORMALARININ QORUNMASI PROBLEMLƏRİ

Development of the Azerbaijani Language in the Digital Environment and Problems of Preserving Language Norms

KÖNÜL FƏRƏCBƏYLİ

Konul Farajbeyli

konulfaracbayli@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-7068-5780>

Azərbaycan Dillər Universiteti

Azerbaijan University of Languages

XÜLASƏ

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma və qloballaşma prosesləri dilin inkişafına ciddi təsir göstərir. Xüsusilə sosial şəbəkələrin və media platformalarının geniş yayılması Azərbaycan dilinin istifadəsində yeni tendensiya yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu proses bir tərəfdən dilin inkişafına və yeni ifadə vasitələrinin formalaşmasına şərait yaratsa da, digər tərəfdən dil normalarının pozulması, terminoloji qarışıqlıqlar və xarici sözlərin həddindən artıq istifadəsi kimi problemləri də ortaya çıxarır. Məqalədə rəqəmsal mühitdə Azərbaycan dilinin funksionallığı, dil normalarının qorunması və müasir dil siyasətinin əsas istiqamətləri təhlil edilir. Eyni zamanda, dilin qorunması və inkişafı üçün təhsil, media və texnologiya sahəsində tətbiq oluna biləcək yanaşmalar araşdırılır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, dil normalarının qorunması üçün sistemli yanaşma və innovativ metodların tətbiqi vacibdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, rəqəmsal mühit, dil normaları, qloballaşma, terminologiya*

ABSTRACT

In the modern era, the processes of digitalization and globalization have a serious impact on the development of the language. In particular, the widespread use of social networks and media platforms has led to the emergence of new trends in the use of the Azerbaijani language. While this process, on the one hand, creates conditions for the development of the language and the formation of new means of expression, on the other hand, it also raises problems such as violation of language norms, terminological confusion and excessive use of foreign words. The article analyzes the functionality of the Azerbaijani language in the digital environment, the protection of language norms and the main directions of modern language policy. At the same time, approaches that can be applied in the fields of education, media and technology for the protection and development of the language are examined. As a result of the study, it is determined that a systematic approach and the application of innovative methods are important for the protection of language norms.

Keywords: *Azerbaijani language, digital environment, language norms, globalization, terminology*

Giriş

Qloballaşma və rəqəmsallaşma müasir cəmiyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı insanların ünsiyyət formasını dəyişdirmiş, dilin istifadə sahəsini genişləndirmişdir. Bu dəyişikliklər Azərbaycan dilinə də təsirsiz ötüşməmişdir.

Rəqəmsal mühitdə dilin istifadəsi daha sürətli və qeyri-rəsmi xarakter daşıyır. Sosial şəbəkələrdə, mesajlaşma platformalarında və internet resurslarında dilin sadələşdirilmiş formalarına üstünlük verilir. Bu isə dil normalarının pozulması və ədəbi dil qaydalarının zəifləməsi ilə nəticələnir.

Bununla yanaşı, xarici dillərin təsiri, xüsusilə ingilis dilindən alınan sözlərin

geniş yayılması Azərbaycan dilinin leksik sistemində dəyişikliklər yaradır. Bu prosesin düzgün idarə olunmaması terminoloji qarışıqlıqlara səbəb olur və dilin saflığına təsir edir.

1. Rəqəmsal mühitdə dilin funksional xüsusiyyətləri

Rəqəmsal mühit müasir dövrdə dilin istifadə formalarını köklü şəkildə dəyişdirən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində ünsiyyətin xarakteri əhəmiyyətli dərəcədə transformasiyaya uğramışdır. İnternetin, sosial şəbəkələrin və müxtəlif onlayn platformaların geniş yayılması insanların ünsiyyət prosesini daha dinamik, operativ və qlobal xarakterli etmişdir. Bu mühitdə ünsiyyətin əsas vasitəsi yazılı forma olduğu üçün dilin funksional imkanları daha da genişlənmişdir.

Rəqəmsal platformalarda istifadə olunan dil forması ənənəvi yazı dilindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Sosial şəbəkələrdə, mesajlaşma tətbiqlərində və forumlarda istifadəçilər daha çox qısa və konkret ifadələrə üstünlük verirlər. Bu isə qısa mesajların, abbreviaturaların, simvolların və qeyri-rəsmi ifadələrin geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, sözlərin qısaldılması, bəzi saitlərin ixtisarı, latın qrafikasında qeyri-standart yazı formaları və ya ingilis dilindən birbaşa alınmış sözlərin istifadəsi adi hal almışdır. Bu kimi hallar dilin strukturunda müəyyən sadələşmələr yaradır və klassik ədəbi dil normasından uzaqlaşmaya səbəb olur.

Bu prosesin müsbət tərəflərindən biri ondan ibarətdir ki, ünsiyyət daha sürətli və çevik olur. İnformasiya qısa zamanda böyük auditoriyaya çatdırılır və insanlar arasında kommunikasiya maneələri azalır. Rəqəmsal mühit xüsusilə beynəlxalq ünsiyyət üçün geniş imkanlar yaradır və fərqli dillərin qarşılıqlı təsirini gücləndirir.

Lakin bu sürət və çeviklik bəzi mənfi nəticələrə də səbəb olur. Ədəbi dil normalarının qorunması məsələsi arxa plana keçir və istifadəçilər çox zaman düzgün yazı qaydalarına əməl etmirlər. Bu isə dilin qrammatik və orfoqrafik sistemində pozuntuların yaranmasına gətirib çıxarır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, rəqəmsal ünsiyyət dilin üslubi zənginliyini müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırır və ifadə imkanlarını daraldır (Səmədova, 2024, s. 395). Xüsusilə emosional və bədii ifadələrin yerini qısa və sadələşdirilmiş formalar tutur.

Bununla belə, rəqəmsal mühit yalnız mənfi təsirlərlə xarakterizə olunmur. Bu mühit dilin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır. Yeni texnologiyaların yaranması ilə əlaqədar olaraq dilə çoxsaylı yeni terminlər daxil olur. Məsələn, informasiya texnologiyaları, sosial media və rəqəmsal kommunikasiya sahələrində yaranan anlayışlar dilin leksik fondunu zənginləşdirir. Bu isə dilin dinamik inkişaf etdiyini göstərir və onun müasir tələblərə uyğunlaşdığını sübut edir.

Eyni zamanda, rəqəmsal mühit dilin sosial funksiyasını da genişləndirir. Xaricdə

yaşayan azərbaycanlılar sosial şəbəkələr və digər onlayn platformalar vasitəsilə ana dilində ünsiyyət qurur, bu da dilin qorunmasına və yayılmasına müsbət təsir göstərir. Beləliklə, rəqəmsal mühit milli dilin sərhədlərini genişləndirir və onu global ünsiyyət vasitəsinə çevirir.

Rəqəmsal platformalar həmçinin dilin öyrənilməsi və tədrisi üçün də yeni imkanlar yaradır. Onlayn kurslar, elektron lüğətlər və müxtəlif dil tətbiqləri istifadəçilərə dil biliklərini artırmaq imkanı verir. Bu isə dilin öyrənilməsini daha əlçatan və effektiv edir.

Bununla yanaşı, rəqəmsal mühitdə dilin funksionallığını düzgün istiqamətləndirmək üçün müəyyən nəzarət mexanizmlərinə ehtiyac vardır. Dil normalarının qorunması, düzgün yazı və nitq vərdişlərinin formalaşdırılması üçün həm təhsil sistemi, həm də media mühüm rol oynamalıdır.

Nəticə etibarilə, rəqəmsal mühit dilin həm inkişafına, həm də müəyyən problemlərlə üzləşməsinə səbəb olan ikili xarakter daşıyır. Bu mühitdə dilin funksionallığını düzgün istiqamətləndirmək üçün elmi yanaşma, maarifləndirmə və normativ tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqi zəruridir. Belə yanaşma sayəsində Azərbaycan dilinin həm qorunması, həm də müasir şəraitdə inkişafı təmin oluna bilər.

2. Dil normalarının pozulması və terminoloji problemlər

Müasir dövrdə Azərbaycan dilində müşahidə olunan əsas problemlərdən biri dil normalarının pozulmasıdır. Xüsusilə sosial şəbəkələrdə və gündəlik yazılı ünsiyyətdə orfoqrafik və qrammatik səhvlərin geniş yayılması dil mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir.

İstifadəçilər çox vaxt sürətli yazışma zamanı sözlərin düzgün yazılışına diqqət yetirmir, bu isə yanlış formaların geniş yayılmasına səbəb olur. Nəticədə bu səhvlər tədricən norma kimi qəbul olunmağa başlayır ki, bu da dil üçün ciddi təhlükə yaradır.

Digər mühüm problem xarici sözlərin, xüsusilə ingilis dilindən alınmaların sürətlə artmasıdır. Texnologiya və biznes sahəsində yeni anlayışların yaranması ilə əlaqədar olaraq bir çox terminlər birbaşa xarici dildən götürülür. Bu isə bəzən Azərbaycan dilində uyğun qarşılıqların istifadəsinin azalmasına səbəb olur.

Bəzi hallarda eyni anlayış üçün bir neçə fərqli termin istifadə olunur. Məsələn, bir termin həm ingilis dilində, həm transliterasiya olunmuş formada, həm də tərcümə variantında işlədilə bilər. Bu isə elmi və praktiki ünsiyyətdə qarışıqlıq yaradır.

Araşdırmalar göstərir ki, terminoloji sistemin vahid şəkildə formalaşdırılması dilin inkişafı üçün vacib şərtlərdən biridir (Yılmaz, 2021, s. 43). Terminologiyanın standartlaşdırılması yalnız elmi sahədə deyil, həm də təhsil və media mühitində vahid dil normasının formalaşmasına kömək edir.

Bununla yanaşı, dil siyasətinin gücləndirilməsi də vacibdir. Dövlət səviyyəsində

qəbul edilən normativ sənədlər, terminoloji komissiyaların fəaliyyəti və dil qaydalarının təbliği bu sahədə mühüm rol oynayır.

Beləliklə, dil normalarının qorunması və terminoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün sistemli və ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

3. Media və sosial şəbəkələrin dilə təsiri

Media və sosial şəbəkələr müasir dövrdə dilin formalaşmasında, yayılmasında və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində ən güclü vasitələrdən biri kimi çıxış edir. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində televiziya, radio, onlayn xəbər portalları və sosial platformalar gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu vasitələr geniş auditoriyaya təsir etdiyi üçün dil normalarının formalaşması və yayılmasında mühüm rol oynayır.

Media vasitəsilə təqdim olunan dil nümunələri cəmiyyət tərəfindən sürətlə mənimsənilir və gündəlik danışqda tətbiq olunur. Bu baxımdan mediada istifadə olunan dilin düzgün, aydın və ədəbi norma çərçivəsində olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əgər media orqanları dil qaydalarına riayət edərsə, bu, cəmiyyət üçün nümunə rolunu oynayır və dil mədəniyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Lakin bəzi hallarda mediada dil normalarına diqqət yetirilməməsi, orfoqrafik və üslubi səhvlərin yayılması yanlış dil nümunələrinin genişlənməsinə gətirib çıxarır. Bu isə xüsusilə gənc auditoriyanın dil vərdislərinə mənfi təsir göstərir.

Sosial şəbəkələrdə isə dilin istifadəsi daha sərbəst və qeyri-rəsmi xarakter daşıyır. İstifadəçilər burada ünsiyyət zamanı ədəbi dil normalarına riayət etmədən, daha çox danışq dilinə yaxın ifadələrdən istifadə edirlər. Qısaldılmış sözlər, abbreviaturalar, emojilər və müxtəlif simvollar dilin strukturuna yeni elementlər əlavə edir. Bu proses bir tərəfdən ünsiyyətin daha sürətli və emosional olmasına şərait yaradır, digər tərəfdən isə dilin normativ qaydalarının zəifləməsinə səbəb olur.

Xüsusilə gənc nəsil arasında sosial şəbəkə dili geniş yayılmışdır. Bu dil forması sadələşdirilmiş və qeyri-standart olduğu üçün bəzi hallarda ədəbi dilin yerini tutmağa başlayır. Nəticədə gənclərin yazılı və şifahi nitqində orfoqrafik və qrammatik səhvlərin artması müşahidə olunur. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə dil mədəniyyətinin zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Bununla yanaşı, sosial şəbəkələr dilin inkişafı üçün yeni imkanlar da yaradır. Müxtəlif platformalarda dilə dair maarifləndirici səhifələrin yaradılması, düzgün yazı qaydalarının təbliği və dilə marağın artırılması müsbət nəticələr verir. Eyni zamanda, sosial media vasitəsilə dilə dair müzakirələr aparılır, yeni terminlər və ifadələr geniş auditoriyaya təqdim olunur.

Media düzgün istifadə olunduqda dilin inkişafına müsbət təsir göstərən güclü vasitəyə çevrilə bilər. Maarifləndirici proqramlar, dil mədəniyyətinə həsr olunmuş

verilişlər, düzgün nitq nümunələrinin təqdim olunması və dil qaydalarının izahı cəmiyyətin dil səviyyəsinin yüksəlməsinə kömək edir. Bu baxımdan televiziya və radio kanallarında aparılan dil yönümlü layihələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bundan əlavə, media dilin təbliği və qorunması üçün strateji vasitə kimi çıxış edir. Düzgün planlaşdırılmış dil siyasəti çərçivəsində media vasitəsilə ədəbi dil normalarını geniş auditoriyaya çatdırmaq mümkündür. Bu isə həm dilin saflığının qorunmasına, həm də milli kimliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Nəticə etibarilə, media və sosial şəbəkələr dilə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərən güclü faktorlardır. Bu təsirin müsbət istiqamətdə inkişaf etməsi üçün mediada dil normalarına ciddi riayət olunmalı, sosial platformalarda isə maarifləndirici fəaliyyətlər genişləndirilməlidir. Yalnız bu halda müasir informasiya mühitində Azərbaycan dilinin inkişafı və qorunması təmin oluna bilər.

4. Dilin qorunması və inkişafı üçün müasir yanaşmalar

Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı üçün kompleks və çoxşaxəli yanaşma tələb olunur. Bu prosesdə təhsil sistemi əsas rol oynayır. Məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində dilin düzgün tədrisi şagird və tələbələrdə dil mədəniyyətinin formalaşmasına şərait yaradır.

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların imkanlarından istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elektron lüğətlər, mobil tətbiqlər, avtomatik korrektə sistemləri və dil platformaları istifadəçilərə düzgün yazı və nitq vərdişləri qazandırır. Bu texnologiyalar dil normalarının qorunmasına mühüm töhfə verir.

Eyni zamanda, dil siyasətinin gücləndirilməsi vacibdir. Terminologiyanın standartlaşdırılması, normativ sənədlərin hazırlanması və tətbiqi dilin sistemli inkişafını təmin edir. Bu istiqamətdə elmi qurumların və dövlət təşkilatlarının fəaliyyəti böyük əhəmiyyət daşıyır.

Media üzərində müəyyən nəzarətin olması da vacibdir. Televiziya və digər kütləvi informasiya vasitələrində dil normalarına riayət olunması üçün müvafiq mexanizmlər tətbiq edilməlidir.

Bundan əlavə, ictimai maarifləndirmə tədbirləri, dil kampaniyaları və layihələr də dilin qorunmasına xidmət edir. İnsanların dilə münasibətinin dəyişdirilməsi və dilə hörmətin artırılması bu sahədə mühüm rol oynayır.

Nəticə etibarilə, dilin qorunması və inkişafı yalnız bir sahənin deyil, bütün cəmiyyətin birgə fəaliyyəti ilə mümkün olur. Təhsil, media, texnologiya və dövlət siyasəti birlikdə işlədikdə Azərbaycan dilinin gələcək inkişafı təmin edilə bilər.

Nəticə

Rəqəmsal mühit Azərbaycan dilinin inkişafına həm müsbət, həm də mənfi təsir

göstərir. Bir tərəfdən dilin funksionallığı artır, yeni ifadə vasitələri yaranır, digər tərəfdən isə dil normalarının pozulması və terminoloji problemlər ortaya çıxır.

Araşdırma göstərir ki, bu problemlərin həlli üçün sistemli yanaşma vacibdir. Təhsil, media və texnologiya sahələrində həyata keçirilən tədbirlər dilin qorunması və inkişafında mühüm rol oynayır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan dilinin rəqəmsal mühitdə düzgün istifadəsi üçün həm elmi, həm də praktik səviyyədə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev, A. (2018). *Müasir Azərbaycan dili problemləri*. Bakı: Elm nəşriyyatı, 120–135.
2. Həsənov, R. (2020). *Dil və globallaşma*. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 85–102.
3. Kofil, M. V., & Hubbard, R. G. (2019). *Wiley revenue recognition: Rules and scenarios. Journal of Productivity*. New York: Columbia University Press, 116–127.
4. Məmmədov, S. (2017). *Media və dil mədəniyyəti*. Bakı: Şərq-Qərb, 140–158.
5. Quliyev, T. (2019). *Dil siyasəti və terminologiya*. Bakı: Elm və təhsil, 55–70.
6. Səmədova, R. A. (2024). *Təhsilin ictimai münasibətlərə təsiri. Elmi əsərlər*. Bakı: SƏS Nəşriyyatı, 393–407.
7. Yılmaz, E. (2021). *Türkiyə'de kapsayıcı eğitim*. Ankara Universiteti Dergisi, 41–46.

AZƏRBAYCAN DİLİNƏ FRANSIZ MƏNŞƏLİ ALINMA İCTİMAİ-SİYASİ TERMINLƏRİN SEMANTİK MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROSESİ

The Semantic Assimilation Process of French-Origin Borrowed Socio-Political Terms into the Azerbaijani Language

SEVİL ADIGÖZƏLOVA

Sevil Adigezalova

adigezalova124@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3944-9126>

AMEA Rəyasət Heyəti

Presidium of the Azerbaijan National

Academy of Sciences (ANAS)

XÜLASƏ

Məqalə dillərarası integrasiyanın və sözlərin alınmasının Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminologiyanın formalaşmasında oynadığı rolunu araşdırır. Tarixi, mədəni və sosial amillərin təsiri ilə müxtəlif dillərdən, xüsusilə fransız dilindən alınan terminlər Azərbaycan dilinin leksik tərkibini zənginləşdirir. Alınma sözlərin mənimsənilməsi formal və funksional istiqamətlərdə baş verir: bir tərəfdən fonetik və morfoloji uyğunlaşma, digər tərəfdən isə semantik dəyişikliklər müşahidə olunur. Fransız mənşəli “protokol”, “fraksiya”, “petisiya” kimi terminlər ictimai-siyasi sahədə işlənərək yeni mənalar qazanır. Bu prosesdə terminlərin semantik genişlənməsi, daralması, omonimlik və çoxmənalılıq halları da meydana çıxır. Alınmaların uğurlu mənimsənilməsi dilin daxili normalarına uyğunlaşma, terminoloji leksikaya daxil olma və unifikasiya mərhələləri ilə tamamlanır. Nəticədə, alınma terminlər Azərbaycan dilində sabitləşir, yeni üslubi imkanlar yaradır və dilin inkişafına töhfə verir.

Açar sözlər: *reseptor dil, semantik mənimsənilmə, terminalma, derivasiya, dillərarası integrasiya*

ABSTRACT

The article examines the role of interlingual integration and lexical borrowing in the formation of socio-political terminology in the Azerbaijani language. Under the influence of historical, cultural, and social factors, terms borrowed from various languages – particularly from French – enrich the lexical composition of Azerbaijani. The assimilation of borrowed words occurs along both formal and functional lines: on the one hand, through phonetic and morphological adaptation, and on the other, through semantic changes. Terms of French origin such as “protocol,” “fraction,” and “petition” are used in the socio-political sphere and acquire new meanings. In this process, phenomena such as semantic expansion and narrowing, homonymy, and polysemy also emerge. The successful assimilation of borrowings is completed through stages of adaptation to the internal norms of the language, incorporation into the terminological lexicon, and unification. As a result, borrowed terms become stabilized in Azerbaijani, create new stylistic possibilities, and contribute to the development of the language.

Keywords: *receptor language, semantic acquisition, terminalization, derivation, interlingual integration.*

Giriş

Sözlərin alınması, dillərarası integrasiyanın baş verməsi əksər dillərdə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Mədəniyyətlər arasında baş verən bu hadisə dillərin qarşılıqlı inkişafını şərtləndirir. Cəmiyyətdə elmi-texniki inkişaf, kütləvi-informasiya axının artan gücü, xalqlar və dövlətlərarası qurulan münasibətlər, beynəlxalq əlaqələr dil əlaqələrini daha da sürətləndirir. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminologiyanın formalaşmasında fransız dilindən alınan terminlər də mühüm rol oynayır. Bu sahə leksikası həm dilin daxili imkanları, həm də alınmalar əsasında yaranır. Dillərarası əlaqələr cəmiyyətin tarixini, xalqın etnogenezinin ayrı-ayrı məqamlarını özündə saxlayır. Belə prosesin baş verməsi və ictimai-siyasi həyatda mühüm rol oynaması labüd bir haldır. Dünyada elə bir dil yoxdur ki o dünyanın

inkişaf təsirlərindən kənarda qalsın və onun lüğət tərkibində alınma sözlər olmasın. Elmi mübadilələr, texniki və siyasi inkışaf dillərin qarşılıqlı inkışafında öz əksini tapır. Orta əsrlərdə baş verən istilalar, fəthlər, müharibələr, ticarət əlaqələri xalqların söz xəzinəsində öz izlərini buraxmışdır. Təhlillər göstərir ki, dillərin qarşılıqlı təsiri elmin bütün sahələrində və ictimai-siyasi arenada üstünlüyü ilə seçilən xalqların dillərinin başqa dillərə təsiri nəticəsində leksik layda alınmaların yaranmasına zəmin yaradır. Deyə bilərik ki, Avropada bu hegemon dil qədim dövrdə latın və yunan dili idisə, sonralar fransız, italyan, alman, hazırda isə ingilis dilidirsə, Azərbaycanda və şərq aləmində ərəb və fars olmuşsa, sonra rus, indisə deyə bilərik ki, bu dil ingilis dilidir. Dünyada gedən inkışaf ilə bağlı dildə yaranan yeni məfhumları adlandırmaq zərurəti yaranır. Bu zərurəti həll etmək üçün dilin ya öz daxili imkanlarından, ya da alınma vahidlərdən istifadə ehtiyacı yaranır. Bu mərhələdə ilkin olaraq sözlərin prosesini baş verir. Daha sonra onun ehtiyac duyulan sahəyə yönləndirilməsi prosesi başlayır. Bu prosesdə əsas yerlərdən birini terminlər tutur. V. Danilenko qeyd edir: “Ümumişlək leksika ilə müqayisədə terminologiyada alınmalar daha böyük faiz təşkil edir. Alınma sözlər (adlandırıcılar) elmi dildə alınma predmeti və anlayışların (adlandırıcılar) adı kimi daxil olur” (Даниленко, 1970, стр.69).

Dünyada gedən elmi, ictimai-siyasi inkışaf ilə bərabər dildə yeni anlayışlar yaranır və bu anlayışların adlandırılması üçün yeni terminoloji vahidlər formalaşır. Bununla yaranan yeni terminoloji vahid informasiya axını nəticəsində digər dillərə inteqrasiya edir. Demək olar ki, elmi və ictimai-siyasi sahədə olan mübadilə terminoloji vahidlərin yaranması üçün ilkin zəmin olur. Deyə bilərik ki, terminologiyada terminalma prosesi fasiləsiz bir prosesdir.

Dilə mənimsənilən terminlərin işlədilməsi üçün reseptor dilin (Azərbaycan dili) daxili imkanlarını üç amillə şərtləndirmək olar:

- Alınma termin mənimsənilən dildə adı olmayan predmeti yaxud hadisəni ifadə edir;

- Alınma termin mənimsənilən dilin (Azərbaycan dili) daxili dil normalarına uyğunlaşdırılır;

- Alınma termin hansı leksik sahəyə aiddirsə o sahənin leksik tərkibində yer alır.

Bu amilləri ümumiləşdirib yekun belə bir fikir söyləmək olar ki, hər iki halda dil başqa dildən söz alır lakin, sözlərin əşya yaxud predmeti bildirən sözün alınıb işlədilməsidirsə, terminalmada müəyyən məfhum yaxud anlayış lazımı sahəni ifadə edilməsi ilə seçilir və bu sahə mütəxəssisləri tərəfindən izah edilir.

Alınma ictimai-siyasi terminlərin semantik mənimsənilməsi xüsusi əlamətə malikdir. Semantik mənimsənilmə prosesi əsasən iki istiqamət üzrə aparılır: formal və funksional. Dilin daxili fonetik, qrafik və morfoloji normalarına cavab verən istiqamətə formal mənimsənilmə deyilir. İkinci istiqamət olan funksional mənimsənilmə isə

alınma ictimai-siyasi terminin leksik-semantik dəyişməsi, işlədilməsi səviyyəsində baş verən prosesə deyilir. Semantik mənimsənilmə reseptor dildə alınma sözün leksik-semantik dəyişməsi və işlədilməsinin müxtəlif aspektlərini özündə cəmləşdirir.

Azərbaycan dilində alınma ictimai-siyasi terminlərin semantik mənimsənilməsi prosesi funksional səviyyədə baş verir. Yəni öncə alınma söz Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyasına daxil olur və xüsusi sahədə işlənir. Daha sonra yeni mənalar qazanmağa başlayır. Azərbaycan dilində alınma ictimai-siyasi terminlərin semantik mənimsənilməsi mərhələsində əsas diqqət xarici leksik vahidin mənə strukturunun tam həcmində deyil, ehtiyac olunan hissəsi alınır. Alınma ictimai-siyasi terminlər dilimizin ümumi qanunlarına tabe olaraq terminoloji leksikaya keçir. Məsələn, fransız mənşəli “une collaboration” – kolaborasionizm – *beynəlxalq hüquqda şüurlu, könnüllü və məqsədli şəkildə öz dövlətinin maraqlarına zidd olaraq düşmənlə əməkdaşlıq*, une pétition – (ali hakimiyyət orqanlarına ünvanlanan kollektiv xahiş, müraciət və ya etiraz məktubu) – petisiya, une acte (sənəd) – akt, une protocole (protokol) – protokol, une fraction – fraksiya, birləşmə və s.

Alınma ictimai-siyasi terminlərin semantik mənimsənilməsində mənalarda genişlənmə və daralma halları da baş verə bilər. Məhz bu hal, semantik mənimsənilmənin funksional səviyyə üzrə getdiyini izah edir. Semantik mənimsənilmə prosesində mənə alınma ictimai-siyasi terminlərdə monosemantikliyə qədər də çatır. Azərbaycan dilində alınma ictimai-siyasi terminlərin semantik mənimsənilməsində terminlərin xarici quruluşunda da dəyişikliklər baş verir. Mənbə dilə lazımi mənə üzrə uyğunlaşan termin özünün ilkin mənasından uzaqlaşır. Məsələn latın mənşəli “emissarius” – *emissar hər hansı siyasi və ya dövlət təşkilatı tərəfindən məxfi tapşırıqla göndərilən şəxs bu terminin dilimizdə ərəb mənşəli xəfiyyə, fransız mənşəli agent semantik mənaları da vardır* və s. (Balayev, 2017, s.74). Verilən semantik mənalar içərisindən dilimizdə ən çox “xəfiyyə” və “agent” terminləri istifadə edilir. Azərbaycan dilində semantik mənimsənilməni o vaxt bitmiş hesab etmək olar ki, terminin determinləşməsi və fəal terminoloji leksikaya daxil olması reallaşsın. N.Məmmədlinin qeyd etdiyinə görə: “Termin yeni dil mühitində konkret ictimai-tarixi şəraitlə əlaqədar ilkin leksik təbiətindən uzaqlaşa bilər” (Məmmədli, 1997, s.258). Azərbaycan dilində alınma ictimai-siyasi terminlərin semantik mənimsənilməsi prosesində mənə genişlənməsi və digər əlamətlər terminoloji leksikada törəmə kimi götürülür. Çünki, etimon dildən reseptor dilə termin forma halında keçir və mənə genişlənməsinə uğrayaraq o öz yeni mənasını reseptor dildə qazanır. Fransız mənşəli “une assignation” – *əsginas, kağız pul, ödəniş vasitəsi*. Bu termin 1769-1849-cu illərdə Rusiya imperiyasında dövriyyədə olmuş kağız pullar kimi Azərbaycan dilində adlanmışdır (Balayev, 2017, s.86). Əgər dilimizdə alın-

ma ictimai-siyasi terminləri reseptor dildə əvəz edən mənə varsa, onda mənə daralması da baş verə bilər. Azərbaycan dilində alınma ictimai-siyasi terminlərin mənimsənilməsi prosesində omonimlik halı da baş verə bilər. Məsələn, arbitraj - (*une arbitrage adalatli qərar*) iqt. 1. Qiymət fərfinə rəğmən mənfəətin alınması prosesi. 2. hüq. Mübahisələrin müstəqil arbitrə, hakim-ekspertə müraciət əsasında həlli metodu və s. (Məmmədov, 2016, s.34). Azərbaycan dilinə keçən alınma ictimai-siyasi terminlər semantik cəhətdən yeni mənalar qazanır, omonimlik və çoxmənalıq kimi xüsusiyyətlər əldə edir. Dilə keçən alınma ictimai-siyasi terminlər dildə işləklilik qazanır. Alınma ictimai-siyasi termin semantik mənimsənilmə prosesi Azərbaycan dilində ilkin mərhələdə olur. Termin xarici formada alınır, sonra isə dilin digər qanunları çərçivəsində mənimsənilir. Nəzərə alınmalıdır ki, ekstralingvistik amillərdə alınma ictimai-siyasiterminlərin semantik mənimsənilməsi prosesinə təsir edə bilər.

Azərbaycan dilinə fransız mənşəli alınma ictimai-siyasi terminlərin mənimsənilməsində transterminologizasiya prosesi baş verir. Yəni elmin tamamilə başqa sahəsinə aid olan termin situasiya və şərait ilə əlqədər yeni mənə qəbul edir və lazımı sahədə işləklilik qazanır. Məsələn, le cactus (kaktus) *bitki botanika termini kimi* < le cactus (manea) ictimai - siyasi termin, le décret (*dini qərar, bibliyadan hissə*) < le décret (*Assambleya qərarı*) və s. Fransız mənşəli ictimai-siyasi terminlərin Azərbaycan dilinə semantik mənimsənilməsi prosesində mənə dəyişiklikləri baş verir. Nümunələrdəki terminlər aid olduqları elm sahəsindən çıxıb ictimai-siyasi sahədə leksik mənə qazanmışlar.

“Not” (*une note* – musiqi notu: do, re, mi, fa, sol) müxtəlif sahələrin terminoloji sistemində özünə yer tutmuşdur. Diplomatiya termini kimi -diplomatik yazışmalarda sənəd növü. Nota vasitəsilə hər hansı bir hüquq və ya tələb digər dövlətinüzgün olmayan aktlarına qarşı etiraz bildirilir. Notalar mübadiləsi yolu ilə də müqavilə, saziş də bağlanır. Məsələn, adresser *une note de protestation* – etiraz notası göndərmək, remettre *une note* – nota təqdim etmək. “Nota – (*une note*)” alınma diplomatiya terminin öz semantik arealını genişləndirərək icimai-siyasi sahəyə integrasiya etmişdir. Alınma ictimai-siyasi terminlərin reseptor dilə mənimsənilməsindən əlavə, onların yeri keyfiyyət qazanması millətlərarası əlaqələrin, cəmiyyətin inkişafının genişlənməsi ilə bağlı olur. Azərbaycan dilində “Nota” ictimai-siyasi, diplomatik sahədə malik olduğu leksik mənadan əlavə, həm də musiqi sahəsində də fəal işlədilən termindir.

Alınma terminlər reseptor dilin unifikasiya sisteminə tabe olur. Unifikasiya mərhələsinin baş verməsi alınma ictimai-siyasi terminlərin lüğət tərkibində möhkəmlənməsinə kömək edir. Məsələn, *éthnie* (etnik qrup, xalq etnosu), *un groupe* (qruplaşma), *une hégémonie* (heqemonluq), *un indice* (indeks, işarə), *une manoeuvre* (manipulyasiya, hərəkət), *une métropole* (metropoliya) və s. Söz yaradıcılığının imkanları ilə reseptor dildə ictimai-siyasi terminlərin semantik mənimsənilməsi müvəffəqiyyətlə

baş tutur. Məsələn, une acte/akt, une comité/komitə, un président/ prezident, une assemblée/asambleya, une protocole /protokol, une banque / bank, une coalition/koalisiya, un leader/lider, une agence/agentlik, une alliance/alyans, une aviation/aviasiya, capitaliste/kapitalist, catholique /katolik, une commission/komissiya, une confédération /konfederasiya, un décret/dekret, une manchette/manşet və s. Bu terminlərdə semantik məna olduğu kimi qalmışdır, yəni bir mənalıdır, Azərbaycan dilinə keçərkən təkcə artiklin düşməsi hadisəsi baş vermişdir. Belə alınmalar semantik mənimsənilmə dərəcəsinə görə dildə tam işlənən leksik vahidlər hesab olunur. Bir dil başqa quruluşlu dilin vahidini mənimsəyirsə, onda müəyyən fonetik, qrammatik dəyişikliklər baş verir. Qeyd etməliyik ki, fransız dilinin lüğət tərkibində latın mənşəli ictimai-siyasi sözlər də vardır. Həmin terminlər fransız dilindən Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə mənimsənilmişdir. S.Sadıqovanın qeyd edir: “Məhz təsnifat əsasında terminlərin reseptor dildə assimilyasiyası alınan leksik maddi formanın fonetik, qrafik, qrammatik və leksiksemantik xarakteristikasını alan dilin müvafiq normasına yaxınlaşması yolu ilə mənimsənilməsi, milli dilin tələblərini ödəməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi amilləri müəyyənləşdirilməlidir. Mənimsəməyə görə alınan terminin alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dilin söz yaradıcılığı qaydalarına uyğun gəlməsi, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dairəsini təyinetmənin əsas meyarlarıdır” (Sadıqova, 2010, s.151).

Beləliklə, fransız mənşəli alınma ictimai-siyasi terminlərin mənimsənilməsi prosesində dəyişmələr müxtəlif mərhələlərdə təzahür edir. Terminlər əvvəlcə okkozionalizm kimi götürülür və kontekstdə xüsusi izahat tələb edir. Semantik mənimsənilmə prosesində terminlərdə derivasiya (mənanın genişlənməsi) əsas yer tutur. Yeni alınma termin müxtəlif leksik, frazeoloji sintaktik birləşmələrdə işlədilir. Reseptor dilin sözdüzəldici morfemləri ilə işlənmə imkanı yaranır, determinləşmə və terminləşmə mərhələsində iştirak edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Balayev, A.(2017). Tarix terminləri lüğəti. Altun, Kitab.74-86
2. Məmmədli, N. (1997). Alınma terminlər. Bakı, Elm, 258
3. Məmmədov, İ. (2016). Yeni sözlər və yeni mənalılar lüğəti. Bakı,34
4. Sadıqova,S. (2010) Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Elm Nəşriyyatı, 151
5. Даниленко.В.Н. (1970) Терминологизации различных частей речи. Проблемы языка науки и техники. Москва, Наука,69
6. Fransızca-Azərbaycanca ictimai-siyasi lüğət. (2019) Bakı. 324 s.

DİLÇİLİKDƏ YENİ TERMİNLƏRİN YARANMASI MƏSƏLƏSİNƏ ÜMUMİ NƏZƏR

General View on the Issue of the Creation of New Terms in Linguistics

SAMİRƏ QURBANOVA

Samira Gurbanova

Alvina0710@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2580-0456>

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

XÜLASƏ

Tətbiqi dilçiliyin bu günkü vəzifələrindən biri müxtəlif peşəkar lüğətlərin getdikcə daha dərinlən öyrənilməsidir. Tətbiqi dilçiliyin bu sahəsi insan fəaliyyətinin yeni sahələrinin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar yaranan çoxsaylı nəzəri problemlərin həllini tələb edir. Terminlərin və termin əmələgəlmə proseslərinin öyrənilməsi, ortaq dil təbiətinə malik fərqli terminoloji sistemlərin inkişafı kimi, dilçiliyin ən vacib problemlərindən biridir. Terminologiyanın ən aktual məsələləri fərdi terminlərin və terminoloji sistemlərin mənşəyi və inkişafı, milli və beynəlxalq terminologiyanın korrelyasiyası, termin əmələgəlmə yolları və metodları, eləcə də terminoloji nominasiyanın xüsusiyyətləridir. Terminin yaranması mürəkkəb bir prosesdir və terminlərin kəmiyyətə artması bu prosesin yalnız son nəticəsidir. Buna görə də, terminlərin linqvistik xüsusiyyətlərinin və onların əmələgəlmə metodlarının öyrənilməsi böyük maraq doğurur. Terminologiyanın formalaşması və terminoloji transformasiya metodlarının öyrənilməsi terminoloji sistemlərin inkişafında linqvistik və ekstralingvistik qanunauyğunluqları müəyyən etməyə imkan verir və termin nəzəriyyəsinin ümumi problemini həll etmək üçün konkret material təqdim edir. Terminlər yeni lüğətin əhəmiyyətli bir təbəqəsini təmsil edir. Müasir elmi və texnoloji tərəqqi və müşayiət olunan sosial dəyişikliklər səbəbindən yeni anlayışlar ortaya çıxır və bu da nominasiya ehtiyacını kəskin şəkildə artırır. Bütün bunlar terminologiyanın inkişafına, yəni yeni terminlərin və bütün terminoloji sistemlərin kütləvi şəkildə ortaya çıxmasına gətirib çıxarır və mövcud sistemlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər edir.

Açar sözlər: Terminologiya, dilçilik, lüğət, termin, leksik.

NİGAR QULİYEVA

Nigar Gulieva

Nigarmemmedli151@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-7092-6316>

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

ABSTRACT

One of the current tasks of applied linguistics is the increasingly in-depth study of various professional vocabularies. This field of applied linguistics requires solving numerous theoretical problems that arise in connection with the formation and development of new areas of human activity. The study of terms and the processes of term formation, as well as the development of different terminological systems that share a common linguistic nature, is among the most important issues of linguistics. The most pressing questions of terminology include the origin and development of individual terms and terminological systems, the correlation between national and international terminology, the ways and methods of term formation, as well as the characteristics of terminological nomination. The creation of a term is a complex process, and the quantitative increase in terms is only the final result of this process. Therefore, the study of the linguistic features of terms and the methods of their formation is of great interest. The formation of terminology and the study of methods of terminological transformation make it possible to identify linguistic and extralinguistic regularities in the development of terminological systems and provide concrete material for solving the general problem of term theory. Terms represent a significant layer of new vocabulary. Due to modern scientific and technological progress and accompanying social changes, new concepts emerge, sharply increasing the need for nomination. All this leads to the development of terminology, that is, the massive emergence of new terms and entire terminological systems, and causes significant changes in existing systems.

Keywords: Terminology, linguistics, dictionary, term, lexicon.

Hazırda *"termin"* anlayışının ümumi qəbul edilmiş tərifi yoxdur. Müxtəlif təriflərin bolluğu, digər sahələrlə yanaşı, terminin geniş elm sahəsinin obyektı olması ilə izah olunur. T. Kiyak hesab edir ki, *"...hər bir inkişaf etmiş dildə terminlərin sayı ümumi istifadə olunan sözlərin sayından bir neçə dəfə çoxdur və bu gün yeddi rəqəmli rəqəmə bərabərdir"*[2, s. 7].

"Elmin müxtəlif sahələrinin öyrənilməsində terminlər açar rolunu oynayır. Müasir dövrdə elm sahələrinin inkişafı ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması, ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi terminologiyanın müəyyən mənbələr hesabına zənginləşməsi tendensiyasını gücləndirir" [1, s. 5].

Terminin ən əhəmiyyətli linqvistik təriflərini də qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, semantikanı nəzərə alaraq, ixtisaslaşmış anlayışları ifadə edən sözləri terminoloji lüğət kimi təsnif etmək ənənəvi hal alıb. *"Terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir"* [3, s.47]. Terminoloji vahidlərin semantik aspektlərinin tərifləri, terminoloji sistem daxilindəki terminlərin, anlayışlar sistemi vasitəsilə dünyanın idrak və araşdırılması prosesində zəruri olan obyektiv reallıq modelini yaratdığını vurğulayır. Bu kontekstdə, termin, müəyyən bir bilik və ya fəaliyyət sahəsinin (elm, texnologiya, istehsal, incəsənət, ədəbiyyat, iqtisadi və sosial həyat və s.) simvolik modelinin elementi kimi istifadə olunan söz və ya ifadə deməkdir.

Ədəbi lüğətin bir hissəsini təşkil edən terminlər, əsasən, elmi nitq üçün xarakterikdir.

Elmi üslubun dəqiqliyi ixtisaslaşmış elmi lüğət və terminologiyanın istifadəsini əvvəlcədən müəyyən edir.

Termin, müəyyən bir bilik və ya fəaliyyət sahəsindəki bir anlayışı ifadə edən bir söz və ya ifadədir. Elmi ədəbiyyatda üç növ termin istifadə olunur: ümumi elmi, elmlərarası və ixtisaslaşmış.

Ümumi elmi terminlər elmi biliklərin bütün sahələrinə tətbiq olunan anlayışları ifadə etmək üçün nəzərdə tutulub. Bunlara *"sistem"*, *"proqram"*, *"kateqoriya"* və *"funksiya"* kimi sözlər daxildir.

Elmlərarası terminlər müəyyən bir elmlər dəstinə aid olan əsas anlayışların adlarıdır. Məsələn, ümumi texniki, ümumi bioloji, ümumi filoloji və s. Məsələn, *"uyğunlaşma"* termini biologiya, pedaqogika və psixologiyada istifadə olunur. Hər bir bilik sahəsi üçün dar ixtisaslaşmış terminlər istifadə olunur. Məsələn, *"mikroprosessor"* sözü kompüter texnologiyaları ilə məşğul olan elmlərlə əlaqələndirilir.

Dilçilikdə elmlərin inkişafı və müxtəlifliyi, təhsil prosesinin genişlənməsi, texniki nailiyyətlərin istifadəsi və tətbiqinin artması müxtəlif dillərdə sahə terminologiyalarının formalaşdırmış və terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesi gerçəkləşmişdir. Avropa mənbəli terminlərin sistemləşdirilməsi və təsnifatı

terminologiyanın normaya salınmasında vacib əhəmiyyətə malikdir. Məhz təsnifat əsasında terminlərin reseptor dildə assimilyasiyası alınan leksik vahidin maddi formasının qrafik, fonetik, qrammatik və leksik-semantik xüsusiyyətini qəbul edən dilin normasına uyğunlaşması yolu ilə mənimsənilməsi, milli dilin tələblərini ödəməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi məsələləri müəyyənləşdirilməlidir. Mənimsəməyə görə digər dildən alınan terminin alan dilin morfoloji və fonetik normalarına formal olaraq uyğunlaşması, dilin söz yaradıcılığına uyğun gəlməsi, dilin funksional üslublarında işlədilməsi, terminləri qəbul edən dilin öz sözləriylə birləşmələr yaratması, mənaca yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözlərin mənimsənilmə sahəsini təyin etmənin əsas meyarlarını müəyyənləşdirir.

Dilçilikdə müxtəlif sahələr üzrə terminlərin yaranma yollarının müəyyənləşdirilməsi terminologiya sahəsini inkişaf etdirir. Hər bir dilin lüğət tərkibi sosiolinqvistik amillərin təsiri ilə ehtiyac yarandıqda zamanla zənginləşir. Yəni dilin leksikasında ictimai həyatda baş verən dəyişikliklər hər zaman öz əksini tapır. Buna görə də, dilin leksik sistemi hər zaman xalqın mədəniyyətinin və tarixinin daşıyıcısı hesab olunur. Cəmiyyətdə baş vermiş ictimai, siyasi dəyişikliklər, elmi-texniki inkişaf, iqtisadi mədəni həyatda baş verən yeniliklər dil və onun inkişaf qanunlarına əsaslı təsir göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Sayalı Sadıqova // Terminoqrafiyanın funksiyası və ümumi nəzəri məsələləri // - Bakı: AMEA, Terminologiya məsələləri. №1, 2023, s. 5-12
2. Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения - Киев: УМКВО, 1989. - 104 с.
3. Реформатский А.А. Введение и языковедение. Москва : Аспект-пресс, 1967. - 542 с.

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASININ TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Historical Stages of Development of the Azerbaijan Alphabet

NURAY ƏLİYEVƏ

Nuray Aliyeva

naliyssseva22@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Nakhchivan Branch of ANAS

XÜLASƏ

ABSTRACT

Məqalədə Azərbaycan əlifbasının tarixinə nəzər salınaraq göstərilir ki, türk xalqlarının çox qədim dövrlərdən öz əlifbası olsa da, sonra bu əlifba öz yerini ərəb əlifbasına vermişdir. Azərbaycanda da uzun bir tarixi dövr ərzində ərəb əlifbası istifadə olunmuş, bu əlifba ilə zəngin ədəbi, mədəni irs yaranmışdır. Lakin XIX əsrdən başlayaraq ərəb əlifbasının çətinliyi, Azərbaycan dilinin səs quruluşuna uyğun gəlməməsi, çap işində ortaya çıxan problemlər azərbaycanlı ziyalıları narahat etməyə başlamışdır. Başda M.F.Axundzadə olmaqla bir çox ziyalılarımız bu sahədə uzun müddət mübarizə aparmışlar. Onlar əvvəlcə ərəb əlifbası üzərində islahatlar aparmağı təklif etmiş, lakin daha sonra onun tamamilə dəyişərək yeni əlifbaya keçməyi təklif etmişlər. Beləliklə, Azərbaycanda bir sıra əlifba layihələri meydana gəlmişdir. Nəhayət 1929-cu ildə Azərbaycanda latın qrafikası əsasında hazırlanmış yeni əlifbaya keçid baş vermişdir. Bu əlifba 1939-cu ildə kiril qrafikası əsasında hazırlanmış yeni əlifba ilə əvəz olunmuşdur. Nəhayət 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə latın qrafikalı əlifba tətbiq olunmağa başladı. Beləliklə, bir əsrdə üç dəfə dəyişdirilən Azərbaycan əlifbası müasir şəklini aldı.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, əlifba, islahat, Ərəb əlifbası, kiril əlifbası.*

The article reviews the history of the Azerbaijani alphabet and shows that although the Turkic peoples had their own alphabet from very ancient times, this alphabet later gave way to the Arabic alphabet. The Arabic alphabet was also used in Azerbaijan for a long historical period, and a rich literary and cultural heritage was created with this alphabet. However, starting from the 19th century, the difficulties of the Arabic alphabet, its incompatibility with the sound structure of the Azerbaijani language, and the problems arising in printing began to worry Azerbaijani intellectuals. Many of our intellectuals, including M.F. Akhundzadeh, struggled in this area for a long time. At first, they proposed to reform the Arabic alphabet, but later they proposed to completely change it and switch to a new alphabet. Thus, a number of alphabet projects emerged in Azerbaijan. Finally, in 1929, a transition to a new alphabet based on the Latin script took place in Azerbaijan. This alphabet was replaced in 1939 with a new alphabet based on the Cyrillic script. Finally, after Azerbaijan gained independence in 1991, the Latin script alphabet began to be used in the country. Thus, the Azerbaijani alphabet, which had been changed three times in a century, took on its modern form.

Keywords: *Azerbaijani language, alphabet, reform, arabic alphabet, cyrillic alphabet.*

Giriş

Çox qədim dövrlərdən bəri göytürk və uyğur əlifbalarından istifadə edən türklərin V əsrdən başlayaraq bu əlifbalarla yazdığı Orxon-Yenisey abidələri dünya mədəni irsinin ən mükəmməl nümunələrindən hesab olunur. Azərbaycan xalqının və dilinin çox qədim tarixi vardır. Lakin bizim qədim yazılı abidələrimizdə işlənən ortaq türk əlifbası sonradan işləklidən qalmış türk xalqlarının hər biri yeni yazı sisteminə keçmişlər. Qaynaqlara əsasən deyə bilərik ki, hələ e.ə. IV- bizim eranın III əsrlərində Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim Albaniyanın türkdilli

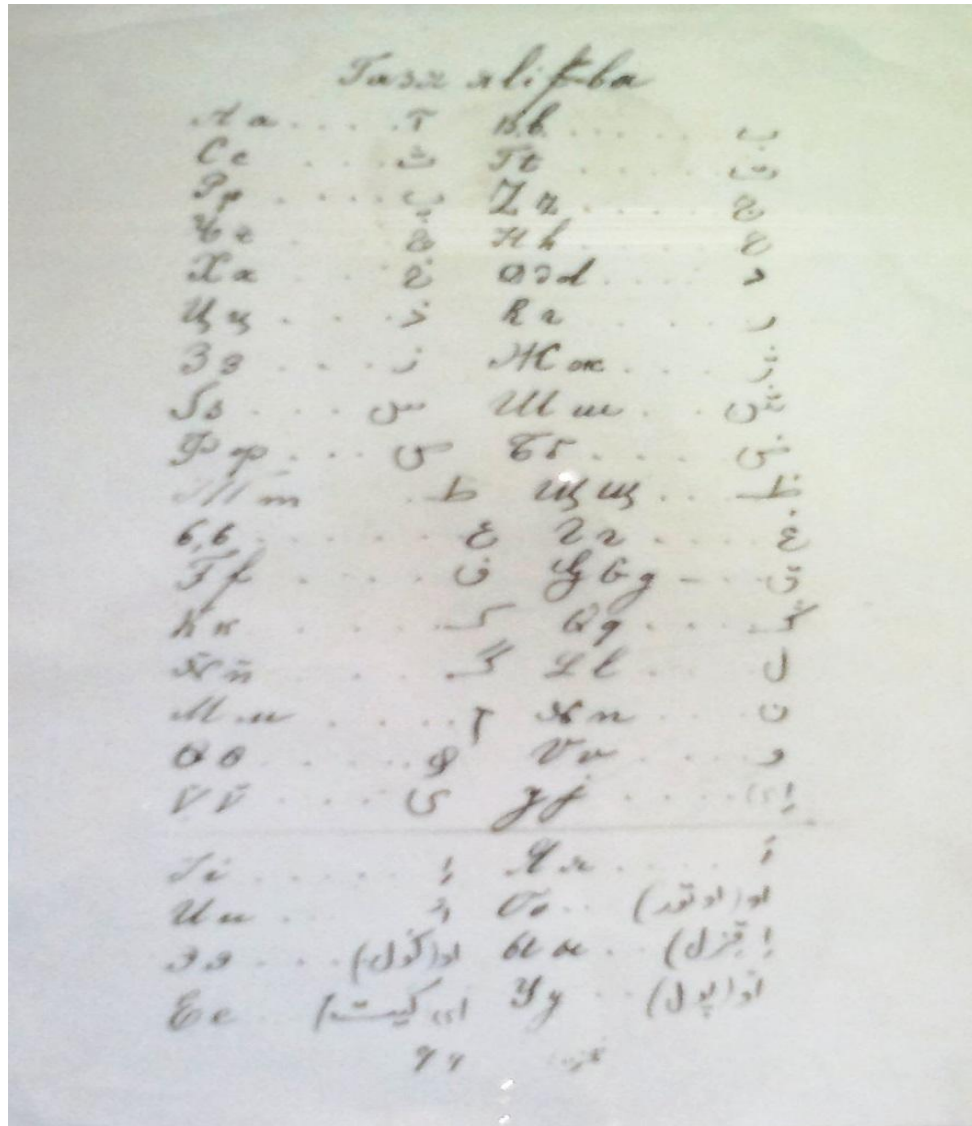
əhalisinin 52 hərfdən ibarət öz əlifbası mövcud olmuşdur. Alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu özünün "Alban tarixi" əsərində yazısı olan xalqlardan danışarkən albanların da adını qeyd edərək, alban əlifbasının təkmilləşdirilməsi üçün görülən işlərdən bəhs edir (Kalankatuklu, 2006, s. 36).

İslam dinin bölgədə yayılmasından sonra dini amillərin də təsiri ilə Azərbaycanda uzun əsrlər boyu ərəb əlifbası istifadə olunmuş, bu əlifba ilə bizim Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvanı, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Qazi Bühranəddin, Şah İsmayıl Xətai, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif kimi görkəmli şairlərimiz böyük bir irs yaratmışlar. Lakin ərəb dili və onun əlifbası Azərbaycan dilinin quruluşuna uyğun olmadığı üçün ondan istifadədə bir çox çətinliklər meydana çıxırdı. Məlumdur ki, ərəb dili sami dillər qrupuna daxildir. Bu dillərdə isə sait səslər çox zəif inkişaf etmişdir və onları ifadə etmək üçün əlifbada xüsusi işarələr yoxdur. Yazıda saitlər yazılmır və ancaq sözün üzərində qoyulan müxtəlif işarələrlə göstərilir. Azərbaycan dilinə isə saitlərin çox güclü mövqeyi var. Bu səslər həm hecanın yaranmasında, həm sözlərin sətirdən-sətrə keçirilməsində böyük rol oynayır. Həmçinin ərəb əlifbasında hərflərin çoxlu yazılış formalarının olması, sözlərin sağdan sola yazılması da dilimiz üçün uyğun deyildi. Ona görə də ərəb əlifbasından istifadə yazı prosesində çox ciddi çətinliklər törədirdi. Məhz bu səbəbdən XIX əsrdə Azərbaycanın bir sıra mütəfəkkirləri ərəb əlifbasına qarşı çıxış edirdilər və onun dilimizin yazı tələblərinə cavab vermədiyi fikrini irəli sürürdülər. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün onlar müxtəlif əlifba layihələri hazırlamağa cəhd göstərirdilər. Bu sahədə ən çox çalışanlardan biri görkəmli mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadə idi. O, bir neçə əlifba layihəsi hazırlamışdır.

Əvvəlcə M.F.Axundzadə ərəb əlifbası üzərində təkmilləşmələr apararaq onu dilimizə uyğunlaşdırmaq təklifi ilə çıxış edirdi. Bununla bağlı o, 1857-ci ildə özünün ilk əlifba layihəsini yaratdı. Hətta M.F.Axundzadə bu layihəsinə dəstək tapmaq və onu bütün Yaxın Şərqdə də yaymaq məqsədilə Osmanlı sultanına məktublar ünvanlamış və 1863-cü ildə İstanbula səfər etmişdir. Əslində İstanbulda onu bu təşəbbüsü çox yaxşı qarşılandı, lakin yenə də yazıda çətinlik törətdiyi üçün qəbul olunmadı. Bununla bağlı M.F.Axundovzadə özü yazırdı: "Əlifbanı dəyişdirmək haqqındakı kitabçanı Rusiya elçisi Draqomanın vasitəçiliyi ilə Türkiyə sədrəzəmi Fuad paşaya təqdim etdim, türkcə pyeslərimi və "Hekayəti Yusif şah"ı da göstərdim. Kitabça sədrəzəmin əmrilə "Cəmiyyəti-elmiyyəyi-Osmaniyyə"də tədqiq edildi, hər xüsusda onu məqbul tapdılar, təqdir etdilər. Lakin həyata keçirilməsini caiz görmədilər. Buna görə ki, yenə bu əlifba kitabçasında gəlmə tərkibində hərflərin bir-birilə birləşməsi təb işi üçün çətinlik törədirdi" (Nuri, 2015). Artıq özünün ikinci cəhdində o, tamamilə ərəb əlifbasından imtina etməyi təklif edərək Avropa yazı sisteminə əsaslanan yeni bir

əlifba layihəsi hazırladı. Azərbaycanın böyük maarifçisi M.F.Axundzadənin əlifbanın dəyişdirilməsi uğrunda yorulmadan apardığı bu mübarizənin əsas məqsədi xalqın cəhalət məngənəsindən çıxaraq savadlanması, tərcümə işini asanlaşdırmaqla insanları daha çox oxumağa, öyrənməyə sövq etməkdən ibarət idi. Düzdür, M.F.Axundzadənin sağlığında onun əlifba layihələri həyata keçmədi. Lakin o, bu işin təməlini qoyaraq özündən sonra gələnlər üçün doğru yol göstərmiş oldu.

M.F.Axundovun ərəb əlifbası əsasında hazırladığı əlifba layihəsi:

Azərbaycanda əlifba islahatı məsələsi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bir çox ziyalılarımızı narahat edirdi. Ömər Faiq Nəmanzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Sultan Məcid Qənizadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Nəriman Nərimanov kimi mütəfəkkirlər öz tənqidi yazılarında tez-tez bu məsələyə toxunur, ərəb əlifbasının çətinliyini, onun xalqın inkişafına mane olmasını dönə-dönə qeyd edirdilər.

M.F.Axundovdan sonra onun maarifçi görüşlərinin, əlifba islahatı sahəsində

gördüyü işlərin ən yaxşı davamçısı Məhəmməd ağa Şahtaxtlı olmuşdur. O dövrün tanınmış ziyalı, naşiri M.Şahtaxtlı özünün yeni əlifba layihəsini 1879-cu ildə Tiflisdə çap etdirdiyi “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” kitabında təqdim etmişdir. Müəllif fəaliyyətinin ilk dövründə ərəb əlifbasında islahatlar aparılmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdisə, 1903-cü ildə onun redaktoru olduğu “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşrə başlamasından sonra bu layihənin çətinliklərini bir daha təcrübə edərək artıq tamamilə ərəb əlifbasından imtina məsələsini irəli sürürdü. Professor Ə.Quliyev yazır ki, bu məsələyə 1914-cü ildə Peterburqda çıxan “Mir islama” jurnalında çap olunan bir məqalədə də işarə edilmişdir: “Bizcə, cənab Şahtaxtinski 5 əlifba layihəsi mövcuddur. Bir çap olunmuş broşürdə o, hər hərfin 4 müxtəlif işarəsini vermişdir. Bu onun “səsli əlifbası”ndan ibarətdir ... Lakin cənab Şahtaxtinski bu əlifba layihələrinə müvəqqəti münasibət bəsləmişdir. O, Şərq latın əlifbasına böyük ümid bəsləmişdir” (Quliyev, 2018). Doğurdan da, M.Şahtaxtlı bütün türk xalqları üçün bu gün üçün də çox aktual olan ortaq əlifba layihəsi hazırlamışdır. “Şərq latın əlifbası” adını verdiyi bu layihəsi Azərbaycanda uzun əsrlər boyu hökm sürən ərəb əlifbası əsarətinə son qoyulmasında və əlifba islahatlarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı. M.Şahtaxtlı özünün Azərbaycan əlifbası ilə bağlı fikirlərini belə şərh edirdi: Söz yoxdur ki, bu əlifbamız o qədər geniş olmalıdır ki, onun ilə Avropa sözlərindən başqa, bütün türk və tatar dillərinin, fars və ərəb dillərinin kəlmələrini dəxi tələffüzə müvafiq yöndə yazmaq mümkün olsun. Belə əlifbamız olduqda tələffüzü türklərə məlum olmayan və ya az məlum olan hər kəlməni öz yazımızla, sonra bu fonetik əlifbamızla yazırıq ki, hər oxuyan tələffüzünü bilsin (Sadiqova, 202, s. 66). M.Şahtaxtlının maarifçilik görüşlərinin əsasında xalqın savadlanması, oyanişı üçün əlifba problemi dayanırdı. Onun fikrincə, yeni əlifba, təkmilləşdirilmiş milli yazı sistemi cəmiyyətin inkişafında ən vacib amildir. Burada isə əsas yük ziyalıların, xüsusən M.Şahtaxtlı kimi xarcdə təhsil almış, qabaqcıl ölkələrin təhsil sitemini əxz etmiş şəxslərin üzərinə düşür. Ona görə də M.Şahtaxtlı bütün həyatını bu yolda mübarizəyə həsr etmişdir.

Azərbaycan dilinin inkişafının dönüş nöqtəsi sayılan 1918-1920-ci illərdə, yeni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaranması və yaranan kimi də dilimizin inkişafı uğrunda fəaliyyətə başladığı dövrdə də əlifba məsələsi diqqətdən kənarda qalmamışdır. Belə ki, 1919-cu il martın 21-də AXC Nazirlər Şurası “Ərəb əlifbası islahatı üzrə komissiyanın yaradılması haqqında” (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, 2005, s. 19) qərar qəbul etdi. Qərarla AXC 3-cü hökumət kabinetində Xalq Maarifi Naziri Nəsim bəy Yusifbəyliyə tapşırılırdı ki, hökumətin nümayəndəsi Xudadat bəy Məlikaslanovla (Yollar naziri) birlikdə ərəb əlifbasında islahatlar aparmaq üçün xüsusi komissiyanı təşkil etsin və baxılması üçün Nazirlər

Şurasına təqdim etsin. Lakin 1920-ci ildə Cümhuriyyətin süqutu onların bütün sahələrdə olduğu kimi bu sahədə apardıqları işin də yarımçıq qalmasına səbəb oldu.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əlifba islahatının gündəmə gəldiyi ilk dövrlərdən ziyalılar məsələyə iki müxtəlif qütblərdən yanaşmışlar. Onların bir qismi “İslahatçılar” adlandırılırdı və ərəb əlifbasının tərəfdarı kimi çıxış edərək yaşanan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün bu əlifbada islahatlar aparmağı daha məqsədəuyğun hesab edirdilər. Onların fikrincə, ərəb əlifbasından ümumiyyətlə imtina etməklə biz qədim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, türk dünyası və islam birliyindən ayrı düşmüş olacağıq. İkinci qütbün tərəfdarları isə “Latınçılar” adlanırdı və onlar, ümumiyyətlə, ərəb əlifbasından imtina etməyi təklif edirdilər. Bu məqamda xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, hətta müasir dövrümüzdə də ərəb əlifbasından imtina ilə bağlı fikirlərdə haçalanmalar mövcuddur və bəzi tədqiqatçılar bunu sovet ideologiyasına xidmət edən bir addım olaraq xalqı öz tarixindən ayırmaq kimi qiymətləndirirlər. Çünki Azərbaycanda ərəb əlifbasından imtina və latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid məhz sovet dövrünə təsadüf edir. Belə ki, 1922-ci ildə latın qrafikalı yeni əlifba layihəsi hazırlanmış və müəyyən bir tarixi dövr ərzində bu əlifba ərəb əlifbası ilə paralel şəkildə istifadə olunmuşdur. 1924-25-ci ildən artıq məktəblərin 1-ci sinfində dərslər yeni əlifba ilə keçilməyə başlandı. Bu tarixi prosesdə 1926-cı ildə Azərbaycanda keçirilən Birinci Türkoloji qurultayın da rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Türk xalqlarının mədəni-elmi həyatında çox mühüm rol oynayan bu yığıncaqda əlifba məsələsi də öz əksini tapmışdır və burada latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin əsas prinsipləri işlənib hazırlanmışdır. Qurultay iştirakçıları arasında da latın qrafikalı əlifba layihəsi birmənalı qarşılanmamışdır və onların bir qismi bunun əleyhinə çıxış edərək ərəb əlifbasının saxlanması təklifini irəli sürürdülər. Məsələn, qurultaydakı çıxışında Bəkir Çobanzadə deyirdi: “Asiya tarixinin ən mühüm, ən uca dövrləri, monqollar, hunlar, teymurilər dövrü, ya islamın yayılma dövrü bu əlifba ilə yazılmışdı. Gələcək türk nəsilləri öz babalarının bu şanlı tarixini oxuya bilməyəcək, kimin övladları olduqlarından xəbərsiz qalacaq və tarixin 1920-ci illərdən başladığını sanacaqlar” (Eyvazova, 2016, s. 69). Lakin qurultay iştirakçıları səs çoxluğu ilə yeni əlifba layihəsinə səs verdilər və beləliklə (101 nəfər latına, 6 nəfər kirilə səs verdi) də 1928-ci ilin oktyabr ayında ölkədə latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidlə bağlı qərar qəbul edildi və 1929-cu ilin yanvarından yeni əlifbanın tətbiqinə başlandı.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə erməni və gürcülər istisna olmaqla bütün SSRİ xalqlarında latın qrafikalı əlifbaya keçid baş vermişdir. Yalnız gürcü və ermənilər öz əlifbalarını saxladılar və bütün sonrakı dövrlərdə də onlar öz əlifbalarından istifadə edirdilər. Bəs nə üçün ilk başlarda Rusiya öz işğalçılıq planlarını həyata keçirdiyi və zorla Sovet bayrağı altında birləşdirdiyi xalqları özünün kiril əlifbasından istifadəyə

məcbur etmədi və məhz latın qrafikalı əlifbaya üstünlük verdi? Bu, əlifba məsələsi ilə məşğul olan tədqiqatçıları daim maraqlandıran bir məsələ idi və onların gəldiyi ümumi nəticə bundan ibarətdir ki, Rusiya onsuz da müstəqilliyini əlindən aldığı və zorla özündən asılı hala saldığı bu xalqlar arasında narazılıqların artacağından ehtiyat edərək belə bir addım atmışdır. Özünün ruslaşdırma siyasətini birdən-birə həyata keçirməyə cəsarət edə bilməmişdir.

1929-cu ildə qəbul olunmuş latın qrafikası əsasında hazırlanmış əlifba:

S	1929-cu il əlifbası	İndiki əlifba	S	1929-cu il əlifbası	İndiki əlifba
1	A a	Aa	18	L l	L l
2	B b	B b	19	M m	M m
3	C c	C c	20	N n	N n
4	Ç ç	Ç ç	21	N̄, n̄	Sağır nun
5	D d	D d	22	O o	O o
6	E e	E e	23	Ө ө	Öö
7	Ə ə	Ə ə	24	P p	Pp
8	F f	F f	25	R r	Rr
9	Ƣ ƣ	G g	26	S s	Ss
10	G g	G g	27	Ş ş	Şş
11	H h	H h	28	T t	Tt
12	X x	X x	29	Y y	Uu
13	İ ı	I ı	30	U u	Üü
14	I i	İ i	31	V v	Vv
15	Z z	J j	32	J j	Yy
16	Q q	K k	33	Z z	Zz
17	K k	Q q	34	'	apostrof

Yeni qəbul olunmuş əlifba 33 hərf və apostrofdan ibarət idi. Bu əlifbada müasir əlifbamızdan fərqli olaraq Ƣ ƣ – ge hərfini, İ ı – ı hərfini, Z z – je hərfini, Q q – ke hərfini, K k – qe hərfini, N̄, n̄ - sağır nun hərfini, Ş ş – şe hərfini, Y y – u hərfini, U u – ü hərfini ifadə edirdi.

Qeyd edək ki, elə qardaş Türkiyə Respublikasında da 1928-ci ildən latın hərflərinə əsaslanan yeni Türk əlifbasına keçid baş vermişdir.

1933-cü ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına bəzi dəyişikliklər edildi. Burada hərflərin sayı əvvəlki əlifbadakı kimi 33 idi və həmçinin apostrof işarəsi də əlifbada öz əksini tapmışdır. Bu dəyişikliklər nəticəsində əvvəlki əlifbada ge hərfini bildirən (Ƣ ƣ) işarə Ğ ğ hərfini ifadə etməyə başladı. Burada Ь ь – ı hərfini, К к – ke hərfini, Q q –qe hərfini, N̄, n̄ - sağır nun hərfini, Ş ş – şe hərfini, U u – u hərfini, Y y – ü hərfini, J j – ye

hərfini bildirirdi. 1938-ci ildə türk dillərinə məxsus ən qədim səslərdən olan sağır nun səsinə ifadə edən (N, n) hərfi əlifbadan çıxarıldı. Beləliklə, Azərbaycanda 1929-cu ildə qəbul olunmuş latın qrafikalı yeni əlifba 1939-cu ilə qədər istifadə edildi. Lakin 1939-cu ildə Azərbaycanda kiril əlifbası əsasında hazırlanmış yeni əlifbaya keçidlə bağlı qərar qəbul edildi və 1940-cı il yanvarın 1-dən yeni əlifba tətbiq olunmağa başladı.

1939-cu ildə qəbul olunmuş kiril qrafikası əsasında hazırlanmış əlifba:

S	1940-cı il əlifbası	İndiki əlifba	S	1940-cı il əlifbası	İndiki əlifba
1	Aa	Aa	22	P p	Rr
2	Б б	Bb	23	С с	Ss
3	В в	Vv	24	Т т	Tt
4	Г г	Qq	25	У у	Uu
5	Ғ ғ	Ğğ	26	Ү ү	Üü
6	Д д	Dd	27	Ф ф	Ff
7	Е е	Ee	28	Х х	Xx
8	Ё ё	Yo	29	Һ һ	Hh
9	Ә ә	Əə	30	Ц ц	Ça
10	Ж ж	Jj	31	Ч ч	Çç
11	З з	Zz	32	Ў ў	Cc
12	И и	İi	33	Ш ш	Şş
13	Й й	Yy	34	Щ щ	Şa
14	К к	Kk	35	Ъ ъ	Ayırma işarəsi
15	Кк	Gg	36	Ы ы	Iı
16	Л л	Ll	37	Ь ь	İncəltmə işarəsi
17	М м	Mm	38	Э э	Ee
18	Н н	Nn	39	Ю ю	Yu
19	О о	Oo	40	Я я	Ya
20	Ө ө	Öö	41	'	apostrof
21	П п	Pp			

Ölkədə kiril əlifbasına keçidin başlıca səbəbi rus dilinin bütün SSRİ xalqları üçün vahid, ortaq dil olması idi. Belə bir vəziyyətdə xalqların müxtəlif əlifbalardan istifadəsi məqsəduyğun deyildi və mərkəzləşmiş hakimiyyətin tələblərinə uyğun olaraq, həmçinin rus dilinin bütün sahələrdə tətbiqini genişləndirmək, asanlaşdırmaq, onun yayılmasına şərait yaratmaq məqsədilə bütün ölkədə vahid əlifbanın tətbiqi daha səmərəli idi. Gürcü və ermənilər isə bu qərardan da kənarda qaldılar və əlifbaları dəyişdirilmədi. 1939-cu ildə təsdiq olunmuş kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbası 40 hərf və apostrofdan ibarət idi. Buraya Azərbaycan dili üçün xarakterik olmayan rus dilindən keçən bəzi sözlərin tərkibində işlənən rus əlifbasındakı Ёё, Йй, Цц, Щщ, Ъъ, Ьь, Ээ, Юю, Яя hərfləri də əlavə edilmişdi. Lakin sonrakı illərdə əlifba üzərində bəzi

təkmilləşdirilmələr aparılaraq 1947-ci ildə Цц hərfi, 1958-ci ildə isə Ёё, Шш, Ъъ, Ьь, Ээ, Юю, Яя hərfləri əlifbadan çıxarıldı, Ыы hərfi isə Jj hərfi ilə əvəz olundu. Eyni zamanda bu əlifbaya rus dilində olmayan, Azərbaycan dilinin öz hərfləri üçün də müəyyən işarələr (Əə, Кк, Үү, Ғғ, Өө) artırılmışdı.

Kiril qrafikası əsasında yaradılmış bu əlifba 1991-ci ilə qədər istifadə olunmuşdur. Lakin SSRİ-nin dağılması ilə ölkələr hər biri, o cümlədən Azərbaycan dövləti 1990-cı ildə öz müstəqilliyini bərpa etdi. Bununla da dövlətin dil siyasəti həyata keçirilməyə başladı ki, onun da əsas hissəsini əlifba məsələsi təşkil edirdi. Beləliklə, 1991-ci ildə Azərbaycanda latın qrafikası əsasında hazırlanmış yeni əlifbaya keçidlə bağlı qərar qəbul olundu. 1992-ci ildən artıq birinci sinifdə uşaqlar latın qrafikalı əlifbanı öyrənməyə başladılar. Lakin yeni əlifbaya keçid birbaşa olmadı, tədricən həyata keçirildi və bir müddət hər iki əlifba paralel şəkildə ölkədə istifadə olundu. Yeni əlifbaya tam şəkildə keçid isə 2001-ci ildə başa çatdırıldı. Bu əlifba 32 hərfdən ibarət idi və 1929-cu il əlifbasına bəzi kiçik dəyişikliklərlə hazırlanmışdı. Bu əlifba layihəsinin hazırlanmasında Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, professor, o dövrdə Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri Afad Qurbanovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Burada dilimizin üçün xarakterik səslərin hər birinin öz işarəsi vardır. Müasir dövrümüzdə latın əlifbasına keçid Azərbaycanda elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafına təkan vermək baxımından da çox əhəmiyyətlidir. Bu əlifba həm türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmasında, onların mədəni-siyasi əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynayır, həmçinin dünya azərbaycanlılarının birliyinin, onların əlaqələrinin genişlənməsinin simvolu kimi də çıxış edir. Bu əlifba həm də ölkəmizin beynəlxalq aləmə çıxışında da bir vasitədir. Azərbaycan dilinin ən yaxşı mühafizəkarı, eyni zamanda istifadəçisi və bilicisi, xalqımızın ümumilli lideri Heydər Əliyevin uğurlu dil siyasətinin bir qolunu da əlifba sahəsində görülmə işlər təşkil edirdi. Məhz bu işlər çərçivəsində ulu öndərimiz 9 avqust 2001-ci ildə imzaladığı fərmanla avqustun 1-i Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi təsbit edilmişdir. Bu isə dövlətin və onun rəhbərinin milli dilə və xalqın dəyərinə çevrilmiş milli əlifbaya olan hörmət və ehtiramının ən yaxşı nümunəsidir. 2004-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda əvvəlki dövrlərdə çap olunmuş əsərlərin böyük bir hissəsi latın qrafikalı yeni əlifba ilə oxuculara təqdim olunur.

Əlifba xalqın yazı mədəniyyətini formalaşdıran əsas vasitədir. Azərbaycan əlifbası aid olduğu xalqın taleyi kimi keşməkeşli tarix yaşayaraq günümüzdə çatmışdır. Xalqın keçmişini özündə əks etdirən əlifba bu gün artıq xalqımız kimi müstəqil, ümumtürk müstəvisində istifadə olunaraq türk xalqları arasında mühüm ünsiyyət vasitəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild. (2005). Bakı: Lider, 472 s.
2. Eyvazova, R. (2016). Birinci Türkoloji Qurultayda qoyulan məsələlərə akademik Tofiq Hacıyevin münasibəti. "Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans:Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar" beynəlxalq konfransın materialları, I hissə, Bakı: s. 67-70.
3. Kalankatuklu, M. (2006). Albaniya tarixi. Bakı: Avrasiya press, 296 s.
4. Quliyev, Ə. (2018). Bakı Dövlət Universitetinin yaradıcılarından biri – Məhəmməd ağa Şahtaxtlı. 525-ci qəzet 26 may.
5. Nəsirova, A. Azərbaycanda əlifba mərhələləri - <https://muallim.edu.az/news.php?id=6892>
6. Nuri, E. (2015). Azərbaycanda əlifba islahatçıları 1 avqust, <https://modern.az/az/news/82181>
7. Sadiqova, S. (2020). Nəriman Nərimanov və Azərbaycan dili. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 176 s.

HƏRBİ HAZIRLIQ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN DÜZGÜN NİTQ VƏ ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Issues of Formation of Students' Correct Speech and Communication Culture in Military Training Lessons

CAVANŞİR ZEYNALLI

Javansher Zeynalli

cavanzeynalli@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-0481-6992>

PƏRVİZ ALLAHVERDİYEV

Parviz Allahverdiyev

pervizallahverdiyev06@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-1962-8824>

VÜQAR SALMANOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

ABSTRACT

Hərbi hazırlıq dərslərində düzgün nitq və ünsiyyət mədəniyyəti şagirdlərin hərbi mühitdə aydın, səliqəli və intizamlı danışmaq bacarıqlarını formalaşdırmağa xidmət edir. Bu məqsədlə dərslərdə müxtəlif praktik məşğələlər keçirilir. Şagirdlər komandaların düzgün və inamli şəkildə verilməsini məşq edirlər və növbə ilə komandir rolunda çıxış edirlər. Eyni zamanda rəhbər və xidmət yoldaşları ilə düzgün müraciət qaydalarından istifadə etməyi öyrənirlər. Bu prosesdə rütbə və vəzifəyə uyğun hörmət formalarına riayət etməyə xüsusi diqqət yetirilir. Praktik tapşırıqlar zamanı məlumatın qısa, dəqiq və məntiqli şəkildə çatdırılması bacarıqları inkişaf etdirilir. Şagirdlər raport verməyi və hərbi terminlərdən düzgün istifadə etməyi də öyrənirlər. Dərslərdə müxtəlif situasiya tapşırıqları, dialoqlar və müzakirələr təşkil olunur ki, bu da onların ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bundan əlavə, şagirdlər başqalarını diqqətlə dinləmək, fikirlərini aydın ifadə etmək və kollektiv daxilində əməkdaşlıq etmək vərdisləri qazanırlar. Belə praktik fəaliyyətlər nəticəsində şagirdlərdə intizamlı danışmaq, qarşılıqlı hörmət və düzgün ünsiyyət mədəniyyəti formalaşır.

In military training classes, proper speech and communication culture serve to develop students' ability to speak clearly, neatly, and with discipline in a military environment. For this purpose, various practical exercises are conducted during lessons. Students practice giving commands correctly and confidently, taking turns in the role of commander. At the same time, they learn to use appropriate forms of address when communicating with their superiors and fellow servicemen. Special attention is paid to observing respect forms corresponding to rank and position. During practical tasks, skills of conveying information briefly, accurately, and logically are developed. Students also learn how to report and correctly use military terminology. Lessons include situational tasks, dialogues, and discussions, which help improve their communication abilities. In addition, students acquire habits of listening attentively to others, expressing their thoughts clearly, and cooperating within the collective. As a result of such practical activities, students develop disciplined speech, mutual respect, and proper communication culture.

Açar sözlər: *Hərb, dərslər, hazırlıq, düzgün, nitq və ünsiyyət.*

Keywords: *military, lesson, training, proper speech and communication.*

Giriş

Orta təhsil müəssisələrində və hərbi liseylərdə tədris olunan hərbi ixtisas fənləri şagirdlərin həm bir vətəndaş kimi formalaşmasına kömək edir, eyni zamanda onların gələcəkdə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin ordu sıralarında məharətlə xidmət etməsinə şərait yaradır. Bunun üçün Azərbaycan Elm və Təhsil

Nazirliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinin bilikdə gəldiyi fikir birliyi yeni və gənc nəslin hərbi potensialını xeyli dərəcədə gücləndirməkdədir. Biz bilirik ki, ora təhsil müəssisələrimizdə və eyni zamanda hərbi məktəblərdə və hərbi akademiyalarda bu işin öhdəsindən gələn və öz hərbi bilik və bacarıqlarını şagirdlərə öyrədən müəllimlərimiz az deyildir. Onların hərbi bilik və bacarıqlara malik olmaları və bu bilik və bacarıqların ərafda, icimaiyyətdə, ordu və bölmələrdə düzgün ifadəsi üçün lazımi addımların atılması konfrans materialımızın əsasını təşkil edir.

Şagirdlərin düzgün nitq və ünsiyyət mədəniyyəti məsələləri ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji kollektivin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Müxtəlif fənlərin tədris prosesində şagirdlərin vətənpərvərlik və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinə, vətəndaşlıq borcunun yerinə yetirməsinə, komanda ilə işləmək qabiliyyətinə, hərbi terminlərdən düzgün istifadə bacarığında, hərbi idman oyunlarının təşkili və keçirilməsində, yuxarı rütbəli şəxslər və hərbiçi yoldaşları ilə dialoqda səlis və düzgün danışma nitqinin formalaşması vacib haldır. Onların sağlam ruhlu və sağlam düşüncəli insanlar kimi inkişaf etməsində və formalaşmasında müstəsna rol oynayır. Hərbi yönümlü təlim prosesində düzgün nitq və ünsiyyət mədəniyyəti planlı sürətdə və ardıcıl aparılması orta məktəblərdə tək çağırışa qədərki hazırlıq rəhbərlərinin deyil, məktəb rəhbərliyi və bütün pedaqoji kollektivin ümumi iş prinsipi olmalıdır. Üzərinə düşən konkret vəzifələrin icrasında var qüvvəsini əsirgəməyən, bu işə diqqət və ehtiramla yanaşan təhsil işçilərinin məqsədi eyni nöqtədə vətənin gələcəyi üçün layiqli övlad yetişdirmək istəyində birləşir. Respublikamızda deyilən keyfiyyətlərə malik olan, qarşısında duran vəzifələrin icrasına səy göstərən, zəhmətdən qorxmayan və bütün şagirdlərə aşılayan müəllimlər çoxdur. Onların sırasında ibtidai sinif, tarix, ədəbiyyat, Azərbaycan dili, fiziki tərbiyə və gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı müəllimləri var. Şagirdlərin milli ordu sıralarına hazırlığı, gələcəyin əsgəri, zabiti olması ideya düşüncəsini formalaşdırmaq işinin təşkili onların vəzifəsidir və bu işin hansı səviyyədə aparılması birbaşa onların fəaliyyətindən asılıdır.

Hərbi hazırlıq dərslərində düzgün nitq və ünsiyyət mədəniyyəti şagirdlərdə aşağıdakı keyfiyyətlərin qazanılmasında mühim rol oynayur.

- Şagirdlərə səlis və aydın danışmaq nitqinin formalaşdırılması;
- Komandada işləmək bacarığı;
- İdarəçiliyin təmin olunması və bacarıq qabiliyyətinin formalaşması;
- Hərbi bilik və bacarıqlardan və hərbi terminlərdən düzgün istifadə;
- Şagirdlərdə vətənpərvərlik hislərinin aşılması;
- Hərbi fənlərə (topoqrafiya, sıra hazırlığı, taktiki hazırlıq, atəş hazırlığı, tibbi hazırlıq və s.) olan marağın yaradılması;

- Hərbi nizam-intizamın formalaşdırılması;
- Düzgün nitq mədəniyyətinin və hərbi mədəniyyətin formalaşdırılması

Belə ki, təlim prosesi zamanı şagirdlərin düzgün nitq və ünsiyyət mədəniyyəti məsələləri inkişaf etdirilməsində Azərbaycan ordusuna dair materiallardan istifadə etmək ön planda durur. Ümumtəhsil müəssisələrində məktəb rəhbərliyi ilə xüsusən humanitar fənn müəllimlərinin və “Çağırışa qədərki hazırlıq” fənn müəlliminin birgə təşkil etdiyi, hərbi kabinələrdə, şəhidlərin adını daşıyan sinif otaqlarında, düşərgələrdə, təlim meydançalarında sevə-sevə verdikləri hərbi bilik və bacarıqlar, Azərbaycan ordusunun uğur və qələbələrinə həsr olunmuş materialların işıqlandırılması, hərbi nizam intizamın, şagirdlərlə səlis danışmaq məsələlərinin izah olunması və s. kimi hərbi sahədə mözuların təbliği təlim prosesində öz əksini tapmaqla şagirdlərin gələcək həyatlarında, hərbi xidmət keçməsinə, nümunəvi əsgər və zabıt olmasına xeyli kömək edəcəkdir. Lakin bu işin orta məktəblərdə necə və hansı dərəcədə tətbiq olunması məktəb rəhbərliyinin fənn müəllimləri ilə birgə çalışmaqından, olara necə kömək göstərməyindən bilavasitə asılıdır.

Silahlı Qüvvələrimizin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin “Çağırışa qədər hazırlıq” fənninə və onu tədris edən müəllimlərə göstərdiyi dövlət qayğısı hər zaman diqqət mərkəzindədir. Bunun üçündə orta məktəbdən hərbi peşəsinə yiyələnmək istəyən gənclər az deyildir. Son dövrlərdə Azərbaycan ordusunun xalqımıza qazandırdığı tarixi nailiyyətlər gənclərdə ruh yüksəkliyinin yaranmasına birmənalı şəkildə təsir etdi. Müəllimlərin şagirdlərə Azərbaycan ordusunun nailiyyətlərindən faktlar gətirməklə, əyani vasitələrdən istifadə etməklə onlara ordumuzun gücünü, xalqımızın qırılmaz iradəsini subut etdi. Çağırışa qədərki hazırlıq dərslərində dəmir yumruğun Vətənə qazandırdığı hərbi nailiyyətlər qürur hissi ilə öyrənilməkdədir. Bununla da şagirdlərdə zəngin vətənpərvərlik təcrübəsi formalaşmış olur.

Şagirdlərin düzgün nitq və ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması məsələlərində pedaqoji vasitə hesab etdiyimiz müəllim-şagird əməkdaşlığına diqqət yetirilməli bir sıra mühüm cəhətləri durur ki, pedaqoji prosesdə bunlara xüsusi əhəmiyyət verilməsi vacibdir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Müəllimin pedaqoji texnikaya malik olması, səs texnikasının müxtəlif çalarlarından istifadə edə bilməsi. Müəllimin nitqi, mimikası bir-birini tamamlamalıdır. Odur ki, müəllim Azərbaycan ordusunun nailiyyətlərini, qələbə və uğurlarını bilməli, çıxışlarında yüksək pedaqoji texnikaya yiyələnməli, bu sahədə özünü inkişafa diqqət yetirməlidir;

2. Müəllimin bu prosesdə şagirdlərdə öz güclərinə inam yarada bilmə qabiliyyətinə malik olması. Müəllim şagirdlərə inandığını, tapşırıqların öhdəsindən

gələ biləcəklərinə inandığını, onlara çatdırmağı və özünün hərəkət və davranışında hiss etdirməyi bacarmalıdır.

3. Müəllimin hər bir şagirdin hərbi bilik, bacarıq və qabiliyyətini düzgün müəyyənləşdirə bilməsi və onları nəzərə alması. Müəllimdən geniş müşahidəçilik qabiliyyəti, pedaqoji diaqnostikanın metodlarından bacarıqla faydalana bilmə qabiliyyəti tələb edən bu məsələ pedaqoji biliklərin verilməsində mühüm önəm daşıyır;

4. Müəllimin şagirdlərin düzgün nitq və ünsiyyət mədəniyyəti məsələlərində psixi xüsusiyyətlərə dərinlən bələd olmaqla psixoloji maneələrin aradan qaldırılması qabiliyyətinə malik olması. Psixoloji maneələrin olması istər-istəməz məktəblilərin təlim prosesində geridə qalmasına, onlarda özlərinə inamsızlığın yaranmasına və nəticədə bir qism şagirdin təlim müvəffəqiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "Azərbaycan Respublikasında hərbi xidmətə çağırışın əsasları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı: 10 iyun, 1992-ci il. s.24.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Çağırışa qədərki hazırlıq fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (X-XI siniflər) Bakı: 2013. s. 61.
3. Eyvazov, Q. Çağırışa qədərki hazırlıq. Dərslik 11-ci sinif, Bakı: Şərq-Qərb, 2023. s.208
4. Əhmədov, H.H. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: Təhsil, 2006. 264 s.
5. Səriyev, Ə.Ç. Müəllim-şagird münasibətləri haqqında Bakı: Maarif, 1981. 46 s.
6. Təhsil Haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009. 80s.
7. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). Bakı: "Kurikulum" jurnalı, 2010, №3, s.115-130.

QEYRİ-VERBAL KOMMUNİKASIYA VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Non-Verbal Communication and Its Features

RAMİLƏ SÜLEYMANOVA

Ramile Suleymanova

ramile_suleymanova@list.ru

<https://orcid.org/0009-0006-3008-2854>

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Azerbaijan State Agrarian University

XÜLASƏ

Elm sübut edir ki, ətrafdakılarla ünsiyyət qurmaq insanın əsas əqli və fiziki qabiliyyətlərinin inkişafı üçün zəruri meyardır. İnsanların nitq ünsiyyətinə əsaslanan verbal kommunikasiya və bədən dili vasitəsilə həyata keçirilən qeyri-verbal kommunikasiya növləri mövcuddur. Bu məqalədə qeyri-verbal kommunikasiya və onun xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Qeyri-verbal kommunikasiya dedikdə, fərdlər arasında nitq və dil vasitələrindən istifadə etmədən baş tutan informasiya mübadiləsi nəzərdə tutulur. Məlumatın ötürülməsi mimika, jestlər, panto-mimika və bir çox digər vasitələr hesabına həyata keçirilir. Bu ünsiyyət növünün əsas aləti fərdin bədənidir. Qeyri-verbal kommunikasiya informasiyanı daha dolğun ötürmək, məlumatın ötürülməsinin verbal (şifahi) üsulunu zənginləşdirmək və tamamlamaq, ünsiyyətin effektivliyini artırmaq və hər bir fərd üçün anlaşılıqlığı təmin etmək baxımından zəruridir. Həmçinin bu vasitələr həmsöhbətin xarici hərəkətlərinə əsasən onu emosional səviyyədə anlamağa, onun hər hansı bir məsələyə münasibətini və baş verənlərə reaksiyasını müşahidə etməyə imkan verir ki, bu da ünsiyyət prosesində əvəzsiz rol oynayır. Bu sahədə aparılan çoxsaylı tədqiqatlar sayəsində biz bu gün belə ünsiyyət formasından effektiv şəkildə istifadə edirik. Lakin çox vaxt onun hansı elementlərə söykəndiyini və əsas funksiyalarının nələrdən ibarət olduğunu dərk etmirik. Bu məlumatların nəzərdən keçirilməsi, informasiyanı digər insanlara maksimum dərəcədə aydın və anlaşılıqlı formada ötürmək üçün qeyri-verbal vasitələrdən daha şüurlu şəkildə istifadə etməyə imkan verəcək, həmçinin bəzi maraqlı aspektləri üzə çıxaracaqdır.

Açar sözlər: *kommunikasiya, kinesika, mimika, jestlər, qeyri-verbal ünsiyyət*

ABSTRACT

Science proves that establishing communication with others is a necessary criterion for the development of a person's basic intellectual and physical abilities. There are types of communication based on verbal interaction—speech communication—and non-verbal communication carried out through body language. This article discusses non-verbal communication and its features. Non-verbal communication refers to the exchange of information between individuals without the use of speech or language tools. The transmission of information is carried out through facial expressions, gestures, pantomime, and many other means. The main instrument of this type of communication is the human body. Non-verbal communication is essential for conveying information more fully, enriching and complementing the verbal (oral) method of transmission, increasing the effectiveness of communication, and ensuring comprehensibility for each individual. Moreover, these means allow one to understand the interlocutor on an emotional level based on their external movements, to observe their attitude toward a particular issue, and to see their reaction to events, which plays an irreplaceable role in the communication process. Thanks to numerous studies conducted in this field, today we use this form of communication effectively. However, often we do not realize which elements it relies on and what its main functions are. Reviewing this information will allow us to use non-verbal means more consciously to transmit information to others in the clearest and most understandable way possible, while also revealing some interesting aspects.

Keywords: *communication, kinesics, facial expressions, gestures, non-verbal communication*

Giriş

Kommunikasiya bütün canlıların həyatının ayrılmaz hissəsidir. Ətrafınızdakı insanlar davranışları, hərəkətləri və söylədikləri sözlərlə sizinlə ünsiyyət qururlar. İki insan bir-birinin fərqiə vardıqda ünsiyyət başlayır. Sizi görməsinə baxmayaraq salam

verməyən bir insan sizə “Mənim üçün önəmli deyilsən!” mesajını ötürür. Başqa birisi isə “Bu halın nədi, bir az özünü düzəlt!” deyirsə, bu, “Sən mövcudsansa da, bir çatışmazlığın var!” mesajını verir [2, 144-145]. İnsanlar məlumatları əsasən nitq vasitəsilə ötürürlər, amma ünsiyyət yalnız sözlərlə olmur. İnsanlar həm də qeyri-verbal yolla, yəni jest, mimika, baxış və digər siqnallarla məlumat verir. Verbal və qeyri-verbal kanallar bir-biri ilə sıx bağlıdır və qarşılıqlı təsir göstərir. Qeyri-verbal siqnallar xüsusilə əhəmiyyətlidir, çünki onlar daha spontan və səmimidir. Qeyri-verbal kommunikasiya insanlar arasında şifahi danışığından əvvəl yaranıb və erkən dövrlərdə sağ qalmağa kömək edib. Sonradan bu, şifahi bacarıqların inkişafına təkan verib. Bəzi qeyri-verbal qabiliyyətlərimiz, məsələn qoxu hissi, şifahi bacarıqlar artdıqca zəifləsə də, jestlər və paralingvistik kimi bacarıqlar şifahi danışığıla paralel olaraq inkişaf edib. Qeyri-verbal siqnallar şifahi danışığından fərqli olaraq daha instinktiv və ixtiyarsızdır.

Qeyri-verbal kommunikasiyanın verbal ünsiyyətdən bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətləri vardır. Bunlardan biri qeyri-verbal kommunikasiyanın situativ xarakter daşımasıdır. Qeyri-verbal ünsiyyət şəraitində insanların yalnız informasiya mübadiləsi anındakı vəziyyətini anlamaq mümkündür. Verbal ünsiyyətdən fərqli olaraq, burada başqa yerdə olan əşyalar və ya baş verən hadisələr haqqında məlumat əldə etmək qeyri-mümkündür. Digər bir fərq isə qeyri-verbal informasiya mübadiləsinin sintetikliyindədir. Yəni, bu mesajları ayrı-ayrı tərkib hissələrinə parçalamaq demək olar ki, mümkün deyil. Halbuki verbal ünsiyyətdə bütün elementlər (sözlər, frazalar, cümlələr) bir-birindən aydın şəkildə ayrılır. Lakin bu o demək deyil ki, qeyri-verbal ünsiyyətin bu özəlliyi məlumatın emalını çətinləşdirir; əksinə, bədən hərəkətləri hər kəs üçün anlaşıqlı və əlçatan olduğundan, xarici göstəricilərin “sürətli oxunması” ünsiyyəti daha sürətli edir. XX əsrin sonlarında qeyri-verbal davranışın ünsiyyətdə rolu diqqət mərkəzinə gəldi. Aydın oldu ki, yalnız sözlərə baxmaq kifayət deyil; qeyri-verbal siqnallar olmadan ünsiyyətin mahiyyəti tam başa düşülə bilməz. Bu səbəbdən verbal və qeyri-verbal siqnalların qarşılıqlı təsirini izah edən nəzəriyyələr işlənib hazırlanmağa başladı.

Qeyri-verbal kommunikasiya anlayışı XX əsrin 50-ci illərində formalaşmışdır. Dəqiq deyə bilərik ki, hələ nitq yaranmamışdan insan öz istək, qorxu, həyəcanlarını bədən hərəkətləri və səslərlə çatdırırdı. Yəni bədən dili verbal dildən əvvəl yaranıb. Çarlz Darvinin 1872-ci ildə nəşr olunmuş “İnsan və heyvanlarda emosiyaların ifadəsi” adlı əsər, “bədən dili”nin tədqiqatına təkan vermişdir.

Q.Kreydlin qeyd edir ki, qeyri-verbal semiotika aşağıdakı elmləri əhatə etdir:

1. paralingvistik (nitqə əlavə olaraq səslərlə ifadə olunan kodlarla məşğul olan elm);
2. kinesika (jestlər və jest hərəkətləri ilə bağlı elm);
3. okulesika (göz dili və insanın ünsiyyət zamanı vizual davranışı ilə bağlı elm);
4. auskultasiya (insanlar arasında

kommunikativ qarşılıqlı təsir zamanı audio davranışı öyrənən elm); 5. qaptika (toxunma dili və taktil kommunikasiya ilə məşğul olan elm); 6. qastika (qida və içkilərin işarəvi və kommunikativ funksiyaları ilə bağlı elm); 7. olfaksiya (qoxu dili ilə məşğul olan elm); 8. proksemika (kommunikasiya zamanı məkanın tədqiqi); 8.xronemika (kommunikasiya zamanı zamanın tədqiqi); 9. sistemologiya (insanların ətraf mühitini təşkil edən obyekt sistemləri ilə bağlı elm) [4, 22]. Q.Kreydlin kitabında qeyri-verbal semiotikanın beş elm sahəsini əsas götürür: paralingvistika, kinesika, okulesika, qaptika və proksemika [4, 22]. Nitqi müşayiət edən və ya onun mənasını dəyişdirən qeyri-verbal və nitqə aid əlavə ünsiyyət vasitələrini öyrənən dilçilik sahəsi paralingvistika adlanır. Bu sahə intonasiya, səs tembr, danışığın yüksəkliyi (gücü), pauzaların nitqin qavranılmasına necə təsir etdiyini araşdırır. Danışq sürəti bir şəxsin nə qədər sürətli və ya yavaş danışdığını ifadə edir və bu, başqalarının bizim emosional vəziyyətimiz və zəka səviyyəimiz barədə təəssürat yaratmasına səbəb ola bilər. Səs həcmi kimi, danışq sürətindəki dəyişikliklər də başqalarının verbal mesajları qəbul etmə və anlama qabiliyyətinə təsir göstərir. Yavaş danışan bir şəxs dinləyiciləri darıxdıra və onların diqqətinin dağılmasına səbəb ola bilər. Sürətli danışan isə izlənməsi çətin ola bilər və mesajın sürətli çatdırılması əslində diqqəti əsas məzmunundan uzaqlaşdırır. Ümumiyyətlə, yüksək səs daha intensiv hesab olunur, lakin yumşaq səs müəyyən ton və üz ifadəsi ilə birləşdirildikdə eyni dərəcədə intensiv ola bilər. Biz adətən səs həcmimizi mühitə, insanlar arasındakı məsafəyə və münasibətlərin xarakterinə uyğun tənzimləyirik. Burada paralingvistik vasitələr bizə yardımçı olur. Paralingvistik vasitələr nitq kommunikasiyasında bir neçə funksiya daşıyır: Təkrarlama-vokal göstəricilər digər verbal və qeyri-verbal siqnalları möhkəmləndirir. Məsələn, "Mən əmin deyiləm" ifadəsini tərəddüdlü səs tonu ilə demək. Tamamlama-vokal göstəricilər verbal və qeyri-verbal mənanı genişləndirir və ya dəyişdirir. Məsələn, "O çox savadlı tələbədir" cümləsini deyərkən istifadə olunan səs tonu və gücü həmin fikrin nə dərəcədə səmimi olduğunu və ya istehza ilə deyilib-deyilmədiyini göstərir. Vurğulama-vokal göstəricilər mesajın müəyyən hissələrini vurğulamağa imkan verir və bu da mənanın düzgün anlaşılmasına kömək edir. Məsələn: "O mənim dostumdur", "O mənim dostumdur" və ya "O mənim dostumdur".

Əvəz etmə-vokal göstəricilər bəzi hallarda verbal və ya qeyri-verbal vasitələrin yerini tuta bilər. Məsələn, "Mən səni dinləyirəm və başa düşürəm" demək əvəzinə "aha" demək. Ziddiyyət yaratma - vokal göstəricilər bəzən digər verbal və ya qeyri-verbal siqnallarla ziddiyyət təşkil edə bilər. Məsələn, bir şəxs "Mən yaxşıyam" desə də, bunu qısa və kəskin tonla deyərək əslində əksini ifadə edə bilər.

Kinesika ünsiyyətdə əlavə ifadə vasitəsi kimi istifadə olunan jestlər, duruşlar və bədən hərəkətlərinin toplusudur. Kinesika sözlərlə verilən mesajı tamamlayır və ya

bəzən əvəz edə bilər. Kinesika gözlə görünən hərəkətlərdən ibarətdir və ünsiyyət zamanı qarşılıqlı münasibəti tənzimləməyə xidmət edir. Bu yalnız üz və bədən hərəkətləri deyil, həm də xarici görünüş, gediş, yazı tərzini kimi şeyləri əhatə edir. Kinesik vasitələrə jestlər, mimika, duruş və göz teması daxildir. Bunlar həm fizioloji (məsələn, əsnəmə, uzanma, rahatlama), həm də simvolik hərəkətlərdən (məsələn, qələbəni göstərən yumruq sıxma) ibarət ola bilər. Jestlər cəmiyyətin inkişafında dildən (nitqdən) xeyli əvvəl yaranmışdır. Hətta jestlər insanın danışa bilməsi və fikirlərini ifadə etməsi üçün əsas vasitə olmuşdur. Daha dəqiq desək, jestlər insanın uzunmüddətli həyat təcrübəsinin məhsuludur. Buna görə də jestlərin ayrıca tərcüməçisi yoxdur. Göründüyü kimi, jestlər sözün mənası ilə sinxron şəkildə həyata keçirilir və nəticədə nitq daha təsirli olur. Hər ölkədə jestlər fərqli mənaya malikdir. Bütün jestlər ixtiyari və qeyri-ixtiyari, həmçinin mədəni və fizioloji olaraq müəyyən edilir. Məsələn, əllərin qaşınması, qələm fırlatmaq kimi hərəkətlər fizioloji jestlərdir və buna adaptiv jestlər deyilir - bunlar əsasən özünə və ya əşyaların istifadəsinə yönəlir. Lakin əksər jestlər mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş, simvolik və razılaşdırılmışdır.

Azərbaycan dilində bu və ya digər jest və hərəkəti bildirən kifayət qədər sabit və sərbəst birləşmələr, ifadələr vardır, bunlar insanın müxtəlif vəziyyətlərini: təəccübünü, səmimiyyətini, həyəcanını, kəşməyini, narazılığını, pərtliyini və s. bildirir. Məsələn: başı aşağı salmaq, başı bulamaq, başı oynatmaq, qol qaldırmaq, qolları çarpazlamaq, əlləri yellətmək, əli ürəyin üstünə qoymaq, əlləri bir-birinin üstünə qoymaq, barmaq silkələmək, burun göstərmək və s. [5, 55]. Qeyri-verbal ünsiyyətdə duyğu və düşüncələrimizi ifadə etmək üçün mimika xüsusi rol oynayır. Həmsöhbətimizin simasında təbəssüm və xoş mimika gördükdə, bizə aydın olur ki, təqdim etdiyimiz məlumat mənimsənilib, qarşı tərəf onu uğurla emal edib və ünsiyyəti davam etdirməyə müsbət köklənib. Əksinə, həmsöhbətimizdə çatılmış qaşlar, qapalı poza və ya gərgin mimika kimi zidd əlamətlər müşahidə etdikdə, vəziyyəti dəyişmək üçün informasiyanın ötürülmə tərzini mümkün qədər tez dəyişməyə çalışırıq. Lakin həmsöhbətin müxtəlif xarici reaksiya əlamətlərini daha doğru şərh edə bilmək üçün qeyri-verbal kommunikasiyanın elementləri ilə tanış olmaq lazımdır.

Okulesika gözlər vasitəsilə insanların ünsiyyətini öyrənən elm sahəsidir. Baxışlar və göz dili ünsiyyətin ən vacib vasitələrindən biridir. Buna görə də sözlərlə və gözlə ifadə olunan mesajların bir-birinə necə təsir etdiyini araşdırmaq dilçilər və mədəniyyətlərarası ünsiyyət mütəxəssisləri üçün önəmlidir. "Okulesika - insanların göz dili və vizual davranışını öyrənən elmdir" [4, 375]. Göz kontaktı söhbətləri başlatmaq və tənzimləmək üçün faydalıdır. Kiminləsə ünsiyyət qurmaq mümkündür və kobud görünməmək üçün danışmağa başlamazdan əvvəl adətən qarşı tərəfin gözünü tutmaq yaxşı fikirdir. Göz kontaktından qaçmaq və ya gözünüzü bir yerdən

başqa yerə çevirmək başqalarına sizin aldatıcı və ya diqqətsiz olduğunuzu düşündürə bilər. Göz kontaktınızı yayındıra biləcək diqqət dağıdan amilləri minimuma endirmək üçün saatı hərəkət etdirər, qapını bağlaya və ya pərdələri çəkə bilərsiniz. Göz kontaktından qaçmaq maraqsızlıq, aşağı özünəinam və ya mənfi emosiyalar kimi qəbul edilə bilər, lakin eyni zamanda bu, üzünü qorumaq strategiyası kimi də istifadə edilə bilər. Mədəni etinasızlıq anlayışı sosial norma kimi başqaları ilə göz kontaktından çəkinməyi izah edir. Bu, gözlənilməz sosial vəziyyətlərdə, məsələn, kimsənin yıxıldığını görərkən və ya yad bir şəxsin mənfi emosiyalarını (məsələn, ağlamaq) ifadə etdiyi zaman tətbiq olunur. Sıx məkanlarda başqaları ilə göz kontaktından qaçarkən də mədəni etinasızlıqdan istifadə edirik. Kimsə gözlərinə baxmırsa, dərhal onun sizi dinləmədiyini və ya nəşə gizlətdiyini düşünməyin. Çünki gözlərini yayındırmaq bəzən insanın fikirləşdiyini də göstərir. Ona görə, bir az dayanıb soruşa bilərsiniz: “Fikirləşmək üçün vaxt lazımdır?” və ya “Təkrar izah edimmi?” “Yan baxış” – baş və üz düz irəliyə baxarkən gözləri sola və ya sağa yönəltmək – fərqli mənalar daşıya bilər: maraq, qeyri-müəyyənlik və ya hətta qəzəb. Yan baxışa bir az qaldırılmış qaş və ya gülümsəmə əlavə olunarsa, bu maraq deməkdir. Qaş çatmaqla birləşsə, adətən qeyri-müəyyənlik göstərir. Amma qaş çatmaq və qəzəbli üz ifadəsi olarsa, bu düşmənçiliyi ifadə edə bilər [6, 179]. Kommunikasiyanın, yəni ünsiyyət məkanının öyrənilməsi ilə məşğul olan elm proksemika adlanır. Bu termin ABŞ antropoloqu Eduard Holl tərəfindən XX əsrin 60-cı illərində təklif edilmişdir. Bu elm insanın ünsiyyət məkanını necə qavradığını, necə mənimsədiyini və istifadə etdiyini araşdırır. Proksemikanın predmeti qeyri-şifahi konseptuallaşdırma və məkana dair mədəni təşkilatdır; həmçinin insanların ünsiyyət zamanı məkanı qavrama, təşkil etmə və istifadə etmə üsullarının öyrənilməsidir [4, 457].

Hər hansı bir şəxsin bizə münasibətdə seçdiyi məkan, məsafə onun haqqında müəyyən məlumat verir və bizim davranışlarımızı şərtləndirir. Məsələn, əgər siz boş metro və ya elektrik qatarı vaqonunda hərəkət edirsinizsə və dayanacaqda vaqona tanımadığınız bir şəxs daxil olursa, həmin şəxs sizin yanınızda ya da birbaşa qarşınızda əyləşərsə, böyük ehtimalla özünüzü narahat hiss edəcəksiniz. Eyni şəkildə, çoxlu boş yerlərin olduğu bir kafe və ya kinoteatra daxil olduqda, orada artıq əyləşmiş bir şəxsin dərhal yanında yerləşən yerlərdən birini seçməyiniz ehtimalı azdır. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, ictimai məkanlarda tanımadığınız şəxslərin proksemik davranışlarını tənzimləyən xüsusi bir qayda mövcuddur. Həmin qaydaya əsasən, insan seçim azadlığı olan vəziyyətdə mümkün qədər həmin məkanda olan digər şəxslərdən uzaq məsafədə yerləşməyi üstün tutur. Əgər insan hər hansı səbəbdən bu qaydanı pozaraq başqasının şəxsi məkanına müdaxilə edərsə, bu cür davranış adətən qərəzli, aqressiv qəbul olunur. Şəxsi məkan pozulduqda insanlar adətən qeyri-şifahi

yollarla buna reaksiya verirlər: yaxınlıq səviyyəsini azaltmaq, bədən mövqeyini dəyişmək və başqalarından uzaqlaşmaq üçün əşyalardan istifadə etmək. Yaxınlığı azaltmaq üçün biz diqqəti azaldır və başqaları ilə göz təmasını minimuma endiririk. Həmçinin bədənə ön tərəfini başqalarından uzaqlaşdırırıq, çünki bu hissədə əsas duyğu orqanları və həssas sahələrimiz yerləşir [1, 45].

Toxunma vasitəsilə ünsiyyətin öyrənilməsi qaptika elmi adlanır. Qeyri-verbal ünsiyyətin başqa formalarından fərqli olaraq, toxunmanı necə istifadə etməli olduğumuz barədə bu elm vasitəsilə daha aydın məsləhət və təlimatlar ala bilərik. Toxunma insanın sosial inkişafı üçün vacibdir və o, həm qonaqpərvər, həm qorxuducu, həm də inandırıcı ola bilər. Toxunuşun bir neçə növü vardır, o cümlədən funksional-peşəkar, sosial-nəzərəlayiq toxunuşlar və s. [3, 47–76]. Funksional-peşəkar səviyyədə toxunuş müəyyən bir məqsədlə bağlı olur. Məsələn, biz bərbərlərin, saç ustalarının, həkimlərin, tibb bacılarının toxunuşuna icazə veririk; bu toxunuşlar peşəkar kontekst olmasa, yaxın və ya uyğun olmayan kimi qəbul edilə bilərdi. Sosial-nəzərəlayiq səviyyədə isə sosial cəhətdən qəbul edilmiş toxunuş davranışları qarşılıqlı əlaqələri başlatmağa kömək edir. Əl sıxmaq, qola və ya çiyinə yüngül toxunuş etmək sosial-nəzərəlayiq toxunuşa nümunədir. Əl sıxma, əslində, qısa müddətli əl tutma jestidir. Lakin uzun müddət əl tutmaq funksional-peşəkar və sosial-nəzərəlayiq səviyyədə çox yaxın və uyğun olmayan bir hərəkət hesab edilir. Funksional-peşəkar və sosial-nəzərəlayiq səviyyələrdə toxunuşun hələ də interpersonal nəticələri vardır. Məsələn, saç ustası ilə müştəri arasındakı və ya tibb bacısı ilə xəstə arasındakı toxunuş peşəkar və yaxın olmayan olsa da, terapeutik və rahatlaşdırıcı təsirə malik ola bilər. Bundan əlavə, sosial-nəzərəlayiq toxunuş mübadiləsi ilkin təəssüratların formalaşmasına təsir edir ki, bu da qarşılıqlı əlaqənin və münasibətin necə inkişaf edəcəyinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Material və metodlar

Məqələdə analitik metod, müşahidə metodu və təhlil və müqayisə metodundan istifadə olunmuşdur. Analitik metodun köməyi ilə qeyri-verbal kommunikasiya haqqında mövcud elmi ədəbiyyatın, tədqiqatların və nəzəriyyələrin sistemli şəkildə təhlili aparılmışdır. Bu metod vasitəsilə kommunikasiya növlərinin xüsusiyyətləri və funksiyaları müəyyən edilmişdir. Müşahidə metodunun köməyi ilə insanların mimika, jestlər və bədən dili vasitəsilə bir-biri ilə necə ünsiyyət qurduqları, emosional vəziyyətlərini necə ifadə etdikləri üzə çıxarılır. Təhlil və müqayisə metodlarının köməyi ilə verbal və qeyri-verbal kommunikasiya üsulları arasında fərqlər və qarşılıqlı təsirlər təhlil edilmişdir. Məqalə hazırlanarkən elmi ədəbiyyatdan (qeyri-verbal kommunikasiya və bədən dili haqqında yazılmış kitablardan), gündəlik müşahidə materiallarından (insanların gündəlik ünsiyyətdə istifadə etdikləri jestlər, mimika və

panto-mimik davranışlar) istifadə olunmuşdur.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-verbal ünsiyyət insanın nitqdənkənar davranışının bütün formalarını əhatə edir və kommunikativ prosesdə bəzən köməkçi, bəzən isə müstəqil rol oynayır. Mimika və jestlər dinləyicinin istəyindən asılı olmayaraq birbaşa onun şüuraltına çoxlu informasiya ötürür. Onlar verbal təsiri yalnız gücləndirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onu zəiflədə də bilər. Verbal və qeyri-verbal ünsiyyət növləri arasında uyğun və səmərəli əlaqənin qurulması olduqca vacibdir, çünki onlar bir-biri ilə sıx bağlıdır. Hər iki sistem eyni vaxtda işləyir və həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə malikdir. Buna baxmayaraq, demək olar ki, verbal və qeyri-verbal kommunikasiya çox vaxt bir-birini tamamlayır. Hər iki sistem həm mədəni qaydalara, həm də təbii qanunlara əsaslanır və müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir: mədəniyyətin ifadəsi, emosiyaların çatdırılması, həyəcan və narahatlığın bildirilməsi, yaxınlıq və münasibətin göstərilməsi, inandırma, aldatma və üstünlük nümayiş etdirmə.

Ünsiyyətin əksər funksiyaları bu iki növün birlikdə işləməsi ilə həyata keçirilir. İnsanlar əsasən dil vasitəsilə ünsiyyət qursalar da, qeyri-verbal vasitələr bəzən daha vacib rol oynayır. Əsas məsələ onların hansı nisbətdə olması deyil, qeyri-verbal ünsiyyətin dil ilə yanaşı mövcud olması və demək olar ki, həmişə onu müşayiət etməsidir. Bu isə ünsiyyət prosesində həm şüurlu, həm də şüuraltı səviyyələrdə fəal iştirakın təmin olunmasına şərait yaradır. Bu isə insanların ünsiyyətdə həm şüurlu, həm də şüuraltı şəkildə fəal iştirak etməsinə kömək edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Andersen P. Nonverbal Communication: Forms and Functions. CA: Mayfield, 1999.
2. Cüceloğlu D. Keşkesiz bir yaşam için iletişim donanımları. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2014
3. Heslin R., Apler T. Touch: A Bonding Gesture, Nonverbal Interaction. London: Sage, 1983.
4. Крейдлин, Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. Москва: Новое литературное обозрение, 2004.
5. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: Elm və təhsil, 2021.
6. Pease A., Pease B. The Definitive Book of Body Language. New York, NY: Bantam, 2004.

XALQ ŞAİRİ MƏMMƏD ARAZIN BƏDİİ DİLİ ÜSLUBİ NÜMUNƏVİLİK KİMİ

The Artistic Language Style of the People's Poet Mammad Araz as an Exemplary Style

RAMİZ QASIMOV

Ramiz Gasimov

ramizqasimli44@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9905-4348>

AMEA Naxçıvan Bölməsi,

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu,

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ANAS Nakhchivan Branch,

Nakhchivan Teachers Institute,

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Məqalədə Xalq şairi Məmməd Arazın bədii dilinin araşdırılması ilə Azərbaycan dilinin lüğəvi və ifadə zənginliyi ortaya çıxarılmış, Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və zənginləşdirilməsi baxımından nümunəvililiyi qiymətləndirilmişdir. Göstərilmişdir ki, Xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılıq dili özünün obrazlı, metaforik ifadə imkanları ilə zənginliyi baxımından xüsusi diqqət cəlb edir. Xalq şairinin istifadə etdiyi lüğəvi vahidlər mənə dəqiqliyi, ifadə dürüstlüyü, fikir ifadəliliyi baxımından nümunəvilik və özünəməxsusluq ortaya qoyur. Xalq şairinin bədii dili Azərbaycan ədəbi dilinin ifadəliliyi baxımından olduqca nümunəvi və praktik baxımdan yararlılığı ilə seçilir. Şairin bədii dilində fikir ifadəliliyi metaforik, obrazlı ifadə texnikası ilə birgə, lüğəvi zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Şair bədii dilində həm dilin fəal istifadə edilən lüğəvi imkanlarından, həm də ədibin regionuna aid dialektizm nümunələrindən istifadə ilə səciyyəvi və əhəmiyyətliyi ilə seçilir. Şairin obrazlı ifadəsində sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edən epitet, təşbeh, metafor, metanimiya, simvol, şəxsləndirmə, təkrir və s. bədii təsvir və ifadə vasitələri onun bədii dilinə zənginlik qatır.

Açar sözlər: *Məmməd Araz, bədii dil, dilin zənginliyi, metaforik ifadə imkanları.*

ABSTRACT

The article reveals the lexical and expressive richness of the Azerbaijani language by examining the artistic language of the People's Poet Mammad Araz, and evaluates its exemplary nature in terms of preserving and enriching the purity of the Azerbaijani language. It is shown that the creative language of the People's Poet Mammad Araz attracts special attention in terms of its richness with figurative and metaphorical expression possibilities. The lexical units used by the People's Poet reveal exemplarity and uniqueness in terms of meaning accuracy, honesty of expression, and expressiveness of thought. The artistic language of the People's Poet is quite exemplary in terms of the expressiveness of the Azerbaijani literary language and is distinguished by its practical usefulness. The expressiveness of thought in the poet's artistic language, along with the metaphorical and figurative expression techniques, attracts attention with its lexical richness. The poet's artistic language is distinguished by its characteristic and significant use of both the actively used lexical possibilities of the language and the dialectisms of the region of the writer. In the poet's figurative expression, the artistic means of description and expression such as epithet, simile, metaphor, metonymy, symbol, personification, repetition, etc., which attract attention from the point of view of artistry, add richness to his artistic language.

Keywords: *Mammad Araz, artistic language, the sonority of the language, metaphorical expression possibilities.*

Giriş

Azərbaycan dilinin leksik-semantik zənginliyi və ifadə əlvanlığını nəzəri və praktik baxımdan nümunə olaraq ortaya qoyan xalq şairi Məmməd Arazın bədii dilinin araşdırılması tədqiqatın aktuallığını müəyyənləşdirir. M.Arazın bədii dili həm ədəbi dilin fəal lüğət fondu, həm də passiv fonduna daxil olan dialektizm nümunələri ilə olduqca zəngindir. Şairin bədii dili söz və ifadə sərrastlığı, obrazlı ifadə əlvanlığı və texnikası, metaforik ifadə imkanları ilə zəngin və əhatəlidir. Tədqiqatda məqsəd bu örnəklərin həm ədəbi dildə passivləşməkdə olan leksik vahidlərin fəallaşması, həm də ana dilinin saflığının qorunması üçün ana dilinin öz daxili hesabına lüğət fondunun zənginləşdirilməsi nümunələrini ortaya çıxarmaq baxımdan əhəmiyyətini ortaya qoymaqdan ibarətdir.

Tədqiqat zamanı təsvir, analiz və sintez, statistik, müqayisəli, sinxron və b. tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Xalq şairi Məmməd Arazın bədii dilində metaforik ifadəlilik və üslubi modellər

Xalq şairi Məmməd Araz ana dilini mövzu edən hər hansı bir şeir yazmasa da, onun bütün yaradıcılığı ana dilinin gözəlliyi, üslubi rəngarəngliyi, leksik zənginliyi baxımından çox münasib və təqdirəlayiqdir. Ana dili onun yaradıcılığında gözəlləşir, zənginlik, mənalılıq və üslubi rəngarənglik qazanır. Onun yaradıcılığında maraqlı bədii ifadə və təsvir vasitələri, qeyri-adi məcazlar, rəmzləşmələr, üslubi müxtəlifliklər, qəribə təzadlar, ölçü vasitələri, bənzətmələr və s. istifadə olunur. “Kəndim, balacasan, çox balacasan” şeirində müəllif maraqlı ölçü, müqayisə nümunələri ortaya qoyur:

Kəndim, balacasan, çox balacasan...

Sənin qayğılarn yuxuluq deyil,

Mənim yuxularım yuxuya sığmaz.

Elə qorxular var, qorxulu deyil,

Elə qorxular var, qorxuya sığmaz [Məmməd (a), 2004, s. 221].

Və yaxud elə həmin şeir də daxil olmaqla müxtəlif əsərlərində maraqlı *təzadlar* istifadə edir, *üslubi antonimlik*, bədii-estetik *antitezalar* ortaya qoyur. Bədii ədəbiyyatda çox işlənən bu üslubi fiqurun “*əsasında həyatı bir təzad dayanır. Təzad da obrazlılığı gücləndirir, əşyaların əlamətlərini, məna, fərq və ziddiyyətlərini real göstərir*” [Hacıyev, 1999, s.225]. Həmçinin “*antiteza ziddiyyətli anlayışları bir-birindən fərqləndirməklə bərabər, üslubi effekt yaratmaq üçün də istifadə edilir. Ədəbiyyatşünaslıq və üslubiyyat kitablarında antiteza antonim sözlərdən, obrazlardan və situasiyalardan yaranan fiqur kimi müəyyənləşdirilir...*” [Əfəndiyeva, 1980, s.71].

Danışmaq da yüküdür,

Susmaq da yüküdür!

Böyük dünyamızın *kiçik* dərdləri

Böyük dərdlərindən daha böyükdür [Məmməd (a), 2004, s. 224].

Şair bir bənd daxilində “böyük və kiçik” kimi leksik təzadlardan yerində istifadə etməklə bərabər, bir misra - Böyük dünyamızın kiçik dərdləri, Böyük dərdlərindən daha böyükdür - daxilində daha maraqlı antitezalar – bədii təzadlar yaratmağa nail ola bilmişdir. Bu misrada bir sətir daxilində “böyük dünyamızın kiçik dərdləri” kimi antiteza yarada bildiyi kimi, bu sətrin özünə də təzad olan ikinci antiteza ilə yaradılmış digər bir sətir ortaya çıxarmışdır: Böyük dərdlərindən daha böyükdür. Eləcə də:

Kiçik bir qayanın döşündən *qopub*

Böyük bir dünyanın mehinə *dönmək* [Məmməd (b), 2004, s.57].

Və yaxud:

Qara cildə çap eləyin kitabımı,

Məndən sonra.

Fəqət soyadımı

Süd rəngilə həkk edin ora.

Qoy mən

Qara torpaq üstündə

Üfüqə doğru gedən

Ağ yola bənzəyim [Məmməd (b), 2004, s.59].

Və ya:

Mən burdan baxıram bütün aləmə,

Bu yerin *qışı* da *yazımdır* mənim.

Axan çaylarına *lal sudur* demə,

Onlar *min nəğməli sazımdır* mənim [Məmməd (b), 2004, s.49];

Gəldim qarşıladi güllər-çiçəklər,

Gedirəm, əl edir boz biçənəklər [Məmməd (a), 2004, s.39];

Sonra kim *söndürüb*, kim *yandıracaq?* [Məmməd (a), 2004, s.106];

Dağın *zirvəsində gün-günortadır*.

Dərənin *dibini* haqlayır *axşam* [Məmməd (b), 2004, s.54].

Maraqlı, özünəməxsus *təkrirlər* də onun yaradıcılığında bütün özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir, bədii-estetik təsir, poetik əlvanlıq yaratmaqla bərabər, oxucuya yeni fikir, ideya, məna əxz etdirir. Məlum olduğu kimi, “*təkrir mətləbi, məntiqi vurğunu, ahəngi və misraların musiqililiyini dərinləşdirir, qayə-məzmunun təkriri fikrin, lövhə, mənzərə və detalların tələbi ilə yaranır*” [Hacıyev, 1999, s.226]. Xalq şairi M.Arazın yaradıcılığında da təkrirlərdən çox böyük sənətkarlıq və ustalıqla istifadə

edilmişdir:

Mən neçə yol danışmışam Arazla...

Hansı *dildə* danışmışam? –

Bilmirəm!

Quş *dilində* danışmışam –

Bilmirəm!

Daş *dilində* danışmışam –

Bilmirəm.

Mən neçə yol danışmışam Arazla.

O, dərəyə "*mənim*" deyib,

Mən "mənim".

Deməmişik: "Mən səninəm", "sən mənim".

Deməmişik: dili birik, yolu bir,

Barı *birik*, varı *birik*, yoxu *bir* [Məmməd (b), 2004, s. 218].

Diqqət edilsə, tək bu nümunə Xalq şairi Məmməd Arazın ana dilinin leksik üslubi imkanlarından necə məharətlə yararlandığına dair ən layiqli nümunə kimi təqdim oluna bilər. Bu nümunədə təkrir üstünlük təşkil edir. Görüldüyü kimi, birinci bənd, əsasən, "danışmışam" sözünün təkrirlərilə diqqəti cəlb edir, eləcə də birinci və sonuncu misra təkrar olaraq istifadə edilir. Bu azmış kimi misralarda "quş, daş" kimi assonas yaradan səslərdən ibarət sözlərdən daxili qafiyə yaratmaq, habelə "quş dili", "daş dili" kimi simvollaşmış ifadələrdən məharətlə istifadə ortaya qoyulur. Bu məharətini şair şeirin ikinci bəndində də böyük sənətkarlıqla davam etdirir. Üç misra daxilində "mən" şəxs əvəzliyi müxtəlif dəyişmə halında beş dəfə istifadə edilib. Məlum olduğu kimi, dilçilik sahəsində qrammatika fəlsəfəsində "mən" şəxs əvəzliyi özünüdərkin nümunəsi hesab edilir. "Qrammatikanın fəlsəfəsi" kitabında da deyildiyi kimi, "mən" şəxs əvəzliyinin ortaya çıxması insanın özünü dərk etməsi ilə bağlıdır. Bədii ədəbiyyatda da "mən" şəxs əvəzliyi özünüdərkin, habelə oyanışın, intibahın təzahürü kimi çıxış edir. Bu bənddə də şair bu amilə - özünüdərək amilinə, ideyasına diqqəti yönləndirmək istəmişdir. Amma bundan ziyadə şair daha çox diqqəti "mənəmlik" üzərinə gətirməyə çalışmış, Arazla özünün mənəmlik iddiasında olmadığına, ideya, fikir, məslək birliyinə malik olduqlarına diqqət ayırmaq istəmişdir. Bu mənada şair "mən" şəxs əvəzliyini öz yaradıcılığında ənənəvi olaraq "mənəmlik" anlamında istifadə etmiş, müxtəlif fikirlilik, "mənəmlik" içərisində vahid "mənlik", birlik, həmrəylik ideyası ifadə etmişdir. Buna görə də bu bənddə şair birlik mənasında "bir" sözündən də düz beş dəfə istifadə edərək "mən" – "mənəmlik" amilinin əksinə olaraq "var, yox, dil, yol" [bu ikisi üslubi təzaddır – R.Q.] kimi təzadlar arasında

vahidlik - "birlik" anlamında istifadə etmiş, təzadları birləşdirmişdir. "Mən" əvəzliyinin müxtəlif şəkillərdə dəyişilmiş formalarının təkririnə Məmməd Arazın yardıcılığında öz ideya və məzmunu ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən "Məndən ötdü, qardaşıma dəydi" şeirində də rast gəlmək mümkündür:

Məndən ötdü...

Qəza ötsün *məndən*, - *dedi*.

Ötən kimi "*mən-mən*" *dedi*:

"*Mən-mən*" dedi bir ölkədə

nə qədər *xan*,

Onlar "*mən-mən*" deyən yerdə

Sən olmadın, Azərbaycan! [Məmməd (b), 2004, s.61]

Ümumiyyətlə, bu şeir Xalq şairi Məmməd Arazın xüsusi istedadla yazdığı bədii təkrir üzərində qurulmuş əsərlərindən biridir. Şeirin adından da göründüyü kimi, burada əsas motiv, ideya "mən" amilinin üzərində qurulmuşdur. Buna görə də şeirdə dəfələrlə təkrar edilən "mən" şəxs əvəzliyi və onun müxtəlif şəkillərdə dəyişilmiş formaları əsərin bədii ruhunu, məğzini, mənasını, əsas ideyasını təşkil edir. Şeirin düz 19 yerində "mən" şəxs əvəzliyinin dəyişilmiş şəkillərindən bədii təkrir olaraq istifadə edilir. Bu şeirin bir özünəməxsusluğu da əsərin "sən-mən" opponentliyi üzərində qurulmasıdır. Şeirdə nə qədər "mən" əvəzliyi və onun dəyişilmiş şəkillərinə rast gəlinirsə, elə bir o qədər də "sən" əvəzliyi və müxtəlif dəyişmələrdə işlənmiş şəkillərinə rast gəlinir. Maraqlıdır ki, bu şeirdə "sən, mən" bədii təkrir yaradan sözlər olmaqdan başqa həm də bədii təzad yaratmaq funksiyasını da yerinə yetirir.

Maraqlı bədii ifadə və təsvir vasitələri yaradan Xalq şairi başqa bir şeirində - "Ağlayan qayalar" əsərində də təkrirlərdən istifadə edərkən bir yerdə fərqlilik yaratmağa, digər birində isə müqayisələndirib birləşdirməyə çalışmışdır:

Kimisi qələbə-kef damağında,

*Kimisi ölüm*lə yaxalaşırlar [Məmməd (b), 2004, s.55].

Və yaxud:

Analar qovrulub yol qırağında.

Analar daş olub yol qırağında [Məmməd (b), 2004, s.55].

Birinci nümunədə "kimilərin" kef damağında olduqlarını acısı ilə dilə gətirən şair "kimilərin" də ölümə çarpış-vuruşda olduğunu yana-yana dilə gətirir, eyni insanları amallara, qayğılara görə fərqləndirir. Lakin ikinci nümunədə şair yol qırağında qovrulan, daş olan anaları hislərilə, niyyətlərilə birləşdirir, eyniləşdirir. Və yaxud "Bir axşamın balladası" əsərində:

...*Bu axşam* fikrimlə o qədər acam.

Lap bütün gecəni yesəm, doymaram.

Bu axşam qəlbimdən gəlib keçəni
Bütün ulduzlara desəm, doymaram.
Bu axşam...özümdə yoxam *bu axşam*.
Bu axşam özümdə dəfn olunmuşam.
Bu axşam od *yoxdur məhəbbətimdə*

Bir ünvan, ad *yoxdur məhəbbətimdə* və s. [Məmməd (b), 2004, s.63].

Adı "Bir axşamın balladası" olan bu şeirdə də şair öz fikirlərini daha tutarlı şəkildə ifadə etmək və başlıca ideyanı ortaya qoymaq üçün düz on beş dəfə "bu axşam" ifadəsini işlədir və "bu axşam"lardan ibarət mükəmməl bədii təkrir yaradır. Həmçinin bu şeirdə bir misra daxilində:

Aparın, aparın, aparın

Amma

Onu tuş etməyin hissiz adama,

Onu qoşa *duran*,

Onu illər boyu baş-başa *duran*

Daşlara verin [Məmməd (b), 2004, s.65];

və yaxud:

Qəlbimi *görməyi bacarmazdılar*,

Sinəmi *görməyi bacarmazdılar*.

...*Kim kimin* gözündən qapardı dərdi,

Kim kimin qəlbində buz əridərdi [Məmməd (b), 2004, s.64] və s. kimi uğurlu bədii təkrirlərini işlətmişdir.

Habelə ayrı bir yerdə:

Adamların gülüşündən nəğmə qaparlar,

Adamların gülüşünə nəğmə qatarlar.

Yarpaqların uşaq dilli şənlikləri *var*,

Yarpaqların uşaq əlli çəpikləri *var* [Məmməd (b), 2004, s.62], -

deyə misraların önündə eyni sözlərdən bədii təkrir – anafora yaradan şair həm də bu sözlərin işləndiyi fikirlərin maraqlı bədii təzadını yaradır. Misraların özündə bədii təkrir yaradan şair sona doğru "qaparlar, qatarlar" kimi sözlərilə üslubi bədii təzad ortaya qoyur.

Xalq şairinin yaradıcılığında xüsusi ədəbi çəkisi və bədii mövqeyi olan "Azərbaycan – dünyam mənim" şeirində də mövzunun açılması, ideyanın dolğunlaşması və bütün təsir gücü ilə müəyyənləşməsi istiqamətində qüdrətli şair "Azərbaycan" sözünün təkrarından sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Bu şeirdə əsas məqsəd, başlıca ideya Azərbaycanı bir vətəndaş məhəbbəti, sevgisi fonunda tərənnüm, vəsf və təqdim etməkdir:

Azərbaycan – qayalarda bitən bir çiçək,
Azərbaycan – çiçəklərin içində qaya.
Mənim könlüm bu torpağı vəsf eləyərək,
Azərbaycan dünyasından baxar dünyaya.

Azərbaycan – mayası nur, qayəsi nur ki,
Hər daşından alov dilli ox pla bilər.
“*Azərbaycan*” deyiləndə ayağa dur ki,
Füzulinin ürəyinə toxuna bilər [Məmməd (b), 2004, s.74].

Bu şeirdə də statistik təhlil nəticəsində deyə bilərik ki, əsas, başlıca qayənin açılması, poetik təsirin artması istiqamətində “*Azərbaycan*” sözündən bədii təkrir olaraq istifadə edilmiş, doqquz dəfə təkrar olunmuşdur. Şairin bu tipli şeirlər silsiləsinə “*Qəfil*” adlı əsəri də nümunə ola bilər:

Bir haray yuxuma güllə boşaltdı,
Bir duyğu səsiymiş oyadan məni.
Qəfil bir səksəkə qoynuna atdı,
Oyatdı bir *qəfil* yuxudan məni.

Qəfil baş kəsmələr, *qəfil* asmalar,
Qəfil qasırğalar yadıma düşdü.
Qəfil hökmləri *qəfil* yazmalar,
Naqəfil dargalar yadıma düşdü [Məmməd (b), 2004, s.111] və s.

“*Qəfil*” başlığı altında yazılan bu əsərdə “*qəfil*” bədii təkrir olaraq müvəffəqiyyətlə istifadə olunub. Bu şeirdə də bədii təkrir olaraq “*qəfil*” sözü düz on səkkiz dəfə istifadə edilib və şeirdə mövzunun açılması, ideyanın müəyyənləşməsində müstəsna rol oynayıb.

Aparılan təhlillər və edilən müşahidələr nəticəsində qətiyyətlə demək olar ki, Xalq şairi Məmməd Araz yaradıcılığında bədii əsərin mövzu-məzmununun tam açılması, bədii ideyanın ortaya çıxması istiqamətində təkrir ən mükəmməl və çevik şəkildə işlənən üslubi vasitə kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, Xalq şairi Məmməd Arazın şeir dilində, poetik üslubunda təkrirlər bədii ifadə vasitəsi, poetik fiqur kimi ön sırada gəlir və demək olar ki, bütün yaradıcılığını əhatə etməklə yaradıcılıq üslubunu-qanununu təşkil edir. Konkret çoxsaylı əsərlərini göstərmək olar ki, bu əsərlər bədii təkrirlər üzərində qurulub. Onun fərdi yaradıcılıq üslubunu da elə təkrirlərdən ibarət üslub kimi müşahidə etməkdə hər kəs haqlıdır. Bu cəhətdən eyni sözün eyni və ya fərqli mənalarda [yəni omonim kimi – R.Q.] istifadə edilməsi Məmməd Araz şəriyyətinin,

üslubu və dilinin ilkin səciyyəsi kimi ortaya çıxır. Bu arada ikinci yeri bədii fiqur kimi təzadlar tutur. Olduqca orijinal bədii təzadlar – antiteza yaradan şair fikirlərinin ifadəsində bu bədii vasitədən uğurla istifadə edir.

Olduqca fərqli, özünəməxsus bədii ifadə və təsvir vasitələri yaradan şairin əsərlərində diqqətəşayan **şişirtmə-mübaligə, hiperbola** nümunələrinə də rast gəlmək mümkündür. *“Bədii məntiqdə onun vəzifəsi aşyanı, insanın meyil və münasibətlərini müqayisə yolu ilə böyütmək, qaldırmaq, bədii çalarla vüsətəndirmək və canlandırmaqdır”* [Hacıyev, 1999, s.219-220]. Məmməd Araz yaradıcılığında qeyri-adi müqayisə vasitəsilə əmələ gələn bu mübaligələr öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Hətta qüdrətli sənətkarın böyük məharətlə ərsəyə gətirdiyi və Şamil Əsgərova ithaf etdiyi “Daş qartal” şeiri, demək olar, başqdan-ayağa mübaligə və maraqlı metaforalar üzərində qurulub:

Sanki dağ hirslənir: bu nə duruşdur,
Nə qədər çəkərmiş qartal uçmağı?!
Daşı qartal etmək dağlara xoşdur,
Qartalın daşlığı kiçildir dağı [Məmməd (b), 2004, s.55].
Və yaxud şairin yaratdığı maraqlı metafor [əlamət köçürülməsi] nümunələri:
Mənim cığırlarım qoltuğunda çən,
Arzumun dalınca dağa çıxıbdır.
Mənim arzularım dağ kəllərindən
Diksinib bir daşda yoxa çıxıbdır [Məmməd (b), 2004, s.55].

Bir alim dilindən qopdu qığılıcm,
Oyandı hövlnak daş qərinələr [Məmməd (b), 2004, s.103].

Zaman çəkicinin möhürü yoxsa,
Zaman kəlbətini dişini zağlar.
Zaman gözlüyünü gözünə taxsa,
Yerlər də yerində oturacaqlar [Məmməd (b), 2004, s.107].

Hardasa dil açdı bir çoban neyi,
Hardasa bir həzin bulaq ağladı.
Kiminsə taleyi quzu taleyi,
Kiminsə dalınca quzu ağladı... [Məmməd (b), 2004, s.128].
Metanimiyalar:
Heyrətindən donmuş idi Dəlidağ,
Nəfəs çəkib işqırırdı od-ocaq.

Göymü yeri, yermi göyü udacaq,
Buludlar üfiqdə əli qaşında...
Təbriz ağlayırdı dağlar başında [Məmməd (b), 2004, s.76].

Bu gecə yuxumda Arazı gördüm,
Arazı belə tox görməmişdim heç.
Arazı bəxtindən çox razı gördüm,
Üstündən yol atdı: "Cəsarətlə keç!" [Məmməd (b), 2004, s.181] və s.
Xalq şairinin sənətkarlığında şəxsləndirmə də ən fəal bədii fiqur kimi istifadə edilir.

Bu gecə yuxumda Arazı gördüm,
Arazı belə tox görməmişdim heç.
Arazı bəxtindən çox razı gördüm,
Üstündən yol atdı: "Cəsarətlə keç!" [Məmməd (b), 2004, s.181] -

bəndinin bu cəhətdən özünəməxsus yeri var. Burada – bu bənddə, fikrimizcə, metanimiya, yəni ad dəyişmə var. Çünki burada Araz sadəcə insani əlaməti daşımaqla kifayətlənməyib, daha çox bir xalqın – azərbaycanlıların, özü də Cənubi azərbaycanlıların taleyi timsalında görünməklə onların adından çıxış edir. Bu mənada bu şeirdə Araz məhz metanimiyadır, bizim fikrimizcə. Başqa şeirlərindən birində deyildiyi kimi, Araz bir tarix, bir xalq olaraq özünə yer tapıb. Məhz bu şeirdə Arazın Cənubi Azərbaycanı əvəz etdiyini qətiyyətlə deyə bilərik. Lakin, deyildiyi kimi, Xalq şairinin poetik novatorluq və sənətkarlıq dolu yaradıcılığında *şəxsləndirmə - alleqoriya* da xeyli istifadə edilən bir bədii fiqurdur. Onun əsərlərinin çoxunda cansız varlıqlara müraciət var, həmçinin daş, torpaq, ağac, quş, dağ, qaya və s. insantək danışır, dilə gəlir, böyük bir tarix, dərd, nisgil, arzu, dilək və s. danışır.

"Palıd, səni kim yıxdı", "Əlvida, dağlar", "Arazın nəğməsi", "Bir ömrün qonaqları", "Ərim gəldi" qayası, "Bir dağa açıq məktub", "Çınarla söhbət", "Dağla üz-üzə", "Baba dağ" və başqa şeirlərində məhz belə alleqoriyalara, eləcə də *metaforlara* [və ya metaforik obrazlara] rast gəlmək olar. Belə ki, metafor "*məna köçürməsidir, varlığın, müəyyən bir əhvalatın, hadisə və prosesin səciyyəvi cəhətlərini nəzərə çarpdırmaq, göstərmək və qiymətləndirməkdir*" [Hacıyev, 1999, s.210]. Burada "*müqayisə edilən məfhumların biri atılır, onun yerinə atılan məfhumun xüsusiyyəti saxlanılır*" [Mir Cəlal, 1988, s.87]:

Vurulan var, vuran yoxdu,
Bu tələni quran yoxdu.
And içən var, "Quran" yoxdu,
Palıd, səni kim yıxdı? [Məmməd (b), 2004, s.218]

Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim.
Duman, salamt qal, dağ, salamt qal.
Dalımca su səpir yoxsa buludlar,
Leysan, salamat qal, yağ, salamat qal [Məmməd (b), 2004, s.18].

Səndən danışiram, Araz, ay Araz,
Bulan da, durul da, səsimi dinlə [Məmməd (b), 2004, s.20].

Bəri bax!
Yaxından pis görünən
Qoca dağ.
Bir bəri bax! [Məmməd (b), 2004, s.91].

Qoca çinar, bu səs məni bezdirdi, əzdi [Məmməd (b), 2004, s.127] və s.

Yeri gəlmişkən, adıçəkilən bu əsərlər arasında “Bir ömrün qonaqları” əsəri daha fərqli, özünəməxsus və olduqca bənzərsiz, obrazlılıq baxımından yüksək keyfiyyətlərə malikdir. Ümumiyyətlə isə, bu əsər bədii fiqur - *allegoriya* baxımından fərqli və orijinaldır. Allegoriya insanlara xas olan hadisə və xüsusiyyətlərin cansızların, bitkilərin, heyvanların simasında təsvir olunmasıdır [Mir Cəlal, 1988, s.89]. Öz istedadına güvənən və heç zaman tərifdən bac almayan şair bu əsərində böyük ideya-məzmun ortaya qoyur. Ali məqsəd, məram, özünü xırda hisslərə təslim etməmə kimi ali dəyərlər bu əsərdə özünə yer alıb. Şair böyük məharətlə Xatirə, Tərif, Ehtiyac, Son xəbər, Şöhrət kimi anlayışları şəxsləndirərək bir ömrün – öz şair ömrünün hər cür təfərrüatlı mənasını təcəssüm etdirir. Adıgedən hər bir anlayışı obrazlaşdıran şair onlarla ünsiyyət-dialog kontekstində böyük bir məna ortaya çıxarır.

Və yaxud “İstisu lövhələri” şeirində yaratdığı mübaligələr böyük şairin sənətkarlıq hünərindən xəbər verir:

Vəhmi dağ titrədir sel nərəsinin,
Bir çayın səsinə bir dərə dardır.
Yarğanda uzanan qar tirəsinin
Nəhəng bir timsaha oxşarı vardır [Məmməd (b), 2004, s.54].

Şair bu kimi maraqlı şişirtmə-mübaligələr yaratdığı kimi, elə bu maraqda da *kiçiltmələr* ortaya qoya bilir. Şişirtmənin əksinə olan kiçiltmə, və ya litotada “*müqayisə və qarşılaşdırma prosesində qəsdən predmetin, hadisə və əhvalatın ölçüsü, miqyas və əhəmiyyəti kiçildir*” [Hacıyev, 1999, s. 223]. “Bu yerlər, o yerlər” adlı

şairində şair:

Bu dağlar, dərələr dəyişib yaman,

Dərələr daralıb, dağlar alçalıb.

O zaman nərəsi qulaq batıran

Çayın da bir qulaq nərəsi qalıb [Məmməd (b), 2004, s.56].

Və ya elə həmin şeirdə:

O zaman ləpirim quşlar hürküdür [Məmməd (b), 2004, s.56].

.....
Eləcə də:

O zaman yarpaqlar biri bir palaz,

İndiki yarpaqlar qulaq boydadı [Məmməd (b), 2004, s.56] kimi nümunələr ortaya qoymaqla kiçiltməyə - litotaya aid ən yaxşı nümunələr, örnəklər təqdim etmiş olur.

Xalq şairi Məmməd Araz yaradıcılığında, diqqət edildiyi kimi, metafora, metanimiya, şəxsləndirmə - əlamət köçürülməsi, əvəzlənməsi və ya mənimsənilməsi kimi bədii fiqurların daha fəal işlənməsinin yaxından şahidi oluruq. "Xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığında heyramiz obrazlılığın və onun ən mürəkkəb formalarının çox böyük ustalıqla ərsəyə gəlmiş nümunələrilə rastlaşırıq. Bu misilsiz nümunələrin belə poetik ustalıqla ərsəyə gəlməsi bir tərəfdən şairin şəxsi düşüncəsi, fəlsəfi qayəsilə bağlıdırsa, digər tərəfdən onun intəhasız təxəyyülü, poetik ustalıqı və ən əsası ətrafda mövcud olan assosiativ münasibətləri, əlaqə və oxşarlıqları dərin nəzərlərlə müşahidə qabiliyyəti və ifadə etmə məharətinə bağlıdır" [Qasimov, 2020, s.188]. Buna görə də onun yaradıcılığında təbiət, dünya, varlıq tam bir vəhdət şəkilində meydana çıxır: insan, təbiət, dünya bir varlıq kimi görünür, insanla bulaqlar, daşlar, qayalar, ağaclar, kollar və s. assosiativ bağlılıqda öz təcəssümünü tapır. Fikrimizcə, bunun ən qüvvətli səbəbi və məntiqi mənbəyi Xalq şairinin fəlsəfi düşüncəsi və dünyagörüşündədir.

Nəticə

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir ki:

- Xalq şairi Məmməd Arazın bədii dili üçün səciyyəvi olan metaforik ifadə nümunələri Azərbaycan dilində fikir ifadəliliyinin vasitələrini nəzəri və praktik baxımdan sərgiləyən örnəklərdirlər;

- Şairin bədii dilində rast gəlinən məcaz örnəkləri – metafor, epitet, metanimiya, simvol, təşbeh, bədii təzad, təkrir və s. yaranma və ifadə üslubuna görə ana dilinin ifadəliliyini artıran və zənginləşdirən bədii dil nümunələridirlər;

- "böyük dünyamızın kiçik dərdləri Böyük dərdlərindən daha böyükmüş", "danışmaq da yükdür, susmaq da yükdür" kimi bədii təzadlar orijinallığı ilə

seçilməklə bərabər, ictimai-fəlsəfi fikrin ifadəliliyi baxımdan etibarlı metaforik model olaraq ortaya çıxır;

- Şairin yaradıcılığındakı “quş, daş” kimi assonas yaradan səslərdən ibarət sözlərdən istifadə edilməklə bədii-estetik fikir ifadə edilməklə bərabər, “quş dili”, “daş dili” kimi simvollaşmış ifadələrdən də istifadə edilməklə fikrə forma və məzmun verən bədii təkrir nümunələri yaradılmışdır;

- M.Arazın bədii üslubunda “mən, sən” şəxs əvəzliliklərinin bədii təzadının yaradılması və təkrirlərinin istifadəsi Azərbaycan ədəbi dilində ictimai-fəlsəfi fikir ifadə modelinin variantlılığı baxımdan xüsusi dəyər daşıyır;

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əfəndiyeva T. (1980) Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı: Elm, 252.
2. Hacıyev A. (1999) Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Zaman, 420.
3. Hacıyev T. (1979) Yazıçı dili və ideya – üslub təhlili. Bakı: Maarif, 130.
4. Həsənova S. (2014) Məmməd Araz poeziyasının dil-üslub xüsusiyyətləri. Məmməd Araz: taleyi və sənəti (s. 61-66). Naxçıvan: Əcəmi.
5. Qasimov, R. (2020) Milli yaddaşın məhək daşı: Xalq şairi Məmməd Araz. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 208.
6. Məmməd A. (2004) Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I c. Bakı: Lider Nəşriyyat, 224.
7. Məmməd A. (2004) Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 384.
8. Mir Cəlil, Xəlilov, P. (1988) Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 280.

QLOBAL İQTİSADİ MÜHİTİN MİLLİ DİLƏ TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Assessment of the Impact of the Global Economic Environment on the National Language

ƏFQAN MUSAYEV

Afgan Musayev

afqan.hunna@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-5780-6182>

Odlar Yurdu Universiteti

Odlar Yurdu University

AYŞƏN VƏLİBƏYLİ

Ayshan Velibeyli

aishanvalibayli.edu@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-2444-3863>

Odlar Yurdu Universiteti

Odlar Yurdu University

XÜLASƏ

Məqalədə qlobal rəqəmsal mühitin Azərbaycan dilinə təsiri araşdırılır. Qloballaşma, sosial media və rəqəmsal platformalar dilin qrammatikası, leksikası və orfoqrafiyasına mənfi təsir göstərərək gənc nəsil arasında qeyri-normativ yazışmaların yayılmasına səbəb olur. Bu proses dilin deformasiya olunmasına, bayağılaşmasına və “emoji”ləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Tarixi misallar göstərir ki, coğrafi adların dəyişdirilməsi milli kimliyə zərbə vurmuşdur. Dil xalqın genetik yaddaşı və milli kimliyinin əsas göstəricisi kimi təqdim olunur. Müasir dövrdə iqtisadi və texnoloji terminlərin düzgün tərcümə edilməməsi, xüsusən “sirkulyar iqtisadiyyat” kimi anlayışların yanlış izahı problemlər yaradır. Rəqəmsal mühitdə milli dilin mövqeyini gücləndirmək üçün süni intellekt texnologiyalarına investisiya, keyfiyyətli məzmun istehsalı və təhsil sistemində ana dilinin düzgün istifadəsinin təşviqi vacibdir. Nəticə olaraq, Azərbaycan dili müasir texnologiyalara uyğunlaşdırılmalı və milli kimliyin qorunmasında əsas vasitə kimi inkişaf etdirilməlidir.

Açar sözlər: *Rəqəmsal mühit, coğrafi termin, Quzmədəniyyəti, sirkulyar*

ABSTRACT

The article examines the impact of the global digital environment on the Azerbaijani language. Globalization, social media, and digital platforms negatively affect grammar, vocabulary, and orthography, spreading non-normative writing among youth and leading to linguistic deformation, trivialization, and “emoji-fication.” Historical examples show that altering geographic names harmed national identity. Language is presented as the genetic memory and key marker of national identity. In modern times, misinterpretation of economic and technological terms—such as the incorrect translation of “circular economy”—creates challenges. The study emphasizes that strengthening the Azerbaijani language in the digital sphere requires investment in AI technologies, promotion of high-quality content production, and encouragement of proper language use in education. Ultimately, the Azerbaijani language must be continuously developed and adapted to modern technologies, serving as a vital tool for preserving national identity and cultural heritage.

Keywords: *Digital environment, geographical term, Guz culture, circular.*

Qlobal rəqəmsal mühitin milli dillərə, xüsusilə Azərbaycan dilinə təsiri barədə çoxsaylı yerli və xarici tədqiqatlar mövcuddur. Bu tədqiqatlar adətən qloballaşma, sosial media və rəqəmsal platformaların dilin qrammatikası, leksikası və orfoqrafiyasına təsirini araşdıraraq, qiymətləndirmə aparır. Lakin Qiymətləndirmənin nəticələrinin tətbiqi mexanizmi zəif olduğundan effektiv deyil.

Azərbaycan dilinin qloballaşma təsirlərinə məruz qaldığı xarici dillərdən transfer olunan sosial mediada qeyri-normativ yazışmalar orfoqrafiya qaydalarına mənfi

təsir edir. Gəncnəsil o siffləri təkrarlayaraq, təbliğ edir. Nəticədə milli dilimiz deformasiyaya uğrayır. Azərbaycanda rəqəmsal mühitdə insan davranışları və danışıqları bayağılaşdırılır, bəzi hallarda “emoji”ləşdirilir və qısaldılır. Kənd yerlərində köhnə zamanlar uşaqlar öz aralarında “qarga dili” formalaşdıraraq danışırdılar.

Prussiyanın maarif naziri olmuş məşhur Vilhelm Fon Hambilton hesab edirdi ki, “dil yalnız bir ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda düşüncənin formalaşmasında əsas amildir”. O, coğrafiyaçı Karl Ritterlə birlikdə coğrafi adların milli olmalı olduğunu əsas gətirərək, islahat aparmışdır. **Hər bir ölkənin coğrafi adları milli olmalıdır. Tariximizi saxtalaşdırırlar Gəncəni – Kirovabad, Yelizavetopol, Biləsuvarı – Jdanov, Cəlilabadda Göylər - Pakrovka, Gədəbəyde Çanaxçı - eybəcər Slavyanka, Cəngavər düzünü - İvanovka, Karilovka, Şamaxıda tarixi Cabani kəndini – Maksimovka, Bakıda – Razin, Montin, Sovetski, Çerment və s. saxta adlarla dilimizə, mədəniyyətimizə, tariximizə zərbə vurulmuşdu. Genetik kökümüzü əks etdirən “Güdmək və bəkləmək”, Haçaqaya, Mamırtı, Atabəy, Çardaxlı, Moruxlu, Samanlıq, İnəkboğan, Qızıl torpaq kimi milli terminologiyalar bu coğrafiyanın kimlərə məxsusluğunu sübut edən əvəzsiz dəlillərdir.**

Dil xalqın milli kimliyi, genetik qan yaddaşdır. Bu gün min illər öncəki topoqrafik terminlərlə milli kimliyimizi araşdırabilirik. Varlığımızı cəmiyyətə sübut edən və təfəkkürümüzü realizə etməyə kömək edən vasitədir. Şəxsiyyətin göstəricisi olan dil həm də insanın düşüncə tərzinə, dünyanı qavrama formasına təsir göstərir. **Viktor Hüqo** qeyd etmişdir ki, “ana dili xalqın ruhunun açarıdır”.

Müxtəlif təsirlərə baxmayaraq, tarixi baxımdan Azərbaycan dili, Azərbaycan etnogenezinin daşıyıcısı kimi bu günümüzdə qədər qorunub saxlanılmışdır. Sak xalqları eramızdan əvvəl Avrasiya qitəsinin erkən aborigen xalqlarından biridir. Türk dilli omalarına rəğmən Sak xalqları etnik kimliyini terminlərlə yaşatmışdır. Azərbaycanda günümüzdə qədər gəlib çıxmış Balakən- BalaSakan, Şəki- Saki, ArSak, KaSak, DaşSak, Zaqatala-Sakatala və sair toponimlər qədim Sak toponimləridir.

Eradan əvvəlki minilliklərdə Quz və Qur dini-etiqad əsaslı birliklərin formalaşdırdığı mədəniyyətlər də, günümüzdə bir çox mədəni sirlərə açıqlıq gətirir. Məsələn; məlum olur ki, “Qız qalası” adlandırılan tarixi abidəmizin uydurulmuş “qız özünü dənizə atdı” nağılı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu daha yüksək mədəniyyətin, antik Quz sivilizasiyasının günümüzdə qədər gəlib çatmış nümunəsidir. Həm də təkcə deyil. Hindistanda, İranda, Türkiyədə, İrakda, Suriyada, Orta Asiyada və s. coğrafi areallarda oxşarları var.

Azərbaycan təbiətinin gözəlliyindən, əcdadlarımızın müdrikliyindən süzülüb gələn gözəlliklərin ifadəçisi olan Azərbaycan dili bugün müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi ən yüksək status daşıyır. Dünyada mövcud 7000

dildən biri kimi Azərbaycan dili bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirir, milli kimliyimizin açarı kimi bizi bu dünyada fərdiləşdirir. “Bugün Azərbaycan dili – dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, Azərbaycan xalqının elminin, mədəniyyətinin dilidir. Hər bir Azərbaycanlının, harada yaşamasından, həyatda hansı mövqe tutmasından asılı olmayaraq, ən böyük vəzifəsi ana dilini- Azərbaycan dilini bilmək, onunla fəxr etməkdən ibarətdir”.

Milli dildə düzgün istifadə edilməyən rəqəmsal və iqtisadi terminlər problemləri.

Bir çox tədqiqatçılar səhf olaraq “ sirkulyar iqtisadiyyat” terminini “dairəvi iqtisadiyyat” kimi tərcümə ediblər. Hesab edirik ki, **sirkulyar** anlayışı **dairəvi** anlayışdan tam fərqli bir məfhumdur. İqtisadi dövriyyəni əhatə edən münasibətlər toplusu çox zəngin fikirləri əhatə etməkdədir. Sirkulyasiya fizikanın tədqiqat sahələrindən biridir, dinamikanı və hərəkəti əks etdirir. İqtisadiyyata obrazlı bir ifadə kimi daxil edilmişdirsə də, istifadəçilər üçün düzgün, başa düşülən formada izah edilməlidir. Çünki bu hərəkət istiqamətlənmiş deyil, xaoslu hərəkətdir.

Dilimizə mənfi təsir edən amillərdən biri də, terminlərin anlaşılmayan formatda təfsir edildiyi dini ifadələrimizdir. Məsələn islam iqtisadiyyatında faiz termininin işlədilməsi mahiyyət etibarı ilə düzgün hesab etmirik. Ərəb mənbələrində “riba” - xoşagəlməz əməl anlamında olmasına baxmayaraq, avropalı tədqiqatçılar tərəfindən faiz olaraq təfsir edilmişdir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyat yeni texnologiyalar və rəqəmsallaşma prosesində yaradılmış yeni terminləri dilimizə olduğu kimi transfer etməkdədir. Bir çox elm sahəsindən, xüsusən də, fizikadan, informatikadan, riyaziyyatdan, kimyadan, biologiyadan və.s. iqtisadi ədəbiyyatımıza transfer edilmiş terminlər geniş vüsət almaqdadır. Texnologiyanın müxtəlif Avropa dillərindən dilimizə keçmiş terminləri qlobal dil problemini meydana gətirir. Fizikadan termodinamika qanunları enerji bazarlarının iqtisadi motivlərini daha dolğun istifadə etməyə kömək edir. Bir çox hallarda adi klassik dildə bu prosesin izahı mümkün olmur. İstilik hərəkəti bir mexaniki hərəkətdir və bu zaman enerjinin çevrilməsi prosesi mexaniki enerjinin saxlanması qanununa tabedir. Bunu fizika qanunlarının terminləri ilə ifadə etmək, o sahənin mütəxəssisləri üçün daha asan olsa da, iqtisadçılar üçün anlaşılmaz ola bilər.

Hal-hazırda istər Universitetlərdə, istərsə də elmi tədqiqat İnstitutlarında tədris və maarifləndirmə sahəsində gənc nəsil arasında Azərbaycan dilinin düzgün istifadəsini təşviq edən rəqəmsal tədris vasitələri çox azdır. Eyni anda xarici ölkələrdə təhsil almış gənclər vəzifə karyerasında daha önə çəkildiyi zaman, öz bildiyini xarici dillərdə tətbiq etməyə çalışır. Məsələn Türkiyədə və ya Avropada təhsil almış inşaat mühəndisi tikintidə çalışan fəhləni milli dilimizdə işlədilər.

terminlərlə alətlərdən istifadə etməyini izah edib, başa sala bilmir.

Nəticə olaraq bildirmək istərdik ki, Azərbaycan dili rəqəmsal dünyada mövqeyini gücləndirmək üçün davamlı olaraq inkişaf etdirilməli və müasir texnologiyalara uyğunlaşdırılmalıdır.

Dolların üzərində şəkli olan amerikalı maarifçi filosof Benjamin Franklinin fikrincə, **“Bir millətin mədəniyyət səviyyəsi onun dilinə olan münasibəti ilə ölçülür”**. Bugün Azərbaycan dilinin qorunması üçün bütün dövlət mexanizmləri aktiv şəkildə çalışmalıdır. **Lakin cəmiyyətdən və dil daşıyıcılarından ana dilimizə eyni münasibəti görmək heç də hər zaman mümkün olmur.** Sürətli qloballaşma meyli fonunda dilə soyuqqanlı, dil qaydalarına birmənalı münasibət heç də ürəkaçan deyildir. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, **“Hər bir xalqın milli mənliliyinin əsas əlaməti onun ana dilidir.”** Xalqı formalaşdıran ilk əlamət olan **“Ana dilini unudan xalqın özü də unudular.”**

Azərbaycan ədəbi və siyasi mühitində diqqət mərkəzində olan amillərdən biri də, dilimizə milli təhlükəsizliyimiz konsepsiyasından da yanaşılmasıdır. Bəli biz hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasında yaşayan xalqların əksəriyyəti türkdilli xalqdır. Lakin onu da unutmamalıyıq ki, Azərbaycan xalqının etnogenezində başqa dil qrupuna aid xalqlar da var. Onlar Azərbaycan xalqının ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu kimi, Azərbaycan dil ailəsinin də ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Hesab edirik ki, Azərbaycan dili rəqəmsal dünyada mövqeyini gücləndirməklə müasir inkişafdan geridə qala bilməz. Bu məqsədlə aşağıdakı sahələrə ciddi fikir verilməlidir.

1. Süni intellekt, texno-avtomatik tərcümə və nitqin tanınması sahəsində fərqli dil texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi üçün daha çox maliyyə resurslarına ehtiyac var.

2. Kəmiyyətə deyil, keyfiyyətə əsaslanan məzmun istehsalı – Azərbaycan dilində yüksək keyfiyyətli elmi, ədəbi və texniki məzmunun artırılması üçün təşviqedic tədbirlər görülməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Vilhem fon Humboldt . “Dillərin quruluşunun fərqliliyi və onların insan mənəvi inkişafına təsiri”, <https://sprach-insel.com/>
2. Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1984. — 400 с.
3. H.Əliyev. “Dil mədəniyyətin bünövrəsidir.” <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/heyder-eliyev-ve-dil-medeniyyetimiz-1650490040>
4. V.Hüqo, Les Misérables (Səfillər) , ASES. 5 International scientific research congress. 01.11.2025. Ordu.Turkey.

XƏBƏR DİLİNİN OBYEKTİVLİYİ: ƏNƏNƏVİ VƏ ONLAYN MEDIA MÜQAYİSƏSİ

Objectivity in News Language: A Comparison of Traditional and Online Media

SƏADƏT ƏLİYEVƏ

Saadat Aliyeva

eliyevaseadet@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1037-4594>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Məqalədə xəbər dilinin jurnalistikada əsas kommunikativ vasitə kimi rolu və obyektivliyin qorunmasının əhəmiyyəti araşdırılır. Ənənəvi media uzun müddət faktların dəqiq təqdimatı, neytral üslub və redaksiya nəzarəti ilə obyektivliyi təmin etmişdir. XX əsrdə ictimaiyyətlə əlaqələr və müharibə təbliğatı faktlara münasibətdə subyektivlik və obyektivlik dilemmasını ortaya çıxarmışdır. Mişel Şudson və U. Lipman obyektivliyi jurnalistikanın ideali kimi irəli sürmüş, faktı rəydən ayırmağın vacibliyini vurğulamışdır. Yeni mediada isə sürət, emosional başlıqlar, klik cəlb edən ifadələr və istifadəçi kontenti ön plana çıxır, bu isə obyektivlik risklərini artırır. Onlayn jurnalistika sürətli informasiya yayımı, interaktivlik və geniş auditoriya imkanları yaratsa da, yanlış xəbərlərin yayılma ehtimalını da yüksəldir. Nəticə olaraq, jurnalistikanın dəyişən formalarına baxmayaraq, obyektivlik və oxucuya xidmət prinsipi dəyişməz olaraq qalır.

Açar sözlər: *Xəbər dili, obyektivlik, ənənəvi media, onlayn media, jurnalistika.*

ABSTRACT

The article examines the role of news language as the main communicative tool in journalism and the importance of maintaining objectivity. Traditional media ensured reliability through accurate fact presentation, neutral tone, and editorial oversight. In the 20th century, public relations and wartime propaganda challenged the distinction between subjective and objective reporting. Scholars such as Michael Schudson and Walter Lippmann emphasized objectivity as journalism's ideal, highlighting the need to separate facts from opinions. In contrast, new media prioritizes speed, emotional headlines, clickbait expressions, and user-generated content, which increases risks to objectivity. Online journalism enables rapid information dissemination, interactivity, and broader reach but also raises the likelihood of misinformation. Ultimately, despite evolving formats, the core principle of journalism remains unchanged: objectivity and serving the reader with accurate, trustworthy information.

Keywords: *News language, objectivity, traditional media, online media, journalism.*

Giriş

Xəbər dili jurnalistikanın əsas kommunikativ vasitəsidir və onun obyektivliyi informasiya etibarlılığının mühüm göstəricilərindən biridir. Ənənəvi media (qəzetlər, televiziya, radio) uzun illər boyunca xəbər yayımında əsas rol oynamışdır. Lakin rəqəmsal transformasiya nəticəsində onlayn media və sosial platformalar informasiya ekosistemində dominant mövqeyə yüksəlmişdir. Bu dəyişiklik xəbər dilinin strukturuna, üslubuna və obyektivlik səviyyəsinə ciddi təsir göstərmişdir. Xəbər dilində obyektivlik aşağıdakı əsas prinsiplərə əsaslanır:

- Faktların dəqiq və yoxlanılmış təqdimatı
- Şəxsi fikirlərdən uzaq durmaq
- Neytral və emosiyasız dil istifadəsi

- Çoxmənbəli məlumat təqdimatı
- Tarazlı yanaşma (balanslı reportaj)

Bu prinsiplər xüsusilə əənəvi jurnalistikada ciddi şəkildə qorunur.

XX əsr jurnalistikasında meyllər: Subyektiv və obyektiv xəbərçilik

Jurnalistika XX əsrə qədəm qoyanda faktlılıq peşəkar xəbərçiliyin göstəricisi kimi heç kimdə şübhə doğurmurdu. Reportyorlar hadisələrin şahidlərindən faktları toplayır və mənbələrə istinad edir, bir sözlə, gerçəkliyi qələmə alırdılar. XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən iki hadisə jurnalistikanı çalxaladı. Bunlardan birincisi ötən əsrin əvvəllərində yaranan ictimaiyyətlə əlaqələr (public relations – PR) sahəsi, digəri isə Birinci Dünya müharibəsi idi. Hər iki hadisənin sonucu olaraq jurnalistlər eyni sualla rastlaşdılar: faktlar həmişəmi həqiqəti əks etdirir? İctimaiyyətlə əlaqələrin bir sahə kimi inkişafı jurnalistlərin PR-ın əlində alətə çevrilmək təhlükəsini yaratdı. Belə ki, PR öz sahibinin maraqlarından çıxış edərək onu jurnalistlərlə birbaşa təmasdan qoruyur, xəbəri idarə edirdi. Birinci Dünya müharibəsinin təbliğat maşını da jurnalistikanı siyasətin alətinə çevirmişdi. Təsadüfi deyil ki, müharibədən sonra jurnalistlərə hər şey şüurlu şəkildə yaradılmış illüziya kimi gəlirdi. Məhz belə bir şəraitdə 1930-cu illərdə jurnalistikada faktlara münasibət geniş diskussiyalara səbəb olurdu. Nəticədə fakta ikili münasibət yarandı: subyektiv və obyektiv.

Obyektiv – elmi jurnalistika

Mişel Şudson məşhur “Xəbərin kəşfi” kitabında obyektivliyi addım-addım izləyərək maraqlı nəticələrə gəlir. XX əsrin 30-cu illərində jurnalistikanın obyektivliyə üz tutmasının səbəblərindən biri də jurnalistlərin öz sənətlərinin nüfuzunu artırmaq istəkləri idi. Bu cəhdlər hələ 1903-cü ildə Cozef Pulitzer Kolumbiya Universitetinin nəzdində jurnalistika fakültəsini açmaq üçün vəsait ayıranda başlanmışdı. C. Pulitzer jurnalistlərin də həkimlər və hüquqşünaslar kimi maddi maraqlardan asılı olmayan peşə həmrəyliyi yaratmalarını arzulayaraq yazırdı: “mənim konsepsiyama görə, bu jurnalistika məktəbi nəinki kommersional olmamalıdır, o hətta antikommersional olmalıdır”. Jurnalistikanın digər elm sahələri ilə bir sırada durması üçün o, subyektiv yox, elmi, yəni obyektiv kateqoriyalara əsaslanmalı idi. Məşhur kommunikaivist U. Lipman jurnalistikanın bütün bəlləllərinə bir əlac irəli sürürdü. Bu, elm idi. O inanırdı ki, jurnalistikanın elmi metodlardan bəhrələnməsi mətbuatı daha peşəkar və daha liberal edəcəkdir. Beləliklə, Lipman obyektivliyi jurnalistikanın ideali kimi irəli sürürdü. Obyektivlik həqiqətdir, yaxud həqiqəti deməkdir. Sözlün mənşəyi latıncadan gəlir, mənası bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq mövcud olan deməkdir. Obyektivlik deyəndə müşahidə olunan faktlara istinad etməklə yanaşı, həm də metodoloji cəhətdən hadisənin nəqlində faktın fikir və rəydən ayrılması nəzərdə

tutulur. Şudson yazır: “Jurnalistlər obyektivliyə inandılar. Çünki onlar inanmaq istəyirdilər, bunun ehtiyacında idilər və onlar ən adi insan kimi öz fərdi inanclarının və şübhələrinin əsarətindən qurtarmaq üçün obyektivliyə təşnə idilər”. Beləcə obyektivlik dəyərə, həqiqətin meyarına çevrildi. Bəs, bu həqiqətin özünə necə çatmalı? Obyektivliyə necə nail olmalı? Resept çox sadədir: faktı rəydən ayırmalı. Nə qədər asan görünsə də, ona əməl etmək, son nəticədə obyektiv olmaq bir o qədər çətindir. Elə buna görə də jurnalistikada obyektivlik həqiqətin özü qədər əzəli, əbədi, əlçatmaz, hər zaman dildədir.

Ənənəvi media xəbər dilində aşağıdakı xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir:

- Formal və standartlaşdırılmış dil
- Redaksiya nəzarəti və yoxlama mexanizmləri
- Neytral ton və emosiyasız təqdimat
- Strukturlaşdırılmış xəbər formatı (kim, nə, harada, nə vaxt, niyə)

Bu yanaşma obyektivliyi qorumağa xidmət edir və auditoriyaya daha etibarlı informasiya təqdim edir.

Dəyişməyən xəbərcilik

Dünya və Azərbaycan təcrübəsi ilə tanış olduqda görürük ki, o, daim dəyişir. Dəyişən jurnalistikada dəyişməyən nədir? Bu sual nə qədər fəlsəfi səslənsə də, Qərb jurnalistika məktəblərinin cavabı bir o qədər dəqiq və praktikdir: dəyişməyən izahı çətin. Obyektivlik və hər bir jurnalistdən dəqiq və vicdanlı olmağı tələb edən peşə etikasındır. Amma bu birmənalı cavabı vermək üçün Qərb jurnalistikası əvvəlcə daha vacib bir sualı cavablandırır: jurnalistika kimə xidmət edir? Çünki biz yalnız kimə xidmət etdiyimizi bildikdən sonra peşə prinsiplərimizi müəyyən edə bilərik. Bu sualın cavabını tapmaq isə o qədər də asan deyil. Kimə xidmət edirik: hökumətə, elit qruplara, partiyalara, sahibkara, yoxsa oxuculara?

Qərb jurnalistikasında belə bir inam var ki, media hər hansı bir partiya, sahibkara məxsus olsa belə, o, oxuculara xidmət etməlidir. Oxucuya xidmət oxucunu aldatmamaq, çaşdırmamaq, ona fikirdən azad, dəqiq xəbərlər çatdırmaqdır. Çünki yalnız belədə oxucu özü müstəqil qərar verə bilər. Jurnalistlər bu addımla, ilk növbədə, oxucunun bir vətəndaş kimi hüquqlarına hörmət edir. Demək, oxucu ilə qəzetin münasibətlərinin fəlsəfəsi qarşılıqlı inama hesablanıb. Əgər inam varsa, qəzet oxucusunu, oxucu qəzetini itirməyəcək. Auditoriyalar və zövqlər dəyişə, rejimlər belə bir-birini əvəz edə bilər. Jurnalistika bu gün müvəkkil və müxalif, sabahsa sivil, yaxud global ola bilər. Amma jurnalistikanın oxuculara xidmət etdiyi cəmiyyətlərdə jurnalistlər ilə oxucular arasında inamın yaranmasına və qalmasına xidmət edən standartlar – universal xəbər standartları dəyişməz olaraq qalır.

Yeni mediada xəbərçilik

Yeni mediada xəbərçilik internet və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə formalaşmış yeni jurnalistika formasıdır. Bu sistemdə xəbərlər ənənəvi qəzet və televiziyaadan fərqli olaraq daha çox onlayn platformalar vasitəsilə yayılır. Sosial media və xəbər saytları informasiya axınını sürətləndirərək xəbərlərin real vaxtda çatdırılmasına imkan yaradır. Jurnalistlər artıq yalnız yazılı mətn deyil, həm də video, audio və qrafik materiallardan istifadə edirlər. Bu da xəbərlərin daha maraqlı və təsirli olmasını təmin edir. Eyni zamanda, yeni mediada auditoriya da aktiv iştirak edir və xəbərlərə şərh yazır və paylaşa bilər. Lakin bu sürətli informasiya mühiti bəzən yanlış xəbərlərin yayılmasına səbəb ola bilər. Alqoritmlər istifadəçilərə onların maraqlarına uyğun xəbərlər göstərdiyi üçün informasiya müxtəlifliyi azala bilər. Buna baxmayaraq, yeni media xəbərlərin daha geniş auditoriyaya çatmasını və informasiya əldə etməyi asanlaşdırır. Ümumilikdə, yeni mediada xəbərçilik müasir dövrün ən sürətli və dinamik informasiya sistemlərindən biridir.

Fəaliyyət göstərən istənilən xəbər saytlarının məqsədləri demək olar ki, eynidir: informasiyanı effektiv və maraqlı formatda oxucuya təqdim etmək. Bu da o deməkdir ki, oxucu həm tez, həm konkret, həm də sadə şəkildə məlumat ala bilməli və həmin sayta yenidən üz tutmaq istəməlidir. İnformasiyanın mətnində artıq sözlər, lazımsız və məzmunşuz cümlələrə yer verilməməlidir.

Əgər sayt müstəqildir, jurnalist materialını redaksiyanın təlimatlarına uyğun olaraq hazırlamalı və təqdim etməlidir. Yox, əgər veb sayt nəhəng media qurumunun bir hissəsidirsə, onda lazımdır ki, jurnalist informasiya hazırlayanda həmin media orqanının xəbər alma, hazırlama və təqdim etmə tələblərinə uyğunlaşsın. Çünki jurnalist onlayn auditoriyasına yönəlmiş məzmunu ilə xəbər brendinə dəyər qatmalı, çalışdığı qurumun nüfuzunu yüksək tutmalıdır. Oxucu isə xəbərin çatdırıldığı hər bir üsulda olduğu kimi, onlayn rejimdə də eyni fakt və məzmunla rastlaşmalıdır. Onlayn jurnalist auditoriyanın diqqətini çəkməkdən ötrü materialı efir və ya çap mediasından fərqli biçimdə təqdim etməyi bacarmalıdır. Onlayn media sürət, sərhəd, kommunikasiya, operativlik baxımından daha uğurlu hesab olunurdu. İnternetin üstünlüklərindən hesab edilən xüsusiyyətlərdən biri də özəlliklə xəbər mətninin həcmində limit qoyulmamasındadır. Belə çıxırdı ki, jurnalist istədiyi uzunluqda xəbər hazırlaya bilərdi. Qəzetdə yer, televiziya və radioda da zaman məhdudiyyəti olduğu halda, internetdə bu kimi əngəllər yox idi. Sərhədsizlik və limitsizlik statusuna malik kimi görünürdü. Lakin bu belə deyildi. Belə ki, media-nın hansı növündən asılı olmayaraq xəbər standart üsluba, tərtibata və formata malik olmalıdır. İdeal onlayn xəbər materialı təxminən 300-500 söz həcmində olmalıdır. Bu, əslində bir qayda deyil. Çünki janr və mövzudan asılı olaraq formatda və həcmdə

artım ola bilər. Bu qayda əsasən isti xəbərlərə və təcili informasiyalara aiddir. Hansı janrda, hansı mövzudan yazmasından asılı olmayaraq hər bir jurnalist yazısının mətnində lazımsız sözlərdən istifadə etməməli və yığcam yazmağı öyrənməlidir. Bəzən hadisəni dərindən araşdırmaq, təhlil etmək üçün uzun materiala yaxud daha geniş girişə ehtiyac yarana bilər. Buna baxmayaraq bütün hallarda isti xəbər yəni “hard news” yığcam formada hazırlanmalı və çatdırılmalıdır. Materialın oxunaqlı və çəkici olması üçün onun məntiqi və ardıcıl forması olmalıdır. Əksər jurnalistlər uzun cümlələrdən istifadə etməyə üstünlük verir, onların hər hansı cümləsi bir abzası uzunluğunda olur. Bu, mütləq yazı qaydası deyil. Bəzi jurnalistlər informasiyanı sadə və qısa cümlələrlə, bəziləri isə uzun cümlələrlə çatdırır. Təbii ki, bu, həm də üslubdan və dəst-xəttən də asılıdır. Modern dövr tələbləri ilə müqayisə etsək, qeyd etmək lazımdır ki, daha qısa, konkret və dəqiq cümlələrdən ibarət xəbər seçimi daha məqsədəuyğun hesab olunur. Jurnalistin vəzifəsi faktları istifadəçilərə ən səmərəli yolla çatdırmaq, materialı “ölü” sözlərdən təmizləməkdir. Faktlar, lazım olmayan, boş sözlərlə ifadə olunmamalıdır.

Onlayn saytda çalışan jurnalistlər xəbərin mətnini “məzmunun idarə olunması sistemi” (Content Management System -CMS) əsasında hazırlayırlar. Məzmunun menecmenti sistemi başlıq və xülasə, xəbərin əsas hissəsi üçün qutulardan ibarət olur. Sistemin şəkil, video, linklər və mətn qutuları əlavə etmək üçün funksiyaları da ola bilər. Bəzi qutu və ya sahələr üçün məhdudiyyətlər ola bilər ki, siz çox uzun yazı bilməyəsınız. Xəbərin başlığı, sərlövhəsi həmişə özlüyündə məna kəsb etməli, qısa cümlədən ibarət olmalı, yaxud fikir yığcam şəkildə ifadə edilməlidir. Diqqət yetirmək lazımdır ki, birinci abzas başlığı təkrarlamasın, ona bəzi məlumatları əlavə etməlidir. O, həm ayrılıqda, həm də başlıqla birgə məna kəsb etməlidir. Növbəti hissələri isə hər birinə yeni fakt əlavə olunan abzaslardan ibarət olmalıdır. Jurnalist ilk 100 sözlə xəbərin əsas elementlərini təqdim etməlidir. Qalan 200-400 söz isə statistik məlumatlar və analizlər də daxil olmaqla digər elementlərdən ibarət olmalıdır. Onlar xəbər məzmununa informativ dəyər qazandırmalıdır. Hər bir xəbər saytı fəaliyyət prinsipini elə qurmalıdır ki, internet istifadəçiləri sonradan onların fəaliyyətlərinin daimi ziyarətçisi, saytlarının daimi izləyicisi, xəbərlərinin isə daimi oxucuları olsunlar. Onlayn saytların öz fəaliyyət prinsiplərini düzgün qurması onlara oxucu inamını daha da artırır, bu da auditoriyalarının genişlənməsinə səbəb olur. Media sahəsində nüfuzlu qurum kimi ad qazanmaqla yanaşı, sayt həm də gəlirini artırmış olur. Belə ki, şirkətlər reklam və tanıtım üçün onların saytlarına müraciət edirlər. Yəni, düzgün peşə fəaliyyəti həm sənətkarlıq, həm də qazanc baxımından daha faydalıdır.

Onlayn media və sosial platformalarda xəbər dili isə daha dinamik və dəyişkəndir:

- Sürətli xəbər yayımı (real-time reporting)
- Emosional və diqqət cəlbəedici başlıqlar
- Klik cəlb edən (clickbait) ifadələr
- İstifadəçi tərəfindən yaradılan kontent (UGC)
- Şərh və reaksiyalara açıq struktur

Bu xüsusiyyətlər informasiyanın yayılma sürətini artırırsa da, obyektivlik risklərini də yüksəldir.

Ənənəvi və Onlayn media müqayisəsi

Xüsusiyyət	Ənənəvi Media	Onlayn Media
Dil üslubu	Formal və neytral	Qeyri-rəsmi və emosional
Yoxlama sistemi	Güclü redaksiya nəzarəti	Zəif və ya dəyişkən
Yayım sürəti	Nisbətən yavaş	Çox sürətli
Obyektivlik səviyyəsi	Yüksək	Bəzən dəyişkən
Auditoriya rolu	Passiv qəbul edən	Aktiv iştirakçı

Onlayn mediada obyektivliklə bağlı əsas problemlər isə bunlardır.

- Dezinformasiya və yanlış xəbərlərin yayılması
- Sensasiya yaratmağa yönəlmiş dil
- Alqoritmik filtr baloncukları (filter bubbles)
- Mənbə yoxlamasının zəifliyi

Ənənəvi mediada isə əsas problem daha çox yavaşlıq və rəqəmsal adaptasiya çətinliyi ilə bağlıdır.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, xəbər dilində obyektivlik prinsipləri media növündən asılı olaraq fərqli şəkildə təzahür edir. Ənənəvi media uzun illər formalaşmış peşə standartları, güclü redaksiya nəzarəti və faktların dəqiq yoxlanılması ilə daha sabit və etibarlı informasiya təqdim edir. Bu xüsusiyyətlər xəbər dilində neytrallığın və obyektivliyin qorunmasına mühüm töhfə verir.

Bununla yanaşı, onlayn media sürət, əlçatanlıq və interaktivlik baxımından üstünlüklərə malikdir. Lakin bu mühitdə informasiyanın operativ yayılması bəzən mənbələrin yetərinə yoxlanılmaması, emosional və sensasion dilin artması kimi problemlərə səbəb olur ki, bu da obyektivlik səviyyəsini zəiflədə bilər.

Müasir media mühitində auditoriyanın davranışlarının dəyişməsi və sosial medianın təsiri xəbər dilinin transformasiyasını sürətləndirmişdir. Bu isə jurnalistlər

qarşısında yeni çağırışlar yaradır: həm sürətli, həm də obyektiv xəbər təqdim etmək.

Nəticə etibarilə, ən effektiv yanaşma ənənəvi medianın dəqiqlik və etibarlılıq prinsipləri ilə onlayn medianın sürət və çevikliyini birləşdirən hibrid jurnalistika modelinin tətbiqidir. Bu model həm informasiya keyfiyyətinin qorunmasına, həm də müasir auditoriyanın tələblərinin ödənilməsinə imkan yaradır.

Xəbər dilinin obyektivliyi media növündən asılı olaraq dəyişir. Ənənəvi media daha stabil və yoxlanılmış informasiya təqdim etsə də, onlayn media daha sürətli və geniş auditoriyaya çıxış imkanı yaradır. Lakin bu sürət çox zaman obyektivlik və etibarlılıq hesabına əldə olunur.

Nəticə olaraq, müasir media ekosistemində ideal yanaşma hər iki modelin üstünlüklərini birləşdirən hibrid jurnalistika modeli hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aynur Bəşirli, Aynur Kərimova, Dilarə Vəkilova "Xəbərçilik" Bakı 2007
2. Adele K.W., Ault H. Phillip, Emery E. Reporting and Writing News, NY, Harper & Row, 1983. p.18. 15 Schudson M. Discovering the News. A Social History of American Newspapers. US, Basic Books, 1978. p. 142.
3. Brooks S.B., Kennedy G., Moen R.Daryl, Ranly D. News Reporting and Writing., NY, Bedford/St.Martin's, 2002. p. 12.
4. Davis R. The Press and American Politics: the New Mediator. New Jersey: Prentice Hall, 1998, 358 p. 79. 21 Brooks S.B., Kennedy G., Moen R.Daryl, Ranly D. News Reporting and Writing., NY, Bedford/St.Martin's, 2002. p. 11.
5. Ricchardi S. "Over the Line?" // American Journalism Review, 1996, V.18, p. 28.
6. Schudson M. Discovering the News. A Social History of American Newspapers. US, Basic Books, 1978. p. 155. 17 Словарь иностранных слов. М., Русский язык. 1981, с. 350. 18 Schudson M. Discovering the News. A Social History of American Newspapers. US, Basic Books, 1978. p. 159.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN ATALAR SÖZLƏRİNDƏ FONETİK TƏKRARLAR

Phonetic Repetitions in the Proverbs of Azerbaijani and Turkish Languages

LEYLA MƏMMƏDZADƏ

Leyla Məmmədzadə

mammadzade74@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-4123-5415>

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

XÜLASƏ

ABSTRACT

Sözün əvvəlində saitlərin təkrarı ritmiklik yaradır və emosional ifadə tərzini formalaşdırır. Azərbaycan dilində: *Anlayan adama qul olasan*. Türk dilində: *Adam ahabından bellidir*. Hər iki dilin pəremiyalarında söz əvvəlində sait təkrarı samit təkrarına nisbətən daha az müşahidə olunur. Azərbaycan dilinə məxsus pəremiyalarda söz əvvəlində əsasən **a, ə, e, o, ö** saitləri işlənir, türk dilində isə daha çox **a, o, e** saitləri müşahidə edilir: *Al ilə aslan tutulur, güc ilə siçan tutulmaz; Kapıyı kırarsan odun çox olar; Eşək eve gelmiş, yorğa yolda kalmış; Ayı qanar, abid qanmaz; Ər evi, ədəb evi; Öküzü öləyə yol göstərən çox olar*. Hər iki dilin atalar sözlərində qapalı (dar) saitlər də sözün əvvəlində təkrarlanaraq assonans yaradır. Bu təkrar üslubi xarakter daşıyır və müvafiq sözlərin daha qabarıq ifadəsinə səbəb olur. Məsələn: *İnəyi itən soraq eylər; İp incəldiyi yerdən qopar* və s. Söz əvvəlində samit səsin təkrarı sait təkrarı ilə müşayiət olunduqda samitlərin mövqeyi daha da güclənir. Sözün əvvəlində sait təkrarı – yəni assonans – samit təkrarı ilə birləşərək saitlərin mövqeyini də möhkəmləndirir. Bu isə göstərir ki, nitq səslərinin hər iki qütbü birlikdə istifadə edildikdə bir-birinin fonetik-üslubi potensialına xidmət edir. Məsələn: *Ay aydın, hesab bəlli (ay, aydın); Adam gedər, adı qalar (adam, adı); Ak akçe kara gün içindir (ak, akçe)*. Azərbaycan və türk dillərinin pəremiyalarında sait təkrarları həm yanaşı, həm də aralı şəkildə müşahidə olunur. Sait təkrarları tək-cə sözün əvvəlində deyil, həm də cümlənin əvvəlində və sonunda meydana çıxır. Yanaşı assonans birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərində, eləcə də təyinsiz söz birləşmələrində özünü göstərir.

Açar sözlər: *fonetik təkrar, assonans, alliterasiya, pəremioloji vahidlər.*

The repetition of vowels at the beginning of words creates rhythm and forms an emotional mode of expression. In Azerbaijani: *Anlayan adama qul olasan*. In Turkish: *Adam ahabından bellidir*. In the pəremias (proverbs) of both languages, vowel repetition at the beginning of words is observed less frequently than consonant repetition. In Azerbaijani pəremias, the vowels **a, ə, e, o, ö** are mainly used at the beginning of words, whereas in Turkish, **a, o, e** are more common. For example: *Al ilə aslan tutulur, güc ilə siçan tutulmaz; Kapıyı kırarsan odun çok olar; Eşək eve gelmiş, yorğa yolda kalmış; Ayı qanar, abid qanmaz; Ər evi, ədəb evi; Öküzü öləne yol gösteren çok olar*. In the proverbs of both languages, close (high) vowels are also repeated at the beginning of words, creating assonance. This repetition has a stylistic function and makes the relevant words more prominent. For example: *İnəyi itən soraq eylər; İp inceldiyi yerdən qopar*, etc. When consonant repetition at the beginning of words is accompanied by vowel repetition, the position of consonants becomes even stronger. The repetition of vowels at the beginning of words—i.e., assonance—combines with consonant repetition and reinforces the role of vowels as well. This shows that when both poles of speech sounds are used together, they serve each other's phonetic and stylistic potential. For example: *Ay aydın, hesab bəlli (ay, aydın); Adam gedər, adı qalar (adam, adı); Ak akçe kara gün içindir (ak, akçe)*. In the pəremias of Azerbaijani and Turkish, vowel repetitions are observed both consecutively and at intervals. These repetitions occur not only at the beginning of words but also at the beginning and end of sentences. Adjacent assonance appears in the components of first- and second-type attributive word combinations, as well as in non-attributive word combinations.

Keywords: *Phonetic repetition, assonance, alliteration, pəremiological units.*

Giriş

Azərbaycan və türk dilləri eyni dil ailəsinə aid olub, tarixi inkişaf prosesində həm

struktur, həm də leksik-semantik baxımdan bir sıra ortaq xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu yaxınlıq xüsusilə xalq yaradıcılığının sabit dil vahidlərindən biri olan atalar sözlərində daha aydın şəkildə üzə çıxır. Atalar sözləri xalqın uzunmüddətli həyat təcrübəsini, dünyagörüşünü və milli düşüncə sistemini yığcam və obrazlı formada ifadə edən dil vahidləri kimi həm dilçilik, həm də mədəniyyətşünaslıq sahəsində mühüm araşdırma obyektinə hesab olunur. Paremioloji vahidlərin fonetik quruluşu onların üslubi dəyərinin formalaşmasında əsas rol oynayan amillərdən biridir. Səslərin təkrarı əsasında yaranan fonetik hadisələr – assonans və alliterasiya – atalar sözlərinin ritmik və ahəngdar quruluşunu təmin edir, ifadənin təsir gücünü artırır və onun yadda saxlanılmasını asanlaşdırır. Bu baxımdan fonetik təkrarlar yalnız bədii-estetik vasitə kimi deyil, həm də semantik və funksional yük daşıyan dil mexanizmi kimi çıxış edir. Müasir dilçilikdə fonetik təkrarların mahiyyəti və funksiyaları müxtəlif yanaşmalar çərçivəsində şərh olunur. Bir qrup tədqiqatlarda bu hadisə əsasən üslubi səviyyə ilə məhdudlaşdırılsa da, digər elmi yanaşmalarda onun diskurs və pragmatik səviyyədə də mühüm rol oynadığı vurğulanır. Bu fərqli baxışlar problemin müqayisəli və kompleks şəkildə araşdırılmasını aktuallaşdırır. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan və türk dillərinə aid atalar sözlərində fonetik təkrarların struktur xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, onların funksional-üslubi imkanlarını təhlil etmək və müqayisəli şəkildə elmi əsaslarla şərh etməkdir.

Material və metodlar

Azərbaycan və türk dillərinin atalar sözlərində fonetik təkrarlar iki şəkildə təzahür edir: sait və samit səslərin təkrarı. Fonetik təkrarlar sözün müxtəlif mövqelərində olsa da söz əvvəlində daha çox fonetik-üslubi keyfiyyət kimi özünü göstərir, ritmiklik, yadda qalan ifadə tərzini yaradır. Nümunələr: Aslan ağzından şikar alınmaz (aslan ağzı); Aydan arı, sudan duru (aydan arı); Dünyanın ucu uzun (ucu uzun); Ayrandan aşağı katıq olmaz [2, s. 88, 70, 44] (ayrandan aşağı). “Saitlərin təkrarı daha çox vurğulu hecalarda müşahidə olunur” [4, s. 18].

Bəzən atalar sözlərində sait və samit təkrarları yanaşı işlənir. Bu cəhət paremioloji vahidlərin fonetik-üslubi potensialına gücləndirir. Məsələn:

sait+samit – Ay aydın, hesab bəlli (ay, aydın); Adam gedər, adı qalar (adam, adı); Ak akçe kara gün içindir [2, s. 43, 34; 1, s. 150] (ak, akçe);

samit+sait – Quda qudurar, qızını aparar (quda, qudurar); Dəliyə dəyənək verməzlər (dəli, dəyənək); Berber berbere benzer ama başın Allaha emanet [2, s. 221, 257; 1, s. 562] (berber, benzer).

Sait səsləşməsi cümlənin sadalanan mübtəda və xəbərlərini əhatə edir. Nümunə: At ile avrat yigidin bahtına (at ile avrat); Oğlandır, oxdur, hər evdə yoxdur [1, s. 404; 2, s. 516] (oğlandır, oxdur). Sait təkrarları söz birləşmələrində özünü göstərir. Bu cür

səsləşmə türk dilinin paremiyalarında çox işlənir. Armudun iyisini ayılar yer (armud-ay); Atın ölümü arpadan olsun (at-arpa); Oğlan doğurdum oydu beni, kız doğurdum soydu beni (oğlan-oydu); Esrik devenin çulu egri gerek [1, s. 332, 400] (esrik-egri).

Sait təkrarlı sözlərə bəzən sintaktik təkrarlarda rast gəlinir. Bunlar Azərbaycan dilinin paremioloji vahidlərində çoxluq təşkil edir. İt də getdi, ip də getdi (it-ip); Əl verir, əmək vermir (əl-ətək); Ər altında at olur, qeyrət altında ar (at-ar); Söz var el içində, söz var ev içində [1, s. 367, 580, 325, 334] (el-ev). Bəzən türk dilində də işlənir: Dil ebsem baş esən [1, s.154] (ebsem-esən).

Atalar sözlərindəki sözlərin hamısında sait təkrarları özünü göstərir. Nümunələr: Arabanı at aparmaz, arpa aparar (a səsləşməsi); Arık arınır, ad arınmaz [2, s. 65; 1, s. 320]. Sait təkrarları cümlənin əvvəlində və sonunda olur. Bu zaman digər sözləri xüsusi şəkildə nəzərə çarpdırmaq məqsədi güdür: Ağıllı bir dəfə aldanar [2, s. 25] (ağıllı, aldanar).

Sait və samit təkrarlar birlikdə mətnədə ahəngdarlığı artırır. Bu zaman hikmətli məna obrazlı formada, aydın, konkret şəkildə ifadə edilir. Məsələn, Südlə gələn sümüklə çıxar [2, s. 590] (süd - sümük). Balık balasını da avlar (b, a); Densiz deve kuyruğu deh! demeden sallanır [2, s. 112, 150] (d, e).

Fonetik tərkib növbəti sözdə əksinə sıralanmaqla fonetik təkrar yaradır. Nümunələr: At minənini tanıyar (at-ta); Atı qamçı aparmaz, arpa aparar [2, s. 75, 81] (arpa, apar; r, p- p, r). Aç kurt arslana saldırır [2, s. 55] (arslan, saldır; a, s- s, a). Bəzən bir sözün fonetik tərkibi digəri ilə qismən uyğunluq yaradır. Məsələn: Bacarana can qurban [2, s. 107] (bacar-can).

Azərbaycan və türk dillərinin paremiyalarında fonetik təkrarlar müxtəlif sözlərdə eyni mövqedə yerləşməklə poetik ifadə tərzini yaradır. Belə təkrarlara adətən əvvəldə rast gəlmək olur. İş başdan aşıb (aş-aş); Yerin yeddi qatından keçir (ye-ye); Göz gördü, könül sevdi (gö-kö); Hər kəs öz kömbəsini gözlər [2, s. 374, 410, 459, 203] (kö-gö); Bir selam bin hatır yapar (bi-bi); İnsan yedisində ne ise yetmişdində de odur (yed-yet) [1, s. 126, 211].

Təkrar səslər sonda işlənir: Elə bil daşdan talaşa qopub [2, s. 308, 118] (aş-aş); Keskin sirke kabına zarar (ke-ke) [1, s. 231]. Adətən paremioloji nümunələrdə bir sait və bir samit təkrar olunur. Bəzən təkrarlanan səslərin sayı daha artıq (iki və ya üç) olur. Ağız yandıran aşı qaşıq tanıyar (a, ş, ı); Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına (a, ş, ı) [1, s. 549, 23]. Mazlumun ahı indirir şahı (a, h, ı); Asure yemeye giden kaşığını taşır (a, ş, ı) [1, s. 251, 99].

Ayrı-ayrı sözlərə məxsus sait, samit səsləşmələri atalar sözlərinin bədii-üslubi dəyərini artırır. Bəzi sözlərdə hecaların təkrarı fonetik səsləşmə yaradır. Nümunələr: Emanet hayvanın kuşkunu yokuşa kopar [1, s. 170] (kuş-kun, yo-kuş); Yeddisində

«Gülüstan»ı oxuyan yetmişində başa düşər [2, s. 406] (yed-di, yet-miş). Eyni köklü sözlər yanaşı gələrək fonetik səsləşmə yaradır: Ak akçe kara gün içindir [1, s. 150] (ak, akçe).

Azərbaycan və türk dillərinə aid paremioloji vahidlərdə samit səslərin təkrarı da mühüm üslubi əhəmiyyət kəsb edir. Həm yanaşı, həm də yanaşı olmayan samit təkrarları müşahidə edilir. Nümunələr: Acla əcəli yetən birdir (c səsləşməsi); At ölüb, itin bayramıdır [2, s. 93, 614, 75] (t səsləşməsi). Acın gözü ekmek teknesinde olur (k səsləşməsi); Atla avratda uğur vardır (at-avrat; t səsləşməsi).

Bəzən samit səsləşməsi iki sözdə özünü göstərir. Azərbaycan dilinə aid atalar sözlərində samit səsləşmələri üç sözdə özünü göstərir: Boş torba ilə at tutulmaz (t səsləşməsi); Dağın üstə bağın sağ olsun (ğ səsləşməsi); Kasavatsız ağız anahtarsız açılır (z səsləşməsi); Az kaz, uz kaz, boyunca kaz [2, s. 147, 395; 1, s. 108, 116] (z səsləşməsi). Samit səsləşmələri əlavə mənə çalarları əmələ gətirir. Bunlar bəzən sadalama və təkidlilik ifadə edir. Məsələn: Az ay, boz ay, doqquz ay (z səsləşməsi); Bir evdə iki qız, biri biz, biri çuvalduz (z səsləşməsi). At küdümü, yurt küdümü, avrat küdümü (t səsləşməsi) [2, s. 40, 128; 1, s. 102, 116]. Samit səsləşmələri atalar sözlərini oxunaqlı edir və insanlar arasında geniş şəkildə yayılmasına səbəb olur.

Samit səsləşmələrindən söz əvvəlində çox istifadə olunur: Qara qızın dərdi var (q-q); Baş bostanda bitməz [2, s. 23, 179] (b-b); Kurt kocayınca köpeğin maskarası olur (k-k); Yılana yumuşak diye el sunma [1, s. 178, 244] (y-y). Bunlar atalar sözlərinin məzmununu əlavə mənə çalarları ilə zənginləşdirir. Samit təkrarlı sözlər ifadə etdiyi predmet, əşya və ya hadisəni qabarıq şəkildə diqqətə çatdırır. Nümunələr:

Verim vara baxmaz (verim vara);

Qız qundaqda, cehizi sandıqda (qız qundaqda);

Döyülməmiş düyüdən aş olmaz [2, s. 120, 166, 198] (döyülməmiş düyü).

Koyunun kuyruğu var örter (koyunun kuyruğu);

Kuştan korkan darı ekmez (kuştan korkan);

Yanık yerin otu tez biter (yanık yer);

Yatanın yürüyene borcu var [1] (yatanın yürüyene).

Samit təkrarları sadə cümlələrdə olduğu kimi, mürəkkəb cümlə quruluşlu atalar sözlərində də müşahidə olunur. Nümunələr: Baş olsun börk tapılar (baş-börk); Yar getdi yeri qaldı (yar-yer); Xan vurur, xırman sovurur (xan-xırman); Nə şilləmsən, nə şapalağım (şillə-şapalaq); Göz görür, gönül ister [2, s. 108, 393, 626, 509; 1, s. 188] (göz-gönül).

Daha çox söz əvvəlində d, t, b, g, y, ç, s samitləri səsləşmələr yaradır. Nümunələr: Qonaq doymadım deməz [2, s. 212, 231]. Eşək küçüktür ama dokuz deveyi yeder [1, s. 225]. Axtar tayını tap [2, s. 82]. Fukaranın tavuğu tek-tek yumurtlar [1, s. 180]. Bəy ilə

bostan əkənin tağı çiynində bitər [1, s. 114]; Sora sora Bağdat bulunur [1, s. 278]; Günümü göy əsgiyə düyüb [1, s. 470]; Göz gördüyünü ister [1, s. 188].

Hər iki dilin paremioloji vahidlərində az təsadüf edilən yaxud təsadüf edilməyən samit təkrarları da özünü göstərir. Bu təkrarlar f, h, l, m, n, p, r, ş, z samitlərini əhatə edir. Halal artar, haram batar [2, s. 638]. Hanım kırarsa kaza, halayik kırarsa ceza [2, s. 193]. Pirini tanımayanın aqibəti pis olar [2, s. 553]. Kar kuytuda, para pintide egleşir [1, s. 223] və s.

Azərbaycan və türk dillərinin paremiyalarında yaxın məxrəcli səslər də ahəngdarlıq yaradır. Məsələn: Gördüyün güllü kömbədir (g və k); Gördüyündən göz kirayəsi istəyir [2, s. 463]. Daldan atılan daş topuğa dəyər [2, s. 237] (d və t); Domuzdan toklu doğmaz [2, s. 157]; haqqında T.Hacıyev yazır ki, «Daldan atılan daş topuğa dəyər» atalar sözündəki «daş» sözü yazılı abidələrimizdə t ilə yazılıb, demək, məhz qədim deyilişin qalıq təzahürüdür [4, s. 86].

Türk dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin atalar sözlərində x samiti q samiti ilə səsləşmə yaradır: Xanım qız xalasına oxşar; Xatın qız bibisinə bənzər [2, s. 627; 4, s. 86].

Söz əvvəlindəki samit səsləşmələrinin də iki növünü fərqləndirilir: yanaşı və məsafəli. Nümunələr: Qaynayan qazan qapaq saxlamaz; Dəmiri döyən dəmirçi olar; Dil ağrıyan dişə dəyər [2, s. 175, 204]; At yigidin yoldaşdır; Çomak çalan çok olur; Devenin derisi eşege yük olur; Ateş düşdüyü yeri yakar [1, s. 57, 149].

Belə sözlər arasında qrammatik asılılıq olduqda, güclü ritmiklik yaranır. Məsələn: Dalın daşa dayayıb; Sacı soyuq olanın kündəsi küt gedər [2, s.179, 237]; Her keçin tenceresi kapalı kaynar [1, s. 200].

Türk dilinin paremiyalarında yanaşı samit təkrarları müxtəlif cümlə üzvlərini əhatə edir, cümlə üzvlərinin yerini tutur: Hırsıza bəylər də borçlu; Açı domuz darıdan çıkmaz; Açı karın katık istemez, Çobansız koyunu kurt kapar [1, s. 68, 69, 140] və s. Məsafəli səsləşmə yaradan sözlər cümlənin müxtəlif yerlərində işlənir: Qalan işə qar yağar. Bal tutan barmaq yalar [1, s. 102]. Dərdini söylemeyen derman bulamaz [1, s. 150].

Eyni cümlə daxilində alliterasiyalı sözlərin sıralanma ardıcılığı fərqli ola bilər. Odur ki, istiqamətinə görə də alliterasiyanın iki növündən bəhs etmək mümkündür: anlautda düz və əks istiqamətli samit səsləşmələri. Birinci halda cümlənin əvvəlində gələn tam olmayan sintaqmın samitləri növbəti yarımçıq sintaqmın samitləri ilə səsləşmə yaradır. Məsələn, Azərbaycan dilinə aid «Təzə süpürgə təmiz süpürər» [2, s. 599] atalar sözündə t-s, t-s səsləşmələri hər iki yarımçıq sintaqmda iştirak etdiyinə görə irəli alliterasiyanı əmələ gətirir. Türk dilində: Çürük tahta çivi tutmaz [1, s. 143] (ç, t-ç, t). İrəli alliterasiyanın digər təzahür formasında əvvəlinci və sonrakı yarımçıq

sintaqların tərkib hissələri bir-biri ilə səsləşir. Türk dilində: Gög gürlemeden yağmur yağmaz [1, s. 185]. Burada g-g, y-y səsləşmələri irəli alliterasiya faktı kimi diqqəti cəlb edir. Əks istiqamətli samit səsləşməsi zamanı əvvəlinci tam olmayan sintaqların səsləşmə yaradan samitləri növbəti yarımçıq sintaqlarda geri istiqamətlə sıralanır. Türk dilində: Yalnız kalanı kurt yer [1, s. 298]. Burada iki sözün başlanğıc samitləri (y və k) növbəti sözlərdə əksinə düzülüş ilə (k və y) geri alliterasiyaya səbəb olur.

Samit təkrarları paremiyalarda ekspressivlik, emosionallıq yaradır. Məsələn, «Hələ quyruğu qapı arasında qalmayıb» [2, s. 647].

Sözlərdə samit və sait səsləşmələri paralel təmsil olunur. Azərbaycan dilində: Bağa bax, barını gör (b, a); Bar vaxtı bağbana salam verən çox olar (b, v, a). Bayram sümüyü ilə köpək kökəlməz (k, ö); Böyük sözünə baxmayan böyürə-böyürə qalar (b, ö); Qazanlı yük yüngül olar (y, ü); Qarpız qarın doyurmaz (q, a); Qızıl palçıqda da parıldar (p; a); Yumurtadan yun qırxar (y, u); Saqqala salam vermir (s, a); Keçinin başı gicişəndə buynuzunu çobanın çomağına sürtər [2, s.98, 105, 101, 149, 173, 187, 202, 419; 557; 431] (ç, o). Paremiyadaxili sözlərin məna və qrammatik əlaqələri paremioloji vahidin formalaşmasında fonetik səsləşmə amilinin, o cümlədən alliterasiyanın xüsusi rol oynadığını əks etdirir.

Azərbaycan və türk dillərinə aid paremiyalardakı ikiqat səsləşmələr birqat səsləşmədən fərqli olaraq nəsihətamiz məzmunun ifadə planını daha emosional edir. Bin bilsen de bir bilene danış (b, i); Göz görür, gönül ister (g, ö); Sofi soğan yemez, bulunca sapını komaz (s, o); Sütlüyü sürüden çıkartmazlar (s, ü); Yegniyi yel alır, ağır yerinde kalır (y, e); Yola yoğurt dökmüş var mı (y, o); Zemheride kar yağmadan kan yağması iyi (k, a); Doğruluk dost kapısı [1, s. 120, 188, 277, 281, 303, 307, 310, 156] (d, o).

Müzakirə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycan və türk dillərində atalar sözləri fonetik təkrarların yalnız səs səviyyəsində deyil, həm də struktur və məna səviyyələrində özünü göstərən mürəkkəb bir sistemə malikdir. Assonans və alliterasiya bu sistemdə əsas təşkiledici elementlər kimi çıxış edərək paremioloji vahidlərin həm daxili quruluşuna, həm də ifadə gücünə təsir göstərir. Araşdırma sübut edir ki, səs təkrarları atalar sözlərinin ritmik modelini formalaşdırır, ifadənin axıcılığını artırır və onların yadda saxlanılmasını asanlaşdırır. Bu fonetik xüsusiyyətlər eyni zamanda mətnin emosional təsirini gücləndirərək onun didaktik funksiyasını daha aydın şəkildə ortaya çıxarır.

Müqayisəli analiz nəticəsində müəyyən olunur ki, hər iki dildə fonetik təkrarların ümumi prinsipləri oxşar olsa da, onların realizə formaları eyni deyildir. Bu fərqlər dillərin fonetik sistemi, sözlərin yerləşmə qaydası və sintaktik struktur

xüsusiyyətləri ilə izah oluna bilər. Müşahidələr göstərir ki, səs təkrarları daha çox sözlərin başlanğıc mövqeyində cəmlənir və bu hal ifadənin ritmik başlanğıcını gücləndirir. Bununla yanaşı, uzaq mövqeli səsləşmələr və əks istiqamətli fonetik uyğunluqlar mətnin daxili ritmik təşkilini daha da mürəkkəbləşdirir və zənginləşdirir. Eyni zamanda, sait və samit səslərin birgə işlənməsi nəticəsində ifadənin həm fonetik harmoniyası, həm də semantik təsir gücü artır. Belə hallarda fonetik təşkilat təkcə estetik funksiya daşımır, həm də mənanın daha qabarıq şəkildə ifadəsinə xidmət edir. Ümumilikdə, aparılan təhlil fonetik təkrarların Azərbaycan və türk dillərinin paremioloji sistemində həm struktur sabitliyi təmin edən, həm də kommunikativ və üslubi dəyəri artıran mühüm dil vasitəsi olduğunu təsdiqləyir. Bu xüsusiyyət atalar sözlərinin yadda qalma imkanlarını genişləndirir və onların sosial-mədəni yaddaşda möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Gələcək tədqiqatlarda bu problemin daha geniş korpus əsasında pragmatik və koqnitiv istiqamətlərdə araşdırılması məqsəduyğundur.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycan və türk dillərinin atalar sözləri fonetik təkrarların sistemli şəkildə təşkil olunduğu kompleks dil strukturlarıdır. Bu strukturlarda assonans və alliterasiya əsas fonetik mexanizmlər kimi çıxış edərək həm səs harmoniyasını, həm də üslubi ekspressivliyi formalaşdırır.

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sait səslərin təkrarı daha çox sözün başlanğıc hissəsində və vurğu düşən hecalarda aktiv şəkildə özünü göstərir. Bu fonetik xüsusiyyətlər atalar sözlərinin ritmik təşkilini gücləndirir, onların qavranılmasını asanlaşdırır və yadda saxlanılma prosesini optimallaşdırır. Eyni zamanda, bu təkrarlar yalnız leksik səviyyə ilə məhdudlaşmır, sintaktik paralel konstruksiyalar daxilində də müşahidə olunur. Samit səslərin təkrarı isə paremioloji vahidlərin ifadə gücünü artıran əsas fonostilistik vasitələrdən biri kimi səciyyəlidir. Alliterasiya müxtəlif mövqələrdə – həm yaxın, həm də uzaq sözlər arasında – reallaşaraq cümlənin daxili ritmini formalaşdırır və emosional təsiri gücləndirir.

Təhlillər göstərir ki, bəzi atalar sözlərində sait və samit təkrarlarının eyni zamanda işlənməsi fonetik strukturun daha da güclənməsinə səbəb olur. Bu qarşılıqlı əlaqə ifadənin həm estetik harmoniyasını, həm də semantik təsir gücünü artırır. Bundan başqa, fonetik təkrarların istiqamət baxımından fərqli modellərdə – irəli və əks alliterativ düzülüşlərdə – formalaşdığı müəyyən edilmişdir. Bu struktur variasiyalar atalar sözlərinin daxili ritmik bütövlüyünü möhkəmləndirir və onların kompozisiya sistemini sabitləşdirir.

Ümumilikdə, əldə olunan nəticələr fonetik təkrarların Azərbaycan və türk dillərinin paremioloji sistemində yalnız səs səviyyəsində deyil, həm də funksional və

semantik baxımdan mühüm rol oynadığını təsdiqləyir. Bu xüsusiyyət atalar sözlərinin estetik dəyərini yüksəldir və onların kollektiv yaddaşda daha davamlı şəkildə qorunmasına şərait yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aksoy Ö.A. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. Ankara: İnkilap Kitabevi, 1998
2. Atalar sözləri. Bakı:Yazıçı, 1986
3. Hacıyeva N.M. Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyatı/Filologiya üzrə elmlər doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı: Bakı, 2018
4. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 2 hissədə, I hissə. Elm, 2012

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN RƏQƏMSAL DİSKURSUNDA EMOJİLƏRİN LİNGVİSTİK STATUSU: DİLİN İQTİSADİYYATI VƏ PARALİNGVİSTİK FUNKSİYALAR

*The Linguistic Status of Emojis in the Digital Discourse of Modern Azerbaijani:
Language Economy and Paralinguistic Functions*

MƏHSƏTİ ƏSGƏROVA

Mahsati Asgarova

mehsetiesgerova@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0006-0708-8772>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Məqalədə emoji-lərin müasir rəqəmsal ünsiyyətdəki rolu və dilə təsiri araşdırılır. Tarixi olaraq piktogramlardan heroqliflərə, daha sonra əlifbalara keçid edən insan ünsiyyəti XXI əsrdə yenidən vizual simvollarla qayıtmışdır. İlk smayliklər 1982-ci ildə Scott Fahlman tərəfindən yaradılmış, 1997-ci ildən isə Yaponiyada mobil platformalarda emoji-lər geniş yayılmışdır. Bu gün emoji-lər sadəcə piktogram deyil, həm də ideogram funksiyası daşıyan universal simvol sistemində çevrilmişdir. Azərbaycan dilində “emoji” və “emoci” yazılış formaları mübahisə doğursa da, rəsmi mənbələrdə “emoci” daha çox qəbul olunur. Tədqiqat göstərir ki, emoji-lər yazıda sintaktik, semantik və illokutiv funksiyalar yerinə yetirərək emosional boşluğu doldurur. Onlar cümlənin tonunu dəyişir, sözləri əvəz edir və ünsiyyətin gücünü artırır. Müxtəlif alimlər bu fenomeni ya “heroqliflərə qayıdış”, ya da emosional ünsiyyətin güclənməsi kimi şərh edirlər.

Açar sözlər: *rəqəmsal lingvistik, emoji, paralingvistik, dilin iqtisadiyyatı, vizual ünsiyyət.*

ABSTRACT

The article explores the role and impact of emojis in modern digital communication. Historically, human interaction evolved from pictograms to hieroglyphs and alphabets, but the 21st century has witnessed a return to visual symbols. The first emoticons were created in 1982 by Scott Fahlman, and by 1997 Japanese mobile platforms introduced emojis, which became globally widespread after 2010. Today, emojis are not merely pictograms but universal symbols functioning as ideograms. In Azerbaijani, the spelling of “emoji” versus “emoci” remains debated, though academic sources often prefer “emoci.” Research shows that emojis fulfill syntactic, semantic, and illocutionary functions in writing, filling the “emotional gap” of digital communication. They can replace punctuation, substitute words, and alter the tone of speech acts. Scholars interpret this phenomenon either as a “return to hieroglyphs” or as a tool that strengthens emotional clarity in online communication.

Keywords: *digital linguistics, emoji, paralinguistics, language economy, visual communication.*

Giriş

Bəşəriyyət min illər əvvəl mağara divarlarına çəkdiyi piktogramlarla ünsiyyət qurmağa başlamışdı. Zaman keçdikcə bu təsvirlər mürəkkəbləşərək heroqliflərə, daha sonra isə səsləri ifadə edən mücərrəd hərflərə və əlifbalara çevrilmişdi. Lakin XXI əsrin rəqəmsal inqilabı bizi qərribə bir paradoksla üz-üzə qoydu: Biz yenidən şəkillərlə danışmağa qayıdırıq. Bu, heroqliflərdən emoji-lərə dilin böyük qayıdışıdır? Yoxsa rəqəmsal ünsiyyətin yeni əlifbası yaranır?

Gündəlik həyatımızda smartfon ekranlarını sarı rəngdə simalar, ürək şəkilləri və bir çox əşya təsvirləri zəbt edib. Əgər 1990-cı illərin sonunda emoji-lər sadəcə mətnə

rəng qatan kiçik detallar idisə, bu gün onlar müstəqil bir dil vahidinə çevriliblər. Bəs bu vizual simvollar bizim minillik yazı mədəniyyətimizi məhv edir, yoxsa rəqəmsal dövrün tələblərinə uyğun olaraq onu zənginləşdirir? Emojilər dilin kasıblaşmasının əlamətidir, yoxsa onlar mətndə çatışmayan "bədən dili" və "səs tonu"nu əvəz edən yeni dövrün heroqlifləridir? Bu məqalədə biz texnologiyanın dilimizə gətirdiyi bu "rəngli inqilabın" linqvistik tərəflərini araşdıracağıq.

ABŞ-də Karnegi Mellon Universiteti Dil Texnologiyaları İnstitutu və Kompüter elmləri bölməsinin alimi Scott Fahlman 1982-ci ildə öz yazışmasında duyğularını tam ötürə bilmədiyinə fərqləndirici olaraq nöqtə, tire və mötərizədən istifadə edərək ilk dəfə gülən üz :-) və ağlayan üz :-(ifadəsini işlətmişdir. Bu da emojilər dövrünün başlanğıcı hesab edilə bilər.

Hər gün qarşılaşdığımız piktoqraf mənasını verən "emoji" sözü yapon dilindəki *e-şəkil*, *moji* – *xarakter, işarə* sözlərindən götürülmüşdür. Yeri gəlmişkən qeyd dedək ki, emosiyaları ifadə etdiyinə görə *emoji* sözünü bəzən fransız dilindəki *émotion* sözünə də bənzədirlər. Lakin bu sadəcə bir bənzərlikdir.

İnternet ünsiyyətində qeyri-verbal əlaqə vasitələri olan ilk emojilər yapon telefon operatoru SoftBank tərəfindən 1997-ci ildə yaradılmış olsa da 2010-cu ildən bütün dünyada daha yaygın istifadəsinə başlanılmışdır. Beləliklə, mobil platformada istifadə edilən 170-dən çox emoji elektron rabitəni asanlaşdırmağa xidmət etmək məqsədilə yaradılmışdır. Bəzən simgə, simvol kimi ümumiləşdirsək də, mübahisə doğuran bu işarələr rəqəmsal mediada jest və mimikaları yazıda ifadə edir. *Smaylik*, *üz ifadələri* və daha çox işlənən *emojilər* məfhumu Azərbaycan dilində nədən gah *emoci*, gah da *emoji* kimi işlənir? Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarına uyğun olaraq əcnəbi sözlərin yazılışında iki meyl var. Biri orijinala uyğunluğa görə beynəlxalq termin olduğu üçün ingilis dilindəki *emoji* yazılışını olduğu kimi saxlamaqdır. Bir çox texnoloji saytlar və gənclər bu formaya üstünlük verir. Digər meyl isə tələffüzə uyğunluğu əsas tutaraq Azərbaycan dilinin fonetik qaydalarına görə, sözlər deyildiyi kimi yazılmalıdır. Azərbaycanca "emoci" kimi tələffüz edildiyi üçün eyni formada akademik və rəsmi mənbələrdə daha çox qəbul olunur.

Transliterasiya sisteminə görə hansı daha düzgündür? Hazırda Azərbaycan dilinin rəsmi lüğətlərində bu söz tam stabilləşməyə də, elmi yazılarda "emoci" formasına üstünlük verilir. Lakin texnoloji sənədlərdə və qlobal yazışmalarda "emoji" variantı daha geniş yayılıb. Beləliklə biz də daha çox yayılan variantına üstünlük verdik.

Sosial media tətbiqlərinin yayılması müxtəlif vizual görüntülərdə rəqəmsal paralingvistik vasitələr kimi emojilərin istifadəsini həm artırıb, həm də tezləşdirib. İsmarıcılarda, vizual və video paylaşımalarında emojilər bəzən mətni belə əvəz edir, bu

da qısa bir zamanda emojiylərlə emosiyaların asan yolla çatdırılmasıdır. Bu təqdirdə, yazışmaların ayrılmaz hissəsinə çevrilən, ünsiyyəti cazibədar edən emojiylər dili anlamaq qabiliyyətini zəiflədirmi?

Metodologiya

Tədqiqatda təsviri və müqayisəli analiz metodlarından istifadə olunmuşdur. Müasir Azərbaycan dilli sosial media seqmentində (WhatsApp, Instagram, Facebook, TikTok veb saytları) istifadəçi rəyləri və mesajlaşma nümunələri müşahidə edilmişdir. Təhlil zamanı emojiylərin cümlə daxilindəki sintaktik mövqeyi və daşdığı semantik yükü əsas götürülmüşdür. Həmçinin, rəqəmsal ünsiyyətdə Zipf qanunu – "Dilin iqtisadiyyatı" prinsipinin tətbiqi araşdırılmışdır.

Tədqiqat

Aparılan tədqiqatlardan da aydın olur ki, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ünsiyyətin verbal formaları ilə yanaşı, qeyri-verbal formalarının da rəqəmsal mühitə adaptasiyasını zəruri etmişdir. Ənənəvi yazı dili intonasiya, üz mimikası və jestlər kimi paralingvistik vasitələrdən məhrum olduğu üçün virtual məkanda ciddi bir "emosional boşluq" yaranmışdır. Bu boşluğu doldurmaq üçün təkamül edən emojiylər müasir dilçiliyin ən aktual tədqiqat obyektlərindən birinə çevrilmişdir. Bu gün emojiylər sadəcə piktogramlar deyil, ideogram funksiyası daşıyan universal bir simvollar sistemidir. 2015-ci ildə Oksford lüğəti tarixində ilk dəfə bir sözü deyil, "gülməkdən gözü yaşaran" (😊) emojiyi "İlin sözü" seçməsi bu fenomenin global lingvistik statusunun təsdiqi və dilçilik aləmində böyük bir siqnal idi.

Bəzən kəlimələrlə ifadə edə bilməyəcəyimiz üzüntü, sevgi, təbəssüm, xoşbəxtlik və bəyənmə kimi duyğuları balaca bir simvolda ifadə edirik. Çünki gülümsəyən bir üz onlayn resurs abunəçilərinin emosional vəziyyətinin qısa və vizual təsvirinə imkan verir.

Emojiylər yazı dilində bir neçə mühüm funksionu yerinə yetirir. Bu da dilin həm strukturuna, həm də pragmatikasına təsir edir:

Sintaktik funksiya dedikdə emojiylər çox vaxt cümlənin sonunda gələrək punktuasiya əvəzi çıxış edir. Onlar nöqtə, nida və ya sual işarəsinin funksionunu mənimsəyərək cümlənin emosional rəngini konkretləşdirir.

Semantik əvəzetmə dedikdə bir çox hallarda emoji cümlə daxilində leksik vahidi birbaşa əvəz edir. Yəni dilin leksik sistemində "vizual neologizmlər" kimi çıxış edirlər.

İllokutiv gücün artırılmasında isə eyni bir cümlə (məsələn, "Yaxşı") yanındakı emojiyən asılı olaraq (😊 - zarafat, ☹ - narazılıq, 🤔 - razılıq) tamamilə fərqli nitq aktlarına çevrilir. Bir emojiyin eyni bir sözə verdiyi müxtəlif mənə çalarlarının şahidi olur.

Boris Qriçenko Kiyev Metropolan Universitetinin professoru Rusudan

Maxaçaşvili insanların emoji-lərdən istifadəsini "heroqliflərə qayıdış" kimi şərh edir. Çünki araşdırmalara əsasən demək olar ki, hazırda internet istifadəçilərinin 92% emoji-lərdən istifadə edirlər. Lakin Berkli Kaliforniya Universitetinin professoru Gı Cing bildirir ki, emoji-lərdən istifadənin intellektual struktura müsbət və ya mənfi təsir göstərəcəyini söyləmək çətinidir. O, emoji-lərdən istifadənin emosional ünsiyyəti yaxşılaşdırdığını bildirir və onların yazılı mesajlara aydınlıq qatdığını vurğulayır. Gənclərin daha çox emoji istifadə etdiyini bildirən Gı Cing, ünsiyyəti şərh etmə qabiliyyətlərinin də yaxşılaşdığını vurğulayır.

Araşdırma zamanı "WhatsApp" üzərindəki Azərbaycan dilli seqmentdə 100 mesajı analiz edib, statistik olaraq emoji-lərin ən çox cümlənin ortasında söz əvəzi kimi deyil, sonunda durğu işarəsi kimi işləndiyini müşahidə etdik. Hətta əksər sosial şəbəkə istifadəçiləri ismarıq yazarkən tamamilə cümləni əvəz edə biləcək emoji-lərdən istifadə edirlər. Məsələn, *"Təşəkkür edirəm."* əvəzinə minnətdarlıq edən əllər 🙌, *"Alqışlayıram səni, yaxşı iş görmüsən, Bravo!"* əvəzinə alqışlayan əllər 👏 işlənmişdir. Bu da piktoqramların ideoqramlara çevrilməs və bütün cümlənin məna yükünü bir anda ifadə etməsidir.

"Dilin iqtisadiyyatı" və kasıblaşma mübahisələri

Dilçilikdə Zipf qanunu kimi tanınan "Dilin iqtisadiyyatı" prinsipi insanların minimum linqvistik söylə maksimum informasiya ötürmək meylini izah edir. Emoji-lərin istifadəsi bu baxımdan təbii hesab oluna bilər:

Zamana qənaət baxımından mürəkkəb emosional vəziyyətlərin bir simvolla ifadəsi ünsiyyəti operativləşdirir. Çünki informasiya əsrində sürət hər şeydir. Sürətli ünsiyyətdə emoji-lər düşüncəni ən qısa və operativ şəkildə ötürmək üçün bir "stenoqrafiya" rolunu oynayır.:

Kasıblaşma arqumentində isə bəzi dilçilər hesab edirlər ki, vizual simvolların artması söz ehtiyatının passivləşməsinə və abstrakt düşüncənin zəifləməsinə yol açır. Lakin buna əks arqument olaraq, emoji-lərin yazıya yeni bir rəng – vizual semantika qatdığını və dili daha polisemantik etdiyini demək olar.

Corc K.Zipf tərəfindən irəli sürülən bu prinsipə görə, insan ünsiyyət zamanı az enerji sərf etməklə daha çox informasiya verməyə çalışır. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, onlayn kommunikasiyada hissləri düzgün şəkildə "ən az söylə" catdırmağa ehtiyac varmış. Emoji-lər də məhz bu boşluğu doldurur. Onlardan istifadə uzun-uzadı sözlə olan təsvirləri (məsələn, *"Çox təəccübləndim və bir qədər qorxdum"*) tək bir simvolla (😱) ifadə etməyə imkan verir. Bəzən bir fikri izah etmək əvəzinə bir emoji ilə qısa və konkret ifadə edə bilirik, bu da mesajı vaxta qənaət edərək daha dəqiq ötürür. Hətta demək olar ki, emoji-lər fikirlərimizin doğru şəkildə çatdırılmasında əvəzolunmaz tamamlayıcılarıdır. Məsələn, *"Sənin fikrini bəyəndim"* cümləsinin əvəzinə

bu bəyənmə işarəsi “❤️” qoyulur. Sonda sağollaşarkən “*Sağ ol, öpürəm səni*” əvəzinə bu emoji 😊 mətni tamamlayır. Sanki mətnin tamamlayıcısı və ya nöqtəsidir. İndi dəbdə olan bir çox böyük şəhərlərin turistik yerlərində istifadə olunan piktoqram da mövcuddur: “I ❤️ BAKU”, “ŞUŞA ❤️”, “I ❤️ BATUMİ” və s.

Bütün bunları nəzərə alaraq, gənclər arasında apardığımız sorğunun nəticələrinə əsasən deyə bilərik ki, sosial şəbəkələrdə öz yazışmalarında vaxta qənaət üçün 60%, cümləyə emosiya və hisslərini qatmaq üçün 40% istifadəçi emojiyədən yararlanır.

Yekun olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, rəqəmsal ünsiyyətdə qeyri-verbal işarələr cümlədə sözləri əvəz edərək əvəzedici funksiya yerinə yetirir. Durğu işarələri olmasa da, bəzən mesajda üz ifadələri, smayliklər və emojiyələr məntiqi fasilələri ayırmaq üçün istifadə edilir, yəni qeyri-verbal ünsiyyət işarələri cümlənin ortasında və ya sonunda yerləşir. Məntiqi nəticə göstərir ki, illüstrativ elementlərin mövcudluğu mesajın və yazılı mətnin gücləndirilməsi kimi qəbul edilə bilər. Hətta qeyri-verbal işarələrdən istifadə etmək ehtiyacı sosial platformanın tələbindən də irəli gəlir, çünki rəqəmsal məkandakı iştirakçılardan “ürək” və ya “bəyənmək” işarəsi vasitəsilə münasibət bildirmələri arzu olunur. Bütün bunlarla yanaşı, sosial şəbəkələrdə emojiyələrin istifadəsi zamanı qarşı tərəfi, yəni platformanı və konteksti nəzərə alaraq işlətmək çox önəm daşıyır.

Nəticə etibarilə, müasir dilçilikdə emojiyələrin rolu ilə bağlı bütün arqumentlərə baxanda, iki əsas baxış bucağı olduğunu görürük. Dil kasıblaşır, yoxsa zənginləşir? Bir tərəf bunu dilin tənəzzülü, digər tərəf isə onun təbii təkamülü kimi qiymətləndirir.

Mühafizəkar dilçilik baxışına görə, emojiyələr söz ehtiyatının passivləşməsinə və qrammatik qaydaların aşınmasına səbəb olur. Vizual simvolların mətni üstələməsi intellektual geriləməyə səbəb olur deyə düşünən mühafizəkar yanaşma “dil kasıblaşır” düşüncəsinə gətirib çıxarır. Bu arqumentin tərəfdarları hesab edir ki:

- Söz ehtiyatının məhdudlaşması: İnsanlar dərin hisslərini ifadə etmək üçün təsirli, mənalı sözlər və bədii təsvir vasitələri axtarmaq əvəzinə, hazır “şablon” simvollarından (məsələn, sadəcə ❤️ və ya 😊) istifadə edirlər. Bu da zamanla söz bazasının daralmasına gətirib çıxarır.

- Qrammatik qaydaların itməsi: Emojiyələr cümlə strukturunu pozur. Durğu işarələrinin, bağlayıcıların və zaman şəkilçilərinin yerini alan simvollar dilin qrammatik sütunlarını sarsıdır.

- Abstrakt düşüncənin zəifləməsi: Dil mürəkkəbləşdikcə təfəkkür də inkişaf edir. Hər şeyi şəkillərlə ifadə etmək beynin abstrakt düşünmə qabiliyyətini tənbelləşdirə bilər.

Əks tərəf isə modernist yanaşaraq iddia edir ki, biz dili itirmirik, sadəcə onu rəqəmsal dünyanın sürətinə uyğunlaşdırırıq, “dil adaptasiya olur” deyə düşünürlər.

Elə isə rəqəmsal "bədən dili" olan emojiilər niyə sözlərdən daha çox şey deyir?

Yazılı ünsiyyətdə qarşımızdakının üz mimikasını və səs tonunu görmürük. Emojiilər mətndəki bu boşluğu doldurur və ünsiyyəti daha cazibədar edir. Bu, dili kasıblaşdırmır, əksinə, ona "emosional dəqiqlik" qatır, oxucu ilə mövzu arasında vizual mənə bağı yaradır. Bu üsulla müasir yanaşma iddia edir ki, yazı dili ilk dəfə olaraq bədən dilini və tonu simvollaşdırma bilmişdir. Bu isə dilin kasıblaşması deyil, onun multimodal, yəni çoxşaxəli təkamülüdür. Hətta bəzən simvol, emoji, simgə, işarə adlandırdığımız piktoqramlar şərti olaraq dünyanın ortaqlı dili hesab olunurlar.

Hazırda Unicode karakter setində 3 min 633 emoji mövcuddur və hər gün yeniləri yaranmağa davam edir. Onların yaygın istifadəsi yeni yaradıcılıq formalarının meydana gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, rebuslar, vizual hekayələr və metaforalar yaranır. Bu, dilin ölməsi deyil, onun yeni bir qatının - vizual linqvistikanın yaranmasıdır.

Nəticə

Tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, emojiilər əlifbanı sıradan çıxaran rəqib deyil, yazı dilini canlı danışq dilinə yaxınlaşdırən köməkçi sistemdir. Onlar rəqəmsal dövrün tələblərinə uyğun olaraq dilin multimodal xarakterini gücləndirir, ekspressivlik imkanlarını genişləndirir. Elmi nöqteyi-nəzərdən emojiilərin tədqiqi gələcəkdə rəqəmsal leksikologiya və vizual sintaksis kimi yeni sahələrin formalaşmasına zəmin yaradır. Emojiilər "yeni dövrün heroqlifləri" olsa da, onlar əlifbanı yox etmir, əksinə, yazılı mətnə insani duyğular qatır.

Müasir rəqəmsal diskursun müşahidəsi göstərir ki, emojiilər təsadüfi ardıcılıqla deyil, müəyyən daxili məntiqlə düzülür. Məsələn, subyekt-obyekt ardıcılığı vizual mesajlarda da qorunur. Bu, emojiilərin primitiv işarələrdən daha mürəkkəb bir "vizual qrammatika"ya doğru inkişaf etdiyini sübut edir.

Nəticə etibarilə, emojiilərin dilimizə daxil olmasını bir "fəlakət" və ya dilin süqutu kimi qiymətləndirmək bəlkə də həddindən artıq mühafizəkar bir yanaşmadır. Dil canlı bir orqanizmdir; o, yaşamaq üçün mühitə uyğunlaşmalı və dəyişməlidir. Necə ki, vaxtilə çap maşınlarının ixtirası yazı mədəniyyətini dəyişdi, bu gün də rəqəmsal inqilab ünsiyyət formamızı yenidən formatlayır.

Emojiilər əlifbanı və ya klassik ədəbiyyatı əvəz etmək iddiasında deyil. Onlar sadəcə olaraq mətndə çatışmayan "insan amilini" – səs tonunu, üz mimikasını və ani hissləri rəqəmsal dünyaya daşıyan bir körpüdür, həm də sözlə təsvirin vəhdətidir.

Biz "emoji dövrü"nü dilin kasıblaşması kimi deyil, onun yeni bir multimodal qat qazanması kimi görməliyik. Çünki dil sadəcə sözlər yığını deyil, bir insanın digərinə öz dünyasını anlatmaq cəhdidir. Əgər bir kiçik sarı sima bu anlatma prosesini daha səmimi və aydın edirsə, deməli, dil öz missiyasını uğurla yerinə yetirir. Bəlkə də 50 il

sonra rəsmi dövlət sənədlərində və ya hüquqi müqavilələrdə belə, emosional tonu dəqiqləşdirmək üçün xüsusi vizual işarələrdən istifadə olunacaq.

Sözlərin gücünü və təsvirlərin rəngini itirmədən ünsiyyət qura bilmək – bəlkə də gələcəyin ən böyük dilçilik nailiyyəti elə bu olacaq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. **Crystal, D.** (2006). *Language and the Internet*. Cambridge University Press.
2. **Danesi, M.** (2016). *The Semiotics of Emoji: The Rise of Visual Communication in the Age of Social Media*. Bloomsbury Academic.
3. **Evans, V.** (2017). *The Emoji Code: The Linguistics Behind Smileys and Scaredy Cats*. Picador.
4. **McCulloch, G.** (2019). *Because Internet: Understanding the New Rules of Language*. Riverhead Books.
5. **Oxford University Press.** (2015). *Word of the Year 2015*. Official Report.
6. **Ulyana İgorevna Turko** (2024.) Смайлик, эмотикон и эмодзи как невербальные средства общения в интернет-коммуникации Филологические науки. Вопросы теории и практики Philology. Theory & Practice
7. **Yusifli, M.** (2018). *Dilçilik terminlərinin izahlı lüğəti*. Bakı: Elm və təhsil

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNƏ YENİ METODİK YANAŞMALAR

New Methodological Approaches to Teaching Modern Azerbaijani Language in Ali Educational Institutions

ŞƏBNƏM ƏLİYEVƏ

Shabnam Aliyeva

shebnemeliyeva27@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9716-7629>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Azərbaycanda milli irsin qorunub saxlanması və cəmiyyət daxilində səmərəli ünsiyyətin təmin edilməsində Azərbaycan dili mərkəzi rol oynayır. Qlobal təhsil tendensiyaları rəqəmsallaşmaya, şagird mərkəzli təlimə və bacarıqlara əsaslanan təlimə doğru dəyişdikcə, ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin necə tədris olunduğunu yenidən qiymətləndirmək çox vacib hala gəldi. Müasir şagirdlər daha dinamik, interaktiv və fərdiləşdirilmiş yanaşmalar tələb edir ki, bu da təkcə qrammatika və lüğəti öyrətməklə yanaşı, həm də akademik və peşəkar kontekstlərdə yaradıcılığı, tənqidi təhlili və effektiv ünsiyyəti təşviq edir. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublika təhsilinin əsas məqsəd və vəzifəsi "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa, "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın tələblərinə əsasən azərbaycançılıq ideyasına sədaqətli vətəndaşların yetişdirilməsidir. Bu məsələdə Azərbaycan dili dərslərinin rolu olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *ümumtəhsil məktəbləri, Azərbaycan dili, metodik yanaşmalar, innovativ tədris metodları*

ABSTRACT

In Azerbaijan, the Azerbaijani language plays a central role in preserving national heritage and ensuring effective communication within society. As global educational trends shift toward digitalization, student-centered learning, and competency-based instruction, it has become increasingly important to reassess how the Azerbaijani language is taught in general education schools. Modern learners require more dynamic, interactive, and personalized approaches that go beyond teaching grammar and vocabulary, also fostering creativity, critical analysis, and effective communication in academic and professional contexts. At present, the main goal and task of education in the Nakhchivan Autonomous Republic is the formation of citizens loyal to the ideology of Azerbaijani nationalism, in accordance with the Law of the Republic of Azerbaijan "On Education" and the requirements of the "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan." In this regard, Azerbaijani language lessons play a particularly important role.

Keywords: *General education schools, Azerbaijani language, methodological approaches, innovative teaching methods.*

Giriş

Dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də mədəni şəxsiyyətin, tənqidi düşüncənin və akademik uğurun açarıdır. Azərbaycanda milli irsin qorunub saxlanması və cəmiyyət daxilində səmərəli ünsiyyətin təmin edilməsində Azərbaycan dili mərkəzi rol oynayır. Bununla belə, müasir təhsil kontekstində, xüsusən də ali təhsil səviyyəsində ənənəvi dil tədrisi metodları çox vaxt köhnəlmiş, həddən artıq nəzəri xarakter daşıyır və tələbələrin real ehtiyaclarından qopmuş olur.

Qlobal təhsil tendensiyaları rəqəmsallaşmaya, tələbə mərkəzli təlimə və bacarıqlara əsaslanan təlimə doğru dəyişdikcə, universitetlərdə Azərbaycan dilinin

necə tədris olunduğunu yenidən qiymətləndirmək çox vacib hala gəldi [1]. Müasir tələbələr daha dinamik, interaktiv və fərdiləşdirilmiş yanaşmalar tələb edir ki, bu da təkcə qrammatika və lüğəti öyrətməklə yanaşı, həm də akademik və peşəkar kontekstlərdə yaradıcılığı, tənqidi təhlili və effektiv ünsiyyəti təşviq edir.

Bu tədqiqatın məqsədi müasir təhsil standartlarına və universitet tələbələrinin inkişaf edən ehtiyaclarına uyğun gələn yeni metodoloji yanaşmaları araşdırmaq və təşviq etməkdir. Mövcud təcrübələri təhlil edərək və innovativ strategiyaları tətbiq etməklə bu məqalə ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilinin tədrisi üçün daha effektiv, cəlbedici və gələcəyə yönəlmiş çərçivənin inkişafına töhfə verməyə çalışır [2].

1. Ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilinin tədrisinin əhəmiyyəti

Azərbaycan dilinin ali təhsil səviyyəsində tədrisi təkcə dil və mədəni özünəməxsusluğu qorumaq üçün deyil, həm də tələbələrin peşəkar və məsuliyyətli vətəndaş kimi formalaşmasına şərait yaratmaq üçün vacibdir. O, akademik savadlılığı gücləndirir, fənlərarası öyrənməyə dəstək verir və tələbələri milli və beynəlxalq mühitlərdə səmərəli fəaliyyət göstərməyə hazırlayır [5].

2. Yeni metodoloji yanaşmalara ehtiyac

Texnologiyanın sürətli inkişafı, tələbə profillərinin dəyişməsi və interaktiv öyrənməyə global gedişat ənənəvi dil öyrətmə metodlarını daha az təsirli edib. Əzbər, əzbərləmə və passiv mühazirələr artıq rəqəmsal qarşılıqlı əlaqə və praktik tətbiqə öyrəşmiş tələbələrin gözləntilərinə cavab vermir. Ünsiyyət, əməkdaşlıq, yaradıcılıq və tənqidi düşüncəni vurğulayan metodlara ehtiyac var [4].

3. İnnovativ tədris metodları

Dil tədrisinə müasir yanaşmalar tələbələrin təlim prosesinə fəal cəlb edilməsinə yönəlib. Bunlara daxildir [6]:

- Fəal öyrənmə texnikaları: Qrup müzakirələri, beyin fırtınası sessiyaları və tələbələrin rəhbərlik etdiyi fəaliyyətlər iştiraka və daha dərinlən başa düşməyə təşviq edir.

- Problem əsaslı öyrənmə (PBL): Dil bacarıqlarını və analitik təfəkkürü inkişaf etdirmək üçün real həyatdakı linqvistik problemlərdən və ya ssenarilərdən istifadə olunur.

- Birgə öyrənmə: Komanda layihələri və həmyaşıdların rəyi əməkdaşlığa və şəxslərlərarası ünsiyyətə kömək edir.

- Layihəyə əsaslanan öyrənmə: Tələbələr kontekstdə dil istifadəsini gücləndirən təqdimatlar, videolar və ya yazılı hesabatlar hazırlamaq kimi daha uzunmüddətli layihələr üzərində işləyirlər.

4. Rəqəmsal resursların inteqrasiyası

Texnologiya interaktiv, çevik və fərdiləşdirilmiş resurslar təmin etməklə dil

öyrənməsində inqilab etdi. Əsas vasitələrə aşağıdakılar daxildir:

- E-tədris platformaları: Moodle, Google Classroom və digər LMS alətləri asan məzmunun çatdırılması və qiymətləndirilməsinə imkan verir.
- Mobil tətbiqlər: Quizlet, Kahoot! və Duolingo kimi proqramlar lüğət öyrənilməsinə və testləşdirməni daha cəlbedici edir.
- Multimedia materialları: Videolar, podkastlar və onlayn qəzetlər dinləmə və oxu bacarıqlarını artırır, eyni zamanda tələbələrə orijinal dildən istifadə edir.
- Oyunlaşdırma: Oyun elementləri öyrənməni əyləncəli, rəqabətli və həvəsləndirici edir.

5. Kommunikativ yanaşma və nitq bacarıqlarının inkişafı

Effektiv dil tədrisi təkcə qrammatikaya deyil, həm də real dünyadakı ünsiyyətə diqqət yetirir. Bəzi kommunikativ strategiyalara aşağıdakılar daxildir:

- Rollu oyunlar və simulyasiyalar: Tələbələr simulyasiya edilmiş gündəlik və ya peşəkar kontekstlərdə dili təcrübədən keçirirlər.
- Debatlar və ictimai natiqlik: Bu fəaliyyətlər özünə inam, söz ehtiyatı və səlis danışmaq qabiliyyətini artırır.
- Dinləmə və danışmaq laboratoriyaları: Tələbələrə tələffüzü, intonasiyanı və başa düşməyi təkmilləşdirməyə kömək edin.

6. Fərqləndirmə və fərdiləşdirilmiş öyrənmə

İki tələbə eyni şəkildə öyrənmir. Differensiallaşdırılmış təlim bütün şagirdlərin öz templəri ilə və öyrənmə üslublarına uyğun olaraq inkişaf edə bilmələrini təmin edir [3]:

- Çevik qruplaşdırma: Şagirdləri bacarıq səviyyəsinə və ya maraqlarına görə təşkil etmək.
- Fərdiləşdirilmiş tapşırıqlar: Tapşırıqların tələbə ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması.
- Scaffolding Learning: Qabaqcıl öyrənənlər üçün daha çox azadlığa imkan verərkən ehtiyacı olan tələbələr üçün əlavə dəstəyin təmin edilməsi.

7. Qiymətləndirmə texnikalarının təkmilləşdirilməsi

Qiymətləndirmə təkcə biliyi yoxlamamalı, həm də öyrənməyə dəstək olmalıdır. Müasir strategiyalara aşağıdakılar daxildir [1]:

- Formativ qiymətləndirmə: Testlər, jurnallar və sinif müzakirələri vasitəsilə davam edən rəy.
- Summativ qiymətləndirmə: Yekun imtahanlar və məcmu öyrənməni qiymətləndirmək üçün əsas layihələr.
- Özünü və həmyaşıdları qiymətləndirmə: İnsanın öyrənməsi üçün düşüncə və məsuliyyəti təşviq edir.

8. Müəllimlərin hazırlığı və peşəkar inkişafı

Müasir tədris metodları eyni dərəcədə müasir müəllim səriştələrini tələb edir. Davamlı peşəkar inkişaf vacibdir [3]:

- Seminarlar: İnnovativ metodlar və alətlər üzrə müntəzəm təlimlər.
- Həmyaşıdları ilə əməkdaşlıq: Ön yaxşı təcrübələrin paylaşılması və resursların birgə inkişafı.
- Reflektiv təcrübə: Müəllimlər ardıcıl olaraq öz metodlarını tələbə rəyi və nəticələri əsasında qiymətləndirməli və uyğunlaşdırmalıdırlar.

Nəticə

Ali təhsildə Azərbaycan dilinin tədrisi 21-ci əsrin tələbələrinin tələblərinə cavab verəcək şəkildə inkişaf etməlidir. Bu transformasiya passiv, mühazirə əsaslı təlimatdan aktiv, texnologiya ilə gücləndirilmiş və tələbə mərkəzli öyrənmə mühitinə keçid tələb edir. Müasir tədris strategiyalarının integrasiyası linqvistik səriştəni təkmilləşdirməklə yanaşı, ömür boyu öyrənmə bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

Uzunmüddətli uğuru təmin etmək üçün təhsil müəssisələri müəllim hazırlığına sərmayə qoymalı, rəqəmsal alətlərə çıxışı təmin etməli və yaradıcılıq və ünsiyyəti təşviq edən çevik kurikulumlar tərtib etməlidir. Yenilik və əməkdaşlıq vasitəsilə Azərbaycan dilinin tədrisi gələcək nəsillər üçün həm aktual, həm də təsirli qala bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında təhsil üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı: 2013.
2. «Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. «Azərbaycan» qəzeti, Bakı, 2008, 1 fevral.
3. İlyasov M. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri, Monoqrafiya Bakı: "Elm və təhsil", 2018
4. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010.
5. Mehrabov A.O. Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
6. Veyisova Z. Fəal / interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı: UNİSEF, 2007

METODOLOGİYADAN KƏNARA: SÜNİ İNTELLEKT DÖVRÜNDƏ DİL TƏHSİLİ DİSKURSUNUN YENİDƏN ÇƏRÇİVƏLƏNDİRİLMƏSİ

Beyond Methodology: Reframing the Discourse of Language Learning in the Age of Artificial Intelligence

SEVİL AĞAYEVA

Sevil Agayeva

siaghayeva@ada.edu.az

<https://orcid.org/0009-0006-8196-9180>

Azərbaycan Dillər Universiteti

Azerbaijan University of Languages

XÜLASƏ

Süni intellekt texnologiyalarının sürətli inkişafı dil təhsilində yalnız yeni rəqəmsal vasitələrin tətbiqini deyil, eyni zamanda dil təlimi diskursunun mahiyyətinin yenidən düşünülməsini zəruri edir. Ənənəvi yanaşmalarda dil öyrənmə prosesi əsasən bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə yönəlmişdi, lakin sənədi intellekt dövründə bu proses daha geniş mənə qazanaraq bilik istehsalı, informasiya ilə işləmə, mənbələrin seçilməsi, məzmunun təhlili və tənqidi düşünmə bacarıqlarının formalaşmasını ön plana çıxarır. Bu baxımdan, süni intellekt dil təhsilində sadəcə texnoloji dəstək vasitəsi kimi deyil, öyrənmənin məzmununu, məqsədini və məntiqini dəyişdirən transformativ amil kimi çıxış edir. Nəticə etibarilə, müasir dövrdə dil təhsili yalnız metodoloji yenilənmə ilə məhdudlaşmır, həm də pedaqoji və epistemoloji əsasların yenidən çərçivələndirilməsini tələb edir.

Açar sözlər: *süni intellekt, dil təhsili, adaptiv öyrənmə, rəqəmsal təhsil, təhsil texnologiyaları*

ABSTRACT

The rapid development of artificial intelligence technologies necessitates not only the application of new digital tools in language education but also a reconsideration of the very nature of language learning discourse. While traditional approaches have primarily focused on the acquisition of knowledge and skills, in the age of artificial intelligence this process gains a broader meaning, emphasizing knowledge production, information processing, source selection, content analysis, and the development of critical thinking skills. In this context, artificial intelligence functions not merely as a technological support tool in language education, but as a transformative factor that reshapes the content, purpose, and logic of learning. Consequently, modern language education is no longer limited to methodological renewal; it also requires the reconfiguration of its pedagogical and epistemological foundations.

Keywords: *Artificial intelligence, language education, adaptive learning, digital education, educational technologies*

Süni intellekt texnologiyalarının sürətli inkişafı müasir təhsil sistemində dərin və çoxşaxəli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər xüsusilə dil təhsili sahəsində daha aydın hiss olunur, çünki dil təlimi yalnız müəyyən qaydaların və kommunikativ bacarıqların mənimsənilməsindən ibarət texniki proses deyildir. Dil təhsili eyni zamanda düşünmə, mənalandırma, ünsiyyət qurma və bilik istehsalı kimi mürəkkəb idrak fəaliyyətlərini özündə birləşdirən çoxqatlı pedaqoji sahədir. Bu baxımdan süni intellektin dil təhsilinə daxil olması yalnız yeni texnoloji vasitələrin tətbiqi kimi deyil, dil öyrənmə prosesinin mahiyyətini və strukturunu dəyişdirən konseptual transformasiya kimi qiymətləndirilməlidir.

Ənənəvi dil təlimi yanaşmaları uzun müddət sabit metodologiyalara, müəllim mərkəzli tədris strukturlarına və biliklərin bir istiqamətli ötürülməsi prinsipinə

əsaslanmışdır. Bu modeldə müəllim biliklərin əsas daşıyıcısı, öyrənən isə həmin bilikləri qəbul edən və onları reproduksiya edən subyekt kimi qəbul olunurdu. Dil öyrənmə prosesinin əsas məqsədi qrammatik qaydaların mənimsənilməsi, leksik ehtiyatın genişləndirilməsi və kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi ilə müəyyənləşdirilirdi. Bu yanaşma müəyyən dövr üçün effektiv hesab edilsə də, onun əsas məhdudiyyəti öyrənənin biliklə münasibətini passiv qəbul səviyyəsində saxlamasında idi. Belə bir modeldə dil təlimi daha çox mövcud biliklərin mənimsənilməsi kimi başa düşülür, öyrənənin həmin bilikləri sorğulaması, analiz etməsi və yenidən qurması kimi idrak prosesləri isə ikinci planda qalırdı [1].

Süni intellekt texnologiyalarının təhsil mühitinə daxil olması bu ənənəvi modelin məhdudiyyətlərini daha aydın şəkildə üzə çıxarmışdır. Müasir dövrdə generativ dil modelləri, adaptiv öyrənmə sistemləri və müxtəlif rəqəmsal platformalar dil təliminin strukturunu dəyişdirərək yeni öyrənmə mühitinin formalaşmasına şərait yaradır. Bu mühitdə öyrənən artıq yalnız müəllim tərəfindən təqdim olunan məlumatla məhdudlaşmır. O, müxtəlif informasiya mənbələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, süni intellekt sistemləri ilə dialoq qurur, təqdim olunan cavabları müqayisə edir və əldə etdiyi məlumatı təhlil edir [7]. Beləliklə, dil təlimi yalnız dil qaydalarının və söz ehtiyatının mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda bilik istehsalı, informasiya ilə işləmə və tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdiyi kompleks öyrənmə mühitinə çevrilir.

Bu baxımdan əsas məsələ texnologiyanın tədris prosesində istifadəsi deyil, süni intellektin dil təlimi haqqında düşüncə tərzimizi necə dəyişdirməsidir. Əgər əvvəlki yanaşmalarda əsas sual dili necə daha effektiv öyrətmək idi, süni intellekt dövründə bu sual daha geniş məzmun qazanır. Burada dil öyrənmənin mahiyyəti, biliklə münasibət və öyrənənin idrak fəaliyyəti kimi məsələlər ön plana çıxır. Beləliklə, dil təhsili diskursu metodoloji çərçivədən çıxaraq daha geniş pedaqoji və epistemoloji müstəviyə keçir [2].

Bu transformasiya ilk növbədə pedaqoji dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Ənənəvi modeldə müəllim əsas bilik mənbəyi kimi çıxış etdiyi halda, süni intellektlə zənginləşdirilmiş mühitdə müəllimin funksiyası yenidən müəyyənləşir. Müəllim artıq yalnız bilik ötürən şəxs deyil, öyrənmə prosesini təşkil edən və öyrənənlərin tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirən fasilitator rolunu yerinə yetirir. Onun əsas vəzifəsi informasiyanı təqdim etməkdən çox, öyrənənlərin informasiya ilə necə işləməsini istiqamətləndirməkdir. Bu isə müəllimin pedaqoji rolunu daha kompleks və məsuliyyətli fəaliyyətə çevirir.

Öyrənənin mövqeyi də bu transformasiya nəticəsində dəyişir. Süni intellektlə zənginləşdirilmiş öyrənmə mühitində öyrənən artıq passiv informasiya qəbul edən

deyil, biliklə fəal şəkildə işləyən və onu yenidən formalaşdıran iştirakçı kimi çıxış edir. O, təqdim olunan məlumatı yalnız qəbul etmir, eyni zamanda onun mənbəyini, məzmununu və etibarlılığını qiymətləndirir. Bu proses öyrənənlərin analitik düşünmə, müqayisə aparma, argument qurma və reflektiv qiymətləndirmə bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır. Beləliklə, dil təlimi idrak fəaliyyətinin daha yüksək səviyyələrini əhatə edən kompleks təhsil prosesinə çevrilir [8].

Kognitiv baxımdan süni intellekt dil öyrənmə prosesinə yeni idrak imkanları gətirir. Generativ sistemlərin təqdim etdiyi mətnlər və cavablar öyrənənlərə müxtəlif dil strukturlarını müqayisə etmək, fərqli üslubları analiz etmək və alternativ ifadə formalarını qiymətləndirmək imkanı yaradır. Bu isə dil öyrənmə prosesini daha analitik və reflektiv fəaliyyətə çevirir. Öyrənənlər dil vahidlərini yalnız yadda saxlamır, onların semantik çalarlarını və funksional rolunu da dərk etməyə başlayırlar. Nəticədə tənqidi düşünmə və analitik yanaşma dil təliminin əsas komponentlərindən birinə çevrilir.

Süni intellekt dövründə informasiya ilə işləmə bacarıqları da xüsusi əhəmiyyət qazanır. Müasir rəqəmsal mühitdə öyrənənlər böyük həcmdə məlumatla qarşılaşır və bu məlumatların hamısı eyni dərəcədə etibarlı olmaya bilər. Bu səbəbdən dil təhsili yalnız dil bacarıqlarının inkişafını deyil, həm də informasiya savadlılığının formalaşdırılmasını nəzərdə tutmalıdır. Öyrənənlər müxtəlif mənbələri müqayisə etməyi, məlumatın doğruluğunu yoxlamağı və etibarlı informasiyanı seçməyi öyrənməlidirlər. Bu bacarıqlar müasir bilik cəmiyyətində səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün vacib hesab olunur [3].

Epistemoloji baxımdan isə süni intellekt bilik anlayışının yenidən düşünülməsinə səbəb olur. Ənənəvi modeldə bilik daha çox sabit və ötürülə bilən məzmun kimi qəbul edilirdi. Lakin süni intellekt mühitində bilik dinamik, çoxşaxəli və qarşılıqlı qurulan proses kimi dərk edilir. Generativ sistemlərin təqdim etdiyi mətnlər öyrənənləri məlumatı yalnız qəbul etməyə deyil, onu təhlil etməyə və yenidən şərh etməyə təşviq edir. Bu isə bilik istehsalının və interpretasiyasının dil təliminin vacib komponentinə çevrildiyini göstərir.

Süni intellekt texnologiyalarının dil təhsilinə təsiri yalnız texnoloji yeniliklərlə məhdudlaşmır. Bu proses dil təliminin məqsədlərini, məzmununu və strukturunu yenidən müəyyənləşdirir. Süni intellekt dil təlimini daha interaktiv, reflektiv və bilik istehsalına yönəlmiş fəaliyyətə çevirir. Bu isə dil təlimi diskursunun metodoloji çərçivədən çıxaraq daha geniş pedaqoji və epistemoloji kontekstdə yenidən çərçivələndirilməsini zəruri edir. Nəticə etibarilə müasir dil təhsili yalnız dil bacarıqlarının inkişafını deyil, həm də tənqidi düşünmə, informasiya ilə işləmə və bilik istehsalı bacarıqlarının formalaşdırılmasını özündə birləşdirən kompleks təhsil

modelinə çevrilir [9].

Dil təhsilində baş verən bu transformasiyanın mahiyyətini daha sistemli şəkildə izah etmək üçün üç səviyyəli konseptual model təklif edilə bilər. Bu model dil təlimində süni intellektin təsirini aşağıdakı səviyyələr üzrə təhlil etməyə imkan verir:

- Metodoloji;
- Koqnitiv;
- Epistemik [4].

Metodoloji səviyyədə dəyişikliklər dil təlimində istifadə olunan metod və texnikaların transformasiyası ilə bağlıdır. Süni intellekt texnologiyaları tədris prosesində adaptiv öyrənmə sistemlərinin, generativ dil modellərinin və fərdiləşdirilmiş tədris platformalarının geniş tətbiqinə şərait yaradır. Bu sistemlər öyrənənlərin fərdi öyrənmə sürətini, maraqlarını və ehtiyaclarını nəzərə alaraq tədris materiallarının seçilməsini və təqdim edilməsini optimallaşdırır. Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə alətləri isə dil bacarıqlarının inkişafını real vaxt rejimində izləməyə və tədris strategiyalarını buna uyğun şəkildə tənzimləməyə imkan verir. Bu yanaşma təlim prosesini daha çevik və fərdiləşdirilmiş hala gətirir. Bununla yanaşı, metodoloji səviyyədə müəllimin funksiyası da transformasiya olunur. Müəllim artıq yalnız bilik ötürən subyekt kimi deyil, öyrənmə prosesini təşkil edən, öyrənənlərin tədqiqat və analiz bacarıqlarını inkişaf etdirən və onların müstəqil fəaliyyətini istiqamətləndirən fasilitator rolunu yerinə yetirir.

Koqnitiv səviyyədə əsas diqqət öyrənənlərin düşünmə proseslərində baş verən dəyişikliklərə yönəlik. Süni intellekt əsaslı öyrənmə mühitində dil təlimi yalnız qrammatik və leksik biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu mühitdə öyrənənlər müxtəlif informasiya mənbələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, təqdim olunan məlumatları analiz edir və onların etibarlılığını qiymətləndirirlər. Generativ süni intellekt sistemlərinin təqdim etdiyi mətnlər və cavablar öyrənənləri informasiyanı passiv şəkildə qəbul etməkdən daha çox onu tənqidi şəkildə analiz etməyə təşviq edir. Bu isə dil öyrənmə prosesində analitik düşünmə, müqayisə aparma, arqument qurma və reflektiv qiymətləndirmə bacarıqlarının inkişafına səbəb olur. Beləliklə, süni intellekt dil təlimində öyrənənlərin koqnitiv fəaliyyətini genişləndirərək onları daha aktiv və düşünən iştirakçılara çevirir [5].

Epistemik səviyyədə əsas diqqət bilik istehsalı və informasiya etibarlılığı məsələlərinə yönəlik. Süni intellekt texnologiyalarının geniş yayılması informasiya istehsalı və yayılması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Generativ sistemlər tərəfindən yaradılan mətnlər və məlumatlar bilik mənbələrinin xarakterini dəyişdirməklə yanaşı, akademik dürüstlük və müəlliflik məsələlərini də yenidən aktuallaşdırır. Bu şəraitdə dil təhsili yalnız kommunikativ bacarıqların inkişafını deyil,

həm də informasiya savadlılığının və akademik etik prinsiplərin formalaşdırılmasını tələb edir. Öyrənənlər təqdim olunan məlumatın etibarlılığını qiymətləndirməyi, müxtəlif mənbələri müqayisə etməyi və əldə etdikləri bilikləri tənqidi şəkildə şərh etməyi öyrənməlidirlər. Epistemik səviyyədə baş verən bu dəyişiklik dil öyrənmə prosesinin yalnız biliklərin mənimsənilməsi deyil, həm də onların yaradılması və interpretasiyası ilə bağlı kompleks fəaliyyət olduğunu göstərir [10].

Süni intellekt dövründə dil təhsili yalnız texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə xarakterizə olunmur. Bu proses dil təliminin metodoloji, koqnitiv və epistemik əsaslarını yenidən formalaşdıran fundamental transformasiya kimi qiymətləndirilməlidir. Süni intellekt texnologiyaları dil öyrənmə prosesini daha interaktiv, reflektiv və bilik istehsalına yönəlmiş fəaliyyətə çevirərək müasir dil təhsilinin yeni modelinin formalaşmasına zəmin yaradır. Bu isə dil təlimi diskursunun yenidən düşünülməsini və onun pedaqoji, koqnitiv və epistemoloji əsaslarının müasir texnoloji kontekstdə yenidən müəyyənləşdirilməsini tələb edir [6].

Gələcək perspektivdən yanaşdıqda, süni intellektin dil təhsilinə inteqrasiyası yalnız texnoloji imkanların genişlənməsi kimi deyil, həm də təhsilin məqsəd, məzmun və təşkil prinsipinin yenilənməsi üçün strateji fürsət kimi qiymətləndirilməlidir. Dil təhsilinin daha səmərəli qurulması üçün süni intellekt vasitələri sadəcə əlavə yardımçı platforma kimi deyil, tənqidi düşünmə, informasiya savadlılığı, mənbə seçimi, mətn təhlili və akademik etik davranış kimi bacarıqları inkişaf etdirən pedaqoji mühitin tərkib hissəsi kimi tətbiq olunmalıdır. Bu baxımdan gələcəkdə dil kurikulumlarının süni intellekt reallığına uyğun yenilənməsi, müəllimlərin rəqəmsal və pedaqoji kompetensiyalarının gücləndirilməsi, öyrənənlərin isə süni intellektlə işləmə mədəniyyətinə, analitik düşünməyə və məsuliyyətli bilik istehsalına hazırlanması daha məqsəduyğun olar. Eyni zamanda, dil təhsilində istifadə olunan süni intellekt əsaslı sistemlərin etibarlılığı, şəffaflığı və etik çərçivəsi də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Məhz bu istiqamətlər üzrə sistemli addımlar atılarsa, dil təhsili gələcəkdə daha fərdiləşdirilmiş, daha reflektiv və daha keyfiyyətli öyrənmə mühitinə çevrilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İsayev, İ. H. Pedagogika. Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2012, 480 s.
2. Luckin, R.; Holmes, W.; Griffiths, M.; Forcier, L. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. London, Pearson Education, 2016.
3. Holmes, W.; Bialik, M.; Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Boston, Center for Curriculum Redesign, 2019.

4. Richards, J. C.; Rodgers, T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge, Cambridge University Press, 2014.
5. Zawacki-Richter, O.; Marín, V. I.; Bond, M.; Gouverneur, F. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 2019.
6. UNESCO AI and Education: Guidance for Policy-makers. Paris, UNESCO Publishing, 2021.
7. Yıldız, E.; Seferoğlu, S. S. Yapay zekâ ve eğitim: Uygulamalar, fırsatlar ve riskler. Ankara, Pegem Akademi Yayıncılık, 2021, 320 s.
8. Kuzu, A.; Odabaşı, H. F. Eğitimde bilgi ve iletişim teknolojileri. Ankara, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2020, 278 s.
9. Seferoğlu, S. S.; Yıldız, H. Yapay zekâ ve eğitim: Güncel araştırmalar ve geleceğe yönelik değerlendirmeler. Eğitim ve Bilim, Ankara, 2021, 46(207), 1–16 s.
10. Köse, U.; Arslan, A. Yapay zekâ teknolojilerinin eğitim alanında kullanımı ve geleceği. Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama, 2020, 10(2), 489–509 s.

DİLÇİLİKDƏ MODALLIQ VƏ ŞƏKİL KATEQORİYASININ ƏLAQƏSİ

The Relationship of Modality and Form Category in Linguistics

TÜRKAN HÜSEYNOVA

Turkan Huseynova

huseynova.turkan@rambler.ru

<https://orcid.org/0009-0004-3074-1253>

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

XÜLASƏ

Danışan öz fikrini ifadə etmək üçün modal vasitələrdən istifadə edir. Modallıq həm qrammatik, həm də fəlsəfi kateqoriyadır. Qrammatik kateqoriya kimi modallıq danışanın öz fikrinə olan münasibətini bildirmək üçün lingvistik formalar və ya vahidlər tələb edir. Lakin modallıq fəlsəfədə məntiqi semantik anlayış olaraq ifadə edilmiş fikrin, mühakimənin əqli ümumiləşdirməyə, gəlinəcək nəticəyə münasibətini bildirir. Məhz buna görədir ki, dildə modallığın ifadəsi üçün müvafiq formalardan istifadə edilir. Modallıq hər bir dilin öz qrammatik quruluşuna əsasən formalaşır. Modallıq kateqoriyası bir çox müxtəlif yollarla işlənmiş və feilin ən mübahisəli kateqoriyası hesab olunur. Dilçilikdə modallıq həm də danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini, onun gerçəklik dərəcəsini, ehtimalını, arzusunu və ya zəruriliyini bildirən vacib semantik-qrammatik kateqoriyadır. Bu kateqoriya dilin struktur, pragmatik və kommunikativ funksiyalarını əhatə edir. Modallıq kateqoriyası insan təfəkkürünün xüsusi cəhətlərini əks etdirən bir kateqoriyadır. Təfəkkür insanın ətrafda olan hadisələri qavramaq, dərk etmək fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlir. Təfəkkür dildən kənarda baş verə bilməz, eləcə də dil təfəkkürdən ayrıla bilməz. Ona görə ki, dil təfəkkürün bir başa gerçəkliyidir. İnsan ətrafdakı həqiqəti, baş verəni əks etdirərək və qavrayaraq münasibətini bildirir. Bu da dildə modallıq kateqoriyası olaraq özünə yer alır.

Açar sözlər: *modallıq, şəkil kateqoriyası, feil, qrammatik, reallıq, qeyri-reallıq*

ABSTRACT

The speaker uses modal means to express their opinion. Modality is both a grammatical and philosophical category. As a grammatical category, modality requires linguistic forms or units to convey the speaker's attitude toward their statement. In philosophy, however, modality is understood as a logical-semantic concept that reflects the relationship of a judgment to intellectual generalization or to the conclusion to be drawn. Therefore, specific forms are used in language to express modality. Modality develops according to the grammatical structure of each language. It has been studied in many different ways and is considered one of the most debated categories of the verb. In linguistics, modality is also an important semantic-grammatical category that expresses the speaker's attitude toward the statement, its degree of reality, probability, desire, or necessity. This category encompasses the structural, pragmatic, and communicative functions of language. Modality reflects particular aspects of human thought. Thought arises from the activity of perceiving and understanding events in the surrounding world. Thought cannot exist outside of language, nor can language be separated from thought, because language is the direct reality of thought. By reflecting and perceiving reality, humans express their attitude toward it, and this is manifested in language as the category of modality.

Keywords: *Modality, mood category, verb, grammatical, reality, non-reality,*

Dil modallığının təbiətinin müəyyənləşdirilməsində çətinlik modallığın həm dilçilikdə, həm də məntiqdə olması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, hökmün modallığı mənası müvafiq cümlələrdə ifadə olunur, amma cümlənin modallığı daha genişdir. Cümlədə hüquqi modallıq, vacibliylik və mümkünlüklə yanaşı zəngin modallıq sistemi də vardır. modallığın ifadə etdiyi bu mənalar dildə şəkil kateqoriyasının köməyiylə gerçəkləşir. Şəkil kateqoriyası danışanın nöqtəyi-nəzərindən vəziyyət və reallıq arasındakı əlaqələri ifadə edən felin kateqoriyası kimi qəbul edilir. Başqa sözlə, şəkil kateqoriyası danışanın vəziyyətin reallıq, qeyri-reallıq subyektiv qiymətləndirilməsini

göstərir. Buraya zərurilik, lazımlılıq, labüdlük, arzu, əmr, xahiş və s. də daxildir. Mürəkkəb dil kateqoriyası olan modallıq kateqoriyasının təbiəti, mənalarının tərkibi və ifadə vasitələri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bu kateqoriya danışanın, onun söylədiyinin məzmununa münasibətini və söylənilənin məzmununun həqiqətə münasibətidir. Bu və ya digər modallıq söyləmin əsas konstruktiv əlaməti olaraq özünü göstərir və müəyyən yolla onda ifadə olunur. Dilçilik tarixində modallıq müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli üsullarda şərh olunmuşdur. Bəzi dilçilər etiraf edirlər ki, bu kateqoriyanın mürəkkəbliyinə görə bununla bağlı hər hansı bir inandırıcı və hamı tərəfindən qəbul edilən nəticəyə gəlmək çətin görünür [3, s. 100]. Məsələn, Charles Bally modallığın mahiyyətinə belə münasibət bildirir: *“Modallıq danışanın ifadə etdiyi fikrə emosional və intellektual münasibətidir”* [4, s. 3]. Tədqiqatçı danışanın fikrə münasibətini dil vasitəsilə necə ifadə etdiyini qeyd edir və modallığın subyektiv tərəfini vurğulayır. *“Bir qisim dilçilər düşünür ki, subyektiv modallıq mətnin ilk yox, sonrakı cümlələrində ortaya çıxır. Dildə hər şey insandan gəlir və insana ünvanlanır. Bununla yanaşı, bizi dilin subyektiv təbiətinə yönləndirərək subyektiv modallığın üstünlüyünü önə çəkənlər də az deyil”*[1, s 47]. Digər tədqiqatçı Otto Jespersen modallığı fikrin reallıq dərəcəsi ilə əlaqələndirərək qeyd etmişdir: *“Modallıq danışanın söylədiyi fikrin nə dərəcədə doğru olduğuna münasibətini ifadə edir”* [5, s.313]. Bu fikir modallığın epistemik aspektini ön plana çıxarmışdır.

Modallığın əsasən iki növü vardır: obyektiv və subyektiv modallıq. Obyektiv modallıq dedikdə reallığın dil vasitəsilə ifadəsi nəzərdə tutulur və daha çox qrammatik vasitələrlə (şəkil və zaman kateqoriyaları) ifadə olunur. Subyektiv modallıq dedikdə isə danışanın fikrə öz münasibətini, ehtimal, inam, şübhə kimi çalarları bildirir.

Məsələn: “O yazacaq” – fakt bildirir (obyektiv modallıq)

“O yaza bilər” – ehtimal bildirir

“O yazmalıdır” – zərurət bildirir

E.M. Qalkina Fedoruk qeyd edir: *“subyektiv emosiyasını və bu emosiyayı ifadə etmək kimi cəhətlərini özündə əks etdirən emosionallıq nitq materialı ilə nitq arasındakı subyektiv modallıq münasibətində ifadə olunur”* [2, s. 103]. Dilçilikdə müəyyən fikirlər formalaşmışdır ki, fikrə emosional münasibət elə modallıqdır yəni, subyektiv modallıq ifadə olunan fikrə emosiyaların ekspressiv münasibətindən ibarətdir.

Dil nəzəriyyəsinin nümayəndələrindən biri olan Ferdinand de Saussure dilin funksional mahiyyətini belə izah edir: *“Dil bir işarələr sistemidir, ancaq bu sistem vasitəsilə danışan öz münasibətini də ifadə edir”* [6, s.101]. Bu fikir modallığın dilçilikdəki rolunu daha geniş şəkildə anlamağa imkan verir.

Azərbaycan dilində modallıq müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur:

- Fel şəkilləri (-malı, -məli, -ası, -əsi, -a, -ə və s.)
- Modal sözlər (“bəlkə”, “yaqın ki”, “görünür”)
- Köməkçi fellər və intonasiya

Azərbaycan dilçiliyində modallıq geniş şəkildə araşdırılmışdır. Məsələn, A. Axundov yazır: *“Modallıq cümlənin məzmununa danışanın münasibətini ifadə edən əsas kateqoriyalardan biridir”* [1, s.215]. Bu yanaşma modallığın həm qrammatik, həm də

semantik əhəmiyyətini göstərir.

Modallığın üslubi baxımdan da əhəmiyyətli rolu vardır. Xüsusilə də bədii mətnlərdə müəlliflər modallıq vasitəsilə obrazların daxili aləmini, emosional vəziyyətini və tərəddüdlərini ifadə edir. Bu da mətnin təsir gücünü daha da artırır.

Nəticədə, modallıq dilin çoxşaxəli kateqoriyasıdır və həm obyektiv reallığın, həm də subyektiv münasibətin ifadəsində mühüm rol oynayır. Modallığın öyrənilməsi dilin semantik və pragmatik xüsusiyyətlərini daha dərinlən anlamağa imkan yaradır. Modallığın ifadəsinin əsas vasitəsi, danışan tərəfindən müəyyən edilmiş, hərəkətin reallıqla əlaqəsini reallıq/qeyri-reallıq baxımından ifadə edən şəkil kateqoriyasıdır. Bu da birbaşa feil sistemi ilə bağlıdır, yəni, hərəkətin reallıqla əlaqəsi feilin qrammatik forması vasitəsilə ifadə olunur. Lakin, bütün dillərdə belə formalar yoxdur və bəzi dillərdə birbaşa feilin şəkil kateqoriyası ilə ifadə olunan modallıq, digər dillərdə leksik və leksiko-sintaktik vasitələrlə ifadə edilə bilər. Bu, dilin struktur sisteminin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Morfoloji metodla yanaşı, modal mənalər da analitik şəkildə formalaşdırıla və şəkil kateqoriyası paradigması çərçivəsində nəzərdən keçirilə bilər, çünki müvafiq konstruksiyalar feili xəbər ilə əlaqəli qrammatikləşdirilmiş formalar hesab olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədova K. Subyektiv modallıq: nidaların subyektiv modallığın yaranmasında rolu Gənc tədqiqatçı jurnalı, 2024, № 2 s. 47- 53
2. Галкина-Федорук, Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке / Е.М. Галкина Федорук. Сборник статей по языкознанию. – Москва: – 1968. – с. 103-129
3. Ильиш Б. А. Строй современного английского языка / 1971. 365 с.
4. Bally, Ch. Linguistique générale et linguistique française. Paris, 1932, 432 p.
5. Jespersen, O. The Philosophy of Grammar. London, 1924, 359 p.
6. Saussure, F. de. Course in General Linguistics. New York: McGraw-Hill, 1959, 240 p.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRD LƏRİNİN NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAFI

Development of Speech Skills of Primary School Students in the Teaching of the Azerbaijani Language

KÖNÜL ŞXƏLİYEVƏ

Konul Shkhaliyeva

konul.eliyeva.17@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-2641-985X>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azerbaijan State Pedagogical University

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilinin tədrisində ibtidai sinif şagirdlərinin nitq bacarıqlarının inkişafı məsələləri araşdırılır. Nitq bacarıqları şagirdlərin həm şifahi, həm də yazılı formada fikirlərini düzgün, ardıcıl və məntiqi şəkildə ifadə etməsini təmin edən əsas kommunikativ komponent kimi nəzərdən keçirilir. İbtidai sinif mərhələsi bu bacarıqların formalaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki bu dövrdə uşaqların dil ehtiyatı genişlənir, ünsiyyət vərdisləri formalaşır və təfəkkür fəaliyyəti inkişaf edir. Şifahi nitqin inkişafında dialoq, müzakirə, sual-cavab və rollu oyunların rolu, yazılı nitqin formalaşdırılmasında isə yaradıcı yazı, planlı mətn qurma və müxtəlif tapşırıqların əhəmiyyəti vurğulanır. Eyni zamanda, nitq bacarıqlarının inkişafında müəllimin istiqamətləndirici rolu və şagirdyönlü təlim yanaşmalarının tətbiqi xüsusi qeyd olunur. Araşdırmada müasir təlim üsullarının, o cümlədən interaktiv metodların və rəqəmsal texnologiyaların dərs prosesinə inteqrasiyasının nitq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsiri təhlil edilir. Bu yanaşmalar şagirdlərin dərs prosesində fəal iştirakını təmin edir və onların sərbəst fikir ifadə etmə bacarığını gücləndirir. Nəticə olaraq qeyd olunur ki, ibtidai siniflərdə nitq bacarıqlarının inkişafı sistemli və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməli, bu prosesdə müasir pedaqoji texnologiyalardan geniş istifadə olunmalıdır. Bu, şagirdlərin ümumi dil və kommunikativ bacarıqlarının formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: *nitq bacarıqları, ibtidai sinif, Azərbaycan dili tədrisi, şifahi nitq, yazılı nitq, təlim metodları, müasir təhsil yanaşmaları*

ABSTRACT

The article examines the development of speech skills of primary school students in the teaching of the Azerbaijani language. Speech skills are considered as a key communicative component that enables students to express their thoughts correctly, coherently, and logically in both oral and written forms. The primary education stage is of particular importance for the formation of these skills, as during this period children expand their vocabulary, develop communication habits, and enhance their cognitive abilities. The article highlights the role of dialogue, discussion, question-and-answer activities, and role-playing games in the development of oral speech, as well as the importance of creative writing, structured text composition, and various writing tasks in the formation of written speech. At the same time, the guiding role of the teacher and the application of student-centered teaching approaches are emphasized as essential factors in the development of speech skills. The study also analyzes the positive impact of modern teaching methods, including interactive approaches and digital technologies, on the development of speech skills in the classroom. These approaches ensure active student participation in the learning process and strengthen their ability to express ideas freely. In conclusion, it is stated that the development of speech skills in primary education should be carried out in a systematic and purposeful way, and modern pedagogical technologies should be widely used in this process. This significantly contributes to the formation of students' overall language and communicative competence.

Keywords: *speech skills, primary education, Azerbaijani language teaching, oral speech, written speech, teaching methods, modern educational approaches.*

Müasir təhsil sistemində Azərbaycan dilinin tədrisi şagirdlərin ümumi intellektual inkişafında, onların kommunikativ bacarıqlarının formalaşmasında və təfəkkürünün inkişafında mühüm rol oynayır. Xüsusilə ibtidai sinif mərhələsində nitq

bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi təlim prosesinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu dövr uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, fikirlərini düzgün və ardıcıl ifadə etmə qabiliyyətinin formalaşdırılması baxımından həlledici mərhələ hesab olunur. Nitq bacarıqları şagirdlərin həm şifahi, həm də yazılı şəkildə öz fikirlərini ifadə etmə imkanlarını əhatə edir və onların idrak fəaliyyətinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Nitqin inkişafı yalnız dil qaydalarının mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda şagirdlərin ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasına, sosial bacarıqlarının inkişafına və yaradıcı düşünmə qabiliyyətinin güclənməsinə xidmət edir. İbtidai sinif şagirdləri üçün nitq bacarıqlarının formalaşdırılması xüsusi pedaqoji yanaşma tələb edir. Bu mərhələdə müəllimin rolu yalnız biliklərin ötürülməsi ilə deyil, eyni zamanda şagirdlərin fəal nitq fəaliyyətinə cəlb olunması, onların sərbəst fikir ifadə etməsinə şərait yaradılması ilə xarakterizə olunur. Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi bu prosesin daha effektiv və maraqlı şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verir. Müasir dövrdə şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarının zəifliyi təhsil prosesində müəyyən çətinliklər yaradır və bu da nitq bacarıqlarının məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan ibtidai siniflərdə nitq bacarıqlarının inkişafı üzrə səmərəli metod və yanaşmaların araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nitq bacarıqları insanın ünsiyyət qurmaq, fikirlərini ifadə etmək və sosial mühitdə özünü düzgün təqdim etmək qabiliyyətini əhatə edən kompleks bacarıqlar sistemidir. İbtidai sinif mərhələsində bu bacarıqların formalaşdırılması şagirdlərin gələcək təlim fəaliyyətinin uğuruna birbaşa təsir göstərir. Nitq bacarıqları əsasən iki formada özünü göstərir: şifahi nitq və yazılı nitq. Şifahi nitq danışmaq və dinləmə bacarıqlarını əhatə edir, yazılı nitq isə fikrin yazılı şəkildə düzgün, ardıcıl və məntiqi ifadəsini təmin edir. Bu bacarıqlar bir-biri ilə sıx əlaqədə inkişaf edir və birinin zəif olması digərinə də təsir göstərir. Kiçik yaş dövründə nitqin inkişafı təfəkkür prosesləri ilə paralel şəkildə gedir. Bu baxımdan L.S. Vıqotskinin fikri xüsusilə diqqətə layiqdir: "Düşüncə və nitq ilkin mərhələlərdə ayrı-ayrı proseslər kimi inkişaf etsə də, zamanla vahid psixoloji sistemə çevrilir." (Vygotsky, 1978, s. 56) Bu yanaşma göstərir ki, nitq təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda düşüncənin formalaşmasının əsas alətlərindən biridir. Vıqotskinin bu fikrinə əsaslanaraq demək olar ki, ibtidai siniflərdə nitq bacarıqlarının inkişafı eyni zamanda şagirdlərin təfəkkürünün formalaşmasına da xidmət edir. Buna görə də təlim prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlər yalnız hazır məlumatı mənimsəməsin, həm də onu şərh edə, müqayisə edə və sərbəst ifadə edə bilsinlər. Nitq bacarıqlarının formalaşmasında psixopedaqoji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik yaşlı məktəblilər konkret əməli təfəkkür mərhələsində olduqları üçün onların öyrənmə fəaliyyəti daha çox əyani və praktik fəaliyyətlərə əsaslanmalıdır. Bu səbəbdən nitq inkişafı üçün oyun, dialoq, müzakirə və

yaradıcı tapşırıqlar effektiv metod kimi çıxış edir. Nəzəri yanaşmalar göstərir ki, nitq bacarıqları həm idrak proseslərinin nəticəsi, həm də onların inkişaf etdirici vasitəsidir. Bu qarşılıqlı əlaqə ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisinin əsas metodik istiqamətlərindən birini təşkil edir. Şifahi nitq bacarıqları ibtidai sinif şagirdlərinin ünsiyyət imkanlarının genişlənməsində və fikirlərini sərbəst ifadə etməsində əsas rol oynayır. Bu bacarıq danışmaq və dinləmə proseslərini əhatə edir və şagirdlərin sosial mühitdə aktiv iştirakını təmin edir. Şifahi nitqin inkişafı həm də uşaqlarda özünəinam hissinin formalaşmasına və fikirlərini düzgün ifadə etmə qabiliyyətinin güclənməsinə şərait yaradır. Müasir pedaqoji yanaşmalara görə, şifahi nitqin inkişafı yalnız dərslər zamanı müəllimin izahı ilə məhdudlaşmamalı, şagirdlərin aktiv ünsiyyətə cəlb olunması ilə həyata keçirilməlidir. Dialog, müzakirə, sual-cavab və rollu oyunlar bu prosesdə ən səmərəli metodlardan hesab olunur. Bu üsullar şagirdlərin həm lüğət ehtiyatını artırır, həm də onların sərbəst fikir ifadə etmə bacarığını inkişaf etdirir. Bu kontekstdə J. Piagetin fikri xüsusilə diqqətəlayiqdir: "Uşaq öz biliklərini passiv qəbul etmir, o, onları fəaliyyət prosesində özü qurur." (Piaget, 1970, s. 34) Bu fikir şifahi nitqin inkişafında fəal öyrənmə mühitinin vacibliyini ön plana çıxarır. Piagetin yanaşmasına əsasən, şagirdlər yalnız dinləyici deyil, eyni zamanda öyrənmə prosesinin aktiv iştirakçıları olmalıdırlar. Buna görə də şifahi nitqin inkişafı üçün yaradılan təlim mühiti şagirdlərin öz fikirlərini sərbəst ifadə etməsinə, müzakirələrdə iştirak etməsinə və suallar verməsinə şərait yaratmalıdır. Şifahi nitqin inkişafında müəllimin istiqamətləndirici rolu da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəllim şagirdlərin nitqini düzəltmək, onları düzgün ifadə formalarına yönləndirmək və ünsiyyət mədəniyyətini formalaşdırmaqla bu prosesə rəhbərlik edir. Eyni zamanda, müsbət emosional mühitin yaradılması şagirdlərin daha fəal və rahat danışmasına kömək edir. Nəticə etibarilə, şifahi nitqin inkişafı ibtidai sinif təlimində əsas istiqamətlərdən biri olmaqla yanaşı, şagirdlərin ümumi dil bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Yazılı nitq ibtidai sinif şagirdlərinin dil bacarıqları sistemində mühüm yer tutur və onların fikirlərini ardıcıl, məntiqi və düzgün şəkildə ifadə etmə qabiliyyətini formalaşdırır. Yazılı nitq həm düşüncənin təşkilinə, həm də şagirdlərin yaradıcı potensialının inkişafına xidmət edir. Bu bacarığın formalaşdırılması ibtidai təhsilin əsas vəzifələrindən biri kimi çıxış edir. Yazı bacarığının inkişafı prosesində şagirdlər tədricən sadə cümlələrdən mürəkkəb mətnlərə keçid edir. Bu mərhələdə düzgün orfoqrafiya qaydalarının mənimsənilməsi, cümlə quruluşunun formalaşdırılması və fikrin ardıcıl ifadəsi əsas istiqamətlərdən hesab olunur. Müəllim şagirdlərə yalnız qaydaları izah etmir, həm də onları praktik yazı fəaliyyətinə cəlb etməklə bacarıqların möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Yazılı nitqin inkişafında yaradıcı yazı tapşırıqları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik hekayələrin yazılması, şəkil

üzrə mətn qurulması, plan əsasında yazı və esse tapşırıqları şagirdlərin həm təfəkkürünü, həm də dil bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu cür fəaliyyətlər uşaqlarda sərbəst düşünmə və fikri yazılı formada ifadə etmə bacarığını gücləndirir. Bu kontekstdə C.A. Tomlinsonun fikri diqqətəlayiqdir: "Effektiv təlim bütün şagirdlərin fərqli yollarla öyrənə bilməsini nəzərə alan çevik yanaşmalar tələb edir." (Tomlinson, 2014, s. 22) Bu yanaşma yazılı nitqin inkişafında fərdi yanaşmanın vacibliyini vurğulayır. Tomlinsonun fikrinə əsaslanaraq demək olar ki, hər bir şagirdin yazı bacarığı fərqli sürətlə inkişaf edir və müəllim bu fərqlilikləri nəzərə alaraq tapşırıqları diferensial şəkildə təşkil etməlidir. Bu, həm zəif, həm də güclü şagirdlərin inkişafına şərait yaradır. Demək yazılı nitqin inkişafı ibtidai siniflərdə dil bacarıqlarının formalaşmasının əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və şagirdlərin ümumi kommunikativ bacarıqlarının güclənməsində mühüm rol oynayır. Müasir təhsil sistemində ibtidai sinif şagirdlərinin nitq bacarıqlarının inkişafı ənənəvi metodlarla yanaşı, innovativ və şagirdyönümlü yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Bu yanaşmalar təlim prosesini daha interaktiv, maraqlı və effektiv edir, eyni zamanda şagirdlərin fəallığını artırır. Fəal təlim metodları nitq bacarıqlarının inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qrup işi, müzakirə, debat, rollu oyunlar və problem əsaslı öyrənmə şagirdlərin həm şifahi, həm də yazılı nitqini inkişaf etdirir. Bu metodlar şagirdlərin sərbəst fikir ifadə etməsinə, başqalarını dinləməsinə və öz fikrini əsaslandırmasına imkan yaradır. İnteraktiv təlim mühiti şagirdlərin dərs prosesində daha aktiv iştirakını təmin edir. Müəllimin yönləndirici rolu saxlanılmaqla, şagirdlər öyrənmə prosesinin mərkəzində olur. Bu, onların ünsiyyət bacarıqlarını gücləndirir və nitq fəaliyyətini təbii şəkildə inkişaf etdirir. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların təlimə inteqrasiyası da nitq bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Multimedia təqdimatlar, elektron tədris platformaları və interaktiv tətbiqlər şagirdlərin marağını artırır və onların dil bacarıqlarının daha səmərəli formalaşmasına şərait yaradır. Bu kontekstdə konstruktivist təlim yanaşması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşmaya görə, şagird bilikləri hazır şəkildə qəbul etmir, onları öz təcrübəsi və fəaliyyəti əsasında formalaşdırır. Bu fikir nitq bacarıqlarının inkişafında da özünü göstərir, çünki şagirdlər danışaraq, yazaraq və müzakirə edərək dili daha dərinlən mənimsəyirlər. Beləliklə, müasir təlim üsullarının tətbiqi ibtidai siniflərdə nitq bacarıqlarının inkişafını sürətləndirir və təlim prosesini daha səmərəli və yaradıcı edir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, ibtidai sinif şagirdlərində nitq bacarıqlarının inkişafı Azərbaycan dili tədrisinin əsas vəzifələrindən biri kimi çıxış edir. Nitq bacarıqları şagirdlərin həm şifahi, həm də yazılı formada fikirlərini düzgün, ardıcıl və məntiqi şəkildə ifadə etməsini təmin edir və onların ümumi idrak inkişafına mühüm təsir göstərir. Məqalədə nəzərdən keçirilən məsələlərdən aydın olur ki, şifahi və yazılı

nitqin inkişafı qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməli, bu prosesdə şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Müəllimin istiqamətləndirici rolu, interaktiv və fəal təlim metodlarının tətbiqi nitq bacarıqlarının daha effektiv formalaşmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, müasir təlim texnologiyalarının dərs prosesinə inteqrasiyası şagirdlərin marağını artırır və onların dil bacarıqlarının inkişafını sürətləndirir. Bu yanaşmalar şagirdyönlü təlimin həyata keçirilməsinə, onların sərbəst düşünmə və ifadə etmə qabiliyyətlərinin güclənməsinə imkan verir. Yekun olaraq, ibtidai siniflərdə nitq bacarıqlarının inkişafı məqsədyönlü və sistemli şəkildə təşkil olunmalı, bu prosesdə müasir pedaqoji yanaşmalar və innovativ üsullar geniş tətbiq edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
2. Piaget, J. (1970). *Psychology and Pedagogy*. Viking Press.
3. Tomlinson, C. A. (2014). *The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners*. ASCD.

DİL SİSTEMİNİN ÖZÜNÜTƏNZİMLƏMƏ PROSESİNDƏ SİNONİM PARADİQMLƏRİN KONNOTATİV İMKANLARI

Connotative Possibilities of Synonymous Paradigms in the Self-Regulation Process of the Language System

LƏTİFƏ ŞİRZADOVA

Latifa Shirzadova

shirzadovalatifa5@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8842-1218>

Azərbaycan Dillər Universiteti

Azerbaijan University of Languages

XÜLASƏ

Təqdim olunan mövzuda üslubi ekspressivliyin formalaşmasında sinonim paradigmlərin funksional-semantik xüsusiyyətləri əsas tədqiqat obyekti kimi araşdırılır. Müasir dilçilikdə sinonimlik sadəcə sözlərin mənacə yaxınlığı deyil, nitqin pragmatik effektivliyini və emosional təsir gücünü tənzimləyən mürəkkəb linqvokognitiv mexanizm kimi dəyərləndirilir. Bu yanaşma sinonimlərin mətn daxilində dinamik fəaliyyətini, müəllif niyyətinin reallaşmasındakı rolunu ön plana çıxarır. Tədqiqatın məqsədi sinonim paradigmlərinin ideografik, üslubi və emosional-ekspressiv çalarlarını təhlil etmək, onların mətnin modal-semantik strukturundakı yerini müəyyənəlməkdir. Araşdırma təsviri-analitik, müqayisəli-tipoloji və diskurs analiz metodlarına əsaslanır, həmçinin linqvokulturoloji yanaşma ilə sinonimlərin milli-mədəni spesifikasiyası öyrənilir. Müəyyən edilmişdir ki, sinonimik cərgə vahid bir konseptin müxtəlif kognitiv profillərini yaradır, diskursiv variativlik isə kommunikativ situasiya və auditoriyadan asılı olaraq sinonim seçiminin dəyişməsinə izah edir. Frazoloji sinonimlər leksik sinonimlərə nisbətən daha yüksək pragmatik potensiala malikdir. Praktik təhlillər göstərir ki, sinonim paradigmlər sadəcə söz ehtiyatını zənginləşdirmir, həm də semantik enerjinin paylanması idarə edən mərkəz rolunu oynayır. Konnotasiya semantik süzgəç kimi çıxış edərək mətnin kommunikativ effektivliyini artırır. Dil sistemi xarici terminləri mövcud sinonim sıralarına inteqrasiya etməklə milli leksikanın nüvəsini qoruyur. Nəticədə sinonim paradigmlərin konnotativ imkanları dilin özünü-tənzimləmə mexanizminin fundamental komponenti kimi çıxış edir və dilin struktur sabitliyi ilə yanaşı üslubi variativliyini təmin edir.

Açar sözlər: *sinonim paradigmlər, üslubi ekspressivlik, funksional semantika, konseptual sinonimlik, diskursiv.*

ABSTRACT

The presented topic investigates the functional-semantic features of synonym paradigms in shaping stylistic expressiveness. In modern linguistics, synonymy is no longer viewed merely as the semantic closeness of words but as a complex linguo-cognitive mechanism that regulates the pragmatic effectiveness and emotional impact of speech. This approach highlights the dynamic role of synonyms within texts, particularly in artistic and journalistic discourse, where they contribute to the realization of authorial intent. The study aims to analyze the ideographic, stylistic, and emotional-expressive nuances of synonym paradigms and determine their place within the modal-semantic structure of texts. The research employs descriptive-analytical, comparative-typological, and discourse analysis methods, while also applying a linguocultural perspective to explore the national-cultural specificity of synonyms and their role in shaping the linguistic worldview. Findings reveal that members of a synonym set create different cognitive profiles of a single concept, producing perspectivization effects in texts. Discursive variability demonstrates that synonym choice depends on communicative situations, the author's social status, and the target audience. Phraseological synonyms, compared to lexical ones, possess greater pragmatic potential by intensifying meaning and visualization. Practical analysis of artistic and journalistic examples shows that synonym paradigms not only enrich vocabulary but also function as centers managing the distribution of semantic energy. Connotation acts as a semantic filter, eliminating contextually irrelevant units and enhancing communicative effectiveness. Furthermore, the language system integrates foreign terms into existing synonym sets, assigning them narrow terminological connotations to preserve the semantic core of the national lexicon. In conclusion, the connotative capacity of synonym paradigms is a fundamental component of language's self-regulation mechanism, ensuring both structural stability and stylistic variability.

Keywords: *Synonym paradigms, stylistic expressiveness, functional semantics, conceptual synonymy, discursive.*

Dil dinamik və özünü daim yeniləyən bir sistemdir. Onun inkişafı yalnız leksik

vahidlərin artımı ilə deyil, həm də mövcud vahidlərin semantik və üslubi imkanlarının genişlənməsi ilə təmin olunur. Bu baxımdan sinonim paradigmlər dilin özünütənzimləmə mexanizmlərində mühüm rol oynayır. Xüsusilə, sinonimlərin konnotativ imkanları dilin ekspressivliyini, üslubi rəngarəngliyini və kommunikativ dəqiqliyini təmin edən əsas amillərdəndir. Dil sisteminin özünütənzimləmə prosesində sinonim paradigmlərin konnotativ imkanları məsələsi müasir dilçiliyin həm struktur, həm də koqnitiv-praqmatik istiqamətlərini birləşdirən fundamental problemlərdən biridir.

Sinonimlər eyni və ya yaxın denotativ məna daşıyan, lakin fərqli üslubi və emosional çalarlarla seçilən leksik vahidlərdir. Sinonim paradigm dedikdə isə müəyyən bir anlayışı ifadə edən sözlər toplusu başa düşülür. Bu paradigmlər dilin leksik sistemində alternativ seçim imkanları yaradır və nitqdə variasiyanı təmin edir.

Konnotativ məna sözün əsas mənasından əlavə daşdığı emosional, ekspressiv və üslubi çalarlardır. Məsələn, “ölmək” sözünün sinonimləri olan “vəfat etmək”, “dünyasını dəyişmək”, “rəhmətə getmək” ifadələri eyni denotativ məna versə də, fərqli konnotativ çalarlar daşıyır. Bu fərqlər danışanın münasibətini, nitqin üslubunu və kontekstini müəyyən edir.

Dil sisteminin özünütənzimləməsi onun daxili balansını qorumaq və kommunikativ ehtiyaclara uyğunlaşmaq qabiliyyətidir. Sinonim paradigmlər bu prosesdə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- üslubi diferensiasianı təmin edir (rəsmi, qeyri-rəsmi, bədii və s.)
- təkrarçılığın qarşısını alır
- nitqin ekspressivliyini artırır
- sosial və mədəni dəyişikliklərə uyğunlaşmanı təmin edir

Zaman keçdikcə sinonimlərin konnotativ çalarları dəyişə və zənginləşə bilər. Bu proses cəmiyyətin dəyərlər sistemi, mədəniyyət və kommunikasiya mühiti ilə sıx bağlıdır.

Dil statik bir işarələr yığını deyil, öz daxili müvazinətini qoruyan, xarici və daxili təsirlərə qarşı dinamik reaksiya verən mürəkkəb bir sistemdir. Bu sistemin sabitliyini və inkişafını təmin edən ən mühüm mexanizmlərdən biri sinonimlik və bu paradigm daxilindəki konnotativ çalarlardır. Akademik Fəxrəddin Veysəlli qeyd edir ki, dilin leksik sistemi elementlərin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətindən və fərqlənməsindən ibarət olan bütöv bir orqanizmdir [5, s. 242]. Bu kontekstdə sinonim paradigmlər dilin semantik enerjisinin paylanması tənzimləyən əsas mərkəz kimi çıxış edir. Dil sistemi yeni bir anlayışı qəbul etdikdə və ya mövcud bir anlayışın ünsiyyət əhəmiyyəti artdıqda, dərhal həmin anlayış ətrafında sinonimik bir sıxlaşma yaradır ki, bu da sistemin özünütənzimləmə qabiliyyətinin birbaşa təzahürüdür.

Sinonim paradigmlərinin hər bir üzvü sistem tərəfindən müəyyən bir konnotativ markerlə kodlaşdırılır. Konnotasiya sözün denotativ mənasından əlavə daşdığı emosional, üslubi və ekspressiv çalardır. Dil sisteminin özünütənzimləmə prosesində konnotasiya bir növ semantik determinant rolunu oynayır. Məsələn, eyni bir obyekti adlandıran müxtəlif sinonimlərin mətndə seçilməsi təsadüfi deyil, sistemin həmin məqamda ehtiyac duyduğu dəqiqlik və emosionallıq balansından asılıdır. Afad Qurbanov vurğulayır ki, sinonimlər dilin zənginliyi olmaqla yanaşı, həm də nitqin dəqiqliyini və üslubi rəngarəngliyini təmin edən əsas vasitədir [4, s. 184]. Konnotativ imkanların yoxluğu dil sistemində funksional baxımdan lazımsız olan mütləq ekvivalentliyin yaranmasına gətirib çıxardardı ki, bu da dilin minimal resursla maksimal məna ifadə etmək strategiyasını pozaraq sistemi struktural qeyri-müəyyənliyə məruz qoyardı.

Mətnyaratma prosesində sinonim paradigmlər statik resursdan aktiv selektiv vasitəyə çevrilir. Mətn daxilində eyni referentə aid müxtəlif sinonimlərin zəncirvari düzülüşü mətnin koheziyasını və koherentliyini formalaşdırır. Sinonimik variativlik mətnin lingvistik estetikasını təmin edərək, eyni vahidin təkrarından yaranan semantik yorğunluğu aradan qaldırır. Bu, dil sisteminin mətndəki enerji itkisini bərpa etmə və oxucunun qavrayışını canlı saxlama üsuludur [6, s.76].

Sinonim paradigmlərin üzvləri eyni bir predmetə istinad etsələr də, onları bir-birindən ayıran və sistemdə hər birinə özünəməxsusluq yaradan məhz konnotativ çalarlardır. Özünütənzimləmə prosesində paradigmin üzvləri funksional üslublar arasında bölüşdürülür. Sinonimlər dildə mənanın incə çalarlarını ifadə etmək üçün yaranır. Bu çalarlar vasitəsilə sistem nitqin pragmatik effektivliyini artırır.

Mətn daxilində sinonim paradigmlər aşağıdakı strateji funksiyaları yerinə yetirir:

1. Semantik koheziya: Mətnə bir anlayışın fərqli konnotasiyalı sinonimlərlə əvəzlənməsi (məsələn: *tədqiqatçı – müəllif – alim*) mətnin formal və məna bağlılığını formalaşdırır.

2. Gradasiya və dinamika: Sinonim sıraların zəifdən güclüyə düzülməsi mətnə emosional pik nöqtələr yaradır. Bu, dilin öz daxili enerjisini mətnə idarə etmə üsuludur.

3. Evfemizasiya: Dil sistemi sosial-etik tənzimləmə naminə sərt anlayışları müvafiq konnotasiyalı sinonimlərlə əvəz edir, bu isə kommunikativ harmoniyanı qoruyur.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində vurğulandığı kimi, dilin özünütənzimləməsi ən çox terminoloji ekspansiya dövründə üzə çıxır. Alınma sözlər milli sinonim sırasına daxil edildikdə, sistem dərhal onlara spesifik konnotasiya yükləyərək milli sözlərin semantik sahəsini qoruyur. Dilin ekoloji müvazinəti və özünümüdafiə instinkti xarici

dildən daxil olan vahidlərlə münasibətdə daha bariz görünür. Müasir dövrdə terminoloji ekspansiya dil sistemini mürəkkəbləşdirdikdə, daxili sinonim paradigmlər geniş şəkildə istifadə olunur. Ağamusa Axundov dilin daxili müdafiə mexanizmlərindən bəhs edərkən sinonimliyin rolunu önə çəkir və qeyd edir ki, dil daxil olan yad ünsürləri öz daxili süzgəcindən keçirərək ya özününküləşdirir, ya da funksional olaraq sıxışdırıb çıxarır. Bu prosesdə sinonim paradigmlər alınma sözləri spesifik sahələrə yönləndirir, milli sözləri isə daha geniş və emosional çalarlar üçün saxlayır [2, s.112].

Dil mürəkkəb, dinamik və özünü daim yeniləyən bir sistem kimi yalnız yeni leksik vahidlərin yaranması ilə deyil, həm də mövcud vahidlərin semantik və funksional imkanlarının genişlənməsi ilə inkişaf edir. Bu baxımdan sinonim paradigmlər dilin daxili mexanizmlərində mühüm yer tutur və onun özünütənzimləmə prosesində aktiv rol oynayır. Sinonimlər eyni və ya yaxın denotativ məna ifadə etsələr də, müxtəlif üslubi, emosional və ekspressiv çalarlarla fərqlənirlər ki, bu da onların konnotativ potensialını formalaşdırır. Məhz bu konnotativ imkanlar dilin kommunikativ çevikliyi artırır və nitq prosesində daha dəqiq, məqsədyönlü ifadə vasitələrinin seçilməsinə şərait yaradır. Məsələn, “baxmaq” feilinin “seyr etmək”, “nəzər salmaq”, “göz gəzdirmək” kimi sinonimləri eyni əsas hərəkəti ifadə etsə də, onların hər biri fərqli üslubi və pragmatik çalar daşıyır: “seyr etmək” daha çox bədii və ya rəsmi kontekstdə, “göz gəzdirmək” isə səthi və qeyri-rəsmi baxışı ifadə edir.

Konnotativ məna sözün əsas məzmunundan əlavə olaraq daşdığı emosional, qiymətləndirici və üslubi xüsusiyyətləri əhatə edir və danışanın obyektə, hadisəyə və ya şəxsə münasibətini ifadə etməyə xidmət edir. Eyni anlayışı bildirən müxtəlif sinonimlərin fərqli konnotativ çalarlar daşması nitqdə seçim imkanlarını genişləndirir və dil istifadəçisinə kommunikativ niyyətini daha incə şəkildə reallaşdırmaq imkanı verir. Məsələn, “danışmaq” feilinin “söhbət etmək”, “müzakirə etmək”, “boş-boş danışmaq” kimi variantları arasında həm üslubi, həm də qiymətləndirici fərqlər mövcuddur: “müzakirə etmək” rəsmi və məqsədyönlü ünsiyyəti, “boş-boş danışmaq” isə mənfi münasibəti və dəyərsiz nitqi ifadə edir. Eyni şəkildə “ölmək”, “vəfat etmək”, “dünyasını dəyişmək”, “rəhmətə getmək” sinonimləri arasında da konnotativ fərqlər açıq şəkildə müşahidə olunur; sonuncular daha yumşaldılmış və etik baxımdan uyğun ifadələr hesab edilir.

Sinonim paradigmlərin mövcudluğu dilin leksik sistemində alternativlik prinsipi yaradır və bu alternativlik dilin özünütənzimləmə qabiliyyətinin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir. Dil sistemi dəyişən sosial, mədəni və kommunikativ şəraitə uyğunlaşmaq üçün daxili resurslarından istifadə edir və

sinonimlər bu prosesdə mühüm vasitə rolunu oynayır. Onların köməyi ilə nitqdə təkrarın qarşısı alınır, üslubi müxtəliflik təmin edilir və ifadə imkanları zənginləşdirilir. Məsələn, eyni mətnə “gözəl” sözünün ardıcıl təkrarından qaçmaq üçün “cazibədar”, “füsunkar”, “xoş görünüşlü” kimi sinonimlərdən istifadə edilir və bu, həm nitqin estetik keyfiyyətini artırır, həm də monotonluğu aradan qaldırır.

Konnotativ çalarların formalaşması və inkişafı cəmiyyətin dəyərlər sistemi, mədəni normaları və kommunikasiya mühiti ilə sıx bağlıdır. Zaman keçdikcə bəzi sözlərin konnotativ yükü dəyişə, zəifləyə və ya güclənə bilər ki, bu da dilin dinamik xarakterini bir daha təsdiqləyir. Məsələn, “qoca” sözü bir çox hallarda neytral işlədilsə də, müasir ünsiyyətdə onun əvəzinə daha yumşaq və hörmət bildirən “yaşlı” sözünə üstünlük verilir. Eyni şəkildə “kasıb” sözünün yerinə “imkansız” və ya “maddi çətinliyi olan” kimi ifadələrin işlədilməsi sosial həssaslıq və etik norma ilə bağlı konnotativ dəyişiklikləri əks etdirir.

Sinonimlərin konnotativ imkanları eyni zamanda onların pragmatik funksiyasını da müəyyənləşdirir. Nitq prosesində söz seçimi təsadüfi xarakter daşımır, əksinə, danışanın məqsədi, ünsiyyət şəraiti və adresatın xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Məsələn, müəllim tələbə ilə danışarkən “səhv etmişəm” deyə bilər, lakin daha yumşaq və motivasiyaedici yanaşmada “bir az düzəliş etmək lazımdır” ifadəsini seçir. Bu fərq məhz konnotativ seçimlə bağlıdır. Digər tərəfdən, qeyri-rəsmi mühitdə “çox yaxşıdır” əvəzinə “superdir” və ya “ələdi” kimi ifadələrin işlədilməsi üslubi və sosial uyğunluğu təmin edir.

Konnotativ imkanların koqnitiv səviyyədə tənzimlənməsi insanın dünyanı dərk etmə tərzini əks etdirir. Sinonim paradigmlər insanın beynində konseptual xəritələr şəklində saxlanılır və nitq zamanı sistem ən uyğun konnotasiyalı vahidi seçməklə ünsiyyətin effektivliyini tənzimləyir. S. Abdullayev sinonimliyin linqvistik təbiətindən bəhs edərkən, seçimin pragmatik məqsədlərə — inandırma, təsir etmə və etik tənzimləməyə xidmət etdiyini göstərir [1, s. 156].

Dil sistemində sinonim paradigmlərin konnotativ potensialı yalnız üslubi və emosional fərqlərlə məhdudlaşmır, həm də onların funksional bölgüsü və iyerarxik təşkilində özünü göstərir. Hər bir sinonim sırası daxilində adətən dominant, yəni neytral və ən geniş işlənən vahid mövcud olur, digər sinonimlər isə həmin vahidə nisbətən əlavə çalarlar qazanaraq fərqlənir. Məsələn, “getmək” feili dominant vahid kimi çıxış etdiyi halda, “yollanmaq”, “üz tutmaq”, “yönəlmək”, “tərk etmək” kimi sinonimlər müxtəlif kontekstlərdə əlavə semantik və konnotativ yüklə çıxış edir. “Yollanmaq” daha məqsədli hərəkəti, “tərk etmək” isə müəyyən emosional ayrılığı və ya qəti qərarı ifadə edir. Bu cür daxili bölgü dilin iqtisadi prinsipinə xidmət edir, çünki eyni kök mənə ətrafında müxtəlif çalarların cəmlənməsi yeni söz yaradılmasına

ehtiyacı qismən azaldır.

Sinonimlərin konnotativ imkanları həm də diskurs səviyyəsində özünü göstərir. Müəyyən mətn daxilində seçilən sinonimlər həmin mətnin ümumi üslubunu və ideya istiqamətini formalaşdırır. Məsələn, publisistik mətndə “problem” əvəzinə “ciddi məsələ”, “çətinlik”, “təhlükə” kimi sözlərin seçilməsi oxucuda fərqli təsir yaradır və informasiyanın qavranılmasına istiqamət verir. Eyni hadisə “etiraz aksiyası”, “mitinq”, “qarşıdurma” və ya “iğtişas” kimi müxtəlif sinonimik ifadələrlə təqdim olunduqda, artıq yalnız məlumat verilməklə kifayətlənilmir, həm də qiymətləndirmə və yönləndirmə funksiyası yerinə yetirilir. Bu isə sinonimlərin konnotativ potensialının ideoloji və pragmatik aspektlərini ortaya qoyur.

Bundan əlavə, sinonimlərin konnotativ çalarları sosial təbəqələşmə və dilin funksional üslubları ilə də sıx bağlıdır. Müxtəlif sosial qruplar eyni anlayışı fərqli sinonimlərlə ifadə edə bilər. Məsələn, gündəlik danışq dilində “pul” sözünün əvəzinə “para”, “qəpik”, “manat”, “maas” kimi konkretləşdirilmiş və ya qeyri-rəsmi variantlar işlədilir, halbuki rəsmi üslubda daha çox “maliyyə vəsaiti”, “gəlir” kimi ifadələrə üstünlük verilir. Eyni şəkildə gənclər arasında “yaxşı” sözünün yerinə “əla”, “super”, “top” kimi variantların işlədilməsi dilin sosial və yaş faktoruna bağlı konnotativ dəyişmələrini göstərir. Bu hallar dilin özünü tənzimləmə prosesində sosial faktorların mühüm rol oynadığını təsdiqləyir.

Sinonim paradigmlərin konnotativ imkanları həmçinin evfemizm və disfemizm hadisələri ilə sıx əlaqəlidir. Evfemizmlər kobud və ya sosial baxımdan arzuolunmaz sayılan ifadələrin daha yumşaq formalarla əvəz olunmasını təmin edir. Məsələn, “işdən çıxarmaq” əvəzinə “işinə son vermək”, “ixtisar etmək” ifadələrinin işlədilməsi konnotativ yumşalma yaradır. Əksinə, disfemizmlər eyni anlayışı daha sərt və ya mənfi çalarla ifadə edir; məsələn, “arıq” sözünün yerinə “sısqa” işlədilməsi mənfi qiymətləndirməni gücləndirir. Bu iki istiqamət sinonimlərin konnotativ potensialının müxtəlif istiqamətlərdə işləyə bildiyini göstərir və dilin ekspressiv imkanlarını daha da genişləndirir.

Digər mühüm məqam sinonimlərin konnotativ imkanlarının dilin üslubi sistemində oynadığı roldur. Bədii ədəbiyyatda müəlliflər sinonimlərdən istifadə etməklə obrazlılıq və emosional təsir yaradırlar. Məsələn, “getdi” əvəzinə “səssizcə uzaqlaşdı”, “yavaş-yavaş gözdən itdi” kimi ifadələr hadisənin təsvirini daha canlı və təsirli edir. Elmi üslubda isə sinonim seçimi daha məhdud və dəqiq olur; burada konnotativ çalarlar minimuma endirilir və terminoloji sabitlik qorunur. Bu fərq göstərir ki, sinonimlərin konnotativ imkanları funksional üslubdan asılı olaraq ya genişlənir, ya da məhdudlaşır.

Sinonimlərin konnotativ potensialı həm də dilin psixolinqvistik aspektləri ilə

əlaqədardır. İnsanlar söz seçərkən yalnız məna deyil, həmin sözün yaratdığı assosiasiyaları da nəzərə alırlar. Məsələn, “ev” və “ocaq” sözləri denotativ baxımdan yaxın olsa da, “ocaq” sözü daha çox istilik, ailə və mənəvi bağlılıq assosiasiyası yaradır. Bu cür assosiativ konnotasiyalar nitqin emosional təsir gücünü artırır və dilin insan psixologiyası ilə bağlılığını göstərir. Xüsusilə evfemizmlər vasitəsilə dil sistemi sosial-etik tənzimləmə aparır, sərt anlayışları konnotasiyalı sinonimlərlə əvəz edərək kommunikativ harmoniyanı qoruyur [3, s. 42].

Sinonim paradigmlərin mövcudluğu dilin leksik sistemində alternativlik prinsipi yaradır və bu alternativlik dilin özünü-tənzimləmə qabiliyyətinin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir. Dil sistemi dəyişən sosial, mədəni və kommunikativ şəraitə uyğunlaşmaq üçün daxili resurslarından istifadə edir və sinonimlər bu prosesdə mühüm vasitə rolunu oynayır. Onların köməyi ilə nitqdə təkrarçılığın qarşısı alınır, üslubi müxtəliflik təmin edilir və ifadə imkanları zənginləşdirilir. Bu baxımdan sinonimlər yalnız leksik vahidlər deyil, həm də dilin funksional mexanizmlərinin tərkib hissəsidir.

Konnotativ çalarların formalaşması və inkişafı cəmiyyətin dəyərlər sistemi, mədəni normaları və kommunikasiya mühiti ilə sıx bağlıdır. Zaman keçdikcə bəzi sözlərin konnotativ yükü dəyişə, zəifləyə və ya güclənə bilər ki, bu da dilin dinamik xarakterini bir daha təsdiqləyir. Məsələn, müəyyən sinonimlər əvvəl neytral xarakter daşıdığı halda sonradan mənfi və ya müsbət emosional çalar qazana bilər. Bu isə dilin sosial funksiyası ilə onun semantik strukturu arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu göstərir.

Sinonimlərin konnotativ imkanları eyni zamanda onların pragmatik funksiyasını da müəyyənləşdirir. Nitq prosesində söz seçimi təsadüfi xarakter daşımır, əksinə, danışanın məqsədi, ünsiyyət şəraiti və adresatın xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Bu baxımdan sinonimlər vasitəsilə danışan öz münasibətini ifadə edir, sosial məsafəni tənzimləyir və nitqin təsir gücünü artırır. Beləliklə, sinonim paradigmlər dilin yalnız semantik deyil, həm də pragmatik və sosial aspektlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Yekun olaraq qeyd edilməlidir ki, sinonim paradigmlərin konnotativ imkanları dilin sadəcə passiv lüğət fondu deyil, onun daxili intizamını, təhlükəsizliyini və strateji inkişafını idarə edən mühüm mərkəzdir. Dilin özünü-tənzimləmə prosesi sinonim sıraların daxilindəki konnotativ çalarların dinamik paylanması sayəsində reallaşır. Bu imkanlar vasitəsilə dil həm öz tarixiliyini qoruyur, həm də müasir intellektual diskursun tələb etdiyi maksimum üslubi variativliyi uğurla reallaşdırır. Sinonimik zənginlik və konnotativ çeviklik dilin nə dərəcədə funksional və yüksək mədəniyyətə malik sistem olduğunun ən əsas göstəricisidir. Bu mexanizmlərin dərinədən

öyrənilməsi dilin gələcək inkişaf istiqamətlərini və onun qlobal informasiya məkanındakı mövqeyini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Sinonim paradigmlərin konnotativ potensialı dil sisteminin özünütənzimləmə mexanizmlərinin əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir. Onlar dilin daxili balansını qoruyur, kommunikativ ehtiyaclara uyğunlaşmanı təmin edir və nitqin ekspressiv imkanlarını genişləndirir. Dilin inkişafı yalnız yeni sözlərin yaranması ilə deyil, həm də mövcud sözlərin yeni mənə çalarları qazanması ilə baş verir və bu prosesdə sinonimlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də sinonimlərin konnotativ imkanlarının tədqiqi dilin funksional və semantik strukturunun daha dərinlən anlaşılməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev S. (1998). Dilçiliyin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif. – 280 s.
2. Axundov A. (1992). Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı. – 232 s.
3. Hacıyeva Ə. (2006). Müasir Azərbaycan dilində evfemizmlər. Bakı: Nurlan. – 164 s.
4. Qurbanov A. (2010). Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Nurlan. – 496 s.
5. Veysəlli F. (2013). Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim. – 424 s.
6. Vəliyeva N. (2011). Mətn dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil. – 288 s.

UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA DİL VƏ DÜŞÜNCƏ İNKİŞAFI

Language and Cognitive Development in Children's Literature

NƏZAKƏT İSMAYILOVA

Nezaket Ismayilova

nezaket.ismayilova@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0007-3730-6838>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Nakhchivan State University

Nakhchivan Teachers' Institute

XÜLASƏ

ABSTRACT

Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi dil siyasətini bu gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Ana dilimizə, milli adət-ənənələrimizə, qədim mədəniyyətimizə böyük həssaslıqla yanaşır. Qədim köklərə malik olan ana dilimiz uşaq ədəbiyyatı ilə də sıx bağlıdır. Müstəqil Azərbaycanın yeni nəslini ümummilli və azərbaycançılıq ideyaları əsasında tərbiyə etmək, dilimizi yad ünsürlərdən qorumaq onun zənginliklərindən istifadə etmək hər bir azərbaycanlının borcudur. Müstəqilliyimizin bərpasından sonra uşaq ədəbiyyatında bir qədər çətinlik yaşansa da, sonrakı dövrdə bir çox əsərlər nəşr olunmağa başladı. Uşaq ədəbiyyatı söz yaradıcılığının xəzinəsi olmaqla yanaşı, həm də dilimizin öyrənilməsinin təmininin başlanğıcıdır. Hələ körpə vaxtlarından öyrəndikləri yaddaşına həkk olunan şairlərin əsərlərini əzbərləməklə dilimizin zənginlikləri ilə tanışlıq olurlar. Uşaq ədəbiyyatında böyük xidmətləri olan örnək sənətkarlardan Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Rəşid bəy Əfəndiyev və sonra sovet dövrü Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının Hikmət Ziya, İlyas Tapdıq, Xanumana Əlibəyli, Zəhid Xəlil, Ənvər Əlibəyli və digər tanınmış simalar uşaq ədəbiyyatında tanınmış ədəbi simalardandırlar. Bu baxımdan uşaq ədəbiyyatının üzərinə böyük məsuliyyət düşür və dil yaradıcılığına, dilə münasibətə daha şəffaf, daha sadə yanaşma tələb edir. Uşaq ədəbiyyatına müraciət edən hər bir uşaq yazarı üzərinə düşən çətin həm də şərəfli bu böyük vəzifəni dərinlən duymalı və düşünməlidir. Öndə olan məsələ nədir? - uşaqları yeni terminoloji təfəkkürə hazırlamaqdır. Bu gün rəqəmsal texnologiyalar, internet, süni intellektə aid məsələlər uşaq ədəbiyyatında da öz əksini tapmalıdır. Bu gün haqlı olaraq uşaq ədəbiyyatı yazıcıları bu məsələyə diqqətlə yanaşmalı, zəruri halları saxlamaq şərti ilə dilimizin yad terminlərdən qorunmasına diqqət yetirməlidirlər.

Açar sözlər: *Azərbaycan, əsər, şair, tərbiyə, uşaq ədəbiyyatı*

The language policy implemented by National Leader Heydar Aliyev is being successfully continued today by the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev. He approaches our mother tongue, national traditions, and ancient culture with great sensitivity. Our mother tongue, which has ancient roots, is also closely connected with children's literature. Educating the new generation of independent Azerbaijan on the basis of national and Azerbaijanism ideals, protecting our language from foreign elements, and using its richness is the duty of every Azerbaijani. Although some difficulties were experienced in children's literature after the restoration of independence, in the subsequent period many works began to be published. Children's literature, while being a treasure of word creation, is also the beginning of learning our language. From early childhood, by memorizing the works of poets whose texts are imprinted in memory, children become familiar with the richness of our language. Among the exemplary artists who have made great contributions to children's literature are Mirza Alakbar Sabir, Abbas Sahhat, Abdulla Shaig, Rashid bey Efendiyev, and later, well-known figures of Azerbaijani children's literature in the Soviet period such as Hikmat Ziya, Ilyas Tapdıq, Khanymanna Aliyeva, Zahid Khalil, Anvar Aliyev, and others. In this regard, children's literature bears great responsibility and requires a clearer, simpler approach to language creativity and attitude toward language. Every children's writer who turns to children's literature must deeply feel and understand this great and honorable responsibility. What is the main issue? It is preparing children for new terminological thinking.

Keywords: *Azerbaijan, work, poet, education, children's literature..*

Bu gün uşaq yaradıcılığı ilə məşğul olan dəyərli yazarlarımız var və onlar bütün varlıqları, milli kimlik duyğuları ilə bu prosesdə fəal iştirak edirlər. Etnomədəni sistemi qorumaq üçün bir qayə olmalıdır və burada ana dili və uşaq ədəbiyyatı

mühüm faktordur. Bizim dilimizə olan münasibətimiz düzgün qurulmalı, uşaqlarımızı doğru istiqamətə yönləndirmək aktual məsələ olaraq diqqətdə saxlanılmalıdır.

Ana dili hər bir xalqın milli sərvəti, həmin xalqın varlığının təsdiqidir. Bu gün dünyada 50 milyondan çox azərbaycanlı bu dildə danışır, öz milli mədəniyyəti, tarixi ilə haqlı olaraq qürur hissi keçirir, millətinin sabahı, gələcəyi barədə düşünür, müstəqil Azərbaycanla fəxr edir, qürur duyur. Xalqımız laylalarını, nəğmələrini, nağıllarını, dastanlarını bu dillə qəlbinə hopdurur. Belə bir ifadə var: “Ana dili, ana südü kimi ləzzətlidir insana”. Ana dilimizdə güldüyümüz, ağladığımız, danışdığımızdan aldığımız dadı, ləzzəti heç bir başqa dildən ala bilmərik. Ana dilini bilmək tarixdən gələn bir zərurətdir Bütün bunları toplayıb, araşdırıb uşaq ədəbiyyatında əks etdirmək isə biz tədqiqatçıların işidir. Bizim min illər boyu həyat sürmüş xalqımız bu gün Azərbaycanın gənclərinə bir irs qoyub getmişdir.

İnsanın öz ana dilinə olan ehtiyacı torpağa, çörəyə, havaya, suya olan ehtiyacı qədər zəruri və müqəddəsdir. Ana dili hər bir millətin, xalqın satılıb alınmayan ən qüdrətli, ən qiymətli sərvətidir. Vətənimiz, dövlətimiz, sərvətimiz talan edilsə də, əlifbamız dəfələrlə dəyişdirsə də, xalqın dilini, söz yaddaşını ondan almağa heç bir qüvvə qadir olmamışdır. Bu əvəzsiz nemətdən istifadə edən ulu əcdadımız onun vasitəsi ilə ucalmış, ucalaraq xalq olmuş, millətə çevrilmişdir. İnsanı kamil bir varlıq kimi digər canlılardan ayıran və onu dünyanın əsrəfi mərtəbəsinə qaldıran Yaradanın ona bəxş etdiyi dildir – nitqdır. Tarixin ağırlı-acılı sınaqlarından uğurla çıxan ana dilimiz ən dəyərli milli mənəvi sərvətimizdir. Hər bir dili yaşadan, inkişaf etdirən xalqdır. Lakin dilin zənginləşməsi, saflaşması, beynəlxalq nüfuz qazanması, dünya dilləri arasında özünəməxsus yer tutması xalqın dəyərli övladları tərəfindən həyata keçirilir. Bəllidir ki, uşaqlara məxsus poeziya bədiiiliklə yanaşı, sadəliyi və təbiiliyi tələb edir. Uşaqların dilinə mücərrəd, çoxmənalı ifadələri, ağır söz yükünü vermək olmaz.

Ana dilində dərsliklərin və kitabların nəşrinin genişləndirilməsi, dilçi alimlərə qayğı göstərilməsi belə tədbirlərdən idi. Bütün bunlara baxmayaraq, Ümummilli lider Heydər Əliyev ana dilinin inkişafına qətiyyətlə çalışırdı. Ulu öndər Sovet rejiminin tüğyan etdiyi bir vaxtda deyirdi ki, Konstitusiya vətəndaşlara təhsil hüququ vermişdir. Bu hüquq ana dilində oxumaq imkanı ilə təmin olunur. Ana dilimizin şərəfinə ölkəmizin böyük şəhərlərindən olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında “Ana dili” abidəsi ucaldıldı.(1,s.8) Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dili ulu öndər H.Əliyevin əvəzsiz xidmətləri sayəsində xalqın milli mənəvi sərvətinə çevrilərək kamillik zirvəsini yaşamaqdadır.

Azərbaycan Respublikası təhsil sistemində, təhsilin forma və məzmununda

köklü dəyişikliklər etmək üçün ümummilli lider H. Əliyevin 15 iyun 1999-cu il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı” təsdiq edildi. Bu proqramın mahiyyət və məzmunundan və ümumiyyətlə, təhsilin dövlət həyatında oynadığı əvəzsiz rolundan danışarkən ümummilli liderimiz demişdir. “Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o millət hər şeydən çox təhsilə fikir verməli, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır. Biz bu yolda gedirik. Əmin ola bilərsiniz ki, bu yolla gedəcəyik” (1,s.8) Uşaqlar üçün yazılmış əsərlərin süjeti sadə, dili aydın və xəlqi olmalıdır ki, bağça və məktəb yaşlı uşaqların nitqlərinin, bədii zövqlərinin və dünyagörüşlərinin inkişafına kömək edə bilsin. Təkcə ana dilində yazılan dərsliklərin deyil eyni zamanda sinifdən xaric oxu üçün yazılan kitabların da qayğısına qalmalıyıq. Biz pedaqoq alimlər bu sahədə olan ziyalılar şairlər, yazıçılar necə yazmaqla yanaşı, həm də nə yazmaq, hansı janrda yazmaq barədə düşünməli eyni zamanda uşaq ədəbiyyatının bütün əhatə və çalarlığı ilə inkişaf etdirməliyik. Ana dilimizdə yazılmış dərs vəsaitlərinə baxsaq görürük ki, daha primitiv nüanslara uşaqlar maraq göstərmir. Çünki uşaqlar dövr zamanla ayaqlaşaraq çox irəlidədirlər. Bu gün uşaq dərsliklərinə baxsaq görürük ki, uşaq nəyi öyrənir? Və biz nəyi veririk uşağa?

Uşaq ədəbiyyatında yeni dil, yeni estetika, yeni baxış və ifadə qatına adlama prosesi müstəqillik dönməsinin payına düşür. Uşaqlarımızda milli müəyyənlik, milli düşüncə və eyni zamanda ana dilimizə sevgi formalaşdırmaq istəyi, üçrəngli bayrağımız, himnimizlə öyünmək, Vətən, hürr, azadlıq duyğulu mətnlərin daha çox üstünlük təşkil etməsi, çağdaş uşaq ədəbiyyatının aparıcı istiqaməti olmalıdır.

Uşaq ədəbiyyatı uşaq şüuruna nitqlər yolu ilə daxil olur. Uşaqlar üçün yazılan bədii əsərlər ana dilində qələmə alınmalı, azyaşlı və yeniyetmə oxucuların yaş səviyyələri, milli xüsusiyyətləri və anlama qabiliyyətləri nəzərə alınmalıdır. Uşağın daxili duyğularını, sevincini, əzablarını, psixoloji-ruhi yaşantılarını bütöv şəkildə ortaya qoyan əsərlərə ehtiyacımız böyükdür. Bu problem bütün dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır. Uşaq ədəbiyyatının keçdiyi yol, inkişaf qanunauyğunluğu, mövzu və problem dairəsi haqqında çox bəhs edilib. Bəs bu gün çağdaş uşaq ədəbiyyatının problemləri, mövzu dairəsi nədir, hansılardır? Hazırda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatımız özünəməxsus inkişaf yolu keçməkdədir. Uşaq ədəbiyyatı dünyası öz mövzuları və süjetləri, fərqli qəhrəmanları, dili və üslubu olan bir ədəbiyyat kimi inkişaf edir.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bir neçə yaradıcı nəslə böyük ədəbiyyat meydanında öz sözünü deməkdədir. Qarabağ faciəsi, işğal olunmuş yurd yerlərimizin, şəhid olan oğullarımızın obrazı, onların vəsfi, tərənnümü. Bu gün

isə 28 il işğal altında qalmış Qarabağımızın azad olunması 44 günlük qələbəmiz, zəfər tariximizi yazan şəhid oğullarımız bütün bunlar yazılmalıdır. İkinci Qarabağ müharibəsində uşaqların acı həyat hekayələri, müharibələrin törətdiyi fəlakətlər, sülhün əmin-amanlığın tərənnümü və s. mövzular qələmə alınmalıdır. Bir də dünyanı bürüyən texnoloji sivilisasiyanın uşaq baxışlarından dərki. Diqqət eləsək, görərik ki, elə bizim müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatını qapsayan mövzulardır. Xalqın və millətin taleyində elə taleyüklü məqamların ifadə, vəsf, tərənnümü anı gəlir ki, bütün ədəbiyyatın ruhu, ovqatı eyni amala, eyni mərama qulluq etmiş olur.

XX əsrin əvvəllərində maarifpərvər ziyalıları - müəllim və yazıçıları uşaq mətnləri yazmağa təhrik edən səbəblərdən biri də məktəblərdə şagirdlərin mütaliəsi üçün qiraət kitablarının yoxluğu idi.(8.s,32) Ona görə maarifpərvər yazıçılar ana dilində yalnız dərsliklər deyil, sinifdən xaric oxu üçün kitabların yazılması qayğısına da qalırdılar. Bu gün də ziyalıları uşaq ədəbiyyatının bütün əhatə və çalarlığında inkişafı düşündürməli dövrün tələbinə uyğun əsərlər yazmalıdırlar. Yəni necə yazmaqla yanaşı, həm də nə yazmaq, hansı janrda mövzu meydana qoymaq barədə düşünməlidirlər. Yalnız uşaq şeirləri, təmsillər, nağıllar deyil, həm də güclü hekayələrin yazılması onları düşündürən səbəblər olmalıdır. Çağdaş dövrdə yeni tipli məktəblərin, kolleclərin, litseylərin meydana gəlməsi bu kimi yeniliklər zamanın tələbinə uyğun olaraq ana dilində dərslik və dərs vəsaitlərinə diqqətin artırılmasını tələb edir. Maarifçilik dalğasının geniş intişarı, mətbuat şəbəkəsinin genişlənməsi, xüsusilə uşaqlar üçün jurnalların nəşri genişlənməli yeniliklərlə təzahür etməlidir. Bütün bunlar uşaq ədəbiyyatının inkişafına təkan verən amillərdir. (2.s,11) Bütöv bir ziyalı zümrəsinin milli təəssübkeşliyi sayəsində yaradılmalı, uşaq ədəbiyyatı məhz, sağlam və təməlli başlanğıcdan nəşət tapdığı üçün bu gün də yaşama və var olma gücündədir. Bütün sahələrdə olduğu kimi, uşaq ədəbiyyatına münasibətdə də kəmiyyət dərəcəsi keyfiyyətə nisbətən qat-qat artıq olan bir durumda yaşayırıq.

H.Əliyev demişdir: "Uşaq ədəbiyyatı uşaqları zəngin mənəvi və estetik zövqə malik, zamanəsinin ən humanist biliklərinə yiyələnən yetkin bir insan kimi tərbiyə etməlidir." Ana dilini qoruyub saxlamaq və uşaqlara sevdirmək Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən böyük tarixi nailiyyətidir. Əsl uşaq ədəbiyyatı - ən yaxşı ana dili dərsliyidir. Vətənpərvərlik - uşaq ədəbiyyatının canı və ruhudur. Uşaq ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının əbədi Vətəniyyəsidir.(3,s.2) Sadə və aydın ana dilində yazılmış və vətənpərvərlik üstündə köklənmiş Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı xalqımızın müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizəyə hazırlanmasına şərəflə xidmət etmişdir. Uşaqların böyük həyata hazırlanmasını uşaq ədəbiyyatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu məqamda uşaq ədəbiyyatı övladlarını yaşdan-yaşa, addım-addım irəli aparmaq, düşündürmək, tərbiyə etmək vəzifələrini yerinə yetirən

valideynlərin də işini həyata keçirir. Uşaq ədəbiyyatı uşaqlığın bütün mərhələlərinin bələdçisi və sükançısıdır. (4.s,83) Bir sözlə, uşaq ədəbiyyatı əsl məktəb, uşaq yazıçısı isə ən yaxşı müəllimdir. Ən kamil uşaq əsərləri ən çox yadda qalan dərslərdir. Uşaqların ətraf aləm haqqındakı ilkin təəssüratları ailə mühitində formalaşmaqda olan tərbiyəvi keyfiyyətlərin üstünə gəlir və onu daha da zənginləşdirir. Bağça dövrü - məktəbəqədər tərbiyə isə uşaqların ailədə və ətraf aləm vasitəsilə əxz etdikləri məlumatları, ilkin bilgiləri, öyüdləri cəmləşdirməklə bərabər həm də onlara bədii əsərlər, mahnı və musiqi ilə əlaqədar əlavə biliklər verərək onları məktəbə hazırlayır. Bağçalar uşaqların ilk şeir, hekayə və mahnı məktəbləri funksiyalarını həyata keçirir. Ona görə də bağça tərbiyəsi uşaq aləminin formalaşdırılmasında mühüm mərhələdir. (8.s,53) Nə qədər çətin olsa da, sovet dövründə də uşaq ədəbiyyatımız ciddi bir inkişaf yolu keçmişdir. Sovet ideologiyasının təsiri ilə yaranan uşaq ədəbiyyatı nümunələri ilə bir sırada, bu dövrdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının xəzinəsinə əbədi olaraq daxil olmuş şeir və hekayələr yazılıb nəşr edilmişdir.

Təbii ki, belə bir şəraitdə hər kəs öz öhdəsinə düşəni etməlidir ki, inkişaf və tərəqqi yolunu tuta bilək. Burada əsas məqsəd məhz bundan ibarətdir. Bildiyimiz kimi uşaqlar üçün yazılan əsərlər həcmcə azlıq təşkil etsə də, ümumilikdə uşaq psixologiyasını düzgün anlayan, onu istədiyi məcraya yönəltməyi bacaran, saf uşaq şüurunda mütərəqqi, pedaqoji tərbiyənin əsasını anlatmaq baxımından dəyərli nümunəvi əsərlər yazılmalı, müfəssəl təhlil olunmalı, oxucularına çatdırılmalıdır. Belə ki yeniyetmələrin, gənclərin dünya görüşünün inkişafında maraq dairəsinin genişlənməsində əxlaq və mənəviyyatının formalaşmasında, bədii zövqün cımlanmasında ana dilinin zənginlikləri uşaq ədəbiyyatının köməyi ilə öyrənilir.

Azərbaycanda uşaqların sağlam və gümrəh böyümələri, onların Vətənə layiqli övlad kimi yetişməsi, mükəmməl təhsil almaları dövlətin daim diqqət mərkəzində saxladığı prioritet məsələlərdəndir. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan uşaqlarını ən əzizi, doğması hesab edərək demişdir: "Mənim üçün ən əziz nemət Azərbaycanın uşaqlarıdır, Azərbaycanın gəncləridir. Çünki Azərbaycan Prezidenti kimi mən bu gün haqqında yox, Azərbaycanın böyük gələcəyi haqqında düşünürəm. Azərbaycanın gələcəyi də Azərbaycanın gənclərindən və uşaqlarından asılıdır".

Müasir dövrdə global problemlərin bir-birini əvəz etməsi, sivilizasiyalar və mədəniyyətlərin qarşıdurması, global iqlim dəyişiklikləri və digər hadisələr ictimaiyyəti ciddi narahat etsə də, uşaqların taleyinə aid məsələlər gündəmdən düşməmiş, daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Müxtəlif həyat hadisələrinə, ətraf aləmə böyük maraq göstərən, hər şeyin mahiyyətinə varmağa çalışan bugünkü uşaq əqli intellektual qabiliyyəti ilə 30-40 il bundan əvvəlki yaşadlarından xeyli fərqlənir. Orta ümumtəhsil məktəblərinin ilk pillələrindən başlayaraq uşaqlara həyat, ətraf aləm,

özündən böyüklərin işi-peşəsi haqqında məlumat vermək, onlarda müəyyən anlayışlar formalaşdırmaq, mənəvi hisslərini, milli-vətənpərvərlik tərbiyəsini qüvvətləndirmək indi dövrün ən başlıca məsələlərindəndir. Lakin problem xarakterli bu məsələlərin, qarşıda duran vəzifələrin həllini təkcə ümumtəhsil məktəblərinin, digər təlim-tərbiyə ocaqlarının üzərinə atmaq bu günün tələbləri ilə həmahəng səslənmir. Bu da məlumdur ki, hər bir məktəbin, ailənin, hər bir uşağın ana dilimizə məhəbbət, zənginliklərini öyrətmək biz böyüklərin müəllimlərin tərbiyəcələrin borcudur.

Müasir dövrün indiki mərhələsində xalqımıza kamil, şüurca yetkin insanlar daha çox lazımdır. Belə insanların yetişməsində uşaq ədəbiyyatının misilsiz əhəmiyyəti vardır. (5.s,54) Məhz elə buna görə uşaq ədəbiyyatının ideya-bədii səviyyəsinin yüksəldilməsinə dövlət qayğı göstərir. Uşaq ədəbiyyatı uşaqların vətənpərvərlik ruhunda böyüməsində, milli dəyərlərimizi mənimsəməsində və dünyagörüşlərinin formalaşmasında əsas vasitələrdəndir. Buna görə də muxtar respublikada uşaqların mütaliəsinə diqqət artırılır, onların zövqünə uyğun, asanlıqla qavraya biləcəkləri kitablar nəşr olunur, müxtəlif səpkili müsabiqələr keçirilir.

Uşaq ədəbiyyatı böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Balacaları vətənpərvərlik, humanizm, düşməyə nifrət, beynəlmilətçilik ruhunda tərbiyə etmək üçün yüksək səviyyəli uşaq əsərlərinin yazılmasına həmişə böyük ehtiyac olub. (9,s.4) Və bu baxımdan da uşaqlar üçün yazılan əsərlərdə ana dilimizin qayğısına qalaraq uşaqlara sevdilərək öyrətməli, müasir dövrün nəbzi tutulmalı, coşqun və qaynar həyatımız öz bədii inikasını tapmalıdır. Bu uşaq yazıçılarını düşündürən ən aktual problemlərdən biridir.

Yekun olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, uşaq ədəbiyyatı məqsədinə görə yox, xarakter xüsusiyyətinə görə, yəni forma və məzmun sadəliyinə, dil və üslub səlisliyinə görə ümumi ədəbiyyatdan ayrılır. Lakin bu gözəl nümunələr ümumi ədəbiyyatımızın kontekstində dəryada damlalara bənzəyir. Bütövlükdə uşaq ədəbiyyatımız çətin mərhələlərdə, zamanın sınaqlarından çıxmış və azərbaycancılıq məfkurəsində ana dilimizin qorunmasında uşaqların mənəvi dünyasının zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Uşaqların və gənclərin bədii zövqünün formalaşmasında, əməyə münasibətdə vətənpərvərlik, humanist duyğularının inkişafı da buraya daxildir. Uşaq ədəbiyyatı həmçinin balalarımıza həyatı öyrədir, onlara bilik və məlumatlar verir, sabaha əsl varis hazırlayır. Uşaq ədəbiyyatı oxucularına həyatı daha dərinləndirən dərk etməkdə kömək edir, dünyagörüşlərini genişləndirir, bədii zövqlərini inkişaf etdirir.

Beləliklə, bütün sahələrdə olduğu kimi Azərbaycan dilinin inkişafı və onun dövlət səviyyəsində işlədilməsi, məhz Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə

bağlıdır. Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dili var olduqca Heydər Əliyev də var olacaq, bizimlə, qəlbimizdə yaşayacaqdır. Yekun olaraq deyə bilərik ki, bu gün ana dilimizin qayğısına qalaraq uşaq ədəbiyyatının inkişafı, problemi, vəziyyəti ümumiyyətlə əldə olunan son nailiyyətlər də araşdırılıb tədqiq edilməli, üzə çıxarılmalı yeni nəsilə çatdırılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Respublikanın təhsil işçiləri və 1999-cu ildə ali məktəblərə daxil olmuş tələbələrle görüşündə Azərbaycan Respublika prezidenti H.Əliyevin nitqindən Azərbaycan məktəbi jurnalı, №5- 1999-cu il
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası "Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir". (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı 1996
3. Həbibbəyli İ. Uşaq dünyasında ədəbiyyat və uşaq ədəbiyyatı dünyası. 12.06.2020 <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/5754-usaq-dunyasinda-edebiyat-ve-usaq-usaqedebiyatinda-azer>
4. Həsənlı B. "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı" . Müəllim nəş. Bakı, 2015, s. 524.
5. İsmayılova N. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tədrisi prosesində cənub mövzusunun öyrədilməsi. (metodiki vəsait) Məktəb nəş. Naxçıvan. 2006, s.56
6. İsmayılova N. Naxçıvan ədəbi mühiti: uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri və problemləri. (dərs vəsaiti) Elm və təhsil nəş. Bakı: - 2016 s.180.
7. İsmayılova N. Ali məktəblərdə uşaq ədəbiyyatı fənninin tədrisinin yeni aspektdə qurulması yolları. //Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyanın təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi mövzusunda keçirilən elmi-praktik konfransın materialları. NMİ, "Məktəb" nəş. Naxçıvan, 2004, s.140.
8. İsmayılova N. Müasir uşaq şeirində folklor nümunələri. //Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyanın təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi mövzusunda keçirilən elmi-praktik konfransın materialları (26 may 2005), NMİ, "Məktəb", Naxçıvan, 2005, s.87
9. İsmayılova N. Naxçıvan ədəbi mühiti və uşaq ədəbiyyatı. Naxçıvan bu gün:// islahatlar, perspektivlər. 5-6 oktyabr 2007. Beynəlxalq simpoziumun materialları. AMEA Naxçıvan Bölməsi, NDU, "Nurlan" nəş. Bakı, 2008,
10. İsmayılova N. Uşaq nitqinin formalaşmasında uşaq oyunlarının əhəmiyyəti. Naxçıvan xəbərləri.19.04.2020. <https://naxcivanxeberleri.com/cemiyet/31689>

DİL VƏ MİLLİ YADDAŞ MÜNASİBƏTLƏRİ: AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SEMANTİK STRUKTURLARIN ROLU

Language and National Memory Relations: the Role of Semantic Structures in the Azerbaijani Language

YASİN BABAZADƏ

Yasin Babazade

yasinbabazade@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-3727-3622>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

ZÜLFİYYƏ BABAZADƏ

Zulfiya Babazade

zulfiyababazade92@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-5178-880X>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Dil xalqın yaddaşının əsas qoruyucu ünsürüdür. Xalq dil var isə var, yox isə yoxdur. Dünya xalqlarının gücü öz dilinə sahib çıxması ilə ölçülür. Bu təkcə mənəvi güc də deyil. İqtisadi inkişafın da kökündə dilin önəmi danılmaz faktdır. Azərbaycan dili də milli düşüncənin və milli yaddaşın qoruyucusu və hamisidir. Dil milli yaddaşı yaşadan əsas vasitə olmaqla yanaşı, kollektiv yaddaşın strukturlaşdırılmasında və formalaşmasında rol oynayır. Məqalədə dil və yaddaş arasındakı qarşılıqlı münasibətlər Azərbaycan dili materialları əsasında araşdırılmışdır. Məqalənin əsas məqsədi dildəki sözlərin və semantik strukturların milli yaddaşın formalaşması və təşkili prosesində oynadığı rolu ortaya çıxarmaq və ya təsvir etməkdir. Nəticə olaraq tapdıq ki, Azərbaycan dilində məkan bildirən sözlər (dağ, ev, qapı, yol, bağ və s.) yalnız nominativ funksiya daşıyır, yəni təkcə sözün adını ifadə etmir, eyni zamanda milli düşüncənin və milli kollektiv yaddaşın formalaşmasında mühüm rolunu öz üzərinə götürür. Nəticədə dil milli yaddaşın yalnız ifadə vasitəsi deyil, həm də onun təşkil edən, qoruyan və inkişaf etdirən əsas mexanizm kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *dil, yaddaş, semantika, leksik vahid, konsept.*

ABSTRACT

Language is the main protective element of a nation's memory. A nation exists as long as its language exists; if the language disappears, the nation also ceases to exist. The strength of the world's peoples is measured by their ability to preserve and protect their language. This is not only a moral strength. The importance of language is also undeniable in the foundation of economic development. The Azerbaijani language is also the protector and guardian of national thinking and national memory. Language, being the main means of preserving national memory, also plays a role in the structuring and formation of collective memory. In the article, the relationship between language and memory has been studied based on materials from the Azerbaijani language. The main purpose of the article is to reveal and describe the role of words and semantic structures in the formation and organization process of national memory. As a result, we found that spatial words in the Azerbaijani language (mountain, house, door, road, garden, etc.) do not only have a nominative function, that is, they do not only express the name of an object, but also play an important role in the formation of national thinking and national collective memory. As a result, language is not only a means of expressing national memory but also acts as its main mechanism of organization, preservation, and development.

Keywords: *language, memory, semantics, lexical unit, concept.*

Giriş

Dil və milli yaddaş arasındakı qarşılıqlı münasibətlər müasir dilçiliyin, xüsusilə kognitiv sahələrin əsas tədqiqat istiqamətlərindən biri hesab olunur. Yaddaş insan təcrübəsinin saxlanması, sistemləşdirilməsi və ötürülməsi üçün əsas mexanizm

hesab olunur. Ancaq bu prosesi təkcə psixoloji proses kimi qiymətləndirmək düzgün deyil, eyni dilçiliyin bir sahəsi və problemidir.

Milli yaddaş isə daha fərqlidir, burada dil fərdi yaddaşdan fərqli olaraq, bir xalqın tarixini, mədəniyyətini və dünyagörüşünü əks etdirən kollektiv şüur formasına çevrilir. Milli şüurun, kollektiv milli düşüncənin və yaddaşın qorunması və ötürülməsi məhz dil vasitəsilə həyata keçir. Buna görə də dili təkcə ünsiyyət vasitəsi hesab etmək yalnısdır. Dil həm də milli yaddaşın formalaşmasında iştirak edən əsas mexanizmlərdən biridir.

Azərbaycan dili zəngin semantik strukturlara malik olmaqla milli yaddaşın formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Xüsusilə məkan bildirən leksik vahidlər bu baxımdan diqqət çəkir. Bu sözlər yalnız obyektləri adlandırmır, eyni zamanda kollektiv yaddaşın semantik modellərini yaradır. Bu cür vasitələr xalqın tarixinə işıq tutur, onun mifik yaddaşının və yaşadığı tarixi əks etdirməyə, milli düşüncəni sərgiləməyə xidmət edir.

Dil və yaddaşın nəzəri əsasları

Dil və yaddaş münasibətləri kognitiv dilçiliyin əsas problemi olaraq fəlsəfi və pedaqoji düşüncədə, dilçilik elmində yer tutur. Yaddaş informasiyanı qəbul edir, saxlayır və yenidən istehsal edir. Bu proseslərin effektivliyi isə informasiyanın necə strukturlaşdırılmasından asılıdır.

Dil yaddaşın formalaşmasında və təşkilində əsas vasitə kimi çıxış edir. İnsan yaddaşı informasiyanı təsadüfi şəkildə deyil, mənalar arasında qurulan əlaqələr vasitəsilə saxlayır. Bu əlaqələr isə sözlər arasında yaranan assosiasiyalar sayəsində formalaşır və zamanla sabitləşir.

Bu baxımdan dil yalnız yaddaşda mövcud olan məlumatları ifadə edən bir vasitə deyil, eyni zamanda həmin məlumatların necə təşkil olunacağını müəyyənləşdirən bir sistemdir. Semantik strukturlar informasiyanın yaddaşda nizamlı şəkildə yerləşdirilməsinə imkan yaradır və onun uzun müddət qorunmasına xidmət edir.

Azərbaycan dilində semantik strukturların xüsusiyyətləri və məkan leksikasının semantik genişlənməsi bu məqalənin altbaşlıqları kimi tədqiq edilməli olan bir mövzudur. Burada məkan bildirən sözlərin milli yaddaşda doğurduğu əksi araşdıraraq dilin milli yaddaşın formalaşmasında önəmini araşdırırıq.

Azərbaycan dilində məkan bildirən sözlər geniş mənə potensiala malikdir. Bu daha çox Azərbaycanın zəngin tarixinə, yaşadığı və yayıldığı coğrafiyaya, ədəbiyyatına və elminə görə bu cürdür. Bu cür məkan ifadə edən “Dağ”, “ev”, “qapı”, “yol”, “su”, “bağ” kimi sözlər ilkin olaraq konkret obyektləri ifadə etsə də, zamanla metaforik və konseptual mənalar qazanmışdır.

Bunun fərqli mənaları əsasən bədii mətnlər içərisində özünü göstərir. Məsələn,

Füzulinin əsərlərində “dağ” sözü təkcə coğrafi obyekt yox, eyni zamanda “uca”, “möhkəm”, “dayanıqlı”, “müqəddəs” kimi semantik çalarları ifadə edir (Füzuli, 2004). Bu semantik genişlənmə nəticəsində söz yaddaşda güc və müqəddəslik konsepti ilə əlaqələndirilir.

Eyni şəkildə qədim mətnlərdə dağ, göl və mağara kimi məkanların sakral məkan kimi təqdim olunması bu anlayışların kollektiv yaddaşda xüsusi semantik status qazandığını göstərir (Kazımov, 2017).

Su konseptinin, bura çay, göl, dəniz və s. aiddir bunların ikili semantik ambivalentlik yəni daşdığı missiyaya görə xüsusiyyətləri maraq doğurur. Dediymiz kimi dilimizdə “su”, “çay”, “dərya” kimi leksik vahidlər ikili semantikaya malikdir. Bu sözlər bir tərəfdən həyat, təmizlik və yenilənmə ilə bağlıdır, digər tərəfdən isə ayrılıq və itki ilə əlaqələndirilir.

Dastan materiallarında “dərya” həm qovuşmanı, həm də ayrılığı ifadə edən semantik model kimi çıxış edir (Azərbaycan dastanları, 2005). Bu ambivalentlik yaddaşın emosional strukturunu formalaşdırır və semantik qatların çoxşaxəli olmasını təmin edir.

Beləliklə, eyni leksik vahid müxtəlif kontekstlərdə fərqli semantik funksiyalar yerinə yetirərək yaddaşın çoxqatlı strukturunu yaradır.

Digər məkan anlayışı ifadə edən leksik vahidlər daşdığı semantik mənaya görə təkcə fiziki məkan yox, həm də mənəvi anlayışları da özündə birləşdirə bilir. “Ev” anlayışı bunlardan biridir. Dilimizdə ev sözü yalnız fiziki məkan deyil, həm də “ailə”, “qorunma”, “mənsubluq” kimi semantik sahələri əhatə edir (Abdullayeva, 2024). Bu isə onun yaddaşda sabit və qoruyucu məkan modeli kimi formalaşmasına səbəb olur.

“Qapı” leksik vahidi isə keçid və transformasiya semantikasını ifadə edir. Bu sözün mənası yalnız fiziki keçidlə məhdudlaşmır, həm də yeni mərhələyə daxil olma, dəyişmə və idrakin genişlənməsi kimi anlayışları əhatə edir (Azərbaycan dastanları, 2005).

Beləliklə, bu iki konsept yaddaşın həm sabitlik, həm də dəyişmə mexanizmlərini əks etdirir.

“Yol” və “bağ” konseptləri zaman və harmoniya modeli kimi qarşımıza çıxır və dilin zənginliyini, milli düşüncənin dərinliyini göstərir.

“Yol” leksik vahidi Azərbaycan dilində yalnız məkan deyil, həm də zaman və həyat prosesi ilə bağlı semantik yüklənməyə malikdir. Bu söz yaddaşda həyatın mərhələli inkişaf modeli kimi çıxış edir (Nizami Gəncəvi, 2004a).

“Bağ” anlayışı isə həm harmoniya və bolluq, həm də fanilik və keçicilik semantikasını özündə birləşdirir (Nizami Gəncəvi, 2004a; Dastani Əhməd Hərami, 2004). Bu semantik ikililik yaddaşın həm ideal, həm də real modellərini eyni anda əks

etdirməyə imkan verir.

3. Semantik assosiasiyalar və yaddaşı strukturlaşması

Yaddaşı təşkili prosesində assosiativ əlaqələr mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində leksik vahidlər arasında qurulan semantik əlaqələr yaddaşı sistemli şəkildə təşkil olunmasını təmin edir.

Bu əlaqələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

dağ → güc, müqəddəslik

su → həyat, ayrılıq

ev → qorunma, sabitlik

qapı → keçid, dəyişmə

yol → həyat, zaman

bağ → harmoniya, bolluq

Bu assosiativ modellər göstərir ki, dil yaddaşı təsadüfi deyil, sistemli şəkildə strukturlaşdırılır.

Dil milli yaddaşı formalaşmasında və qorunmasında əsas mexanizmdir. Leksik vahidlər və semantik strukturlar vasitəsilə xalqın tarixi təcrübəsi və mədəni dəyərləri nəsildən-nəslə ötürülür.

Mədəni yaddaş nəzəriyyəsinə görə, bu cür semantik strukturlar fərdi təcrübəni aşaraq kollektiv yaddaşı sabit elementlərinə çevrilir (Assmann, 2011).

Eyni zamanda “yaddaş məkanları” konsepsiyası göstərir ki, müəyyən leksik vahidlər kollektiv yaddaşı simvolik mərkəzləri kimi çıxış edir (Nora, 1989).

Bu baxımdan Azərbaycan dilində mövcud olan semantik modellər milli yaddaşı davamlılığını təmin edən əsas struktur elementlərdir.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, dil və milli yaddaş arasında sıx və qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Azərbaycan dilində semantik strukturlar milli yaddaşı təşkilində və qorunmasında mühüm rol oynayır.

Məkan bildirən leksik vahidlər yalnız nominativ funksiya daşıyır, eyni zamanda kollektiv düşüncənin və milli yaddaşı strukturlaşmasına xidmət edir.

Beləliklə, dil milli yaddaşı yalnız ifadə vasitəsi deyil, həm də onu təşkil edən, qoruyan və inkişaf etdirən əsas mexanizm kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayeva, Ş. (2024). *Ailə milli-mənəvi dəyər kimi*. Akademik Tarih ve

- Düşünce Dergisi, 11(2), 1122–1126.
2. Azərbaycan dastanları. (2005). *Beş cildə (I cild)*. Bakı: Lider nəşriyyatı.
 3. Assmann, J. (2011). *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge University Press.
 4. Badalova, T. (2025). Türk kültüründə önəmli yer tutan çadır elementi Nizaminin məcaz palitrasında. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 78–90. <https://doi.org/10.58659/estad.1630797>
 5. Dastani Əhməd Hərami. (2004). Bakı: Şərq-Qərb.
 6. Füzuli, M. (2004). *Leyli və Məcnun*. Bakı: Lider nəşriyyatı.
 7. Griffith, S. H. (2008). Christian lore and the Arabic Qur'ān: The companions of the cave in Sūrat al-Kahf and in Syriac Christian tradition. *Journal of the American Oriental Society*, 128(3), 473–491.
 8. Kazımov, Q. (Ed.). (2017). *Avesta*. Bakı: Apostroff.
 9. Nizami Gəncəvi. (2004a). *Sirlər xəzinəsi*. Bakı: Lider nəşriyyatı.
 10. Nizami Gəncəvi. (2004b). *Xosrov və Şirin*. Bakı: Lider nəşriyyatı.
 11. Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, (26), 7–24.
 12. Turner, V. (1969). *The ritual process: Structure and anti-structure*. Aldine Publishing Company.
 13. Əhmədov, B. (2017). *Etimologiya lüğəti (araşdırmalar, mülahizələr)*. Bakı: Altun Kitab.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN QƏZƏLLƏRİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

Analysis of Parts of Speech in the Ghazals of Mehmed Fuzuli

AYTƏN ƏHMƏDOVA

Ayten Ahmadova

83-aytan@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0002-7244-6231>

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

XÜLASƏ

Məhəmməd Füzuli anadilli poeziyamızın ən kamil nümunələrini yaradan, ədəbi-bədii dilimizə yeni ruh verən qüdrətli şairdir. Onun poeziyası dövrünün, habelə müasir ədəbiyyatın parlaq inciləri sırasında öncül yerləri tutur. Füzuli öz dili, üslubu ilə mükəmməl sənət əsərləri yaratması və bu əsərlərdə yüksək mənəvi dəyərləri, ictimai- sosial problemləri özünəməxsus bədii dil vasitəsilə əks etdirməsilə, ümumtürk poeziyasına çox güclü təsir göstərməsi ilə seçilmiş, məşhurlaşmış, ədəbi məktəb yaratmış, əsərləri dünya şərqşünasları, tədqiqatçılar tərəfindən təhlil edilərək yüksək qiymətləndirilmişdir. O, öz üslubu ilə sonrakı nəsillər üçün bədii-ədəbi irs qoymuşdur. Füzuli Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində əlamətdar cəhətlərə malik xüsusi bir mərhələnin yaradıcısı olmuşdur. Füzuli qəzəlləri köməkçi nitq hissələrini təhlil etmək, onların tarixən mövcud olan formalarını, dəyişmə və inkişaf etmə qanunauyğunluqlarını öyrənmək cəhətdən kifayət qədər material verir. Füzuli qəzəllərini nəzərdən keçirərkən köməkçi nitq hissələrinin vəziyyəti aydın nəzərə çarpır. Onların tarixən mövcud olmuş formalarını biz sənətkarın yaradıcılığında müşahidə edib belə qənaətə gəlirik ki, bu sözlərin bir qismi milli, digər qismi alınmadır. Onlardan bəziləri müasir dildə olduğu kimi işlənir, bəziləri müəyyən fonetik-morfoloji dəyişmələrə məruz qalır, bəziləri isə qeyri-sabit olaraq dildə əhəmiyyətini itirib istifadədən çıxır. Qoşma və bağlayıcılardan əlavə, ədatların və onların müxtəlif növlərinin tarixi təkamül prosesini izləmək üçün Füzuli qəzəlləri çox zəngindir. Məqalədə Füzuli qəzəllərində müşahidə edilən köməkçi nitq hissələrinin bir qismi arxaıqlaşmış, digəri isə müasir variantda işlədilmişdir. Məqalədə köməkçi nitq hissələrindən bağlayıcılar (*əmma, vəli, xah, əgərçə əgərçi, gərçi*), qoşmalar (*gəc, nisbət*), modal sözlər (*tutalım kim, qaliba, əlbəttə, düzdür, lacərəm, nola*) araşdırılaraq təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *Məhəmməd Füzuli, qəzəlləri, qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, təhlil*

ABSTRACT

Muhammad Fuzuli is a powerful poet who created the most perfect examples of our native poetry and gave a new spirit to our literary and artistic language. His poetry occupies a leading place among the bright pearls of his time, as well as modern literature. Fuzuli was chosen, became famous, created a literary school by creating perfect works of art with his own language and style, and by reflecting high moral values and social problems in these works through his own unique artistic language, and by exerting a very strong influence on all-Turkic poetry. His works have been analyzed and highly appreciated by world orientologists and researchers. He left an artistic and literary heritage for future generations with his own style. Fuzuli was the creator of a special stage with remarkable features in the history of the development of the Azerbaijani literary language. Fuzuli's ghazals provide sufficient material for analyzing auxiliary parts of speech, studying their historically existing forms, and the laws of change and development. When considering Fuzuli's ghazals, the state of auxiliary parts of speech is clearly noticeable. Observing their historically existing forms in the artist's work, we come to the conclusion that some of these words are national, and the other is borrowed. Some of them are used as in the modern language, some are subject to certain phonetic and morphological changes, and some are unstable, losing their significance in the language and falling out of use. In addition to conjunctions and connectors, Fuzuli's ghazals are very rich in tracing the historical evolution of adverbs and their various types. In the article, some of the auxiliary parts of speech observed in Fuzuli's ghazals have become archaic, while others have been used in a modern version. In the article, the auxiliary parts of speech, such as connectors (*əmma, vəli, xah, əgərçə əgərçi, gərçi*), conjunctions (*gəc, nisbət*), modal words (*tutalım kim, qaliba, əlbəttə, düzdür, lacərəm, nola*) were investigated and analyzed.

Keywords: *Muhammad Fuzuli, ghazals, conjunction, conjunctions, adverbs, modal words, analysis*

Məhəmməd Füzuli öz üslubu ilə sonrakı nəsillər üçün bədii- ədəbi irs

qoymuşdur. Füzuli Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində əlamətdar cəhətlərə malik xüsusi bir mərhələnin yaradıcısı olmuşdur. Bu mərhələ isə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində feodalizm dövrünün ən yüksək zirvəsi olan bir mərhələnin əsasını təşkil edən Füzuli üslubu, nəinki sonrakı mərhələdə, hətta sonrakı dövrdə də uzun müddət yaşamış və əsrlər boyu nüfuzlu üslublardan biri sayılmışdır [1, 26].

Nəsimidən sonra poeziyanın inkişafı və bu inkişafın ən yüksək dövrü məhz Füzuli yaradıcılığı dövrüdür. Azərbaycan ədəbiyyatında lirikanın, doğma ana dilində yaranmış əsl lirik şeirin böyük banisi və ölməz dahisi Məhəmməd Füzulidir [4, 44].

Füzuli qəzəlləri köməkçi nitq hissələrini təhlil etmək, onların tarixən mövcud olan formalarını, dəyişmə və inkişaf etmə qanunauyğunluqlarını öyrənmək cəhətdən kifayət qədər material verir. Füzulinin bir qəzəlindən götürülmüş beytə diqqət edək: *Könlüm açılır zülfü-pərişanını görgəc, Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görgəc!* [2, 34]. Beytdə işlənmiş "-gəc" köməkçi nitq hissəsi olan qoşmadır. Qoşmalar tarixən mövcud olan müstəqil sözlərdən yaranmışdır. Beytdə "-gəc" zaman mənalı "kimi" qoşmasının ilkin variantıdır. "Görgəc"- "gören kimi" anlamını verir. Bundan başqa Füzulinin başqa bir qəzəlində də bu qoşma həmin mənada işlənmişdir: *Can çıxır təndən könül zikri-ləbi-yar eyləgəc, Tən bulur can yenlədən ol ləfzi təkrar eyləgəc* [2, 33]. Göründüyü kimi "eyləgəc" "eyləyən kimi" mənasını ifadə etmişdir. Sənətkarın qəzəllərində təsadüf edilən daha bir morfoloji fakt "nisbət" qoşmasının işlənməsidir: *Bir məhi-bimehrəyəm mail, Füzuli, yox acab Qılsa hər yan, zərrə nisbət, çərx sərgərdan mən* [2, 186]. Beytdə işlənmiş "nisbət" bənzətmə qoşmasıdır, dilimizə ərəb dilindən keçmişdir. Dilimizdə qoşma vəzifəsində çox az işlənmişdir. Hələlik buna XV əsr ədəbi dil materiallarından Xətəinin dilində rast gəlirik. Qoşulduğu sözün adlıq halda olmasını tələb edir. İcra olunan iş və ya hərəkətin arasında oxşarlığı bildirir. Məsələn: *Mən ol Yəqub nisbət zar oldum, Camalın Yusifi Kəandır ey dust.*

Füzuli qəzəllərində müşahidə edilən daha bir arxaikləşmiş köməkçi nitq hissəsi "xah" bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcı tabesiz bölüşdürmə bağlayıcıları qrupuna aiddir: *Tutmazam zənciri- zülfü tərkini, ey naseh, məni // Xah bir aqıl xəyal et, xah bir divanə tut* [2, 29].

"İstər" sözünün məzmununu bildirən bu söz yazı dili vasitəsilə fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmişdir. "Xah" sözünün bir bağlayıcı kimi Azərbaycan dilində sabitləşdiyini söyləmək mümkün deyildir. Ədəbi- bədii dildə çox az işlənmişdir. XIX əsrdən sonra buna bəzi yazılarda rast gəlmək olur [2, 229]. Bu bağlayıcı Ş. İ. Xətəinin, Qövsi Təbrizinin, M. P. Vaqifin yaradılığında da müşahidə edilmişdir: *Xah sultan, xah dərovişü gəda biliittifaq, Özlərin qılmış giriftarı qəmi dərdü fəraq* [5, 185].

Bundan başqa *əmma* (*amma*), *lakin*, *vəli*, *leyk* kimi tabesiz qarşılaşdırma bağlayıcılarına da Füzuli qəzəllərində təsadüf edilir. 1. *Yadı-ləlinlə Füzuli gözləyib rahi-*

adəm, Var bir tədbiri, əmma aşikar etməz mana [2,12].

Bu bağlayıcının poeziyada işlənməyə başlanması XIV -XVII əsrlərə təsadüf edir. İmadəddin Nəsimi, Nemətullah Kişvəri, Qətran Təbrizi yaradıcılığında bu bağlayıcıya rast gəlirik. 2. *Mehriban derlər səni ağyara, lakin mən ona. Bəvər etmən kim,sənə mehr eyləmək ayin deyil* [2, 109].

Mənşə etibarilə ərəbcə olan və iki tərkib hissədən "və+ lakin"dən düzələn *vəlakin* bağlayıcısına XIV əsrdə Nəsiminin, XVII əsrdə Fədainin "Bəxtiyarnamə" adlı əsərinin dilində rast gəlirik. 3. *Səni mələk görəli yanmaz oldu eşqi günah, Vəli yazıldı bu üzdən bəsi səvab sana* [2, 11]. Bu bağlayıcı XIX əsrə qədər az işlənən bağlayıcılar sırasına daxildir. "Ancaq" bağlayıcısının sinonimidir,Nəsiminin yaradıcılığında da müşahidə edilir. 4. *Çəkdi məcnun ayağın badiyədən, leyk verir// Qanlı güllər ayağından çəkilən xar hənuz* [2, 81]. Ərəbcə "vəleykin" sözünün tərkib hissəsi olan "leyk" Azərbaycan dilində " ancaq" bağlayıcısının tam sinonimidir. Az- çox üslub xatirinə bədii dildə rast gəldiyimiz bu bağlayıcı danışq dilində yoxdur. Demək, hər iki bağlayıcı ümumxalq dilinə təsir göstərən bilmədiyindən get- gedə zəifləyərək danışq dilindən də çıxmışdır. XIX və XX əsrlərin ədəbi dilində bunlardan üslub xatirinə istifadə edilmişdir [3, 227-228]. Göründüyü kimi sinonim bağlayıcıların tarixi inkişafını biz Füzuli qəzəllərində aydın görə bilirik. Bundan başqa sənətkarın yaradıcılığında geniş şəkildə müşahidə olunan lakin müasir səviyyədə normativliyini və işləkliyini itirən daha bir bağlayıcı tabeli güzəşt bağlayıcısı olan "gərçi"dir: *Xəm qədilə ağlaram ol türreyi-tərrarsız, Gərçi derlər çəngdən çıxmaz tərənnüm tarsız* [2, 72]. Yazılı abidələrin dilindən belə aydın olur ki, XIV əsrdən ədəbi dilimizdə işlənməyə başlamış və müxtəlif imlalarda *əgərçə* *əgərçi*, *gərçi* işlənmişdir. XVIII əsrdən etibarən öz normativliyini itirməyə başlamışdır.

Qoşma və bağlayıcılardan əlavə, ədatların və onların müxtəlif növlərinin tarixi təkamül prosesini izləmək üçün Füzuli qəzəlləri çox zəngindir: *Qəm diyarında acəl peyki güzar etməz mana, Yox sanıb varım məğar kim,etibar etməz mana* [2,12]. Beytdə işlənmiş "məgər" sözü sual ədatıdır. Bu söz Azərbaycan dilinə fars dilindən keçmişdir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi tarixən də bu söz cümlə daxilində sərbəst surətdə sual ədatı vəzifəsində işlənmiş və mənaya müxtəlif xüsusiyyətlər əlavə etmişdir. Başqa sözlə desək, sual məzmunu ilə birlikdə təkid, tərəddüd, şübhə və sair də bildirmişdir [3, 219]. Digər bir beytə diqqət edək: *Girib məscidlərə gər müqtədalər peyrəvi olman, Budur vəchi ki, hərgiz görmədim üz müqtədalərdən* [3, 133]. Beytdə işlənmiş "hərgiz" inkar ədatıdır. Nəsimi və ondan sonra gələn şairlərimizin dilində işlənmişdir."Kitabi-Dədə Qorqud" dilində buna rast gəlinmir, bu isə hər şeydən əvvəl onunla izah edilə bilər ki, danışq dilində normalaşmayan "hərgiz" sözü xalq ədəbiyyatının, eləcə də "Kitabi-Dədə Qorqud" dilində öz ifadəsini tapa bilməmişdir [3, 223]. Füzuli yaradıcılığında modal sözlərin də tarixi inkişafı müşahidə edilməkdədir. Aşağıdakı beytləri nəzərdən

keçirək:1. *Tutalım kim,əşk seylabinə yoxdur etibar, Ey Füzuli, çeşmi- giryanim gərəkmezmi sana?*[2, 15]. 2. *Qaliba məqsəd visalındır ki,dün-dün durmayıb, Çərx sərgərdan gəzər,bilməz nədir rəncü-təəb* [2, 21]. 3. *Nola ağlarsa Füzuli rövzeyi-kuyin anıb, Lacərəm giryən olur qılğac vətən yadın qərib.*[2, 25]. 4. *Əgərçi,ignə tək keçdim cahanın hər nə varından, Hənuz ardımcadır qeydi-təəllüq zülfü tarından* [2, 141]. Bu beytlərdə güman, şübhə bildirən "tutalım kim","qaliba", arzu bildirən "nola", təsdiq bildirən müvafiq olaraq "əlbəttə" və "düzdür" modal sözlərinin sinonimi məqamında işlənən "lacərəm" və "əgərçi" modal sözləri işlənmişdir. Modal sözlərin poeziyada həcmnin genişlənməsi ədəbi dildə üslubların inkişafı ilə əlaqədardır. Bunlardan əlavə Füzuli qəzəlləri nidalarla da zəngindir: *Yəqinimdir ki,məqsudum olur hasil sənə etsəm, Bihəmdullah mənə səndən yana rəhbər yəqinimdir* [2,51]. *Bihəmdullah* nidası bu beytdə "Allaha şükür" mənası ifadə edir.

Beləliklə, Füzuli qəzəllərini nəzərdən keçirərkən köməkçi nitq hissələrinin vəziyyəti aydın nəzərə çarpır. Onların tarixən mövcud olmuş formalarını biz sənətkarın yaradıcılığında müşahidə edib belə qənaətə gəlirik ki, bu sözlərin bir qismi milli, digər qismi alınmadır. Onlardan bəziləri müasir dildə olduğu kimi işlənir, bəziləri müəyyən fonetik- morfoloji dəyişmələrə məruz qalır, bəziləri isə qeyri-sabit olaraq dildə əhəmiyyətini itirib istifadədən çıxır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dəmirçizadə Ə. "Ədəbi dilimizin inkişafında Füzuli mərhələsi". Bakı: "Azərnəşr", 1958.
2. Füzuli M., Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, "Oka ofset" nəşriyyatı, 2005.
3. Mirzəzadə H."Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası". Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 1990.
4. Paşayev M. C. "Füzuli yaradıcılığı", Bakı, Çarşıoğlu, 2018.
5. Vaqif M.P., Əsərləri, Bakı,"Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2004.

RƏQƏMSAL ÜNSİYYƏT DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TRANSFORMASIYASI

The Transformation of the Azerbaijani Language in the Era of Digital Communications

ƏFSANƏ ORUCLU

Efsane Orujlu

afsanaoruclu@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0008-9137-2964>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

ABSTRACT

Azərbaycan dili tarixi boyunca böyük dözümlülük nümayiş etdirərək dəyişən sosial, siyasi və texnoloji şəraitə uyğunlaşmışdır. Fars və ərəb lüğətlərindən təsirlənmiş ərəb qrafikasının ilkin istifadəsindən başlayaraq, XX əsrdə həyata keçirilən latınlaşdırma və daha sonra kiril islahatlarına qədər Azərbaycan dili bir neçə dəfə struktur və orfoqrafik dəyişikliklər yaşamışdır. Müasir rəqəmsal dövr bu uyğunlaşma meylinin növbəti təzahürüdür və misilsiz sürət və global əlaqəliliklə səciyyələnir. Internetin, mobil telefonların və sosial şəbəkə platformalarının yayılması ilə dil nümunələri köhnə danışq və yazı formalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmişdir. Belə ki, iki əsas qarşılıqlı tendensiya özünü göstərdi: birincisi, xüsusilə texnologiya, biznes və populyar mədəniyyət sahələrində ingilis sözlərinin sürətli qəbul edilməsi ilə əlaqədar oldu; ikincisi isə abreviaturalar, fonetik yazılışlar və emojilər, memlər kimi çoxnövlü elementləri əhatə edən qeyri-rəsmi, hibrid dil formalarının artan populyarlığını əhatə etdi. Bu dəyişikliklər dil vahidliyi, savadlılıq və rəsmi dil qaydalarının qorunması ilə bağlı narahatlıqlar yaradır və əvvəlki əlifba islahatları və dil siyasəti mübahisələrini xatırladır. Həmçinin, rəqəmsal texnologiyalar arxivləşdirmə, öyrənmə və yayım üçün geniş imkanlar təqdim edir, tədris resurslarına, onlayn lüğətlərə və interaktiv platformalara çıxışı artıraraq həm yerli danışanlar, həm də diasporadakı əhali üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin rəqəmsal transformasiyası təcrid olunmuş bir hadisə deyil, əksinə əsrlərlə davam edən uyğunlaşma və dözümlülük prosesinin bir hissəsidir. Nəticələr göstərir ki, standartlaşdırma və təhsil proqramları üçün məqsədli dəstək ilə Azərbaycan dili rəqəmsal dövrdə yaşaya bilər, həm mədəni xarakterini qoruyaraq, həm də beynəlxalq ünsiyyət normalarını və texnoloji inkişafı mənimsəyə bilər.

Açar sözlər: *rəqəmsal ünsiyyət, hibrid dil formaları, əlifba islahatları, rəsmi dil qaydaları, dominant dillər.*

Throughout its history, the Azerbaijani language has demonstrated great resilience, adapting to changing social, political, and technological conditions. From its early use of the Arabic script influenced by Persian and Arabic vocabulary, to the Latinization reforms implemented in the 20th century and later Cyrillic reforms, the Azerbaijani language has undergone several structural and orthographic changes. The modern digital era represents a new manifestation of this adaptive tendency, characterized by unprecedented speed and global connectivity. With the spread of the internet, mobile phones, and social media platforms, language patterns have significantly diverged from traditional spoken and written forms. Thus, two main interacting trends have emerged: the first is related to the rapid adoption of English loanwords, especially in technology, business, and popular culture; the second is the growing popularity of informal hybrid language forms, including abbreviations, phonetic spellings, emojis, and memes. These changes raise concerns about linguistic unity, literacy, and the preservation of official language norms, recalling earlier debates on alphabet reforms and language policy. At the same time, digital technologies provide extensive opportunities for archiving, learning, and dissemination, increasing access to educational resources, online dictionaries, and interactive platforms, which are particularly important for both native speakers and the diaspora. The digital transformation of the Azerbaijani language is not an isolated phenomenon but part of a centuries-long process of adaptation and resilience. The findings suggest that with targeted support for standardization and educational programs, the Azerbaijani language can thrive in the digital age while preserving its cultural identity and embracing international communication standards and technological advancements.

Keywords: *Digital communication, hybrid language forms, alphabet reforms, official language rules, dominant languages.*

Rəqəmsal ünsiyyət dövründə Azərbaycan dilinin təkamülünü düzgün şəkildə

anlamaq üçün əvvəlcə onun tarixi inkişafını təhlil etmək lazımdır. Azərbaycan dili, türk dilləri ailəsinə aid olub, zaman keçdikcə çoxsaylı struktur, leksik və yazı sistemi dəyişikliklərinə məruz qalmışdır. Orta əsrlərdə ərəb qrafikasından istifadə olunmasından başlayaraq, XX əsrdə həyata keçirilən latınlaşdırma islahatlarına və daha sonra Sovet hakimiyyəti dövründə kiril əlifbasının tətbiqinə qədər dil daim siyasi, mədəni və texnoloji dəyişikliklərə uyğunlaşmışdır. Müasir rəqəmsal dövrdə isə bu dəyişikliklər daha da sürətlənmiş, nəticədə həm keçmişlə davamlılıq qorunmuş, həm də gələcək üçün yeni çətinliklər yaranmışdır.

Azərbaycan dili türk dillərinin oğuz qolundan yaranmışdır və türk və türkmən dilləri ilə sıx əlaqəlidir. XIII əsrdən XIX əsrə qədər Azərbaycan dili əsasən ərəb qrafikası ilə yazılmış və xüsusilə ədəbiyyat və dövlət idarəçiliyi sahələrində fars və ərəb terminologiyasının güclü təsiri altında olmuşdur. Nizami Gəncəvi və Füzuli kimi klassik şairlər ədəbi ənənələrin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar, baxmayaraq ki, onların əsərləri çox vaxt fars və ərəb dillərinin əsas mədəni dillər olduğu ikidilli bir cəmiyyəti əks etdirirdi. Bu tarixi çoxdillilik Azərbaycan dilinin xarici təsirlərə açıq olmasının əsasını qoymuşdur və bu xüsusiyyət müasir rəqəmsal dövrdə də davam edir.

Azərbaycan dili tarixində mühüm dönüş nöqtəsi XX əsrin əvvəllərində, modernləşmə və islahatlar dövründə baş vermişdir. 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldıqdan sonra milli kimliyin formalaşdırılması istiqamətində, o cümlədən dilin standartlaşdırılması sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. 1918-ci il iyul ayının 23-də Azərbaycan hökumətinin Türkiyədən müəllimlər və dərslilər gətirilməsi ilə bağlı qərarı oldu. Türkiyədən həmin vaxt əlli nəfər müəllim heyəti və çox sayda dərslilik gətirildi. Bu qərar dövlət dilinin qısa zamanda öyrədilməsini hədəfləyirdi. Trkiyədən gətirilən müəllimlər yalnız məktəblərdə dərslər demir, eyni zamanda müəllimlər üçün nəzərdə tutulan kurslarda müəllimləridə tədris prosesinə hazırlayırdılar. Bununlada, Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili kimi işlədilməsinə zəmin yaradılır və dövlətçilik imkanı yaradıldı. Daha geniş sovet məqsədlərinin tərkib hissəsi kimi, 1929-cu ildə ərəb qrafikası latın əsaslı əlifba ilə əvəz olunmuşdur. Bu islahat savadlılığı artırmaq və Azərbaycan dilini digər türk dilləri ilə daha sıx əlaqələndirmək məqsədi daşıyırdı. Lakin 1939-cu ildə Sovet təsiri altında əlifba yenidən kiril qrafikasına keçirilmişdir ki, 3490cia siyasi hakimiyyəti və Sovet sisteminə integrasiyanı əks etdirirdi. Yazı dəyişiklikləri savadlılıq, təhsil və dilin qavranılmasına böyük təsir göstərmişdir. Hər bir dəyişiklik əhalini oxu və yazı sistemlərini yenidən öyrənməyə məcbur etmiş, ədəbi və mədəni irsin qorunmasına təsir göstərmişdir. Buna baxmayaraq, bu dəyişikliklər Azərbaycan dilinin yeni sistemlərə qarşı davamlılığını nümayiş etdirmiş və müasir rəqəmsal keçid

üçün vacib bir istiqamət yaratmışdır (Tofiq həciyev , 2012, s. 295-308).

1991-ci ildə müstəqilliyin elan olunmasından və Sovet İttifaqının süqutundan sonra Azərbaycan rəsmi olaraq latın əlifbasına qayıtmışdır. Bu dəyişiklik qlobal integrasiyaya və türk birliyinə yönəlmiş bir reorientasiyanı ifadə edirdi. Latın qrafikasının istifadəsi həmçinin Azərbaycan dilinin rəqəmsal texnologiyalara integrasiyasını asanlaşdırmışdır, çünki latın əsaslı sistemlər dünya dil standartları ilə daha uyğun gəlir. Bu tarixi seçim Azərbaycan dilinin müasir rəqəmsal dövrdə necə işlədiyinə uzunmüddətli təsir göstərmişdir. Rəqəmsal keçidin əlavə mühüm cəhəti texnologiyanın dilin qorunması və yayılmasındakı roludur. Onlayn lüğətlər, korpuslar və dil öyrənmə tətbiqləri kimi rəqəmsal resurslar sayəsində Azərbaycan dili heç vaxt bu qədər əlçatan olmamışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası kimi qurumlar dilin öyrənilməsini və vahidliyini təşviq edir, internet platformaları isə tədris materiallarının sürətli yayılmasını təmin edir. Bu, əvvəllər dil üçün resurslara çıxışın məhdudlaşdırıldığı və rəsmi qurumlar tərəfindən tənzimləndiyi dövrlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir (Afad Qurbanov, 2001, s.11-31).

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində rəqəmsal ünsiyyətin artması dil tarixində yeni bir dövrün başlanğıcını işarələyib. İnternetin, mobil telefonların və sosial media platformalarının sürətlə yayılması ənənəvi yazılı və şifahi ünsiyyətdən kəskin fərqlənən yeni ünsiyyət formalarını meydana çıxarmışdır. Facebook, Instagram və TikTok kimi platformalar, xüsusilə gənc nəsil arasında populyar ünsiyyət vasitələrinə çevrilmişdir. Bu mühitdə sürət, sadəlik və gözlənilməzlik ön plana çıxır ki, əhəmiyyətli dil dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur (Tofiq Həciyev, 2012, s.6-24).

Ən diqqətəlayiq inkişaflardan biri isə ingilis dilindən götürülmüş sözlərin daha geniş şəkildə istifadəsidir. Azərbaycan dili tarixi boyunca fars, ərəb və rus dillərindən sözlər qəbul etmişdir, lakin indiki dövrdə ingilis dilinin istifadəsi dünya miqyasında texniki və mədəni trendləri əks etdirir. Belə ki, mətnlər tez-tez parçalanır, sintaksis sadələşdirilir və abreviaturalar və ya gündəlik danışq dili terminləri geniş istifadə olunur. Tez-tez istifadə olunan üsullara sözlərin qısaldılması ("tnx" – "thanks" mənasında), cümlələrin fonetik yazılışı və gündəlik Azərbaycan dilinə xarici sözlərin, xüsusilə ingilis terminlərinin tez-tez daxil edilməsi daxildir. Bu meyl, sürət və səmərəliliyin ənənəvi dil qaydalarından daha önəmli olduğu rəqəmsal mühitlərə uyğunlaşma üzrə dünya miqyasında daha geniş bir trendi əks etdirir. Bundan əlavə, rəqəmsal platformalar qeyri-rəsmi və əyləncəli dilin formalaşmasına şərait yaradır. Emojilər, GIF-lər, memlər (vizual və əyləncəli dil formaları) və digər 350 sosial və simvolik elementlər ünsiyyəti yalnız danışq və ya yazı formasından çoxnövli bir formaya çevirmişdir. Çox vaxt bu simvollar, əks halda uzun dil izahları tələb edəcək emosional mürəkkəblik və ya sosial əhəmiyyət ifadə edir. Məsələn, bir emojiinin özü

sözlər və ya cümlələr olmadan ironiya, komediya və ya incəliyi çatdırma bilməsi mümkündür. Bu təkamül göstərir ki, rəqəmsal ünsiyyət yalnız dil və sintaksisi deyil, həm də mənanın necə formalaşdığını və başa düşüldüyünü dəyişdirir (Nizami Xuduyev, 2012, s.85-110). Bu dəyişikliklərin təsiri ən çox gənc mədəniyyətdə görünür. Gənc Azərbaycan dili danışanları tez-tez ənənəvi Azərbaycan dili elementlərini, gündəlik danışq dili ifadələrini, onlayn abreviaturaları və ingilis dilindən götürülmüş sözləri birləşdirən sosial dil formaları yaradırlar. Bəzi tənqidçilər bu meyli dilin təmizliyinə təhlükə kimi qiymətləndirərsələr də, onu dilin yenilikçi və çevik xüsusiyyəti kimi də qəbul etmək olar. Tarixi boyunca Azərbaycan dili fars, ərəb və rus dillərinin təsiri altında olmuşdur və texnoloji, sosial inkişafə cavab olaraq yeni xüsusiyyətlərin daxil edilməsi bu uyğunlaşma təkamülü ənənəsini davam etdirir. Lakin rəqəmsal platformaların bu dəyişiklikləri dəstəkləmə sürəti, dilin təkamülündə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə misilsizdir. Üslubi və leksik dəyişikliklərlə yanaşı, sosial ünsiyyət dilinə və təhsil aspektlərinə də təsir göstərmişdir. Onlayn mühitdə ünsiyyət tez-tez ənənəvi rəsmi yazı formalarından kənara çıxır və savadlılıq vərdişlərinə təsir edir. Məsələn, tələbələr və gənc yetkinlər müəyyən təhsil normaları müəyyən edilmədikdə akademik və ya rəsmi yazışmalarda qeyri-rəsmi yazı üslublarından istifadə edə bilirlər. Bu, onlayn ünsiyyətin real vəziyyətini nəzərə alaraq eyni zamanda rəsmi dil bacarıqlarını qoruyan balanslı dil təliminin əhəmiyyətini vurğulayır. Müasir rəqəmsal dövr bu çevik inkişaf yolunun növbəti mərhələsini inanılmaz sürət və əhatə dairəsi ilə dəyişir (Qəzənfər Kazımov, 2011, s.4-13). İnternetin, simsiz kommunikasiya vasitələrinin və sosial media platformalarının ortaya çıxması dilin təkamülü üçün yeni yollar açmış və bunun təsiri həm lüğət, həm də istifadəyə dair tendensiyalarda görünür. Həqiqətən, ingilis dili əsas söz mənbəyi kimi tanınmışdır, xüsusilə texnologiya, biznes və populyar mədəniyyət sahələrində. “Login”, “streaming”, “hashtag” və “content” kimi sözlər indi Azərbaycan dili danışanları, xüsusilə gənc nəsil arasında geniş istifadə olunur ki, xarici mədəni təsirlərin tarixi təcrübələrini xatırladan qlobal dilçi bir trendi əks etdirir, əvvəlki əsrlərdə fars, ərəb və rus terminlərinin qarışığı buna bariz nümunədir.

Rəqəmsal platformalar həmçinin dilin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Onlar Azərbaycan dilində materialların sərhədlərdən kənarda inkişaf etdirilməsi və ötürülməsini mümkün edir, həm milli kimliyin, həm də mədəni irsin gücləndirilməsinə töhfə verir. Bloqlar, tədris saytları, onlayn qəzetlər və sosial media qrupları yaradıcı ifadə, öyrənmə və dilə aktiv iştirak imkanları təqdim edir. Bu baxımdan, rəqəmsal dövr həm çətinlik, həm də fürsət kimi çıxış edir: o, köhnə qaydaları poza biləcək qeyri-rəsmi fəaliyyətlər gətirir, eyni zamanda Azərbaycan dilinin qlobal mühitdə əlçatanlığını, şəffaflığını və çevikliyini artırır (Sayalı Sadıqova,

2023, s. 70-94).

Rəqəmsallaşma dövrü həmçinin dil vahidliyi və kimliklə bağlı keçmiş narahatlıqları xatırladan məsələləri gündəmə gətirir. Sovet dövründə dil qaydaları tez-tez dil vərdişlərini məhdudlaşdırmaq və koordinasiya etmək məqsədi daşıyırdı. Bu kimi narahatlıqlar, qeyri-rəsmi internet dilinin standart Azərbaycan dilinə təsiri ilə bağlı da ortaya çıxmışdır. Virtual ünsiyyətdə qeyri-standart formaların geniş istifadəsi, əsasən gənc nəsil arasında, rəsmi yazı bacarıqlarının tədricən itirilməsinə gətirib çıxara bilər. Bu gündəlik rəqəmsal dil əsasən rəsmi yazı mühitlərində adi Azərbaycan dili bacarıqlarının tədricən zəifləməsinə meyilli olur. Ən çox onlayn fəal olan gənc istifadəçilər bu qeyri-standart formaları mənimsəyib akademik, peşəkar və ya rəsmi ünsiyyətdə tətbiq edə bilirlər ki, qrammatika, sintaksis və imla biliklərinin ümumi səviyyəsini azalda bilər. Dilçilər və təhsil işçiləri narahatlıq bildirirlər ki, şüurlu müdaxilə olmadan bu nümunələr dil qaydalarında uzunmüddətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər və bu, dil inkişafı ilə standartlaşdırma arasında tarixi mübahisələri ehtiva edir. Bununla yanaşı, rəqəmsal dövr yeni bir dilçi dilemma yaradır: genişlənmiş əlaqəliliyi və yenilikçi dil istifadəsini, akademik nailiyyətləri, idarəçiliyi və mədəni uyğunluğu davam etdirə biləcək ardıcıl, standartlaşdırılmış dili qorumaqla tarazlaşdırmaq (Afad Qurbanov, 2013, s.86-110).

Digər tərəfdən, Azərbaycan dili hələ də qlobal rəqəmsal texnologiyada kifayət qədər təmsil olunmayıb. Bir çox proqram təminatı, nitqi tanıma texnologiyaları və xüsusi tətbiqləri dili tam dəstəkləmir. Bu vəziyyət tarixi baxımdan digər dövrlərə bənzəyir; o zaman rus və fars kimi dominant dillər dövlət və mədəni sahələrdə Azərbaycan dilini üstələyirdi. Bu sosial həll etmək üçün dilçilər və proqramçılar dil texnologiyalarına maddi dəstək verməli və birgə əməkdaşlıq edərək həll yolları tapmalıdırlar. Bu çətinliklərdən savayı, Azərbaycanın rəqəmsal inqilabı indiyədək istifadə olunmamış imkanlarda özündə cəmləyir. Tarixdə ilk olaraq, dünyadakı Azərbaycanlılar sürətlə ünsiyyət qura, material paylaşa və qlobal dil mədəniyyətinə töhfə verə bilərlər. Bu, diasporadakı dilin zəruriyyətini gücləndirmiş və onu beynəlxalq səviyyədə profilini yüksəltmişdir (Hüseynzadə, A., 2018, s.14-27).

Rəqəmsal dövrdə Azərbaycan dilinin təkamülünü ən yaxşı şəkildə anlamaq üçün onu uzunmüddətli və davamlı bir tarixi prosesin – uyğunlaşma, düzümlülük və keçid prosesinin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Azərbaycan mədəniyyəti 352sosial, siyasi və texnoloji amillərin təsiri ilə bir neçə mərhələdən keçmişdir. Orta əsrlərdə ərəb əlifbasının artan populyarlığından başlayaraq, bu əlifba fars və ərəb leksik və üslubi elementlərini geniş şəkildə əhatə edirdi; 1920-ci illərdə həyata keçirilən latınlaşdırma islahatına və daha sonra Sovet qanunvericiliyi altında kiril əlifbasının tətbiqinə qədər dil dəyişən şəraitə uyğun olaraq bir neçə dəfə

transformasiya keçirmişdir. Bu tarixi inkişafın hər biri həm praktik ehtiyaclar (məsələn, savadlılığın artırılması və ünsiyyət səmərəliliyi), həm də daha geniş 353sosial-siyasi məqsədlər, o cümlədən mədəni birliyin və milli kimliyin formalaşdırılması ilə müəyyən edilmişdir (Məmmədov, C., 2015, s.8-31).

Azərbaycan dilinin rəqəmsal dövrdə inkişafı yalnız texnoloji tərəqqinin nəticəsi deyil; bu, əsrlər boyu davam edən uyğunlaşma və dözümlülük proseslərinin nəticəsidir. Tarixi məlumatlara görə, Azərbaycan dili fars, ərəb və rus dilləri ilə davamlı qarşılıqlı təsir içərisində olmuş və bu da onun leksik və struktur çevikliyini artırmışdır. XX əsrdə baş vermiş əlifba dəyişiklikləri yalnız siyasi məqsədlərlə aparılmamış; həm də savadlılığın artırılması, milli kimliyin formalaşdırılması və texniki uyğunluğun təmin edilməsi məqsədini daşıyırdı. Bu dəyişikliklər dilin funksional çevikliyi və sosial reaktivliyi barədə tarixi sübutlar təqdim edir. Müasir rəqəmsal platformalar, xüsusilə sosial media, Azərbaycan dilinin funksional imkanlarını daha da artırmışdır. Gələcək nəsillər arasında hibrid dil formaları, ingilis dilindən götürülmüş sözlərin istifadəsi və emoji-lər, memlər (vizual və əyləncəli dil formaları) kimi çoxnövlü elementlərin tətbiqi yalnız gündəlik ünsiyyət vasitəsi olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda qlobal sosial normalara inteqrasiyanın göstəricisi kimi çıxış edir. Bu, dilin daxili sabitliyi qoruyarkən xarici təsirlərə çevik reaksiya vermə qabiliyyətini göstərən tarixi uyğunlaşma prosesini əks etdirir.

Eyni zamanda, onlayn lüğətlər, interaktiv tədris platformaları və dil korpusları kimi rəqəmsal resurslar dilin qorunması və yayılması baxımından xüsusi rol oynayır. Əvvəlki dövrlərlə müqayisədə, bu vasitələr dilə çıxışı demokratikləşdirir və həm yerli, həm də diasporadakı qruplar üçün ortaq formaların istifadəsini təşviq edir. Beləliklə, Azərbaycan dilinin rəqəmsal dövrdə inkişafı həm davamlı tarixi təkamülü, həm də beynəlxalqlaşmanı əks etdirir. Bu, tarixi baxımdan dayanıqlı bir dilin öz kimliyini qoruyarkən, sürətlə dəyişən rəqəmsal mühitdə texnoloji, sosial və mədəni inkişafı necə nəzərə alaraq həm nəzəri, həm də praktik şəkildə tənzimləndiyini göstərən bir nümunədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Afad Qurbanov (2001). *Azərbaycan dilçiliyi problemləri* I cild. Bakı. s. 11–31
2. Afad Qurbanov (2013). *Ümumi Dilçilik* I cild (3 cilddə). Bakı. s. 86–110
3. Hüseynzadə A. (2018). *Dil və texnologiya: Qarşılıqlı təsir*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. s. 14–27
4. Məmmədov C. (2015). *Azərbaycan dilinin müasir problemləri*. Bakı: Elm və təhsil. s. 8–31
5. Nizami Xuduyev (2012). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Seçilmiş əsərlər)* I cild. Bakı: Elm və təhsil. s. 85–110

6. Qəzənfər Kazımov (2011). *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı. s. 4–13
7. Sayalı Sadıqova (2023). *Azərbaycan Terminoqrafiyasının Konseptual Əsasları*. Bakı. s. 70–94
8. Tofiq Hacıyev (2012). *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi* II hissə. Bakı: Elm. s. 295–308
9. Tofiq Hacıyev (2012). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi* (Dörd cildə, IV cild). Bakı: Elm. s. 6–24

DİVAN ƏDƏBİYYATINDA OBYEKT VƏ ONUN İFADƏ VASİTƏLƏRİ: ÇİÇƏK

Objects and Their Means of Expression in Divan Literature: Flower

AYGÜL HACIYEVA

Aygul Hacıyeva

aygul.akhundoff@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-0324-1239>

AMEA Məhəmməd Füzuli adına

Əlyazmalar İnstitutu

Institute of Manuscripts named after

Muhammad Fuzuli of the Azerbaijan

National Academy of Sciences

XÜLASƏ

Məqalədə klassik divan ədəbiyyatında gül adlarının bədii təsvir vasitəsi kimi işlənməsi araşdırılır. Orta əsrlərdən başlayaraq türk və Azərbaycan poeziyasında gül adları sevgililərin gözəlliyini ifadə etmək, təşbeh, istiarə və mübaligə yaratmaq üçün geniş istifadə olunmuşdur. Ömər Fərid Kamın "Divan şeir dünyasına giriş" kitabında 26 müxtəlif gül adı qeyd olunur, sinonimlərlə birlikdə bu say 28-ə çatır. Lalə, ergavan, nərgiz, bənövşə, sümbül kimi çiçəklər klassik şairlərin əsərlərində tez-tez işlənmişdir. Baki, Kalayı, Arif, Füzuli, Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai və digər şairlərin beytlərində gül adları istiarə, təşbeh və mübaligə vasitəsi kimi poetik məna qazanmışdır. Bu çiçək adları yalnız gözəlliyin simvolu deyil, həm də emosional təsir gücünü artıran üslubi elementlərdir. Nəticədə gül adları klassik poeziyanın leksik-semantik zənginliyini formalaşdıran mühüm bədii vasitələrdən biri olmuşdur.

Açar sözlər: *çiçək, gül adları, divan, bədii təsvir vasitələri*

ABSTRACT

The article explores the use of flower names as artistic devices in classical Divan literature. Since the Middle Ages, both Turkish and Azerbaijani poetry have employed flower names to symbolize beauty and to create metaphors, similes, and hyperboles. Ömer Ferid Kam's book *Introduction to the World of Divan Poetry* lists 26 flower names, which rise to 28 when synonyms are included. Flowers such as tulip, violet, narcissus, hyacinth, and rose frequently appear in classical poetry. Poets like Baki, Kalayi, Arif, Fuzuli, Nasimi, and Shah Ismail Khatai used flower names as metaphors and similes, enriching their poetic imagery. These names functioned not only as symbols of beauty but also as stylistic elements enhancing emotional impact. Ultimately, flower names became a central artistic tool in classical poetry, contributing to its lexical and semantic richness.

Keywords: *flower, names of flowers, divan, artistic means of expression.*

"Divan" ədəbiyyatının təməlində duran konseptlərdən biri də çiçək adları və onların ifadə vasitələridir. İstər türk, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında hələ orta əsrlərdən başlayaraq gül adlarından müəyyən rəmzi mənalar bildirən bədii təsvir vasitəsi kimi geniş istifadə edilmişdir. Müxtəlif zaman kəsiklərində şairlər sevgililərini vəsf edərkən onların gözəlliyini güllərə bənzətmiş, onları təşbih və istiarələr yağmuruna tutmuşlar.

Klassik divan ədəbiyyatında gül adlarının bədii təsvir vasitəsi kimi işlədilməsi halları Ömər Fərid Kamın Xəlil Çəltik tərəfindən çapa hazırlanmış "Divan şeir dünyasına giriş (asar-ı ədəbiyyat tədqiqatı)" kitabında konkret şeir materialı əsasında öz əksini tapmışdır. Bu kitabda 26 çeşiddə gülün adı (abher, bahar, benefşe buhür-i Meryem, ergavan, gonca, gül, gül-i ra'na, gül-nar, gülale, ispergam (sipergam), karanfil, lale, nergis, nesteren (nesterin), nilüfer, reyhan, sad-berg, semen, sümbül, süsen, şakayiku`n-nüman // şakayık-ı lale-i, kühi, şebbü, yasemin, zanbak, zerrin

//zerrin-kadeh və s.) beytlərdə verilir. Həmin gül adlarının sinonimləri də (şakayiku'nüman // şakayık-lale-i, kühi və zeriin //zerrin-kadeh) nəzərə alınarsa, onların sayı 28-ə çatır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, siyahıda verilən 8 fitonimin adı çağdaş türk dilində işlənmişdir: abher, gül-i ra'na, gül-nar, gülale, ispergam (sipergam), neste ren (nesterin), sad-berg, semen. Qalan gül adları (fitonimlər) çağdaş türk dilində hazırda da işlənməkdədir; gül adı kimi verilmiş *bahar* sözü isə, əslində fitonim deyil.

Klassik divan ədəbiyyatında gül adlarının bədii təsvir vasitəsi işlənmə tezliyinə görə fərqlənir. Belə ki, Ömər Fərid Kamın kitabının verdiyi məlumata əsasən klassik poeziyada ən çox işlənən gül adı lalə 17 dəfə, ergavan 7 dəfə, nesterin // nesterin 3 dəfə, hər biri 2 dəfə olmaqla Buhuri-Meryem, gül, karanfil, nilufer, reyhan, süsen olmuşdur. Yerdə qalanlar cəmi bir dəfə işlənmişdir.

Gül adları bədii ifadə vasitəsi kimi məcazın bütün növlərində (mübaligə, təşbeh, istiarə və s.) işlənir:

Buhür-ı Meryemi basdırdı düd-ı nale vü ahım

Gör elden atəşin rüyunda hal-i anber-asayi

Göründüyü kimi, burada *buhür-i Məryəmmübaligə* bədii təsvir vasitəsi kimi işlənmişdir. Mənası: - "Atəşli üzündə ənbər qoxulu xalını görəndən bəri, fəryad və ahımın dumanı Məryəm ana çıxayını kölgədə qoydu" – deməkdir.

Gül adları Baki, Kəlayı, Arif kimi klassiklərin şeirlərində təşbeh kimi işlənmişdir:

Gülistan-ı bezme saki gonca-i sirab ise

Ateşin ruhsarı sakinün de bir gül-nardur (Baki);

Bir Gülistan yazıyor "hame-i kudret" seyr it

Döndü tezhibde "ser-levha-i al" e lale (Kalayı);

İhata itdi ten-izerdimi sirişk-i keder

Miyan-ı cuyda kaldım misal-i nilufer (Arif)

Klassik poeziyamızda istiarədən bədii təsvir vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Klassik türk poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən Bakinin, Kalayının, Şeyx Qalibin əsərlərindən seçilmiş aşağıdakı beytlərdə gül adlarından istiarə kimi yararlanmışdır:

Senun bi-dadunla serde zahm-ı huniniüm ki var

Kuşe-i destarda rengin karanfildür bana (Baki);

Bakinin bu beytinin mənası belədir: “sənin zülmünlə başımda meydana gələn qanlı yaralar mənim üçün çalmanın uclarındakı qərənfillərdir”.

Kalayının mənzuməsində də *lələ* və *nərgiz* gül adları istiarə yaratmağa xidmət edir:

Sehab-ı lütfun abın təşne-dillerden-dirig itme
Bu dəştün bağıryanmış lələ-i nu`manıyuz cana

“Ateş-i aşk” ilə “dud-ı dil” olmuş zahir
Ah-ı üftade-veş itmezse de nələ lələ

“Leb-i canan” a bəşə olsa dehen beste n`ola
“Reşk-i ruhsar” ı dönmede lələ lələ

“Şeh-bend olsa n`ola “Asaf-ı gülşen” dür ol
Virdi “şahane” şeref cah celale lələ

Nərgis-i çeşmün görü pmümkimdir cana senün
Hünı-I dilden çüngül-ı badam rengin olmaya

Çeşm-ihab-alude-i baht-I siyahumdur benüm
Bakriyaz-I hayretün berg-i gül u şebbusuna

İstiarə (ona bəzən iqtibas, məcaz, metafora da deyilir) bədii təsvir vasitəsi kimi məcazın əsas növlərindən biridir. Əşya, yaxud hadisə haqqında təsəvvürü gücləndirmək – onların digər əşya, yaxud hadisənin ayrı-ayrı əlamət və xüsusiyyətlərini bildirən məcazlı ifadə ilə təsvir edilməsidir. Məsələn, M.Füzulinin: *Tökükcə qanı oxun, ola sitan içər, / Bir yerdəyəm əsir ki, torpağı qan içər* beytindəki: “torpağı qan içər” – ifadəsi istiarədir.

Klassik divan ədəbiyyatında gül adlarının məcazın bütün növlərində geniş istifadə olunması Azərbaycan klassik poeziyası üçün də səciyyəvidir. Məsələn, Cahangir Qəhrəmanovun “Nəsimi dilinin ləksikası” kitabında onun bir neçə nümunəsi verilmişdir.

Qan oldu lələnin cigəri dərdi-tağ ilə,
Sarardı sayru oldu çəmənlər çukəşruba.
Nərgis çəməndə uyxuya varmaz bu dərd ilə
Gülşəndə gül gülər sədu tar gözlərin büka.

Bu beytlərdən birincisində *lalənin cigərinin qan olması*, ikincisində *nərgizin çəməndə yuxuya varması* gözəl istiarələr sayıla bilər.

Nəsimidən bir əsr sonra Şah İsmayıl Xətai də (XV əsr)
gül adlarından uğurla istifadə etmişdir:

*Saqiya, vaxti- təzəbdır, əldə dutgil cami-mey,
Kim bənəfşəməst olub, nərgis xumar oldu yenə;*

*Bağçaya seyrənə çıxdı dəştü çün ol gülistan,
Gül xəcalətdən qızarıb, sərmə sar oldu yenə;*

Bu beytlərdəki "bənəfşənin məst, nərgisin xumar olması" da gözəl istiarələrdir. Şah İsmayıl Xətəinin gül adları ilə bağlı uğurlu təşbəhləri də vardır. Məsələn: *Yüzü gül, gül zülfü sünbül, gözləri ceyran kimi* misrasını buna misal göstərmək olar.

Füzulinin qəzəllərindən aşağıdakı beyt də çox maraqlıdır:

*Baxuban nərgisə, əyyar gözümlə qıldım yad,
Nərgisi-naləvü-əfganı məheyran etdim...*

Burada nərgisin nalə və əfgana heyran etdirilməsi eyni zamanda həm istiarə, həm də mübaliğə sayıla bilər.

XV əsr Azərbaycan şairi Əfsəhəddin Hidayət də öz əsərlərində gül adlarından bədii təsvir vasitəsi kimi çox istifadə etmişdir:

*Gül vəchini kim əhli-mənəi yasəmən derlər,
Qizarma lalə söylərsəm, özümdən yasəmən derlər.*

*Səmənlər nərgis ol yüzü gözümlə xadımləridir kim,
Birini nərgiz oxurlar, birini səmən derlər.*

Rəngarəng çiçək adları XVI əsr Azərbaycan şairi Ruhi Bağdadinin "Divan"ı dilində müxtəlif üslubi məqamlarda işlənmişdir:

*Tazə gülbünlərdə açılmış qızıl güllər midir,
Qətrə-qətrə qanımıdır üstündə, ya müjganımın? (491);*

*Cəməli-yar məgər bağı-xülddür ki, müdam,
Bənəfşəsi, səməni, nərgisi vü sünbülü var? (s.310);
Bisütündə görünən jalə ilə lalə degil,
Bağrının başı, gözümlə yaqədir Fərhadın (s.479);*

*Bir bərg əlinə girməz ikən bağı-rüxündə,
Həm nərgisü, həm sünbülü, həm nəstərən istər (s.323);*

Sonrakı dövrlərdə də türk və Azərbaycan ədəbiyyatı şair və yazıçılarına məxsus bədii əsərlərdə də çiçək adlarından istifadə etmişlər. Bunların sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Füzuli M. Əsərləri. İki cildlik. I cild, Bakı, 1995.
2. Xətai Ş.İ. Əsərləri. (iki cildə), I cild, 1975.
3. Hidayət A. Əsərləri. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Elmi arxiv. №111, 1985.
4. Kabaklı A. Türk Edebiyatı. İstanbul, 1969.
5. Qəhrəmanov C. Nəsimi Divanının Leksikası. Bakı, 1970.
6. Kam Ö.F. Divan Şiirinin Dünyasına Giriş. 2003
7. Musabəyli A. R.Bağdadi: mühiti, həyatı, poetikası və Divanı (əlyazma qaynaqları əsasında) Bakı, "Elm", 2005.

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ARXAİZM VƏ NEOLOGİZMLƏRİN ÜSLUBİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(İLYAS TAPDIQ POEZİYASI ƏSASINDA)**

*Stylistic Features of Archaisms and Neologisms in the Azerbaijani Language
(Based on the Poetry of Ilyas Tapdiq)*

GÜNAY HÜSEYNOVA

Gunay Huseynova

gunay.huseynova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6805-6006>

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

XÜLASƏ

Məqalədə dilin lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklər – arxaizmlər və neologizmlər – İlyas Tapdıqın uşaq şeirləri əsasında araşdırılır. Arxaizmlər tarixi və ictimai-siyasi proseslər nəticəsində işləkliyini itirən sözlərdir. Şair bəzi köhnəlmiş sözləri (“barxana”, “hünərvər”, “günərvər”, “tütyə”, “qumaş”, “sovet adamları”) üslubi məqsədlə istifadə etmişdir. Bu sözlər dilin passiv fonduna keçsə də, bədii üslubda tarixi kolorit yaratmaq üçün işlədilir. Digər tərəfdən, şairin yaradıcılığında neologizmlər mühüm yer tutur. “İlğım”, “göydələn”, “yeldöyər” kimi yeni sözlər, həmçinin həftənin günləri üçün təklif etdiyi milli adlar onun dilə yenilik gətirmək cəhdlərini göstərir. İlyas Tapdıq bəzən mövcud sözlərə yeni semantik çalarlar verir, bəzən isə tamamilə yeni sözlər yaradır. Bu xüsusiyyətlər onun oxucunu cəlb etmək, ana dilini sevdirmək və üslubi ekspressivliyi artırmaq məqsədini əks etdirir. Nəticədə, şairin yaradıcılığında arxaizmlər və neologizmlər dilin üslubi zənginliyini təmin edən mühüm vasitələr kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *İlyas Tapdıq, ədəbi dil, uşaq şeirləri, neologizmlər, fərdi üslub*

ABSTRACT

The article examines changes in the lexical composition of language—archaisms and neologisms—through the lens of Ilyas Tapdiq’s children’s poetry. Archaisms are words that lose their usage due to historical and socio-political processes. Tapdiq deliberately employs outdated words such as *barxana*, *hünərvər*, *günərvər*, *tütyə*, *qumaş*, and the phrase *soviet people* to create stylistic effects and historical color. Although these words belong to the passive vocabulary, they remain relevant in artistic and historical contexts. On the other hand, neologisms play a significant role in his work. Words like *ilghim* (mirage), *göydələn* (skyscraper), and *yeldöyər* (wind-beater), as well as his proposals for renaming the days of the week with national terms, reflect his effort to enrich the language. Tapdiq sometimes adds new semantic shades to existing words and sometimes invents entirely new ones. These innovations aim to attract readers, strengthen emotional impact, and foster love for the native language. Ultimately, archaisms and neologisms in Tapdiq’s poetry serve as essential stylistic tools, enhancing the expressive richness and dynamism of Azerbaijani literature.

Keywords: *Ilyas Tapdiq, literary language, children’s poetry, neologisms, individual style*

Dilin lüğət tərkibindən danışarkən tədqiqatçılar onda baş verən dəyişikliklərin iki istiqamətdə getdiyini qeyd edirlər: 1. Dildə müəyyən sözlərin arxaikləşməsi (arxaizmlər); 2. Yeni sözlərin yaranması (neologizmlər).

Tarixi, ictimai-siyasi proseslərlə bağlı olaraq bəzi söz və ifadələr dildə öz işləkliyini itirir. Şübhəsiz ki, belə sözlərin dilin lüğət tərkibindən çıxması tədricən baş verir. Doğrudan da, sözlər dildən birdən-birə çıxa bilməz. Bəzi sözlər dilin lüğət tərkibindən çıxsada, uzun müddət həmin sözlər müxtəlif lüğətlərdə, tarixi əsərlərdə qorunub saxlanılır. Belə sözləri ayırd etmək asan olmur.

Yazıçı və şairlərin əsərlərində biz tez-tez köhnəlmiş sözlərə və neologizmlərə də

rast gəlirik. Bu barədə danışarkən M. İslamzadənin fikrincə, *“Bədii dildə arxaik sözlərdən bədii dilin üslub xüsusiyyətlərini vermək, tarixi kolorit yaratmaq, dövrün tarixi xüsusiyyətlərini real şəkildə əks etdirmək üçün istifadə olunur. Hər hansı yazıçı həyatın müəyyən tarixi dövrünü və o dövrdə yaşamış bu və ya digər surəti qabarıq vermək istədikdə dövrün müəyyən dil atributlarından bəhrələnir”* [8,83]. Belə sözlərə İlyas Tapdığın uşaq şeirlərində az da olsa, rast gəlmək mümkündür. Nümunələrə diqqət edək:

“Aravuranı

Arı vurdu –

Girməsin

Arıxanaya!

Evdə qalıb

Tay olsun

Çuvala,

Barxanaya...” [10, 76].

Nümunədən də göründüyü kimi, burda şair *“barxana”* sözündən üslubi vasitə kimi, qafiyə məqamında istifadə edir. Bu sözün *“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”*ndə ev əşyaları, yorğan-döşək, yatacaq, qıza verilən cehiz, bağlama, oğlan tərəfindən qız evinə aparılan meyvə sovqatı mənalarında işləndiyi qeyd edilir [2,40].

Digər bir nümunəyə baxaq:

“İgid, hünərvər

Oğullarıyla

Fəxr edir Vətən” [9, 56].

Şair nümunədə *“hünərvər”* sözündən istifadə edir. Bu söz *“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”*ndə belə izah edilir: *“Hünərvər”* hünərli, mərifətli, məharətli, qüdrətli, ustad” [3, 410].

“Dildə sözlər birdən-birə arxaikləşmir, müəyyən müddət dildə onu əvəz edən sözlə bəzən müvazi işlənir” [6, 298]. Bu səbəbdən də bəzi sözlər zaman keçdikcə işləkliyi itirir və az işlənir. Bu tip sözlərə biz İlyas Tapdığın uşaq şeirlərində də rast gələ bilirik. Nümunəyə diqqət edək:

“Güntutar” yerlər

“Günəvər” oldu” [9, .25].

Gün düşən yer mənasını ifadə edən *“günəvər”* sözü artıq dilimizdə işləkliyi itirmişdir.

Digər bir nümunəyə diqqət edək:

“Hər dənəsi tütyədi.

Çiçəyindən çay dəmlə,

Meyvəsini qurut ye!” [10, 106].

Nümunədə işlədilən *“tütə”* sözü *“tutya”* sözünün variantıdır. Bu sözün izahlı lüğətdə iki mənası verilir: *“tutya is. [ər.] 1. köhn. Kimyəvi maddə – sink. 2. məc. Mövhumatçıların müqəddəs saydıqları hər hansı bir şey”* [4,383]. Heç şübhəsiz, şair bu köhnəlmiş sözü məqsədli şəkildə işlətməmişdir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, İlyas Tapdıqın uşaq şeirlərində köhnəlmiş sözlərə az rast gəlinir, amma sovet quruluşu ilə bağlı bəzi şeirlərdə işlənən sözlər hal-hazırda işləkliyi itirmiş və köhnəlmiş sözlərdir. Məsələn:

“Oktyabr bayramı

Sovet adamlarının

Güc-qüdrət bayramıdır!” [10, 126].

Şübhəsiz, bu nümunədə *“sovet adamları”* birləşməsi artıq köhnəlmiş ifadədir. Bu tip şeirlərə bütün sovet dövrü ədəbiyyatında rast gəlinəydi kimi, İlyas Tapdıq yaradıcılığında da rast gəlmək olur.

T. Əfəndiyevanın fikrincə, *“dildə işləkliyi itirərək arxaizmlərə çevrilən sözləri tamamilə işlək olmayan sözlər hesab etmək də düzgün deyildir. Çünki bu tip sözlər köhnəlib işləkliyi itirsə də, dildən tamamilə çıxmır, bu sözlərin ancaq işlənmə dairəsi məhdudlaşır. Bu isə o deməkdir ki, köhnəlmiş sözlər, yəni arxaizmlər dildə fəal iştirakdan məhrum olmuş, onun aktiv fondundan passiv fonduna keçmiş sözlərdən ibarətdir. Yəni dildə olan bu vahidlər bütün sahələrdə işlənməyə də, zaman-zaman müəyyən üslublarında istifadə edilə bilər. Belə ki, arxaizmlərə əsasən elmi üslubda (tarixi əsərlər) və bədii üslubda müraciət olunur”* [7, 315]. Nümunələrə diqqət edək:

“Həm də niyə bu gün sən

Bürünmüşsən

Qumaşa?” [10,160].

Verilmiş nümunədə *“ipək, yun, kətan və s.-dən toxunmuş parça, ümumiyyətlə, parça, arşınmalı”* [2, s.209] kimi izah edilən *“qumaş”* sözündən istifadə olunmuşdur.

İlyas tapdıqın uşaq şeirləri üçün daha aktual olan isə bu şeirlərdə işlənən neologizmlərdir. Dilçi alimlərin fikrincə, *“fərdi üslubi yeniliklərin bədii əsərdə müxtəlif rol ola bilər. Məlum məsələdir ki, hamı tərəfindən dönə-dönə, dəfələrlə işlədilən ifadələr, bir nov, avtomatlaşmış olur, oxucunun diqqəti belə ifadələrin “səs cildi” üzərindən sürüşüb keçir. Deməli, oxucunun əvvəldən “tanıdığı” eşitməyə və işlətməyə adət etdiyi söz və ifadəyə ehtiyacı yoxdur”* [1, 37].

Bu mənada İlyas Tapdıqın uşaq şeirlərində xeyli sayda yeni sözlərə rast gələ bilərik. Nümunələrə diqqət edək:

“Həvəsə bax yulğunda,

Bitib çay qumluğunda.

Payı bir az ilğımdı

Saçaq-saçaq kökləri

Suda buğum-buğumdu" [10,122].

Nümunədə şairin yulğun, qumluğ sözlərinə qafiyə olaraq işlətdiyi "*ilğım*" sözü dilimizdə artıq işləklik qazansa da, hələ də neologizm kimi qəbul olunmaqdadır. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə bu söz "*quru (susuz) çöllərdə buxarın yerə yayılıb uzaqdan su kimi görünməsi hadisəsi; sərab*" kimi izah edilir[3, 528].

Başqa bir nümunəyə diqqət edək:

"Göydələnlər dayanıb

Səmanın yaxasında" [9, 37].

Nümunədə işlənən "*göydələnlər*" sözü də dilimizdə artıq qəbul edilən neologizmlərdəndir. Qeyd edək ki, bu söz orfoqrafiya lüğətində olsa da, izahlı lüğətə salınmayıb.

İlyas Tapdıq yaradıcılığı üçün onun özünəməxsus sözləri də xarakterikdir. Bu sözlərin bir qismi xalq danışığı dilindən götürülsə də, bir qismi şairin öz təxəyyülünün məhsuludur. Bu tip fərdi neologizmlər Azərbaycan ədəbiyyatının "*altımışındılar*"ı üçün xarakterik olduğu hamıya məlumdur. Məhz bu dövr şair və yazıçılarımız dilimizə bir sıra yeni sözlər gətirdilər. Alimlər bu qənaətə gəlir ki, "*fərdi üslubi yeniliklərin müxtəlif rolu ola bilər. Fərdi neologizm başlıca olaraq belə bir cəhəti ilə səciyyələnir ki, adətən bu yenilik oxucunun diqqətini cəlb edir. Diqqəti cəlb edən yeni dil – nitq vahidləri oxucunun hissəsinə təsir edir, oxucunun dünyagörüşünü zənginləşdirir, söz-ifadə ehtiyatını artırır. Dərketmə qabiliyyətini yüksəltmək, bir sözlə, oxucunu öz fikrinə, əqidəsinə şərik edə bilmək, oxucunun müəllimi olmaq işində çox mühüm rol oynayır*" [1, 350-351]. Məhz bu xüsusiyyətlər, yəni oxucunu özünə cəlb etmək, onu təəccübləndirmək, ona ana dilini sevdirmək İlyas Tapdıq yaradıcılığı üçün çox xarakterikdir. Şair bəzən dilimizdə olan sözə yeni çalar verir, dilin öz imkanları hesabına yeni bir söz yaradır. Məsələn:

"Yeldöyər səmtə

Çəkir daş hasar" [10, 102].

Məlum olduğu kimi, dilimizdə "*yeldöyən*" neologizmi işlənəməkdədir. Bu söz "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nə salınmasa da, bir çox digər lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, bu söz "*yeldögən*" şəklində "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə də işlənir. "*Yeldögən*" sözünün küləkdöyən mənasında Bakı dialektində işləndiyi qeyd edilir [2, 546]. Yəqin ki, bu söz elə dialektlərdən ədəbi dilimizə keçmiş və son zamanlar işləklik qazanmışdır. Bu sözün ədəbi dilimizə keçməsinə isə heç şübhəsiz, yazıçı və şairlərimizin böyük rolu olmuşdur. Bəzən bu tip sözlər qəzet və jurnallarda belə az işlənir. Məsələn, "Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti"ndə *yelçəkən* sözünün işləndiyi qeyd edilsə də, "*yeldöyən*" sözü qeyd edilmir [5,170]. İlyas Tapdıq isə bu sözü özünəməxsus şəkildə "*yeldöyər*" formasında

işlətmişdir.

Bəzən şair hər hansı bir sözü başqa mənada işlətməklə onun semantikasını genişləndirir, yeni mənə vermiş olur. Nümunəyə diqqət edək:

*“Bir tikə **xıltlı** səslə*

Nə çoxdur oxuyanlar” [10, 19].

Nümunədə işlənən “xıltlı” sözü müasir ədəbi dilimizdə işlənir və bu söz haqqında izahlı lüğətdə belə yazılır: “Xılt – 1. Hər hansı məhlulun, mayenin qabın dibinə çökən və ya ondan ayrılan lazımsız hissəsi. Yağın xıltı. Sirkənin xıltı. 2. məc. Olub keçmiş bir hadisədən, işdən sonra insanda iz buraxan xoşagəlməz, ağır hiss, təəssürat” [3, 457].

İlyas Tapdığı əsərlərində də bu tendensiya özünü göstərir. Şair xüsusən həftənin günləri ilə bağlı yeni adlar təklif edir. Nümunəyə diqqət edək:

“Bazar – dəyişib

*Olsun **günözü**.*

Dalınca gəlsin

***Günəvvəl** sözü.*

*Sonra – **günertə***

*Sonra – **günara***

*Sonra – **günüstü**,*

*Sonra – **günarxa**,*

*Sonra – **günaltı**”* [9,27].

Göründüyü kimi, bu adların dəyişdirilməsi mümkün olmasa da, şairin verdiyi təklifdir. Purizmin bariz nümunəsi olan bu fikirlər təsdiq edir ki, İlyas Tapdıq alınma sözlərə qarşı olmuş və onların dəyişməsinə məqsəduyğun hesab etmişdir.

İlyas Tapdıq digər bir şeirində həftənin günləri məsələsinə bir daha qayıdır və yeni adlar təklif edir. Şair yeni sözlər yaratmağa çalışmışdır. Bu baxımdan həftənin günlərini adı ilə bağlı fikirləri diqqəti cəlb edir. Görünür ki, həftənin günlərinin adlarının milli mənşəli olmaması daim şairi narahat edir:

“Bazar ertəsi

*Yerinə: **günbir**,*

Bu gün bazardan

Sonra ilk gündür.

Yaxşıdır ona

*Ad qoyaq: **Günbir**.*

Nədir – çərşənbə

Axşamı, axı,

Axşam deyil bu,

Adi gündü ki,

Yaxşıdır onun

Adı: güniki,
Çərşənbədənə,
Məncə, nədənə
***Günüç* asandır.**
Cümə axşamı
Yerinə nolar
***Gündörd* yazanda,**
Cümə pis deyil,
Say xatirinə
***Günbeş* yaxşıdır.**
***Günaltı* olsun**
Şənbənin adı.
Bazarımız var,
*İşlədək **bazar...**" [9, 28].*

Göründüyü kimi, şair həftənin günlərini onların sıra nömrələrinə uyğun adlandırmağı təklif edir, hesab edir ki, belə adlandırılarsa, bu adlar daha asan və yaddaqalan olar.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, İlyas Tapdıq şeirlərində arxaizmlər və neologizmlər üslubi bir vasitə kimi işlədilir. Şair eyni zamanda dövrün tələblərinə uyğun olaraq bir çox alınmaları yeni sözlərlə əvəzləməyi təklif edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov, M. Məqalələr (1982-1994-cu illər): [10 cildə] / M.Adilov. – Bakı: Elm və təhsil, - c. 10. - 2020, 456 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / Redaktorlar: A.Axundov, Q.Kazımov, S.Behbudov. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2007. - 568 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / Redaktorlar: A.Axundov, Q.Kazımov, S.Behbudov. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2007. - 568 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / Tərtibçilər: Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. [4 cildə] 4 c. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2006. - 712 s.
5. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti / Tərtibçilər: K.Vəliyeva, M.Mahmudov, V.Pines. – Bakı: Nurlan, - 2004. - 264 s.
6. Babayev, A. Dilçiliyə giriş / A.Babayev. – Bakı: Zərdabi LTD, - 2012. - 516 s.
7. Əfəndiyeva, T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı / T.Əfəndiyeva. - Bakı: Elm və təhsil, - 2012. - 352 s.
8. İslamzadə, M. Azərbaycan “yeni nəsrinin” dili və üslubu / M.İslamzadə. - Bakı: Çarşıoğlu, 2008. - 240 s.
9. Tapdıq, İ. Qoçaq dovşan / İ.Tapdıq. - Bakı: Gənclik, - 1982. - 144 s.
10. Tapdıq, İ. Nağıllı ağaclar / İ.Tapdıq. - Bakı: Gənclik, - 1985. - 188 s.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN PROBLEMLƏRİ

Problems of the Modern Azerbaijani Literary Language

LALƏ TALİBOVA

Lala Talibova

lalatalibova2013@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-8259-856>

ŞƏBNƏM ƏHMƏDOVA

Shabnam Ahmadova

sebnemahmedovandu@gmail

<https://orcid.org/0009-0007-6625-8927>

NAZİM HƏSƏNOV

Nazim Hasanov

nazimhesenov7585@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-3964-6964>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Müasir Azərbaycan ədəbi dili qloballaşma və sürətli texnoloji inkişaf şəraitində yeni çağırışlarla üz-üzədir. Araşdırmalarda yad sözlərin həddindən artıq işlədilməsi, dil normalarının pozulması, sosial medianın təsiri, gənclər arasında dil mədəniyyətinin zəifləməsi və terminologiya problemləri əsas məsələlər kimi ön plana çıxır. Müqayisəli və analitik metodlarla aparılan tədqiqat göstərir ki, dilin funksional imkanları genişlənsə də, onun normativliyi və saflığı müəyyən qədər zəifləyib. Xüsusilə sosial media platformalarında yazılı nitqin danışq dilinə yaxınlaşması, abbreviaturaların və qeyri-ədəbi ifadələrin yayılması ümumi dil mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu isə gələcək nəsillərdə dil bacarıqlarının inkişafında çətinliklər yarada bilər. Digər tərəfdən, yeni texnologiyalar və beynəlxalq əlaqələr dilin leksik və üslubi zənginliyinə töhfə verir. Lakin yad sözlərin nəzarətsiz mənimsənilməsi və norma pozuntuları ədəbi dilin strukturunu zəiflədə bilər. Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin qarşısında duran əsas vəzifə qlobal ünsiyyətin tələblərinə uyğunlaşmaqla yanaşı, milli kimliyi qorumaqdır. Bu baxımdan dilin inkişafı ilə qorunması arasında balansın saxlanılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dili milli kimliyin və mədəni irsin əsas komponentidir, dövlət dili kimi bütün sahələrdə geniş istifadə olunur. Lakin onun gələcəyi düzgün istifadədən və qorunmasından asılıdır. Təhsil, media və cəmiyyətin koordinasiya sözləri dil normalarının gücləndirilməsini və dil mədəniyyətinin təşviqini təmin etməlidir. Beləliklə, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı və qorunması paralel şəkildə həyata keçirilməlidir.

Açar sözlər: *azərbaycan dili, ədəbi dil, dil normaları, qloballaşma, sosial şəbəkələr, terminologiya*

ABSTRACT

Modern Azerbaijani literary language faces new challenges in the context of globalization and rapid technological development. Studies highlight key issues such as the excessive use of foreign words, violations of language norms, the influence of social media, the weakening of linguistic culture among youth, and problems in terminology. Comparative and analytical methods show that although the functional capacity of the language has expanded, its normativity and purity have somewhat declined. Social media platforms, in particular, replace written language with features of spoken speech, spreading abbreviations and non-literary expressions, which negatively affect overall language culture and may hinder the development of linguistic skills in future generations. On the other hand, new technologies and international communication enrich the language lexically and stylistically. Yet, uncontrolled borrowing and non-standard usage can weaken the structure of the literary language. One of the main tasks today is to adapt Azerbaijani to global communication requirements while preserving national identity. Maintaining a balance between development and preservation is crucial. Azerbaijani is not only the state language but also a core component of national identity and cultural heritage. Despite globalization and technological progress, its future depends on proper use and protection. Coordinated efforts in education, media, and society are necessary to strengthen language norms and promote linguistic culture. Thus, the development and preservation of Azerbaijani literary language must proceed in parallel, ensuring both structural stability and stylistic flexibility in response to modern demands.

Keywords: *azerbaijani language, literary language, language norms, globalization, social media, terminology.*

Azərbaycan dili milli kimliyimizin və mədəniyyətimizin əsas daşıyıcılarından

biridir. Müasir dövrdə bu dil dövlət dili kimi geniş funksional imkanlara malikdir və cəmiyyətin bütün sahələrində istifadə olunur. Lakin qloballaşma, texnologiyanın inkişafı və sosial dəyişikliklər Azərbaycan ədəbi dilinə də təsirsiz ötüşmür. Bu baxımdan dilin mövcud problemlərinin araşdırılması aktual elmi məsələlərdən biridir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili normativlik, sabitlik və ümumxalq xarakteri ilə seçilir. Yazılı və şifahi formaların qarşılıqlı əlaqəsi dilin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, müasir dövrdə dil informasiya texnologiyalarının təsiri ilə daha çevik və dinamik xarakter almışdır.

Bununla yanaşı, müasir dövrdə dil yalnız sabit bir sistem kimi deyil, eyni zamanda daim dəyişən və yenilənən canlı bir struktur kimi çıxış edir. Cəmiyyətin inkişafı, yeni texnologiyaların yaranması və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi dilin həm leksik, həm də üslubi baxımdan zənginləşməsinə səbəb olur. Lakin bu proses hər zaman müsbət nəticələrlə müşayiət olunmur. Belə ki, nəzarətsiz şəkildə daxil olan alınma sözlər, qeyri-standart ifadələr və dil qaydalarına riayət olunmaması ədəbi dilin strukturuna mənfi təsir göstərə bilər.

Eyni zamanda, informasiya mühitinin sürətlə dəyişməsi dilin istifadəsində operativliyi artırsa da, bu, çox zaman sadələşdirmə və primitivləşmə ilə nəticələnir. Xüsusilə sosial şəbəkələrdə yazılı nitqin şifahi nitq xüsusiyyətləri ilə əvəz olunması, abbreviaturalardan və qeyri-ədəbi ifadələrdən geniş istifadə edilməsi dil mədəniyyətinin səviyyəsinə təsir edir. Bu isə gələcək nəsillərin dil bacarıqlarının formalaşmasında müəyyən çətinliklər yarada bilər.

Digər tərəfdən, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də qloballaşma şəraitində milli xüsusiyyətlərini qorumaqla yanaşı, beynəlxalq kommunikasiya tələblərinə uyğunlaşmaqdır. Bu baxımdan dilin inkişafı ilə onun qorunması arasında tarazlığın təmin olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

1. Xarici sözlərin təsiri

Qloballaşma nəticəsində Azərbaycan dilinə çoxlu sayda alınma sözlər daxil olmuşdur. Bu sözlərin bəziləri zəruri olsa da, onların həddindən artıq istifadəsi dilin milli xüsusiyyətlərini zəiflədir [1].

2. Dil normalarının pozulması

Fonetik, leksik və qrammatik normaların pozulması xüsusilə qeyri-rəsmi ünsiyyətdə geniş yayılmışdır. Bu hal ədəbi dilin nüfuzuna mənfi təsir göstərir [2].

3. Sosial şəbəkələrin təsiri

Sosial şəbəkələrdə sözlərin qısaldılması, qeyri-standart yazılış formalarının istifadəsi və dil qaydalarına əməl olunmaması geniş yayılmışdır. Bu isə dil mədəniyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

1. Gənclər arasında dil mədəniyyəti

Gənclər arasında slang və qeyri-rəsmi ifadələrin geniş yayılması ədəbi dilin istifadəsini məhdudlaşdırır. Bu, gələcəkdə dilin normativliyinə təsir edə bilər.

1. Terminoloji problemlər

Elm və texnikanın inkişafı yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Lakin bu terminlərin standartlaşdırılmaması qarışıqlıq yaradır.

Bu problemlərin yaranmasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Qloballaşma və xarici dillərin təsiri
2. Təhsil sistemində dilə diqqətin azalması
3. Kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri
4. Sosial şəbəkələrdə nəzarətsiz dil istifadəsi

Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tədbirlər təklif olunur:

1. Təhsil müəssisələrində ana dilinə diqqətin artırılması
2. KİV-də ədəbi dil normalarına riayət olunması
3. Sosial şəbəkələrdə maarifləndirici layihələrin həyata keçirilməsi
4. Terminologiyanın vahid sistem üzrə tənzimlənməsi
5. Dil mədəniyyətinin təbliği

Müasir Azərbaycan ədəbi dili inkişaf edən və dəyişən bir sistemdir. Lakin bu inkişaf prosesində müəyyən problemlər meydana çıxır. Dilin saflığının qorunması və normativ qaydaların tətbiqi onun gələcək inkişafı üçün əsas şərtlərdir. Bu istiqamətdə dövlət, təhsil sistemi və cəmiyyət birlikdə fəaliyyət göstərməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Həsənov, H. (2013). Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil.
2. Abdullayev, Ə., Seyidov, Y., & Həsənov, A. (2014). Müasir Azərbaycan dili (I hissə). Bakı: Şərq-Qərb.
3. Kazımov, Q. (2010). Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil.
4. Məmmədov, A. (2016). Dilçilik nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və təhsil.
5. Vəliyev, K. (2012). Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı.
6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2008). Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb.
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2019). Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları. Bakı.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN PROBLEMLƏRİ

Problems of Contemporary Azerbaijani Literary Language

“Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Azərbaycan dilinin saflığına daim qayğı göstərilməlidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir”

Heydər Əliyev

MƏTANƏT ASLANOVA

Metanet Aslanova

aslanova.metanet.01@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-6775-3360>

Bakı Slavyan Universiteti

Baku Slavic University

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilinin milli kimliyin, mənəvi dəyərlərin və tarixi yaddaşın əsas daşıyıcısı kimi rolu geniş şəkildə təhlil edilir. Ana dilinin əsrlər boyu formalaşaraq zənginləşdiyini və xalqın mədəni irsinin ayrılmaz hissəsinə çevrildiyi vurğulanır. Eyni zamanda, müasir dövrdə qloballaşma, informasiya texnologiyalarının inkişafı və müxtəlif dillərin qarşılıqlı təsiri fonunda Azərbaycan dilinin qarşılaşdığı təsirlər diqqətə çatdırılır. Xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrində, sosial şəbəkələrdə və gündəlik ünsiyyətdə yad sözlərin həddindən artıq istifadəsi, orfoqrafik və qrammatik normaların pozulması dilin saflığı üçün təhlükə kimi qiymətləndirilir. Məqalədə dövlət dil siyasətinin əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunur, Azərbaycan dilinin hüquqi statusunun möhkəmləndirilməsi və onun müxtəlif sahələrdə tətbiqinin genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərdən bəhs edilir. Dövlət səviyyəsində qəbul olunmuş fərman və sərəncamların dilin qorunmasına yönəlmiş mühüm addımlar olduğu göstərilir. Bununla yanaşı, dilin qorunmasını yalnız dövlətin deyil, hər bir vətəndaşın mənəvi borcu olduğu qeyd olunur.

Açar sözlər: *ədəbi dil, dil normaları, orfoepiya, orfoqrafiya, mətbuat, televiziya, sosial şəbəkələr*

ABSTRACT

The article widely analyzes the role of the Azerbaijani language as the main bearer of national identity, spiritual values and historical memory. It is emphasized that the native language has been formed and enriched over the centuries and has become an integral part of the cultural heritage of the people. At the same time, against the background of globalization, the development of information technologies and the interaction of various languages in modern times, the consequences faced by the Azerbaijani language are brought to the attention. Excessive use of extraneous words, violation of spelling and grammatical norms, especially in the media, social networks and everyday communication, is regarded as a threat to the purity of the language. The article emphasizes the importance of the state language policy, discusses measures taken to strengthen the legal status of the Azerbaijani language and expand its use in various fields. Decrees and orders adopted at the state level are important steps aimed at preserving the language. At the same time, it is noted that the protection of the language is a moral duty not only of the state, but also of every citizen.

Keywords: *literary language, language norms, spelling, spelling, press, television, social networks.*

Ana dili hər bir xalqın milli kimliyini, mənəvi dünyasını və tarixi yaddaşını özündə yaşadan ən mühüm dəyərlərdən biridir. Azərbaycan dili də əsrlər boyu formalaşaraq xalqımızın mədəni irsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş, zəngin söz ehtiyatı, ifadə imkanları və ahəngdarlığı ilə seçilmişdir. Müasir dövrdə qloballaşma və rəqəmsal transformasiya prosesləri fonunda ana dilini yad təsirlərdən qorumaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ana dilin qorunması hər bir vətəndaşın üzərinə düşən mənəvi bir məsuliyyətdir.

Müasir dövrdə qloballaşma, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və müxtəlif dillərin qarşılıqlı təsiri Azərbaycan dilinə də öz təsirini göstərir. Xüsusilə sosial şəbəkələrdə, kütləvi informasiya vasitələrində və gündəlik ünsiyyətdə yad sözlərin həddindən artıq istifadəsi, dil qaydalarına laqeyd yanaşma halları müşahidə olunur. Belə hallar əgər nəzarətsiz qalarsa, dilin təmizliyinə və normativliyinə mənfi təsir göstərə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dili xalqımızın tarixini, düşüncə tərzini və dünyagörüşünü əks etdirən ən mühüm milli sərvətlərdən biridir. Bu səbəbdən dilin qorunması təkcə fərdi məsuliyyət deyil, eyni zamanda dövlət səviyyəsində həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin vacib istiqamətidir. Dövlət dil siyasəti dilin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi, onun inkişafı və qorunması üçün normativ bazanın yaradılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit olunması onun cəmiyyətin bütün sahələrində – təhsil, idarəetmə, media və ictimai həyatın digər istiqamətlərində geniş tətbiqini təmin edir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunu bütün istiqamətlərdə davam etdirən prezident İlham Əliyev “Ana dilimizin öz imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik quruluşunun sabitliyi ilə səciyyələnir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrə geniş işlənmə dairəsinə malik yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir” deyərək (2) “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərman imzalamışdır (1). Televeziya və radio kanallarında internet resurslarında, mətbuat nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməməsi, məişət danışığından istifadə olunması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsinin adi hal alması məsələləri sənəddə öz əksini tapmışdır. Yazılı və elektron KİV-lərin ictimai fikrə təsir imkanlarının böyüklüyünü nəzərə alaraq bu kimi arzuolunmaz halların dilimizə verdiyi zərər göz önündədir.

Dil hər bir xalqın varlığıdır, xalqı onun dili yaşadır. Əbəs deyilmir ki, xalqı məhv etmək istəyirsənsə, onun dilini və ziyalisini əlindən al. Adları tarixə düşmüş böyük şəxsiyyətlərimiz ana dilimizin tarixin sınaqlarına sinə gərərək yaşamasında bütün çətinliklərə qatlaşaraq dilimizi qoruyub saxlamışlar. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi bizləri narahat edən məsələdir. Belə ki, qrammatik əsaslar üzrəində formalaşmış Azərbaycan ədəbi dili bugün radio və televiziya kanallarındakı verilişlərdə, reklam və afişalarda, çıxışlarda olduğu kimi təqdim edilmir, dil normaları pozulur. Əcnəbi sözlərdən istifadə edilməsinin geniş hal alması Azərbaycan ədəbi dilinin gözəlliyinə zərər vuran problemdir. Dövlətimiz tərəfindən Azərbaycan ədəbi dilinin mövcud problemlərinin

həllinə yönəlmiş ciddi addımlar atılır. Hər bir vətəndaş da dil probleminə həssas yanaşmalı, noqsanların aradan qaldırılmasında fəal olmalı, öz savadlı, səlis, ədəbi tələblərə cavab verən nitqi ilə nümunə olmalıdır.

Televiziya, radio verilişlərinin sayının artması, internetin bizə dilin imkanlarını tətbiq etmək üçün geniş imkanlar verməsi ilə Azərbaycan ədəbi dilinin işlənməsi dairəsi genişləniib. Təəssüf hissi ilə qeyd edək ki, hal-hazırda Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarının pozulması, ədəbi dil normalarından yayınma halları baş verir, orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına riayət olunmur. İnsanlar fikirlərini dolaşiq tərzdə çatdıraraq, auditoriyanı nəzərə almır. Azərbaycan ədəbi dilinin gözəlliyinə xələl gətirən problemlərdən biri də əcnəbi söz və ifadələrdən istifadə edilməsinin geniş hal almasıdır. Prezident İlham Əliyevin 2012-ci ilin may ayında imzaladığı “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələbinə uyğun istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamında qeyd edilir ki, dövlət dilinin bütün imkanlarından hər zaman lazımınca istifadə edilmir, yerli-yersiz yad ünsürlər dilimizə gətirilir. Bu ifadələr dillə yanaşı, xalqın varlığına da ciddi təhlükə yaradır. Bu baxımdan başqa dillərdən sözlər alınarkən çox diqqətli olmaq lazımdır. Çünki belə ifadələr dilimizin saflığını pozur, yad təsirlərə şərait yaradır. Bəzi sözlərin dilimizdə qarşılığı olduğu halda, nədənsə efirlərdə, qəzet, jurnallarda, virtual aləmdə mütəmadi işlədilir. Məsələn, *“alış-veriş”* sözü *“shopping”*, *“ala”* sözü *“super”*, *“oldu”* sözü *“ok”*, *“bəyənmə”* sözü *“like”*, *“qadağa”* sözü *“embarqo”* və s. Elm, texnologiya, biznes və media sahələrində yad sözlərdən ifrat dərəcədə istifadə edilir. Xüsusilə gənclər arasında təmiz ana dilində danışmaq əvəzinə, qarışıq dillərdən istifadə olunması halları qəbuledilməzdir. Əsasən türk, ingilis, rus dilinə məxsus sözlərin geniş dairədə işlənməsi Azərbaycan ədəbi dilinin saflığını pozur. İnsanların illərlə xarici televiziya kanallarını izləməsi orada hərgün eşitdikləri kəlmələri gündəlik danışiq nitqinə daxil etməsi ilə nəticələnir və digər efir məkanlarında çıxışı gənc nəslin nitqinin korlanmasına gətirib çıxardır. Efirlərdə mükəmməl ədəbi dildə danışanların sayı çoxaldıqca çox sayda insan bu dili rahat qəbul edərək gündəlik niqtələrində ondan daha çox yararlanacaq. Mütləqdir ki, xarici sözlərin dilimizdən çıxarılmasına və bu sahədə təbliğat aparılmasına nəzarət gücləndirilsin. Çünki dilimizdə əsrlər boyu işlənən sözlər varsa başqa dillərdən onların ekvivalentinin dilimizə keçməsinə nə ehtiyac var? Cənab prezident İlham Əliyevin dediyi kimi “Öz əzəli kəlmələrimizi unudub başqa bir dildən söz almaq, o sözü işlətmək ya səhvdir, ya da təxribatdır. Hər ikisi də qəbuledilməzdir”. İnformasiya vasitələrimizdə, həm də digər sahələrdə dilimizə yad kəlmələr daxil olur. Bu sözlər də dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirmir, əksinə ağırlaşdırır. “Dilimizin hər qatı, hər səviyyəsi özünün variantlığı, çevikliyi, mükəmməliyi ilə bütün fikirləri ifadə etmək gücünə malikdir.

Müşahidələrimiz göstərir ki, çap olunan kitablarda, dərc olunan qəzetlərdə, internet resurslarında *araşdırmaçı* əvəzinə *araşdırıcı*, *çatışmazlıq* əvəzinə *çatışmamazlıq*, *siz* əvəzinə *sizlər*, *biz* əvəzinə *bizlər*, *cənab* əvəzinə *cənablar* və s. onlarla belə sözlərdə morfoloji normalara əməl edilmir" (*Hüsünova, 2018*).

Televiziya və radio məkanlarında aparıcıların vurğu məsələsinə diqqətsiz yanaşmaları narahatedici məqamlardan biridir. *İnstaqram*, *integrasiya*, *analitik* və s. sözlərdə vurğunun düzgün qoyulmaması, fonetik normaların pozulması hallarına tez-tez rast gəlirik. Sürətli danışığa üstünlük verilməsi fikrin dinləyiciyə düzgün, aydın çatdırılmamasına səbəb olur ki, bu da ədəbi dilin pozulması halları ilə nəticələnir.

Ədəbi dilin dövlət idarələrində tətbiqi məsələsi, mətbuat dili, radio və televiziya dili, reklamların dili, virtual aləmdə dilin qorunması düşündürücü detallardır. Dövlətin ana dilinə olan qaygısının müqabilində qarşımızda duran başlıca vəzifələrdən biri dili mövcud qüsurlar və pərakəndiliklərdən qoruyaraq sabit qrammatik qaydaları bərpa etməkdən ibarətdir.

Sosial məkanlarda ədəbi dilin norma pozutunları hallarına rast gəlirik; leksik, üslubi və qrammatik norma pozuntuları özünü göstərir. Dürüst işarələri düzgün, yerində işlənmir, sözlərin qısaldılması, əsasən, fonetik normaların pozulması halları var. "Salam" sözü "slm", "tamam" sözünü "tm" və s. şəkildə yazıldığını da müşahidə edirik ki, bu da ədəbi dil normalarının yazıda pozulmasıdır. Sosial şəbəkədəki bu ixtisarlara, sadələşmə kimi proseslər ədəbi dil normalarına ciddi təsir edir, dil normalarını pozur. Morfoloji və sintaktik qaydalara əməl olunmaması ilə bağlı qrammatik, alınma, dialekt, şivə sözlərin, terminlərin işlədilməsi ilə bağlı leksik pozuntulara, üslub pozuntularına çox rast gəlirik. Tamaşaçı və dinləyici efirdə gördüyünü və eşitdiyini bir norma, ədəbi fakt kimi qəbul edir. Efirdə dil norma və qaydalarının yanlışlığı tamaşaçı auditoriyasına sirayət edir.

Prezident İlham Əliyevin həm AMEA-nın 80-illik yubileyindəki proqram xarakterli çıxışında, həm də bu il yanvarın 5-də yerli televiziya kanallarına müsahibəsində səsləndirdiyi fikirlər əslində müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı üçün yol xəritəsidir. Cənab prezident aydın şəkildə vurğulayır ki, əgər biz əsrlər boyu müstəmləkəçilik illərində dilimizi qoruya bilməmişiksə, bugünkü müstəqil dövlət şəraitində onu qorumaq müqəddəs borcumuzdur.

Ziyalılar da ədəbi dilə nəzarət edərək onu qorumalı, prinsip və qaydaların pozulmasına yol verməməlidirlər. Ədəbi dil ana dilimizin inkişafının ən yüksək mərhələsidir. Ona görə də düzgün ədəbi dildə danışmaq üçün gənclərin bədii mütaliyəyə marağını artırmaq, televiziyalarda ana dili ilə bağlı verilişləri təşkil etmək mütləqdir.

Ədəbi dillə bağlı problemlərin həllinə orta məktəbdən başlamaq lazımdır, çünki

təhsil sistemi də dil siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində ana dilinin düzgün və səlis öyrədilməsi, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının vəzifələrindəndir. Dərsliklərin keyfiyyəti, müəllimlərin peşəkarlığı və müasir tədris metodlarının tətbiqi bu prosesin uğurunu müəyyən edən əsas amillərdəndir. Dərsliklərimizdə ana dilinə olan sevgi, onun bütün qrammatik qaydalara uyğun şəkildə təbliği bitkin şəkildə olmalıdır. Daha çox öz yazıçılarımızın əsərlərinə yer verilməli, ana dilinin gözəlliklərini, incəliklərini, zənginliyini ehtiva edən zövqlü bədii nümunələr dərsliklərdə yer almalıdır. Dövlət başçısının ədəbi dilimizlə bağlı narahatlığı hər bir azərbaycan vətəndaşını ciddi düşündürməlidir.

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı rəqəmsal kommunikasiya mühtinin genişlənməsi, xüsusilə internet, sosial şəbəkələr insanlının gündəlik ünsiyyətini köklü şəkildə dəyişmiş, yazı və nitq formalarına yeni dinamika gətirmişdir. Bu prosesdə sosial şəbəkə dilə sürət, qısalıq üzərində qurulan daha çevik, qeyri-formal ünsiyyət formalarını təqdim edərək ədəbi normalarının pozulması, orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına laqeyd yanaşma hallarına gətirir. Sosial şəbəkə və televiziya ekranlarında daha çox rast gəlinən bu nöqsanlar ədəbi dilimizin saflığına xələl gətirən amillərdən və gündəlik yazı vasitəsilə ünsiyyətdə dilimizi korlayan elementlərdir. Əvvəllər nitqimizdə ərəbcədən, farscadan daha çox istifadə olunurdusa, indi də Qərb dillərinə meyl güclənməkdədir. Biz xarici dil bilməyin əleyhinə deyilik, əksinə bunu zamanın tələbi olduğunu başa düşür və alqışlayırıq. Lakin çoxlarının ədəbi dilimizə gətirdiyi *"pardon, sorry, mersi, bravo"* və s. *"yeni sözlərin"* *"müasirlik"* kimi qəbul edilməsi çox məyusedici haldır. Xüsusən də televiziya aparıcılarının gur səslə *"afərin"* əvəzinə *"bravo"* kəlməsini işlətməsi təhlükəli tendensiyaadır.

Prezident İlham Əliyev yanvarın 15-də yerli televiziya kanallarına verdiyi müsahibə zamanı bu məsələyə də toxunub: *"Bəzən bilərəkdən, bəzən bilməyərəkdən dilimizə daxil olan xarici kəlmələr dilimizi zənginləşdirmir və o kəlmələri istifadə edənləri daha ağıllı etmir"*. Prezidentin Azərbaycan dilinin qorunması ilə bağlı səsləndirdiyi bütün fikirlər təkcə dil məsələsi ilə bağlı narahatlıq deyil, bu həm də milli təhlükəsizlik, milli kimlik və dövlətçiliyin qorunmasına dair çağırışdır. Dövlətin yaratdığı şərait və həyata keçirdiyi tədbirlər hər bir vətəndaşın dilə münasibəti ilə tamamlanır. Ana dilinə hörmət və qayğı isə milli kimliyimizin qorunmasının ən vacib şərtlərindən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" Fərman // <https://anl.az/download/meqale/medeniyyet/2018/noyabr/614967.htm>

2. Prezident İ.Əliyevin AMEA-nın 80-illik yubileyindəki çıxışı // <https://president.az/az/articles/view/70464>
3. Prezident İ.Əliyevin 2026-cı il yanvarın 5-də yerli kanallara müsahibəsi // <https://president.az/az/articles/view/71213>
4. Hüseynova, M. (06.12.2018) Dilin elmi və estetik problemləri // "Ədalət" qəzeti,
5. Qurbanov, A. (2010) Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cilddə). – Bakı. – 452 s.
6. Xudiyev, N. (2020) Ədəbi dilimiz efirdə və ekranda. – Bakı.

CÜMLƏNİN SİNTAKTİK QURULUŞUNA İDRAK MEXANİZMLƏRİNİN VƏ ZEHNİ TƏMSİLLƏRİN TƏSİRİ

The Influence of Cognitive Mechanisms and Mental Representations on the Syntactic Structure of the Sentence

GÜLNAR XƏLİLOVA

Gulnar Khalilova

gxb_1986@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5245-482X>

Odlar Yurdu Universiteti

Odlar Yurdu University

XÜLASƏ

Bu tədqiqatda ənənəvi sintaktik yanaşmadan fərqli olaraq söz sırası problemi koqnitiv perspektivdən yanaşaraq insan təfəkkürünün çoxölçülü strukturlarının xətti nitq axınına çevrilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın əsas məqsədi dünya dillərində söz sırasını tənzimləyən universal koqnitiv prinsiplərin və mental modellərin müəyyən edilməsi və sistemləşdirilməsidir. Tədqiqat nəzəri-analitik xarakter daşıyır və koqnitiv dilçilik, funksional tipologiya, psixolinqvistika və koqnitiv psixologiyanın kəsişməsində aparılmışdır. Tədqiqat zamanı müxtəlif dil ailələrinə aid materiallar və aparıcı tədqiqatçıların nəzəri yanaşmaları əsasında müqayisəli və koqnitiv-diskursiv analiz metodlarından istifadə olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, söz sırasının formalaşması əsas universal prinsiplərlə – ikoniklik və informasiya axını (tema-rema strukturu) ilə müəyyən olunur. Bundan əlavə, minimal asılılıq məsafəsi və proqnozlaşdırıla bilmə kimi amillərin də sintaktik təşkila təsir etdiyi müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, söz sırası yalnız qrammatik qaydaların məhsulu deyil, eyni zamanda informasiyanın səmərəli ötürülməsi, diqqətin istiqamətləndirilməsi və koqnitiv yükün optimallaşdırılması ilə bağlı mürəkkəb mexanizmlərin nəticəsidir. Bu baxımdan dilin sintaktik strukturu insan koqnisiyasının təşkilini əks etdirən sistem kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *koqnitiv dilçilik, söz sırası, informasiya axını, dil tipologiyası*

ABSTRACT

In this study, unlike the traditional syntactic approach, the problem of word order is approached from a cognitive perspective and is considered as a process of transforming multidimensional structures of human thought into a linear speech flow. The main goal of the study is to identify and systematize universal cognitive principles and mental models that regulate word order in world languages. The study is of a theoretical-analytical nature and was conducted at the intersection of cognitive linguistics, functional typology, psycholinguistics, and cognitive psychology. The study used comparative and cognitive-discursive analysis methods based on materials from different language families and theoretical approaches of leading researchers. The results show that the formation of word order is determined by main universal principles - iconicity, information flow (topic-rheme structure). In addition, it was found that factors such as minimal dependency length and predictability also affect syntactic organization. The results of the study show that word order is not only a product of grammatical rules, but also the result of complex mechanisms related to the effective transmission of information, the direction of attention, and the optimization of cognitive load. In this regard, the syntactic structure of language acts as a system that reflects the organization of human cognition.

Keywords: *cognitive linguistics, word order, information flow, linguistic typology*

Giriş

Söz sırası problemi sintaksis, semantika, praqmatika və koqnitiv elm də daxil olmaqla bir neçə fundamental tədqiqat sahəsinin kəsişməsində yerləşyi üçün müasir dilçilikdə əsas yer tutur. Bu fenomen eyni zamanda dilin struktur xüsusiyyətlərini, danışanın kommunikativ niyyətlərini və informasiya emalının əsas mexanizmlərini

əks etdirən mürəkkəb, çoxsəviyyəli bir fenomendir. Ənənəvi qrammatik nəzəriyyələrdə söz sırası əsasən dillərin formal-sintaktik xarakteristikası kimi görünürdü və onların tipoloji təsnifatı üçün, xüsusən də dilləri SVO, SOV, VSO və digər söz sırası modellərinə bölmək çərçivəsində əsas rol oynayırdı. Bu yanaşma dillər arasında əhəmiyyətli fərqləri aşkar etdi, lakin dil fəaliyyətinin koqnitiv təbiətindən kənardır.

Vəziyyət koqnitiv dilçiliyin, psixolinqvistikanın və əlaqəli fənlərin inkişafı ilə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi və bu da söz sırasının insan düşüncəsinin universal mexanizmlərində dərin kök salmış bir fenomen kimi yenidən düşünülməsinə gətirib çıxardı. Bu yeni elmi yanaşma çərçivəsində dil formal qaydaların muxtar sistemi kimi deyil, biliyi təmsil etmək və təşkil etmək üçün bir vasitə kimi qəbul edilir. Beləliklə, söz sırası qavrayış, diqqət, yaddaş və proqnozlaşdırıcı informasiya emalı kimi idrak proseslərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi şərh olunmağa başlayır. Bu, dillərin zahiri müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların sintaktik təşkilinin əsasını təşkil edən universal prinsiplərin mövcudluğunu göstərir.

Ferdinand de Sössür, uzun müddət dil nəzəriyyəsinin təməl daşı olaraq qalan dil işarəsinin şüurlu hərəkət prinsipini formalaşdırdı. Bu prinsipə görə, işarələyici ilə işarələnən arasındakı əlaqə şərti və motivasiyasızdır. Lakin dilçilikdəki sonrakı inkişaflar göstərdi ki, bu prinsip dilin sintaktik səviyyəsinə tam tətbiq olunmur. Xüsusilə, çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, söz sırası çox vaxt motivasiya ilə yaranır və təcrübənin təşkilinin idrak nümunələrini əks etdirir. Beləliklə, tam şüurlu hərəkət dil strukturlarının qismən motivasiyası ideyasına yol verir.

Koqnitiv paradigma daxilində dil zehni təmsilçilik və konsepsiya prosesləri ilə sıx bağlı olan bir sistem kimi qəbul edilir. Sintaktik strukturlar insanın şüurda məlumatı necə qurması və təşkil etməsinin nəticəsi kimi şərh olunur. Talmi Givon, Con Heyman, Leonard Talmi və Ronald Lanqakerin işləri inandırıcı şəkildə sintaksisin muxtar bir sistem olmadığını, əksinə reallığın qavranılması və təfsiri ilə əlaqəli idrak proseslərinin əks olunduğunu nümayiş etdirir. Xüsusilə, onların əsərləri linqvistik strukturların hadisələrin ardıcılığı, səbəb-nəticə əlaqələri, diqqətin paylanması və informasiyanın əhəmiyyət dərəcəsi kimi amillər tərəfindən formalaşdığını vurğulayır.

Müasir tədqiqatlarda xəttləşmə probleminə, yəni çoxölçülü idrak strukturlarının linqvistik vahidlərin xətti ardıcılığına çevrilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. İnsan təfəkkürü öz mahiyyəti etibarilə qeyri-xətti, assosiativ və çoxölçülüdür, nitq isə zamanla qaçılmaz olaraq inkişaf edir və xətti xarakter daşıyır. Bu, mürəkkəb zehni strukturların ardıcıl nitq axınına effektiv şəkildə çevrilməsini təmin edən ixtisaslaşmış mexanizmlərin mövcudluğunu zəruri edir. Buna görə də xəttləşmə mərkəzi idrak vəzifəsi kimi ortaya çıxır və onun həlli işi yaddaşın, diqqət mexanizmlərinin və

proqnozlaşdırma emalı prinsiplərinin məhdudiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir.

Bu tədqiqatın məqsədi dünya dillərində söz sırasını müəyyən edən universal idrak prinsiplərinin və zehni modellərin hərtərəfli və sistemli təhlilidir. Bu məqsəd sintaktik təşkilatlanmanın əsasını təşkil edən əsas amilləri müəyyən etməyi və onların informasiyanın qavranılması, emalı və ötürülməsinin idrak mexanizmləri ilə əlaqəsini qurmağı tələb edir.

MATERIAL VƏ METODLAR

Bu tədqiqat nəzəri və analitik xarakter daşıyır və koqnitiv dilçilik, funksional tipologiya, psixolinqvistika və koqnitiv psixologiya da daxil olmaqla bir neçə elmi sahədəki irəliləyişləri özündə birləşdirən fənlərarası yanaşmaya əsaslanır. Bu sintez bizə söz sırasını təcrid olunmuş bir dil fenomeni kimi deyil, dil strukturları ilə insan düşüncəsinin universal mexanizmləri arasında mürəkkəb qarşılıqlı təsirin nəticəsi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. İşin fənlərarası təbiəti sintaktik təşkilatlanmanın təbiətini daha dərinləndirən anlamağa imkan verir və dil sisteminin həm formal, həm də koqnitiv aspektlərini nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Bu tədqiqatın empirik və nəzəri əsası sintaksis, koqnitiv semantika və dil tipologiyasını araşdıran aparıcı rus və beynəlxalq tədqiqatçıların işinə əsaslanır. Xüsusi diqqət dil strukturu ilə koqnitiv proseslər arasındakı əlaqəni, o cümlədən qavrayış, kateqoriyalaşdırma və təcrübənin konseptuallaşdırılmasını araşdıran işlərə yönəldilir. Nəzəri mənbələrə əlavə olaraq, geniş dilləri əhatə edən tipoloji məlumatlar təhlil edilir.

Tədqiqatın metodoloji əsası tədqiq olunan fenomenin hərtərəfli təhlilini təmin edən bir sıra tamamlayıcı metodları əhatə edir. Koqnitiv-diskursiv təhlil dil strukturları ilə nitq istehsalı və qavrayışının əsasını təşkil edən zehni proseslər arasındakı əlaqəni müəyyən etməyi hədəfləyir. Bu metod sintaktik hadisələrin koqnitiv motivasiyası və kommunikativ funksiyası baxımından şərh edilməsinə imkan verir. Söz sırasının universal nümunələrini müəyyən etmək və onların dillər arasında tətbiqinin dəyişkənliyini müəyyən etmək üçün funksional-tipoloji yanaşmadan istifadə olunur. Bu, dil strukturlarının funksional yükü və koqnitiv məhdudiyyətlərə uyğunlaşması kontekstində araşdırılmasına imkan verir.

MÜZAKİRƏ

İkoniklik çoxqatlı bir fenomendir və müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, xronoloji ikoniklik hadisələrin zaman ardıcılığı söz sırası ilə əks olunduqda yaranır. Bundan əlavə, nəticədən əvvəl səbəb-nəticə əlaqələrinin ifadəsi ilə xarakterizə olunan səbəb-nəticə ikonikliyi, xüsusən də SOV dillərində daha aydın şəkildə müşahidə olunur. Eyni zamanda, daha mürəkkəb konseptual strukturları daha

geniş və daha mürəkkəb linqvistik vasitələrlə ifadə etmək mürəkkəb ikoniklik hesab olunur. Bu prinsip idrak baxımından insan beyninin hadisələrin strukturunu yenidən təşkil etmək ehtiyacını minimuma endirməsi və bununla da informasiya emalı yükünü azaltması fikri ilə izah olunur.

Zeynep Korkmaz türk dillərində söz sırasını araşdırarkən qeyd edir ki, bu prinsip xüsusilə aqqlütinativ dillərdə daha aydın şəkildə özünü göstərir. Onun yanaşmasına görə, türk təfəkkür modelində hərəkət, yəni feil, nəticə funksiyası daşıyır; bu səbəbdən isə şərt, səbəb və obyekt bildirən komponentlər feildən əvvəl yerləşir (Korkmaz, 2003, s. 71–72).

Dünya dilçiliyində ikoniklik iki əsas alt kateqoriya üzrə təhlil edilir. Birincisi, ardıcılıq ikonikliyi hadisələrin zaman ardıcılığının dilin sintaktik strukturlarında zaman oxu üzrə əks olunması ilə bağlıdır. Bu yanaşmada qeyd olunur ki, söz sırası dil istifadəçilərinin kommunikativ təcrübəsi, tez-tez təkrarlanan istifadə modelləri və kognitiv emal mexanizmləri əsasında formalaşır. Bu baxımdan sintaktik strukturlar təsadüfi xarakter daşımır, əksinə, insanın reallığı necə qavradığını və hadisələri hansı ardıcılıqla təşkil etdiyini əks etdirir. Nəticə etibarilə, dil vahidlərinin düzülüşü danışanın təcrübəsində formalaşmış hadisələrin təbii və məntiqi ardıcılığının dil səviyyəsində ifadəsi kimi çıxış edir (Bybee, 2010). Bu yanaşmaya görə, ardıcılığın pozulması kognitiv emal yükünü artırır, çünki dinləyici hadisələri yenidən zehni olaraq sıralamaq məcburiyyətində qalır.

İkincisi, məsafə ikonikliyi konseptual baxımdan bir-birinə yaxın olan elementlərin dildə də yaxın yerləşməsi prinsipinə əsaslanır. Bu prinsipə görə, semantik və funksional əlaqəsi güclü olan vahidlər sintaktik olaraq daha qısa məsafədə ifadə olunur. C. Heyman bunu “yaxınlıq prinsipi” kimi izah edir: bir element digərinə nə qədər güclü təsir göstərsə (məsələn, təyin və isim münasibətində olduğu kimi), onların sintaktik yaxınlığı da bir o qədər artır (Haiman, 1985, p.67).

Söz sırasının tənzimlənməsində ikinci mühüm qlobal prinsip Praqa Dilçilik Məktəbi tərəfindən formalaşdırılmış və Vilém Mathesiusin ideyalarına əsaslanan, müasir kognitiv dilçilikdə isə “aktual üzvlənmə” adı ilə tanınan nəzəri yanaşmadır. Bu konsepsiya söz sırasını kommunikativ dinamizm prinsipi çərçivəsində şərh edərək, cümlə daxilində informasiya paylanması funksional xarakter daşdığını vurğulayır.

Kognitiv psixologiyanın nəticələrinə görə, insan yaddaşı yeni informasiyanı mövcud bilik bazası üzərində qurmaq prinsipi ilə işləyir. Bu səbəbdən bir çox dünya dillərində neytral cümlə quruluşu tema → rema modeli əsasında təşkil olunur. U. Çeyf bu prosesi şüurun informasiyanı “məlumdan naməluma doğru hərəkəti” kimi xarakterizə edir (Chafe, 1976, s. 31).

Dilçilik ənənəsində rheme termini semantik predikatı, theme termini isə semantik subyekti ifadə etmək üçün istifadə olunur.

İ. İ. Kovtunova "Müasir rus dili. Söz sırası və cümlənin aktual bölgüsü" əsərində aktual bölgünü müəyyən edir. Tema və remaya bölünmə aktual bölgü adlanır, çünki bu bölgü danışan və ya yazıçı üçün müəyyən bir kontekstdə və ya müəyyən bir konkret vəziyyətdə aktual və vacibdir (Шевякова, 1976, c.45).

Dilçilikdə bu yerdəyişmə nitqdə "vurğu dəyişiklikləri" kimi izah olunur və söz sırasındakı dəyişiklik dinləyicidə sonradan nə deyiləcəyi ilə bağlı "gözləmələr" yaradır. F. Veysəlli hesab edir ki, feil cümlənin əsas hissəsidir və həm özündən əvvəl, həm də özündən sonra digər sözləri birləşdirə bilər. Feillərin obyektləri birləşdirmək qabiliyyəti onların "valentliyindən" asılıdır. Məsələn, hadisələri təsvir edən feillərin hər iki tərəfində obyektlər ola bilər. Alim vurğulayır ki, cümlədəki ilk sözün seçimi həm xarici, həm də daxili linqvistik amillərlə müəyyən edilir (Veysəlli, 2011, s. 313, 314). Leonard Talmy tərəfindən Gestalt psixologiyasına əsaslanaraq irəli sürülən "fiqur və fon" modeli söz sırasını məkan münasibətləri və diqqətin yönəlməsi prizmasından şərh edir. Bu yanaşmaya görə, cümlə strukturu dinləyicinin diqqətinin hansı element üzərinə yönəldiyini göstərən koqnitiv göstərici kimi çıxış edir. İdrak prosesində reallıq iki əsas komponentə ayrılır: fiqur (trajektor) diqqət mərkəzində olan, daha dinamik və nisbətən kiçik obyektədir. Fon (orientir) isə daha sabit, geniş məkan konteksti yaradan və fiqurun yerləşdiyi mühitdir. Talmy-nin fikrincə, insan idrakına xas universal prinsipə əsasən, qavrayışda adətən kiçik və hərəkətli obyekt daha böyük və sabit obyektə nisbətdə müəyyən edilir, əks istiqamət isə daha az təbii qəbul olunur (Talmy, 2000, s. 315).

Bununla belə, bədii üslub və ya pragmatik vurğulama məqsədi ilə bu cür struktural çevrilmələrdən istifadə mümkündür. Elena Kubryakova bu hadisəni "diqqətin fokuslanması" kimi izah edərək qeyd edir ki, söz sırasının dəyişdirilməsi nəticəsində fon funksiyasını yerinə yetirən element kommunikativ baxımdan fiqur səviyyəsinə yüksəldilə bilər (Кубрякова, 2014, c. 92).

Bu prinsiplərə əlavə olaraq, müasir tədqiqatlar söz sırasının formalaşmasına təsir edən bir sıra əlavə koqnitiv mexanizmləri də müəyyənləşdirir. Xüsusilə Richard Futrell və həmkarlarının araşdırmalarında ön plana çıxan asılılıq məsafəsinin minimallaşdırılması prinsipi göstərir ki, dillər sintaktik baxımdan bir-biri ilə əlaqəli elementlər arasındakı məsafəni mümkün qədər azaltmağa meyllidir. Bu tendensiya nəticə etibarilə işçi yaddaş üzərində düşən koqnitiv yükün azalmasına xidmət edir.

NƏTİCƏLƏR

Müasir koqnitiv dilçilik çərçivəsində söz sırası sözlərin mexaniki düzülüşü kimi deyil, çoxölçülü zehni strukturların birölçülü nitq ardıcılığına çevrilməsinin mürəkkəb prosesi, yəni xəttiləşmə problemi kimi başa düşülür. Dillərin böyük müxtəlifliyinə baxmayaraq, sintaksisi formalaşdıran fundamental idrak mexanizmləri universaldır. Bu universallıq insan beyninin informasiyanı emal etmək və ötürmək üçün orta q bioloji və psixoloji strategiyalarına əsaslanır.

Söz sırası dil istifadəçilərinin kommunikativ təcrübəsi, tez-tez təkrarlanan istifadə modelləri və koqnitiv emal mexanizmləri əsasında formalaşır. Bu baxımdan sintaktik strukturlar təsadüfi deyil, əksinə, insanın reallığı necə qavradığını və hadisələri necə ardıcılıqla təşkil etdiyini əks etdirir. Nəticə etibarilə, dil vahidlərinin düzülüşü danışanın təcrübəsində mövcud olan hadisələrin təbii və məntiqi ardıcılığının dil səviyyəsində ifadəsi kimi çıxış edir (Bybee, 2010).

A.E.Kibrik, rus dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndəsi, bu fenomeni “sintaktik motivasiya” adlandırır. Onun fikrinə əsasən, dil strukturu xaosdan yaranmır, o, reallığın zaman və məkan parametrlərini kopyalayır (Ки́брик, 2003, с. 48).

Bütün bu prinsiplər reallığın ikonik modelləşdirilməsi, informasiya emalının optimallaşdırılması, diqqətin idarə edilməsi və idrak yükünün minimuma endirilməsi daxil olmaqla daha ümumi idrak strategiyalarına endirilə bilər. Beləliklə, söz sırası effektiv ünsiyyəti təmin edən bir neçə universal mexanizmin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bybee, J. (2010). *Language, Usage and Cognition*. Cambridge University Press.
2. Chafe, W. (1976). *Givenness, Contrastiveness, Definiteness, Subjects, Topics and Point of View // Subject and Topic* (ed. C.N. Li). New York: Academic Press, pp. 25-55.
3. Haiman, J. (1985). *Iconicity in Syntax*. Amsterdam: John Benjamins, 402 p.
4. Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri* (Şekil Bilgisi). Ankara: TDK Yayınları, 1224 s.
5. Talmy, L. (2000). *Toward a Cognitive Semantics. Vol. I: Concept Structuring Systems*. Cambridge: MIT Press, 576 p.
6. Veysəlli, F.Y. (2011). *German dilçiliyinə giriş*. Bakı: Təhsil, 308 s.
7. Ки́брик, А.Е. (2003). *Константы и переменные языка*. Санкт-Петербург: Алетейя, 720 с.
8. Кубрякова, Е.С. (2004). *Язык и знание: На пути получения знаний о языке*. Москва: Языки славянской культуры, 560 с.
9. Шевакова В. Е. (1976). *Актуальное членение предложения*. М. : Наука

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ ADİL QASIMLININ YARADICILIQ ÖRNƏKLƏRİ ƏSASINDA

Language-Style Characteristics in Nakhchivan Literary Environment Based on the Creative Examples of Adil Qasimli

AYSU RƏSULZADƏ

Aysu Rasulzade

aysuresulzade@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0006-5812-178X>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi Adil Qasımlının dil-üslub xüsusiyyətləri araşdırılır. Şair 1960-cı illərin ədəbi nəslinə daxil olmuş, "Pıçıltılar" adlı ilk kitabı ilə tanınmışdır. Sonrakı illərdə çap olunan kitabları, poemaları və pyesləri oxucu və tamaşaçılar tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır. Onun poeziyasında sevgi mövzusu, xalq danışq üslubuna üstünlük verməsi, canlı ifadələrdən istifadə etməsi diqqəti cəlb edir. Şair "korun-korun tüstülənmək", "buğur-buğur alovlanmaq" kimi xalq ifadələrini poetik dilə gətirmiş, yeni söz və ifadələr yaratmaqla dilimizi zənginləşdirmişdir. Alqış və qarğışların, folklor elementlərinin poetik dilə daxil edilməsi onun üslubunun seçkin cəhətlərindəndir. Adil Qasımlı həm də sərbəst şeir nümunələri ilə dərin mənalar ifadə etmiş, oxucunu düşündürən poetik məna yaratmışdır. Nəticədə, o, Naxçıvan ədəbi mühitinin dil-üslub keyfiyyətlərini qoruyan və Azərbaycan ədəbi dilinə yeni ifadələr bəxş edən sənətkar kimi təqdim olunur.

Açar sözlər: *Dil, üslub, söz, ifadə, ədəbi mühit, poeziya, şeir, şair.*

ABSTRACT

The article examines the stylistic and linguistic features of Adil Qasimli, a prominent figure of the Nakhchivan literary environment. As part of the 1960s literary generation, he gained recognition with his first book *Whispers* and later works, including poems and plays, which were warmly received by readers and audiences. His poetry is distinguished by love themes, the use of colloquial expressions, and vivid imagery. Qasimli incorporated folk phrases such as "smoldering smoke" and "flaming bursts" into poetic language, while also creating new words and expressions that enriched Azerbaijani. The inclusion of blessings, curses, and folkloric elements further shaped his unique style. He also produced notable examples of free verse, embedding deep meanings that provoke reflection. Ultimately, Adil Qasimli is portrayed as a poet who preserved the stylistic qualities of the Nakhchivan literary tradition while contributing new expressions to the Azerbaijani literary language.

Keywords: *Language, style, word, expression, literary environment, poetry, poem, poet.*

Naxçıvan ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbi mühitinin bir qolu kimi olduqca maraqlı dil-üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. Dil-üslub xüsusiyyətlərini poetik yaradıcılığında düzgün şəkildə ifadə edən, Naxçıvan ədəbi mühitində öz sözünü demiş şairlərindən biri Adil Qasımlıdır. O, özünə məxsus seçilən poetik dil örnəkləri ilə fərqlənən şairlərdəndir.

Gənclik mərhələsi sənət adamları üçün böyük yüksəliş və inkişaf dövrü kimi səciyyələnən ötən əsrin 60-cı illərinə aid edilir, yeni ruhlu şeirləri ilə tanınmış qələm ustalarının diqqətini cəlb edən, ustad şair Adil Qasımlı müasir poeziyamızda əsərlərinin bədii-fəlsəfi yükü və özünün orijinal deyim tərzilə fərqlənib. Müasir poeziyamızda öz poetik səsi, orijinal deyim tərzilə fərqlənən Adil Qasımlı ədəbiyyatımızın 60-cı illər ədəbi nəslində öz sözünü demiş şairlərdəndir. Şeirləri ilə

daimi olaraq respublika qəzet və jurnallarında öz çıxışlarını edən şairin "Pıçıltılar" adlı ilk kitabı 1969-cu ildə işıq üzünə çıxıb. Hələ ilk poetik nümunələrindən oxucu və ədəbi tənqidin nəzər-diqqətini öz üzərinə çəkən şairin sonrakı illərdə çap edilən "Biz görüşəndə", "Dağlar, qalalar, babalar", "Sənə dönərəm" kitablarını, Azərbaycan radiosunda dinləyicilərə təqdim edilən "Cəsarət" və "Yaşıl obanın nağılları" poemalarını, C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram teatrında müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulan "Aylı gecənin qaranlığında" pyesini oxucular, dinləyici və tamaşaçıların böyük məhəbbətinə səbəb olmuşdur (4, s.105).

Naxçıvan dramaturgiyası və poeziyası özündə yerli mədəniyyət və tarixi əvəzləmələrini əks etdirməklə, yerli motivlərə vurğu edir. Bu, bölgənin ənənələri, tarixi və ya coğrafiyası poeziya və dramaturgiyanın inkişafında xüsusi təsir edir. Adil Qasımlı da Naxçıvanın təbii cəhətləri, tarixi və mədəni öyrənilmişlikləri və insanların həyat tərzini öz əsərlərində daim təsvir etməyə çalışmışdır (5, s.216).

Adil Qasımlının poeziyasındakı sevgi şeirləri dil-üslub keyfiyyətləri baxımından digər əsərlərdən öndə durur. Təsadüfi deyil ki, şairin yazdığı kitablarından birinin adı məhz: "Salam, sevgi!" adındadır. Şairin dilində belə formada olan poetik bənzətmələr üstünlük təşkil edir. Sözü poetik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqda köməyini əsirgəməyən şair bu prosesdə ona yeni-yeni rənglər verir, məna dərinliklərini üzə çıxardır. Bu anlamda, prof. M.Məmmədovun fikirləri zehnimizə gəlir: "Əsərlərində canlı danışq dilinə üstünlük verən Adil Qasımovun dilimizin yeni poetik sözlərlə zənginləşdirilməsinə meyli də diqqəti cəlb edir." Ümumiyyətlə, poeziyanın əsas qaynağı düşüncələrin obrazlı şəkildə təqdim edilməsi, yeni məna və məcazların işlənməsi, tərənnüm, fikirlərin müxtəlif formada olan söz və ifadələrlə təzahürüdür ki, bunların hamısına Adil Qasımlının dil-üslub xüsusiyyətlərində rast gəlinir. Akademik İsa Həbibbəyli də öz tədqiqatlarında Adil Qasımlı yaradıcılığında bəhs etmiş, şairin poetik sözə münasibəti onun diqqətində olmuşdur. İsa Həbibbəyli qeyd edirdi ki, "Adil Qasımovun daxili monoloq kimi fərqlənən şeirləri onun fərdi üslubunun qabarıq cəhətlərindən biri idi. Bu tip şeirlər bir qəlbin cismani hisslərlə əhatələndiyi nəğməsinin təsirlərini özündə əks etdirir. Şair təkcə sözləri özünəməxsus tərzdə işlədərək mirvari kimi sapa düzmür, o həm də dilimizi poetik səslənən yeni sözlərlə ifadə edir və daha da zənginləşdirir" (2, s. 10).

Qeyd edək ki, Adil Qasımlının poetik dilində seçkin cəhətlərdən biri də onun xalq danışq üslubunu üstün tutmasıdır. Məhz bu üslub şairin hisslərinin və düşüncələrinin xalq müdrikliyindən qidalanmasına geniş imkanlar yaradır. Şairin şeirlərinə diqqət yetirsək onun dilində "korun-korun tüstülənmək", "buğur-buğur alovlanmaq" kimi xalq ifadələrinin maraqlı üslub imkanlarına rast gələrik. Ümumilikdə isə, şairin fikir və düşüncələrinin parlaqlığı, genişliyi və təsir gücü öz

potensialını milli dildən alır. Aşağıdakı şeirə diqqət edək:

Demə dayan, bu dumandı, qar, sudu,
Bu, nə həvəs, nə də adi arzudu.
Bu yol mənim alnımdakı yazıdı,
Gedəsiyəm, dönəmmərəm bu yoldan (1, s. 41).

Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələrindən olan Hüseyn Razi yazırdı ki, "Mən yazı-pozu adamı kimi Adilin yaradıcılığındakı uğurları onun qəlbində şeirə, poeziyaya olan sevgilə, duyğularla bağlayıram. O, necə düşünürsə, ürəyi necə hökm edirsə, elə də yazır, sözlərini sadə və səmimi bir dillə, sakit tərzdə, kövrəkliklə deyir. Bundan əlavə H.Razi qeyd edir ki, Adil Qasımlı elə bir şəxsiyyətdir ki, o, ucalmaq naminə kimlərsə kölgəsinə sığınmadan, öz istedadına, öz qəlbinin hərarətinə arxalanaraq irəliləyib addımlar atırdı" (2, s. 9). Qeyd olunan fikir ona əsas verir ki, şairin qürurla dedikləri, ifadələri, alqışları, qarğışları, gileyləri – demək olar ki, poeziyasında əks olunan hər şey könül hərarətindən qopub gəlir. Bu baxımdan aşağıda şairin özünəxas təvazökarlıq örnəyi olan misraları qeyd olunmuşdur:

Daim gileyliyəm, gileyliyəm ki,
Sinəmdə cücərən söz güllənməyib,
Şərim zəmi-zəmi sünbüllənməyib.
Quru bir çubuqdur əlimdə qələm,
Hələ kimliyimi deyə bilmərəm (1, s.21).

Qədim tarixi deyimlərdən olan alqışlar (dualar) və qarğışlar (bəddualar) ədəbi-bədii dilin bəzəyidir. Bir sıra folklor örnəklərində, həmçinin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında həmin ifadələrin kamil örnəkləri ilə qarşılaşmamaq qeyri-mümkündür. Yazılı ədəbi dilimizdə nəzər saldıqda görünür ki, alqış və qarğışların müəyyən qədər yeri və rolu vardır.

Adil Qasımlı poeziyanın işığında yeni ifadələrin yaranmasına və formalaşmasına da səbəb olmuşdur. Çünki onun qələminə xas olan məhəbbət imtahanı, ailə imtahanı, övlad imtahanı, kişilik imtahanı, şeytan küləyi, yalan qusmaq, yalan dərzləri, və s. kimi ifadələr uğurlu dil-üslub faktorlarından hesab olunur.

Nəticə etibarı ilə qeyd etmək lazımdır ki, Adil Qasımlı dil-üslub xüsusiyyətləri ilə onu tanıtdıran, ona şöhrət qazandıran, imzasını bəlli edən müxtəlif cığırardan keçib böyük yollara qovuşan şairlərdən biridir. Onun əsərlərindən öz nəfəsi duyulur, öz səsi gəlir, öz fikirləri ifadə olunur. Şair şeirlərində təbiəti də tərənnüm edirki, burada da bir çox məqamlara toxunur. O, ağaclara "torpağın günəşə uzanan əlləri" deyir və onları "günəş dəliləri" adlandırır:

Xoşum gəlir ağaclardan –
Torpağın günəşə uzanan əllərindən.

Vallah, yaman xoşum gəlir
Bu günəş "dəlilərindən" .
Yarpaq-yarpaq
Böyüyə-böyüyə, uzana-uzana
Yetmək istəyirlər arzularına (1, s. 39).

Məhz qeyd olunan şeir nümunəsi Adil Qasımlının sərbəst şeir örnəklərindən biri kimi götürülür. Şair bu tip şeirində dərin mənalar qoyaraq insanlara müxtəlif fikirlər çatdırır. Yəni burada əsas işi mənalar görür. Ümumiyyətlə, o qeyd edir ki, poeziyada əgər insanı düşündürən bir şey yoxdursa, məna güclü və dərin deyilsə, sərbəst şeir heç bir halda uğur qazana bilməz. Bu baxımdan, Şairin sözügedən şeir nümunəsi xarakterikdir. Burada şair ağaclardan danışanda insanları düşünərək, onları inam hissini itirməməyə çağırır. Beləliklə, dil və üslub keyfiyyətlərində poetik ləyaqəti qoruyan Adil Qasımlı Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olmaqla yanaşı ədəbi dilimizin yeni ifadələrlə zənginləşməsinə töhfə verən sənətkarlardandır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qasımlı A. Salam, sevgi. Bakı, Oğuz eli, 2009, 360 s.
2. Müəllif haqqında deyilənlərdən / Qasımlı A. Salam, sevgi. Bakı, Oğuz eli, 2009, s. 8-10
3. Səfərov M. Bədii əsər və xalq hikməti / Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s. 59-65.
4. "XX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti" Respublika elmi konfransının materialları. Naxçıvan, 2020.
5. Axundov A., Vəliyev S. Naxçıvan ədəbi mühiti. Bakı, Nurlan, 2008, 216 s.

İLQAR FƏHMİNİN “ÇƏNLİBEL TÜLKÜSÜ” VƏ “QARĞA YUVASI” ROMANLARINDA BİPOLYAR ŞƏXSİYYƏT KONSEPSİYASININ DİL- DİSKURS TƏHLİLİ

*Language-Discourse Analysis of the Concept of Bipolar Personality in Ilgar Fehmi's
Novels "Çanlıbel Fox" and "Crow's Nest"*

ƏLİ HƏŞİMOV

Ali Hashimov

elihasimov@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0005-7069-9202>

NİCAT YAQUBOV

nicatyaqubov@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0001-4399-9630>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

ABSTRACT

Məqalədə müasir Azərbaycan nəsrində tarixi mövzuların işlənməsi kollektiv yaddaşın bədii rekonstruksiyası və milli identikliyin qorunması mexanizmi kimi dəyərləndirilir. İlqar Fəhminin “Çənlibel tülküsi” layihəsinə daxil olan romanları postmodern təhkiyə strategiyaları ilə “Koroğlu” dastanını dekonstruksiya edir. Burada qəhrəman obrazları ikqütblü (bipolyar) model əsasında qurulur: Koroğlu – ideal qəhrəman arxetipi, Keçəl Həməzə isə trikster/kələkbaz obrazı kimi təqdim olunur. Bu ikiliyin qarşıdurması mətnin arxetipik yaddaş qatını işə salır, oxucuya qəhrəmanı həm ideal, həm də sınaqdan keçən şəxsiyyət kimi görmək imkanı verir. Keçəl Həməzə yalnız mənfi tip deyil, sistemin boşluqlarını yoxlayan, təhlükəni görən və kollektiv mədəniyyətin özünüqoruma mexanizmini təmsil edən obrazdır. Beləliklə, bipolyar model Koroğlunu etik mərkəz, Keçəl Həməzəni isə xaosla təması tənzimləyən mexanizm kimi təqdim edir.

Açar sözlər: *Dil, üslub, söz, ifadə, ədəbi mühit.*

The article discusses how historical themes in modern Azerbaijani prose function not merely as narratives of the past but as mechanisms of collective memory and national identity. Ilgar Fehmi's *Çanlıbel Fox* project reinterprets the canonical *Koroglu* epic through postmodern narrative strategies. His novels construct characters within a bipolar model: Koroglu embodies the heroic archetype and ideal self, while Kechal Hamza represents the trickster figure, symbolizing shadow, deception, and testing mechanisms. This duality activates the archetypal memory layer, allowing readers to perceive Koroglu both as an ideal hero and as a figure undergoing trials. Kechal Hamza is not simply a negative type but a systemic tester who identifies vulnerabilities and reflects cultural self-preservation. Thus, the bipolar model positions Koroglu as the ethical center and Kechal Hamza as the mechanism regulating contact with chaos, enriching the narrative with psychological and mythopoetic depth.

Keywords: *Language, style, word, expression, literary environment.*

Giriş

Müasir Azərbaycan nəsrində tarixi mövzuların işlənməsi təkcə “keçmiş danışmaq” funksiyası daşımır, çox vaxt tarixi material kollektiv yaddaşın bədii rekonstruksiyası, milli identikliyin “yaddaş mexanizmi” kimi çıxış edir. Bu kontekstdə İlqar Fəhminin “Çənlibel tülküsi” layihəsinə daxil olan romanları postmodern təhkiyə strategiyaları ilə yenidən qurulur və oxucunu kanonik “Koroğlu” modelinə fərqli rakursdan qaytarır. Elnarə Qaragözovanın “Postmodern təhkiyədə dərviş...” (Qaragözova, 2024) məqaləsində trilogiyanın “Koroğlu” dastanının dekonstruksiya

olunmuş variantı kimi dəyərləndirilməsi, postmodern təhkiyənin “mif-folklor-irfan” üçbucağından keçirilməsi fikri bu mətnlərin təməl poetik niyyətini aydınlaşdırır.

Bu məqalənin əsas ideyası belə formalaşdırılır: İlqar Fəhminin “Çənlibel tülkü” və “Qarğa yuvası” romanlarında qəhrəman obrazları ikqütblü (bipolyar) şəxsiyyət modeli şəklində qurulur. Burada “bipolyar” termini klinik tibbi mənada yox, ədəbi-psixoloji konsepsiya kimi, yəni şəxsiyyətin iki zidd qütb arasında gərginlikdə formalaşması anlamında işlədilir. Bu modelin ən məhsuldar açarı isə eposdan gələn iki arxetipin münasibətidir: 1. Koroğlu- qəhrəmanlıq etalonu (ideal “Mən”-in simvolu); 2. Keçəl Həmzə- trikster/kələkbaz modeli (kölgə, hiylə, maskalanma, sınaq mexanizmi). Bu ikiliyin bədii transformasiyası mətnin “arxetipik yaddaş” qatını işə salır: oxucu Koroğlunu təkcə romantik qəhrəman kimi yox, həm də “sınaqdan keçən” şəxsiyyət kimi görür. Keçəl Həmzə isə sadəcə mənfi tip deyil, sistemin özünü yoxlayan, təhlükəni görən, “gizli mexanizm” rolunu oynayan qütbə çevrilir.

Təhlil. Ədəbi psixologiyada şəxsiyyət çox vaxt vahid, yekcins bir “mən” kimi deyil, alternativ rolların, maskaların, əxlaqi dilemmələrin toqquşması kimi verilir. Bu baxımdan ikqütblü model (bipolyarlıq) klassik mifopoetik qarşıdurmaların müasir ifadəsidir: Kosmos–Xaos, işıq–qaranlıq, qanun–pozuntu, mərkəz–kənar. Bu ikqütblü modelin psixoanalitik çərçivədə ən işlək izahı arxetipik qarşıdurma ilə bağlıdır. Çünki, qəhrəman arxetipi sosial-etik ideali təmsil etdiyi kimi, onun “kölgə” qütbu də şəxsiyyətin ayrılmaz parçası olur. Ədəbi mətnlərdə bu kölgə bəzən qəhrəmanın içindədir, bəzən isə ayrıca obrazda təcəssüm etdirilir. İlqar Fəhmidə bu kölgənin ayrıca obraz kimi rəmzləşdirilməsi xüsusilə nəzərə çarpır. Keçəl Həmzə “Koroğlunun içindəki kölgə”nin mətn səviyyəsində ayrılmış forması kimi dərk olunur çağdaş poetik təfəkkürdə. Belə yanaşma, “bipolyarlıq”ı “iki fərqli insan” stereotipinə çevirmir. Məhz buna görə bu “bipolyar model” İlqar Fəhminin “yarım-tarixi dedektiv” adlandırılan təhkiyə planında daha rahat işləyir, çünki dedektiv süjet öz mahiyyəti ilə açıq görünən realılıqla gizli plan arasında gediş-gəliş təzahürüdür. Çünki, E.Qaragözova da trilogiyanı “yarım-tarixi dedektiv” kimi təqdim edir, mətnin eposun dekonstruksiyası əsasında qurulduğunu vurğulayır.

İ.Fəhminin Çənlibel seriyalı trilogiyasında ikqütblü modelin birinci qütbu olan “Koroğluluq” Azərbaycan epik yaddaşının göstərilən mərkəzi qəhrəman modelidir. “Koroğlu” dastanının akademik nəşrində (Koroğlu, 2005, s. 7) girişdə dastanın xalq qəhrəmanlığı, vətənpərvərlik, humanizm, dostluq, qardaşlıq kimi keyfiyyətləri parlaq bədii şəkildə ifadə etdiyi vurğulanır. Bu vurğu təsadüfi deyil: epos “milli ideal”ı qoruyan yaddaş mexanizmi kimi çalışır. Ümumtürk mifopoetik düşüncəsindən gələn Koroğlunun epik funksiyası iki səviyyədədir: 1. Etalonlaşdırma-Koroğlu mərkəzi qəhrəmandır; onun davranışı normaya çevrilir; 2. Birləşdirici mərkəz- Çənlibel

məkanı, dəlilə, “biz” hissi Koroğlu etalonu ətrafında qurulur. Yəni, kollektiv şüur öz “ideal Mən”ini epos içində saxlayır. İctimai travmaların, siyasi-mədəni sarsıntıların fonunda “Koroğluluq” ideyası yaddaşda “möhkəm qaya” kimi qalır. Amma eposun öz içində də Koroğluluq bəzən “təmiz və sadə” deyil, sadəcə Koroğlunu görmək istədiyimiz şəkildə bizə təqdim edir, desək, yanılmırıq. Koroğlunun müxtəlif qollarda libasdəyişmə, gizli gediş, taktikaları vardır, ilxıcı paltarı geyinərək düşmənin yanına getməsi qollarda əksini tapır. Bu detal deyir ki, “Koroğluluq” etalonunun “alt yaddaşında” yalnız açıq igidlik yox, həm də situativ strategiya mövcuddur. Bu, qəhrəmanı daha real və psixoloji cəhətdən dayanıqlı edir.

İkqütblü modelin ikinci qütbü olan “Keçəl Həməzəlik” eposun ən məhsuldar “kölgə mexanizmi”dir. Burada Keçəl Həməzə yalnız mənfi tip deyil, sistemin boşluqlarını görə və sınaqdan keçirən triksterdir. “Koroğlunun Toqat səfəri” qolunda Keçəl Həməzənin Qıratı qaçırmmaq üçün Çənlibelə gəlməsi, əvvəl “yazıq adam”, sonra “ilxıcı” libasına girməsi, Koroğlunun mərhəmətini qazanması, özünü “üzüylə və zirək buyruq qulu” kimi göstərməsi, “ilxıcı rolunu məharətlə oynayıb Düratı qaçırmğa nail olması”, hətta “dəyirmançı donuna” girib yenidən aldatması triksterik davranış modelidir. “Koroğlu ilə Keçəl Həməzə arasında oxşarlıq” mülahizəsinə akademik Muxtar Kazımoğlu da “kələkbazlıq” müstəvisindən yanaşır. Detallar ikqütblü şəxsiyyət modelinin ən kəskin düyününü açır: “kölgə (kələkbazlıq) yalnız Keçəl Həməzənin “şəxsiyyəti” deyil, epos sisteminin bütövlüyü üçün zəruri funksiyadır, hətta müəyyən hallarda qəhrəman modelinə yaxınlaşa bilər. 2025-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” toplusunda trikster konsepsiyası haqqındakı mülahizələr Keçəl obrazını “hiyləgərlik, ağıllılıq, çoxbilmişlik” nümayiş etdirməklə “ən uğurlu triksterlərdən” sayır. Daha maraqlısı budur ki, eposda Keçəl Həməzənin ambivalent davranışı- məqsədinə çatmaq üçün dondan-dona girməsi, aldatmağa çalışması müqabilində qolun sonunda verdiyi sözə əməl edir” (Tədqiqlər, 2025, s. 112). Və həmin topluda Keçəl Həməzəlik “sistem” mahiyyətindədir: “Keçəl Həməzə semantemi etnik-mədəni sistemin özünüqoruma mexanizmlərinin təşəkkülü və təkmilləşməsinin aprobasiya, sınaq mexanizmidir...” (Tədqiqlər, 2025, s. 112). Burada Keçəl Həməzə artıq sadəcə “kələkbaz” deyil, kollektiv mədəniyyətin təsəvvir olunmuş halıdır. Beləliklə, epos səviyyəsində “bipolyar model”in bir qütbü etik mərkəz olan Koroğlu, digər qütbü isə sistemin “xaosla təması”nı tənzimləyən mexanizm olan Keçəl Həməzədir.

Dastan poetikasından çıxış edərək bipolyarlıq konsepsiyasının “Koroğlu” mətnlərində təzahür halını müşahidə etdik. İndi isə İlqar Fəhmi bu iki qütbü romanda necə işlədərək “ikqütblü şəxsiyyət konsepsiyası” yaradır sualı ətrafında düşünək. Elnarə Qaragözova trilogiyada eposdan fərqli olaraq Koroğlunun mistik-magik

gücdən məhrum edildiyini, “Qoşabulağın suyunun qüdrətinin” və “Misri qılıncın ildırımından düzəldilməsi” kimi motivlərin “Aşiq Cünunun Koroğlunun təbliği məqsədilə uydurduğu” hekayət kimi yozulduğunu yazır (Qaragözova, 2021). Mətnə psixoloji nəticə belədir ki, Koroğlu ideal qütb kimi qalır, amma artıq “mütləq mifik güc” deyil, qəhrəman insaniləşdirilir, reallıqla üz-üzə buraxılır. İdealın insaniləşdirilməsi isə “bipolyar model”in işə düşməsi üçün zəmin yaradır. Çünki ideal zəifləyəndə sistemin “gizli qolu” -trikster daha görünən olur. Tədqiqatçı həmçinin vurğulayır ki, Koroğlu trilogiyada “tez özündən çıxan, ancaq fiziki gücə güvənən, tədbirsiz bir qəhrəman” (Qaragözova, 2024) statusundadır. Yəni, trilogiyadakı Koroğluda qəhrəmanlıq enerjisi var, amma onun yanında idarəedici strateji ağıl zəifləyir. Belə situasiyada Keçəl Həmzə qütbü məcburi olaraq güclənməlidir. Çünki “tədbirsiz güc” siyasi-tarixi məkanda məğlubiyyət riski doğurur. Ümumiləşdirsək, Koroğlu açıq güc, emosional enerji, etalon mahiyyətində, Keçəl Həmzə gizli güc, informasiya, kəşfiyyat, planlama statusundadır. Beləliklə, romanda “şəxsiyyət” təkcə bir obrazın içində deyil, Çənlibel sisteminin şəxsiyyəti kimi iki qütb arasında bölünür. Bu, kollektiv kimliyin bipolyarlığıdır. Milli yaddaş həm romantik qəhrəmanlıq istəyi ilə yaşayır, həm də tarixi reallığın tələb etdiyi “gizli ağıl” mexanizmini qəbul etməyə məcbur olur.

Bipolyar konsepsiya təkcə Koroğlu–Keçəl Həmzə cütlüyündə deyil, Çənlibelin sosial strukturunda da görünür. E.Qaragözova söyləyir ki, eposda dəlilər “güclü, qorxmaz, ədalətli” təsvir olunsada, trilogiyada onlar “kobud döyüş maşınları” kimi verilmişdir. Psixoloji aspektdən yanaşsaq dəlilər “kollektiv bədən”dir, emosional enerji daşıyıcılarıdır. Onlar “hiyləgər” deyillər, çünki sistemdə hiylə mexanizmi artıq Keçəl Həmzə qütbünə ötürülüb. Yəni roman Çənlibeli iki hissəyə bölür. Trilogiyada simvolik mərkəz mahiyyətli Koroğlu ətrafında güc və sədaqət daşıyıcısı olan dəlilərlə yanaşı gizli ağılı simvolizə edən “Həmzəlik” birləşir. Bu struktur bipolyarlığın “komanda psixologiyası” müstəvisidir. Çünki sistem yaşamaq üçün həm gücə, həm ağla ehtiyac duyur. Koroğlunun “təmiz qəhrəmanlıq etalonu” qalması üçün kölgə elementlərinin bir hissəsi “gizli ağıla” ötürülür. Alt yaddaşdan gələn kələk elementi (ilxıçı qiyafəsi) xatırlasaq eposda Koroğluluğu müəyyənləşdirən detal kimi mövcud idi. Trilogiyada isə trikster əsasən Keçəl Həmzə üzərində qurulur.

Elnarə Qaragözova “Qarğa yuvası”nda dərvişlərin “Səfəvi dövlətinin gizli polis qüvvələri, əks-kəşfiyyatçılar” kimi fəaliyyət göstərməsi, yüsuç təsbehin “gizli kodlaşdırılmış məlumat daşıyıcısı” kimi işləməsini diqqət mərkəzinə çəkir. Bu fakt romanın bipolyar konsepsiyasını daha geniş müstəviyə çıxarır. Yəni, yalnız qəhrəmanların xarakteri deyil, mətndəki mistik simvollar da bipolyarlaşır. İrfani-mistik detallarla real-siyasi funksiyalar qarşılaşdırılır. Bu ikiləşmə həm də

postmodern təhkiyənin “hibridlik” prinsipinə uyğundur. “Postmodern təhkiyədə dərviş...” məqaləsində roman konstruksiyasına “qədim mifik-folklor elementi olan su” ilə yanaşı “real-mistik obraz olan dərviş”in gətirilməsini postmodern təhkiyənin gücünü ortaya qoyur (Qaragözova, 2024). Bipolyar modelin göstəricisi kimi Çənlibel yalnız fiziki məkan deyil, eyni zamanda simvolik-mistik məkan kimi təqdim olunur. Yəni bipolyar məkan -Çənlibel müqəddəs epik məkanla yanaşı real-siyasi məkan mahiyyətindədir.

Nəticə. İlqar Fəhminin “Çənlibel tülküsi” və “Qarğa yuvası” romanlarında bipolyar (ikqütblü) şəxsiyyət konsepsiyası Koroğlu–Keçəl Həməzə ikiliyinin yeni funksional bölüşdürülməsi ilə yaranır. Eposda Koroğlu milli qəhrəmanlıq etalonu, Keçəl Həməzə isə kələkbaz-trikster qütbü kimi çıxış edirsə, romanda bu ikilik daha da sistemləşdirilir. Koroğlu impulsiv güc və etik legitimlik mərkəzi, Keçəl Həməzə isə strateji ağıl, əks-kəşfiyyət, təhlükənin önlənməsi mexanizmi kimi təqdim olunur.

Bu ikqütblü model postmodern təhkiyənin hibrid təbiəti ilə güclənir: mifik elementlər (su, dərviş, mistik simvollar) eyni zamanda real-siyasi funksiyaya (kod, kəşfiyyət, intriqa) bağlanır və beləliklə mətn “iki qatlı” işləyir. İlqar Fəhmi milli yaddaşın qəhrəmanlıq etalonunu dağıtmır, onu daha psixoloji və tarixi dayanıqlı edir. Qəhrəmanlıq artıq “tək rejim” deyil, yaşamaq üçün kölgə qütbü də lazımdır. Folklor tədqiqlərinin Keçəl Həməzə semantemini “özünüqoruma... sınaq mexanizmi” kimi izah etməsi bu konsepsiyanın elmi dayağını təmin edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu. (2017). Dədə Qorqud: elmi-ədəbi toplusu, II(61). Bakı: Elm və təhsil, 206 s.
2. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. (2025). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, 2025(2). Bakı: Elm və təhsil, 231 s.
3. Koroğlu. (2005). Koroğlu (İ. Abbaslı & B. Abdulla, tərtib). Bakı: Lider nəşriyyat, 552 s.
4. Qaragözova, E. (2024, December 3). Postmodern təhkiyədə dərviş: İlqar Fəhminin “Çənlibel tülküsi” trilogiyası. Ədəbiyyat qəzeti. Qaragözova, E. (2021, August 16). Postmodern Azərbaycan nəsrində dekonstruksiya: “Koroğlu” – eposdan romana. 525.az.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV YANAŞMALAR: RƏQƏMSAL MÜHİTDƏ YENİ İMKANLAR VƏ ÇAĞIRIŞLAR

Innovative Approaches in Teaching the Azerbaijan Language: New Opportunities and Challenges in the Digital Environment

KÖNÜL AYDIN

Konul Aydin

Konul-aydin@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1777-5799>

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Institute of Linguistics named after I.

Nasimi of ANAS

Mingachevir State University

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilinin tədrisində ənənəvi və innovativ yanaşmalar müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Qeyd olunur ki, uzun müddət istifadə olunan ənənəvi metodlar əsasən qrammatik qaydaların izahına, mətnlərin tərcüməsinə və mexaniki yaddaşın inkişafına yönəlmişdir. Bu üsullar müəyyən nəzəri biliklər qazandırsa da, öyrənənlərin ünsiyyət və praktik dil bacarıqlarını tam inkişaf etdirmir. Nəticədə tələbələr qrammatikani bilsələr də, real ünsiyyət şəraitində çətinliklərlə qarşılaşırlar. Müasir dövrdə isə təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər innovativ yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Xüsusilə rəqəmsal texnologiyalar, interaktiv vasitələr və tələbəyönümlü metodlar dil tədrisinin keyfiyyətini artırır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, oyunlaşdırma, mətnlərlə iş, dialoqların qurulması və layihə əsaslı öyrənmə kimi üsullar tələbələrin həm motivasiyasını, həm də praktik bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bununla yanaşı, süni intellekt alətlərinin istifadəsi fərdiləşdirilmiş təlim imkanları yaradır və öyrənmə prosesini daha effektiv edir. İnteraktiv təqdimatlar, onlayn tapşırıqlar və rəqəmsal platformalar öyrənməni daha maraqlı və əlçatan edir. Nəticə olaraq, innovativ yanaşmalar Azərbaycan dilinin tədrisində mühüm rol oynayır və öyrənənlərin yaradıcı, müstəqil və kommunikativ bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır. Bununla belə, müəllimlərin texnologiyalardan səmərəli istifadə bacarıqlarının artırılması vacib məsələlərdən biridir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, dil tədrisi, innovativ yanaşmalar, rəqəmsal mühit, təhsil texnologiyaları*

ABSTRACT

The article analyzes traditional and innovative approaches in teaching the Azerbaijani language. It notes that traditional methods, used for many years, mainly focus on explaining grammatical rules, translating texts, and developing mechanical memory. Although these methods help build certain theoretical knowledge, they do not fully support the comprehensive development of learners' language skills. As a result, students may know grammar rules but often struggle to apply them in real communication. In modern times, changes in the education system have made the application of innovative approaches necessary. Digital technologies, interactive tools, and student-centered methods play a key role in improving the quality of language teaching. The integration of information and communication technologies, gamification, text-based activities, dialogue building, and project-based learning enhances both students' motivation and practical skills. Additionally, the use of artificial intelligence tools creates opportunities for personalized learning and makes the educational process more effective. Interactive presentations, online tasks, and digital platforms make learning more engaging and accessible. In conclusion, innovative approaches play a crucial role in teaching the Azerbaijani language by fostering students' creativity, independence, and communication skills. However, improving teachers' ability to effectively use technology remains an important issue.

Keywords: *Azerbaijani language, language teaching, innovative approaches, digital environment, educational technologies.*

Azərbaycan dilinin tədrisində uzun illər ənənəvi metodlar əsas yer tutmuşdur. Bu metodlar əsasən qrammatik qaydaların izahı, mətnlərin tərcüməsi və mexaniki yaddaşın inkişafına yönəlmişdir. Belə yanaşma müəyyən nəzəri biliklərin

formalaşmasına kömək etsə də, tələbələrin dil bacarıqlarının kompleks inkişafını tam təmin etmir. Müasir dövrdə informasiyanın sürətli yayılması və tələbələrin fərqli öyrənmə tələbatlarının artması fonunda bu metodlar öz effektivliyini qismən itirmişdir.

Bundan əlavə, ənənəvi üsullar tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kifayət qədər imkan yaratmır. Nəticədə onlar qrammatik qaydaları bilsələr də, real ünsiyyət şəraitində bu bilikləri tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu isə dilin əsas funksiyası olan kommunikativlik prinsipinin tam reallaşmasına mane olur.

Müasir təhsil sistemində baş verən dəyişikliklər Azərbaycan dilinin tədrisinə də yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı müəllim və tələbələr üçün daha çevik, interaktiv və effektiv öyrənmə mühiti yaratmışdır. Bu baxımdan innovativ metodlar dil tədrisinin keyfiyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Rəqəmsal texnologiyaların dil dərslərinə tətbiqi maraqlı dərslər mühitinin yaradılmasına təminat verir. Bu onların tələbəyönümlü yanaşmaları özündə ehtiva etməsindən qaynaqlanır. Texnoloji infrastrukturun Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində cəmlənməsi innovasiyalara, müsbət dəyişikliklərə istiqamət verir. Təlim mühitlərinin global pedaqoji məqsədi-müvəffəqiyyətli mühitin yaradılması yolu ilə öyrənənin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsidir.[1] Belə ki, innovativ yanaşmaların əsas istiqamətlərindən biri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tədris prosesinə inteqrasiyasıdır. Elektron lövhələr, təqdimat proqramları və müxtəlif rəqəmsal platformalar dərslərin daha maraqlı və vizual şəkildə təqdim olunmasına imkan verir. Bu vasitələr tələbələrin diqqətini dərhal cəlb edir və onların dərslərə aktiv qoşulmasını təmin edir. Digər mühüm yanaşma oyunlaşdırma metodudur. Bu üsulda öyrənmə prosesi oyun elementləri ilə zənginləşdirilir. Məsələn, balların toplanması, yarış elementləri və interaktiv tapşırıqlar tələbələrin motivasiyasını artırır. Belə yanaşma xüsusilə orta məktəblərin aşağı və orta yaş qruplarında daha effektiv nəticələr verir. Bildiyimiz kimi, mətnlərlə iş bu gün dil dərslərində öyrənənlərin təfəkkürünü, onların qaldırılan problemə daha həssas yanaşmasını formalaşdıran üsullardan biridir. Mətnlər kommunikativ yanaşmanı fəallaşdıran innovativ vasitələr sırasında xüsusi yer tutur. Bu vasitə öyrənənlərin dil bacarıqlarını real ünsiyyət şəraitində inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Mətn tərkibindəki sözlərin əvəzetmə metodu konstituentlər üzrə təhlildə mühüm yer tutur. [2] Uğurlu sözün tapılması elektron lüğətlərin – bura əsasən sinonim və izahlı lüğətlər daxildir- vasitəsilə tələbə aktivliyini artırır. Dialogların qurulması, müzakirələrin təşkili və rol oyunları istər tələbələrin, istərsə də şagirdlərin sərbəst danışmaq qabiliyyətini formalaşdırır. Bundan əlavə, layihə əsaslı öyrənmə metodu tələbələrin müstəqil düşünmə və araşdırma bacarıqlarını inkişaf

etdirir. Bu zaman tələbələr müəyyən mövzu üzrə təqdimatlar hazırlayır, tədqiqatlar aparır və nəticələri təqdim edirlər. Bu isə onların həm dil, həm də analitik bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Müasir dövrdə süni intellekt texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqi də yeni imkanlar açır. ChatCPT (Open AI), Claude (Anthropic), Rytr & Sudowrite kimi süni intellekt əsaslı proqramlar öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlara uyğun tapşırıqlar təqdim edə bilir. Bu isə fərdiləşdirilmiş təlimin həyata keçirilməsinə şərait yaradır və öyrənmə prosesini daha effektiv edir.

Azərbaycan dilinin tədrisində müasir auditoriya şəraitinin olması innovativ yanaşmaların uğurla tətbiqinə, öyrədiləcək mövzunun praktik mühitdə səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə, müəllim və tələbələrin rəqəmsal və interaktiv üsullardan istifadə etməsinə, bununla da öyrənmə prosesinin məhsuldarlığına imkan yaradır. Məsələn, dərs prosesində interaktiv təqdimatlardan istifadə olunması mövzunun daha aydın və yadda qalan şəkildə izahına kömək edir. Müəllim müxtəlif vizual materiallar, qısa videolar və sxemlər vasitəsilə dil qaydalarını daha anlaşıqlı formada təqdim edə bilər. Bu isə öyrənənlərin həm eşitmə, həm də görmə yaddaşını eyni anda aktivləşdirir. Digər bir praktik yanaşma onlayn platformalar vasitəsilə tapşırıqların təşkili ilə bağlıdır. Elektron testlər, söz oyunları və interaktiv məşqlər təqdim etmək verilən biliklərin güclü yaddaşa çevrilməsinə kömək edir. Bu tip tapşırıqlar auditoriyadan kənar vaxtda da öyrənmə imkanları yaradır və müstəqil fəaliyyəti stimullaşdırır. Bundan əlavə, layihə əsaslı tapşırıqların verilməsi şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Onlara müəyyən mövzular üzrə kiçik təqdimatlar hazırlamaq, mətnlər tərtib etmək və ya araşdırma aparmaq tapşırıldıqda, öyrənənlər dili praktik şəkildə istifadə etməyə başlayırlar. Bu proses onların həm yazılı, həm də şifahi nitq bacarıqlarını gücləndirir. Müasir texnologiyaların, xüsusilə süni intellekt əsaslı alətlərin tətbiqi də praktik baxımdan böyük imkanlar yaradır. Bu alətlər vasitəsilə fərdi şəkildə tapşırıqların yerinə yetirilməsi, səhvlərini analizi və dərhal geribildirim alınması təmin olunur. Bu isə öyrənmə prosesinin daha məqsədyönlü və effektiv təşkilinə şərait yaradır.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin tədrisində innovativ yanaşmaların tətbiqi müasir təhsil sisteminin əsas tələblərindən biridir. Rəqəmsal texnologiyaların və interaktiv metodların istifadəsi tədris prosesini daha maraqlı, effektiv və tələbəyönümlü edir. Ənənəvi metodlarla müqayisədə innovativ yanaşmalar öyrənənlərin dərslə fəal iştirakını təmin edir, onların müstəqil düşünmə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu isə dilin yalnız nəzəri deyil, eyni zamanda praktik şəkildə mənimsənilməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, rəqəmsal mühitin yaratdığı yeni imkanlarla yanaşı, müəyyən çağırışlar

da mövcuddur. Müəllimlərin texnologiyalardan səmərəli istifadə bacarıqlarının artırılması, uyğun rəqəmsal resursların seçilməsi və tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması bu sahədə əsas məsələlərdəndir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan dilinin tədrisində innovativ yanaşmaların tətbiqi yalnız tədrisin keyfiyyətini yüksəltmir, həm də müasir düşüncəli, kommunikativ və yaradıcı fərdlərin formalaşmasına xidmət edir. Bu istiqamətdə məqsədyönlü və sistemli fəaliyyətin həyata keçirilməsi gələcəkdə daha yüksək nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradacaqdır. Hesab edirəm ki, müəllimlərin innovativ yanaşmalara açıq olması və davamlı şəkildə öz üzərində işləməsi bu sahədə uğurun əsas şərtlərindən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hübətəliyev R. Z. Təhsildə İKT. Bakı-2018, səh. 29.
2. Veysəli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı- 2008, səh.210

ÇAĞDAŞ DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Problems and Prospects of the Development of the Azerbaijan Language in the Modern Period

LEYLA ƏLİYEVƏ

Leyla Aliyeva

leylaaliyeva@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0001-7087-2790>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Çağdaş dövrdə Azərbaycan dilinin inkişaf problemləri və perspektivləri geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Araşdırma zamanı qloballaşma prosesinin, informasiya texnologiyalarının və sosial dəyişikliklərin Azərbaycan dilinə təsiri əsas diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, müasir dövrdə dilin inkişafı ilə yanaşı, onun qarşısında bir sıra problemlə də mövcuddur. Bu problemlərə alınma sözlərin artması, təhsil sisteminə çatışmazlıqlar, terminologiya məsələləri və rəqəmsal mühitdə dilin normalardan kənarda istifadəsi aiddir. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin inkişaf perspektivləri də müəyyən edilmişdir. Dövlət dil siyasətinin gücləndirilməsi, elmdə və təhsildə innovativ yanaşmaların tətbiqi, terminoloji bazanın zənginləşdirilməsi, rəqəmsal mühitdə dilin ədəbi dilin normaları çərçivəsində düzgün istifadəsinin təşviqi və dil mədəniyyətinin təbliği əsas inkişaf istiqamətləri kimi təqdim olunur. Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı dövlət, cəmiyyət və təhsil sisteminin birgə fəaliyyətindən asılıdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, rəqəmsal, təhsildə innovasiya, inkişaf, problemlər.*

ABSTRACT

The article extensively analyzes the problems and prospects of the development of the Azerbaijani language in the modern era. During the research, the main focus was on the impact of the globalization process, information technologies and social changes on the Azerbaijani language. It was determined that in the modern era, along with the development of the language, there are a number of problems facing it. These problems include the increase in borrowed words, shortcomings in the education system, terminology issues and the use of language outside the norms in the digital environment. At the same time, the development prospects of the Azerbaijani language were also determined. Strengthening the state language policy, applying innovative approaches in science and education, enriching the terminological base, promoting the correct use of the language in the digital environment within the norms of the literary language and promoting language culture are presented as the main development directions. The preservation and development of the Azerbaijani language depends on the joint activities of the state, society and the education system.

Keywords: *Azerbaijani language, digital, innovation in education, development, problems.*

Giriş

Azərbaycan dili yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də milli varlığın əsas atributu kimi çıxış edən mürəkkəb ictimai-mədəni fenomendir. Müasir dilçilikdə ana dilinin rolu fərdin sosiallaşması. Milli identikliyin formalaşması və mədəni dəyərlərin ötürülməsi baxımından sistemli şəkildə araşdırılır. Bu kontekstdə Azərbaycan dili həm tarixi yaddaşın daşıyıcısı, həm də müasir cəmiyyətin inkişafını təmin edən əsas vasitələrdən biri kimi dəyərləndirilir.

Dil və kimlik məsələsi akademik ədəbiyyatda xüsusi yer tutur. Görkəmli dilçi Afad Qurbanov filin mahiyyətini izah edərkən onun yalnız ünsiyyət vasitəsi olmadığını, həm də xalqın varlığını şərtləndirən əsas amil olduğunun vurğulayır. Bu

yanaşma göstərir ki, dil fərdi deyil, kollektiv hadisədir.və onun yaşaması cəmiyyətin davamlılığı ilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan dili də bu mənada mənsubiyyətin qorunmasında və nəsillər arasında əlaqənin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dili dövlət dili statusu qazanaraq ictimai həyatın bütün sahələrində geniş tətbiq olunmağa başlanmışdır. Müasir qloballaşma şəraitində isə dilin inkişafı həm yeni fərsətlər. Həm də yeni problemlərlə müşayiət olunur. Bu baxımdan çağdaş dövrdə Azərbaycan dilinin inkişaf problemlərinin araşdırılması və perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi aktualıq tələb edir.

Bu gün cəmiyyətdə aktiv olaraq Azərbaycan dili dövlət idarəçiliyi, təhsil, mətbuat, televiziya və digər sahələrdə geniş istifadə olunur. Latın qrafikalı əlifbaya keçid dilin inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur. Bununla yanaşı, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı Azərbaycan dilinin rəqəmsal mühitdə istifadəsini genişləndirmişdir. Dilin normativ qaydalarına əməl olunması, düzgün yazı və nitq mədəniyyətinin qorunması kimi məsələlər hələ də aktualdır. Xüsusilə sosial şəbəkələrdə dilin qeyri-standart formalarının geniş yayılması diqqət çəkir. Belə ki, bu kimi hallar Azərbaycan dilinə çoxsaylı alınma sözlərin daxil olmasına səbəb olur. İngilis dilindən alınmalar gündəlik ünsiyyətdə və mediada geniş istifadə olunur. Bu hal müəyyən səbəblərdən dilin saflığına mənfi təsir göstərir.

Bu gün dil normalarına riayət edilməməsi əsas problemlərdən biridir. Televiziya, sosial media, reklam mətnlərində tez-tez orfoqrafik və üslub səhvlərinə rast gəlinir. Bu isə cəmiyyətin dil və ünsiyyət mədəniyyətinə mənfi təsir edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu halları tək-cə yuxarıda sadalanan səbəblərdən baş vermir, belə ki, Azərbaycan dilinin tədrisində bəzi metodik çatışmazlıqlar müşahidə olunur. Kurikulum təhsil islahatı tətbiq olunandan sonra Azərbaycan dilinin tədrisində müsbət dəyişikliklər oldu. Diqqət etsək , görərik ki, interaktiv təlim forması ənənəvi təlimin daha modifikasiya olunmuş formasıdır. Yeni təlim üsulları Azərbaycan dili dərslərini daha maraqlı və əyləncəli hala salır. Təəssüf ki, bu yeni təlim metodları lazımı formada tətbiq edilmir. Bu da şagirdlərdə oxu, dinləyib-anlama, yazı və dil qaydaları məzmun xətlərinin mənimsənilməsi zəifləyir. Elm və texnologiyanın sürətli inkişafı dövründə yaşadığımızı nəzərə alsaq, interaktiv təlim metodu şagirdləri bu günün tələblərinə uyğun yetişdirir. Çünki cəmiyyətə yaradıcı, məntiqi və tənqidi düşüncəli gənclər lazımdır.

Azərbaycan dilinin tədrisində müasir texnologiyalar və innovativ metodların tətbiqi vacibdir. Elektron dərslilər, interaktiv platformalar, layihə əsaslı təlim metodları, podcatslar, padletlərin yaradılması və.s kimi vasitələr dil bacarıqlarını daha effektiv inkişaf etdirə bilər.

Elm və texnikanın inkişafı yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Bu

terminlərin Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması bəzən gecikir və ya düzgün həyata keçirilmir. Nəticədə, xarici terminlərin birbaşa istifadəsi geniş yayılır. Bundan başqa, internet və sosial şəbəkələrdə Azərbaycan dilinin qeyri-rəsmi formaları, qısaltmalar və qarışıq yazı üslubları geniş yayılmışdır. Yeni terminlərin Azərbaycan dilində düzgün və sistemli istifadəsi təmin olunmalıdır. Terminologiya komissiyasının fəaliyyəti bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dilində keyfiyyətli rəqəmsal kontentin yaradılması vacibdir. Mobil tətbiqlər, veb-saytlar, sosial media platformalarında düzgün dil istifadəsinin təşviqi dilin inkişafına müsbət təsir göstərə bilər. Kütləvi informasiya vasitələri və ictimai layihələr vasitəsilə düzgün nitq və yazı mədəniyyətinin təbliği gücləndirilməlidir. Bu istiqamətdə maarifləndirici televiziya və ya ictimai proqramların hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dil yalnız qanunlarla deyil, həm də cəmiyyətin münasibəti ilə qorunur. Aşağıdakı istiqamətlər bu baxımdan vacibdir:

- Ailə və məktəbdə düzgün dil vərdislərinin formalaşdırılması
- Medianın dil məsuliyyətinin artırılması
- Gənclər arasında dilə marağın artırılması
- Ədəbi dil normalarının qorunması və təbliği

Çağdaş dövrdə Azərbaycan dili həm inkişafı mərhələsindədir, həm də müxtəlif problemlərlə üz-üzədir. Qloballaşma, texnologiyanın təsiri və sosial dəyişikliklər dilin inkişafına həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Dövlət siyasəti, təhsil sistemi və cəmiyyətin birgə fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan dilinin gələcək inkişafını təmin edə bilər.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan dili milli-mənəvi irsin qoruyucusu, ictimai ünsiyyətin əsas vasitəsi və elmi-ədəbi inkişafın təməl sütunlarından biri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onun qorunması və inkişaf etdirilməsi yalnız dilçilərin deyil, bütün cəmiyyətin ümumi vəzifəsi kimi qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. "Dövlət dili haqqında " Azərbaycan respublikasının Qanunu.
3. Abdullayev, Ə. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı.
4. Əşrəfov, R.Q.(2022) Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı.
5. Əliyev, H. Dil siyasəti və milli ideologiya haqqında çıxışlar. Bakı.
6. Quliyev, Q. Dil və cəmiyyət. Bakı.
7. Qurbanov, A. Ümumi dilçilik. Bakı.
8. Məmmədova, Ü.R. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı.
9. Vəliyev, K. Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi. Bakı.

DİSKURS VƏ TEMPORALLIQ KONSEPTİ

Discourse and the Concept of Temporality

ŞƏMSİNUR ASLANOVA

Shamsinur Aslanova

aslanovashamsinur71@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2394-0137>

Azərbaycan Dillər Universiteti

Azerbaijan University of Languages

XÜLASƏ

Diskursun temporallığı (zamanlılığı) onun xəttliliyindən (linearity) irəli gəlir. Səs bir anlıqdır – o yaranır və dərhal yox olur. Yazı isə bu səsi dondurur və bizə məkan (fəzanı) xatırladan bir sabitlik verir. Müasir dilçiliyin ən böyük xətası dili "yazı" kimi görməkdir. Dili yazı kimi gördükdə, biz zamanı inkar edirik. Biz cümləyə bir bina kimi baxırıq: onun bünövrəsi (mübtədası), divarları (feli) və damı (tamamlığı) var və bunların hamısı eyni anda ordadır. Lakin danışanda mübtədə deyildikdən sonra o artıq keçmişdədir, fel isə hələ gələcəkdədir. Danışan və dinləyən daim "indi"-nin dar çıxırında hərəkət edirlər. Bu prosesdə məna sabit deyil. Dinləyən cümlənin sonunu gözləyərkən hər an öz gözləntisini yeniləyir. Bu, dilin "emergent" (peyda olan) xüsusiyyətidir. Qrammatika danışqdan əvvəl mövcud olan bir şey deyil, danışq prosesində təkrarlanan vərdişlərin yaratdığı müvəqqəti bir nizamdır.

Açar sözlər: *diskursun zamanlılığı, post-strukturalizm, postmodernizm, dil strukturu.*

ABSTRACT

The temporality of discourse arises from its linearity. Sound is momentary—it emerges and immediately disappears. Writing, however, freezes this sound and gives us a sense of stability that resembles space. One of the major mistakes of modern linguistics is to view language as "writing." When language is treated as writing, we deny time. We begin to see a sentence as a building: it has a foundation (subject), walls (verb), and a roof (object), all existing simultaneously. However, in speech, once the subject is uttered, it is already in the past, while the verb still belongs to the future. The speaker and listener constantly move along the narrow path of the present. In this process, meaning is not fixed. While waiting for the end of the sentence, the listener continuously updates their expectations. This is an "emergent" property of language. Grammar is not something that exists prior to speech; rather, it is a temporary order created by repeated habits within the act of speaking.

Keywords: *discursivity of time, post-structuralism, postmodernism, language structure.*

Bu məqalədə biz "post-strukturalizm" və "postmodernizm" terminlərindən bəzən bir-birini əvəz edən mənalarda istifadə edəcəyik. İstifadəçilər arasında bəzi fikir ayrılıqları olsa da, görünən budur ki, ümumiyyətlə post-strukturalizm termini, xüsusi olaraq yüksək dərəcədə ümumi, mücərrəd, məntiqi və a-priori struktura əsaslanan holistik (vahid) paradigmalara reaksiya olaraq ortaya çıxan dil yanaşmalarına aiddir. Digər tərəfdən, "postmodernizm" termini, müasir dünyadakı ünsiyyətin çıxılmaz mürəkkəbliyini və mənəvi qeyri-müəyyənliyini həll etmək üçün müraciət edilə biləcək, Lyotarin "meta-rəvayətlər" (metanarratives) adlandırdığı anlayışlara qarşı daha ümumi bir şübhə (inanmazlıq) münasibətini ifadə edir. Lyotard "rəvayətlərin böhranından" və parçalanmış "çoxsaylı dil oyunlarına" və "yamaqlı institutlara" keçiddən bəhs edir. Marcus və Fischer postmodernist münasibəti belə ümumiləşdirirlər: Bu məqamın əsas xüsusiyyəti, ya spesifik totalizasiya edən

baxışların, ya da tədqiqatın təşkilinin ümumi paradigmatik üslubunun parçalanmış elmi icmalar üzərindəki təsirinin zəifləməsidir. 'Böyük nəzəriyyə' (grand theory) üslublarının nüfuzu, kontekstualizm, problemlilik və mənəvi dərk etmə kimi məsələlərin yaxından nəzərdən keçirilməsi xeyrinə müvəqqəti olaraq dayandırılmış kimi görünür (Hopper, 1988, s. 13). Dilçilik, indiki vəziyyətində, bu böhranı başqa heç bir sahədən daha az əks etdirmir. Əslində, bütün böhranların mərkəzində dilçilik dayanır, çünki bu böhran təmsilçilik (representation) böhranıdır: Dil "təmsil olunmalıdır" və əgər belədirsə, necə? Generativ qrammatika paradigması zehni olaraq təmsil olunan sistem konsepsiyasına o qədər möhkəm bağlıdır ki, postmodernist tənqidlərə qarşı xüsusilə həssasdır. Riçard Rorti "Fəlsəfə və Təbiətin Güzgüsü" əsərində iddia edir ki, epistemologiya — zehni təmsillərin (Mental Representations) öyrənilməsi — universal deyil, konkret bir tarixi və mədəni kontekstdə, 17-ci əsr Avropasında yaranmışdır (Fleischman, 1990, s. 31). Biz burada dil strukturuna dair baxışlarımızı və temporalıq (zamanlılıq) anlayışını nəzərdən keçirmək istəyirik. Dilçilik elminin təməlləri zamanla olan münasibətlərindəki daxili ziddiyyətlər üzərində qurulub. Sossürün sinxron və diaxron dilçilik arasında qoyduğu məşhur fərq buna bariz nümunədir. Sossür üçün sistem (langue) daxilində baş verən hər şey sinxronudur, yəni zaman xaricindədir. Sossürə görə, dilin vəziyyəti bir şahmat oyunundakı vəziyyət kimidir; hər bir gediş yeni bir vəziyyət yaradır, lakin oyunun özü (sistem) həmin anda bütün hissələrin qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir. Diaxroniya isə sadəcə bu vəziyyətlər arasındakı keçiddir. Lakin post-strukturalist yanaşma iddia edir ki, zaman dilin xaricində olan bir faktor deyil, onun daxili mahiyyətidir (de Saussure, 1916, s. 16). Strukturalist və post-strukturalist yanaşmalar arasındakı fərq, ən sadə şəkildə desək, strukturun hansı nöqtədən nəzərdən keçirilməsi ilə bağlıdır. Strukturalist yanaşma mətni tamamlanmış bir obyekt kimi görür, ona "geriyə baxış" edir və onu iyerarxik komponentlərə ayıraraq zamandan kənarlaşdırır (totalizasiya edir). Post-strukturalist təfəkkür isə diskursu (danışığı) zaman daxilində bir "açılış" (unfolding) kimi xarakterizə edir (Hopper, 1990, s. 33). Burada dil strukturunun iki fərqli qavrayışı ortaya çıxır:

- Məkanlaşdırılmış struktur: Dil dondurulmuş, bir xəritə və ya bina kimi vizuallaşdırılmış sabit sistemdir.

- Temporal (Zamani) struktur: Dil hadisədir (occurrence), o, zaman axını daxilində yaranır və yox olur.

Sossürün məşhur şahmat bənzətməsində olduğu kimi, sistem (dil) hər hansı bir anda öz hissələrinin qarşılıqlı münasibətlərindən ibarət olan statik bir kəsikdir. Keçmiş və gələcək bu kəsik üçün əhəmiyyətsizdir. Lakin post-strukturalist nöqtəyi-nəzər bu "zamansız" baxışın özünü sorğulayır (de Saussure, 1916, s. 41). Strukturalist və post-

strukturalist yanaşmalar arasındakı fərqi ən sadə şəkildə belə xarakterizə etmək olar: bu fərq mətni və ya mətndəki strukturu haradan və hansı zaman nöqtəsindən nəzərdən keçirməyimizlə bağlıdır. Strukturalist yanaşma mətni (və ya ümumilikdə dili) "ex post facto" (baş verəndən sonra) nəzərdən keçirir. O, tamamlanmış bir mətni götürür və ona geriye baxaraq (retrospektiv) onu iyerarxik komponentlərə, bölmələrə və alt bölmələrə ayırır. Bu proses mətni "totalizasiya" edir, yəni onu zamanın axışından qopararaq sabit bir obyektə çevirir. Çomski (Chomsky) paradigmasında da cümlənin strukturunun onun tələffüzündən (utterance) əvvəl artıq zehni olaraq mövcud olduğu fərz edilir. Burada "struktur" müvəqqəti bir hadisə deyil, sabit bir formadır. Strukturalistin mətnə baxışı bir növ **"quş baxışı"** (bird's-eye view). O, sanki bir xəritəyə baxırmış kimi mətnin üzərində dayanır, onun bütün hissələrini eyni vaxtda görür və hissələr arasındakı məkani münasibətləri müəyyən edir. Bu baxış tərzində zaman sadəcə strukturun içində hərəkət etdiyi bir fondur, strukturun özü isə zamandan kənar (a-temporal) bir koddur. Buna qarşı olaraq, post-strukturalist təfəkkür diskursu (danışığı/məni) onun zaman daxilində "açılışı" (unfolding) kimi xarakterizə edir. Burada zaman sadəcə bir fon deyil, strukturun qurulduğu əsas müstəvidir. Struktur öncədən tam şəkildə mövcud olan bir "layihə" deyil, nitq prosesi zamanı real vaxt rejimində improvizə olunmuş şəkildə yaranan müvəqqəti (ad hoc) bir reallıqdır. Bu mənada struktur həmişə "yarımçıqdır", o həmişə formalaşma (becoming) halındadır. Derridanın məşhur "différance" (fərqlilik/təxirəsalma) termini də məhz bu temporalılıqla bağlıdır. İşarənin mənası dərhal və tam şəkildə mövcud deyil; o, zaman daxilində digər işarələrlə münasibətdə daim təxirə salınır və yayılır. Strukturalizm və post-strukturalizm arasındakı bu gərginlik əslində yazılı və şifahi dil arasındakı köklü fərqlərin bir təzahürüdür. Müasir dilçilik elmi böyük ölçüdə yazılı mətndən asılıdır. Roy Harris "The Language-Makers" əsərində haqlı olaraq qeyd edir ki, dilçilər çox vaxt şifahi nitqi sanki o "yazının səsləndirilməsiymiş" kimi tədqiq edirlər. Halbuki şifahi nitq tamamilə fərqli bir temporallığa malikdir (Nietzsche, 1887/1956, s. 12). Şifahi nitq "uçuş zamanı" (on the fly) baş verir. Danışan şəxs cümləni bitirməmişdən əvvəl onun sonunun necə olacağını həmişə dəqiq bilmir. Struktur nitq əsnasında, sosial qarşılıqlı təsir (interaksiya) nəticəsində "peyda olur" (emerges). Buna görə də biz buna "Emergent Grammar" (Peyda olan/Yaranan qrammatika) deyirik. Bu yanaşmada qrammatika sabit qaydalar toplusu deyil, daha çox təkrarlanan kommunikativ ehtiyaclar nəticəsində zamanla qəlibləşmiş "müvəqqəti nizam"dır. Əgər biz dili zaman daxilində baş verən bir hadisə kimi nəzərdən keçirsək, o zaman "qrammatika" anlayışımız köklü şəkildə dəyişməlidir. Strukturalist dilçilikdə qrammatika, danışanın beynində olan və sonsuz sayda cümlə istehsal edə bilən mücərrəd bir "hesablama cihazı" kimi görülür. Lakin real vaxt rejimində baş verən

şifahi nitq bizə başqa bir mənzərə təqdim edir. İnsanlar danışarkən hər dəfə sıfırdan, qaydalara əsaslanan mürəkkəb sintaktik quruluşlar yaratmırlar. Əksinə, onlar yaddaşlarında hazır olan, öncədən paketlənmiş ifadə bloklarından – formulaik qəliblərdən istifadə edirlər. Bu qəliblər tamamilə qrammatik olmaya bilər, lakin onlar müəyyən bir sosial vəziyyətdə işləkdir. Bu nöqtədə Riçard Moreyin "Psychobabble" (psixoloji jarqon) haqqında müşahidələri maraqlıdır. O qeyd edir ki, bəzi icmalarda insanlar öz hisslərini ifadə etmək üçün tamamilə hazır ifadələr yığınınə arxalanırlar (Mowrey & Pagliuca, 1988, s. 14). Məsələn:

- "I hear what you're saying" (Nə dediyini eşidirəm/başə düşürəm)
- "I'm just not in a good place right now" (Hazırda yaxşı vəziyyətdə deyiləm)

Bu ifadələr hər dəfə yeni yaranmır, onlar dilin içində "donmuş" vəziyyətdə olan kiçik "rəvayətlərdir". Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən bu o deməkdir ki, bizim "leksikon" (söz ehtiyatı) və "sintaksis" (cümle quruluşu) arasındakı sərhədimiz itir. Cümlələr qaydalarla qurulmur, cümlələr böyük sözlər (qəliblər) kimi yaddaşdan çağırılır. Dilin "sabit", "qaydalara tabe" və "zamansız" bir sistem kimi təqdim edilməsi təsadüfi deyil. Bu, ideoloji bir layihədir. Standart dillərin (məsələn, Standart İngilis və ya Standart Alman dili) yaradılması dövlət quruculuğu və hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Sossürün sinxron dilçiliyi dili bir "mülkiyyət" (institution) kimi təsvir edir. Bu baxış dili dəyişməz və müqəddəs edir. Lakin biz dilin temporallığına qayıtsaq, görərik ki, dil daim axış halındadır və heç bir mərkəzi hakimiyyət tərəfindən tam nəzarət altına alınə bilməz. Dilin zamanlılığını qəbul etmək, onun azadlığını və sosial müxtəlifliyini qəbul etməkdir (de Saussure, 1916, s. 33).

Bu müəzirlər silsiləsini yekunlaşdırarkən qeyd etməliyik ki, post-strukturalizm və postmodernizm dilçiliyi məhv etmək niyyətində deyil — ən azından hələ yox. Bu cərəyanlar sadəcə olaraq dilin tədqiqi üçün həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən yeni yollar tapmağın zəruriliyini diktə edir. Bu yeni yollar isə dili mütləq şəkildə "situativ" (kontekst daxilində) və "temporal" (zamanla bağlı) bir fenomen kimi qəbul etməlidir. Nişşe (Nietzsche) "Əxlaqın Genealogiyası" əsərində (1887) yazırdı (Nietzsche, 1887/1956, s. 21): *"Bütün bir prosesi semiotik olaraq sıxlaşdırən (özündə cəmləyən) terminlər tərifdən qaçır; yalnız tarixi olmayan şeylər müəyyən edilə bilər (tərfi verilə bilər)." Bu fikir dilçilik üçün inqilabi bir xəbərdarlıqdır. Əgər biz dili dondurulmuş bir sistem (langue) kimi tərif etməyə çalışsaq, onun əsl mahiyyətini — yəni zaman daxilindəki hərəkətini və tarixini itirmiş olarıq. Dilçiliyin gələcəyi "qrammatika"nı sabit bir qaydalar toplusu kimi deyil, nitq zamanı yaranan (emergent) bir nizam kimi görməkdədir. Dilin öyrənilməsi qədim dünyada praqmatik bir sahə — inandırma, dialektika və təfsir bacarığı kimi başlamışdı. Dilçiliyin şifahi diskursla (danışqla) yenidən qarşılaşması, onu "zehni aparat" qayğısından kənara çıxaracaq və dilə öz*

mühüm zamanlılığını qaytaracaqdır. Əgər dil hadisələri sosialdırsa və heç vaxt siyasi cəhətdən neytral ola bilməzsə, bu o deməkdir ki, dilçilik şifahiliyə qayıtmaqla həm də öz mənəvi və insani irsini bərpa edəcəkdir.

Aparılan təhlil göstərir ki, post-strukturalizm və postmodernizm yanaşmaları dilə və diskursa baxışda ənənəvi strukturalist modelin əsas fərziyyələrini ciddi şəkildə sorğulayır. Xüsusilə dilin “sabit sistem” kimi deyil, zaman daxilində baş verən dinamik bir proses kimi anlaşılması dilçilikdə mühüm epistemoloji dönüş yaradır. Bu yanaşma dilin mahiyyətini məkanlaşdırılmış, donmuş bir strukturdan çıxararaq onu hadisə, proses və s“olma halı” (becoming) kimi interpretasiya etməyə imkan verir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Sossürün sinxron və diaxron fərqləndirməsi klassik dilçilik üçün metodoloji əsas rol oynasa da, post-strukturalist baxış bu sərhədi problematizasiya edir və zamanı dilin xarici deyil, daxili komponenti kimi qəbul edir. Beləliklə, dil yalnız “langue” kimi statik sistem deyil, eyni zamanda “parole” səviyyəsində real vaxtda formalaşan və daim dəyişən sosial hadisədir. Eyni zamanda, generativ qrammatika və zehni təmsil modeli üzərində qurulan yanaşmaların postmodern tənqidlər qarşısında həssas olduğu müəyyən edilir. Bu model dilin yaradıcı və situativ xarakterini tam əhatə edə bilmir, çünki real danışığ prosesində qrammatika əvvəlcədən mövcud olan struktur deyil, emergent (yaranan) nizam kimi meydana çıxır.

Təhlil həmçinin göstərir ki, yazılı və şifahi dil arasında fundamental zaman fərqi mövcuddur. Yazı dili sabitlik və məkanlaşma yaratsa da, şifahi nitq keçici, dinamik və kontekstual xarakter daşıyır. Bu fərq dilin öyrənilməsi və təhlilində metodoloji yanaşmaların yenidən düşünülməsini zəruri edir.

Nəticə etibarilə, post-strukturalist və postmodernist yanaşmalar dilçiliyi yalnız nəzəri baxımdan deyil, həm də metodoloji cəhətdən yenidən qurmağa çağırır. Dil artıq yalnız qaydalar sistemi kimi deyil, sosial qarşılıqlı təsir nəticəsində zaman daxilində yaranan, dəyişən və çoxqatlı bir fenomen kimi anlaşılmalıdır. Bu isə dilçilik elminin gələcək inkişafında temporalıq və kontekstualizmin əsas analitik kateqoriyalara çevriləcəyini göstərir.

1. Post-strukturalist və postmodernist yanaşmalar dili sabit sistem kimi deyil, zaman daxilində formalaşan dinamik proses kimi izah edir.

2. Sossürün sinxron/diaxron bölgüsü klassik dilçilik üçün əsas olsa da, müasir baxışlar zamanı dilin daxili elementi kimi qəbul edir.

3. Dil yalnız “langue” (sistem) deyil, həm də real danışığda yaranan “parole” kimi sosial və situativ hadisədir.

4. Qrammatika əvvəlcədən hazır qaydalar sistemi deyil, danışığ prosesində yaranan (emergent) müvəqqəti nizamdır.

5. Yazılı dil məkanlaşmış və sabit struktur yaradır, şifahi nitq isə keçici və zamanlı xarakter daşıyır.

6. Dilin öyrənilməsində kontekst, zaman və sosial qarşılıqlı təsir əsas analitik amillər kimi çıxış edir.

7. Nəticə olaraq, müasir dilçilik dili statik deyil, daim dəyişən və inkişaf edən sosial fenomen kimi qəbul etməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Brinton, L. J. (1988). *The development of English discourse markers*. John Benjamins.
2. Comrie, B. (1985). *Tense*. Cambridge University Press.
3. de Saussure, F. (1916). *Cours de linguistique générale*.
4. Fleischman, S. (1990). *Tense and narrativity: From medieval performance to modern fiction*. University of Texas Press.
5. Hopper, P. (1990). Where do words come from? In *Studies in typology and diachrony*. John Benjamins.
6. Hopper, P. (1988). Emergent grammar and the a priori grammar postulate. In *Linguistics in context*. Ablex Corp.
7. Lyons, J. (1977). *Semantics* (Vols. 1–2). Cambridge University Press.
8. Nietzsche, F. (1956). *Genealogy of morals*. Anchor Books. (Orijinal əsərin nəşr ili 1887)
9. Mowrey, R., & Pagliuca, W. (1988). *The reductive character of phonetic evolution*.
10. Brown, R. (1958). *Words and things*. Macmillan.
11. Schiffrin, D. (1987). *Discourse markers*. Cambridge University Press.
12. Givón, T. (1979). *On understanding grammar*. Academic Press.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FONETİK VAHİDLƏRİN OBRAZLAŞDIRICILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

The Figurative Features of Phonetic Units in the Azerbaijani Language

AYNUR ORUCOVA

Aynur Orujova

83-aytan@mail.ru

<https://orcid.org/0009000514038362>

Gəncə Dövlət Universiteti

Ganja State University

XÜLASƏ

Obrazlaşdırıcı dil vasitələrinin özünəməxsus strukturu və sistemi vardır. Bunların bir qismi məcazlaşmış məna üzrə motivləşdiyi halda, digər qismi nominativ mənalı vahidlərdən ibarət olur. Məcəzi mənalı dil vahidləri özlərinin bildirdiyi anlayışlara müvafiq obrazlaşdırıcılıq yaratdığı kimi, nominativ mənalı elementlər obrazlaşdırıcılığı müəyyən təkrarlaşma, paralelləşmə, hətta daxili, gizli mənalara əsasən ifadə edir. Fonetik vahidlərin obrazlaşdırıcılığı eyni elementlərin başlanğıcda ritm, söz tərkibində ardıcılıq, poetik nümunələrdə qafiya yaradılmasında özünü göstərir. Bu da fonetik vahidlərin ümumi obrazlaşdırıcılıq normasını təşkil edir. Fonetik vahidlərin obrazlaşdırıcılığı ilə bədii mətnlərdə ritm, ahəngdarlıq və emosiyalar canlandırılır. Fonetik vahidlərdə obrazlaşdırıcılıq xüsusiyyətləri məcazlaşmadan kənardır. Fonetik obrazlaşdırıcılıq məcazlaşmadan fərqləndiyinə görə onun obrazlaşdırıcılıq normasının da özünəməxsus qaydaları vardır. Fonetik obrazlaşdırıcılığın başlıca norma xüsusiyyəti onların ritm yaratmasından ibarətdir. Ritmyaratma xüsusiyyəti, əslində, üç yolla baş verir. *Birincisi* bədii mətnə və ya şifahi danışmada fonetik elementlərin ardıcılığı və təkrarı ilə musiqisiz musiqi yaradılması, *ikincisi* prosodik elementlərin fonosemantik avazlanması yolu ilə ritm yaradılması, *üçüncüsü* isə avazlanmaya və ritmə görə hər hansı daxili məna yaradılmasıdır. Bunların hər üçü birlikdə fonetik vahidlərin obrazlaşdırıcılıq normasını əhatə edir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, fonetik xüsusiyyətlər, məcazlaşma, təhlil, müqayisə

ABSTRACT

The figurative linguistic means have their own specific structure and system. While some of them are motivated by figurative meaning, others consist of units with nominative meaning. Just as figurative language units create imagery corresponding to the concepts they express, elements with nominative meaning express figurativeness based on certain repetitions, parallelisms, and even internal, hidden meanings. The figurativeness of phonetic units is manifested in the creation of rhythm at the beginning of the same elements, sequence in word composition, and rhyme in poetic patterns. This constitutes the general figurativeness norm of phonetic units. Rhythm, harmony, and emotions are brought to life in artistic texts through the figurativeness of phonetic units. The figurative properties of phonetic units are beyond metaphor. Since phonetic figurativeness differs from metaphor, its figurativeness norm also has its own rules. The main norm feature of phonetic figurativeness is that they create a rhythm. The rhythmicizing feature, in fact, occurs in three ways. *The first* is the creation of music without music through the sequence and repetition of phonetic elements in a literary text or oral speech, *the second* is the creation of rhythm through the phonosemantic alternation of prosodic elements, and *the third* is the creation of some inner meaning through alternation and rhythm. All three of them together cover the norm of figurativeness of phonetic units.

Keywords: Azerbaijani language, phonetic features, figurative use, analysis, comparison

Fonetik vahidlərin obrazlaşdırıcılıq xüsusiyyəti istər şeir, istərsə də nəsr nümunələrinə xas olan önqrafiyə əlamətləri ilə səciyyələnir. Önqrafiyə elementləri türk poeziyasının ilkin xüsusiyyətləri kimi maraq doğurur. Önqrafiyə elementləri qafiya sisteminin ilkin vasitəsi kimi öz izlərini xüsusilə qədim türk yazılı mənbələrində, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində və klassik nümunələrdə

təcəssüm etdirir. Qədim türk klassik poeziya nümunələrində önqrafiyəyaratma sistemi özünün ritmikliyi ilə mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir [4, s.125].

Qədim türk abidələrinin dilində önqrafiyə sisteminin ritm yaratma xüsusiyyətini aşağıdakı nümunədə müşahidə etmək olur:

*Yinçürü topin yükyünür biz
Yiq üstünki Tenqrimiz sizinqə
Yirtünç üdəkr tınlıqlar
Yüntəm Nirvanda toğzunlar.*

Tərcüməsi:

*Önünüzdə hörmətlə səcdə edirik
(Ey) ən uca Tanrımız sizə (ki)
Yer üzündəki məxluqlar
İrəlida, Nirvanda doğulsunlar [2, s.143-188]*

Bu nümunədə *y* samitinin başlanğıcda gəlməsi ilə ritm, ahəngdarlıq və pafosluluq yaradılır. *Y* samitinin başlanğıcda ardıcıl işlənməsi, eyni zamanda, qafiyə təsəvvürü yaradır. Önqafiyə prinsipi ilə ritm yaradılmasının bir səciyyəvi xüsusiyyəti vardır ki, misraların, sətirlərin sonunda artıq, əlavə qafiyələnməyə ehtiyac olmur. Çünki başlanğıc mövqe ritmyaratma və ahəngdarlıq funksiyasını öz üzərində canlandıra bilir. Mümkündür ki, ən qədim poetik nümunələrdə qafiyələnmə prinsipi bu şəkildə baş vermiş olsun.

Önqafiyə sisteminin ritmyaratma və obrazlaşdırıcı xüsusiyyəti “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da ənənəvi şəkildə davam etdirilmişdir. Buna “Kitabi-Dədə Qorqud” dan götürülmüş aşağıdakı nümunəni göstərə bilərik:

*Qarşu yatan qarlı qara tağlar
Qarıyıbdır otu bitməz
Qanlı-qanlı irmaqlar
Quruyubdur, suyu gəlməz
Şahbaz-şahbaz atlar
Qarıyıbdır, qulun verməz [4, s.60];
Qaraquçda Qazlıq atı bundan keçdi
Quluncığı kişnəyib belə keçdi.
Quluncığım aldirmışam, kişnəyəyinmi? [4, s.99].*

“Kitabi-Dədə Qorqud”a aid verilən nümunələrdə qədim türk poetizmindən fərqli bir xüsusiyyət nəzərə çarpır. Bu da ondan ibarətdir ki, başlanğıcdakı ritmikliklə yanaşı, misrasonu, sətirsonu mövqelərdə də müvafiq bir söz, misra ilə ritm yaradılır. Bu da poetik parçada ritmik ahəngarlığın daha canlı ifadəsinə xidmət etdiyi kimi, eyni zamanda, obrazlaşdırıcı təəssüratı da qat-qat canlandırır.

Önqrafiyə sisteminin ənənəvi ardıcılığı Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümunələrində də işlədilərək obrazlaşdırıcı vasitəyə çevrilir.

Fonetik elementlərin önqrafiyə elementi kimi işlədilərək obrazlaşdırıcılığa xidmət etməsi ilə əlaqədar aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

*Şol ləbi-şirinə, yarab, gər şəkər desəm nola?
Şol günəş tələtli ayə gər qəmər dersəm nola?
Adəmi növində mislin görmədi dövrü-fələk
Şol cəhətdən gər sana xeyrül-bəşər dersəq nola?
Şol gül üzrə dağılan ənbər sifətli sünbülə
Ənbərin reyhan, acəb, ya mişni-tər dersəm nola? [5, s.14];*

Əcəb ləlinmi şol, ya cani-əhbab?

*Əcəb zülfünmü, ya zənciri-pürtab?
Gözümdən anan ey dilbər, qəmindən
Əcəb xunabəmi, ya aşki-innab?
Əcəb qəddinmi şol, ya sərv-i-bustan
Əcəb xəddinmi şol ya vər-di-sirab?
Əcəb eyninmi şol, ya sehri-Babil?
Əcəb dişinmi şol, ya lölö-i-nab? [5, s.24];
Yarəsina bax bu gün qoyma ani yarinə
Yandıraram canımı şəminə pərvanə tək
Yanar imiş yar üçün vasil olan yarinə
Yarə Nəsimi kimi canını qurban edən
Məhrələ olur ta əbəd məxzəni-əsradinə [5, s.47].*

Bu nümunələrdən göründüyü kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" da müşahidə edilən başlanğıc və sonluq ritmi klassik poeziyada da öz ənənələrini davam etdirmişdir. Burada müşahidə edilən başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, misra və sətirsonu mövqelərdə ritm yaradılması üçün həm xalis qafiyə sistemindən və eyni zamanda, müəyyən bir ritmyaradıcı sözün təkrarından istifadə edilir.

Önqafiyəli poeziya nümunələrinə də Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin qəzəllərində də rast gəlmək olur. Fonetik vahidlərin önqrafiyə vasitələri ilə obrazlaşdırılacaq emosional təsir yaratması Məhəmməd Füzulinin aşağıdakı poetik nümunələrində, xüsusilə öz canlı təsirini nümayiş etdirir:

*Qəzəldir səfəbəxşi-əhli nəzər
Qəzəldir-güli-büstani-hünər
Qəzəli-qəzəl seydi asan deyil
Qəzəl münkiri-əhli-irfan deyil
Qəzəl bildirir şairin qüdrətin*

*Qəzəl artırır nazimin şöhrətin
Könül, gərçi əsarə çox rəsm var
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar
Qəzəl de ki, məşhür-i-cahan ola
Oxumaq da, yazmaq da asan ola [3, s.33];*

Klassik poeziyanın ən uca zirvəsində qərar tutan Füzuli qəzəllərində müşahidə edildiyi kimi, başlanğıc və sonluq qafiyələnmədən istifadə edilməsi ilə canlı bədii lövhələr yaradılır. Təsvir edilən hər hansı hadisə, situasiya və təbiət lövhələrində canlı bir obrazlaşdırıcılıq təəssüratı müşahidə edilir.

Önqafiyə elementləri atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə də emosionallığın canlandırılmasına xidmət edir. Atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə obrazlaşdırıcılıq üçün onların semantik mühiti aparıcılıq təşkil etdiyi kimi, önqafiyəlilik də ritmiklik, avazlılıq, musiqililik baxımından həmin nümunələrin emosionallığını canlandırır. Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin özləri struktur tərkibinə görə cümlə xarakterli olduğuna baxmayaraq, onlar təbiətdən poetik tərtibat üzrə formalaşmış dil vahidlərindən ibarət olur. Ona görə də onlarda ritmik ardıcılıq emosional ton yaradır və obrazlaşdırıcılığa səbəb olur. Atalar sözləri və zərbi-məsəllər poetik vasitələrin bir nümunəsi olduğu üçün onların şeir kimi yazılışında önqafiyəliliyin xarakter xüsusiyyətləri özünü bariz şəkildə göstərir. Aşağıdakı kimi nümunələrdə atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə önqafiyə üzrə baş verən ritmikliyi və obrazlaşdırıcılığı aydın müşahidə etmək olur:

a) a saitinin ritmikliyi ilə:

Abırlı

Abrından qorxar

Abırsız nədən qorxar

Ac

Acı

Aldı

Acdan lələyün törədi [1, s.17];

b) b saitinin ritmikliyi ilə:

Bağa

Baxarsan

Bağ olar

Baxmazsan dağ olar [1, s.48];

c) d saitinin ritmikliyi ilə:

Dədəsi öldü

Dedi vaxtı çatdı

Dəvəsi öldü,

Dedi belim sındı [1, s.83].

Atalar sözləri və hikmətli dil nümunələrindən də göründüyü kimi, başlanğıcda təkrar olunan elementlərin ritmyaratma xüsusiyyəti qədim türk poetik nümunələrinin ənənəsi kimi təsəvvür yaradır. Bu tipli dil nümunələrində başlanğıc elementlə yanaşı, son təkrarlığın işlədilməsi klassik nümunələrdəki kimi ritmikliyin qüvvətləndirilməsinə və obrazlılığın daha da canlandırılmasına xidmət edir.

Qədim türk poeziyasına məxsus önqrafiyə sistemi sonrakı vaxtlarda sonqrafiyə elementləri ilə əvəzlənmiş olsa da, əvvəlki dövrün ənənələri göstərilən tipli nümunələr saxlanılır və həm yazılı ədəbiyyatda, həm də şifahi danışığda emosional ifadə vasitəsi kimi işlədilir. Yazıda, xüsusilə bədii nümunələrdə önqrafiyəli mətnlər emosionallıq bildirdiyi kimi, şifahi danışığda da belə dil vasitələrindən istifadə nitqin obrazlaşdırıcılığını, təsirliliyini və cazibədarlığını təmin edir. Önqrafiyə sistemindən rus poetik nümunələrində də istifadə olunmuşdur. Bu cür qafiyələnmə poetik nümunələrdə obrazlaşdırıcılığın səviyyəsinə və bədii canlandırmaya yüksək vüsət verdiyindən poeziya qafiyələnmənin bu növünə biganə qalmır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Atalar sözü / – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2004. – 264 s.
2. Cəfərov, N. Qədim türk ədəbiyyatı / N.Cəfərov. – Bakı: AzAtam, – 2004. – 322 s.
3. Füzuli, M. Əsərləri: [6 cildə] / M.Füzuli. Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 400 s.
4. Kitabı-Dədə Qorqud / – Bakı: Yeni nəşrlər evi, – 1999. – 704 s.
5. Nəsimi, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / – Bakı: Lider, – c. 1. – 2004. – 336 s.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA DİL VƏ MİLLİ KİMLİK: YENİ YANAŞMALAR

Language and National Identity in Modern Azerbaijan Literature: New Approaches

AYPARA BEHBUDOVA

Aypara Behbudova

ayparabehbudova555@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-0708-6998>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Bildiyimiz kimi, dil və milli kimlik hər bir xalqın özünəməxsus prosesini üçün əsas vasitədir. Bu da dənəkdir ki, bədii ədəbiyyat bu prosesin hər zaman güzgüsü olmuş, bu ideyaların gələcək nəsillərə çatdırılmasında mühim rol oynamışdır. Ənənəyə uyğun olaraq, bu gün də müasir Azərbaycan ədəbiyyatı milli kimlik və dil məsələlərinin ən aktual və obyektiv formada araşdırıldığı sahələrdən biridir. Çünki qloballaşma, texnologiyanın sürətli inkişafı və mədəniyyətlərarası əlaqələrin genişlənməsi Azərbaycan ədəbiyyatında dilin rolu və milli kimliyin ifadə formalarına yeni yanaşmalar gətirmişdir. Artıq bu gün postmodern yanaşmalar, çoxdillilik və fərdi üslub axtarışları ədəbiyyatımızda geniş şəkildə yayılıb. Xüsusilə gənc yazarlar dil üzərində geniş təcrübələr apararaq yeni ifadə formaları yaradırlar. Buna görə də bu cür yanaşmalar dil və kimlik məsələlərini daha dərinlən öyrənməyə imkan verir. Dilçi alimlər, əsasən də yazıçı və şairlər milli kimliyin qorunması, onun düzgün şəkildə dərk olunması və gələcək nəsillərə çatdırılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir. Məqalədə qloballaşma şəraitində milli kimliyin qorunması, dilin transformasiyası və bədii əsərlərdə ifadə formaları geniş şəkildə araşdırılır. Eyni zamanda, müasir dövr şair və yazıçılarımızın yaradıcılığında dilin və milli kimliyin formalaşdırılması, yad təsirlərdən qorunması, gələcək nəsillərə sağlam formada çatdırılması sosiolingvistik aspektdən təhlil olunur. Bu ədəblərin yaradıcılığı təkcə poetik-estetik baxımdan deyil, həm də milli kimlik və dil baxımından öyrənilir. Tədqiqatə cəlb olunan müəlliflərin əsərlərində ana dilinə münasibət, milli şüurun dildə təzahürü və dil vasitəsilə milli mənsəbiyyətin aşılınması çox vacib bir məsələ kimi diqqətə çatdırılır. Ümumiyyətlə, dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də milli ideya daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirdiyi bədii nümunələrə istinad edərək əsaslandırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, milli kimlik, postmodern yanaşma, bədii təfəkkür, ana dili, dilin transformasiyası

ABSTRACT

As we know, language and national identity are the main tools for the self-awareness process of every nation. It is undeniable that fiction has always been a mirror of this process and has played an important role in conveying these ideas to future generations. In accordance with tradition, today, modern Azerbaijani literature is one of the areas where national identity and language issues are studied in the most relevant and objective way. Because globalization, rapid development of technology and expansion of intercultural relations have brought new approaches to the role of language and forms of expression of national identity in Azerbaijani literature. Today, postmodern approaches, multilingualism and individual style searches are widely spread in our literature. Young writers in particular are creating new forms of expression by conducting extensive experiments on language. Therefore, such approaches allow us to study language and identity issues in more depth. Linguists, mainly writers and poets, pay special attention to the issues of preserving national identity, its correct understanding and conveying it to future generations. The article extensively examines the preservation of national identity, the transformation of language, and the forms of expression in works of art in the context of globalization. At the same time, the formation of language and national identity in the work of our modern poets and writers, their protection from foreign influences, and their healthy transmission to future generations are analyzed from a sociolinguistic perspective. The work of these writers is studied not only from a poetic-aesthetic perspective, but also from a national identity and language perspective. In the works of the authors involved in the study, the attitude towards the mother tongue, the manifestation of national consciousness in language, and the instillation of national belonging through language are brought to attention as a very important issue. In general, it is justified by referring to artistic examples where language performs the function not only as a means of communication, but also as a carrier of national ideas.

Keywords: Azerbaijani literature, national identity, postmodern approach, artistic thinking, mother tongue, language transformation

Giriş

Müasir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı ictimai-siyasi və mədəni transformasiyaların təsiri altında inkişaf edir, daha da formalıdır. Bu dəyişiklərə uyğun olaraq dil və milli kimlik məsələləri ədəbiyyatda aparıcı mövzulardan birinə çevrilmişdir. “Dil və milli kimlik məsələsi humanitar elmlərin, xüsusilə dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və sosiolingustik sahələrinin diqqət mərkəzində olan fundamental mövzulardan biridir. Xalqın milli varlığını, tarixi yaddaşını, mədəni kimliyini və ictimai düşüncə tərzini yaşadan və ötürən əsas vasitə məhz dildir” [2, s. 235]. Bu baxımdan, ana dili təkcə danışmaq vasitəsi deyil, həm də milli şüurun formalaşması və qorunmasının ən təsirli dayağı kimi çıxış edir. “Milli kimlik xalqın dili, tarixi, dini, dəyərləri, mədəniyyət və adət-ənənələri ilə birgə formalaşan kompleks psixologiasosioloji bir varlıqdır [10, s.341]. Buna görə də dil həm milli kimliyin qoruyucusu, həm də onun formalaşmasında əsas vasitədir.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimlik məsələləri daha çox aktualıq kəsb etmiş və bu ideya Anarın, Elçinin, Bəxtiyar Vahabzadənin, Ramiz Rövşənin və başqalarının yaradıcılığında öz əksini daha dolğun şəkildə tapmışdır. İstiqlal şairi Bəxtiyar Vahabzadənin bədii yaradıcılığında bu anlayışların sintezi daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Şair üçün ana dili kimliyin köküdür, əsas yaradıcısıdır. Bəxtiyar Vahabzadə dilin qorunmasını millətin fiziki və mənəvi mövcudluğunun əsas şərti sayır. Onun bədii əsərlərində, publisistikasında ana dilinə laqeyid münasibət böyük ağrı və etirazla ifadə olunur. Bəxtiyar Vahabzadə dilin tarixini, onun zənginliyini və türk xalqlarının birliyi üçün nə qədər böyük bir əhəmiyyət daşıdığını ön plana çəkir, dili bir növ keçmişlə gələcək arasında mənəvi körpü kimi görür.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında dil və kimlik milli varlığını, xalqın təməli kimi çıxış edir.” Şair ana dilini milli mənsubiyyətin, tarixi yaddaşın və azadlığın ən ali simvolu hesab edərək onu Sovet dövrünün ruslaşdırma siyasətinə qarşı qoruyub “ Öz döğmə dilində danışmağı ar bilən”ləri tənqid edən şair , dili itirməyin millətin məhvi demək olduğunu vurğulamışdır” [8, s.141]. Onun ana dilinə həsr etdiyi şeirləri, poemalar, publisistik əsərləri oxucunu milli dəyərlərə , köklərə daha dərinlən bağlanmağa sövq edir.

Bəxtiyar Vahabzadə ana dilinə yalnız poetik baxışla deyil, milli dəyərlərin və kimlik şüurunun daşıyıcısı kimi yanaşır. Onun “Ana dili”, “Vətən”, “Ana dilim-ana südüm”, “Gülüstan”, “Dilimiz”, “Dilim varlığımdır”, “Latın əlifbası” və s. əsərlərində dilə bağlılıq həm emosional, həm də ictimai-siyasi mənalarda ifadə edilir. Ədəbiyyatşünas alim Şirindil Alışanlının da yazdığı kimi “Şair üçün ana dili - milli varlığın rəmzi, azadlığın təməli və xalqın birliyinin əsas sütunudur. O, dilin itkisinin

milli yaddaşın və mənəvi kimliyin itirilməsi anlamına gəldiyini xüsusi vurğulayır” [1, s.278] “Mənim ana dilim” adlı şeirində yazdığı kimi:

Mənim ana dilim mənim kimliyim,

Pasportum, özümə öz hakimliyim [13, s.78] .

Şairin bu mısrası dilin milli kimlik üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşıdığını poetik sözün gücü ilə ifadə etmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə üçün ana dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, fərdin milli mənsubiyyətinin, kökünün əsasını təşkil edir, həm də onun sosial mövqeyini müəyyənləşdirir .“Pasportum” ifadəsi dilin unikallığını və cəmiyyətdə tanınması rolunu ifadə edir. Eyni zamanda, “özümə öz hakimliyim” sözləri isə dilin fərdin şəxsi və sosial varlığında əsas aparıcı vasitə olduğunu diqqətə çatdırır. Bu misra göstərir ki, Bəxtiyar Vahabzadə üçün dil milli kimliyin ifadə forması olmaqla yanaşı, həm də hər kəsin sosial statusunu və özünüifadə imkanını təmin edən vasitədir:

Sənsiz adım haram, Vətənim haram,

Ana südü kimi halalım dilim.

Harda sən varsansa, orda mən varam

Ey mənim ulduzum, hilalım, dilim [13, s.123].

Bu cür şeirlər göstərir ki, şair üçün dil millətin varlığının ayrılmaz bir parçası, həm də xalqın milli kimliyi, tarixi və mədəniyyəti ilə vəhdət təşkil edən mənəvi dayaqlarından biridir.Şairin əsərlərində dil həm fikir, həm hiss və duyğu, həm də milli ruhun ifadə vasitəsidir. Bu xüsusiyyətlər Bəxtiyar Vahabzadənin poetik dilini yalnız ədəbi deyil, həm də sosiolinqvistik baxımdan dəyərli tədqiqat obyektinə çevirir. Milli dəyərlərimizi, tarixi yaddaşımızı ədəbiyyata gətirən yazıçı-publisist, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Anarın yaradıcılığında xalqımızın tarixi keçmişinə olan baxış onun milli kimlik anlayışını formalaşdıran əsas vasitələrdəndir. Onu da qeyd edək ki, xalq yazıçısı Anarın əsərləri milli kimliyin qorunması və təbliği baxımından ən dəyərli mənbələrdəndir.Yazıcının əsərlərində milli kimlik və dil daha çox fərdin daxili dünyası, mənəvi axtarışları və zamanla münasibəti kontekstində təqdim olunur. Onun təsvir etdiyi qəhrəmanlar tez-tez keçmişlə bu gün arasında qalaraq, öz kimliklərini dərk etməyə çalışırlar.“Millət kimi formalaşmaq üçün milli-mənəvi birlik, milli şüurun formalaşması əsas şərtidir. Millət məfhumunu təşkil edən əlamətlərdən biri milli özünüdərkdir. Milli özünüdərk özünün bu və ya digər millətə mənsub olduğunu şüurlu olaraq anlamaqdır” [11, s.235]. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səidə Şərifovanın fikirlərindən də gördüyümüz kimi, yazıçı milli xarakteri bədii əsərə gətirməklə ilk növbədə tarixi-milli dəyərləri qabarıq şəkildə göstərməyə çalışmışdır.

Yazıçı-publisist Elçin Əfəndiyevin əsərlərində isə şəhər mühiti, modern həyat tərzı və dəyişən sosial dəyərlər fonunda milli kimlik və dil problemi daha geniş

şəkildə təsvir edilir. Yazıçı milli və global dəyərlər arasındakı ziddiyyətləri bədii şəkildə oxucusuna təqdim edir. Əlbəttə ki, bu prosesə münasibət birmənalı deyil. Bəzi yazıçılar bunu cəmiyyətin inkişafı kimi qiymətləndirərlər də, bəziləri də milli kimliyin zəifləməsi kimi dəyərləndirir. Müasir dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ən tanınmış nümayəndələrindən biri Ramiz Rövşən poeziyasında qloballaşma fonunda insanın mənəvi tənhalığı və kimlik axtarışları daha çox poetik dillə təsvir olunur. Onun şeirlərində dil daha çox insanın daxili dünyasının aynası kimi çıxış edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində köhnəlmiş sözlər kifayət qədərdir. Azərbaycan ədəbiyyatında köhnəlmiş sözlərə aid həm tarixizmlərdən, həm də arxaizmlərdən yerli-yerində istifadə edilir. Lakin bədii ədəbiyyatda arxaizmlərin daha geniş yayıldığıнын şahidi oluruq. Əlbəttə ki, arxaik sözlərin təkrar dilə gətirilməsi də müəyyən ehtiyaclardan doğur. Bu sözlər bədii əsərlərin üslubi dəyərlərinin daha yüksək olmasına şərait yaradır. Xalq yazıçısı Elçin Əfəndiyevin “Baş” romanında sərdar, xanlıq, padşah, rəiyyət, biyar, xurcun, xan, knyaz, leşgərnevis və s. köhnəlmiş sözlərdən daha çox istifadə edilir. Əsərdə “Leşgərnevis Rza ayağa qalxdı” cümləsində “leşgərnəvis” sözü tarixizmdir. “Bədii əsərlərdə milli mənəvi özünüdərk ideyası milli xarakterin başlıca xüsusiyyəti kimi xarakterizə edilir. Bu da milli yaddaşa, tarixi keçmişə, ümumtürk psixologiyasına bağlılıq deməkdir. Dünya və zaman dəyişir. Dəyişməyən isə milli-mənəvi dəyərlərdir. Milli mentalitet xalqın, millətin dəyərlər toplusudur. Sənətdə, bədii yaradıcılıqda millilik bəşəri idealların əsasıdır” [12, s.78].

Müasir dövrdə cəmiyyət içərisində internet ədəbiyyatının geniş formada yayılması Azərbaycan ədəbiyyatının mövzu və janr sistemlərinə təsir göstərməklə yanaşı, əcnəbi dillərə məxsus olan elementlərin Azərbaycan bədii dilinə nüfuz etməsində özünü daha çox göstərir. Qloballaşma proseslərinin təsiri doğma ana dillimizin digər dillərlə (türk, ingilis, rus və s.) qarşılıqlı əlaqə prosesində özünü daha fəal şəkildə göstərir. Bu proses daha çox son dövrlərdə Azərbaycan dilinə daxil olan texniki və ictimai-siyasi həyatla bağlı olan alınma yeni söz və söz birləşmələrində özünü bariz şəkildə göstərir. Məsələn, “plazma televizor”, “planşet”, “sosial şəbəkə”, “sensor”, “selfi”, “onlayn”, “feysbuk”, “instagram”, “alfon” və s. Bu cür sözlərin dilə daxil olma zərurəti müəyyən anlayışları ifadə etmək üçün yaranır. Və bu sözlər hesabına ədəbi dilin ifadəlilik imkanları daha da genişlənir. Təbii ki, bu cür söz və söz birləşmələri müasir şair və yazıçıların əsərlərində daha çox nəzərə çarpır. Yazıçı Qan Turalının “Bir-birini sevməkdən qorxan iki adamın hekayəsi” əsərində bu cür sözlərə tez-tez rast gəlirik: “Dünən Twitterdə yaz- dım”, “8 adam favladı...”, “Twitterə qalsa, hekayələr 140 işarə olar, artıq olmaz” və s. [9, s.78].

Göründüyümüz kimi, müasir dövrdə yazıçı və şairlər dil üzərində

eksperimentlər apararaq yeni üslub və ifadə formaları yaradırlar. Bu proses isə posmodern yanaşmalarla daha çox bağlıdır. Onların yaradıcılığında çoxşaxəlilik və posmodernizm geniş şəkildə istifadə olunur. Bu isə onu təsdiqləyir ki, dil həm yad təsirlərdən qorunub saxlanılır, həm də mütəmadi olaraq yenilənir. Beləliklə, milli kimlik və dil statik deyil, dinamik proses kimi təqdim olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, interferensiya yalnız yeni sözlərlə kifayətlənmir. Bəzi hallarda əcnəbi dillərdə uzun müddət istifadə edilən sözlərin də Azərbaycan dilinə təsir etməsinin şahidi oluruq. Məsələn, yazıçı Elçin Əfəndiyevin “Baş” romanında rus mənşəli sözlərdən istifadə edilməsi diqqətdən yayınmır. Belə ki, yazıçı ara sıra əsərdə “panika”, “soldat”, “serjant”, “xalodennik” və s. qeyri Azərbaycan sözlərindən istifadə edir: “Onun hissiyyatı qavrayırdı ki, onu heç kim görmür və onun yavaş-yavaş, elə bil, cücərməyə başlayan və cücərdikcə də oyanan yaddaşında ani bir panika yarandı” [5, s.228].

Eyni zamanda, bu gün ədəbiyyatımızda Türkiyə türkcəsində işlənən söz və söz birləşmələrinə müraciətin daha çox olması diqqətdən yayınmır. Yazılı nümunələrdə müəlliflərin şu, şöylə, əvət, əfəndi, ifrat, talib, kalite, tatlıya bağlamaq, merak etmək, eline sağlıq, haqqını halal et, keçmiş olsun, üzgünəm və s. söz və söz birləşmələrindən tez-tez istifadə etmələri daha çox özünü göstərir. Bu da danılmazdır ki, son dövrlər Azərbaycan bədii dilində Türkiyə türkcəsində söz və söz birləşmələrinə müraciət özünü daha çox göstərir. Hələ XX əsrin əvvəllərində Hüseyn Cavidin, Abdulla Şaiqin, Məhəmməd Hədinin, Əhməd Cavadın, Almas Yıldırımın və digər ədiblərimizin yaradıcılıqlarında bu prosesi izləmək mümkündür. Məsələn, romantik şair Hüseyn Cavidin “Qız məktəbində” adlı şeirində tez-tez Türkiyə türkcəsində sözlərin işlənməsi diqqətdən yayınmır:

- Quzum, yavrum! Adın nədir?
- Gülbahar.
- Pəki, sənin anan, baban varmı?
- Var.
- Nasıl, zənginmidir baban?.. [3, s.211].

Bu cür hallar publisistikamızda da özünü göstərir. Məsələn, professor Mübariz Süleymanlının “Milli şüurun meyarı: dil və kültür birliyi” məqaləsində “kültür” sözündən istifadə etməsi diqqəti cəlb edir: “Dünyanın bir çox elm, mədəniyyət və siyasət xadimləri dil və kültür birliyini milli şüurun və özünüdərkin əsas amili hesab etmişlər. Millət kimi formalaşmaq üçün milli-mənəvi birlik, milli şüurun formalaşması əsas şərt idi. Millət məfhumunu təşkil edən əlamətlərdən biri milli özünüdərkdir. Milli özünüdərək özünün bu və ya digər millətə mənsub olduğunu şüurlu olaraq anlamaqdır” [7, s.187]. Məlumdur ki, şair və yazıçılar milli kimliyi bədii əsərə gətirməklə ilk növbədə tarixi-milli dəyərləri qabarıq şəkildə göstərməyə çalışır. Çünki

“Bədii əsərlərdə milli mənəvi özünüdərk ideyası milli kimliyin başlıca xüsusiyyəti kimi xarakterizə edilir” [6, s.93]. Bu isə bütövlükdə milli yaddaşa, tarixi keçmişə, xalqın soykökünə, ümumtürk psixologiyasına bağlılıq deməkdir.

Nəticə

- Qloballaşma prosesi müasir Azərbaycan ədəbiyyatına da təsirsiz qalmamışdır. Belə ki, xarici dillərin təsiri, yeni terminologiyaların yaranması və üslubi dəyişikliklər bədii ədəbiyyata da öz təsirini göstərmişdir.

- Aparılan araşdırmalar bunu sübut edir ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında dil və milli kimlik bir-biri ilə vəhdətdə və qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir.

- Yazıçı və şairlərin dili təkcə bədii təsir vasitəsi deyil, həm də milli ideologiyanın və milli kimliyin qoruyucusu və daşıyıcısıdır

- Ədəbiyyat dilimizin və milli kimliyin qorunub inkişaf etməsində mühüm rol oynayır. Demək olar ki, bütün dövrlərdə milli dəyərlər həm də bədii əsərlər vasitəsi ilə daha geniş şəkildə çatdırılmışdır.

- Bu tədqiqatlar göstərir ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri yalnız ədəbi yaradıcılıqları ilə deyil, həm də dil siyasətinə münasibətləri, dilin milli kimlik kimi formalaşmasında xüsusi rol oynayırlar.

- Ümumiyyətlə, ədəbiyyat dil və milli kimliyin həm qoruyucusu, həm də yenidən formalaşdırıcısıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alışanlı Ş.Bəxtiyar Vahabzadənin Poetik Üslubu.Bakı:Elm və Təhsil, 2008, 267s
2. Axundov M. (2017), Sosioliqviştika: Dil və Cəmiyyət. Bakı: Adiloğlu.
3. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Nurlan: 2004, 342s
4. Cəfərov N., Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi. Bakı: Elm və Təhsil. 2012.376s
5. Elçin. Baş (roman). “Azərbaycan” jurnalının xüsusi buraxılışı, 2015. 176 s. s.10
6. Hacıyev T. (2007), Dil və Milli İdeya. Bakı: Nurlan.2010, 287s
7. Həbibbəyli İ. Azərbaycan Ədəbiyyatında Milli İdeya və Kimlik Konsepsiyası. Bakı: Elm və Təhsil. 252 s
8. Xəlilov B. Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri. Bakı Çap Evi, 2014, 244 s.
9. Qan Turalı. Bir-birini sevməkdən qorxan iki adamım hekayəsi. Bakı,Elgün, 2015, 130 s
10. Mahmudov Y. Azərbaycan Xalqının Milli Kimliyi və Tarixi Yaddaşı. Bakı: Elm.2004,356s
11. Şərifova S. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi dilin inkişaf özəllikləri və problemləri. Bakı: Elm və Təhsil. 2021, 328s
12. Şəmsizadə N. Ədəbi proses və ədəbi nəsil. Bakı:Elm. 2008, 347s
13. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri.II cild. Bakı: Adiloğlu, 2012. 327s

"DASTANI-ƏHMƏD HƏRAMİ"DƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN SEMANTİK VƏ BƏDİİ-FUNKSIONAL TƏHLİLİ

Semantic and Artistic-Functional Analysis of Onomastic Units in "Dastani-Ahmad Harami"

HEYVAGÜL HƏSƏNOVA

Heyvagül Hasanova

vh0122607@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-7982-6500>

RƏQSANƏ HƏSƏNOVA

Raqsana Hasanova

rekosh436@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-3910-5386>

HƏCƏR SƏFƏRLİ

Hacar Safarli

hecer111@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-6633-6227>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Bu məqalədə "Dastani-Əhməd Hərami" əsərində işlənmiş onomastik vahidlər sistemli şəkildə tədqiq olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi əsərdə rast gəlinən antroponim, toponim, etnonim və mifonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onların bədii mətn daxilində daşdığı funksional yükü və ideya-estetik rolunu üzə çıxarmaqdır. Məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir: onomastik vahidlərin növlər üzrə təsnif edilməsi, onların etimoloji təhlili, bədii mətndə obrazların xarakterinin formalaşmasında oynadığı rolun araşdırılması və məkan-zaman anlayışlarının ifadəsində funksional xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi. Tədqiqat zamanı təsviri-analitik metoddan istifadə olunmuş, nümunələr kontekst daxilində izah edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, əsərdə işlənən antroponimlər yalnız adlandırma vasitəsi deyil, həm də obrazların xarakterini açan semantik göstəricilərdir. Toponimlər hadisələrin coğrafi mühitini müəyyənləşdirir, mifoloji və simvolik adlar isə mətnin bədii-fəlsəfi qatını zənginləşdirir.

Açar sözlər: *Onomastika, antroponim, toponim, mifonim, semantika, "Dastani-Əhməd Hərami"*

ABSTRACT

This article systematically examines the onomastic units used in the work "Dastani-Ahmad Harami." The main aim of the study is to identify the lexical-semantic features of anthroponyms, toponyms, ethnonyms, and mythonyms found in the text, and to reveal their functional load as well as their ideological and aesthetic roles within the literary context. In accordance with this aim, the following tasks have been carried out: classification of onomastic units by type, etymological analysis, investigation of their role in shaping the characters within the literary text, and determination of their functional characteristics in expressing spatial and temporal concepts. During the research, a descriptive-analytical method was employed, and examples were explained within their contextual framework. The study shows that anthroponyms used in the work are not merely naming tools but also semantic indicators that reveal the characters' traits. Toponyms define the geographical setting of events, while mythological and symbolic names enrich the artistic and philosophical layer of the text.

Keywords: *Onomastics, anthroponym, toponym, mythonym, semantics, "Dastani-Ahmad Harami"*

Giriş

Onomastika dilçiliyin xüsusi bir sahəsi kimi bədii mətnlərdə işlənən adların (antroponim, toponim, etnonim, mifonim və s.) semantik, tarixi və mədəni funksiyalarını öyrənir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bu vahidlər yalnız

adlandırma vasitəsi kimi deyil, həm də obrazların xarakterini açan, hadisələrin coğrafi və tarixi mühitini müəyyənləşdirən, həmçinin əsərin ideya-estetik yükünü formalaşdıran mühüm dil elementləri kimi çıxış edir. Bu baxımdan onomastik vahidlərin təhlili bədii mətnin dərin struktur qatlarını üzə çıxarmaq üçün mühüm elmi yanaşma hesab olunur.

Orta əsr Azərbaycan dastan ənənəsinin mühüm nümunələrindən biri olan “Dastani-Əhməd Hərami” əsəri də zəngin onomastik sistemi ilə seçilir. Əsərdə işlənən adlar təkcə personajları fərqləndirmir, eyni zamanda dövrün ictimai düşüncə tərzini, dini-mənəvi dəyərlərini və tarixi-coğrafi təsəvvürlərini əks etdirir. Antroponimlər vasitəsilə qəhrəmanların xarakteri formalaşdırılır, toponimlər hadisələrin məkan genişliyini müəyyənləşdirir, mifoloji və simvolik adlar isə mətnin bədii-fəlsəfi qatını dərinləşdirir.

Məqalənin əsas məqsədi “Dastani-Əhməd Hərami” əsərində işlənmiş onomastik vahidləri sistemli şəkildə təhlil etmək, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və bədii mətndə daşdığı funksional yükü üzə çıxarmaqdır. Tədqiqat zamanı antroponimlər, toponimlər, etnoqrafik və mifoloji vahidlər ayrı-ayrılıqda araşdırılmış, onların əsərin ideya-bədii strukturunda oynadığı rol kompleks şəkildə izah olunmuşdur.

Araşdırma təsviri-analitik metod əsasında aparılmış, nümunələr kontekst daxilində şərh edilmiş və onomastik vahidlərin semantik təbəqələri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Bu yanaşma əsərin dil sistemindəki adlandırma mexanizmlərinin həm linqvistik, həm də bədii funksiyasını daha aydın şəkildə üzə çıxarmağa imkan vermişdir.

“Dastani-Əhməd Hərami” əsərində onomastik vahidlər bədii dilin ifadə imkanlarını genişləndirən mühüm semantik qat kimi çıxış edir. Əsərdə işlənən antroponimlər yalnız ad funksiyası daşımır, həm də tarixi, dini və mədəni yaddaşı aktivləşdirən poetik işarə sisteminə çevrilir.

Əbubəkir, Ömər, Osman, Əli adları antroponim kimi İslam tarixinin dörd əsas xəlifəsinə işarə edir:

“Əbubəkir, Ömər, Osman, Əlidir,
Eyi dirilikdir bunlar vəlidir.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.21)

Burada “vəli” anlayışı “Allah dostu”, “saleh insan” mənasında işlənərək mənəvi kamilliyi ifadə edir.

Əbubəkir adı (Əbu Bəkr əs-Siddiq) tarixən sədaqət və liderlik simvoludur. Ömər adı güc, ədalət və uzun ömürlülük anlayışlarını ifadə edir.

Osman zəriflik və imanla bağlı semantik çalarlar daşıyır.

Əli isə ucalıq, şərəf və elm simvolu kimi qəbul olunur.

“Gəl indi Mustafaya ver salavat,

Deyəlim necədir anla hekayət.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.22)

Burada Mustafa antroponimi Məhəmməd Peyğəmbərin ləqəblərindən biridir və “seçilmiş” mənasını ifadə edir.

“Əli bu Sina elmindən bilirdi,

Şəhabəddinə ol xidmət qıl.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.22)

Burada “Sina” İbn Sina ilə bağlı olaraq elm və hikmət simvolu kimi çıxış edir.

“Demişlər adına Əhməd Hərami,

Çavı dolmuş idi illər təmami.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.23)

Burada Əhməd Hərami mürəkkəb antroponimdir və ziddiyyətli semantika yaradır.

“Kim ol sultanın adıymış Şahinşah

İkən çox mali varmış oldum agah.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.25)

Şahinşah “şahların şahı” mənasında yüksək hakimiyyət tituludur.

“Güləndam idi ol nigarın adı,

Şəkərdən şirin idi sözünün dadı.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.26)

Güləndam adı gözəllik və incəlik semantikasını ifadə edir.

Dastani-Əhməd Hərami” əsərində onomastik vahidlər bədii mətnin semantik strukturunda mühüm rol oynayır və həm obrazların xarakterini açır, həm də dövrün sosial-mədəni düşüncə sistemini əks etdirir. Əsərdə antroponimlər, toponimlər və mifonimlər yalnız nominativ funksiya daşıyır, eyni zamanda ideya-estetik yük daşıyan poetik işarələr kimi çıxış edir.

“Əlin öpdü şahın Əhməd Hərami,

Dəlim lütf ilə söylədi kəlami.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.42)

Əhməd Hərami mürəkkəb quruluşlu antroponimdir və iki komponentdən ibarətdir. “Əhməd” ərəb mənşəli şəxs adıdır və “ən çox təriflənən”, “şükür edən” mənalarını ifadə edir. İslam dünyasında geniş yayılmış klassik adlardan biridir və adın müsbət, dini semantikasını formalaşdırır. “Hərami” isə ləqəb funksiyası daşıyır və orta əsr dastan yaradıcılığında “quldur”, “yolkəsən”, “oğru” mənalarında işlənmişdir. Bu komponent mənfi semantikanı təmsil edir. Beləliklə, “Əhməd Hərami”

antroponimində ilahi təmizlik və cinayətkarlıq arasında kəskin təzad yaranır və bu, obrazın daxili ziddiyyətini gücləndirir.

“Məgər xadimələri bir dayə gördü,
Xəbər ol dəmdə Güləndamə verdi.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.46)

Güləndam mürəkkəb qadın antroponimidir və fars mənşəlidir. “Gül” – çiçək, “əndam” – bədən, görkəm mənalarını ifadə edir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bu ad qadın gözəlliyinin poetik ideali kimi çıxış edir və həm fiziki, həm də mənəvi zərifliyi simvolizə edir. Əsərdə “Hərami” obrazının mənfi semantikasi ilə “Güləndam” adının zərifliyi arasında kəskin antitezis qurulur.

“Qağan arslan kibi yiğitdir,
Gözəldir surəti, nəqşi yiğitdir.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.48)

Qağan qədim türk mənşəli titul-antroponimdir və “xanlar xanı”, “imperator” mənasını verir. Orxon-Yenisey abidələrindən bəri işlənmiş bu titul burada yalnız sosial rütbə deyil, həm də qəhrəmanın əzəmətini və siyasi gücünü ifadə edən onomastik vahid kimi çıxış edir.

“İraqdan göstərin anı görəyim,
Ki, bən andan sizə xəbər verəyim.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.48)

İraq makrotoponimdir və həm konkret coğrafi məkanı, həm də “uzaq”, “çox məsafəli” mənasını ifadə edir. Bu beytdə İraq uzaqlıq anlayışının simvolik ifadəsinə çevrilir.

“Malım, mülküm bənim çoxdur Kırımda,
Öküş gəncü xəzinəm var yerimdə.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.57)

Kırım makrotoponimdir və orta əsr ədəbi ənənəsində həm ticarət mərkəzi, həm də sərvət və xəzinə məkanı kimi təqdim olunur. Burada Kırım var-dövlət və iqtisadi güc simvoludur.

“İrərlər İsfəhan şəhərinə bir gün,
Biləincə Güləndam xubü mövzun.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.60)

İsfəhan makrotoponimdir və əsərdə hadisələrin əsas cərəyan etdiyi məkan funksiyasını daşıyır. Bu şəhər yalnız coğrafi yer deyil, həm də obrazların taleyinin formalaşdığı mərkəz kimi çıxış edir.

“Gözətmədi sağını və solunu,
Həman ol tutdu Gürcüstan yolunu.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.61)

Gürcüstan makrotoponimdir və "Gürcü" etnonimi ilə farsca "-stan" (məkan) şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu toponim həm coğrafi məkan, həm də etnik kimlik daşıyıcısı kimi çıxış edir.

"Nədən qorxarısəm ana sataşdım,
Səməndər kibi odlara dutaşdım."

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.61)

Səməndər mifonimdir və klassik ədəbiyyatda odla bağlı əfsanəvi quş obrazını ifadə edir. Burada "Səməndər kibi" ifadəsi metaforik olaraq eşq və ya izzətə alovunda yanma vəziyyətini simvolizə edir.

Onomastik vahidlər bədii əsərlərdə obrazların xarakterinin yaradılmasında, məkan və zaman anlayışının ifadəsində, eləcə də real və ya mifik varlıqların adlandırılmasında mühüm rol oynayır. "Dastani-Əhməd Hərami" əsərində də antroponimlər, toponimlər və ktematoponimlər geniş şəkildə işlədilmiş, əsərin ideya-bədii strukturunu formalaşdıran əsas dil vasitələrindən birinə çevrilmişdir.

"Xətai yay əlində, ox dolu kiş,
Bahadurluq ana olmuş idi iş."

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.67)

Bu beytdə işlənən Xətai antroponimi Şah İsmayıl Xətəinin təxəllüsüdür və "xəta" kökü ilə bağlı olaraq "səhv edən", "yolunu seçən" mənalarını daşıyır. Burada "Kiş" sözü "ox qabı" (kəş) mənasında işlənmişdir. "Yay", "ox" və "bahadurluq" kimi vahidlər isə tarixi-mədəni kontekstdə etnoqrafik leksikaya aid olub, döyüş mədəniyyətini və qəhrəmanlıq sistemini əks etdirir. "Xətai" adı isə Orta Asiya və monqol mənşəli "Khitai" etnonimi ilə də əlaqələndirilərək tarixi-coğrafi onomastik qat yaradır.

"Gedib öncə qaravul olmuş idi,
Adına Xoca Rüstəm derlər idi."

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.67)

Bu beytdə Xoca Rüstəm mürəkkəb antroponimdir. "Xoca" sözü fars mənşəlidir və "ağa", "hörmətli şəxs", "alim" mənalarında işlənir. Orta əsr cəmiyyətində bu titul hörmətli şəxslərə, alimlərə və nüfuzlu insanlara verilirdi. "Rüstəm" isə İran epik ənənəsinin ən məşhur qəhrəmanlarından biri olan Rüstəm Zəlin adıdır və güc, igidlik və bahadurluq simvolu kimi çıxış edir. Beləliklə, bu antroponim qəhrəmanın həm sosial statusunu, həm də güc simvolikasını ifadə edir.

"Qulaq urub nigarının sözünə,
Rəvan salıqın aldı omuzinə."

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.67)

Burada nigar sözü klassik ədəbiyyatda xüsusi ad funksiyası daşıyan poetik müraciətdir. Fars mənşəli olub “şəkil”, “gözəllik”, “rəsm” mənalarını ifadə edir və sevgilinin ideallaşdırılmış obrazını bildirir. Bu tip adlar bədii mətndə kriptonim funksiyası daşıyaraq real şəxsin adını gizli şəkildə əvəz edir və simvolik məna yaradır.

“Bir adəmdir ki, canı yox içində,
Güləndamı görür çarmux içində.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.67)

Güləndam antroponimi “gül” və “əndam” komponentlərindən ibarət olub “gül kimi bədən”, “zərif və gözəl qadın” mənasını ifadə edir. Bu ad həm fiziki gözəlliyi, həm də estetik ideali simvolizə edir. “Adəm” sözü isə burada həm ilk insan, həm də ümumi “insan” mənasında işlənərək metaforik dərinlik yaradır. “Canı yox içində” ifadəsi ilə birlikdə bu obraz real insandan daha çox simvolik və ya xəyalvari varlıq kimi təqdim olunur. “Çarmux” sözü isə dörd çərçivəli quruluş mənasında olub burada məkan və ya çərçivə simvolikası yaradır.

“İraqdan həramiyi gördü anlar,
Danışdı bir-biriylə durdu anlar.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.69)

Burada İraq toponimi həm konkret coğrafi məkan, həm də “uzaq məsafə” mənasını ifadə edir. Klassik mətnlərdə “iraq” sözü tez-tez “uzaqlıq” semantikası daşıyır. “Hərami” isə apelyativ onim kimi “quldur”, “yolkəsən” mənasında işlənərək konkret şəxsdən çox sosial qrup və davranış tipini bildirir.

“Yemədim qəsd ilə bən heç hərami,
Ki, gəzdum Rumi və Şamı təmamı.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.73)

Burada Rum (Anadolu, Bizans əraziləri) və Şam (Suriya) toponimləri geniş coğrafi məkanı ifadə edir. Bu iki ad birgə işlənərək “bütün dünya”, “geniş ərazilər” mənasında onomastik klişə yaradır. “Rumi” forması isə Roma və Bizans mədəni-coğrafi arealını bildirir. Bu toponimlər qəhrəmanın geniş dünyagörüşünü və müxtəlif mədəniyyətlərlə təmasını simvolizə edir.

“Xatunu həzrətinə irişəyim,
Əlin öpüb anınla görüşəyim.”

(Dastani-Əhməd Hərami, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s.74)

Xatun qədim türk onomastik sistemində yüksək sosial statuslu qadınlara verilən tituldur. “Həzrət” sözü isə ərəb mənşəli ehtiram forması olub yüksək dini və ya ictimai məqam bildirir. Bu iki vahidin birgə işlənməsi qadının həm sosial, həm də mənəvi baxımdan ucalığını göstərir.

“Hənüz oğlan idi, on idi yaşı,

Bəli kirpigi ox, yay idi qaşı.”

(Dastani-Əhməd Hərami, s.75)

Burada Vəli antroponimi “dost”, “himayəçi”, “Allah dostu” mənalarını ifadə edir. Klassik və dini kontekstdə isə bu ad çox vaxt müqəddəs və ya seçilmiş şəxs mənasında işlənir.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, “Dastani-Əhməd Hərami” əsərində onomastik vahidlər sadəcə personajları və məkanları adlandırmaq funksiyası daşımır, eyni zamanda əsərin ideya-bədii strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Antroponimlər vasitəsilə obrazların xarakteri, mənəvi keyfiyyətləri və sosial mövqeyi oxucuya çatdırılır, toponimlər hadisələrin baş verdiyi coğrafi mühiti və tarixi genişliyi müəyyənləşdirir, mifonimlər və simvolik adlar isə mətnin bədii-fəlsəfi qatını dərinləşdirir.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, əsərdə işlənən onomastik vahidlər çoxqatlı semantik yükə malikdir və hər biri müəyyən ideyanın ifadəsinə xidmət edir. Xüsusilə antroponimlərdə müşahidə olunan müsbət və mənfi semantik ziddiyyətlər obrazların daxili aləmini daha qabarıq şəkildə təqdim edir. Toponimlər isə təkcə məkan göstəricisi deyil, həm də dövrün sosial-mədəni və tarixi mənzərəsini əks etdirən mühüm dil vahidləri kimi çıxış edir.

Ümumilikdə, “Dastani-Əhməd Hərami”də onomastik sistem əsərin bədii-estetik gücünü artıran əsas vasitələrdən biri kimi özünü göstərir. Bu vahidlər vasitəsilə müəllif həm dövrün ictimai-mədəni reallıqlarını, həm də insan xarakterlərinin simvolik ifadəsini uğurla təqdim etmişdir. Nəticə etibarilə, onomastik vahidlərin təhlili əsərin daha dərinlən anlaşılmasına və klassik Azərbaycan ədəbiyyatında ad sisteminin funksional imkanlarının üzə çıxarılmasına imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm, 2007. – 520 s.
2. Cəfərov, S. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı: Maarif, 1991. – 310 s.
3. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: Şərq-Qərb, 2004. – 80 s.
4. Hüseynov, M. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2010. – 400 s.
5. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004. – 700 s.
6. Qurbanov, A. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2004. – 480 s.
7. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili (leksikologiya). Bakı: Nurlan, 2011. – 350 s.

MİRZƏ İBRAHİMOVUN ANA DİLİNİN SAFLIĞI VƏ QORUNMASI HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏRİ

Thoughts of Mirza Ibrahimov on the Purity and Preservation of the Mother Tongue

VƏSİLƏ RAZİMİ

Vasila Razimi

vesilerazimi99@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2613-1071>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Şamaxı filialı

Shamakhi Branch of Azerbaijan State

Pedagogical University

XÜLASƏ

Azərbaycan dili dövlət dilimiz olmaqla yanaşı, xalqımızın milli-mənəvi sərvətlərindən biridir. Dərin və zəngin fikir ifadə imkanlarına malik olan bu dili göz bəbəyi kimi qorumaq hər bir vətəndaşın mənəvi borcu hesab olunur. Bu baxımdan Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətində qəbul olunmuş qərarlar, eləcə də imzalanmış dövlət sənədləri mühüm tarixi əhəmiyyət daşıyır. [1, s.23] Ulu Öndərin siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən doğma dilimizdə latın qrafikalı ədəbiyyatın kütləvi şəkildə nəşri, həmin nəşrlərin ölkənin kitabxanalarına hədiyyə edilməsi, qloballaşma şəraitində dövlət dilinin müasir tələblərə uyğun istifadəsinin təmin olunması, həmçinin dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiqi və dillə bağlı fərman və sərəncamların imzalanması müasir dövrdə Azərbaycan dilinin inkişafına mühüm tökan vermişdir. Ana dilimizin saflığının qorunması, onun yaşadılması və inkişaf etdirilməsi işində ziyalıların, görkəmli sənətkarların və müəllimlərin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Bu baxımdan qüdrətli sənətkarımız Mirzə İbrahimovun elmi, publisistik və bədii yaradıcılıq sahəsindəki səmərəli fəaliyyəti xüsusi diqqət cəlb edir.

Açar sözlər: *xalq yazıçısı, dil, xalq, milli, millət.*

ABSTRACT

The Azerbaijani language, being our state language, is also one of the national and spiritual treasures of our people. Possessing deep and rich possibilities of expressing thought, protecting this language like the apple of one's eye is considered a moral duty of every citizen. In this regard, the decisions adopted and state documents signed by the National Leader Heydar Aliyev on the use and development of the Azerbaijani language as the state language carry great historical significance. [1, p.23] The worthy successor of the National Leader's political course, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, has given a strong impetus to the development of our native language in modern times by ensuring the mass publication of literature in the Latin script, donating these publications to the country's libraries, guaranteeing the use of the state language in accordance with modern requirements under globalization, approving the State Program on the development of linguistics, and signing decrees and orders related to the language. In the protection of the purity of our mother tongue, its preservation and development, important responsibilities fall upon intellectuals, prominent artists, and teachers. In this respect, the productive activity of our powerful artist Mirza Ibrahimov in the fields of science, publicism, and artistic creativity deserves special attention

Keywords: *people's writer, language, people, national, nation.*

Giriş

Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun zəngin ədəbi-bədii irsində doğma Azərbaycan dilinə münasibət, onun qorunub saxlanılma saflığı, milli mənəvi dəyər və tərbiyə vasitəsi kimi gələcək nəsillər ötürülməsi problemi mühüm yer tutur. Görkəmli ədib keçən əsrin ortalarından başlayaraq ana dilimizə aid silsilə məqalələr yazmış, dövrdə dil haqqında müzakirələrdə öz ziyalı mövqeyini ortaya qoymuşdur. Sənətkarın

fikrincə, Azərbaycan dili kəskin, qüdrəill ahəngdar, mənalı və gözəl dildir. Hər xalqın dili uzun, əzablı tarixi bi şəraitdə yaranır. Onun adət və ənənələri ilə, bütün ruhi aləmi ilə üzvi surətdə bağlı olaraq sözlər, fikirlər, ifadələr, zərbi-məsəllər meydana çıxır. Azərbaycan dili də xalqımızın keçirmiş olduğu ağır bir tarixi yolla bağlıdır. Dilimiz xalqımızın böyük və tükənməz xəzinəsidir onun dövlətidir, varıdır.

Ədibin Azərbaycan dili ilə bağlı düşüncələri və elmi qənaətləri onun "Dilimizin inkişaf yolları", "Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək", "Azərbaycan dili", "Azərbaycan dili dövlət idarələrində", "Dostluğun gücü", "Terminlər, fikir dəqiqliyi və dil gözəlliyi", "Dialog. Nitq mədəniyyəti və gözəllik", eləcə də "Dilin müqavimət qüvvəsi və gözəlliyi" adlı məqalələrində aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu yazılarda müəllif ana dilinin saflığı, inkişafı və ictimai həyatda rolu məsələlərinə xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Xüsusilə "Azərbaycan dili" məqaləsində sənətkarın dili milli-mənəvi dəyər kimi qiymətləndirməsi diqqəti cəlb edir. Müəllif ana dilinin xalqın mənəvi birliyində mühüm rol oynadığını vurğulayaraq göstərirdi ki, dil xalqın öz həyatını, mübarizəsini və mənəvi varlığını ifadə edən qüdrətli vasitədir. O qeyd edirdi ki, tarix boyu xalqlar milli varlığını qorumaq üçün yalnız öz torpağını və dövlətçiliyini deyil, eyni zamanda öz dilini də yaşatmağa çalışmışlar. Çünki hər bir xalqın ana dili onun milli kimliyinin və mənəvi aləminin əsas ifadə vasitəsidir.

Beləliklə, dil hər bir xalqın milliyyət və varlığını bildirən və qoruyan mühüm amillərdən biridir. Buna görə də tarixdə güclü və qəsbkar dövlətlər başqa millətləri əsarət altına aldıqda, o millətlərin yalnız dövlət istiqlalıyyətlərini məhv etməklə kifayətlənməmişlər. Qəsbkar və müstəbidlər əsarət altına saldıqları millət və xalqların milli mədəniyyətini, gözəl sənət və elm yadigarlarını ya məhv etmiş, ya da mənimsəyib özlərinə çıxmışlar. Onlar bununla da kifayətlənməmiş, milli zülm və təzyiq altında saxladıqları xalqların adət-ənənələrinə, əqidə və etiqadlarına təhqiranə münasibət bəsləməklə yanaşı, ana dillərini də məhv etməyə çalışmışlar. [3, s.55] Ədib "Dilimizin inkişaf yolları haqqında" məqaləsində yazırdı ki, öz varlığını və dilini saxlamaq üçün ağır mübarizə yolu keçmiş xalqlardan biri də Azərbaycan xalqıdır. Dili də tarixi kimi qədim olan bu xalq müxtəlif müstəbid və işğalçılara qarşı amansız mübarizə aparmış və bu mübarizənin alovları içərisində öz mənliliyini, öz dilini ağır təhlükələrdən qorumuşdur. Əsrlər boyunca dilimiz də torpağımız və xalqımız kimi min bir təcavüzə rast gəlmiş, lakin aldığı yaralardan həlak olmamışdır.

M.İbrahimov dilimizin keçdiyi tarixi yola nəzər salaraq qeyd edirdi ki, dilimizin gələcək inkişafını təmin etmək üçün onun orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları gözlənilməlidir. Dildəki varvarizm təzahürlərinə qarşı daim mübarizə aparılmalı, xalq dili böyük bir qayğı və həssaslıqla tədqiq olunmalı, öyrənilməlidir. Azərbaycan elmi-ədəbi dilinin nə jurnal və qəzetlərdə, nə də sinif otaqları və idarələrdə pozulmasına

yol verilməməlidir. Ədib "Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək" məqaləsində ana dilimizin saflığının qorunmasında, inkişaf etdirilməsində məktəbin, dil və ədəbiyyat dərslərinin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. O, yazırdı ki, bu məsələdə bizim nöqsanlarımız çoxdur. Nəzərə almalıyıq ki, dil və ədəbiyyat məsələsi xırda, xüsusi məsələ deyil, böyük və ümumi bir dövlət məsələsidir, xalqın mənəviyyatı, varlığı məsələsidir. Bu məsələnin həllində məktəbin rolu böyükdür. Müşahidələr göstərir ki, həyat və məişətimizdə olan bir çox nöqsanların kökü məktəb tərbiyəsinə, məktəb təliminə gedib çıxır. M.İbrahimov dil-ədəbiyyat dərslərində mövcud olan nöqsanlar sırasında şagirdlərin yazılı nitqinin pis olmasını, orfoqrafik normalara əməl olunmamasını, şagirdlərin nitq inkişafına az fikir verilməsini, sinifdən xaric qiraətin yaxşı təşkil olunmamasını xüsusi qeyd edirdi. O, diqqəti dilin saflığının qorunub saxlanılmasında, gənc nəsildə nitq mədəniyyəti formalaşdırılmasında müəllimin böyük roluna cəlb edərək yazırdı ki, XIX əsrdə Azərbaycan xalqını ayrılmaz mədəni xalqlar cərgəsinə çıxarmaq istəyən mücahidlərin çoxu müəllimlər idi. Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdüna bəy Haqverdiyev, Abdulla Şaiq, Üzeyir Hacıbəyov belə şəxsiyyətlər olmuşlar. Onlar öz işlərinin, öz ideyalarının mücahidi idilər. Ədib bütün varlığını, bütün qəlbinə həyata keçirmək istədiyin məqsəd yolunda verməsən, bir şey əldə edə bilməzsən. Öz işini, öz sənətini sevməyən, onun mücahidi olmayan adamlar heç vaxt yaxşı bir əsər yarada bilməzlər. Tariximiz belə müəllimləri, xalq müəllimi yüksək adı daşımağa layiq olan insanları həmişə uca tutmuşdur. [3, s.42]

M.İbrahimovu daim düşündürən mühüm məsələlərdən biri də dilimizin dövlət idarələrində tətbiqi ilə bağlı idi. O, "Azərbaycan dövlət idarələrində" məqaləsində təəssüf hissi ilə göstərirdi ki, hakimiyyətinin ilk illərində bu sahədə müəyyən işlər aparılan təhriflərin qarşısı alınsa da, son on beş iyirmi ildə bu cəhətdən kobud səhvlərə yol verilmişdir. Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə qarşı biganə, laqeyd münasibət yaranmışdır. Vətəndaşların azərbaycanca ərizələrinə, yaxud bu və ya digər yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da bunları tamamilə cavabsız buraxan bəzi adamlar da tapılır. Bəziləri də idarənin "xüsusiyyətlərini" bəhanə gətirirdilər. Məsələn, deyirlər ki, maliyyə nazirliyi sistemində guya Azərbaycan dilini işlətmək çətindir və s. Bu bəhanələrin əsassız və puç olduğu aydındır.

Bu fikrin davamı kimi ədib öz düşüncələrini həmin dövr üçün aktualıq kəsb edən "Terminlər, fikir dəqiqliyi və dil gözəlliyi" məqaləsində qeyd edirdi ki, milli dilin lüğət fondundan istifadə etmək, bu əsasda yeni anlayışları ifadə edən terminlər yaratmaq, həm də yeri düşdükcə başqa dillərdən terminlər qəbul etmək yeganə doğru yoldur. Bununla yanaşı, M.İbrahimov haqlı olaraq diqqətə çatdırırdı ki, xalq dilinə əsasən terminlər yaradarkən süniliyə, uydurmaçılığa qapılmaq faydasız, səmərəsiz olduğu kimi, başqa dillərdən alınan terminləri mexaniki şəkildə işlətmək də

xeyirsizdir. Sənətkar nəzərə çatdırırdı ki, müasir Azərbaycan dilinin öz fikirləri, yeni hissləri ifadə edən terminlər və sözlər yaratmaqda vəngin təcrübəsi var. Azərbaycan dili ən kamil, elmi, ədəbi, fəlsəfi, İkirləri ifadə edən bir dildir. Dünya xalqlarının dilində elə bir qiymətli və dərin mənalı, həm elmi, həm də ədəbi, fəlsəfi əsər tapılmaz ki, o, dilimizə səlis, ifadəli, anlayışlı şəkildə tərcümə oluna bilməsin. Müəllifin haqlı qənaətinə görə, terminologiyanın zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi zamanı qəbul olunmuş beynəlmiləl terminlərdən düzgün istifadə etmək də vacibdir. Belə ki, ehtiyac duyduğumuz beynəlmiləl söz və terminlərin dilimizə keçməsinin qarşısını süni surətə almaq, onları yerli-yersiz tərcümə etmək düzgün deyildir. M.İbrahimovun "Dialoq. Nitq mədəniyyəti və gözəllik" məqaləsi də müasir dövrdə öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Müəllifin qənaətinə görə, nitqdə hələ də dialektizmlərdən, şivə sözlərindən istifadə gözəl danışığa, nitq mədəniyyətinə xələl gətirir. Danışqda, yazıda-pozuda hamı diqqətli olsa, səlis, təmiz, gözəl danışmağa, ab yazmağa çalışsa, nitqdə dilimizin indiki yüksək inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlməyən nöqsanlar olmaz. Ədib bu məsələdən çıxış yollarından birini göstərərək yazırdı ki, dilin inkişafında, xalq arasında nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsində bədii ədəbiyyatın və mətbuatın müstəsna rolu vardır.

Ədib Azərbaycan dilinin gələcəyinə böyük ümid və inamla yanaşır, qürur hissi ilə bildirirdi ki, Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti və milli iftixarıdır. O, ana dilimizi dünyanın zəngin və müasir dillərindən biri kimi dəyərləndirirdi. Müəllif vurğulayırdı ki, əsrlər boyu ata-babalarımız məhz bu dil vasitəsilə bəşər mədəniyyətinin xəzinəsini qiymətli elm və ədəbiyyat inciləri ilə zənginləşdirmişlər. Eyni zamanda o, əminliklə qeyd edirdi ki, gələcəkdə də Azərbaycan xalqının istedadlı oğul və qızları bu dildə yeni sənət, elm və ədəbiyyat nümunələri yaradaraq milli mədəniyyətimizi daha da yüksəldəcəklər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Dövlət dilinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci tarixli fərmanı.
2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu //Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Bakı: 2001,
3. İbrahimov M. Ana dili -hikmət xəzinəsi. Bakı, Azərnəşr, 1991.
4. Əliyev V. H. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: Nurlan, 2003.
5. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Elm Va təhsil. 2014.

RƏQƏMSAL KOMMUNİKASIYA MÜHİTİNDƏ DİLİN DƏYİŞMƏ DİNAMİKASI VƏ SOSIAL MEDIA FAKTORU

The Dynamics of Language Change in the Digital Communication Environment and the Social Media Factor

ZAMİN BABAZADƏ¹

Zamin Babazada

zaminbabazade92@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-1395-2545>

MURAD QƏNBƏROV¹

Murad Qanbarov

qenberovmurad742@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-5709-280X>

¹*Naxçıvan Dövlət Universiteti*

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Məqalədə ana dilinin milli kimliyin qorunmasında və cəmiyyətin mədəni inkişafında oynadığı həlledici rol geniş şəkildə təhlil olunur. Dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də tarixi yaddaşın, milli şüurun və mədəni irsin daşıyıcısı olduğu vurğulanır. Heydər Əliyevin dil siyasəti və Azərbaycan dilinə verdiyi xüsusi önəm dövlət səviyyəsində dilin qorunması və inkişaf etdirilməsinin strateji əhəmiyyətini göstərir. İlham Əliyevin çıxışlarında dilin milli kimlik üçün əsas amil kimi dəyərləndirilməsi bu yanaşmanı daha da möhkəmləndirir. Məqalədə sosial medianın dilə təsiri ayrıca araşdırılır. Sosial şəbəkələrdə dil normalarının pozulması, yad sözlərin həddindən artıq işlədilməsi və üslubi qüsurların artması milli kimliyin ifadəsinə mənfi təsir göstərən amillər kimi qeyd olunur. Bununla yanaşı, sosial media dilin inkişafı üçün yeni imkanlar da yaradır: interaktiv ünsiyyət, multimediyaya elementləri və ədəbi məzmunların paylaşılması dilin zənginləşməsinə və üslubi imkanların genişlənməsinə şərait yaradır. Məqalədə qloballaşma proseslərinin milli dillərə təsiri də müzakirə edilir. Qlobal dillərin genişlənməsi kiçik dillərin zəifləməsinə səbəb ola bilər, lakin rəqəmsal texnologiyalar milli dillərin beynəlxalq səviyyədə tanınması üçün yeni imkanlar açır. Nəticə olaraq, dil və mədəniyyətin qorunması passiv deyil, davamlı və məqsədyönlü fəaliyyət tələb edən strateji bir istiqamət kimi təqdim olunur.

.Açar sözlər: *Ana dili; Milli kimlik; Dil təmizliyi; Sosial media; Qloballaşma; Azərbaycan dili*

ABSTRACT

This article explores the decisive role of the mother tongue in preserving national identity and fostering cultural development. Language is emphasized not only as a means of communication but also as a carrier of historical memory, national consciousness, and cultural heritage. The study highlights the language policies of Heydar Aliyev and Ilham Aliyev, underlining the strategic importance of protecting and developing the Azerbaijani language at the state level. Special attention is given to the influence of social media, where the excessive use of foreign words and stylistic errors threaten linguistic purity, while at the same time creating new opportunities for enrichment through interactive communication, multimedia elements, and literary content sharing. The article also examines the impact of globalization on national languages. While global languages exert pressure on smaller ones, digital technologies and online platforms provide new opportunities for Azerbaijani language and literature to reach international audiences. Thus, language and culture are presented as complementary social phenomena, requiring continuous and purposeful efforts for preservation and development. The conclusion stresses that safeguarding and promoting the mother tongue is not a passive process but a strategic direction essential for maintaining national identity and ensuring active participation in global cultural dialogue.

Keywords: *Mother tongue; National identity; Language purity; Social media; Globalization; Azerbaijani language*

Giriş

Ana dili hər bir xalqın milli mənliliyini ifadə edən və üzə çıxaran göstəricilərdən biridir. Milli mənlilik isə hər bir milləti səciyyələndirən keyfiyyətdir. Dildən nə dərəcədə yüksək istifadə edilməsi milliliyin ölçüsünü göstərir. Dil milləti məhv

olmaqdan qoruyan bir nömrəli faktordur.

Dilin davamlılığı və tənəzzülə uğramaması bir millət üçün həlledicidir. Ona görə də dilə lazımı diqqət yetirilməlidir. Dilin necə inkişaf etməsi o dildə istehsal olunan ədəbi əsərlərə təsir göstərir. Ona görə də sosial mediada istifadə olunan dilin bədii mətnlərə də təsir etməsi qaçınılmazdır. (Avcı, 2021)

Dil ən dəyərli, ən əvəzsiz anlaşıma vasitəsidir. Təbiilik, canlılıq, millilik, sosiallıq onun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Dil millətin ortaq malıdır. Milli dildə millətin öz səs və dil aləminin özəllikləri var. Dil milləti təşkil edən ünsürlərin başında gəlir. Bir millət hər şeydən öncə eyni dildə danışan insanların birliyi. Dil bir milləti tək başına ayaqda tutmaq qüdrətinə malikdir. Bir millət başqa bir millətin işinə qalsa, başqa bir dövlətin idarəsi altına düşərsə, dil milli məniyi qoruyaraq onu yox olmaqdan, əriyib başqalaşmaqdan, qarışıb yoxa çıxmaqdan xilas edir, məniyi itirməkdən qurtarır. Deməli, dil bir millətin ən qiymətli milli-mənəvi varlığı, ən böyük sosial göstəricisidir. Milli şüurun ən qüdrətli qaynağı mütləq milli dildir. Milli şüur isə millətin azadlığının təməlidir. Dil bir millətin digər millətlərdən fərqli olan danışığıdır. O millətin özəlliyidir. Dil düşüncənin aynasıdır. Dil milli hafizənin, milli duyğuların, bütün maddi və mənəvi dəyərlərin müştərək xəzinəsidir. Dil fərdləri bir-birinə bağlayan ilk və ən dəyərli bir vasitədir. (Həsənova., 2017)

Yuxarıda səsləndirilən bütün mülahizələr, əslində, dilin mahiyyətinə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşan fərqli baxışların ümumi mənzərəsini formalaşdırır. Bu yanaşmaların hər birinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, dil son dərəcə zəngin, çoxqatlı və mürəkkəb bir hadisədir və onu yalnız bir cümlə və ya qısa bir tərif çərçivəsində tam şəkildə izah etmək mümkün deyil. Çünki dil təkcə insanlar arasında ünsiyyəti təmin edən vasitə olmaqla kifayətlənmir; o, eyni zamanda bir xalqın keçmişini, tarixi yaddaşını, mədəni irsini, düşüncə sistemini və mənəvi dəyərlərini özündə yaşadan, bu dəyərləri qoruyub gələcək nəsillərə ötürən canlı və daim inkişaf edən bir varlıq kimi çıxış edir.

Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə dilə münasibət təsadüfi və səthi ola bilməz. Dilçilik elminin inkişafı, dilin qorunması və təbliği hər bir cəmiyyətdə məqsədyönlü və düzgün istiqamətdə aparılmalı, dil hər bir xalqın milli kimliyinin və mentalitetinin əsas göstəricilərindən biri kimi xüsusi diqqət və qayğı ilə əhatə olunmalıdır. Məhz bu nöqtədə ümummilli lider Heydər Əliyevin dil siyasəti və Azərbaycan dilinə göstərdiyi xüsusi diqqət ön plana çıxır. O, müxtəlif çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdır ki, dil hər bir millətin mövcudluğunu və davamlılığını təmin edən əsas dayaqlardan biridir. Onun fikrincə, dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, milli kimliyin qorunub saxlanılmasının ən başlıca göstəricisidir.

Bu mövqeni o, çıxışlarının birində çox aydın və əsaslandırılmış şəkildə ifadə

etmişdir: “Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin milliliyini təsdiq edir. Amma millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı bir-birinə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, bu həm də azərbaycançılıq məsələsidir.”

Bu fikirlər təsadüfi xarakter daşımır; əksinə, burada həm liderin şəxsi baxışı, həm də dövlət səviyyəsində formalaşdırılmış dil siyasətinin mahiyyəti öz əksini tapır. Məhz bu yanaşma göstərir ki, Azərbaycan dili daim dövlətin diqqət mərkəzində saxlanılmış, onun qorunması, inkişaf etdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi strateji əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biri kimi qəbul edilmişdir.

Əslində, burada məsələ yalnız dövlətin dilə göstərdiyi diqqət və verdiyi dəyərlə məhdudlaşmır; bu yanaşma paralel şəkildə xalqın öz dilinə münasibətini də şərtləndirir. Çünki əgər dövlət dili bu qədər həssaslıqla qoruyur və inkişaf etdirməyə çalışırsa, bu, birbaşa olaraq cəmiyyətin də üzərinə müəyyən məsuliyyət qoyur. Azərbaycan xalqı da öz dilinə eyni qayğı ilə yanaşmalı, onu yalnız gündəlik ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, milli kimliyin əsas dayaqlarından biri kimi dərk etməli, qorunmalı və gələcək nəsillərə mümkün qədər təmiz, saf və zəngin formada ötürməlidir.

Xüsusilə müasir informasiya dövründə bu məsuliyyət daha da aktuallaşır. Bu gün sosial media platformaları dilin işlənmə mühitlərindən birinə çevrilmişdir və burada formalaşan dil vərdisləri geniş auditoriyaya təsir göstərir. Məhz buna görə də Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərən sosial media səhifələri və müxtəlif platformalar bu məsələyə səthi yox, ciddi və məsuliyyətli yanaşmalıdırlar. Ədəbiyyatın və ümumiyyətlə, milli-mədəni dəyərlərin təbliği zamanı dil qaydalarına riayət olunmalı, dil pozulmamalı, əksinə, onun zənginliyi qorunmalı və nümunəvi şəkildə nümayiş etdirilməlidir.

Təəssüf ki, sosial şəbəkələrdə dil normalarının pozulması, üslubi qüsurların getdikcə artması və yad sözlərin həddindən artıq, bəzən də əsassız şəkildə işlədilməsi artıq adi hala çevrilməkdədir. Bu tendensiya isə təkcə ünsiyyət mədəniyyətinə deyil, eyni zamanda milli kimliyin ifadəsinə də ciddi zərbə vurur. Məhz buna görə hər bir fərd dilin daşıyıcısı olduğunu unutmamalı, bu dili necə istifadə etdiyinin ümumi dil mühitinə təsir etdiyini dərk etməli və bu məsuliyyəti şüurlu şəkildə üzərinə götürməlidir.

Dilin ümumi strukturu, onun tarixi inkişaf mərhələləri və müasir dövrdəki təkmilləşmə istiqamətləri birbaşa olaraq cəmiyyətin sosial və mədəni fəaliyyəti ilə əlaqəlidir. Dil canlı bir sistem kimi yalnız istifadə edildiyi mühitdə mövcudluğunu

qoruyur və inkişaf edir; yeni insanlar hansı dildə düşünür, danışır və yaradırsa, həmin dil də həmin qədər yaşayır, zənginləşir və yeni ifadə imkanları qazanır. Əks halda isə dil gündəlik praktikadan kənarda qalaraq tədricən passivləşir, funksional imkanlarını itirməyə başlayır və zamanla zəifləyir. Buna görə də dilə münasibət təsadüfi deyil, davamlı və sistemli olmalıdır; ictimai həyatın bütün mərhələlərində – gündəlik ünsiyyətdən tutmuş elm, təhsil, ədəbiyyat və mədəniyyət sahələrində – onun qorunması və düzgün istifadəsi prioritet olaraq qəbul edilməlidir.

Müasir dövrdə isə bu məsələ daha da aktual xarakter almışdır, çünki cəmiyyətin özünüifadə formalarının və ünsiyyət mühitinin ən geniş yayılan sahəsi sosial media platformalarıdır. Sosial şəbəkələr artıq təkcə informasiya paylaşımı vasitəsi deyil, həm də ictimai düşüncənin formalaşdığı və dil vərdislərinin kütləvi şəkildə yayıldığı əsas məkanlardan birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan, sosial mediada dilin düzgün və məqsədyönlü istifadəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Necə ki, bu platformalarda ədəbiyyat müxtəlif janr və üslublarda təqdim olunur, geniş auditoriyaya çatdırılır və oxucu marağı formalaşdırılır, eyni yanaşma dilin özünə də tətbiq edilməlidir.

Çünki dil və ədəbiyyat bir-birini tamamlayan, qarşılıqlı şəkildə inkişaf etdirən iki əsas mədəni komponentdir. Ədəbiyyatın yayılması və təbliği mahiyyət etibarilə dilin zənginləşməsinə, ifadə imkanlarının genişlənməsinə və normativ əsaslarının güclənməsinə xidmət edir. Buna görə də ədəbiyyatın sosial mediada təbliği eyni zamanda dilin də düzgün, şüurlu və sistemli şəkildə istifadə olunmasına şərait yaradan mühüm bir vasitə kimi qiymətləndirilməlidir.

Yazıçılar və şairlər üçün bir çox imkanlar təqdim edən sosial media, özünəməxsus dil və ədəbiyyat anlayışı ilə dil və ədəbiyyat sahəsində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Sosial media mətn-dil-ədəbiyyat və oxucu arasındakı əlaqəni qıraraq, öz virtual dünyasını ictimai gerçəkliklər üzərində hakim mövqeyə gətirir. Lakin sosial medianın ucuz ədəbiyyatı və xarici sözlərdən ibarət dili nə qədər inkişaf etsə də, əsl mənada kitab və jurnalların yerini tuta bilməyəcəyi aydındır. Ədəbiyyat hər şeydən əvvəl hiss etməkdir - cəmiyyəti, təbiəti, insana dair hər bir şeyi. Buna görə də kağızsız, mətnsiz, tənqidsiz ədəbiyyat yarımçıq qalır. Ədəbiyyat texnologiyadan və onun gətirdiklərindən təsirlənmək əvəzinə, texnologiyanı və onun daxilində sosial medianı anlamlandırılmalı və ona estetik dəyər qazandırılmalıdır. (Avcı, 2021)

Demək olar ki, sosial mediada istifadə olunan sözlər də müxtəlif mənalar qazana bilər. Dünyada elə bir yer yoxdur ki, orada dilin canlanması. Dil sosial mediada aktiv şəkildə istifadə olunur və hətta özünəməxsus dilini yaradır. Lakin sosial şəbəkələrdə istifadə olunan dildə əcnəbi sözlərin üstünlük təşkil etməsi həm dilimizə, həm də mədəniyyətimizə xələl gətirir. Dil bir dövlətin bayrağından sonra müstəqilliyin ən mühüm göstəricisidir. Dili itirmək mədəniyyəti, müstəqilliyi itirmək deməkdir.

Mədəniyyətin ən mühüm daşıyıcısı olan dil sosial medianın təsiri ilə korlanır və mədəni gücün dəyişməsində rol oynayır. Ona görə də sosial medianın təsiri ilə danışıq dilinə, daha sonra yazı dilinə daxil olan əcnəbi sözlər sonda dilin köləsi olmağa başlayır. (Kırık, 2012)

Dil və mədəniyyət bir milləti təşkil edən nadir dəyərlərdəndir. Öminliklə demək olar ki, dil və mədəniyyətdən götürərək fərdləri və cəmiyyəti qidalandıran, onların estetik mühakimələrinə, bəşəri bədii tələblərə cavab verən ədəbiyyatın özü də dil və mədəniyyətə təsir edən hər bir sahədən təsirlənir. Nəzərə alsaq ki, sosial media bu gün dilin və mədəniyyətin özünü büruzə verdiyi bir mərhələdir, onun ədəbiyyata təsiri daha aydın başa düşülür. (Avcı, 2021)

Azərbaycan ədəbiyyatının təbliği artıq təkcə yerli mühitlə məhdudlaşmır, müasir dövrdə bu proses beynəlxalq informasiya məkanına da çıxış əldə etmişdir. Müxtəlif ölkələrə məxsus sosial media səhifələrində, ədəbi platformalarda və fərdi hesablar üzərindən Azərbaycan şair və yazıçılarının əsərləri paylaşılmaqla, əslində yalnız ədəbiyyat deyil, eyni zamanda Azərbaycan dili də global səviyyədə təqdim olunur. Bu baxımdan ədəbiyyatın yayılması dilin də tanınması funksiyasını yerinə yetirir və nəticə etibarilə xalqın mənəvi-mədəni kimliyinin beynəlxalq müstəvidə görünürlüyünü artırır.

Belə bir proses həm milli yaddaşın qorunmasına, həm də Azərbaycanın dünyada mədəniyyət daşıyıcısı kimi tanınmasına xidmət edir. Lakin burada əsas diqqət yetirilməli məqam təqdimatın keyfiyyətidir. Sosial media və digər rəqəmsal platformalarda aparılan bu cür paylaşımalar zamanı dil normalarına ciddi şəkildə riayət olunmalı, orfoqrafik, qrammatik və üslubi səhvlərə yol verilməməlidir. Çünki dilin yanlış və ya səhlənkar şəkildə istifadəsi yalnız texniki bir qüsurlu kimi qalır; bu, ümumilikdə dilin nüfuzuna xələl gətirir, onun ictimai təsir gücünü zəiflədir və təbliğin məqsədini zədələyir.

Bu səbəbdən dil ilə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə sistemli və dolğun şəkildə izah olunmalı, ictimai şüura düzgün formada çatdırılmalıdır. Yalnız bu halda dilin sosial və mədəni həyatda tutduğu mövqe tam dərk edilə bilər. Nəticə etibarilə, dilin ictimai əhəmiyyəti barədə düzgün təsəvvür formalaşdıqda, onun təbliği də daha məqsədyönlü, daha səmərəli və daha davamlı xarakter alır. Bu isə öz növbəsində dilin gələcək nəsillərə sağlam, zəngin və qorunmuş şəkildə ötürülməsinə şərait yaradır.

Dil ictimai bir hadisə olmaq etibarilə cəmiyyətə xidmət edir. Təbiidir ki, cəmiyyətə xas olan hər bir xüsusiyyət, hadisə və s. bu və ya digər səviyyədə öz əksini dildə tapır. Lakin dil müstəqil ictimai hadisə olduğundan və digər ictimai hadisələrdən fərqləndiyinə görə onun cəmiyyətlə bağlılığı və onu əks etdirmə dərəcəsi başqa ictimai hadisələrdə olduğundan fərqlənir (Axundov, 2011)

İctimai hadisə olmaq etibarilə cəmiyyətlə bağlı olan dil öz inkişafına, vəzifəsinin genişlənməsinə, təkmilləşməsinə və s. görə ilk növbədə xidmət etdiyi cəmiyyətə borcludur. Cəmiyyətə iqtisadi cəhətdən xidmət göstərən bazis onun inkişafına laqeyd qala bilməz. Belə ki, əgər dillərin qəbilə dillərinə, qəbilə dillərindən xalq dillərinə, xalq dillərindən isə milli dillərə doğru inkişaf etdiyini qəbul ediriksə, dilin inkişafının hər şeydən əvvəl cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olduğunu etiraf etmiş oluruq. Məlumdur ki, qəbilə dilləri ibtidai icma, tayfa dilləri quldarlıq, xalq dilləri feodalizm, milli dillər isə kapitalizm ictimai formasıyları ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, dilin inkişaf mərhələləri ictimai formasıylarla, onlara uyğun ictimai-siyasi sistemlə bağlıdır. (Axundov, 2011)

Dillərin, lüğət tərkibinin dəyişməsi ilə müşahidə olunan inkişafın təsirini purizm hadisəsində də görmək mümkündür. Məlum olduğu üzrə, purizm alınma sözlərdən təmizləmə hadisəsinə deyilir. Bəzən dilin lüğət tərkibinin dəyişməsi o dərəcədə olur ki, onu başa düşmək belə çətinləşir. Düzdür, purizm əbədi dilə aid olan hadisədir. Lakin məlum olduğu üzrə, ədəbi dil öz mənbəyinə, ümumxalq danışiq dilinə təsir göstərməyə bilməz. Buna bənzər hadisə yeniləşmə dövründə (XVIII sər) macar dilinin inkişaf tarixində müşahidə edilmişdir. Həmin dövrdə dilin zənginləşməsi daha geniş vüsət almış və hətta Y.Balaşşanın hesab etdiyi kimi, sağlam olmayan bir məcraya düşmüşdür. Lakin dilin təbii inkişafına uyğun olmasa da, o zaman amcar dili çoxlu miqdarda yeni və lazımlı sözlərlə zənginləşmişdir. (Axundov, 2011)

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin inkişafı və təkmilləşmə prosesi getdikcə daha çox sosial media mühitinə integrasiya olunur. Bunun əsas səbəbi odur ki, hazırkı cəmiyyətin böyük bir hissəsi gündəlik fəaliyyətini və ünsiyyətini məhz bu platformalar üzərindən qurur. Burada insanlar yalnız şəxsi fikirlərini paylaşmır, eyni zamanda yaradıcı, mədəni və ədəbi məzmun da təqdim edirlər. Nəticədə sosial media dilin həm gündəlik kommunikasiya vasitəsi kimi işlənməsinə, həm də mədəni-mənəvi dəyərlərin ifadə olunduğu bir sahəyə çevrilməsinə şərait yaradır. Bu vəziyyət isə təbii olaraq belə bir sualı aktuallaşdırır: sosial media mühitində dilin zənginləşməsi hansı yollarla baş verir və bu proses necə formalaşır?

Əslində, bu inkişaf bir neçə istiqamətin paralel təsiri ilə meydana çıxır. İlk növbədə, yazılı ifadələrin geniş şəkildə paylaşılması dilin ən aktiv inkişaf mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. İstifadəçilər öz düşüncələrini, hisslərini və təcrübələrini ifadə etdikcə, yeni sintaktik quruluşlar, ifadə modelləri və bəzən də metaforik dillə zənginləşmiş ifadələr formalaşır. Bu da söz ehtiyatının genişlənməsinə və üslubi imkanların artmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, gündəlik danışiq dili ilə elmi və ədəbi üslubun eyni platformada qarşılaşması dilin çoxşaxəli inkişafını sürətləndirir.

Bununla yanaşı, multimediya elementlərinin istifadəsi də dilin inkişafında

mühüm rol oynayır. Video materiallar, səs yazıları, vizual qrafiklər və müxtəlif rəqəmsal formatlar dilin yalnız yazılı forması ilə məhdudlaşmır, onun funksional və ifadə imkanlarını genişləndirir. Xüsusilə video məzmunlarda danışq və yazı dilinin paralel istifadəsi yeni terminlərin və ifadə formalarının yaranmasına şərait yaradır, vizual materiallar isə sözün semantik yükünü gücləndirərək ifadə imkanlarını daha da zənginləşdirir.

Digər bir mühüm faktor sosial qarşılıqlı ünsiyyətin intensivliyidir. Şərhlər, müzakirə platformaları, canlı yayımlar və sual-cavab formatları istifadəçilər arasında davamlı dil mübadiləsi yaradır. Bu mühitdə insanlar bir-birinin söz seçimi, ifadə tərzı və üslub xüsusiyyətlərindən təsirlənir, nəticədə dil daha dinamik və çevik bir inkişaf xətti əldə edir. Belə interaktivlik dilin passiv deyil, daim hərəkətdə olan bir sistem kimi formalaşmasını təmin edir.

Eyni zamanda, ədəbi və mədəni məzmunların paylaşılması dilin estetik və normativ imkanlarını gücləndirən vacib amillərdəndir. Sosial mediada təqdim olunan şeir, hekayə və digər ədəbi nümunələr yalnız ədəbiyyatın yayılmasına deyil, həm də dilin ifadə vasitələrinin genişlənməsinə xidmət edir. Bu tip məzmunlar yeni ifadə formalarının gündəlik ünsiyyətə daxil olmasını asanlaşdırır və dilin canlılığını qoruyur.

Ümumilikdə isə sosial media mühiti dilin inkişafını fərdi yaradıcılıq, ictimai təsir və texnoloji imkanların vəhdəti əsasında formalaşdırır. Bu proses nəticəsində dil həm zənginləşir, həm yeni ifadə imkanları qazanır, həm də cəmiyyətin gündəlik həyatında daha aktiv və funksional rol oynamağa başlayır.

Dilin ictimai sferalarına mədəniyyətin inkişafı da təsir götürür. Belə ki, mədəniyyətin inkişafı təbii olaraq elmin və texnikanın müxtəlif sahələrində təcrübə mübadiləsi məqsədi olan müxtəlif ölkələrlə əlaqələrin güclənməsi ilə bağlıdır. Həmin bazada beynəlmiləl terminologiya nəşət edir. Texniki və elmi ədəbiyyatın tərcüməsi zəruri olaraq dilin ictimai sferalarında ümumi üslubi cizgilərin və xüsusiyyətlərin meydana gəlməsinə aparıb çıxarır. (Axundov, 2011)

Müasir mərhələdə qloballaşma prosesləri dil və mədəniyyət sahəsində həm yeni imkanlar, həm də ciddi risklər formalaşdırmışdır. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, sosial şəbəkələrin geniş yayılması və internetin gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi müxtəlif xalqlar arasında ünsiyyəti daha intensiv və çevik etmişdir. Lakin bu yaxınlaşma paralel şəkildə müəyyən mənfi tendensiyaları da ortaya çıxarmış, xüsusilə bəzi milli dillərin dominant qlobal dillərin təsiri altında qalması və tədricən arxa plana keçməsi kimi problemləri aktuallaşdırmışdır.

Bu prosesin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan ingilis, ispan, fransız və digər qlobal dillərin

genişlənməsi nəticəsində kiçik və orta miqyaslı dillər daha çox təzyiq altında qalır. Belə bir vəziyyət isə dil müxtəlifliyinin azalması və bəzi dillərin istifadə sahəsinin daralması ilə nəticələnə bilər.

Məhz buna görə də milli dillərin qorunması məsələsi qloballaşma dövründə daha kəskin və aktual xarakter almışdır. Çünki dil yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də bir xalqın tarixi yaddaşının, mədəni irsinin və düşüncə sisteminin əsas daşıyıcısıdır. Dilin itirilməsi və ya zəifləməsi təkcə ünsiyyət vasitəsinin dəyişməsi deyil, eyni zamanda həmin xalqın mədəni identikliyinə və tarixi kontinuitətinə ciddi şəkildə zəifləməsi deməkdir. Bu səbəbdən milli dillərin qorunması, inkişaf etdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi qloballaşma şəraitində ən vacib mədəni və strateji vəzifələrdən biri kimi çıxış edir.

Sosial mediadan geniş istifadə dil korlanmasına səbəb olur. Bu vəziyyət ədəbiyyata da təsir edir. Sosial media öz dili, qeyri-məhdud strukturu və qaydaları ilə özünəməxsus ədəbiyyat anlayışı yaradır. Həyatın demək olar ki, hər sahəsinə təsir edən ədəbiyyatı sosial mediadan təcrid etmək mümkün olmasa da, məzmununu idarə etmək daha məqsədəuyğun görünür. (Doğan, 2016)

Digər tərəfdən, qloballaşma prosesi milli dillər və mədəniyyətlər üçün yalnız risklər deyil, eyni zamanda yeni inkişaf imkanları da yaratmışdır. Xüsusilə rəqəmsal texnologiyaların və internet platformalarının geniş yayılması nəticəsində Azərbaycan dili və mədəniyyəti artıq daha geniş auditoriyaya çıxış imkanı əldə etmişdir. Bu gün milli ədəbiyyat nümunələri, musiqi irsi, teatr sənəti və müxtəlif incəsənət formaları onlayn mühit vasitəsilə beynəlxalq miqyasda təqdim oluna bilər. Bu da öz növbəsində dilin istifadə arealını genişləndirir və onun global informasiya məkanında görünürsüzlüyünü artırır.

Beləliklə, qloballaşma bir tərəfdən müəyyən mədəni təzyiqlər və assimilyasiya riskləri yaratsa da, digər tərəfdən milli kimliyin və mədəni irsin dünyaya tanıtılması üçün effektiv bir vasitə rolunu oynayır. Müasir texnoloji imkanlar sayəsində hər bir xalq öz dilini və mədəniyyətini sərhədlərdən kənara çıxararaq beynəlxalq mədəni dövriyyəyə daxil edə bilər.

Nəticə olaraq, dil və mədəniyyət bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı şəkildə şərtləndirən iki fundamental sosial hadisə kimi çıxış edir. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda bir xalqın tarixi yaddaşını, dünyagörüşünü, milli kimliyini və mənəvi dəyərlər sistemini özündə daşıyan əsas mədəni kod funksiyasını yerinə yetirir. Bu mənada dilin qorunması və inkişaf etdirilməsi birbaşa olaraq mədəni irsin yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi ilə sıx bağlıdır. Digər tərəfdən, mədəniyyətin dinamik inkişafı, yeni sosial və texnoloji reallıqlara uyğunlaşması dilin də zənginləşməsinə, funksional imkanlarının genişlənməsinə və

ifadə vasitələrinin yenilənməsinə təkan verir.

Müasir qloballaşma şəraitində bu qarşılıqlı əlaqə daha mürəkkəb və çoxşaxəli xarakter alır. Bir tərəfdən global kommunikasiya vasitələri, xüsusilə sosial media platformaları dillərarası əlaqələri intensivləşdirir, yeni ünsiyyət formaları yaradır və dilin transformasiyasını sürətləndirir. Digər tərəfdən isə bu proses milli dillərin və mədəni xüsusiyyətlərin sıradan çıxması, normativ dil qaydalarının zəifləməsi kimi riskləri də özündə ehtiva edir. Məhz buna görə də hər bir xalq qarşısında duran əsas vəzifə yalnız qoruyucu mövqe tutmaqdan ibarət deyil; eyni zamanda dilini və mədəniyyətini müasir texnologiyaların imkanlarından istifadə etməklə inkişaf etdirmək, onu global informasiya məkanında rəqabətə davamlı və görünən etməkdir.

Beləliklə, dil və mədəniyyətin qorunması passiv bir proses deyil, davamlı və məqsədyönlü fəaliyyət tələb edən strateji istiqamətdir. Bu istiqamətdə həm elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi, həm təhsil sistemində ana dilinə xüsusi diqqətin artırılması, həm də rəqəmsal mühitdə milli kontentin keyfiyyət və kəmiyyət baxımından zənginləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız bu halda milli dil öz funksionallığını və canlılığını qoruyaraq, qloballaşan dünyada həm milli kimliyin dayağı, həm də beynəlxalq mədəni dialoqun fəal iştirakçısı kimi mövqeyini möhkəmləndirə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Avcı, T. (2021). Sosial Medya, Dil ve Edebiyat. Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 11(1), 5-26. doi:860619
2. Axundov, A. (2011). Ümumi dilçilik,. Bakı: "Şərq-Qərb".
3. Doğan. (2016). Edebiyat Siteleri Çerçevesinde Sosyal Medya Edebiyatı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
4. Həsənova., S. (2017). Dilimiz mənəvi kimliyimizdir. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi,.
5. Kırık. (2012). Sosial mediada gənclərin dili istifadəsi və yozlaşma problemi. İzmir: International symposium on language and communication.

DİL MƏDƏNİYYƏTİNİN QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI

Preservation and Development of Language Culture

MEHRİBAN MAHMUDOVA

Mehriban Mahmudova

e-mailmahmudova.mehriban@list.ru

<https://orcid.org/0000-0003-7289-5673>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azerbaijan State Pedagogical University

XÜLASƏ

Dil mədəniyyəti hər bir xalqın milli kimliyinin, tarixi yaddaşının və sosial inkişafının əsas göstəricilərindən biridir. Bu tezisdə dil mədəniyyətinin qorunması və inkişafının əhəmiyyəti, müasir dövrdə qarşıya çıxan problemlər və onların həlli yolları araşdırılır. Qloballaşma, texnologiyanın sürətli inkişafı və kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri nəticəsində dilin saf forması müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Buna baxmayaraq, düzgün dil siyasəti, təhsil sistemi və ictimai təşəbbüslər vasitəsilə dil mədəniyyətinin qorunması mümkündür. Tezisdə həm nəzəri, həm də praktik yanaşmalar tətbiq olunmuşdur. Dil insan cəmiyyətinin əsas ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də mədəniyyətin daşıyıcısıdır. Hər bir xalqın dili onun dünyagörüşünü, tarixi inkişafını və milli dəyərlərini əks etdirir. Müasir dövrdə dil mədəniyyətinin qorunması məsələsi daha da aktuallaşmışdır. Qloballaşma və texnoloji inkişaf dillər arasında qarşılıqlı təsiri artırmış, bəzi hallarda isə ana dilinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: *dil mədəniyyəti, milli kimlik, qloballaşma, dil siyasəti, təhsil, kommunikasiya*

ABSTRACT

Language culture is one of the main indicators of a nation's national identity, historical memory, and social development. This thesis explores the importance of preserving and developing language culture, the challenges encountered in the modern era, and possible solutions. As a result of globalization, rapid technological advancement, and the influence of mass media, the pure form of language undergoes certain changes. Nevertheless, through proper language policy, educational systems, and public initiatives, it is possible to safeguard language culture. The thesis applies both theoretical and practical approaches. Language, in addition to being the primary means of communication in human society, is also a carrier of culture. The language of each nation reflects its worldview, historical development, and national values. In the modern era, the issue of preserving language culture has become increasingly relevant. Globalization and technological progress have intensified interactions among languages, and in some cases, have led to the weakening of native languages.

Keywords: *language culture, national identity, globalization, language policy, education, communication.*

Dil mədəniyyəti dedikdə dilin düzgün, səlis və məqsədəuyğun istifadəsi nəzərdə tutulur. Bu anlayış yalnız qrammatik qaydalara riayət etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda üslub, etik norma və kommunikativ bacarıqları da əhatə edir. Dil mədəniyyətinin səviyyəsi cəmiyyətin ümumi inkişaf səviyyəsinin göstəricisi hesab olunur. Müasir dövrdə sosial şəbəkələrin və kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri nəticəsində dilin normativ istifadəsində müəyyən pozuntular müşahidə olunur. Bu baxımdan dil mədəniyyətinin qorunması üçün sistemli tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Bu tezisdə müqayisəli analiz, müşahidə və mətn təhlili metodlarından istifadə olunmuşdur. Müxtəlif elmi mənbələr araşdırılmış, dil mədəniyyətinin qorunması sahəsində mövcud yanaşmalar müqayisə edilmişdir. Eyni zamanda, müasir kommunikasiya vasitələrində dil istifadəsi müşahidə edilərək praktik nəticələr əldə olunmuşdur.

Qloballaşma şəraitində dillər arasında qarşılıqlı təsir güclənmişdir. Bu proses bir tərəfdən dillərin zənginləşməsinə səbəb olsa da, digər tərəfdən dilin saflığının pozulması riskini artırır. Xüsusilə gənclər arasında xarici sözlərin həddindən artıq istifadəsi dil mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu problemlərin həlli üçün təhsil sistemində ana dilinin tədrisinə daha çox diqqət yetirilməli, media və ictimai platformalarda düzgün dil istifadəsi təşviq olunmalıdır.

Sarsılmaz özü ilə malik olan milli mənəvi dəyərlər sistemimizin önündə gələn Ana dili milli ruhumuzun bərqərar olduğu ən ali, ən böyük milli dəyərimizdir. Milli-mənəvi sərvətimizdən, mənəviyyatımızdan bəhs olunanda, ilk növbədə ana dilimiz yada düşür. Əgər bir xalqın ana dili yoxdursa, demək, həmin xalqın özü də yoxdur. Böyük mütəfəkkirlərdən biri deyirdi ki, bir xalqı yox etmək istəyirsənsə, birinci onun dilini məhv et. Bizim milli birlik və həmrəyliyimizi təmin edən ana dilimizi qorumaq, inkişaf etdirmək və yaşatmaq hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur.

21 fevral bütün dünyada Beynəlxalq Ana Dili Günü kimi qeyd olunur. Hər bir əlamətdar günün olduğu kimi bu günün də maraqlı və ibrətamiz tarixçəsi var: Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 1999-cu ilin noyabrında Banqladeş səfirinin təşəbbüsü ilə fevralın 21-ni Beynəlxalq Ana Dili Günü elan edib. Hadisənin tarixi isə bir qədər də əvvələ gedir. 21 fevral 1952-ci ildə Pakistanda benqal dilinin qadağan edilməsinə etiraz olaraq keçirilən aksiyada polis və silahlı qüvvələrin müdaxiləsi nəticəsində 4 nəfər şəhid olub. Banqladeş nümayəndələri fevralın 21-ni məhz həmin şəhidlərin xatirəsinə ehtiram əlaməti kimi Ana dili günü adlandırılması haqqında müraciət ediblər. YUNESKO-nun Baş Konfransında 21 fevral Beynəlxalq Ana Dili Günü elan olunub və üzv ölkələrə bildirilib ki, həmin gün məktəblərdə, universitetlərdə ana dilinin əhəmiyyəti ilə bağlı tədbirlər keçirilsin. Dünyada məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşən dillərin qorunması məqsədilə hər il keçirilən Beynəlxalq Ana Dili Günü hər kəsə öz doğma dilinin varlığını hiss etmək, onunla qürur duymaq, onu qorumaq, inkişaf etdirmək hüququ olduğunu bir daha xatırladır.

Tezisdə göstərilir ki, dil mədəniyyətinin qorunması və inkişafı kompleks yanaşma tələb edir. Təhsil, dövlət siyasəti və ictimai təşəbbüslər bu sahədə əsas rol oynayır. Dilin düzgün istifadəsi yalnız fərdi məsuliyyət deyil, həm də ictimai və milli vəzifədir.

Gələcəkdə dil mədəniyyətinin qorunması üçün innovativ metodların tətbiqi və maarifləndirmə işlərinin genişləndirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı 2001.
2. Nizami Cəfərov. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2002
3. Tofiq Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1985

NAXÇIVAN FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏ EPİK JANRLARIN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Linguistic and Stylistic Features of Epic Genres in Nakhchivan Folklore Samples

SƏDAQƏT NEMƏTOVA

Sedaqet Nemetova

sedaqetnemet@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-5682-1639>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Bu məqalə Naxçıvanda yaranan epik folklor nümunələrinin dil və üslub xüsusiyyətlərini araşdırır. Epik sözün mənşəyi və epik növün təhkiyə yolu ilə yazılması izah olunur. Nağıllarda rəvayət formasının, gələcəkdən xəbər vermə motivlərinin və xalq dilinin qorunmasının önəmi vurğulanır. Əfsanə mətnlərinin sadə, yığcam üslubu, çevrilmələrin janrdə geniş yayılması və toponimlərin (Gəmiqaya, İlanlı dağ, Əlincəçay və s.) istifadəsi qeyd edilir. Xızır peyğəmbər, div obrazları (ağ div, qara div), "Ucubılıx" və "Ucuqulu" kimi mifoloji varlıqlar folklorda mühüm yer tutur. Mətnlərdə xalq danışığı dili, ləhcə-şivə xüsusiyyətləri, obrazlı ifadə vasitələri (metafora, təşbeh, epitet, frazeoloji vahidlər) geniş istifadə olunur. "Kəlləgöz" mətni "Dədə Qorqud" və yunan mifologiyası ilə paralelləşdirilir. Folklor nümunələrinin milli-mənəvi irsi, estetik zövqü yüksəltməsi və xalqın psixologiyasını, mentalitetini ifadə etməsi ön plana çəkilir. Tapmacalar, bayatılar, müəmma janrları isə uşaqların zehni inkişafına kömək edən epik folklor nümunələri kimi təqdim olunur. Beləliklə, Naxçıvan folkloru həm milli dəyərlərin qorunması, həm də dünya mifologiyası ilə əlaqələri baxımından zəngin və əhəmiyyətli irsdir.

Açar sözlər: *dil mədəniyyəti, milli kimlik, qloballaşma, dil siyasəti, təhsil, kommunikasiya*

ABSTRACT

This article examines the linguistic and stylistic features of epic folklore samples created in Nakhchivan. It explains the origin of the word *epic* and the narrative style through which epic works are written. The importance of the narrative form in fairy tales, the motif of foretelling the future, and the preservation of folk language are emphasized. The simple and concise style of legends, the widespread use of transformations in the genre, and the inclusion of toponyms (such as Gəmiqaya, İlanlı Mountain, Əlincə River, etc.) are noted. Figures such as Khidr (Hızır), mythological beings like giants (white giant, black giant), "Ucubılıx" and "Ucuqulu" occupy a significant place in folklore. Folk speech, dialectal features, and figurative language devices (metaphor, simile, epithet, phraseological units) are widely used in the texts. The "Kəlləgöz" narrative is compared to the *Book of Dede Qorqud* and Greek mythology. Folklore samples are highlighted for their role in preserving national-spiritual heritage, enhancing aesthetic taste, and reflecting the psychology and mentality of the people. Riddles, bayatis, and enigmas are presented as epic folklore forms that contribute to children's intellectual development. Thus, Nakhchivan folklore represents a rich and significant heritage, both in terms of safeguarding national values and establishing connections with world mythology.

Keywords: *language culture, national identity, globalization, language policy, education, communication*

Dil mədəniyyəti dedikdə dilin düzgün, səlis və məqsəduyğun istifadəsi nəzərdə tutulur. Bu anlayış yalnız qrammatik qaydalara riayət etməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda üslub, etik norma və kommunikativ bacarıqları da əhatə edir. Dil mədəniyyətinin səviyyəsi cəmiyyətin ümumi inkişaf səviyyəsinin göstəricisi hesab olunur. Müasir dövrdə sosial şəbəkələrin və kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri nəticəsində dilin normativ istifadəsində müəyyən pozuntular müşahidə olunur. Bu baxımdan dil mədəniyyətinin qorunması üçün sistemli tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Bu tezisdə müqayisəli analiz, müşahidə və mətn təhlili metodlarından istifadə

olunmuşdur. Müxtəlif elmi mənbələr araşdırılmış, dil mədəniyyətinin qorunması sahəsində mövcud yanaşmalar müqayisə edilmişdir. Eyni zamanda, müasir kommunikasiya vasitələrində dil istifadəsi müşahidə edilərək praktik nəticələr əldə olunmuşdur.

Qloballaşma şəraitində dillər arasında qarşılıqlı təsir güclənmişdir. Bu proses bir tərəfdən dillərin zənginləşməsinə səbəb olsa da, digər tərəfdən dilin saflığının pozulması riskini artırır. Xüsusilə gənclər arasında xarici sözlərin həddindən artıq istifadəsi dil mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu problemlərin həlli üçün təhsil sistemində ana dilinin tədrisinə daha çox diqqət yetirilməli, media və ictimai platformalarda düzgün dil istifadəsi təşviq olunmalıdır.

Sarsılmaz özümlə malik olan milli mənəvi dəyərlər sistemimizin önündə gələn Ana dili milli ruhumuzun bərqərar olduğu ən ali, ən böyük milli dəyərimizdir. Milli-mənəvi sərvətimizdən, mənəviyyatımızdan bəhs olunanda, ilk növbədə ana dilimiz yada düşür. Əgər bir xalqın ana dili yoxdursa, demək, həmin xalqın özü də yoxdur. Böyük mütəfəkkirlərdən biri deyirdi ki, bir xalqı yox etmək istəyirsənsə, birinci onun dilini məhv et. Bizim milli birlik və həmrəyliyimizi təmin edən ana dilimizi qorumaq, inkişaf etdirmək və yaşatmaq hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur.

21 fevral bütün dünyada Beynəlxalq Ana Dili Günü kimi qeyd olunur. Hər bir əlamətdar günün olduğu kimi bu günün də maraqlı və ibrətamiz tarixçəsi var: Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 1999-cu ilin noyabrında Banqladeş səfirinin təşəbbüsü ilə fevralın 21-ni Beynəlxalq Ana Dili Günü elan edib. Hadisənin tarixi isə bir qədər də əvvələ gedir. 21 fevral 1952-ci ildə Pakistanda benqal dilinin qadağan edilməsinə etiraz olaraq keçirilən aksiyada polis və silahlı qüvvələrin müdaxiləsi nəticəsində 4 nəfər şəhid olub. Banqladeş nümayəndələri fevralın 21-ni məhz həmin şəhidlərin xatirəsinə ehtiram əlaməti kimi Ana dili günü adlandırılması haqqında müraciət ediblər. YUNESKO-nun Baş Konfransında 21 fevral Beynəlxalq Ana Dili Günü elan olunub və üzv ölkələrə bildirilib ki, həmin gün məktəblərdə, universitetlərdə ana dilinin əhəmiyyəti ilə bağlı tədbirlər keçirilsin. Dünyada məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşən dillərin qorunması məqsədilə hər il keçirilən Beynəlxalq Ana Dili Günü hər kəsə öz doğma dilinin varlığını hiss etmək, onunla qürur duymaq, onu qorumaq, inkişaf etdirmək hüququ olduğunu bir daha xatırladır.

Tezisdə göstərilir ki, dil mədəniyyətinin qorunması və inkişafı kompleks yanaşma tələb edir. Təhsil, dövlət siyasəti və ictimai təşəbbüslər bu sahədə əsas rol oynayır. Dilin düzgün istifadəsi yalnız fərdi məsuliyyət deyil, həm də ictimai və milli vəzifədir. Gələcəkdə dil mədəniyyətinin qorunması üçün innovativ metodların tətbiqi və maarifləndirmə işlərinin genişləndirilməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Əlizadə.Ə.Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin I cildinə xülasə.
<https://kaspi.az/az/azerbaycan-edebiyati-tarixinin-i-cildine-xulase/?action=disablemobile>
2. *Folklor. 6*<https://azerbaijan.az/related-information/166>
3. Quliyev.T. Azərbaycan dilinin digər dillər arasındakı yeri: [AZƏRBAYCAN DİLİNİN - Telman quliyev mlli mədəni İrs və Dil amilinə kulturoloji baxış \(azkurs.org\)](http://azkurs.org)
4. İsmayıl M.R. Naxçıvan əfsanələri. Bakı: Elm, 2008, 208 s.
5. Naxçıvan folkloru antologiyası.I cild. Naxçıvan:2009. 541 s.
6. Nəcəfov.E. Ədəbi növlər və janrlar: [Ədəbi növlər və janrlar | SENET.AZ](http://senet.az)
- 7.<https://nuhcixan.az/news/cemiyet/9162-naxcivan-folklorunun-ozunemexsus-cehetlerini-tedqiq-etmek-baximindan-qiymetli-menbe>

RƏQƏMSAL MEDIADA AZƏRBAYCAN DİLİNİN TRANSFORMASIYASI

The Transformation of Azerbaijani Language in the Context of Digital Media

Şəhla Şirəliyeva

Shəhla Shireliyeva

shehlashiraliyeva@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-4197-064X>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nakhchivan State University

XÜLASƏ

Bu məqalə XXI əsrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafının Azərbaycan dilinə təsirini araşdırır. Rəqəmsal medianın geniş yayılması ənənəvi informasiya modellərini dəyişdirərək dilin leksik, sintaktik, üslubi və kommunikativ səviyyələrində transformasiya proseslərini sürətləndirmişdir. İnternet jurnalistikası, sosial şəbəkələr və mobil platformalar dilin sadələşməsinə, qısaltdılmış ifadələrin üstünlük qazanmasına və qeyri-rəsmi üslubun güclənməsinə səbəb olmuşdur. Məqalədə göstərilir ki, rəqəmsal mühitdə yeni sözlər və hibrid formalar yaranır, ingilis mənşəli terminlər Azərbaycan dilinin qrammatik sistemə uyğunlaşdırılır. Bu, dilin adaptasiya qabiliyyətini artırsa da, milli lüğətin passivləşməsi və normativ qeyri-sabitlik kimi risklər doğurur. Sintaktik strukturun sadələşməsi, fraqmentar cümlələrin artması və emosional başlıqların klik məqsədilə istifadə olunması dilin informativ funksiyasını zəiflədərək manipulyativ funksiyanı gücləndirir. Orfoqrafik problemlər, diakritik işarələrin və durğu qaydalarının pozulması, transliterasiya və ikidilli ünsiyyət formaları da rəqəmsal mühitin təsirlərindəndir. Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi isə dilin funksional imkanlarını genişləndirir, lakin semantik dəqiqlik və standartlaşdırma problemləri yaradır. Nəticə etibarilə, rəqəmsal media Azərbaycan dilinin transformasiyasında həm imkanlar, həm də problemlər yaradır. Dilin inkişafı üçün texnologiya, təhsil və dil siyasəti arasında koordinasiya vacibdir.

Açar sözlər: *dil mədəniyyəti, milli kimlik, qloballaşma, dil siyasəti, təhsil, kommunikasiya*

ABSTRACT

This article examines the impact of rapid development in information and communication technologies on the Azerbaijani language in the 21st century. The widespread use of digital media has transformed traditional information models and accelerated linguistic changes at lexical, syntactic, stylistic, and communicative levels. Internet journalism, social networks, and mobile platforms have led to simplification of language, preference for shorter expressions, and the strengthening of informal styles. The study highlights that digital environments foster the creation of new words and hybrid forms, with English-origin terms being adapted into Azerbaijani grammar. While this demonstrates adaptability, it also risks weakening native vocabulary and creating normative instability. Simplification of syntactic structures, fragmented sentences, and emotionally charged headlines aimed at attracting clicks reduce the informative function of language and enhance its manipulative role. Orthographic issues, neglect of diacritical marks and punctuation, transliteration, and bilingual communication patterns are also widespread. Artificial intelligence technologies expand the functional use of Azerbaijani by enabling translation, text generation, and speech recognition, though challenges remain in semantic accuracy and standardization. In conclusion, digital media has become a major driver of linguistic transformation in Azerbaijani. It creates both opportunities and challenges: while communication becomes more dynamic and accessible, linguistic norms weaken. Effective coordination between language policy, education, and technology is essential to ensure sustainable development of the language.

Keywords: *language culture, national identity, globalization, language policy, education, communication*

Giriş

XXI əsr informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu inkişaf cəmiyyətin bütün sahələrinə, xüsusilə kommunikasiya və informasiya mühitinə ciddi təsir göstərmişdir. Rəqəmsal medianın meydana gəlməsi və geniş yayılması ənənəvi informasiya modellərini dəyişdirmiş, eyni zamanda dilin istifadəsində yeni tendensiyalar formalaşdırmışdır.

Azərbaycan dili də bu global proseslərin təsiri altında transformasiya

mərhələsinə daxil olmuşdur. Xüsusilə internet jurnalistikası, sosial şəbəkələr və mobil kommunikasiya platformaları dilin strukturuna, leksik tərkibinə və üslubi xüsusiyyətlərinə təsir göstərmişdir.

Məqalənin məqsədi rəqəmsal mediada Azərbaycan dilinin transformasiya xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, mövcud problemləri təhlil etmək və inkişaf istiqamətlərini göstərməkdir.

Rəqəmsal medianın Azərbaycan dilinə təsiri çoxşaxəli və dinamik xarakter daşıyır. Bu təsir yalnız leksik səviyyədə deyil, həm də sintaktik, üslubi və kommunikativ səviyyələrdə özünü göstərir. Rəqəmsal mühitdə dilin transformasiyası bir neçə əsas mexanizm vasitəsilə baş verir.

Rəqəmsal mediada informasiyanın sürətli yayılması dilin strukturuna birbaşa təsir göstərir. Xəbər portalları və sosial media platformaları operativliyi prioritet hesab etdiyindən, mətnlərdə qısa və yığcam ifadələrə üstünlük verilir. Məsələn, ənənəvi mediada: *“Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bu gün rəsmi səfər çərçivəsində bir sıra mühüm görüşlər keçirmişdir.”*

Rəqəmsal mediada isə bu cür təqdim olunur: *“Prezident bu gün bir neçə mühüm görüş keçirdi.”*

Daha da qısaldılmış sosial media variantı: *“Prezidentdən mühüm görüşlər.”*

Bu nümunələr göstərir ki, operativlik dilin sintaktik strukturunun sadələşməsinə və informasiyanın maksimal sıxlaşdırılmasına səbəb olur.

Rəqəmsal media istifadəçilərə məzmun yaratmaq və paylaşmaq imkanı verdiyi üçün dil daha demokratik və qeyri-rəsmi xarakter alır. Oxucu artıq passiv qəbul edən deyil, aktiv iştirakçıdır. Məsələn:

“Bu qərar cəmiyyət tərəfindən müsbət qarşılanmadı” (ənənəvi media)

“Bu qərar heç kimə xoş gəlmədi” (onlayn xəbər dili)

“Bu qərar heç yaxşı olmadı 😊” (sosial media dili)

Burada müşahidə olunur ki: rəsmi üslub sadələşir; emosional elementlər artır; subyektivlik güclənir

Rəqəmsal mediada informasiya yalnız mətnlə deyil, şəkil, video, emoji və digər vizual vasitələrlə birlikdə təqdim olunur. Bu isə dilin klassik strukturunu dəyişir. Məsələn: *“Bu hadisə ciddi narazılıq doğurdu”* yerinə sosial mediada:

“Bu hadisə 😊 reaksiyası ilə qarşılandı”

və ya:

“Qələbə qazanıldı” → “Qələbə! 🎉🔥”

Bu tip ifadələrdə sözlər qismən vizual simvollarla əvəz olunur və yeni semiotik sistem formalaşır.

Rəqəmsal mediada, xüsusilə gənclər arasında qısaltmalar və müxtəlif dillərin qarışığı geniş yayılmışdır. Məsələn:

“Gəlirəm” → “gelirem” (transliterasiya)

“Çox gülməli idi” → “cox gulmeli idi 😊”

“Razıyam” → “agree” və ya “ok”

Bu hallar dilin:

– fonetik yazı formasına keçməsinə;

- normativ yazı qaydalarının zəifləməsinə;
- ikidilli (hibrid) kommunikasiya modelinin yaranmasına səbəb olur.

Rəqəmsal mediada redaktə və korrektə mexanizmləri zəif olduğundan dil normalarına riayət səviyyəsi aşağı düşür. Məsələn:

“Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhəridir.” → “azerbaycanin paytaxti baki seheridir”

və ya:

“Bu, çox mühüm məsələdir.” → “Bu cox muhum meseledir”

Bu tip nümunələr göstərir ki:

- diakritik işarələrdən istifadə azalmaqdadır;
- böyük hərf qaydaları pozulur;
- durğu işarələri unudulur.

Rəqəmsal platformaların alqoritmləri də dilin formasına təsir edir. Məsələn, diqqət çəkmək üçün başlıqlar daha emosional və sensasion xarakter alır. Məsələn:

“İqtisadi göstəricilərdə artım müşahidə olunur” → “ŞOK: Qiymətlər yenə artır!”

və ya:

“Yeni qərar qəbul edildi” → “Hamını şoka salan qərar!”

Bu tip dil istifadəsi klik əldə etmək məqsədi daşıyır və nəticədə dilin informativ funksiyası ilə yanaşı manipulyativ funksiyası da güclənir.

Azərbaycan dilində transformasiya proseslərinin əsas istiqamətləri

- Leksik səviyyədə dəyişikliklər

Rəqəmsal medianın təsiri ilə Azərbaycan dilində ən nəzərəçarpan transformasiya prosesləri leksik səviyyədə baş verir. Bu dəyişikliklər əsasən yeni sözlərin yaranması, xarici mənşəli leksik vahidlərin artması, mövcud sözlərin semantik genişlənməsi və dilin funksional üslubunda baş verən yeniliklərlə xarakterizə olunur.

Qloballaşma və xüsusilə ingilisdilli rəqəmsal platformaların təsiri nəticəsində Azərbaycan dilinə çoxlu sayda yeni sözlər daxil olmuşdur. Bu sözlər əsasən texnologiya, sosial media və kommunikasiya sahələri ilə bağlıdır. Məsələn:

post paylaşmaq, like etmək, story yerləşdirmək, follow etmək

Bu nümunələrdə diqqət çəkən əsas məqam xarici sözlərin Azərbaycan dilinin qrammatik sistemə uyğunlaşdırılmasıdır. Yəni ingilis mənşəli sözlər Azərbaycan dilinin fel düzəltmə şəkilçiləri ilə işlədilir (like etmək, share etmək və s.). Bu hal dilin adaptasiya qabiliyyətini göstərsə də, normativ baxımdan mübahisəli hesab olunur.

Bir çox hallarda xarici sözlər Azərbaycan dilində mövcud qarşılıqları əvəz edir və onların istifadəsini azaldır. Məsələn:

- paylaşım əvəzinə → post
- bəyənmə əvəzinə → like
- hekayə əvəzinə → story

Bu tendensiya uzun müddətdə milli leksikanın passivləşməsinə səbəb ola bilər.

Rəqəmsal mühit eyni zamanda yeni sözlərin yaranmasına da şərait yaradır. Bu sözlər ya birbaşa alınma, ya da hibrid formada formalaşır. Məsələn:

Bloqer, influencer (bəzən olduğu kimi istifadə olunur), onlayn dərs, rəqəmsallaşma

Bu tip sözlər dilin inkişaf dinamikasını əks etdirir və yeni anlayışların ifadəsinə

xidmət edir.

Rəqəmsal mediada terminlərin vahid standart üzrə istifadə olunmaması da leksik problemlər yaradır. Məsələn, eyni anlayış müxtəlif formalarda təqdim olunur:

onlayn / online; bloqer / blogger; kontent / məzmun

Bu cür paralel istifadə halları terminoloji qarışıqlığa və normativ qeyri-sabitliyə səbəb olur.

Rəqəmsal mühitdə dil daha sadə, danışiq üslubuna yaxın və emosional xarakter alır. Bu da söz seçiminə təsir edir. Məsələn:

"Hadisə baş verdi" → "Hadisə oldu" → "Bu nə idi belə?"

Bu tip dəyişikliklər dilin ekspressiv imkanlarını artırsa da, elmi və rəsmi üslubdan uzaqlaşmaya səbəb ola bilər.

- Sintaktik strukturun sadələşməsi

Rəqəmsal medianın təsiri altında Azərbaycan dilində sintaktik strukturun sadələşməsi geniş yayılmış tendensiyalardan biridir. Bu proses xüsusilə onlayn xəbər mətnlərində və sosial şəbəkələrdə daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Sintaktik sadələşmə informasiyanın daha sürətli qavranılması məqsədi ilə əlaqədar olaraq mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının azalması və daha yığcam ifadə formalarının üstünlük təşkil etməsi ilə xarakterizə olunur.

Ənənəvi yazılı dildə geniş istifadə olunan tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr rəqəmsal mediada daha sadə cümlələrlə əvəz olunur. Məsələn:

"Hökumət tərəfindən qəbul edilən yeni qərar iqtisadi sabitliyin qorunmasına yönəlmişdir və bu, uzunmüddətli perspektivdə müsbət nəticələr verə bilər." → "Hökumət yeni qərar qəbul etdi. Bu qərar iqtisadi sabitliyi qorumağa yönəlib. Müsbət nəticə gözlənilir."

Bu parçalanma informasiyanı daha oxunaqlı etsə də, mətnin sintaktik zənginliyini azaldır.

Rəqəmsal mühitdə tez-tez kontekstdən asılı olan yarımçıq cümlələrdən istifadə edilir. Məsələn:

"Yeni qərar qəbul edildi." → "Yeni qərar qəbul edildi. Detallar az sonra."

və ya sosial mediada:

"Bu gün görüş. Maraqlı olacaq."

Bu tip cümlələr formal baxımdan natamam olsa da, kommunikativ baxımdan effektiv hesab olunur.

Sosial mediada və xəbər başlıqlarında sintaktik minimuma endirmə müşahidə olunur. Məsələn:

"Nazirlik yeni layihənin icrasına başlamışdır" → "Nazirlikdən yeni layihə"

"Komanda qələbə qazandı" → "Qələbə!"

Bu cür fraqmentar strukturlar informasiyanın emosional təsirini artırır, lakin sintaktik baxımdan qeyri-standart hesab olunur.

Rəqəmsal mediada sintaktik strukturların danışiq dilinə yaxınlaşması müşahidə olunur. Məsələn:

"Məsələ ilə bağlı müzakirələr davam edir" → "Bu məsələ hələ də müzakirə olunur" → "Bu məsələ hələ də gündəmdədir"

və ya:

"Bu addım cəmiyyət tərəfindən birmənalı qarşılanmadı" → "Bu addım hamı tərəfindən yaxşı qarşılanmadı"

Bu dəyişikliklər dilin sadələşməsinə və daha geniş auditoriya üçün anlaşılıqlı olmasına xidmət edir.

Rəqəmsal medianın sürətli inkişafı Azərbaycan dilində orfoqrafik və normativ problemlərin artmasına da səbəb olmuşdur. Bu problemlər əsasən sosial şəbəkələrdə, bloqlarda və bəzi hallarda onlayn xəbər portallarında müşahidə olunur.

Rəqəmsal mühitdə yazı sürəti və qeyri-rəsmi ünsiyyət forması orfoqrafik qaydalara əməl olunmamasına gətirib çıxarır. Məsələn:

"Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhəridir." → "azerbaycanin paytaxti baki seheridir"

"Çox gözəl xəbərdir" → "cox gozel xeberdi"

Bu nümunələrdə:

diakritik işarələr (ə, ö, ü və s.) istifadə olunmur

böyük hərf qaydası pozulur

sözlərin düzgün yazılışı təhrif edilir.

Durğu işarələrinin ya tamamilə buraxılması, ya da normativdən kənar istifadəsi geniş yayılmışdır. Məsələn:

"Bu, çox vacib məsələdir." → "Bu cox vacib meseledir"

və ya:

"Gəlirsən?" → "Gelirsən???"

Burada ya durğu işarəsi yoxdur, ya da emosional məqsədlə normadan artıq istifadə olunur.

Bu hal dilin vizual standartlarını zəiflədir.

Ənənəvi mediada mövcud olan redaktə və korrektə mexanizmləri rəqəmsal mediada zəiflədiyindən səhvlərin sayı artır. Xüsusilə sosial şəbəkələrdə dil tamamilə istifadəçinin fərdi üslubuna tabe olur.

Sosial şəbəkələrdə istifadə olunan dil qeyri-rəsmi, dinamik və ekspressiv xarakter daşıyır. Bu mühitdə kommunikasiya sürətli və interaktiv olduğu üçün dil forması da sadələşir və danışiq üslubuna yaxınlaşır.

Əsas xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

a) Qeyri-rəsmilik və sadəlik: Məsələn, "Məsələ müzakirə olunur" əvəzinə "Bu məsələ hələ də gedir" kimi ifadələr işlədilir.

Emojilər və vurğulayıcı elementlər geniş istifadə olunur:

"Çox sevindim" → "Çox sevindim 😊"

b) Qısaltmalar və fraqmentar ifadələr:

"Oldu, razıyam" → "Ok" və ya "Oldu 👍"

c) Hibrid dil istifadəsi:

Azərbaycan və xarici dillərin qarışığı müşahidə olunur:

"Paylaşdım" → "Post etdim"

Bu xüsusiyyətlər sosial şəbəkə dilini daha çevik və təsirli etsə də, ədəbi dil normalarından uzaqlaşma meylini gücləndirir.

Rəqəmsal mühitdə süni intellekt texnologiyalarının geniş tətbiqi dilin

istifadəsinə və inkişafına mühüm təsir göstərir. Avtomatik tərcümə sistemləri, mətn generasiya edən platformalar və səs tanıma proqramları Azərbaycan dilinin funksional imkanlarını genişləndirir və onun rəqəmsal dövryyəsinə artırır.

Süni intellekt vasitəsilə xəbərlər, məqalələr və müxtəlif mətnlər sürətli şəkildə hazırlanır. Bu isə informasiyanın operativliyini artırırsa da, bəzən üslubi vahidliyin və fərdi ifadə tərzinin zəifləməsinə səbəb olur.

Rəqəmsal platformalarda Azərbaycan dilinə və dilindən tərcümə imkanları genişlənməmişdir. Lakin bəzi hallarda semantik dəqiqlik və kontekstin düzgün ötürülməsi problemləri müşahidə olunur.

Səs tanıma və səs sintezi texnologiyaları dilin istifadəsini yeni müstəviyə çıxarır, lakin fonetik və intonasiya xüsusiyyətlərinin tam ötürülməsi hələ də aktual problem olaraq qalır.

Eyni zamanda süni intellektin tətbiqi ilə bağlı müəyyən çətinliklər də mövcuddur: terminoloji uyğunsuzluqlar; dilin incə semantik çalarlarının itirilməsi;

standartlaşdırma problemləri...

Aparılan təhlil göstərir ki, rəqəmsal media Azərbaycan dilinin inkişafına ikili təsir göstərir. Bir tərəfdən dil yeni kommunikasiya imkanları qazanır, digər tərəfdən normativlik zəifləyir. Bu proseslər qlobal xarakter daşıyır və bir çox dillərdə müşahidə olunur. Lakin hər bir dil öz daxili potensialını qorumaq üçün uyğun strategiyalar formalaşdırmalıdır.

Nəticə

Rəqəmsal media Azərbaycan dilinin transformasiyasında əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Dilin sadələşməsi, xarici təsirlərin artması və normativ problemlər bu prosesin əsas xüsusiyyətləridir.

Bununla yanaşı, rəqəmsal mühit dilin inkişafı üçün yeni imkanlar da yaradır. Bu imkanlardan səmərəli istifadə etmək üçün dil siyasəti, təhsil və texnologiya sahələri arasında koordinasiya vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Crystal, D. (2011). *Internet Linguistics: A Student Guide*. Routledge.
2. Crystal, D. (2006). *Language and the Internet*. Cambridge University Press.
3. Androutsopoulos, J. (2014). *Mediatization and sociolinguistic change*. Cambridge.
4. Pavlenko, A. (2006). *Bilingual Minds. Multilingual Matters*.
5. Herring, S. (2013). *Discourse in Web 2.0*. Georgetown University Press.
6. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti (2013). *Orfoqrafiya qaydaları*.
7. Əliyev, Ə. (2019). *Müasir Azərbaycan dilinin problemləri*. Bakı.
8. Həsənov, H. (2020). *Media dili və normativlik*. Bakı.
9. Qarayeva, Z. (2021). *Sosial media və dil*. Bakı.
10. The Azerbaijan language in the digital world. DOI: 10.62837/2025.10.202. https://www.researchgate.net/publication/400406364_The_Azerbaijan_language_in_the_digital_world

QLOBALLAŞAN DÜNYADA İKİDİLLİLİK PROBLEMİ

The Problem of Bilingualism in a Globalizing World

AYBƏNİZ QADAŞOVA

Aybeniz Gadashova

agadashova@amu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0003-1033-1620>

Azərbaycan Tibb Universiteti

Azerbaijan Medical University

XÜLASƏ

Müasir dünyada qloballaşma ən çox müzakirə olunan və günümüz üçün aktual olan məsələlərdən hesab edilir. Qloballaşma deyəndə müəyyən insan qrupları, şirkətlər, müxtəlif dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqələr və inteqrasiya prosesləri başa düşülür. Bu proses beynəlxalq ticarət və investisiyanı informasiya texnologiyaları vasitəsi ilə idarə edir. Qloballaşma prosesi bütün dünyanı əhatə edən bir proses kimi nəzərdən keçirilir və demək olar ki, hər bir insan onu öz həyatında hiss edir. İnsan cəmiyyəti daim bu prosesə, qarşılıqlı əlaqəyə can atmış, lakin müasir dövrdə bu proses də digər hallarda olduğu kimi daha da sürətlənmiş və qloballaşma həyatın bütün sahələrində özünün pik həddinə çatmışdır. Qloballaşma şəraitində dildə meydana çıxan təzahürlərin üç amillə bağlayırlar: beynəlmilləşmə, intellektuallaşma və inteqrasiya. Beynəlmilləşmə müasir cəmiyyətin dil baxımından inkişafında ən güclü amillərdəndir və içərilərində ingilis dilinin aparıcı mövqeyə malik olduğu beynəlxalq dillərin (ingilis, fransız, ərəb, ispan və s.) rolunun artması bunun təzahürüdür. Beynəlmilləşmə şəraitində dünya dillərinin lüğət tərkibi beynəlmilləl sözlər - internasionalizmlər (xüsusən də ingilis dilindən alınmış söz və ifadələr) hesabına artır, ikidilliliyin yaranması üçün münbit şərait əmələ gəlir. Tezisdə məqsəd qloballaşan dünyada ikidilliliyin əhəmiyyətini nəzərə çatdırmaqdır. Məlumdur ki, qloballaşan dünyada ikidillilik qaçılmaz hallardan hesab edilir. Bilinqvizmin tədqiqinin əsas aspektləri sosiolingvistik, lingvistik, psixoloji (və ya psixolingvistik) və pedaqoji aspektlərdir. Bu məqsədlə təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə etməklə müasir dünyada ikinci dilin öyrənilməsi probleminin səbəbləri araşdırılmışdır. Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, qloballaşma digər sahələrdə olduğu kimi dildən də yan keçməmiş, dünyada yaşayan xalqların əksəriyyətinin fərdi və ümumi ikidilli olması ilə nəticələnmişdir. İkidilliliyin öyrənilməsi isə müasir dünyada ən çox tədqiq olunan sahələrdən birinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən də qloballaşan dünyada ikidilliliyin tədqiqi baxımından bu məsələlərin öyrənilməsi çox vacib hesab edilir.

Açar sözlər: *Qloballaşma, ikidillilik, beynəlmilləşmə, intellektuallaşma, inteqrasiya*

ABSTRACT

In the modern world, globalization is considered one of the most widely discussed and relevant issues of our time. By globalization, we understand the processes of interaction and integration among certain groups of people, companies, and various states. This process governs international trade and investment through information technologies. Globalization is regarded as a process encompassing the entire world, and it can be said that every individual experiences its impact in daily life. Human society has always aspired to such interaction; however, in the modern era, this process, like many others, has accelerated and globalization has reached its peak across all spheres of life. In the context of globalization, linguistic phenomena are linked to three factors: internationalization, intellectualization, and integration. Internationalization is one of the strongest factors in the linguistic development of modern society, manifested in the growing role of international languages (English, French, Arabic, Spanish, etc.), with English occupying a leading position. Under internationalization, the vocabulary of world languages expands through international words—loanwords and expressions, particularly from English—creating favorable conditions for the emergence of bilingualism. The aim of this thesis is to highlight the importance of bilingualism in a globalizing world. It is well known that bilingualism is considered inevitable in the context of globalization. The main aspects of bilingualism research include sociolinguistic, linguistic, psychological (or psycholinguistic), and pedagogical perspectives. For this purpose, descriptive and comparative methods were employed to investigate the causes of second language acquisition in the modern world. In conclusion, it should be noted that globalization, as in other fields, has also affected language, resulting in the majority of the world's populations becoming individually and collectively bilingual. The study of bilingualism has thus become one of the most widely researched areas in contemporary linguistics. Therefore, examining these issues is regarded as highly important in the context of globalization.

Keywords: *Globalization, bilingualism, internationalization, intellectualization, integration*

TÜRK DİLLƏRİ KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN URBANİSTİK TERMİNLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK MƏNZƏRƏSİ

The Lexical-Semantic Landscape of Urbanistic Terms in the Azerbaijani Language within the Context of Turkic Languages

QƏTİBƏ QULİYEVƏ

Gatiba Guliyeva

gatibevagifkizi@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-5660-1399>

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Institute of Linguistics named after

Nasimi, Azerbaijan National Academy

of Sciences (ANAS)

XÜLASƏ

Onomastika bir elm kimi son illərdə daha çox inkişaf etmiş, onun müxtəlif sahələri yaranmış, ayrı-ayrı ixtisaslaşmış terminoloji qatlar meydana çıxmışdır. Bu tədqiqat sahələrindən biri də şəhər mədəniyyəti və şəhərsalma ilə bağlıdır. Məsələn linqvo-kulturoloji aspektdən və antroposentrik prizmadan yanaşdıqda görürük ki, bu inkişaf və yeni baxışların əmələ gəlməsinin əsas səbəbləri daha çox sosial tendensiyalarla əlaqəlidir. Beləliklə, urbanonimika onomastikanın mühüm sahələrindən biri kimi şəhər məkanının adlandırılma prinsiplərini, urbanistik obyektlərin nominativ sistemini və bu sistemin tarixi-mədəni inkişafını öyrənir. Urbanisitika bir çox müasir elmləri və sosial problemlər, hadisələri əhatə edir. Bu mənada urbanonimlərin tədqiqi şəhərsalma və şəhər məkanlarının linqvistik xəritəsini yaratmaq, tarixi yaddaşını və mədəni identifikasiyasını anlamaq baxımından mühüm elmi-praktik əhəmiyyətə malikdir. Müasir dilçilikdə urbanonim istənilən şəhərdaxili obyektin adıdır. Şəhərin və ona daxil olan məkanların linqvokulturoloji portreti burada yaşayan insanların mədəni dünyasını əhatə edir, onların mədəni səviyyəsi, yaşamları haqqında biliklərinə və təsəvvürlərinə əsaslanır. Oğuz qrupu türk dillərindən olan Azərbaycan dilində urbanistik terminlər xüsusi bir leksik-semantik mənzərə təşkil edir. Qədim türk dillərində *balıq*, *kent*, *ordu*, *oba*, *yurt* və *uluğ balıq* kimi terminlər şəhər anlayışının ilkin konseptlərini ifadə etmiş, onların semantik xüsusiyyətləri sonrakı dövrlərdə Azərbaycan dilində şəhərdaxili məkanlar, şəhərsalma və memarlıq terminlərinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif mərhələlərində işlənən urbanistik elementlər – *şəhər*, *məhəllə*, *kənd*, *qəsəbə*, *dalan*, *tin*, *küçə*, *caddə*, *sokak*, *xiyaban* və digər bu kimi terminlər tarixi kontekstdə analiz olunduqda çox maraqlı bir sistem ortaya çıxır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Oğuz, türk, onomastika, urbanonim, şəhərsalma*

ABSTRACT

Onomastics, as a branch of science, has developed significantly in recent years, with various subfields emerging and specialized terminological layers forming. One of these research areas is related to urban culture and urban planning. When approached from a linguocultural perspective and an anthropocentric viewpoint, it becomes clear that this development and the emergence of new approaches are largely connected with social trends. Thus, urbanonymy, as an important branch of onomastics, studies the principles of naming urban spaces, the nominative system of urban objects, and the historical-cultural development of this system. Urban studies encompass many modern sciences and social issues and phenomena. In this sense, the study of urbanonyms is of significant scientific and practical importance for creating a linguistic map of urban planning and urban spaces, as well as for understanding their historical memory and cultural identity. In modern linguistics, an urbanonym is the name of any intra-urban object. The linguocultural portrait of a city and its spaces reflects the cultural world of the people living there and is based on their cultural level, knowledge, and perceptions of their way of life. In the Azerbaijani language, which belongs to the Oghuz group of Turkic languages, urbanistic terms form a distinct lexical-semantic landscape. In ancient Turkic languages, terms such as *balıq*, *kent*, *ordu*, *oba*, *yurt*, and *uluğ balıq* expressed early concepts of the city, and their semantic features later contributed to the formation of urban, planning, and architectural terminology in Azerbaijani. Urban elements used in different stages of the Azerbaijani literary language—such as *şəhər* (city), *məhəllə* (neighborhood), *kənd* (village), *qəsəbə* (settlement), *dalan* (alley), *tin* (corner), *küçə* (street), *caddə* (avenue), *sokak* (street), *xiyaban* (boulevard)—when analyzed in a historical context reveal a very interesting system.

Keywords: *Azerbaijan, Oghuz, Turk, onomastics, urbanonym, town planning*

MEDIA XƏBƏR DİSKURSUNDA KOHEZİYANIN STRUKTUR VƏ FUNKSIONAL ASPEKTLƏRİ

Structural and Functional Aspects of Cohesion in Media News Discourse

MEHRİBAN MÖNSÜMOVA

Mehriban Monsumova

mehriban.monsumova@sport.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-6527-6874>

Azərbaycan İdman Akademiyası,

Odlar Yurdu Universiteti

Azerbaijan Sports Academy,

Odlar Yurdu University

XÜLASƏ

Tədqiqat işində koheziya media xəbər diskursunun məna və struktur baxımından bütövlüyünü, informasiyanın ardıcıl və dəqiq təqdimini təmin edən əsas mexanizmlərdən biri kimi təhlil olunur. Obyektivlik, neytrallıq, dəqiqlik və bir çox digər xüsusiyyətlərə əsaslanan xəbər mətnlərinə diskursiv yanaşma xəbər dilini yalnız struktur deyil, həm də sosial və kommunikativ fəaliyyət miqyasında tədqiq etməyə imkan verir. Diskursun əsas göstəricilərindən biri olan koheziya isə mətn daxilində dil vahidləri arasındakı qrammatik və leksik əlaqəlilik yaradaraq, media xəbər diskursunda hadisələrin detallarını hissə-hissə ötürməyə, cümlələri informasiya ilə çox yükləməməyə imkan verir:

Təkrarlar xəbər diskursunda dəqiqlik və aydınlıq xüsusiyyətinə xidmət edir, həmçinin əlaqəlilik yaradıb, fokus nöqtəni müəyyənləşdirir;

Ellipsis aydınlığa xələl gətirməmək şərti ilə xəbər diskursunun lakonikliyinə təmin edir;

Sinonimlər təkrarçılığın qarşısını alaraq anlayışın müxtəlif məna çalarlarını ifadə edirlərsə mətnin dəqiqliyini və informativliyini artırır;

Antonimlər əks məna əlaqəliliyi yaradır;

İnkarlıqlar həm əks məna, həm də natamam leksik təkrar olaraq güclü əlaqəlilik yaradır;

Hiponim-hyperonim əlaqəliliyi informativliyi artırmaqla bərabər, mətni daha anlaşıqlı edir;

Təbiiyyətli bağlayıcılarından yalnız "ki" bağlayıcısı media xəbər diskursunda ancaq vasitəli nitqin tərkibində müşahidə edilir, mənbə ilə əlaqəlilik yaradaraq dəqiqliyi, qərəzsizliyi vurğulayır;

Kommunikativ niyyət obyektiv, dəqiq informasiyanın çatdırılmasıdır, təbiiyyətli bağlayıcılarının bir çoxu media xəbər diskursunda istifadə olunur;

Media xəbər diskursunda sual və təxminlərə yer olmadığından qeyri-müəyyənlik və sual əvəzlilikləri mənacə digər növ əvəzliliklərə nisbətən daha az (yox səviyyəsində) istifadə olunur.

Anafora axıcılıq və lakonikliyə səbəb olursa, katafora xəbər diskursunun aşkarlıq, sadəlik, aydınlıq və operativlik xüsusiyyətlərinə ziddir.

Beləliklə, koheziya mətnin bütöv, ardıcıl və anlaşıqlı olmasını təmin edən dil vasitələrinin məcmusu olaraq, media xəbər diskursunda mətn daxilində cümlə və abzaslar arasında formal, yəni leksik və qrammatik əlaqələri yaradıb oxucunun informasiyanı rahat dərk etməsinə kömək edir. Koheziya vasitələri ilə xəbər mətnlərində söz, söz birləşmələri və cümlələrin bir-biri ilə əlaqələnməsi nəticəsində faktların ardıcılığı qorunur, dəqiqlik gözlənilir, fokus nöqtə müəyyənləşir.

Açar sözlər: *xəbər diskursu, koheziya, leksik koheziya, qrammatik koheziya, mətn*

ABSTRACT

In this research, cohesion is analyzed as one of the main mechanisms ensuring the semantic and structural integrity of media news discourse, as well as the consistent and precise presentation of information. A discursive approach to news texts, based on features such as objectivity, neutrality, and accuracy, allows the study of news language not only structurally but also within the scope of social and communicative activity. Cohesion, as one of the key indicators of discourse, creates grammatical and lexical connectivity among linguistic units within the text, enabling the transmission of event details step by step and preventing sentences from being overloaded with information.

Repetition serves the features of accuracy and clarity in news discourse, while also creating connectivity and identifying the focal point.

Ellipsis ensures conciseness without compromising clarity.

Synonyms prevent redundancy, express various shades of meaning, and enhance precision and informativeness.

Antonyms establish contrastive semantic relations.

Negations create strong connectivity both as opposites and as partial lexical repetitions.

Hyponym-hyperonym relations increase informativeness and make the text more comprehensible.

Among subordinating conjunctions, only "ki" is observed in indirect speech within media discourse, linking the source and emphasizing accuracy and impartiality.

When the communicative intention is to deliver objective and precise information, many coordinating conjunctions are used in media discourse.

Since questions and speculations are excluded from media news discourse, interrogative and indefinite pronouns are used far less (almost not at all) compared to other types of pronouns.

Anaphora contributes to fluency and conciseness, whereas cataphora contradicts the features of clarity, simplicity, and immediacy in news discourse.

Thus, cohesion, as a set of linguistic means ensuring the integrity, consistency, and comprehensibility of the text, establishes lexical and grammatical relations between sentences and paragraphs in media news discourse, helping readers to easily grasp information. Through cohesion devices, words, phrases, and sentences are interconnected in news texts, preserving factual sequence, ensuring accuracy, and identifying the focal point.

Keywords: *news discourse, cohesion, lexical cohesion, grammatical cohesion, text*

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN TƏSNİFATI PROBLEMİ

The Problem of Classifying Complex Sentences in Azerbaijani and Turkish

DİLBƏR CAMALI

Dilbar Jamali

dilber.mehdiyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2726-5733>

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

*"Institute of Linguistics named after
Nasimi, Azerbaijan National Academy of
Sciences (ANAS)*

XÜLASƏ

ABSTRACT

Türk dillərinin sintaksis sistemində mürəkkəb cümlə mühüm yer tutur. Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə türkcəsində mürəkkəb cümlələr bir neçə predikativ mərkəzin birləşməsi nəticəsində formalaşır və fikrin daha geniş, məntiqi və əlaqəli şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir. Lakin bu iki qohum dilin sintaktik quruluşu bir çox cəhətdən oxşar olsa da, mürəkkəb cümlələrin təsnifatı məsələsində müəyyən fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bu isə dilçilikdə mürəkkəb cümlələrin sistemli şəkildə izah olunması baxımından müəyyən problemlər yaradır. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlələr adətən iki əsas qrupa bölünür: tabesiz mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlər arasında bərabərlik münasibəti olur və cümlələr əsasən bağlayıcılar və ya intonasiya vasitəsilə əlaqələnir. Bu tip cümlələrdə hər bir hissə müstəqil sintaktik quruluşa malik olur və ayrıca sadə cümlə kimi işləyə bilər. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə bir hissə digərinə tabe olur və baş cümlədə ifadə olunan fikri tamamlayır, izah edir və ya müxtəlif məna münasibətləri yaradır. Türkiyə türkcəsində də mürəkkəb cümlələrin təsnifatı oxşar prinsiplərə əsaslanarsa da, burada felimsi formalarının rolu daha geniş şəkildə nəzərə alınır. Türkiyə türkcəsində məsdər, feli sifət və feli bağlama formaları vasitəsilə qurulan sintaktik konstruksiya geniş yayılmışdır. Bu səbəbdən bəzi türk dilçiləri belə konstruksiya mürəkkəb cümlə kimi qəbul edir, digərləri isə onları sadə cümlənin genişlənməmiş forması hesab edir. Bu yanaşma fərqi mürəkkəb cümlənin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində mübahisələrə səbəb olur. Azərbaycan dilçiliyində isə feilin təriflənməyən formalarının əmələ gətirdiyi tərkiblərlə qurulan konstruksiya daha çox sadə cümlənin tərkibində qiymətləndirilir və müstəqil mürəkkəb cümlə tipi kimi geniş şəkildə qəbul edilmir. Buna görə də hər iki dildə eyni sintaktik strukturların fərqli şəkildə izah olunması müşahidə olunur. Bu isə müqayisəli sintaktik tədqiqatlarda müəyyən çətinliklər yaradır. Digər tərəfdən, hər iki dildə bağlayıcıların və bağlayıcı funksiyalı sözlərin müxtəlif sintaktik münasibətlər yaratması da təsnifat məsələsini mürəkkəbləşdirir. Bəzi bağlayıcılar həm tabesiz, həm də tabeli münasibət yarada bildiyi üçün onların dəqiq qrammatik statusunun müəyyən edilməsi vacib məsələlərdən biridir.

In the syntactic system of Turkic languages, the complex sentence occupies an important place. In both Azerbaijani and Turkish, complex sentences are formed by combining several predicative centers, serving to express thought in a broader, logical, and coherent way. Although the syntactic structures of these two related languages are similar in many respects, there are certain differences in the classification of complex sentences. This creates some problems in linguistics regarding the systematic explanation of complex sentences. In Azerbaijani linguistics, complex sentences are usually divided into two main groups: compound (coordinate) complex sentences and subordinate complex sentences. In compound complex sentences, the components are equal, and the sentences are connected mainly through conjunctions or intonation. Each part has an independent syntactic structure and can function as a separate simple sentence. In subordinate complex sentences, however, one part depends on the other, complementing, explaining, or creating various semantic relations with the main clause. In Turkish, the classification of complex sentences is based on similar principles, but here the role of verbals (non-finite verb forms) is considered more extensively. Constructions formed with infinitives, participles, and gerunds are widespread in Turkish. Therefore, some Turkish linguists regard such constructions as complex sentences, while others consider them expanded forms of simple sentences. This difference in approach leads to debates about the boundaries of complex sentences. In Azerbaijani linguistics, however, constructions formed with non-finite verb forms are more often evaluated within the structure of simple sentences and are not widely accepted as independent types of complex sentences. As a result, the same syntactic structures are explained differently in the two languages, which creates difficulties in comparative syntactic research. On the other hand, in both languages, the role of conjunctions and connective words in creating various syntactic relations also complicates classification. Some conjunctions can establish both coordinate and subordinate relations, making it necessary to determine their precise grammatical status. Research shows that the problem of classifying complex sentences in Azerbaijani and

Araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində mürəkkəb cümlənin təsnifatı problemi əsasən struktur və semantik yanaşmaların fərqli olması ilə bağlıdır. Bu sahədə vahid meyarların müəyyənəşdirilməsi və müqayisəli tədqiqatların genişləndirilməsi türk dillərinin sintaksisinin daha dərinədən öyrənilməsinə və bu problemin daha sistemli şəkildə izah olunmasına kömək edə bilər.

Məqalədə istifadə olunan metodlar: müqayisəli metod: Bu metod vasitəsilə Azərbaycan dili ilə Türkiyə türkcəsində mürəkkəb cümlələrin quruluşu və təsnifatı müqayisə olunur. Hər iki dildə sintaktik modellər qarşılaşdırılaraq oxşar və fərqli xüsusiyyətlər müəyyən edilir; Təsviri (deskriptiv) metod: Mürəkkəb cümlələrin quruluşu, predikativ hissələrin əlaqə formaları və bağlayıcı vasitələr təsviri şəkildə təqdim edilir. Mövcud qrammatik qaydalar və dil faktları sistemli şəkildə izah olunur; Struktur-sintaktik analiz metodu: Cümlənin daxili quruluşu, predikativ mərkəzlərin qarşılıqlı əlaqəsi və sintaktik funksiyaları analiz edilir. Bu metod mürəkkəb cümlənin komponentlərinin funksional rolunu müəyyən etməyə imkan verir; Ümumiləşdirmə metodu: Araşdırma nəticəsində əldə edilən faktlar ümumiləşdirilərək hər iki dil üçün mürəkkəb cümlənin təsnifatına dair elmi nəticələr çıxarılır.

Məqalədə əsas məqsəd iki qohum türk dilində mürəkkəb cümlələrin necə təsnif edildiyini araşdırmaq və bu təsnifat sistemləri arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənəşdirməkdir. Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi eyni dil ailəsinə mənsub olsa da, sintaktik quruluşların təsnifində müəyyən terminoloji və metodoloji fərqlər mövcuddur. Məqalədə elmi şəkildə təhlil edilir və mürəkkəb cümlələrin təsnifində vahid yanaşmanın vacibliyini əsaslandırılır. Araşdırma nəticəsində hər iki dildə mürəkkəb cümlələrin əsasən tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr kimi təsnif edildiyi, lakin onların daxili bölgüsündə və terminologiyasında fərqlər olduğu göstərilir. Məqalədə həmçinin sintaktik əlaqə vasitələri, bağlayıcıların rolu və predikativ hissələr arasındakı münasibətlər də təhlil edilir.

Açar sözlər: *sintaksis, mürəkkəb cümlə, təsnifat, feili birləşmələr, tabelilik.*

Turkish is mainly related to differences in structural and semantic approaches. Establishing unified criteria and expanding comparative studies can contribute to a deeper understanding of Turkic syntax and a more systematic explanation of this issue. Methods used in the article: Comparative method: Azerbaijani and Turkish complex sentence structures and classifications are compared, identifying similarities and differences. Descriptive method: The structure of complex sentences, forms of connection between predicative parts, and conjunctions are presented descriptively. Structural-syntactic analysis: The internal structure of the sentence, the interaction of predicative centers, and their syntactic functions are analyzed. Generalization method: The findings are generalized to draw scientific conclusions about the classification of complex sentences in both languages. Main purpose of the article: To investigate how complex sentences are classified in two related Turkic languages and to identify similarities and differences between these classification systems. The article demonstrates that although Azerbaijani and Turkish belong to the same language family, there are certain terminological and methodological differences in the classification of syntactic structures. It emphasizes the importance of a unified approach to the classification of complex sentences. The study concludes that in both languages, complex sentences are mainly classified as compound and subordinate, but differences exist in their internal subdivisions and terminology. The role of conjunctions, connective devices, and the relations between predicative parts are also analyzed.

Keywords: *syntax, complex sentence, classification, verbal constructions, subordination.*

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ YAD TƏSİRLƏR VƏ DİL MƏDƏNİYYƏTİ PROBLEMLƏRİ

Foreign influences and problems of language culture in Azerbaijani literary language

NİGAR ƏLİYEVƏ

Nigar Aliyeva

nigar.aliyeva97.97@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-0103-1081>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azerbaijan State Pedagogical University

XÜLASƏ

ABSTRACT

Müasir Azərbaycan ədəbi dili sürətli dəyişikliklərin müşahidə olunduğu bir mərhələdə formalaşmaqda davam edir və bu proses həm inkişaf, həm də müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Xüsusilə xarici dillərin təsiri və dil mədəniyyəti ilə bağlı məsələlər bu sahədə əsas problemlər kimi ön plana çıxır. Qloballaşma, beynəlxalq ünsiyyətin genişlənməsi və rəqəmsal mühitin həyatımızda mühüm yer tutması nəticəsində dilimizə müxtəlif dillərdən, daha çox ingilis və rus dillərindən çoxlu sayda söz və ifadələr daxil olur. Bu hal müəyyən mənada dilin imkanlarını artırırsa da, həddindən artıq və nəzarətsiz istifadə edildikdə milli dil xüsusiyyətlərinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Digər mühüm məsələ isə dil mədəniyyətinin səviyyəsi ilə bağlıdır. Hazırkı dövrdə, xüsusilə gənclər arasında, ədəbi dil qaydalarına tam əməl olunmaması, yazı və danışqda səhvlərin artması müşahidə edilir. Sosial şəbəkələrdə geniş yayılan qısaldılmış ifadələr, qeyri-rəsmi sözlər və müxtəlif dillərin qarışıq şəkildə işlədilməsi nitq mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu cür hallar zaman keçdikcə dilin ümumi keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Eyni zamanda bəzi media vasitələrində də dil normalarına yetərincə diqqət yetirilməməsi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir. Bundan əlavə, dialekt və şivə elementlərinin normadan kənar şəkildə ədəbi dilə daxil olması da vahid dil sisteminə təsir göstərir. Halbuki ədəbi dilin əsas məqsədi ümumi anlaşmanı təmin edən sabit və qəbul olunmuş qaydaları qorumaqdır. Bu səbəbdən dilin düzgün istifadəsi yalnız mütəxəssislərin deyil, bütün cəmiyyətin ortaq məsuliyyəti kimi qiymətləndirilməlidir. Mövcud problemlərin həlli üçün təhsil müəssisələrində ana dilinin tədrisinə daha çox diqqət ayrılmalı, düzgün danışq və yazı bacarıqları sistemli şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Bununla yanaşı, media və sosial platformalar dilin düzgün istifadəsinin təşviqində fəal iştirak etməlidir. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən dil siyasəti də bu istiqamətdə mühüm rol oynayır. Beləliklə, Azərbaycan ədəbi dilinin yad təsirlərdən qorunması və dil mədəniyyətinin yüksəldilməsi onun gələcək inkişafı üçün vacib şərtlərdən biridir. Bu istiqamətdə ardıcıl və məqsədyönlü addımlar atılarsa, dil həm zənginliyini qoruyar, həm də milli kimliyin əsas dayaqlarından biri kimi mövqeyini daha da gücləndirər.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ədəbi dil, dil mədəniyyəti problemləri.

The modern Azerbaijani literary language continues to form at a stage when rapid changes are observed, and this process is accompanied by both development and certain difficulties. In particular, issues related to the influence of foreign languages and language culture come to the fore as the main problems in this area. As a result of globalization, the expansion of International Communication and the fact that the digital environment occupies an important place in our life, a huge number of words and phrases from different languages, more often English and Russian, enter our language. Although this circumstance in a sense increases the capabilities of the language, when it is used excessively and uncontrollably, it leads to a weakening of the national linguistic characteristics. Another important issue is related to the level of language culture. At the present time, especially among young people, there is a complete non-observance of the rules of the literary language, an increase in errors in writing and speaking. Abbreviated phrases, informal words and mixed use of various languages, which are widespread in social networks, negatively affect the culture of speech. Such situations can lead to a decrease in the overall quality of the language over time. At the same time, the situation is compounded by insufficient attention to language norms in some media. In addition, the introduction of dialect and dialect elements into the literary language outside the norm also affects the unified language system. However, the main goal of the literary language is to maintain stable and accepted rules that ensure general understanding. Therefore, the correct use of language should be seen as a common responsibility not only of professionals, but of the entire society. To solve existing problems, more attention should be paid to teaching the native language in educational institutions, and correct speaking and writing skills should be systematically developed. However, the media and social platforms should actively participate in promoting the proper use of the language. The language policy implemented at the state level also plays an important role in this direction. Thus, protection of the Azerbaijani literary language from foreign influences and raising the language culture is one of the important conditions for its further development. If consistent and purposeful steps are taken in this direction, the language will preserve its richness and further strengthen its position as one of the main pillars of national identity.

Keywords: Azerbaijani language, literary language, problems of language culture.

TERMINLƏR LÜĞƏTİ TƏDRİS VƏSAİTİ KİMİ

Glossary of Terms as a Teaching Aid

OKTAY SƏMƏDOV

Oktay Samedov

oktay.samedov@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-2908-4863>

Bakı Slavyan Universiteti

Baku Slavic University

XÜLASƏ

Ali məktəb tələbələrini fəallığının artırılması zərurəti onların lüğətlərdən təkcə məlumat mənbəyi kimi deyil, həm də köməkçi tədris vəsaiti kimi istifadə etmə bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi, bu növ ədəbiyyata maraq oyadılması və ixtisas üzrə bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi məsələsini ortaya qoyur. Bu, informasiyaya tələbatın sürətlə artdığı elmi və texnoloji tərəqqi dövründə xüsusilə aktualdır. Müxtəlif ixtisaslar üzrə linqvistik məlumat mənbəyi olan terminoloji lüğətlərlə məqsədyönlü işin təşkili tələbələrin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir linqvodicilikdə tədris lüğəti ali məktəb üçün vahid audiovizual kompleksin ayrılmaz tərkib hissəsi, mühüm komponenti statusunu qazanmışdır. Bu cür status bir çox ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün terminlərin izahından ibarət xüsusi tədris lüğətlərinin tərtib edilərək çap məhsulu və ya elektron formada təqdim edilməsini və onlardan tədris kompleksinin digər komponentləri ilə əlaqəli şəkildə istifadəsini tələb edir. Araşdırmalar təhsilənlərin yalnız bəzi ixtisaslar üzrə terminoloji tədris lüğətlərindən istifadə etmək imkanlarına malik olduqlarını, mövcud lüğətlərdən tədris prosesində sistemli və məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsini, ixtisas üzrə zəruri bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə epizodik hallarda cəlb olunduğunu üzə çıxarmışdır. Sorğu nəticəsində ixtisas üzrə əsas fənləri tədris edən ali məktəb müəllimlərinin tələbələrə terminoloji lüğətlər və onlardan istifadə qaydaları barədə çox nadir hallarda məlumat verdikləri, mövcud lüğətlərdən tədris vəsaiti qismində istifadə edilməsində müəyyən çətinliklərin yaranmış olduğu aşkar edilmiş, tələbələrin bu növ məlumat ədəbiyyatına çox nadir hallarda müraciət etdikləri məlum olmuşdur. Halbuki, müxtəlif sahələr üzrə peşəkar kadr hazırlığı həyata keçirən, eləcə də tədris xarici dildə aparılan universitetlərdə ixtisasla bağlı leksik vahidləri və ifadələri özündə cəmləşdirən terminoloji tədris lüğətlərinin tərtib edilməsi və onlardan istifadə yollarının müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tədris lüğətlərindən istifadə təkcə dərslər, dərslər vəsaiti və elmi ədəbiyyatla müstəqil iş bacarıqlarının inkişaf etdirmir, həm də tələbələrin dil biliklərini möhkəmləndirir, söz ehtiyatını zənginləşdirir və nitq mədəniyyətini yüksəltməsinə yardımçı olur. Tədris prosesində terminlərdən ibarət tədris lüğətlərindən istifadə xarici dil normalarının hərtərəfli mənimsənilməsi vasitəsinə çevrilir və bununla da ali məktəblərdə tələbələrin ixtisasa yüksək səviyyədə yiyələnməsinə kömək edə bilər.

Açar sözlər: *terminlər, tədris lüğətləri, tədris vəsaiti, tələbələr, bilik və bacarıqlar*

ABSTRACT

The necessity of increasing the activity of university students raises the issue of developing their skills and habits of using dictionaries not only as sources of information but also as auxiliary teaching aids, stimulating interest in this type of literature, and improving their knowledge and skills in their field of study. This is particularly relevant in the era of scientific and technological progress, when the demand for information is rapidly increasing. Purposeful work with terminological dictionaries, which serve as linguistic information sources for various specialties, plays an important role in the development of students' knowledge and skills. In modern linguistics, the teaching dictionary has gained the status of an integral component of a unified audiovisual complex for higher education. This status requires the compilation of special teaching dictionaries consisting of explanations of terms for students of many specialties, presented either in print or electronic form, and their use in connection with other components of the teaching complex. Research has revealed that students in only some specialties have access to terminological teaching dictionaries, that existing dictionaries are not used systematically and purposefully in the teaching process, and that they are only occasionally involved in mastering necessary knowledge and skills. Surveys show that university lecturers teaching core subjects rarely provide students with information about terminological dictionaries and their usage, and certain difficulties arise in employing existing dictionaries as teaching aids. It was also found that students rarely refer to such sources of information. However, in universities that train professional staff in various fields and conduct instruction in foreign languages, compiling terminological teaching dictionaries that encompass lexical units and expressions related to the specialty and determining ways of using them is of particular importance. The use of teaching dictionaries not only develops independent work skills with textbooks, teaching materials, and scientific literature, but also strengthens students' language proficiency, enriches their vocabulary, and contributes to the improvement of speech culture. In the teaching process, the use of terminological teaching dictionaries can become a means of comprehensive acquisition of foreign language norms and thereby help students in higher education institutions to master their specialties at a high level.

Keywords: *terms, teaching dictionaries, teaching aid, students, knowledge and skills.*

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏNA GENİŞLƏNMƏSİNİN VƏ DARALMASININ SÖZ YARADICILIĞINDAKI ROLU

The Role of Meaning Expansion and Narrowing in Modern Azerbaijani Language in Word Creativity

QƏTİBƏ MAHMUDOVA

Qatiba Mahmudova

dr.gatibe@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9898-9002>

AMEA Nəsimi adına Dilçilik institutu

*Institute of Linguistics named after Nasimi
of ANAS*

XÜLASƏ

Məna dəyişməsi leksik-semantik üsulla söz yaradıcılığının tərkib hissəsi kimi reallaşır. Məna dəyişməsinə isə məna genişlənməsi, məna daralması, məna pisləşməsi, məna yaxşılaşması kimi anlayışlar daxildir. Bu fenomenlər dilin daxili imkanları hesabına yeni sözlərin yaranmasında, mövcud sözlərin semantik potensialının genişləndirilməsində və terminoloji sistemin zənginləşdirilməsində xüsusi rol oynayır. Məna genişlənməsi (semantik genişlənmə) sözün ilkin mənasının yeni məna çalarları qazanaraq daha ümumi və geniş sahəni əhatə etməsi ilə xarakterizə olunur. Bu prosesdə söz konkret məna çərçivəsindən çıxaraq abstrakt və ya ümumiləşmiş məna qazanır. Məsələn, “baş” sözü ilkin olaraq insan bədən üzvünü ifadə etsə də, sonradan “rəhbər” (başçı), “əsas hissə” (kitabın başı) kimi yeni mənalar qazanmışdır. Bu cür genişlənmə nəticəsində sözün semantik həcmi artır və o, yeni nominativ funksiyalar yerinə yetirir. Məna daralması (semantik daralma) isə sözün əvvəlki geniş mənasının məhdudlaşaraq daha konkret və ixtisaslaşmış sahəyə yönəlməsi ilə bağlıdır. Məsələn, “heyvan” sözü ümumilikdə bütün canlıları ifadə etdiyi halda, müasir dildə daha çox “dördayaqlı ev heyvanı” mənasında işləmə bilər. Bu proses terminologiyada, xüsusilə elmi və peşəkar sahələrdə dəqiqliyin təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu iki semantik proses söz yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır və aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

Yeni leksik vahidlərin yaranması – məna genişlənməsi nəticəsində sözlər metaforik və metonimik köçürmə yolu ilə yeni anlayışları ifadə edir. Bu, xüsusilə texniki və ictimai-siyasi terminologiyada geniş yayılmışdır.

Terminoloji sistemin formalaşması – məna daralması vasitəsilə sözlər konkret sahəyə aid termin kimi sabitləşir.

Polisemiya və semantik şaxələnmə – genişlənmə nəticəsində sözlər çoxmənalı olur, bu isə dilin ifadə imkanlarını artırır və söz yaradıcılığında məhsuldarlığı yüksəldir.

Daxili söz yaradıcılığı modellərinin aktivləşməsi – semantik dəyişmələr morfoloji, sintaktik və leksik-semantik üsullarla yaranan yeni sözlərin mənaca

ABSTRACT

Semantic change is realized as an integral component of word formation through the lexico-semantic method. The notion of semantic change includes such processes as semantic broadening, semantic narrowing, pejoration, and amelioration. These phenomena play a crucial role in the formation of new words through the internal resources of the language, in expanding the semantic potential of existing words, and in enriching the terminological system.

Semantic broadening (semantic extension) is characterized by the acquisition of new shades of meaning by a word, allowing it to cover a more general and wider scope. In this process, a word moves beyond its concrete meaning and acquires a more abstract or generalized sense. For example, the word “head” originally denoted a part of the human body, but later acquired additional meanings such as “leader” (head of an organization) and “main part” (head of a book). As a result of such expansion, the semantic scope of the word increases, and it performs new nominative functions. Semantic narrowing (semantic restriction), on the other hand, involves the limitation of a word’s formerly broad meaning to a more specific and specialized domain. For instance, while the word “animal” originally referred to all living beings, in modern usage it may predominantly denote a “four-legged domestic animal.” This process is particularly significant in terminology, especially in scientific and professional fields, where precision is essential.

These two semantic processes are closely related to word formation and manifest themselves in the following directions:

Formation of new lexical units – as a result of semantic broadening, words express new concepts through metaphorical and metonymic transfer. This is especially widespread in technical and socio-political terminology.

Formation of the terminological system – through semantic narrowing, words become fixed as terms belonging to specific fields.

Polysemy and semantic diversification – as a result of broadening, words become polysemous, which

əsaslandırılmasını təmin edir.

Milli terminologiyanın inkişafı – alınma sözlərə alternativ olaraq, mövcud sözlərin mənasının genişləndirilməsi yolu ilə yeni terminlərin yaradılması dilin milli xüsusiyyətlərini qoruyur.

Məna genişlənməsi və daralması müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının semantik əsasını təşkil edir. Bu proseslər dilin dinamik inkişafını təmin edir, onun nominativ və kommunikativ imkanlarını genişləndirir, eyni zamanda terminoloji sistemin dəqiqliyini və funksionallığını artırır.

Açar sözlər: *məna, genişlənmə, daralma, söz yaradıcılığı, dil, Azərbaycan.*

enhances the expressive capacity of the language and increases productivity in word formation.

Activation of internal word-formation models – semantic changes provide the conceptual motivation for new words formed by morphological, syntactic, and lexico-semantic means.

Development of national terminology – the creation of new terms by extending the meanings of existing words, as an alternative to borrowings, preserves the national characteristics of the language.

Semantic broadening and narrowing constitute the semantic foundation of word formation in modern Azerbaijani. These processes ensure the dynamic development of the language, expand its nominative and communicative capacities, and enhance the precision and functionality of the terminological system.

Keywords: *meaning, broadening, narrowing, word formation, language, Azerbaijani.*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KALKA ÜSULU VƏ ONUN TERMİN YARADICILIĞINDA ROLU

The Calque Method in the Azerbaijani Language and Its Role in Terminology Creation

ŞƏBNƏM HƏSƏNLİ - QƏRİBOVA

Shabnam Hasanli-Garibova

shabnam.hasanli@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-0912-4504>

AMEA Dilçilik İnstitutu

Institute of Linguistics of the ANAS

XÜLASƏ

Kalka termin yaradıcılığında olduqca zəngin xüsusiyyətlərə sahib və müasir dildə ən çox müraciət olunan üsullardan biridir. Kalka üsulu zamanı əsas rolunu sözlərin quruluşu oynayır, yəni müəyyən bir dildə sözlər başqa bir dilə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşır. Çünki, kalka üsulu zamanı nümunə olaraq qəbul edilən sözün quruluşundan asılı olaraq kalkalaşma nəticəsində düzəltmə və ya mürəkkəb quruluşlu sözlər yaranır. Müəyyən bir dildə kənar dilin təsiri nəticəsində yeni söz modeli əmələ gəlir ki, onun da kök və şəkilçisi kalka edilən dilin - əsas dilin xüsusiyyətlərinə, ondakı kök və şəkilçiyə uyğun gəlir. Bəzən kalka zamanı dildə bir deyiş, iki və daha artıq termin meydana çıxır ki, bu da istifadəçilər arasında anlaşılmaqla səbəb olur. . Azərbaycan dilində "bucket" termini "yaddaş sahəsi, segment" kimi kalka edilmişdir. Burada rus dilinin təsirini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, bu ingilis termini rus dilinə "участок памяти, сегмент" kalka edilmiş, Azərbaycan dilinə də rus dilindən kalka edilmişdir. Kalka zamanı hər iki dildə müşahidə olunan digər bir cəhət isə eyni sözün müxtəlif şəkildə kalka edilməsidir. Məsələn account sözü bu terminlərin tərəfi kimi fərqli şəkildə kalka edilmişdir: account balance-büdcə balans, account manager-qeydiyyat yazısının meneceri, account policy-uçot strategiyası, account lockout-abonement blokladılması və s. Ümumiyyətlə, kalka üsulu ilə terminlərinin yaradılması Azərbaycan dilində olduqca zəngin və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu Azərbaycan dilinin müxtəlif elm sahələrini əhatə edən sözləri, o cümlədən, terminləri leksik-semantik mənə baxımından ifadə etməyə qadir olması, böyük imkanlara malik olması ilə bağlıdır. Lakin terminlərdən istifadə edərkən onların müasir texniki prosesləri, məfhumları dəqiq ifadə edib-etməsinə ciddi fikir vermək, hər bir terminin mənə tutumu, anlaşılma dərəcəsi nəzərə alınmaq lazımdır.

Açar sözlər: termin, Azərbaycan dili, kalka, hərfi tərcümə, söz yaradıcılığı

ABSTRACT

Loan translation (calquing) is one of the richest features of term creation and one of the most frequently used methods in modern language. In the process of calquing, the main role is played by the structure of words; that is, in a certain language, words are formed according to the structure of words belonging to another language. Because, during calquing, depending on the structure of the model word taken as an example, derivational or compound words are formed as a result of calquing. In a given language, under the influence of a foreign language, a new word model emerges, whose root and suffix correspond to the features of the target language – the main language, and its root and affixes correspond to it. Sometimes during calquing, not one but two or more terms appear in the language, which leads to misunderstanding among users. In the Azerbaijani language, the term "bucket" has been calqued as "memory area, segment." Here the influence of the Russian language should be noted. Thus, this English term was calqued into Russian as "участок памяти, сегмент," and from Russian it was also calqued into Azerbaijani. Another feature observed in calquing in both languages is that the same word is calqued in different ways. For example, the word account has been calqued differently as part of these terms: account balance – budget balance, account manager – registration record manager, account policy – accounting strategy, account lockout – account blocking, etc. In general, the creation of terms by the calquing method in the Azerbaijani language is very rich and has different features. This is connected with the ability of the Azerbaijani language to express lexical-semantic meanings of words and terms covering various scientific fields and its great potential. However, when using terms, it is necessary to pay serious attention to whether they accurately express modern technical processes and concepts, and the semantic capacity and comprehensibility of each term must be taken into account.

Keywords: : term, Azerbaijani language, calque, literal translation, word formation

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ EMOSİYA KONSEPTİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ VƏ MÜASİR DİL TRANSFORMASIYALARI

Means of Expressing the Concept of Emotion in Languages With Different Systems and Contemporary Language Transformations

HƏQİQƏT HÜSEYNOVA

Haqiqat Huseynova

hhuseynova807@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-3668-2558>

Azərbaycan Dillər Universiteti

Azerbaijan University of Languages

XÜLASƏ

Müxtəlif sistemli dillərdə emosiya konseptlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri və mətn daxilində ifadə imkanları müasir dilçilikdə aktual və multidissiplinar tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Emosiyalar insan təfəkkürü və dil arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir, çünki müxtəlif dillərdə eyni emosiyalar fərqli semantik çalarlarla ifadə olunur. Vaxtilə emosiyalar dilçilik tədqiqatlarının mərkəzində dayanmasa da, hazırda onların dil vasitəsilə ifadəsi müstəqil bir sahə – emotiologiya kimi formalaşmışdır. Bu baxımdan emosiyaların dil komponentində öyrənilməsi informasiya, koqnitiv və rəşional aspektlərlə eyni səviyyədə qiymətləndirilir. Filologiya və psixologiya sahəsindəki tədqiqatlar göstərir ki, emosiyalar şüurun, sosial davranışın və nitq fəaliyyətinin motivasiya əsasını təşkil edir. Müxtəlif sistemli dillərdə eyni emosiyaların leksik, ekspressiv, qrammatik vahidlərlə ifadəsi onların müqayisəli təhlilini zəruri edir. Bu istiqamətdə bioloji, psixoloji və koqnitiv yanaşmaların nəzəri əsasları təqdim olunur, emosiyaların kommunikasiya və sosial davranışlardakı rolu isə konseptual və ekspressiv aspektlər çərçivəsində öyrənilir. Emosiyaların dil vasitəsilə konseptualizasiyası, ekspressiv leksika və dil vahidləri çərçivəsində funksional təzahürü və sosial-mədəni kontekstdə aktuallaşması diqqət mərkəzindədir. Bununla yanaşı, emosiyaların ifadəsi yalnız verbal vasitələrlə məhdudlaşmır. Kommunikasiya prosesində qeyri-verbal elementlər – bədən dili, jestlər və intonasiya emosional məzmunun ötürülməsində mühüm rol oynayır. Bəzən insanlar ifadə olunan fikri sözlərlə tam dərk etməsələr belə, qeyri-verbal vasitələr ünsiyyətin daha aydın qurulmasına imkan yaradır. Xüsusilə multikultural cəmiyyətlərdə səs tonu, jestlər və emosional reaksiyalar kommunikativ-intellektual prosesin tərkib hissəsi kimi çıxış edir və qarşılıqlı anlaşmada əsas resurslardan sayılır. Müxtəlif dillərdə emosiyaların ifadə formalarının müqayisəli təhlili onların koqnitiv və pragmatik xüsusiyyətlərini, diskursiv və kommunikativ

ABSTRACT

The structural-semantic features of emotion concepts in languages of different systems and their expressive possibilities within text are among the relevant and multidisciplinary research directions in modern linguistics. Emotions are significant in studying the interaction between human cognition and language, as the same emotions are expressed with different semantic nuances in different languages. Although emotions were not once at the center of linguistic research, today their expression through language has formed an independent field—emotiology. From this perspective, the study of emotions within the linguistic component is evaluated on the same level as informational, cognitive, and rational aspects. Research in philology and psychology shows that emotions form the motivational basis of consciousness, social behavior, and speech activity. In languages of different systems, the expression of the same emotions through lexical, expressive, and grammatical units makes comparative analysis necessary. In this direction, theoretical foundations of biological, psychological, and cognitive approaches are presented, while the role of emotions in communication and social behavior is studied within conceptual and expressive frameworks. The conceptualization of emotions through language, their functional manifestation within expressive vocabulary and linguistic units, and their actualization in socio-cultural context are in focus. At the same time, the expression of emotions is not limited to verbal means. In communication processes, non-verbal elements—body language, gestures, and intonation—play an important role in conveying emotional content. Sometimes, even when people do not fully understand the expressed words, non-verbal means enable clearer communication. Especially in multicultural societies, tone of voice, gestures, and emotional reactions function as part of the communicative-intellectual process and are considered key resources for mutual understanding. Comparative analysis of emotional expression across different languages reveals their

funksiyalarını daha aydın üzə çıxarır. Bu kontekstdə metaforik və metonimik konstruksiyalar, frazeoloji birləşmələr emosional məzmunun mətn daxilində konkretləşməsinə və sosial davranışlara təsirinə xidmət edir. Həmçinin emosiyaların leksik, qrammatik və sintaktik səviyyələrdə strukturlaşması, onların semiotik funksiyaları dilin struktur xüsusiyyətləri və mədəni faktorlarla sıx bağlıdır. Müasir dövrdə dil transformasiyaları emosiyaların ifadə vasitələrinə də təsir göstərir. Rəqəmsal kommunikasiya mühitində emosional məzmunun ötürülməsi yeni formalar qazanmışdır: sosial media platformalarında emoji, stikerlər, vizual elementlər emosiyaların daha operativ ifadəsinə imkan yaradır. Bu, ənənəvi dil vasitələri ilə yanaşı, emosiyaların ifadəsində transformativ dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olur. Tədqiqat metodları arasında linqvistik-təhlil, müqayisəli-təhlil, sinxron-təsvisi, koqnitiv-təhlil tətbiq edilmişdir. Bu metodlar emosiyaların leksik və qrammatik strukturlarda ifadəsini və kommunikasiya proseslərindəki təsir mexanizmlərini müəyyən etməyə imkan verir. Nəticə etibarilə emosiyalar yalnız dil vasitəsilə deyil, sosial-mədəni və texnoloji dəyişikliklərin təsiri ilə də formalaşır, ekspressiv leksika, metaforik və metonimik strukturlar isə kommunikativ və diskursiv funksiyalar üçün əhəmiyyətli vasitədir. Beləliklə, tədqiqat emosiyaların dil və mədəniyyət kontekstində konseptualizasiyasını, struktur-semantik xüsusiyyətlərini və müasir kommunikasiya şəraitində ifadə imkanlarını dərinlən təhlil etməklə nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyır, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin optimallaşdırılmasına töhfə verir.

Açar sözlər: *emosiya, ünsiyyət, dil transformasiyaları*

cognitive and pragmatic features, as well as discursive and communicative functions. In this context, metaphorical and metonymic constructions and phraseological units contribute to the concretization of emotional content within text and its influence on social behavior. Furthermore, the structuring of emotions at lexical, grammatical, and syntactic levels, as well as their semiotic functions, is closely linked to the structural features of language and cultural factors. In the modern era, language transformations also affect the means of expressing emotions. In digital communication environments, emotional expression has acquired new forms: on social media platforms, emojis, stickers, and visual elements enable more rapid and efficient expression of emotions. This has led to transformative changes in emotional expression alongside traditional linguistic means. Research methods include linguistic analysis, comparative analysis, synchronic-descriptive analysis, and cognitive analysis. These methods allow the identification of emotional expression in lexical and grammatical structures and their impact mechanisms in communication processes. As a result, emotions are shaped not only through language but also under the influence of socio-cultural and technological changes. Expressive vocabulary, metaphorical and metonymic structures are important tools for communicative and discursive functions. Thus, the study provides a deep analysis of the conceptualization of emotions in the context of language and culture, their structural-semantic features, and their expressive possibilities in modern communication, contributing to the optimization of intercultural communication.

Keywords: *emotion, communication, language transformations.*

MÜASİR DÖVRDƏ XARİCİ SÖZLƏRİN TƏSİRİ VƏ DİL NORMALARININ QORUNMASI

The Influence of Foreign Words and the Preservation of Language Norms in the Modern Era

RƏNA HÜSEYNOVA

Rana Huseynova

rena.huseynova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7164-2252>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azerbaijan State Pedagogical University

XÜLASƏ

Müasir qloballaşma dövründə dillər arasında qarşılıqlı təsir daha da güclənmişdir. Xüsusilə informasiya texnologiyalarının inkişafı, internetin geniş yayılması və beynəlxalq əlaqələrin artması nəticəsində müxtəlif dillər bir-birindən sözlər qəbul edir. Azərbaycan dili də bu prosesdən kənarda qalmamış, xüsusilə ingilis, rus, türk və digər dillərdən çoxlu sayda sözlər mənimsəmişdir. İlk növbədə, xarici sözlərin təsirliliyindən danışarkən onların dilin zənginləşməsində oynadığı rolu qeyd etmək lazımdır. Xarici sözlər yeni anlayışların, terminlərin və müasir həyatın tələblərinin ifadəsində mühüm vasitə kimi çıxış edir. Məsələn, texnologiya sahəsində "kompüter", "internet", "proqram", "server" kimi sözlər artıq gündəlik leksikonun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu sözlərin əksəriyyəti ya birbaşa qəbul edilmiş, ya da müəyyən fonetik və qrammatik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu isə göstərir ki, xarici sözlər dilin inkişafına mane olmaqdan çox, onun funksional imkanlarını genişləndirir. Bununla yanaşı, xarici sözlərin həddindən artıq istifadəsi dilin saflığı məsələsini də gündəmə gətirir. Bəzi hallarda eyni mənanı ifadə edən yerli sözlər mövcud olduğu halda, xarici sözlərə üstünlük verilir. Məsələn, "menecer" əvəzinə "idarəçi", "ofis" əvəzinə "iş otağı" kimi alternativlərdən istifadə etmək mümkündür. Lakin dil istifadəçiləri tez-tez daha prestijli və ya daha müasir səsləndiyini düşündükləri üçün xarici variantlara üstünlük verirlər. Bu isə zamanla milli söz ehtiyatının zəifləməsinə səbəb ola bilər. Adaptasiya problemləri isə xarici sözlərin dilə uyğunlaşdırılması prosesində ortaya çıxır. Bu problemlər əsasən fonetik, qrammatik və leksik səviyyədə müşahidə olunur. Fonetik adaptasiya zamanı sözlər Azərbaycan dilinin səs sisteminə uyğunlaşdırılır. Məsələn, ingilis dilindəki "computer" sözü "kompüter" kimi tələffüz edilir. Lakin bəzi sözlərdə bu uyğunlaşma tam baş vermir və müxtəlif tələffüz variantları yaranır. Bu da dil vahidliyini pozan amillərdən biridir. Leksik adaptasiya isə sözün mənasının uyğunlaşdırılması ilə

ABSTRACT

In the modern era of globalization, the interaction between languages has become even stronger. Especially as a result of the development of information technologies, the widespread use of the internet, and the increase in international relations, different languages borrow words from one another. The Azerbaijani language has also not remained outside this process and has adopted a large number of words, particularly from English, Russian, Turkish, and other languages. First of all, when discussing the influence of foreign words, it is necessary to note their role in enriching the language. Foreign words serve as an important means of expressing new concepts, terms, and the demands of modern life. For example, in the field of technology, words such as "computer," "internet," "program," and "server" have already become an integral part of the everyday lexicon. Most of these words have either been directly adopted or have undergone certain phonetic and grammatical changes. This shows that foreign words, rather than hindering the development of the language, expand its functional capabilities. At the same time, the excessive use of foreign words also raises the issue of language purity. In some cases, even when native words expressing the same meaning exist, preference is given to foreign words. For example, instead of "manager," it is possible to use alternatives such as "administrator," and instead of "office," "work room." However, language users often prefer foreign variants because they consider them more prestigious or more modern in sound. This, over time, may lead to the weakening of the national vocabulary. Adaptation problems arise during the process of adapting foreign words to the language. These problems are mainly observed at the phonetic, grammatical, and lexical levels. During phonetic adaptation, words are adjusted to the sound system of the Azerbaijani language. For example, the English word "computer" is pronounced as "kompüter." However, in some words, this adaptation is not fully achieved, and different

bağlıdır. Bəzən xarici sözlər orijinal mənasından fərqli şəkildə istifadə olunur və bu da anlaşılmazlığa səbəb olur. Məsələn, bəzi ingilis mənşəli sözlər Azərbaycan dilində daha dar və ya daha geniş mənada işlədilə bilər. Bu isə kommunikasiya zamanı yanlış anlaşılmalara gətirib çıxara bilər. Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, xarici sözlər Azərbaycan dilinin inkişafında mühüm rol oynayır, lakin onların istifadəsi və adaptasiyası müəyyən problemlərlə müşayiət olunur. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün dil normalarına riayət olunmalı, uyğunlaşdırma prosesinə diqqət yetirilməli və yerli sözlərin qorunmasına xüsusi önəm verilməlidir. Ən vacib məsələ isə dilin həm zənginləşdirilməsi, həm də milli xüsusiyyətlərinin qorunması arasında düzgün tarazlığın tapılmasıdır.

Açar sözlər: *Qloballaşma, xarici sözlər, dil adaptasiyası, leksik zənginləşmə, dil saflığı*

pronunciation variants appear. This is one of the factors that disrupt language unity. Lexical adaptation, on the other hand, is related to the adjustment of the meaning of the word. Sometimes foreign words are used differently from their original meaning, which leads to misunderstanding. For example, some English-origin words may be used in a narrower or broader sense in the Azerbaijani language. This can lead to miscommunication during communication. In conclusion, it can be stated that foreign words play an important role in the development of the Azerbaijani language, but their use and adaptation are accompanied by certain problems. In order to eliminate these problems, language norms should be followed, attention should be paid to the adaptation process, and special importance should be given to the preservation of native words. The most important issue is to find the right balance between enriching the language and preserving its national characteristics.

Keywords: *Globalization, foreign words, language adaptation, lexical enrichment, language purity*

DİLİMİZİN SAFLIĞINI POZAN AMİLLƏR

Factors that damage the purity of our language

DÜRDANƏ RƏHİMƏZADƏ

Durdana Rahimzade

rdurdana05@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7050-8913>

Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb

Universitetinin Bakı filialı

Baku branch of the First Moscow State

Medical University named after Sechenov

XÜLASƏ

Ana dilinin hər bir xalqın ənənələrini və milli xarakterini nəsil-dən-nəslə ötürən, tarixi yaddaşımızı qoruyub saxlayan milli-mənəvi dəyəri olması danılmaz bir həqiqətdir. Bu həqiqət orta məktəb dərslərimizdən tutmuş rəsmi fərman və sərəncamlara qədər hər yerdə yazılır və səslənir. Onun qorunması və gələcək nəsillərə korlanmadan ötürülməsi hər zaman aktual məsələlərdən olmuşdur. Ölkə başçısı İlham Əliyevin “Dil o amildir ki, milləti millət edir”, “Xarici kəlmələr dilimizi pozur, zənginləşdirmir və milli kimliyimizi sarsıdır, damcı-damcı, yavaş-yavaş” kimi yerində, vaxtında səsləndirilmiş fikirlər bu istiqamətdə atılmış önəmli addımlardan oldu. Bununla belə son illər bir çox amillərin təsiri ilə dilimizin saflığının pozulması hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır. Müasir gənclərin söz ehtiyatının formalaşmasına təsir edən amillər, başqa dillərə məxsus sözlərin dilimizdə mövcud olan sözlərin əvəzinə işlədilməsi meylinin səbəbləri və bu kimi məsələlər çağdaş dövrümüzün aktual məsələlərindəndir. Son illər xarici sözlərin, lazım oldu-olmadı, işlənməsini normal qəbul edənlərin sayının artdığını görürdük. Bu tendensiya belə bir fikrə əsaslanır ki, dil canlı orqanizmdir və özü lazım olarsa, təmizlənəcək. Bununla yanaşı belə bir faktoru da nəzərə almalıyıq ki, dilə yeni sözün daxil olmasında indiyə qədər əsas götürülən nəzəriyyənin tətbiqi hal-hazırda böyük fəsadlar törədə bilər. Çünki sosial şəbəkələrin dili hazırda dil daşıyıcılarının dilinə mənfi mənada güclü təsir etmişdir. Bu səbəbdən də işlənmə tezliyi yüksək olan hər söz dilə daxil edilməsi bugünkü realıqda doğru görünür. Bu prosesləri doğru istiqamətə yönəltmək üçün bir çox addımların atılması vacibdir.

Açar sözlər: *Ana dili, milli kimlik, dilin saflığı, alınma sözlər.*

ABSTRACT

It is an undeniable truth that the mother tongue is a national-spiritual value which transmits the traditions and national character of each people from generation to generation and preserves our historical memory. This truth is expressed everywhere, from our secondary school textbooks to official decrees and orders. Its protection and transmission to future generations without corruption has always been a pressing issue. President Ilham Aliyev's timely statements such as 'Language is the factor that makes a nation a nation' and 'Foreign words distort our language, they do not enrich it, and they undermine our national identity, drop by drop, slowly' have been important steps taken in this direction. Nevertheless, in recent years, under the influence of many factors, the purity of our language has been noticeably undermined. There are various reasons for this. Factors influencing the formation of the vocabulary of modern youth, the tendency to use words belonging to other languages instead of existing words in our language, and similar issues are among the pressing problems of our time. In recent years, we have observed an increase in the number of people who consider the use of foreign words, whether necessary or not, as normal. This tendency is based on the idea that language is a living organism and will cleanse itself if necessary. At the same time, we must take into account that the application of the theory previously used as the basis for the inclusion of new words into the language may now cause serious problems. This is because the language of social networks has had a strong negative impact on the language of its speakers. Therefore, the inclusion of every frequently used word into the language does not seem appropriate in today's reality. To direct these processes in the right direction, many steps must be taken.

Keywords: *Mother tongue; National identity; Language purity; Loanwords.*

Nəşriyyat direktoru:	Məhəmmədəli Məmmədli
Nəşriyyat baş redaktoru:	Zəhra Rəhimova
Nəşriyyat redaktoru:	Zərri Məmmədova
Korrektor:	Meyxanım Məmmədova
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Qrafik-dizayner:	Sahilə Abbasova

Çapa imzalanmışdır: 22.12.2025
Formatı: 60x90, 16/1, həcmi: 34.375 ç/v.
Tiraj: 227, sifariş № 121

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ NƏŞRİYYATI
